

**ESSA II. International Eurasian
Symposium on Social Sciences and Arts**

Proceeding
Book

**ESSA II. Uluslararası Avrasya Sosyal
Bilimler ve Sanat Sempozyumu**

Tam Metin
Kitap

ANKARA
29.04.2023

II. INTERNATIONAL EURASIAN SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES AND ARTS

25-26 March, 2023, Ankara / TURKEY

Proceeding Book

II. ULUSLARARASI AVRASYA SEMPOZYUMU SOSYAL BİLİMLER VE SANAT

25-26 Mart 2023, Ankara / TÜRKİYE

Tam Metin Kitap

Ankara
29.04.2023

Hal&Dem
Psikoloji ve Nöropedagoji Enstitüsü

**International Eurasian Symposium on Social Sciences and Arts (ESSA)
Uluslararası Avrasya Sempozyumu Sosyal Bilimler ve Sanat (ESSA)**

Adress: Kızılay Mah. İzmir 1-Cad. No: 13/11, 06530, Ankara / TURKEY

Web: essasymposium.org

E-posta: essasymposium@gmail.com

Tel: +905354737399

Editor / Editör

Prof. Dr. Abdulselam ARVAS

Maksut ABDİRİM

Proofreading / Son Okuma

Prof. Dr. Sulayman KAYIPOV

Cover and Graphic Design / Kapak ve İç Tasarım

Maksut Abdirim

Publisher / Yayıncı

KutBilim Research, Culture and Solidarity Association

ISBN: 978-605-73444-4-1

Organizing Institutions / Düzenleyen Kurumlar

Saint Andrew the First-Called Georgian University (Georgia) | Tashkent State Pedagogical University
named after Nizami (Uzbekistan) | Kutbilim Journal of Social Sciences and Arts

Supporting Institutions / Destekleyen Kurumlar

Osh State University (Kyrgyzstan) | A.I. Yevdokimov Moscow State Medical and Dentistry University
(Russia) | Hal & Dem Institute of Psychology and Neuropedagogy (Turkey) | ARTSHIP Foundation
| Baku State University (Azerbaijan)

Chair Symposium / Sempozyum Başkanı

Prof. Dr. Sulaiman Turduevich KAIYPOV, Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Law and Socio-Political Research named after Academician A.A.Altmyshbaev of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Keynotes / Davetli Konuşmacılar

Prof. Dr. Roza AMANOVA, National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic, Kyrgyzstan | **Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU**, Uzbekistan National University, Uzbekistan | **Prof. Dr. Rafail HASANOV**, Baku State University, Azerbaijan | **Prof. Dr. Barshagul ISSABEK**, South Kazakhstan State Pedagogical University, Kazakhstan

Organising Committee / Düzenleme Komitesi*

Kıyal K. Abdiraim (Chair), Dicle University, Turkey | **Sulayman Turdueviç KAYIPOV**, National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic, Kyrgyzstan | **Abdulselam Arvas**, Cankiri Karatekin University, Turkey | **Beishenbek Toktogulov**, Kyrgyzstan | **Maksut Abdiraim**, Turkey | **Naciye Ata Yıldız**, Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey | **Sultanberk Halmatov**, Bilecik Şeyh Edebali University, Turkey | **Valeri Modebadze**, Georgian Technical University, Georgia | **Yagut Aliyeva**, Baku State University, Azerbaijan

Scientific Committee / Bilim Kurulu*

Akchach Zholdosheva, Osh State University, Kyrgyzstan | **Caşteğin Turgunbayer**, Dicle University, Turkey | **Edina Kuduzovic**, University Of Tuzla, Bosnia And Herzegovina | **Elena Budyka**, A.I. Yevdokimov Moscow State University Of Medicine And Dentistry, Russia | **Sevinc Alieva**, Baku State University, Azerbaijan | **ENKHBAT AVIRMED**, Mongolian University of Science and Technology, Mongolia | **Faiq Elekberli**, Baku State University, Azerbaijan | **Gulnar Kozgambaeva**, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan | **Gülzura Cumakunova**, Ankara University, Turkey | **İzzet Rüstemov**, Baku State University, Azerbaijan | **Jasminka Ahmetašević**, Visoko Poslovno Tehnička Škola, Bosnia And Herzegovina | **Kadiyan Boobekova**, Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan | **Kamala Panahova**, Baku State University, Azerbaijan | **Kemal Polat**, Anadolu University, Turkey | **Mayrambek Orozobayev**, Ardahan University, Turkey | **Medera Halmatov**, Bilecik Şeyh Edebali University, Turkey | **Myagmarsuren Dashzevge**, National Academy Of Governance, Mongolia | **Mykola Zhurba**, Luhansk Regional Institute, Ukraine | **Naciye Ata Yıldız**, Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey | **Natalya Aleksandrovna Sirota**, A.I. Yevdokimov Moscow State University of Medicine and Dentistry, Russia | **Rabiyat Asanova**, Baku State University, Azerbaijan | **Rafail Hasanov**, Baku State University, Azerbaijan | **Rovşan Cavadov**, Baku State University, Azerbaijan | **Rysbek Alimov**, Izmir Kâtip Celebi University, Turkey | **Selahattin Avşaroğlu**, Necmettin Erbakan University, Turkey | **Sulayman Turdueviç KAYIPOV**, National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic, Kyrgyzstan | **Syrtbay Musaev**, Arabaev KSU, Kyrgyzstan | **Tahir Agaev**, Baku State University, Azerbaijan | **Tynchtykbek Choroyev**, Kyrgyz National University of Jusup Balasagyn, Kyrgyzstan

ÖN SÖZ

Çalışınca oluyor...

Çalışmanın üzerine hiç bir şey konulamaz...

Şüphesiz, bu ifadelerin doğru olduğu bir kere daha ispatlanmış oldu. Zira pek çok açıdan zor bir dönem yaşanmasına ve zaman darlığına rağmen, KutBilim Dergisi 25-26 Mart 2023 (Cumartesi, Pazar) tarihlerinde Türkiye'nin başkenti Ankara'da onlarca ülkeden başvuran yüzlerce araştırmacıyı sanal ortamda bir araya getirdi ve **ESSA II. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler ve Sanat Sempozyumunu** düzenledi. Bilim ve kültürel ilişkiler adına çok büyük bir iş başarıldı. Bütün zorluklar profesyonel ekiplerin usanmadan yaptığı ve titizlikle yürüttüğü çalışmalar sayesinde aşılmış oldu.

Başka bir hususun da özellikle altını çizmek gerekir ki Sempozyumumuzun gerçekleştirilme tarihi ilk başta 25-26 Şubat 2023 olarak ilan edilmişti. Saygıdeğer katılımcılarımızın zamanları da buna göre ayarlanmıştı. Ancak Türkiye'nin güneydoğusunu vuran büyük doğal afet nedeniyle, Sempozyumumuzun gerçekleştirme tarihini tam bir ay sonraya (25-26 Mart 2023) ertelemeye karar vermiştik. Sempozyumun Başkanı olarak, gerek yurtiçi gerekse yurtdışından etkinliğimize başvuran ve katılan bilim insanlarımıza, meslektaşlarımıza bu değişikliği anlayışla karşıladıkları için teşekkür eder ve bundan sonraki hayatlarında mutluluklar dilerim.

ESSA II. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler ve Sanat Sempozyumu Düzenleme Kurulu üyelerinin çevrimiçi bilimsel toplantı yapma konusunda her geçen gün ortaya çıkan birçok meselenin çözümünde başarılı olduğunu memnuniyetle ifade etmek isterim. Katılımcılar tarafından "Bu Sempozyumun bir sonrakisi ne zaman düzenlenecek?" sorusunun sıkça ifade edilmesi de bu bilimsel toplantının başarıyla geçtiğinin bir belirtisidir, diyebilirim.

Sempozyum esnasında sunulan bildirilerin alansal kapsamının bizim belirttiğimiz sınırlardan çok daha genişlediğini fark etmek mümkün oldu. Bilindiği gibi, Sempozyumun temel konusu **Sosyal Bilimler ve Sanat** olarak belirlenmişti, ancak bazı bildirilerin içerikleri bu sınırları aştı. Bu durumu çağdaş bilim dallarının entegrasyonu, konuların içiçe girmesi, inceleme yöntem ve tekniklerin birçok alanda ortak kullanılmaya başlaması ile izah etmek mümkündür.

Sempozyum düzenleyicilerinin zamanı ayarlama ve kullanma konusunda elde ettiği deneyimler başkalarına örnek olabilecek nitelikler taşımaktadır. Düzenleme Kurulu, Sempozyumun gerçekleştirildiği günden hemen sonra, yeni yapılacak faaliyetlerin takvimini oluşturmak için titizlikle çalışmaya devam etmektedir. Nitekim özet kitabı yayını 29 Mart 2023, tam metin gönderim son tarihi 15 Nisan 2023, tam metin kitabının yayımlanması 25 Nisan 2023 olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmalarını gönüllü olarak yürütmekte olan Düzenleme Kurulu üyelerine teşekkür eder ve bundan sonraki faaliyetlerinde başarılar dilerim.

Saygıdeğer bilim insanları, yurt içi ve yurt dışı meslektaşlarımız, sözlerime "Bir sonraki Sempozyumda görüşmek üzere..." diyerek son vermek istiyorum.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Sulayman Turduyevič KAYIPOV

ESSA II. Sempozyum Başkanı

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

ТУРК МАМЛЕКЕТТЕРИНИН УЮМУ: ЖАҢЫ ДООР, ЖООПКЕРЧИЛИКТЕР ЖАНА ТОБОКЕЛДИКТЕР.....	1
THE PUBLIC SPHERE IN AZERBAIJAN: A CRITICAL OVERVIEW	12
ON THE ANCIENT ROOTS OF THE TURKIC EPICS	24
GELENEKSEL MİMARİ UNSUR OLARAK MUKARNASIN RHİNO - GRASSHOPPER PROGRAMI KULLANILARAK DİJİTAL TASARIMDA YENİDEN YORUMLANMASI	30
ÇİN HALK CUMHURİYETİ YATIRIMLARININ ORTA ASYA'DA YARATTIĞI BORÇ SORUNU VE ETKİLERİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ	47
NOSIRXON TO'RANING 1916 YILGI MARDIKORLIKKA OLISHGA QARSHI QO'ZG'OLONDAGI FAOLIYATIGA DOIR	54
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА	58
SİNEMA FİMLERİNDE ERGENLİK SORUNLARI "MOUCHETTA" VE "HAYAT" VAR FİLMİ ÖRNEĞİ ...	79
JANNİS KOUNELLİS'İN YAPITLARINDA TOPLUMSAL HAFIZA VE ANIMSATICILAR	102
ÇALIŞANLARIN MOTİVASYONUNDA YÖNETİMİN ETKİSİ ÇALIŞMALARININ ANALİZİ.....	118
AZƏRBAYCANDA ORTA SİNİF: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR (KONKRET SOSİOLOJİ TƏDQIQATIN NƏTİCƏLƏRİ ƏSASINDA)	131
KOROZYONA UĞRAMIŞ METAL MALZEMENİN YAPITA DÖNÜŞÜMÜ	142
TANQO MUSİQİ JANRI QANUN İFAÇILIĞINDA.....	154
NEW PLAYER IN THE ENERGY WORLD: HYDROGEN ENERGY IN THE 21 ST CENTURY TOWARDS GREEN SKILLS AND JOBS ACCORDING TO THE PARIS CLIMATE ACCORD.....	164
HYDROGEN ECONOMY IN THE LIGHT OF EUROPE'S GREEN DEAL PLAN AND GREEN JOBS OPPORTUNITIES.....	171
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE GELİR DAĞILIMININ İNCELENMESİ	177
KÜRESEL KRİZLER VE SANAT: AI WEIWEI VE BANKSY	186
COVID-19 KRİZİNDE DEVLET MÜDAHALELERİNİN İKTİSADİ ETKİNLİĞİ.....	201
СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНА МЕНТАЛИТЕТА.....	215
MƏDƏNİYYƏTDƏ DƏYƏR PROBLEMİNƏ SOSIAL-FƏLSƏFİ YANAŞMA.....	223
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЭЛДИК ХИРУРГИЯЛЫК ЫКМАЛАРДЫН ЖАНА КОЛДОНУЛУУЧУ АСПАПТАРДЫН АТАЛЫШТАРЫНА ЭТИМОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ.....	230
DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİN KARAR ALMA STİLLERİNE ETKİSİ ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	238
SANAT İLE MODANIN HARMANLANMASINDA, TASARIMCI HUSSEİN CHALAYAN'IN YORUMU.....	254
LİBERALİZMİN ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK, MÜLKİYET VE DEVLET GÖRÜŞLERİNE DİĞER İDEOLOJİLERİN ELEŞTİRİLERİ.....	266

ULUSLARARASI SUÇLARLA MÜCADELEDE EVRENSEL YARGILAMA İLKESİNİN MUHTEMEL ZARARLARI: <i>DENİZ HAYDUTLUĞU ÖRNEĞİ</i>	286
TO STUDY SOME RELATED ISSUES WITH HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN THE BANKING SECTOR (ON THE EXAMPLE OF GEORGIA'S BANKING SECTOR).....	294
A STUDY OF ASPECTS RELATED TO HUMAN RESOURCES IN THE MEDICAL FIELD ON THE EXAMPLE OF HOSPITALS.....	297
HUMAN RESOURCES MANAGEMENT ASPECTS IN THE TOURISM SECTOR	303
ADİL, HUZURLU VE İSTİKRARLI BİR DÜNYA BAĞLAMINDA ULUSLARARASI ALKINMANIN ÖNEMİ: COVID-19 SALGINI SONRASI SÜREÇTE 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARININ BAŞARIYA ULAŞMA ŞANSI.....	309
ÖRGÜTLERDE DIŞLANMA ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: KAMU VE ÖZEL SEKTÖR KARŞILAŞTIRMASI.....	317
DİNİ GÖRÜŞE DAYALI SOSYAL DIŞLANMA: ALEVİLER ÖRNEĞİ VE “SAKLI HAYATLAR” FİLM ANALİZİ	327
КЫРГЫЗСТАНДА САЙТТАРДАГЫ МАЙЫПТЫГЫ БАР ЖАШТАР ҮЧҮН БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮН МАЗМУНДУК ТАЛДОО.....	347
ASSESSMENT OF THE RESOURCE POTENTIAL FOR THE FAMILY HOTELS IN THE MOUNTAIN ZONE OF ADJARA.....	365
СОВЕТ ХУКУМАТИ ТОМОНИДАН АЁЛЛАРНИНГ ҚАТАФОН ҚИЛИНИШИГА ДОИР: САИДОВА ФОЗИЛА МИСОЛИДА.....	369
PATRIOTIC EDUCATION THROUGH THE WORKS OF BAUYRZHAN MOMYSHULY	372
БАТЫР БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ ЖӘНЕ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ.....	379
AHMET YESEVI'NİN BİR NİKMET'İNDE GEÇEN 'KARIŞ' SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER	387
AZERBAIJAN SINEMASINDA SOVYET PROPAGANDASI BAĞLAMINDA “SONUNCU GEÇİT” SİNEMA FİLMİ ÖRNEĞİ	396
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ДАСТАНЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК МАСЕЛЕЛЕРИ	410
TÜRKİYE'DEKİ BAĞIMSIZ DENETÇİLERE GÖRE DENETİM KALİTESİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER* 420	
DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE GÖRE DENETİM KALİTESİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN ANALİZİ* 432	
YALNIZLIK DUYGUSUNUN SANAT ÜRETİMİNE KATKISI ÜZERİNE BİR DENEME	440

ТҮРК МАМЛЕКЕТТЕРИНИН УЮМУ: ЖАҢЫ ДООР, ЖООПКЕРЧИЛИКТЕР ЖАНА ТОБОКЕЛДИКТЕР

КАЙЫПОВ Сулайман Турдуевич¹

Аннотация

Түрк мамлекеттеринин уюму түрк тектүү элдердин тарыхый-цивилизациялык өнүгүшүнүн натыйжасы катары келип чыккан жана азыркы кезде дүйнө мамлекеттери тарабынан таанылган түрк өлкөлөрүнүн *ыктыярдуу макулдашуусу* болуп эсептелет. Бул ынтымакташуу – түрк элдеринин миңдеген жылдарды камтыган тарыхый тажрыйбасынан келип чыккан, мыйзамченемдүү социалдык-саясий факт. Макулдашууга ылайык, түрк өлкөлөрүнүн максаты тышкы саясат маселелеринде бирдиктүү позицияны кармануу; терроризмге жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча көрүлө турган чараларды координациялоо; соода жана инвестиция үчүн жагымдуу кырдаал түзүп, экономиканын ар тараптуу өнүгүүсүн камсыздоо; билим жана маданият, илим жана технология жаатындагы кызматташтыкты кеңейтүү ж.б. болуп саналат.

Түрк элдери акыркы миң жылдыкта ар бири өз алдынча топ, урук, уруу жана алардын биримдиктеринен туруп, ар түрдүү ишеним жана диндердин таасиринде болушса да, өз ара маданий, экономикалык, саясий байланыштарын үзүшкөн эмес. Өз алдынча аймактык бирдиктер, мамлекеттер, императорлуктар түзүп, ич-ара согуштук абалда болгон учурларында да, тил, салт-санаа, тарыхый эстутум жагынан тарыхый-генетикалык ортоктуктарын сактап жана коруп келишкен.

Акыркы бир кылым ичинде Байыркы жана Орто кылымдык тарыхый процесстер соңуна чыгып, адегенде *Түрк кеңеш* деген ат менен таанылган, андан соң *Түрк мамлекеттеринин уюму* деген расмий аталышка ээ болгон бул ынтымактык, түрк өлкөлөрүнүн, ал гана эмес, алардын ар бир жаранынын мурдатан айтылып келген *түрк бирлиги* түшүнүгүнө жаңыча мамиле жасоосу зарыл экендигин моюнга алууну шарттады. Түрк өлкөлөрүнүн кеңири резонанс жараткан бул ынтымактыгы алардын алдына жаңы *милдет* жана *жоопкерчиликтерди* да койду. Ошону менен бирге, *сырттан* жана *ичтен* келип чыккан тобокелчиликтерди фактор катары эсептеп, аларды сөзсүз эске алынуучу мүнөзгө ээ кылды.

Түрк мамлекеттеринин уюму өзүнүн милдеттери менен жоопкерчиликтеринин чегинде, алдыда келип чыгуусу мүмкүн болгон коомдук-саясий тобокелчиликтердин алдын алып ийгиликтүү өнүгүп отурса, түрк дүйнөсүнө гана эмес, жалпы адамзатка да ынтымакта жашоонун жаңы принциптерин жана моделин тартуулай алат. Ошону менен түрк элдери жалпы адамзат алдындагы тагдыр өзгөртүүчү миссиясын да аткарган болот. *Түрк мамлекеттеринин уюмун* жалпы адамзатка пайдалуу багытта, ыкчам жана ийгиликтүү илгерилеген, жалпы гуманисттик идеяларды туу туткан, этностук эгоизм илдетинен арылган, саясий конфронтацияларга барбаган, эгемендүү мамлекеттердин уюму,

¹ Тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтунун Башкы илимий кызматкери, sulayman.kayipov@hotmail.com

жыйынтыгында дүйнөлүк цивилизациянын жаңы көрүнүшү катары өнүктүрүү идеясынын жалпы түрк идеясына айланышы зарыл.

Сунушталып жаткан билдирүүдө жогоруда саналган маселелер илимий-практикалык өңүттөн талдоого алынып, корутундулар чыгарылуу менен бирге, айрым такилиптерге да орун берилет.

Урунттуу сөздөр: Түрк мамлекеттеринин уюму, жарандык милдет, жоопкерчилик, ынтымактык, тобокелчилик, этностук эгоизм, тарыхый эс тутум, орток маданият, орток тил.

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: НОВЫЙ ПЕРИОД, ОТВЕТСТВЕННОСТИ И РИСКИ

КАЙЫПОВ Сулайман Турдуеви¹

Аннотация

Организация тюркских государств – результат взаимного согласие государств, возникших в результате историко-цивилизационного развития народов тюркского происхождения и признанных сегодня странами мира. Это согласие является закономерным социально-политическим фактом, вытекающим из многовекового исторического опыта тюркских народов. Согласно договорности, целью тюркских стран является выработка единой позиции по внешнеполитическим вопросам; координация принимаемых мер по борьбе с терроризмом и преступностью; создание благоприятной среды для торговли и инвестиций, обеспечение всестороннего развития экономики; расширение сотрудничества в сферах образования и культуры, науки и техники и др.

В последнее тысячелетие тюркские народы состояли из самостоятельных групп, родов, племен и их союзов, находились под влиянием различных верований и религий, но не порвали своих культурных, экономических и политических связей друг с другом. Они будучи создателями самостоятельных региональных этнополитических образований, государств и империй, и даже находясь в состоянии войн между собой, сохраняли и защищали свои историко-генетические общности в плане языка, традиций и исторической памяти.

В течение последнего столетия подошли к концу исторические процессы, берущие начало с древних и средневековых времён, в результате, провозглашён *Тюркский совет*, а затем этот совет получил официальное название *Организации тюркских государств*, что ставило задачу как перед тюркскими государствами, так и перед их гражданами вопрос о необходимости нового осмысления понятия *тюркское единство*. Данное взаимосогласие тюркских стран, имеющее широкий общественно-политический резонанс, поставило перед этими государствами новые задачи и ответственности. А также получил обязательный характер учёт рисков внутреннего и внешнего происхождений – как факторы.

¹ Доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник Института философии, права и социально-политических исследований имени А.А.Алтымышбаева Кыргызской национальной академии наук, sulayman.kayipov@hotmail.com

Организация тюркских государств при успешном функционировании в пределах своих обязанностей с учетом возможных социально-политических рисков, она может представить новые принципы и модели жизни в согласии не только тюркскому миру, но и всему человечеству. Таким образом, тюркские народы выполнят свою миссию по изменению судьбы всего человечества в лучшую сторону. *Общетюркской идеей* должна стать идея развития *Организации тюркских государств* в нужном для всего человечества направлении, как быстро и успешно растущей, общегуманистической, избавленной от болезни этнического эгоизма, не вовлеченной в политические противостояния организацией суверенных государств, а в целом, как новое проявление мировой цивилизации.

В предлагаемом докладе перечисленные выше вопросы анализируются с научной и практической точек зрения, делаются выводы, а также вносятся некоторые предложения.

Ключевые слова: Организация тюркских государств, гражданский долг, ответственность, солидарность, риск, этнический эгоизм, историческая память, общая культура, общий язык.

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI: YENİ DÖNEM, SORUMLULUK VE RISKLER

Sulayman Turdueviç KAYIPOV¹

Özet

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk kökenli halkların tarihsel ve medeniyetsel gelişimi sonucunda ortaya çıkan ve günümüzde dünya ülkeleri tarafından tanınan Türk devletlerinin karşılıklı rızasının sonucu olan bir sözleşmedir. Bu mutabakat, Türk halklarının asırlar boyu kazanılan tarihi tecrübelerinden kaynaklanan meşru bir sosyo-politik olgudur. Anlaşmaya göre Türki ülkelerin amacı, dış politika konularında ortak bir tutum geliştirmek; terörizm ve suçla mücadele için alınan tedbirlerin koordinasyonu gerçekleştirmek; ticaret ve yatırım için elverişli bir ortam yaratmak, ekonominin kapsamlı gelişimini sağlamak; eğitim ve kültür, bilim ve teknoloji vb. alanlarda işbirliğini güçlendirmek olarak ortaya çıkmaktadır.

Son bin yılda bağımsız grup, boy, aşiret ve bunların birliklerinden oluşan Türk halkları, çeşitli inanç ve dinlerin etkisinde kalmış, ancak birbirleriyle olan kültürel, ekonomik ve siyasi bağlarını koparmamışlardır. Bağımsız bölgesel etno-politik oluşumların, devletlerin ve imparatorlukların kurucuları olan Türk halkları hatta birbirleriyle savaş halindeyken bile aralarındaki dil, gelenek ve tarihsel hafıza açısından tarihi-genetik ortaklıklarını korudular ve gözlemlediler.

Son yüzyıl içerisinde, eski ve orta çağlardan gelen tarihsel süreçler sona ermiştir. Bunun sonucu olarak önceden *Türk Keneşi* daha sonra *Türk Devletleri Teşkilatı* resmi adını alan bu teşkilat Türk devletleri ve vatandaşları için de daha önce kullanılagelen *Türk birliği* kavramına yeni bir şekilde yaklaşmanın zarureti gündeme getirmiştir. Türk devletlerinin geniş bir kamuoyu ve siyasi yankı

¹ Prof. Dr., Kırgız Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi A. A. Altmışbaev Felsefe, Hukuk ve Sosyal-Siyasi Araştırmalar Enstitüsü Baş Araştırmacısı E-adres: sulayman_kayipov@hotmail.com

uyandıran bu birlikteliği önlerine yeni *görevler* ve *sorumluluklar* da yüklemiştir. Aynı zamanda dış ve iç risklerin bir faktör olarak değerlendirilmesini de zorunlu hale getirmiştir.

Türk Devletleri Teşkilatı, görev ve sorumlulukları çerçevesinde başarılı bir şekilde gelişir, olası sosyal ve siyasi riskleri önler ise, sadece Türk Dünyasına değil, tüm insanlığa da uyum içinde yaşamının yeni ilke ve modellerini sunabilecektir. Böylece Türk halkları, tüm insanlığın kaderini daha iyiye doğru değiştirme misyonunu da yerine getirmiş olacaktır. *Türk Devletleri Teşkilatı*'nın tüm insanlık için gerekli istikamette, hızlı ve başarılı bir şekilde geliştirilmesi, vatandaşların ortak hümanist fikirleri benimsemesi, toplumların etnik bencillik hastalıklarından arınmış olması, siyasi kutuplaşmaya girmemek ilkesinin korunması ve bütün bunların sonucu olarak söz konusu Teşkilatın dünya medeniyetinin yeni bir tezahürü olarak ortaya çıkmasını amaçlayan fikrin Ortak Türk Fikri haline getirilmesi bir zarurettir.

Önerilen sunumda, yukarıda sözü edilen mevzular bilimsel ve pratik bir bakış açısıyla analiz edilerek sonuçlar çıkarılacak ve bazı önerilere de yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, vatandaşlık görevi, sorumluluk, dayanışma, risk, etnik bencillik, tarihsel hafıza, ortak kültür, ortak dil.

ORGANIZATION OF TURKIC STATES: NEW PERIOD, RESPONSIBILITIES AND RISKS

Sulaiman Turduievich KAIYPOV¹

Abstract

The Organization of Turkic States is the result of the mutual consent of the states that emerged as a result of the historical and civilizational development of the peoples of Turkic origin and are recognized today by the countries of the world. This agreement is a natural socio-political fact arising from the centuries-old historical experience of the Turkic peoples. According to the agreement, the goal of the Turkic countries is to develop a common position on foreign policy issues; coordination of measures taken to combat terrorism and crime; creating a favorable environment for trade and investment, ensuring the comprehensive development of the economy; expansion of cooperation in the fields of education and culture, science and technology, etc.

In the last millennium, the Turkic peoples consisted of independent groups, clans, tribes and their unions, were influenced by various beliefs and religions, but did not break their cultural, economic and political ties with each other. Being the creators of independent regional ethno-political formations, states and empires, and even being at war with each other, they preserved and protected their historical and genetic communities in terms of language, traditions and historical memory.

In the last century, the historical processes from ancient and middle ages have come to an end. As a result of this, this organization, which took the official name of the Turkic Council and later the Organization of Turkic States, brought the necessity of a new approach to the concept of Turkish

¹ Prof. Dr., Chief Researcher of the Institute of Philosophi, Law and Socio-Politik Research named after Academician A.A.Altmyshbaev of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, sulayman_kayipov@hotmail.com

unity, which was used before, for Turkish states and their citizens. This union of the Turkish states, which aroused a wide public and political resonance, has also imposed new duties and responsibilities in front of them. At the same time, it has made it necessary to evaluate external and internal risks as a factor.

If the Organization of Turkish States develops successfully within the framework of its duties and responsibilities and prevents possible social and political risks, it will be able to present new principles and models of living in harmony not only to the Turkish World, but also to all humanity. Thus, the Turkish peoples will have fulfilled their mission of changing the destiny of all humanity for the better. The Organization of Turkish States is developed rapidly and successfully in the direction necessary for all humanity, citizens adopt common humanist ideas, societies are free from diseases of ethnic selfishness, the principle of not entering into political polarization is preserved, and as a result of all these, the said Organization is regarded as a new manifestation of world civilization. It is a necessity to turn the idea aiming at its emergence into a Common Turkish Idea.

In the proposed report, the issues listed above are analyzed from a scientific and practical point of view, conclusions are drawn, and some suggestions are made.

Keywords: Organization of Turkic states, civic duty, responsibility, solidarity, risk, ethnic egoism, historical memory, common culture, common language.

Түрк мамлекеттеринин уюму (ТМУ), анын келип чыгышы, дүйнө коомчулугуна жарыяланышы адамзаттын жакынкы жаңы тарыхындагы маанилүү окуялардын бири болуп калды. Аны, бери болгондо, дүйнөнүн эң чоң континенти болгон Евразия мамлекеттери, улуттары, алардын азыркы учуру жана келечеги тууралуу жаңы ойлордун, идеялардын, план жана стратегиялардын келип чыгышына жол ачуучу эл аралык жаңы коомдук-саясий көрүнүш десе болот. Бул – көп тармактуу, ар түрдүү интерпретацияларга ачык, чыгыш себептери баарыга белгилүү, зор саясий окуя. Ошондуктан, анын жактоочулары менен катар сындоочуларынын да болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Чындыгында эле, ТМУ кокустан эле чыга калган, кимдир бирөөлөрдүн субъективдүү мүдөөлөрүн көздөгөн, убактылуу. өтөр-кетер, бүгүн айтылып, эртең унутулуп кала турган чекене, кысыр саясий риторика эмес. Бул уюм түрк тектүү элдердин көп кылымдык тарыхый-цивилизациялык өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүү натыйжасы болуп эсептелет. Тактап айта турган болсок, ТМУ эч кимге таңууланбаган, азыркы кездеги дүйнөлүк саясатта өз орду бар, чет өлкөлөр жана дүйнө коомчулугу тарабынан таанылган түрк республикаларынын *ыктыярдуу макулдашуусунун* жыйынтыгы болуп саналат. Бул *ынтымакташуу* – түрк элдеринин миңдеген жылдарды камтыган тарыхый, саясий тажрыйбасынан өнүп чыккан, идея катары далай талкуу жана сыноолордон өткөн, учур талап кылып турса да, кыйла кечигип жарыяланган жана өтө жайбаракаттык менен ишке ашырылып бара жаткан социалдык-саясий процесс.

Түрк элдеринин биригүү идеясы дүйнө коомчулугу тарабынан дайыма эле кучак жайып кабыл алынган эмес. XX кылымдын башындагы түрк бирлиги тууралуу идея *пантюркизм* деген каралоочу термин аркылуу дүйнөгө жайылтылган. Маал-маалы

менен жеке адамдар, окумуштуулар, көркөм өнөр ээлери же кайсы бир уюм тарабынан ташталган түрк бирлиги чакырыктарынан айырмаланып, ТМУ дипломатиялык байланыштары жолго коюлган, эл аралык мыйзамдарга жараша иш алып барган, адам укуктары жана гуманизм принциптерине негизделген Конституцияга ээ мамлекеттердин түзгөн уюму болуп саналат. ТМУну пантюркизм идеясынын негизинде келип чыккан уюм катары мүнөздөөгө эч кимдин акысы жок. *Түрк бирлиги* концепти өзүнүн бардык тарыхый этаптарын басып өтүп, бүгүнкү күнү конкреттүү тарыхый-социологиялык мазмунга ээ болду десек туура болот.

Түрк элдеринин ынтымактыгы, туугандыгы, саясий алакалаштыгы жана бирдиги тууралуу асыл ойлор элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча эпикалык мурастарда жеткиликтүү жана терең айтылган. Айталы, “Манас” жомогунда ар бир түрк этностук тобунун өз алдынча хандык болуу менен бирге, бир борборго, бир каганга баш ийүү жөнүндөгү идеялар таасын берилет. Анын *Сагынбай Орозбаков* айткан варианты түрк элдеринин этностук жалпылыгы жөнүндөгү ойду камтыган төмөнкүдөй, кара сөз түрүндөгү “киришүүдөн” башталат:

“Андак Ансар, Аглан, Акбар, мурункулардан калган сөз, ан, азрети Мукаммед Мустапа саллалахуга лаху йахди васаламдан кийин – төрт жүз йетмиш беш жылдан кийин түрүк элинен, Түркүстан жеринен Каракан, Огузкандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур деген экен. Уйгурдан Кашкар, Жаркенд, Котон, Көөнө-Турпан, Үч-Турпан, Аксуу, Күчөр деген жайлардагы элдерди уйгур атар экен. Байгурдун тукуму Анжиян, Нарын, Ысык-Көл, Чүй, Лепси, Кара-Курум, Эртиш, Сары-Арка, Булгар, Жөнгөр-Кече, аяк жагы Орол тоолоруна чейин таралган экен. Жана Байгур балдары Бабыркандан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, андан Ногой, Шыгай, Чыйыр – үч уул болгон. Бул үч уулдун дөөлөтү көлдөй толгон...” [*Сагынбай Орозбаков*. Манас // Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусу, Манас фонду, инв. № 201, 3-4-б.].

Ал эми жомоктун жалпы мазмунун кыргыздар гана эмес, азыркы кездеги түрк тектүү элдердин – *түрк/түрүк, казак, уйгур, өзүбек, ногой, каракалпак, татар, кыпчак* ж.б. этностордун ар кандай деңгээлде катышуусунан келип чыккан эпикалык окуялар түзөт. *Түрк/түрүк* этностук аталышы бардык түрк тилдүү элдердин орток тегин билдирүүчү этнотермин катары колдонулат [*Sulayman KAYPOV. Türk Epik Geleneğinin Ortak Ürünleri: Kitab-ı Dedem Korkud ve Manas // Folklor Üzerine Yazılar, Bışkek, 2009. S. 52-54*]. Азыркы учурдагы жана келечектеги түрк дүйнөсүнүн биримдиги жөнүндө сөз болгондо, байыртан бери сакталып келе жаткан тил, тарых, маданият жана аймак бирлиги негизги доминанттардан болору табигый көрүнүш.

Түрк элдеринин санжыраларында да түрк элдеринин бир тектен келип чыккандыгы жана алардын жалпы аталышынын түрк болгондугу жөнүндө кабар берүү негизги мазмундук компоненти болуп эсептелет. [*Шакарим Кудайберди уулу. Түрк, кыргыз, казак жана хандар санжырасы. – Б.: Турар, 2018. – 240 б.*].

XX кылымдын башынан тартып ушул күнгө чейинки саясий аренада өз орду болгон түрк лидерлери да түрк элдеринин бир туугандыгы, алардын ынтымактыкта,

биримдикте жашоосу керектиги жөнүндө байма-бай айтып келишет. Эң башта, албетте, улуу лидер *Мустафа Кемал Ататүрктүн* так жана даана айткан, азыркы кезде жалпыга белгилүү болгон төмөнкү сөздөрүн дайыма эскерүүгө тийишпиз:

“Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, müttfikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir.” 29 Ekim 1933, Çankaya Köşkü [Atatürk'ün Türk Dünyası ve Türk Birliği ile İlgili Sözleri (ataturkinkilaplari.com) Erişim: 20.04.2023].

Ал эми Ататүрктүн төмөнкү сөздөрү бүгүнкү күндө да, мындан кийин да, ар бир түрк тектүү жарандын эсинде гана болбой, жасаган аракеттеринин жол көрсөткүч булагына айланышы керек деген ойдомун:

“Türk Birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerimi dünyaya onun rüyaları içinde kapatacağım. Türk Birliğine inanıyorum. Yarının tarihi, yeni fasıllarını Türk Birliği ile açacak, dünya sükûnunu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne âleme yeni ufuklar açacak, güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek”. [Atatürk'ün Sofrası, İsmet Bozdağ, s.138; Atatürk'ün Türk Dünyası ve Türk Birliği ile İlgili Sözleri (ataturkinkilaplari.com) Erişim: 20.04.2023]

Түрк элдеринин туугандыгы, алардын биримдиги, келечекте түрк өлкөлөрүнүн жакындан алакалаш болушу керектиги тууралуу идеялар, чакырыктар Борбордук Азия түрк өлкөлөрүнүн лидерлери тарабынан да саясый аренада, эл аралык деңгээлде ачык айтылып келгендиги белгилүү. Алардын ичинен Казакстан Республикасынын мурдагы Президенти *Нурсултан Назарбаевдин* ачык-айрым, жеткиликтүү айтылган акылман пикирлери өзгөчө мааниге ээ. Ал бекеринен окумуштуулар арасында *Түрк интеграциясынын архитектору* деген атка ээ болгон эмес. [Түркі интеграциясының архитекторы. – Астана: Халықаралық Түркі академиясы, 2018. 240 б.].

Ошондой эле, түрк республикаларында эмгектенген тарых, тил, маданият, фольклор, адабият, саясат таануу, социология, философия ж.б. илимий тармактарда эмгектенген кесипкөй изилдөөчүлөрдүн түрк элдеринин тегинин бирлиги, түрк өлкөлөрүнүн ынтымактыкта өмүр сүрүшү керектиги тууралуу жазылган илимий эмгектерин санап бүтүүгө мүмкүн эмес. Ал өзүнчө сөз.

Ошентип, ТМУнун жарыяланышы мыйзам ченемдүү, карт тарых тарабынан даярдалган, бүгүнкү күндүн эл аралык саясый дискурсу талап кылган орчундуу окуя. Муну менен, түрк элдеринин жана мамлекеттеринин алакалаштыгынын жаңы доору

ачылды десек болот. ТМУ – түрк өлкөлөрүнүн барган сайын татаалдашып бара жаткан дүйнөдө өз ордун сактап туруу, өнүгүү-өсүү жана жалпы адамзатка кызмат кылуу жагынан эң туура жана жападан жалгыз жол деп билүү кажет.

Бул жаңы доордун өлкөлөр, жарандар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачуу менен катар, алар сөзсүз аткарышы керек болгон жаңы милдеттерди да пайда кылары белгилүү. Жалпыга жарыяланган расмий маалыматтарга таянсак, Уюмдун милдеттери ырааттуу жана учурдун зарылдыгына жараша аныкталган. Азыркы, өтө татаалдашып бара жаткан доордо, албетте *тышкы саясат* маселеси эң орчундуу маселеле катары каралууга тийиш. Макулдашууга ылайык, түрк өлкөлөрүнүн максаты *тышкы саясат* маселелеринде бирдиктүү позицияны кармануу жөнүндөгү орток пикирге келиши доор талабына шайкеш кадам болуп саналат.

Азыркы учурдун күтүлгөн жана күтүлбөгөн окуяларга абдан бай экендигин эч ким тана албайт. Улам, ар түрдүү формада артып, жайылып, бүткүл адамзатты бейпайга салып бара жаткан *кылмыштуулук* жана *жанкечтилик* дүйнө күчтөрүн бириктирүүчү факторго айланып калды десек болот. Түрк өлкөлөрүнүн *терроризмге* жана *кылмыштуулукка* каршы күрөшүү боюнча көрүлө турган чараларды координациялоо, орток аракет жасоо жөнүндөгү бүтүмдөрү да алга көздөй көрөгөчтүк менен жасалган маанилүү кадам катары бааланууга тийиш.

Адамдардын *жан сактоосу* жана керектүү азыкзат жана буюмдар менен камсыз болушу да азыр эл аралык масштабда, биргелешип чече турган маселеге айланып калгандыгы белгилүү. Түрк өлкөлөрүнүн бири-бири үчүн соода жана инвестицияны ишке ашыруу жагына жагымдуу кырдаал түзүп, ар бир өлкө экономикасын ар тараптуу өнүктүрүү жагын камсыздоо боюнча ынтымакка келип жатышы – зор тарыхый окуя. Мына ушунун өзү эле түрк мамлекеттеринин өлкө катары, алардын жарандарынын улут катары ойгонгондугунун, азыркы учурду жана келечекти туура баалоого жетишкендигинин көрсөткүчү боло алат.

Бардык нерсе товарга айланып, рыноктон өз наркын таап жаткан мезгилде түрк дүйнөсүнүн идея жаратуучулук, креативдүүлүк потенциалын ачуу жагы көңүлдүн болборунда турчу маселе. Мындайда билим берүү жана илим изилдөө жаатындагы эскиден калган жана жаңыдан таңууланып жаткан маселелерди кечиктирбей чечүү милдети турат. Түрк дүйнөсүнүн кесипкөй (профессионал), өз өлкөсүнүн өндүрүштүк маселелерин чече ала турган адамдарды тарбиялап жетилтүү жагынан, айрыкча кийинки он жылдыктарда аксап жаткандыгы белгилүү. Билим берүү менен кесипке үйрөтүү милдеттери бири-бирине шайкеш жүргүзүлүшү зарыл. Тилекке каршы, азырынча андай болбой жатканын жашап, көрүп жатабыз. Бүткүл дүйнө монтаждык өнөр жайга өтүп алган азыркы доордо түрк дүйнөсү өзүнүн орток бренддери менен дүйнө рыногуна чыгуу, ал үчүн технологияны өнүктүрүү милдеттери турат.

Маданият – түрк дүйнөсүнүн табигый биримдигин көрсөткөн ыйык казына. Анын эң мыкты өрнөктөрүнүн изилдениши, жайылтылышы тынымсыз жүргүзүлүшү керек болгон маанилүү жумуш. Түпкү маданият адамдардын менталитетин, табиятка, адамдарга, коомго, мүлккө болгон мамилесин аныктайт. Билим берүү, илим изилдөө

сыяктуу эле, матаният жаатындагы кызматташтыктын ар тараптуу, тынымсыз жүргүзүлүшү абзел.

Дүйнөнүн коомдук өнүгүшүнүн контекстинде карай турган болсок, тарыхтын ырааттуу өнүгүп келе жатканына күбө болобуз. Тарыхтын акыркы миң жылдыгы түрк элдеринин табиятын, мүнөзүн, мүмкүнчүлүктөрүн ачык көрсөттү. Түрк элдери акыркы миң жылдыкта ар бири өз алдынча топ, урук, уруу жана алардын биримдиктеринен туруп, ар түрдүү ишеним жана диндердин таасиринде болушту. Кандай болгондо да алар бири-бирин өздөрүнүн тарыхый эстутумунан сызып салышкан эмес, дайыма өз ара маданий, экономикалык, саясий байланыштарын сактап келишкен. Өз алдынча аймактык бирдиктер, мамлекеттер, императорлуктар түзүп, ич-ара согуштук абалда болгон учурларында да, тил, салт-санаа, тарыхый эстутум жагынан тарыхый-генетикалык ортоктуктарын сактап жана коруп келишкен.

Тарыхтын өнүгүү иретине көз салсак, ХХ кылым, жалпысынан алганда, түрк элдери үчүн карама-каршылыктуу, жоготуулар менен табылгалардын, артка кетүү менен өргө чыгуулардын кылымы болду. Акыркы бир кылым ичинде Байыркы жана Орто кылымдык тарыхый процесстер соңуна чыгып, адегенде дүйнө коомчулугу тарабынан таанылган толук кандуу түрк өлкөлөрү пайда болду. Андан соң *Түрк кеңеш* деген ат менен таанылган, андан соң *Түрк мамлекеттеринин уюму* деген расмий аталышка ээ болгон түрк бирлигинин расмий аталышы жарыя болду. Билгенге бул ынтымактык, уюм түрк өлкөлөрүнүн, ал гана эмес, алардын ар бир жаранынын мурдатан айтылып келген *түрк бирлиги* түшүнүгүнө жаңыча мамиле жасоосу зарыл экендигин моюнга алууну шарттады.

Ошентип, түрк өлкөлөрүнүн эл аралык резонанс жараткан бул ынтымактыгы алардын алдына жаңы *милдет* жана *жоопкерчиликтерди* да койду. Ошону менен бирге, *сырттан* жана *ичтен* келип чыккан *тобокелчиликтерди* фактор катары эсептеп, аларды сөзсүз эске алуу керектигин да дайын кылды. *Түрк мамлекеттеринин уюму* өзүнүн милдеттери менен жоопкерчиликтеринин чегинде, алдыда келип чыгуусу мүмкүн болгон коомдук-саясий *тобокелдиктердин* алдын алып ийгиликтүү өнүгүп отурса, түрк дүйнөсүнө гана эмес, жалпы адамзатка да ынтымакта жашоонун жаңы принциптерин жана моделин тартуулай аларында шек жок. Ошону менен түрк элдери жалпы адамзат алдындагы оң таасир берүүчү, тагдыр өзгөртүүчү миссиясын да сөзсүз аткарган болот. Бул романтика эмес, бул – түрк элдерине гана насип болгон зор бакыт.

Тобокелдиктерди мүнөздөй турган болсок, аларды адегенде келип чыгуу булагына жараша *сырткы* жана *ички тобокелдиктер* деп эки топко бөлүүгө болот. Сырткы тобокелдиктердин түрк дүйнөсүнөн сырткаркы күчтөрдүн ТМУну өзүнө атаандаш уюм, альтернативдүү саясат, келечекте үстөмдүк кылууга умтулган биригүү катары кабыл алуусунан келип чыгары бышык. Албетте, бул кооптонуу позициясын түрк элдеринин орток менталитетин, этностук психологиясын, дүйнөгө, адамзатка болгон салттуу мамилесин, этномаданий принциптерин билбеген күчтөр гана тутунат. Ошондуктан, түрк инсандыгын, менталитетин, этномаданий казыналарын,

этнофилософиялык принциптерин дүйнөгө кеңири таанытуу чараларын көрүү милдети турат.

Ички тобокелдиктер ТМУну түзүп турган түрк мамлекеттеринин ортосундагы мамиледен келип чыгат. Кандай болгондо да, түрк элдери акыркы миң жылдыкта бири-биринен бөлүнүп жашап, алардын бир борборго бириктирген орток саясый ордосу болбой, башка цивилизациялардын таасири астында калып келгендиктери жана этностук идентификацияларында айрымачылыктардын келип чыккандыгы үчүн өз ара атаандашуу, эрегишүү, бири-бирине тыңсынуу өнөкөттөрүнүн пайда болгондугу да жашыруун эмес.

Айрыкча, ар бир түрк этносу мамлекеттүүлүктүн түрлөрүнө ээ болуп, чек аралары чийилгенден кийин, түпкү тектеринин бир экендигин, мындан бир нече кылым мурда бир тил, бир маданиятка ээлик кылып, бир аймакты бөлүшүп жашаган бир тууган элдер болгондуктарын унутушпаса да, бири-биринен болгон обочолонуунун издери байкалбай койбойт. Тарыхта теги бир улуттардын мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн деген шылтоо менен бири-бирине согуш жарыялап, элдешпес душмандарга айланып калгандыгын эске алсак, түрк мамлекеттери мындай абалга түшпөс үчүн, өздөрүнүн тарых алдындагы жоопкерчиликтерин сезүү менен, ортодогу этностук айырмачылыктарды карама-каршылыктардын болушунун себеби эмес, улуттук маданияттагы ар түрдүүлүк катары кабыл алып, аларды сыймыктануунун себебине айландыруу зарылдыгын таанып, ошого жараша иш алып барууга даяр туруу идеологдордун ыйык милдети.

Түрк элдеринин ортосундагы *этностук эгоизм* илдетин жоюу маселеси ТМУнун жакынкы жылдар үчүн эң негизги идеологиялык максаты болуп калышын сунуштоого болот. ТМУга мүчө мамлекеттердин арасында *теңата принциби* колдонулганда гана ал ийгиликке жетише алат. ТМУнун түзүлүшү менен, түрк дүйнөсү бүткүл адамзаттын эстутумунан өз ордун жоготуп бара жаткан, өзгөргөн, коомдук турмушта анчалык ролу болбой калган *туугандык* институтун реанимациялоо, дүйнөнү тектеш элдердин бириккен күчтөрүнүн синергетикасы аркылуу жакшыртуу өрнөгүн көрсөтүү шансына ээ болуп отурат. Мындай мүмкүнчүлүк дайыма эле жарала бербейт.

Жыйынтыктап айтканда, *Түрк мамлекеттеринин уюмун* жалпы адамзатка пайдалуу багытта, ыкчам жана ийгиликтүү илгерилеген, жалпы гуманисттик идеяларды туу туткан, этностук эгоизм илдетинен арылган, саясый конфрантацияларга барбаган, эгемендүү мамлекеттердин уюму, жыйынтыгында дүйнөлүк цивилизациянын жаңы көрүнүшү катары өнүктүрүү идеясынын *жалпы түрк идеясына* айланышы зарыл деген ойдомун.

Пайдаланылган адабияттар

Atatürk'ün Sofrası, İsmet Bozdağ, s.138; Atatürk'ün Türk Dünyası ve Türk Birliği ile İlgili Sözleri (ataturkinkilaplari.com) Erişim: 20.04.2023.

Atatürk'ün Türk Dünyası ve Türk Birliği ile İlgili Sözleri (ataturkinkilaplari.com) Erişim: 20.04.2023.

Sulayman KAYPOV. Türk Epik Geleneğinin Ortak Ürünleri: *Kitab-ı Dedem Korkud ve Manas* // Folklor Üzerine Yazılar, Bişkek, 2009. S. 52-54.

Сагынбай Орозбаков. Манас // Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусу, Манас фонду, инв. № 201, 3-4-б.

Түркі интеграциясының архитекторы. – Астана: Халықаралық Түркі академиясы, 2018. 240 б.

Шакарим Кудайберди уулу. Түрк, кыргыз, казак жана хандар санжырасы. – Б.: Турар, 2018. – 240 б.

THE PUBLIC SPHERE IN AZERBAIJAN: A CRITICAL OVERVIEW

Rafail HASANOV¹

Abstract

The public sphere is the realm of politics, where strangers come together to exchange ideas freely and are open to all. The public sphere, where the free exchange of ideas and debate takes place, is the cornerstone of democracy. From this public sphere grows "public power", dictating the values, ideals and goals of a given society. The will of the people is expressed in it and comes out of it. Azerbaijan in the historical retrospect is alien to the concept of "public sphere". Only with independence in 1991 did the beginnings of the public sphere (political parties, free media, etc.) appear here, which later found its continuation in the online public sphere.

Keywords: public sphere, private sphere, digital public sphere, public online-sphere, mass media

INTRODUCTION

Within sociology, the public and private spheres are seen as two separate areas in which people act on a daily basis. The public sphere actually took shape within the private sphere, as it became common practice to discuss literature, philosophy, and politics in the family and at a party. When people began to participate in these debates outside the home, these practices left the private sphere and actually created the public realm (<https://www.thoughtco.com/private-and-public-spheres-3026464>).

Today, in a certain sense, the media act as an intermediary of discourse in the public sphere. An example of this is such giant sites as YouTube, Google, Twitter, Facebook, Instagram etc., which can be considered as an online public sphere. They can act as influential players in political processes, including the political mobilization of the Azerbaijani society in modern conditions.

Method

In the article, we used the following methods of theoretical research: abstraction, generalization, analysis and synthesis, deduction, as well as the method of empirical research - comparison.

Literature review

Most of the modern concepts of the public sphere are based on the ideas set forth in the book "The Structural Transformation of the Public Sphere: A Study of the Category of Bourgeois Society" (1962) by Jurgen Habermas, a well-known representative of the Frankfurt School (Habermas, 1989). This work is still considered the foundation of modern public sphere theories, and most theorists cite it when discussing their own theories. In this seminal work, Habermas traces the roots of public sphere theory in British, French, and

¹ Prof. Dr., Baku State University Faculty of Social Sciences and Psychology, Head of Sociology Department, Republic of Azerbaijan, BAKU, has_rm62@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-2571-4443>

German Enlightenment philosophy and develops critical arguments about the commercialization and public communication in the 1960s.

German sociologists Jurgen Gerhards and Friedhelm Neidhardt proposed an empirical model of public communication that distinguishes three levels of the public sphere - everyday meetings, public meetings and protests, and political communication in the media (Gerhards, Jürgen, and Friedhelm Neidhardt, 1993) and defines the functions of the political public sphere. Jostein Gripsrud and others (2010) offer a comprehensive collection of key texts on public sphere theory from the Enlightenment to the early 21st century (Gripsrud, Moe, Molander, et al. 2010). Richard Butsch (2009) brings together the work of American, European and Asian scholars who explore how the media structure public spheres and how people use different media to participate in public life (Butsch, 2009). Elizabeth Breese (2011) makes a distinction between civic public spheres, focused on enhancing solidarity among citizens in their daily lives, and political public spheres, focused on influencing political decisions. She advocates mapping public realms along two continuums: whether they are oriented towards civil society or the political system, and whether they are aimed at personal interaction or symbolic/mediated communication (Breese, 2011).

Public sphere: the origins of the concept

The concept of separate public and private spheres goes back to the ancient Greeks, who defined the first as a political sphere, where the directions of development of society, its rules and laws are discussed and decided. The private sphere was defined as the realm of the family.

In 18th-century Europe, the spread of coffeehouses across the Continent and Britain created the place where the Western public sphere first took shape in modern times. There, people participated in discussions about politics and markets, and much of what we know today as property rights, trade, and the ideals of democracy were created in these places.

The emergence of the bourgeois public sphere was especially supported by the liberal democracy of the 18th century, which provided resources for this new political class to create a network of institutions such as publishing enterprises, newspapers and discussion forums, and the democratic press was the main tool for this. The key feature of this public sphere was its separation from the power of both church and government due to its access to diverse resources, both economic and social.

Through acts of assembly and dialogue, the public sphere generates opinions and attitudes that serve to affirm or challenge—and thus guide—the affairs of the state. Ideally, the public sphere is the source of public opinion necessary for "legitimate power in any functioning democracy" (Rutherford, 2000).

As Habermas argues, over time, this sphere of rational and universal politics, free from both the economy and the state, was destroyed by the same forces that originally created it. This collapse was caused by the desire for consumption infiltrated into society, so citizens became more concerned about consumption than about political action.

In addition, the growth of the capitalist economy has led to an uneven distribution of wealth, expanding economic polarity. Suddenly, the media became a tool of political forces and a means of advertising, rather than a medium from which the public received information on political issues. This resulted in restricted access to the public sphere, and political control of the public sphere was inevitable for modern capitalist forces to operate and thrive in a competitive economy.

The public sphere as the main arena of social communication

The "public sphere" is usually understood as a social space in which different opinions are expressed, issues of common interest are discussed, and collective solutions are worked out communicatively. The public sphere is the central arena of social communication. In large societies, the media, and more recently the online media, support communication in the public sphere (<https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199756841/obo-9780199756841-0030.xml>).

Mass media

According to Habermas, the public sphere requires "special means of conveying information and influencing those who receive it." (Habermas, 1989) This particularity is determined by the actions of five types of actors that appear on the virtual stage of the established public sphere. These include (a) lobbyists representing special interest groups; b) advocates who either represent groups with a common interest or replace unrepresented marginalized groups who cannot effectively defend their interests; c) experts with professional or scientific knowledge in a specialized field who are invited to advise; d) enterprising individuals who bring public attention to allegedly ignored issues and (e) intellectuals who have acquired, in contrast to lawyers or moral entrepreneurs, a supposed personal reputation in some field (for example, as writers or scientists) and who, in contrast to from experts and lobbyists, spontaneously participate in public discussions with the stated intention to promote common interests. (Habermas, 2006)

Today, independent mass media (media) are being formed in Azerbaijan that meet modern world standards. In terms of the number of mass media, the Republic of Azerbaijan occupies one of the leading places among the countries of the CIS and Eastern Europe. Currently, the total number of officially registered media outlets exceeds 5,000. The created media outlets belong to various political and public organizations, private enterprises and individuals. Up to 40 daily, more than 200 weekly and monthly newspapers are published in the country. More than 80 scientific-practical, socio-political, socio-economic issues, covering children's and women's problems and entertaining magazines are published. In Azerbaijan, about 20 news agencies disseminate systematic and varied information related to events taking place in the country and the world. About 100 newspapers and magazines are published in the regions (<https://azerbaijan.az/ru/information/604>).

So, under certain conditions, the media contribute to discourse in the public sphere (Habermas, 2006).

YouTube

According to Y. Devi and R. Kies, the growth of the Internet has led to a renaissance of scientists who apply public sphere theories to Internet technologies. The study by S. Edgerly and a number of other authors focuses on the ability of YouTube to act as a public online-sphere.

Researchers studied a large sample of video comments using the California Proposition (2008) as an example (Edgerly, Vraga, Fung, et. al, 2015). The authors argue that some scholars believe that the online public sphere is a space in which a wide range of opinions can be expressed due to the "low entry barrier" and interactivity, and that YouTube allows anyone and everyone to receive any political information they desire. In their opinion, YouTube can be an influential player in the political process and serve as a significant force in the political mobilization of youth. As for the downsides, YouTube is built on the popularity of videos with sensational content. People who get the opportunity to broadcast their own opinion to the general public have the opportunity to shape and to some extent influence public opinion. This happens not only by listening to this information, but also interactively - through the comments left under the video. S. Edgerly and other authors of the book believe that this is a space for public discussion of various issues (Edgerly, Vraga, Fung, et. al, 2015). Further, attention is paid to the nature of the comments and the ideological position of the video. The fact is that depending on the ideology of the transmitted information, comments can be different. All this provides important material for understanding socially significant problems. The core of their research is that YouTube is a public sphere platform.

German scientists Jürgen Gerhards and Mike S. Schäfer conducted a study in 2009 to determine whether the Internet offers a better and wider means of communication than quality newspapers. They analyzed how the issue of human genome research was covered between 1999 and 2001 in popular newspapers in both Germany and the United States, compared to how it appeared in search engines at the time of their research. Their goal was to analyze what actors and opinions this topic has generated both in print and on the Internet, and to check whether the online space turned out to be a more democratic public sphere with a wider range of sources and opinions.

Gerhards and Schaefer say they have found "only minimal evidence to support the idea that the Internet is a better space for communication than print media." (Gerhards, Schäfer, 2010) To their opinion, both media are "dominated by academics and there is no popular inclusion." (Gerhards, Schäfer, 2010) Scientists argue that search algorithms select information sources based on the popularity of their links. «Their gatekeeping, unlike the old media, relies mainly on website specifications». (Gerhards, Schäfer, 2010) For Gerhards and Schäfer, the Internet is not an alternative public sphere, as search engine algorithms drown out secondary voices. "Search engines can actually drown out public debate by giving more space to established actors and institutions." (Gerhards, Schäfer, 2010)

Digital public sphere

The Internet contributes in the most obvious way to the public sphere. There are tens of thousands of websites related to local, national and global politics. Here we can find discussion groups, chat rooms, alternative journalism, public organizations, non-governmental organizations, mass human rights sites, etc. (Dahlberg, 2007)

This has both advantages and disadvantages: on the positive side, studies have shown that blogs, for example, contain more alternative views on current events than mainstream media. On the other hand, the diversity that can be found on the Internet also includes racist, extremist or otherwise deviant points of view. However, this wealth of information and perspectives can lead to very different types of communication. The second conclusion of the study, which has been repeatedly demonstrated, is that digital public spheres are more in line with the requirements of agnostic, constructionist theory than deliberative, participatory theory, and are very different from rational, civic discussion. Participants often evade the topic, use obnoxious or offensive language and ad hominem attacks, make unsubstantiated statements or refrain from rational argumentation at all, use their social position on a particular platform to delegitimize opposing views or repel opponents. A third related finding of the study is that the digital public sphere has been shown to be fragmented in different ways. Some scientists distinguish different types of publics that exist next to each other. One example is the "problem public" that arises around topics such as abortion, biotechnology, vaccination or global warming, and another example is the "counter-public" - online forums that have arisen against the (supposed) mainstream public. Sphere, especially in authoritarian states such as China or some Arab countries. Other scholars distinguish between various online "channels", such as the blogosphere, microblogs, forums, etc., or various "domains", including the e-government domain, the lawyer or activist domain, or the journalism domain, all of which are considered elements of the digital public spheres (Dahlberg, 2007). Such diversity can indeed be considered part of a single digital public space, if this space is fundamentally defined as an online communicative sphere, participation in which is open and freely available to all who are interested in discussing issues of common interest. Proponents of more ambitious public sphere theories that emphasize dialogue and understanding between actors may not consider such diversity to be part of the same public sphere. (Schäfer, 2015) Fourth, when reviewing the literature on digital public realms, it should be noted that the impact of digital public realms is still largely unknown and may be quite small. On the one hand, this concerns the potential impact on the participants themselves: surveys of politically interested Internet users have shown that they encounter more diverse political points of view online than others, and that they sometimes specifically look for such opposing points of view.

Sociologists Brian Loader and Dan Mercea argue that social networks offer more and more opportunities for political communication and provide democratic opportunities for political discussion in a virtual public sphere. As a result, citizens could challenge the political and economic power of governments and corporations. In addition, new forms of political participation and information sources for users are emerging on the Internet, which can be used, for example, in online campaigns. However, both authors point out that the main use

of social networks is entertainment, consumption, and sharing content between friends. Loader and Mercea note that "individual preferences show an uneven distribution of social connections with several giant sites such as Google, Yahoo, Facebook, Instagram and YouTube attracting the most users (Loader, Mercea, 2011). They also highlight that some critics have expressed concern about the lack of seriousness of political communication on social media. Moreover, on social media, the lines between professional media coverage and user-generated content will be blurred.

The authors conclude that social networks provide new opportunities for political participation; however, they warn users of the risks of accessing untrusted sources. The Internet influences the virtual public sphere in various ways, but it is not the free utopian platform that some observers claimed at the beginning of their story.

John Thompson criticizes Habermas' traditional idea of the public sphere because it focuses mainly on personal interaction. On the contrary, Thompson argues that modern society is characterized by a new form of "mediated publicity" (Thompson, 1995), the main characteristics of which are:

De-Space (There is a break in time/space. People can see more things since they don't have to be in the same physical location, but this expanded vision always has an angle that people can't control.)

Non-dialogical (unidirectional). For example, TV presenters cannot adjust their discourse to the reaction of the audience, since they are visible to a wide audience, but this audience is not directly visible to them. However, the Internet provides more interactivity.

Diverse audience. (The same message can reach people from different backgrounds, different social class, different values and beliefs, and so on.)

This mediated publicity has changed power relations in such a way that not only are the many visible to the few, but the few can now also see the many: the development of communications provides a means by which the many can gather information about the few and at the same time the few can be seen by the many; thanks to the media, in a certain way, those who exercise power are exposed in the first place, and not those over whom power is exercised" (Thompson, 1995).

However, Thompson also acknowledges that "media and visibility are double-edged swords", meaning that while they can be used to create an enhanced image (by controlling visibility), people do not have complete control over their self-presentation. Errors, omissions or scandals have now been corrected so they are harder to deny because they can be reproduced by the media.

Public sphere in Azerbaijan

From the middle of the 18th century until almost the first quarter of the 19th century, Azerbaijan was in the conditions of feudal fragmentation, and then until the end of the 20th century it was part of the Russian and Soviet empires. Consequently, there can be no question of the existence of the public sphere either in Russian or Soviet times, although they have always existed here in their infancy. For example, before the October Revolution of

1917, political parties (not always openly), social movements, political circles and trade unions functioned in many parts of the Russian Empire. However, even this apparent freedom was brought to naught after the establishment of the power of the Bolsheviks. Only with the acquisition of independence in 1991, or rather since 1988, when the struggle for independence began and the Popular Front of Azerbaijan began to function, can one speak of the emergence of a public sphere in the country. People are not on the sidelines, but everywhere - in public transport, in tea houses, on the streets and squares, etc. led discussions, exchange of views on burning issues. Political parties, social movements and NGOs have emerged that respond vividly to sensitive issues. The media, after a long hibernation, suddenly woke up: various newspapers, TV channels, reporters appeared and the press became crowded with the people. All this was united by one idea - the national liberation struggle and the ideas of liberalism prevailed here, although the carrier of this ideology - the national bourgeoisie itself had not yet been formed. Removal of censorship, parade of foreign soap operas, yellow press, etc. was also a product of this period: people discussed or listened not only to serious socio-political and economic issues, but also to what had until now been forbidden to speak or show.

The post-Elchibey period in Azerbaijan in terms of the development of the public sphere in the country was a period of gradual and strict restoration of order: state institutions gradually regained their former authority, the press gradually began to move away from liberty and free discussion of important issues, holding rallies began to become a thing of the past. From the point of view of the return of the former authority by the state power, this was good, since in the 90s the power of state structures was greatly undermined. However, the desire to put everything under control has led to a decrease in the activity of people, their depoliticization. This happened both with non-governmental organizations and with political parties, the quantity and quality of whose activities have greatly weakened.

After 1998, new private television and radio channels opened in Azerbaijan, and in recent years the scale of cable television has expanded. Today, there are 11 nationwide, 13 regional, 17 cable and four satellite TV channels, 27 Internet TV channels, as well as 13 nationwide and three regional radio stations in Azerbaijan. In 2005, on the basis of the Azerbaijan State Television, the Closed Joint Stock Company "Programs of Azerbaijan Television and Radio" was established. In the same year, the Public Television and Radio Broadcasting Company was established on the basis of the second state channel. By the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan in 2001, digital broadcasting was introduced in the country. In 2014, the transition to digital broadcasting was completed in Azerbaijan.

More than 50 journalistic organizations are registered in Azerbaijan, about 30 organizations are actively engaged in strengthening freedom of speech and information, economic independence of the press, protecting the rights of journalists, regulating relations between society and the media and other tasks. The number of independent commercial companies distributing print in the capital and regions exceeds 20.

The rapid development of information and communication technologies in Azerbaijan has created conditions for expanding the possibilities of the Internet and has formed a modern Internet network in the country. The President of Azerbaijan, by his Decree dated February

17, 2003, approved the "National Strategy in the field of Information and Communication Technologies for the development of the Republic of Azerbaijan (2003-2012)" and thereby determined the directions for the development of information and communication technologies for the subsequent period. Within the framework of the strategy, the state programs "Electronic Azerbaijan - 2005-2008" were adopted and implemented. and "Electronic Azerbaijan - 2010-2012". According to the World Economic Forum, currently the number of Internet users in the country is 80% of the population. The number of Internet providers reached 40.

Ethnic and religious minorities are not restricted in any way in their access to the media. Newspapers are imported from abroad or published in ethnic minority languages. Freedom of thought, speech and information in the Republic of Azerbaijan is an important part of democratic reforms. The Government of Azerbaijan will continue to strive to fulfill its responsibilities for the development of democracy. The state has created all the conditions for the development of the so-called "fourth estate", the main carrier of which is the media. Unlimited opportunities have been created for journalistic research, publication of facts and opinions in compliance with legal and ethical standards. In 1998, censorship was abolished by Decree of the national leader. Freedom of expression, speech and information is an integral part of Azerbaijan's domestic policy, and the state consistently supports this area.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Law on Freedom of Information, adopted in 1998, the Law on Mass Media, adopted in 1999 and improved in subsequent years as a result of consultations with international organizations, as well as the Law on Obtaining Information, adopted in 2005 fully ensure freedom of speech and the press, as well as the independence of journalists in our country.

Legislative measures have been taken in the field of television and radio broadcasting. In June 2002, the Law "On Television and Radio Broadcasting" was adopted, which came into force in October of the same year. On October 5, 2002, the President of the Republic of Azerbaijan signed a Decree on the establishment of the National Council of Television and Radio Broadcasting, which fully complies with the standards of the European Council. The main duty of the Council is to regulate the activities of television and radio broadcasting, protect the interests of the public during broadcasting, and monitor compliance with the legislation on television and radio broadcasting. The Council was established in January 2003.

Another important step towards ensuring freedom of expression and information was the establishment on March 15, 2003 of the Press Council at the first Congress of Journalists of Azerbaijan. This body was created by the journalists themselves, in an independent form, without any state intervention. The main function of the Press Council, as an independent body, is to resolve disputes between media and individuals, as well as media and private companies in the pre-litigation period. The Council also performs the functions of monitoring newspapers and implementing the provisions of the Code of Journalistic Ethics prepared and adopted by the Council itself.

In order to develop the independence of the media, on August 31, 2008, the President of the Republic of Azerbaijan signed a Decree on the approval of the "Concept of state support for the development of the media in the Republic of Azerbaijan." And in 2009, the State Support Fund for the Development of Mass Media was established under the President of the Republic of Azerbaijan.

In order to increase the transparency of the activities of state bodies, improve accountability, increase public participation and introduce new technologies, the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated September 5, 2012 approved the "National Action Plan to promote open government for 2012-2015". The document implies facilitated access to information, regular informing the public about the activities of state bodies, improving the functioning of a single electronic database of normative legal acts, expanding public participation in state bodies, improving electronic services, etc.

In recent years, certain measures have been taken in the direction of removing defamation from a number of criminal acts, as well as the adoption of the law "On Defamation". In 2009, a moratorium was announced on articles 147 (libel) and 148 (insult) of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan related to defamation.

On May 11, 2011, the former Baku Office of the OSCE (since January 2014, in accordance with the new mandate - the OSCE Project Coordinator in Baku) and the Press Council held a conference on the topic "Decriminalization of defamation". To prepare a law on defamation in the country, assistance was requested from the Venice Commission. At the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, held on February 21, 2014, it was decided to apply criminal liability for libel in exceptional cases and to submit a proposal to the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan as a legislative initiative.

On January 12, 2021, President Ilham Aliyev signed the Decree "On deepening media reforms in the Republic of Azerbaijan". According to the decree, on the basis of the State Support Fund for the Development of Mass Media under the President of the Republic of Azerbaijan, the "Media Development Agency of the Republic of Azerbaijan" was established and the "Charter of the Media Development Agency of the Republic of Azerbaijan" was approved." (<https://azerbaijan.az/ru/information/604>)

So far, there are many problems regarding social media. Thus, according to the British daily newspaper Daily Mail, referring to data from Remitly (USA), an immigrant services company, analysts from this company studied the number of search queries for phrases associated with finding a new career and identified the most sought-after professions in each country. Among the top 2 most in-demand professions in the world, YouTuber ranked fourth, and blogger ranked twelfth. Professions such as entrepreneur, programmer and singer ranked 4th, 8th and 9th respectively (<https://newizv.ru/news/2023-01-27/pilot-pisatel-tantsor-yutuber-samy-zhelannye-professii-v-stranah-mira-395244>). Although in Azerbaijan blogging is just a hobby and not the main occupation, blogging is still developing and their earnings are not that big. There are several Azerbaijani video bloggers on You Tube, but they live abroad. Regarding the taxation of bloggers, we can say that due to their low income, the tax authorities do not pay much attention to them. According to one of the

experts in the field of information technology, for the development of blogging it is necessary to establish a system for a stable income of bloggers, systematize the advertising market, ensure the transparency of the system, and only after that withhold taxes (<https://novoyevremya.com/ru/posts/detail/blogerov-v-azerbaidzane-vozmot-na-nalogovuyu-musku-1640782239>).

Another problem with blogging is the one-sided, personal and unverified information shared on the internet that cannot be considered true or evidence-based. This chaos of information, in our opinion, is typical for social networks, where only part of the information can be considered reliable and correct. As a result, people today are more interested not in politics, but in entertainment (interest in the life and songs of some singer, humorous scenes, health information, cooking, travel, fashion, etc.) programs.

So, despite the development of social media in the country, it cannot act as an arena where socially significant problems are fully discussed. They have a limited audience. Reactions to comments cannot serve as an indicator of the actual public opinion on a particular issue. Hence, the state needs to give more and more publicity to its policies and take into account the various opinions expressed in blogs, demonstrating its reaction to them.

Results

In Azerbaijan, with independence in 1991, the beginnings of the public sphere (political parties, NGOs, free media, etc.) appeared, which acted as an intermediary of discourse in the public sphere. Today, independent mass media (media) are being formed in Azerbaijan that meet modern world standards. In addition, new forms of political participation and information sources for users are emerging on the Internet, which can be used, for example, in online campaigns. In Azerbaijan, blogging is currently just a hobby, not a main occupation. There are several Azerbaijani video bloggers on You Tube, but they live abroad. As a result, people today are more interested not in politics, but in entertainment (interest in the life and songs of some singer, humorous skits, information about health, cooking, travel, fashion, etc.) programs. Despite the development of social media in the country, they cannot act as a platform where socially significant problems are comprehensively discussed. They have a limited audience. Therefore, the state needs to give more and more publicity to its policies and take into account the various opinions expressed in blogs, demonstrating its reaction to them.

Discussion

The public sphere is an essential feature of a democratic society. For centuries, it has served as an arena for discussing various opinions about state policy and, in certain cases, governments have listened to it. Today, due to the development of the Internet, social media is turning into an important public sphere. There are many critics of it, but one thing cannot be denied: the digital public sphere is the arena of a free public voice and despite the relatively small number of audiences, people here gather according to their interests and discuss important issues of public life. Another advantage of the digital public sphere is that it is quickly becoming the property of the global public: the thoughts expressed here can

easily be heard by the world community. This is the merit of both the traditional and the new public sphere.

Bibliography

1. Breese, Elisabeth B. (2011). Mapping the variety of public spheres. *Communication Theory* 21.2: 130–149. DOI: 10.1111/j.1468-2885.2011.01379.x
2. Butsch, Richard, ed. 2009. *Media and public spheres*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
3. Dahlberg, L. (2007). Rethinking the fragmentation of the cyber public: from consensus to contestation. *New Media & Society*, 9(5), 827–847. doi:10.1177/1461444807081228, p. p. 152
4. Edgerly, Stephanie; Vraga, Emily; Fung, Timothy; Moon, Tae Joon; Yoo, Woo Hyun. "YouTube as a public sphere: The Proposition 8 debate". Retrieved 25 February 2015.
5. Gerhards, Jürgen, and Friedhelm Neidhardt. (1993). *Strukturen und funktionen moderner öffentlichkeit*. In *Politische kommunikation: Grundlagen, strukturen, prozesse*. Edited by Wolfgang R. Langenbacher, 52–88. Vienna: Braumüller.
6. Gerhards, Jürgen; Schäfer, Mike S. (2010), *Is the internet a better public sphere? Comparing old and new media in the USA and Germany*. Berlin: SAGE, p. 13
7. Gripsrud, Jostein, Hallvard Moe, Anders Molander, and Graham Murdock, eds. 2010. *The idea of the public sphere: A reader*. Lanham, MD: Lexington Books.
8. Habermas, Jürgen. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, MA: MIT.
9. Habermas, Jürgen (2006), "Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research" *Communication Theory* 16 (4): 411–426.", *Communication Theory*: 416, ISSN 1050-3293
10. Rutherford, Paul. *Endless Propaganda: The Advertising of Public Goods*. Toronto: University of Toronto Press, 2000.p.18.
11. *An Overview of the Dual Concepts by Ashley Crossman*
<https://www.thoughtco.com/private-and-public-spheres-3026464> Retrieved August 31, 2019
12. Edgerly, Stephanie; Vraga, Emily; Fung, Timothy; Moon, Tae Joon; Yoo, Woo Hyun. "YouTube as a public sphere: The Proposition 8 debate". p. 15. Retrieved 25 February 2015.
13. Dahlberg, L. (2007). Rethinking the fragmentation of the cyber public: from consensus to contestation. *New Media & Society*, 9(5), 827–847. doi:10.1177/1461444807081228, p. p. 154

14. Digital Public Sphere. December 2015. DOI:10.1002/9781118541555.wbiepc087 in book: *The International Encyclopedia of Political Communication* (pp.322-328) Publisher: Wiley Editors: Gianpietro Mazzoleni. Mike S. Schäfer pp. 5-6.
15. Loader, Brian D.; Mercea, Dan (2011), "Networking Democracy? Social media innovations and participatory politics" (PDF), *Information, Communication & Society* (Submitted manuscript), 14 (6): 757–759
16. Thompson, John B. (1995), *The Media and the Modernity: A social theory of the media*. Cambridge: Polity Press, pp. 125–134, ISBN 978-0-7456-1004-7
17. <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199756841/obo-9780199756841-0030.xml>
18. <https://azerbaijan.az/ru/information/604>
19. <https://newizv.ru/news/2023-01-27/pilot-pisatel-tantsor-yutuber-samyehelannye-professii-v-stranah-mira-395244>
20. <https://novoye-vremya.com/ru/posts/detail/blogerov-v-azerbaidzane-vozmut-nalogovuyu-musku-1640782239>

ON THE ANCIENT ROOTS OF THE TURKIC EPICS

Tyntchtykbek Chorotegin (Tchoroev)¹

Abstract

The epics (dastans) of the Turkic peoples of Inner and Central Asia have a deep historic background connected with the history of the nomadic Hun empire (3rd century B.C. – 3rd century A.D.) and the Turk, Turgesh, Uyghur, Kyrgyz, and Karakhanid kaganates (6-12th centuries A.D.).

The Kyrgyz heroic dastan entitled “Manas” and the common Central Asian Turkic epic entitled the “Oghuz khan” are amongst the oldest Turkic epics. Each Turkic folklore traditions have some traces which lead to an ancient society in the nomadic multi-ethnic Hun state and other medieval Turkic states in Inner and Central Asia.

Keywords: Turkic Epic, Manas, Oghuz Khan, Turk, Turgesh, Uyghur, Kyrgyz, and Karakhanid

“Manas” epic and its roots

The Kyrgyz epic “Manas” has numerous small stories which might be connected not only with the Kyrgyz history after islamization of the main groups of the Kyrgyz nation (within the 10th – 14th centuries A.D.), but also with the ancient and early Medieval Kyrgyz history, when all the Kyrgyz groups, who resided in different Central and Inner Asian regions, were not part of Islam.

For instance, the historic legend of the Chinese General Li Lin who became the local lord of the Kyrgyz region on behalf of the Hun’s tengir-kut (the emperor), is comparable with the personality of Almambet, the ethnic Chinese companion of Manas, the Kyrgyz ruler and hero, in the epic “Manas”.

The geographic names of the epic “Manas” are related to several historical epochs when the Kyrgyz and the tribes which became part of the Kyrgyz had been living in a very wide region of Inner and Central Asia. Thus, it is understandable that the epic “Manas” mentions river Orkun (Orkhon), the mountain Kangai (Hangai), the mountainous valley in modern Mongolia, as well as the lakes Lop-Nor and Kōkō-Nor, the modern Lob-Nor and Qinghai Lake in China. We need to stress that they were mentioned even in the versions of the “Manas” epic recorded in Kyrgyzstan. Some might assume that the Kyrgyzstani nomads would not be aware of these distant geographical names in Inner Asia.

Tengir-Too mountains, including Talas, Ysyk-Kul lake, Karkyra, Tekes, and the Fergana valley, the Pamirs including Ak-Too (the eastern Pamir in China), the South Siberia (coined as the toponym of Altay) were part of the motherland of the ancient Kyrgyz according to different versions of the “Manas” epic.

¹ Professor of the Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, E-mail: chorotegint@gmail.com,
Mobile: +996 550 243 586, Bishkek, Kyrgyzstan

This coincides with the historical and archaeological evidence of recent years. Thus, Professor Yu Taishan (Beijing, China) has suggested that the ancient Kyrgyz, probably, lived in the mountains of Altay and had been mentioned by the folklore stories connected with the legendary trips by the ancient Chinese king of Mu-wan (the 10th century BC).

The late Professor Yuli Khudiakov (Novosibirsk, Russia) concluded that the ancient Kyrgyz (in the 2nd and 1st centuries BC) were probably living in the area of Boro-Khoro Mountains in the eastern Tian-Shan ranges where there is a river of Manas. He suggested that the Kyrgyz were forced to migrate from the eastern Tian-Shan to Yenissei (South Siberia) by Rourans (Avars) in the 5th century A.D. The Kyrgyz re-established their state in Siberia as the kaghanate (the 6th – early 13th centuries A.D.) [3]

We suppose that the historical memory of the ancient Kyrgyz groups which had ties with those places in Inner Asia were virtually recorded in the form of the epic events' places. [4]

“Oghuz name” and its pre-islamic background

Another famous Turkic epic which has ancient roots is the Oghuz name.

Latest versions of the Oghuz name were Islamized by the authors of the post-Genghiz Khan era, but we assume that the first (ancient) versions of the Oghuz khan epic were related to the Hun (Xiōngnú, or Hsiung-nu) era, when all the ancient Turkic peoples were not followers of Islam (the religion exists starting from 610 A.D.).

The Oghuz khan epic has ties with several Turkic ethnic groups who lived in Inner Asia, Siberia and Central Asia. It is well known that many words of the manuscript, written in the 14th century, are connected with the Kyrgyz and Altai Turkic language vocabulary. For instance, let's see the original Turkic text with its Kyrgyz and English translations.

The original Turkic text:

“Kene künlerde bir kün oğuz kağan bir yirde Tengirni çalburguda irdi, karangguluk keldi, kökdün bir kök yaruk tüşdi. Kündün ay aydm kogulgulugrak irdi. Oğuz kağan yürüdi, kördü, kim: uşbu yaruknung arasında bir kız bar irdi, yalguz olturur irdi.

Kündün ay aydm kogulgulugrak irdi. Oğuz kağan yürüdi, kördü, kim: uşbu yaruknung arasında bir kız bar irdi, yalguz olturur irdi. Yakşı körüklüg bir kız irdi. Anung başında ataşlug yaruklug bir mengi bar irdi. Altun kazuk teg irdi, oşul kız antag körüklüg irdi kim: külse, kök Tengir küle turur; ıgılasa, kök Tengir ıglaya turur; oğuz kağan anı kördükde usı kalmadı, kitdi; sevdi, aldı”. [5]

Kyrgyz translation (by the author):

Kündördün birinde Oghuz kagan bir jerde Teñirge jalbaryp jatkan ele, [anan] karañgy kirdi. Köktön bir kök jaryk tüştü. Kündön jana Aydan körktüüröök ele. Oghuz kagan жүрдү, kördü – ushu jaryktyn arasynda bir kyz bar ele, jalgyz oturgan ele, jakshy körkü bar bir kyz ele. Kündön jana Aydan körktüüröök ele. Anyn bashynda ottoy jaryk bir meñi bar ele, Altyn kazyktay ele. Oshol kyz ushunchalyk körktüü ele [deseñ] – külsö, Kök Teñir külüp turaar, yilasa, Kök Teñir yilap turaar. Oghuz kagan any körgöndö esi kalbady, ketti, süydü, aldy.

English translation (by the author):

In one day, Oghuz Kaghan was praying to Tengir. The dark started to rule. [Then] a blue light came out of the Sky. It was brighter than the Sun and the Moon. Oghuz Kaghan went towards it and saw: there was a girl inside the light, sitting alone. She was a very beautiful. In her head (cheek), there was a mole, which was fire-alike, bright and similar to the North Star (Polaris). The girl was so beautiful that if she laughed, the Sky's god, Tengir, laughed, and if she cried, then the Sky's god, Tengir cried too. Oghuz Kaghan, immediately after seeing her, lost his mind, loved her and took her.

This is just an example to show, how the original text of one of the preserved versions of the Oghuz name is close to the modern Kyrgyz language [6]. Additionally, some other modern Turkic languages, mainly, the old Kypchak dialect-based ones, also have their own ways to make the text closer to their linguistic characteristics.

In the text above, we can see some traces of the pre-Islamic beliefs of the Eastern and Central Eurasian Turkic peoples. For instance, this includes the God entitled Tengir, the Sky, which was also a synonym for Tengir (the name of this pre-Islamic Turkic God became a synonym for Allah amongst the Muslim Turks since the 10th century A.D.)

The names of the space objects (Sun, Moon, North Star, etc.) in the epic are similar to their names in Kyrgyz and other Eastern Turkic languages. Even though they lost their ancient meaning as the object of praying during the Islamization, but they preserved their role as the object of unchallenged or challenged beauty. This is similar to the solar sign in the ancient Saimaly-Tash place in Tian-Shan (Tengir-Too) mountains in Kyrgyzstan. The signs lost their meaning, but they were preserved in modern patterns and traditional handmade artwork of the Kyrgyz and other Central Asian Turkic peoples.

Conclusion.

It is important to study these and other ancient epics (dastans), which were orally preserved or written in the Eastern dialects and languages of the Turkic peoples (including Kyrgyz, Uighur, Kazakh, Altay, Tuva, Saryg-Uighur, etc.), by using comparative and historical methods in the modern folklore study.

The cross-lingual and cross-cultural study of these Turkic epic poems together with the comparison of other epics [7] of the non-Turkic Inner Asian peoples (Mongols, Tibetans, etc.) is also important as part of the study of the oriental epic traditions.

REFERENCE

1. **Jusup Mamay**: A Great Manas Epic Teller of Our Era: A compendium of the scientific papers and articles devoted to research of the creativity of Jusup Mamay (born 1918), the prominent Kyrgyz "Manas" epic teller from China / Editorial Board: T. Chorotegin (Chairman), A. Erkebayev, etc. – Bishkek: Maxprint Printing House, 2014. – 272 + XII p., ill. - The "Muras" Public Foundation. – In Kyrgyz. - ISBN 978-9967-12-394-6. – ["History and Heritage" Series.]; **Jusup Mamay** (1918-2014): Life in the Epic: A Collection of the Scientific Papers and Popular Articles Devoted to Research of the Creative Heritage of Jusup Mamay, the Prominent Kyrgyz "Manas" Epic Teller from China / Editorial Board: T. Chorotegin (Chairman), A. Erkebayev, etc. – Bishkek: Maxprint Printing House, 2015. - 232+iv pages, ill. – The "Muras" (Heritage) Foundation. – In Kyrgyz. - ISBN 978-9967-12-486-8. - ["History and Heritage" Series.]; **Manas**. Translated by Walter May. Rarity, Bishkek, 2004. ISBN 9967-424-17-6.; **Kasmambetov, Saparbek**, Singing the Kyrgyz "Manas": Saparbek Kasmambetov's Recitations of Epic Poetry / Edited by Keith Howard. - London: Global Oriental; Har/Com edition, 2011. - SOAS. - ISBN-10: 190687638X. ISBN-13: 978-1906876388. - 134 pages.; **Musayev Samar**. The Epos Manas. Bishkek, 1994; Levin, Theodore. Where the Rivers and Mountains Sing: sound, music, and nomadism in Tuva and beyond. Section "The Spirit of Manas", pp. 188–198. Bloomington: Indiana University Press, 2006; **Manas 1000**. Theses of the international scientific symposium devoted to the 'Manas' epos Millennial [sic] Anniversary. Bishkek, 1995; **Traditions** of Heroic and Epic Poetry (2 vols.), under the general editorship of A. T. Hatto, The Modern Humanities Research Association, London, 1980.; **The Memorial Feast** for Kokotoy-Khan, A. T. Hatto, 1977, Oxford University Press; **The Manas** of Wilhelm Radloff, A. T. Hatto, 1990. - 642 p. - Otto Harrassowitz. - ISBN 3447030100 (ISBN13: 9783447030106); **Jumakunova (Cumakunova), Gulzura**. Manas Destanı Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kaynağı. - Ankara: TİKA Yay., 1995. - 208 s.; **Mambetakun, Mambetturdu**. Versions of the "Manas" Epic and Traditions of Its Telling / Editorial Board: T. Chorotegin (Chairman), etc.; Edited by Cholpon Subakojoeva. – Bishkek: Nur-As Printing House, 2014. – 319 pages. – In Kyrgyz. - ISBN 978-9967-12-428-8. – The "Muras" Foundation. – [History and Heritage Series]; **Dor, Remy, Hu Zhen-Hua**, "Doğu Türkistan Kırgızları Arasında Manas", Çev., Fikret Türkmen-Kemal Boz, Haz., Fikret Türkmen, Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler) I, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995. - içinde, s. 43-72; **Emet, Erkin**, "Uygur Destanlarında Manas Ruhı", Manas Bilgi Şöleni (Van, 12-13 Ekim 1995), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1995 içinde, s. 28-33; Prior, Daniel, The Semetey of Kenje Kara: A Kirghiz Epic Performance on Phonograph With a Musical Score and a Compact Disc of the Phonogram (Turcologica, No 59), Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2006, ISBN-10: 3447051388; ISBN-13: 978-3447051385. - XVIII + 155 pages; **Radloff, W.**, Aus Sibirien. - Leipzig, 1884 (eine russische Version erschien 1989); **Reichl, Karl**, The Concept Of Early Kyrgyz History According To The Manaschy Jüsüp Mamay // The Kyrgyz Khaganate in the Context of Medieval Statehood and Culture of the Turkic Peoples: Proceedings

of the Second International Conference dedicated to the 1170 anniversary of the Great Kyrgyz Khaganate in Inner Asia: 15-16 November 2013, the city of Bishkek. / Editorial board: T. Chorotegin, etc. – Bishkek: Maxprint Printing Office, 2014. - 494 p. – The Muras (Heritage) Foundation. – [The History and Heritage Series.] - ISBN - 978-9967-12-424-0. – Pp. 47-53; **Ysak kyzy Toktobübü, Jumaturdu Adyl**. Zalkar manaschy Jusup Mamay / Redkollegiya: T. Chorotegin, j.b.; Redaktoru Gülzada Abdaliev. - Bishkek: Print Express, 2014. – 328 bet. – Taryh jana muras türmögü. - ISBN 978-9967-12-401-1.; etc.

2. **Korogly Kh.** Oghuzskiy geroicheskiy epos. – Moscow: Nauka, 1976, pp. 38-74; **Shcherbak A. M.** Oghuz-name – Muhabbat-name. – Moscow: Nauka, 1959; **Kononov A.N.** “Rodoslovnaia Turkmen”. Sochinenie Abu-l-Gazi, hana Hivinskogo. – Moscow-Leningrad: Nauke, 1958; **The Book of Dede Korkut** / edited by Lewis, Geoffrey. - Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1974.; etc.
3. **Yu Taishan.** A Note On The Geographical Location Of Jiankun and the Hypothesis about JuanhanJiankun Identity // International Journal of Eurasian Studies. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – Center for Eurasian Studies, Institute of History of the Chinese Academy of Social Sciences. – P. 01–05; **Chorotegin T.** The Early Stages of Kyrgyz Ethnicity and Statehood (201 BCE — 10th Century CE); in: International Journal of Eurasian Studies. — Beijing, 2019. — Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. P. 33–60; **Khudiakov Yuliy Sergeevich.** History of Yenissei Kyrgyz: A Short Essay / Edited by Omurbek Alymkojev. – Bishkek: Printing Office “Universitet” of the Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, 2013. – 196 pages, map, ill. - ISBN 978-9967-02-941-5. – In Kyrgyz. - The History and Heritage Series [“Muras” Public Foundation; The “Kyrgyz History Society” Intern. Publ. Association.]. See also: **Chorotegin T.** The Kyrgyz Republic, in: The Turks (English language edition) / Edited by Hasan Celal Güzel, C. Cem Oguz, and Osman Karatay Published by Yeni Türkiye Research & Publishing Center. Ankara, 2002. - Hard cover, 6 volumes, 6000 pages, ISBN 975-6782-55-2. (Vol. 6, pp. 201–213.); **Çorotegin, Tınçtıkbek.** Kırgızlar // Yeni Türkiye Dergisi. Ankara: YTSAM, 2023. – Ocak – Şubat 2023. Yıl 29. No. 129. ISSN 1300-4174. S. 37–48.
4. See also: **Çorotegin, Tınçtıkbek,** “Kaşgarlı Mahmud’un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları”, Haz., Emine Gürsoy-Naskali, Bozkırdan Bağımsızlığa Manas, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 içinde, s. 160-164.
5. See the text: **Oğuz Kağan Destanı**, W. Bang ve G.R. Rahmetî'nin Oğuz Kağan Destanı (İstanbul 1936) adlı eserinden alınmıştır. – URL: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10811,Oghuzkagandestanipdf.pdf?0>
6. See also: **Jumakunova (Cumakunova), Gulzura.** Language And Stylistic Commonalities Of Uigurian Varyant Of The Epos “Oguz Kagan” Which Incovered In The Process Of

Translation From Uigur Into Kyrgyz Language”. // Plot Of Oguznama As Historical And Cultural Source. Abstracts of Reports of the International Scientific Conference October 14-15, 2010. – Ashkabat, 2010. - Pp. 187-188; **Eraslan, Kemal**, “Oğuz ile Manas’ın Cedleri Meselesi”, Haz., Ogün Atilla Budak, Manas 1000 Bişkek Bildirileri (26-31 Ağustos 1995), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1997. - içinde, s. 87-91; **Tchoroev (Chorotegin), Tyntchtykbek**, ‘The Kyrgyz’; in: The History of Civilisations of Central Asia, Vol. 5, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century / Editors: Ch. Adle and Irfan Habib. Co-editor: Karl M. Baipakov. – UNESCO Publishing. Multiple History Series. Paris. 2003. - Chapter 4, pp. 109–125. (ISBN 92-3-103876-1); etc.

7. See: **Reichl, Karl**, Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry. Ithaca and London: Cornell University Press, 2000. - XVI + 221 pp.; **Yıldız, Naciye**, “Manas Destanı’nda, Oğuz Kağan Destanı’nda ve Dede Korkut Hikayeleri’nde Yer Alan Benzerlikler”, Haz., Ogün Atilla Budak, Manas 1000 Bişkek Bildirileri (26-31 Ağustos 1995), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1997. - içinde, s. 259-271.; **Alımkulova, Sınaru Kadir**, “Altay Destanı Alıp-Manaş ile Kırgız Destanı Manas Arasındaki Paralellikler”, Akt., Zamira Kasımova, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S: 114, Haziran 1996, s. 3-4.; etc.

GELENEKSEL MİMARİ UNSUR OLARAK MUKARNASIN RHİNO - GRASSHOPPER PROGRAMI KULLANILARAK DİJİTAL TASARIMDA YENİDEN YORUMLANMASI

Yasemin Turan¹ & İhsan Toktaş²

Özet

Mukarnas, İslam mimarisinde yaygın olarak bulunan geleneksel mimari unsurlardır. Binalara ve diğer yapılara görsel ilgi ve derinlik katmak için kullanılan süslü, üç boyutlu dekoratif öğeler kubbe ve tonoz süslemelerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Mukarnaslar İslami geometrik desenlerin üç boyutlu, üst üste istiflenmiş geometrik şekillerdir. Geleneksel olarak mukarnas, oyma ve kalıplama gibi zaman alan ve oldukça emek verilerek yapılan geleneksel teknikler kullanılarak yapılırdı. Ancak, Grasshopper gibi dijital tasarım araçlarının ortaya çıkmasıyla birlikte, algoritmalar ve parametrik tasarım kullanarak karmaşık mukarnasları hızlı ve kolay bir şekilde oluşturmak ve temel modellerden yeni değişken modeller oluşturmak zamanın ruhunu yakalamak açısından gereklilik arz etmektedir. Bu çalışmanın temelinde ele alınan mukarnas desenlerinin Rhino grasshopper programında yeniden sayısal ortama aktarılması, parametrik olarak hesaplama süreci ele alınmaktadır.

Çalışmada yöntem olarak Grasshopper programını kullanarak, dijitalde bir mukarnası yaratmak için, tasarımcı önce mukarnasın boyutu, şekli ve karmaşıklığı gibi istenen tasarım parametrelerini girilir. Bu parametrik girdi ve çıktı ile geleneksel mukarnaslar bu şekilde dijital tasarımda yeniden yorumlanabilir. Bu girdiler, mukarnasın boyutlarını, tek tek elemanların şekil ve boyutunu ve ele alınan tasarımın genel modelini içerebilir. Böylece parametreler mukarnasların davranışını yönetecek algoritmalar ve denklemler kurar. Sonuç olarak mimarlar ve tasarımcılar, dijital tasarımda geleneksel mukarnasları ya da benzer tasarımları yeniden yorumlamak için Grasshopper'ı kullanarak çok çeşitli tasarım seçeneklerini hızlı ve kolay bir şekilde keşfedebilir ve geleneksel tasarım yöntemlerini kullanarak elde edilmesi zor olan benzersiz, karmaşık desenler oluşturabilir. Genel olarak Grasshopper programı, mukarnas gibi geleneksel mimari unsurları dijital bir tasarım bağlamında yeniden yorumlamak için kullanılacak çok çeşitli araçlar ve yetenekler sunarak kökleri geleneksel tekniklere ve estetiğe dayanan benzersiz ve modern tasarımların oluşturulmasına olanak tanır.

Anahtar Kelimeler: Mukarnas, Parametrik Tasarım, Rhino, Grasshopper, Dijital Tasarım, Hesaplamalı Tasarım

¹ YL Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Görsel İletişim Tasarım Bölümü

² Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Mimarlık ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Endüstriyel Tasarım Bölümü

REINTERPRETATION OF MUQARNAS AS A TRADITIONAL ARCHITECTURAL ELEMENT IN DIGITAL DESIGN USING RHINO-GRASSHOPPER PROGRAM

Abstract

Muqarnas are traditional architectural elements commonly found in Islamic architecture. Used to add visual interest and depth to buildings and other structures, these three-dimensional decorative elements were widely used in dome and vault decorations. Muqarnas are three-dimensional, complex geometric shapes created by stacking Islamic geometric patterns on top of each other. Muqarnas was made using traditional techniques such as carving and moulding, which were time-consuming and laborious. Today, it has become possible to create complex muqarnas quickly and easily and to create new variable models from basic models by using various algorithms and parametric design methods in digital design tools such as Rhino-Grasshopper.

In this study, the transfer of muqarnas patterns to the digital environment in Rhino-Grasshopper program and the parametric calculation process are discussed. In this method, design parameters such as the size, shape and complexity of the muqarnas are first entered into the program by the designer. These inputs may include the shape and size of each of the elements that make up the muqarnas, and the overall pattern and size of the design under consideration. Thus, algorithms and equations are created to govern the behaviour of muqarnas.

Architects and designers can use Rhino-Grasshopper to reinterpret traditional muqarnas or architectural elements in digital design with parametric input and output. This allows them to quickly and easily explore different design options and create unique, intricate patterns based on aesthetics that are difficult to achieve using traditional design methods.

Keywords: Muqarnas, Parametric Design, Rhino, Grasshopper, Digital Design, Computational Design

1. GİRİŞ

Mukarnas geleneksel islam mimarisinde yaygın olarak kullanılan dekoratif bir tasarım elemanıdır. Mukarnas öğeleri, karmaşık geometrileri ve sanatsal dokuları ile bilinirler. Dijital tasarımın yükselişi ile birlikte, mukarnas tasarımlarının parametrik olarak modellenmesi için yeni imkânlar ortaya çıkmıştır. Mukarnasların geometrik ve topolojik özelliklerini çözüme/çözümlemeye yönelik birçok çalışma vardır (Sakkal 1988; Özduval 1990; Büyükdığan 2001; Yaghan 2003, Güzelce 2021).

Mukarnas, aşağıdan yukarıya doğru daralan bir yapıya sahip üç boyutlu bir geometrik formdur ve birçok farklı şekil ve boyutta tasarlanabilir. Günümüzde, mukarnas tasarımı ve üretimi dijital teknolojiler ve hesaplamalı tasarım araçları kullanılarak gerçekleştirilebilmektedir.

Bu çalışmada, Rhino ve Grasshopper programları kullanılarak, mukarnas tasarımının nasıl parametrik olarak oluşturulabileceği açıklanmakta, dijital tasarımda geleneksel mukarnasın yeniden yorumlanmasının mümkün olabileceğini göstermektedir.

2. RHİNO-GRASSHOPPER İLE PARAMETRİK MUKARNAS TASARIMI

Rhino-Grasshopper programları, mukarnasın parametrik tasarımı için kullanılacak en etkili araçlardan biridir. Bu programlar, tasarımcıların parametreleri girerek ve bu

parametreleri kolayca değiştirerek mukarnasın boyutunu, şeklini, karmaşıklığı ve simetrisini belirlemesine olanak tanır.

“Geleneksel geometri modelleme araçları çoğunlukla "tasarla ve değiştir" mantığıyla çalışan ve tasarımcının serbest biçimli formları basit geometrilerin oluşturduğu sonuçların ortaya çıkmasını sağlayan araçlardır” (Kaçmaz, 2019). Profesör Robert Woodbury Parametrik modelleme araçlarını şu şekilde tanımlar: “Parametrik modelleme araçları, tasarımcının tasarım parametreleri arasındaki ilişkileri modellemesine ve kurduğu algoritma yoluyla tasarım alternatifleri oluşturmasına olanak veren araçlardır” (Woodbury 2010).

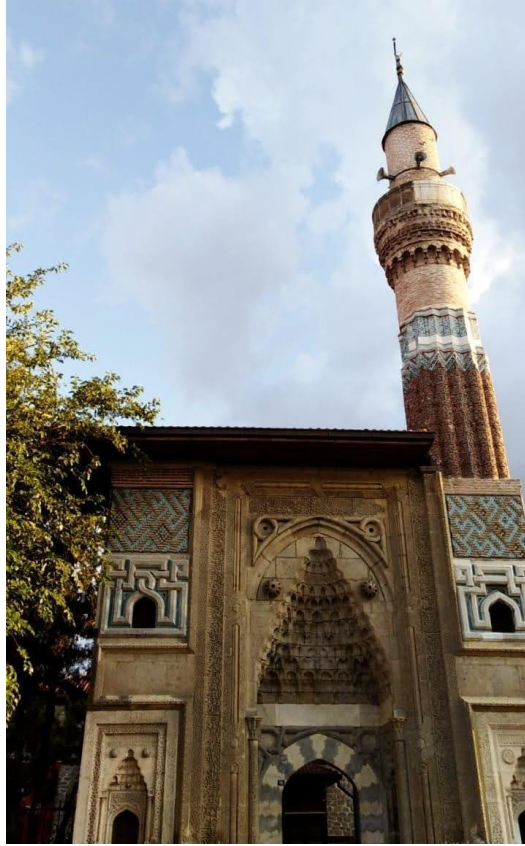
Rhino-Grasshopper programı ile dijital tasarımda geleneksel mukarnasın yeniden yorumlanmasının olabilirliği aşağıdaki maddelerle sıralanabilir:

1. Mimaride yenilikçi bir yaklaşımı teşvik ederek, aynı zamanda geleneksel mimari unsurların dijital tasarımda yeniden yorumlanmasına olanak tanır ve modern tasarımlara entegrasyonunu mümkün kılar.
2. Mukarnasın karmaşık geometrik formlarının üç boyutlu ve çok boyutlu düzlemler kullanılarak modellenmesine ve yeniden tasarlanmasına izin verir.
3. Tasarımcıların parametrik girdi ve çıktı kullanarak, istedikleri mukarnas boyutu, şekli ve karmaşıklığı gibi parametreleri girerek dijital ortamda mukarnas oluşturulmasını sağlar.
4. Tasarımcıların mukarnasın geleneksel şekillerini kullanarak yeni ve orijinal tasarımlar oluşturmasına yardımcı olur.
5. Tasarımın kolay bir şekilde değiştirilmesine ve geliştirilmesine olanak sağlar.

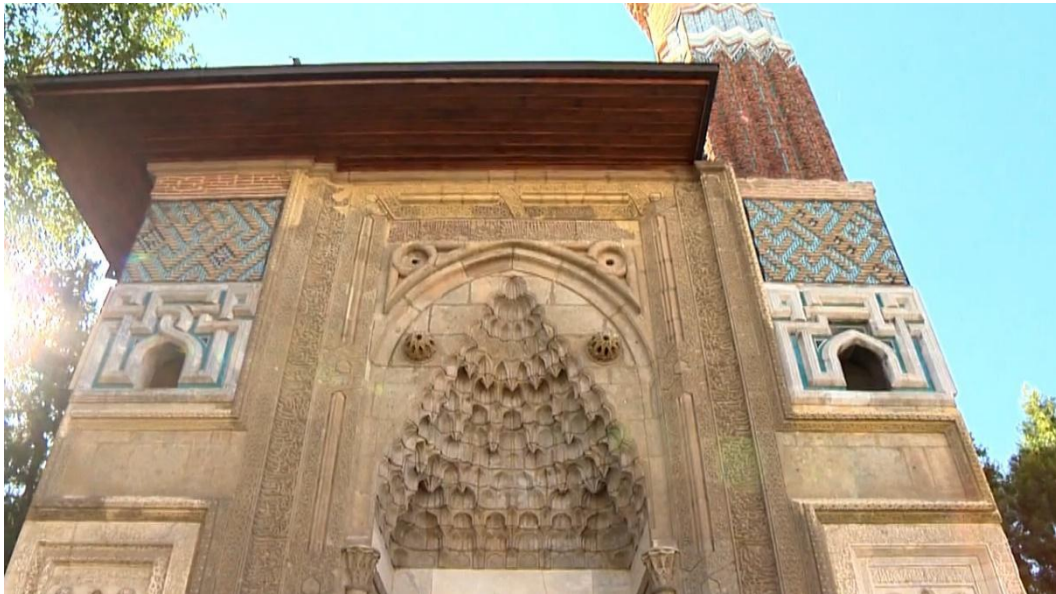
Konya Şehri'nde yer alan Selçuklu dönemi camileri, mukarnas sanatının en önemli örneklerini sunmaktadır. Bu camilerdeki mukarnaslar, Rhino-Grasshopper kullanarak parametrik olarak tasarlamak mevcut geleneksel yöntemleri anlamak ve tasarımları dijital olarak arşivlemek açısından önemli olduğu kadar, geleneksel tasarımlardan ilham alarak yeni tasarımların farklı prototiplerinin ortaya çıkarılması açısından gereklidir.

Konya'daki tarihi camilerdeki mukarnasların genel özelliklerine bakıldığında gözle fark edilebilir simetrik bir tasarımları olduğu gözlemlenmektedir. Rhino-Grasshopper programı bu tasarımları parametrelerle kontrol etmeyi ve özelleştirmeyi sağlamaktadır.

Mukarnasın tasarımı, Grasshopper'da algoritmik olarak oluşturulur. İlk olarak, mukarnasın genel geometrik formunu sayısal tasarımda plan olarak çıkarmak esastır. Gelişen teknoloji ile programlar arası geçişler ile tasarımlar sayısal ortamda kolayca birbirine aktarılabilir. Bu çalışmada, Konya Sahipata camisinde kullanılan mukarnas örneğinden yola çıkarak taç kapısında kullanılan mukarnas planının mevcut hali AutoCAD programında iki boyutlu olarak çizilmiştir (Şekil 1-3). Sonrasında mukarnasın detayları, katmanları ve dış görünümünde elimizde olan restorasyon sonrası mevcut durumu temel alınmıştır. Çalışmanın prensipleri uyarınca Rhino-Grasshopper programında bu detayların hesaplamalı olarak tasarlanmasını ve optimize edilmesini aynı uzantıda programa aktararak sağlanmıştır.

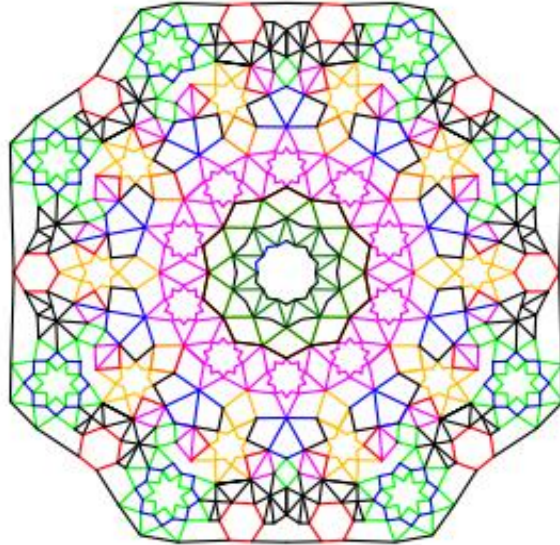
Şekil 1: Konya Sahip Ata Camii Cephe (Kişisel arşiv)

Şekil 2: Konya Sahip Ata Camii mukarnas ve taç kapısı süslemeleri (Kişisel arşiv)

2.1. Rhino-Grasshopper ile Mukarnas Tasarım Aşamaları

Mukarnas tasarımında simetri, önemli bir faktördür. Bu bağlamda Rhino-Grasshopper, programı oldukça kullanımı elverişlidir. Program simetriyi sağlamak için çeşitli araçlar sunmaktadır. Bu programda, mukarnasın simetrisini belirlemek için uygun parametreleri ayarlanabilir. Aynı zamanda, Rhino-Grasshopper'ın simetri aracı üzerinde çalışılan tasarımın simetrisini otomatik olarak alır.

Şekil 3: Konya Sahip Ata Camii Mukarnas dwg planı

2.1.1. Grasshopper'da Tasarımın Simetrisi veya Asimetrisi

Rhino-Grasshopper programı, simetrik veya asimetrik tasarımlar oluşturmak için bir dizi algoritma sağlar. İşte bazı örnekler:

1. *Simetrik Tasarım:* Simetrik bir tasarım oluşturmak için, simetri düzlemi belirleyerek başlanılır. Bu simetri düzlemi, Tasarım → Vektörler → Düzlem komutu kullanılarak tanımlanır. Bu komutu kullanarak, tasarımda simetri düzlemi etrafında simetrik olarak yinelenen bir desen oluşturulabilir. Örneğin, simetrik bir şekil oluşturmak için, bir dizi çizgiyi belirli bir simetri düzlemi etrafında döndürebilirsiniz.
2. *Asimetrik Tasarım:* Asimetrik bir tasarım oluşturmak için, tasarımınızda rasgele öğeler eklenebilir. Bunun için, rasgele koordinatlar oluşturmak için Random komutu kullanılır. Ardından, Tasarım → Geometri → Çizgi komutunu kullanarak, rasgele çizgiler veya eğriler oluşturulabilir. Tasarımın asimetrik olmasını sağlamak için, bu rasgele öğeleri farklı boyutlarda ve konumlarda yerleştirilebilir.
3. *Simetrik-Asimetrik Tasarım:* Rhino-Grasshopper programı aynı zamanda simetrik ve asimetrik öğelerin birleşiminden oluşan tasarımlar da oluşturabilir. Bu tasarımlar, simetri düzlemi etrafında simetrik öğelerle başlayabilir ve daha sonra rasgele

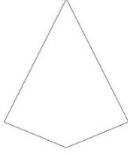
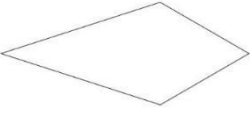

öğelerle tamamlanabilir. Bu yaklaşım, tasarımda hem düzenliliği hem de rahatlığı bir araya getirmeyi sağlar.

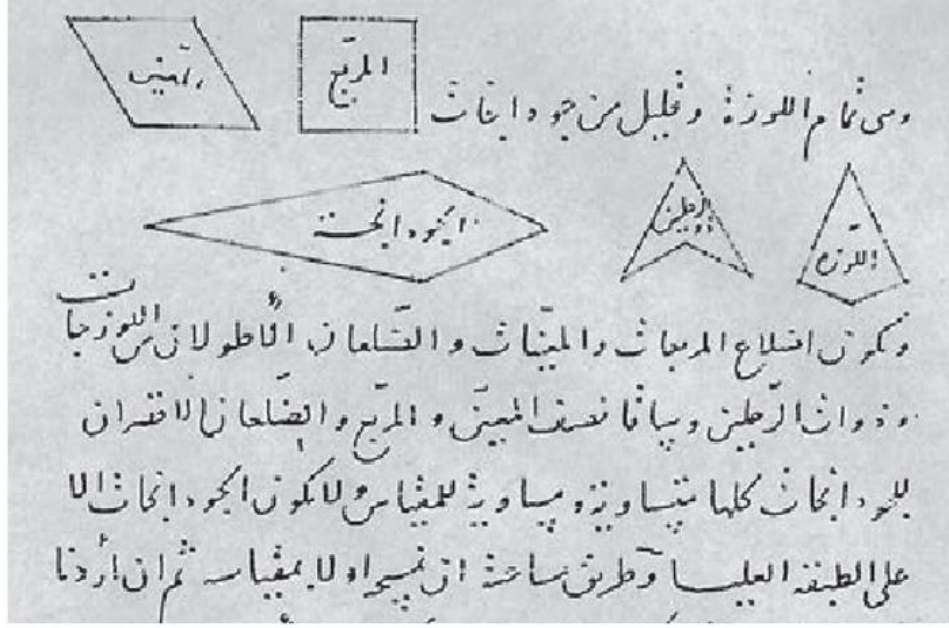
Yukarıdaki yaklaşımlar, Rhino-Grasshopper programında simetrik veya asimetrik tasarımlar oluşturmak için birçok farklı yolu içermektedir. Tasarımın simetrisini veya asimetrisini sağlamak için kullanılabilecek pek çok farklı algoritma vardır. Tasarımınıza en uygun yaklaşımı belirlemek, tasarım hedeflerine bağlıdır.

Mukarnasların yapım süreci genellikle düzlem izdüşümlerinin çizilmesi ile ortaya çıkar (Harmsen 2006). Bu düzlem projeksiyonları mukarnas, birbirine bağlı olmayan basit kalıplar olarak düşünülebilir. Bunların içinden durumlarda, mukarnas elemanlarının dizilişi çoğunlukla simetrik olur (Harmsen 2006).

Al-Kashi tarafından birçok alanda kullanılmış olan başka bir ayırmda mukarnas çalışmaları, "hücre" ve "ara elementler" varsayımıdır. Her hücrenin üst kısmı "çatıları", dikey yüzeyler "yüzeyleri" içerir. Dolgu elemanları ise kompozisyonları tamamlamaktadır (Occhinegro 2016). Kashi'nin tanımlamasına bakıldığında mukarnasları benzersiz olarak gördüğü açıktır. Bu benzersizlik basamak benzeri sıralar halinde sistematik olarak düzenlenmiş bloklardan oluştuğunu Lisa Golombek tarafından yazılan *The Timurid Architecture of Iran and Turan* kitabında Her hücre üç boyutlu bir şekildir (Golombek 1991). İki alt düzleminin sınırları ile çizilen iki boyutlu olarak çizilebilir olarak aktarmıştır. Kashi'ye göre alt ve üstleri birleştiren beş temel şekli göstermektedir.

Bunlar şu şekildedir:

1. Kare	2. Eşkenar dörtgen	3. Badem şekilli baklava veya deltoid
		
4. Uzun pastil ("arpa tanesi")	5. İki uçlu figür (kelimenin tam anlamıyla, iki ayaklı, bir ucunda baklava şekli)	
		

Şekil 4: Al-Kashi "hücre" ve "ara elementler" Occhinegro, U. (2016)

2.1.2. Mukarnas Parametrik Tasarımının Rhino-Grasshopper ile Yorumlanması

İlk adım, mukarnasın temel geometrisinin belirlenmesidir. Mukarnasın parametrik tasarımı, bir dizi parametrenin kullanılmasıyla gerçekleştirilir. Bunlar arasında mukarnasın boyutları, yüksekliği, açıları ve detayları yer alır. Rhino-Grasshopper'da bir dizi parametre girilerek, algoritma oluşturulur ve tasarım parametrelerine göre mukarnasın şekli ve boyutları otomatik olarak oluşturulur.

Mukarnas Tasarımının Parametreleri, tasarımcıların istedikleri boyut ve şekilleri kolayca ayarlamalarına izin verir. Rhino-Grasshopper, mukarnas tasarımının daha karmaşık öğelerini de kolayca oluşturmak için kullanılabilir. Bazı mukarnas tasarımı parametreleri şunlardır:

- **Boyut:** Tasarımcılar, mukarnasın boyutunu belirleyebilirler. Bu, mukarnasın genişliği, yüksekliği ve derinliği gibi boyutları içerebilir.
- **Açılar:** Mukarnas tasarımı, belirli açıların kullanılması ile oluşturulur. Tasarımcılar, mukarnasın açılarını ayarlayarak farklı tasarımlar oluşturabilirler.
- **Detaylar:** Mukarnas tasarımının detayları, tasarımcıların isteklerine göre ayarlanabilir. Detaylar, mukarnasın daha karmaşık veya daha basit olmasını sağlayabilir.

Rhino-Grasshopper eklentisi kullanılarak mukarnasın karmaşık geometrik formlarının üç boyutlu ve çok boyutlu düzlemler kullanılarak modellenmesi aşamaları şu şekildedir:

İlk olarak, Rhino programı kullanılarak mukarnasın tasarımının 2D olarak oluşturulması gerekmektedir. Bunun için mukarnasın tasarımını oluşturmak için Rhino programında bir

taban çizimi hazırlanır. Bu taban çiziminde, mukarnasın genel kontur çizgisi belirlenir ve geleneksel mukarnas tasarımı için tipik olarak kullanılan geometrik şekiller oluşturulur.

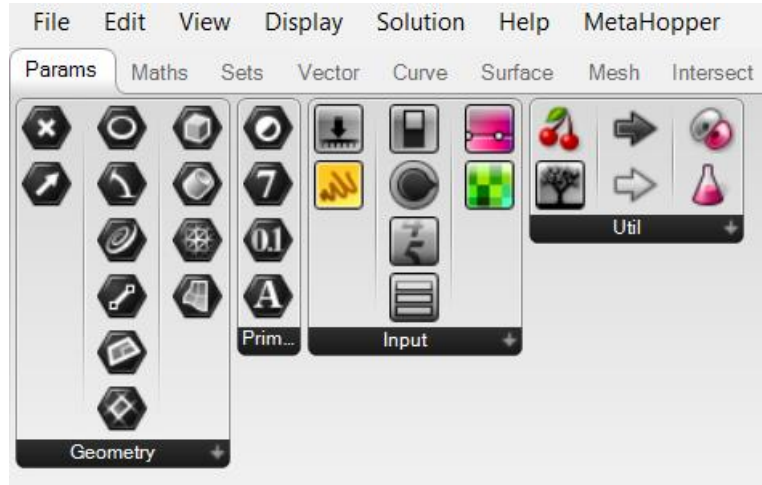
1. Daha sonra, Rhino-Grasshopper eklentisi kullanılarak mukarnasın 2D tasarımın parametreleri girilir. Bunun için, 2D tasarımın düzlemine ve geometrik özelliklerine uygun bir problem oluşturulması ve komutların girilmesi gerekmektedir.
2. Mukarnasın boyutunu, şeklini, karmaşıklığı, yüksekliği, genişliği, derinliği, kıvrım sayısı ve diğer benzersiz özelliklerini parametrik girdilerle belirlenebilir. Bu girdiler, mukarnasın özelliklerini tanımlamak için kullanılır.
3. Belirlenen parametrelere göre mukarnasın 3D yapısını Grasshopper eklentisi üzerinde değiştirebilir ve tasarımın farklı versiyonlarını oluşturabilir. Bunların hepsi hepsi tanımlanan birer parametredir. Böylece grasshopper girilen algoritmayı kullanarak mukarnasın dijital olarak modelleme başlamış olur. Algoritma, girilen parametrelere göre mukarnasın geometrik formlarını oluşturur ve Rhino ekranında görüntülenir.
4. Dijital olarak tasarlanan mukarnasın, Rhino programında oluşturulan 3D modelini incelemek ve görselleştirmek için çeşitli araçlar kullanılabilir. Tasarımcı gerekli görürse modelin çeşitli açılarını görüntülemek ve render almak için Rhino programındaki çeşitli ayarları kullanabilir.
5. Mukarnasın tasarımında herhangi bir değişiklik yapmak istendiğinde, parametrik girdilerin yeniden ayarlanması yeterlidir ve algoritma otomatik olarak yeni mukarnas şeklini oluşturur. Bu, tasarım sürecinde esneklik ve hız sağlar.
6. Tasarım tamamlandığında, dijital olarak tasarlanmış mukarnas dosyası, Rhino programında çeşitli dosya formatlarına dönüştürülebilir ve üretim aşamasında kullanılmak üzere diğer programlara veya cihazlara aktarılabilir.

Bu aşamaların tamamlanmasıyla, tasarımcı Rhino-Grasshopper programı kullanarak, mukarnasın karmaşık geometrik formlarını üç boyutlu ve çok boyutlu düzlemler kullanılarak modellenmiş bir dijital tasarım oluşturabilir.

2.1.2.1. Grasshopper ve Parametre

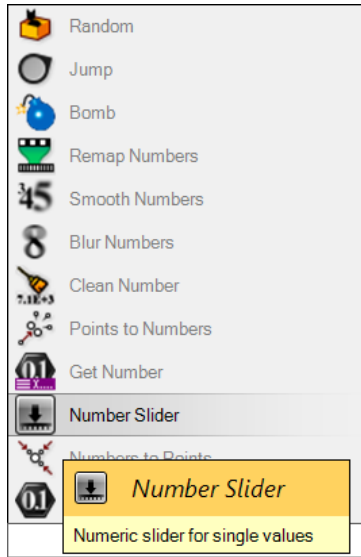
Grasshopper'da parametreler, öncelikle parametrik olarak ayarlanabilen birçok bileşenin kullanılabilirdiği panelden eklenir. Aşağıdaki adımları takip ederek bir parametre ekleyebilirsiniz:

1. "Params" (Parametreler) sekmesine gidin (Şekil 5).

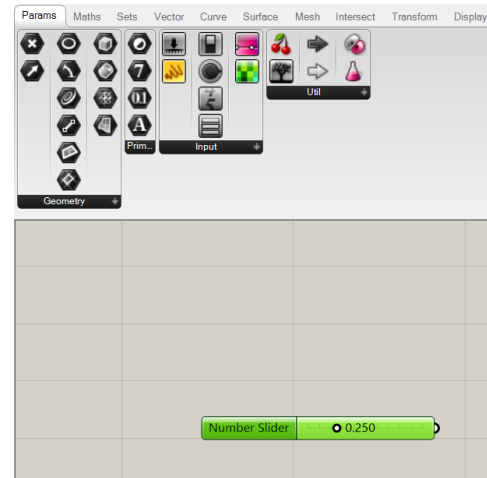

Şekil 5: Grasshopper Parametreler sekmesinden ekran görüntüsü

2. "Primitive" (İlkel) alt menüsünden uygun bileşeni seçin. Örneğin, "Number Slider" (Sayı Kaydırıcısı) bileşenini seçebilirsiniz (Şekil 6).
3. Tasarım alanına tıklayarak bileşeni yerleştirin (Şekil 7).

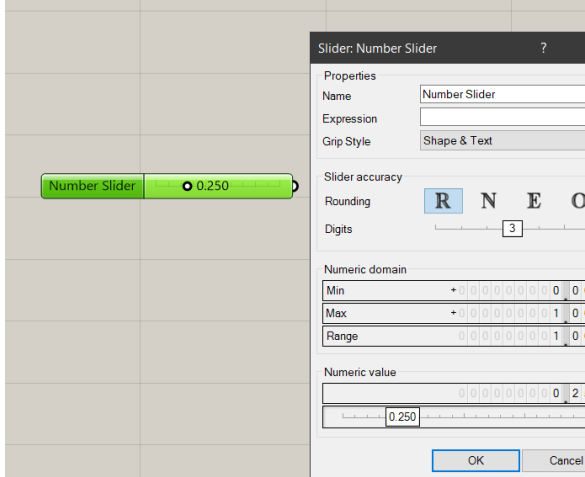
Şekil 6: Grasshopper Number slider sayı kaydırıcı sekmesinden ekran görüntüsü

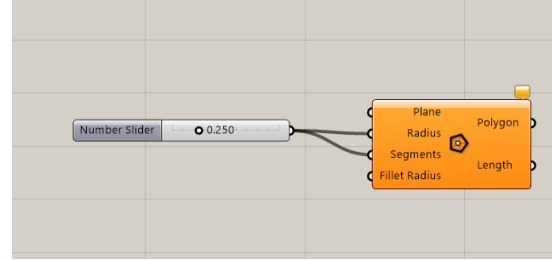
Şekil 7: Grasshopper Number slider sayı kaydırıcı ekran görüntüsü

4. Bileşeni seçin ve "Properties" (Özellikler) panelinde parametreleri ayarlayın. Örneğin, "Minimum" (Minimum), "Maximum" (Maksimum) ve "Step Size" (Adım Boyutu) gibi parametreler sayı kaydırıcısına bağlı olarak ayarlanabilir (Şekil 8).

5. Tasarımınızda bu parametreyi kullanmak istediğiniz diğer bileşenlere, bağlantıları oluşturarak bağlayın(Şekil 9).

Şekil 8: Grasshopper Number slider sayı kaydırıcısının özellikleri sekmesinden ekran görüntüsü

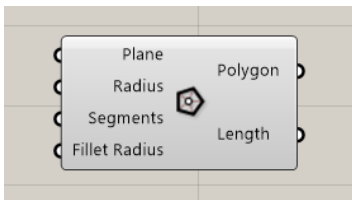

Şekil 9: Grasshopper Number slider ve poligon komponentinin bağlanma ekran görüntüsü

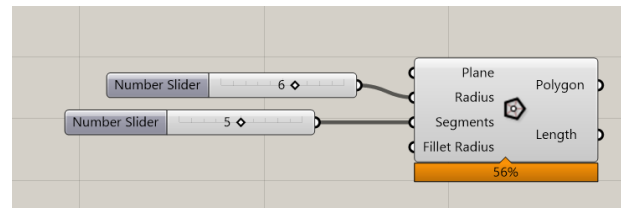
Bu işlemleri tamamlayarak, tasarımınızdaki parametrelerle oynamanızı sağlayacak sayı kaydırıcısı gibi bir bileşen oluşturmuş olursunuz. Bunu, Grasshopper'ın parametrik tasarım özelliğini kullanarak, tasarımınızı farklı parametre değerleriyle test ederek ve optimize ederek hızlı bir şekilde sonuç alınabilir.

Grasshopper'da mukarnasın temel geometrik yapısından bir çokgen oluşturmak için aşağıdaki adımları izlenir:

1. Grasshopper'da bir yeni tanımlayıcı (component) eklenir. Bunun için, "Params" sekmesine gidilir ve "Geometry" alt menüsünden "Polygon" tanımlayıcısını seçilir(Şekil 10).
2. Ekranı yerleştirilen Polygon tanımlayıcısını, "Vertices" girişinde tıklanabilir hale getirmek için çift tıklanır.
3. Açılan pencerede, çokgenin köşe sayısını belirlenir ve "OK" düğmesine tıklanır.
4. Çokgenin boyutunu ayarlamak için "Radius" parametresini kullanılır. (Şekil 11)

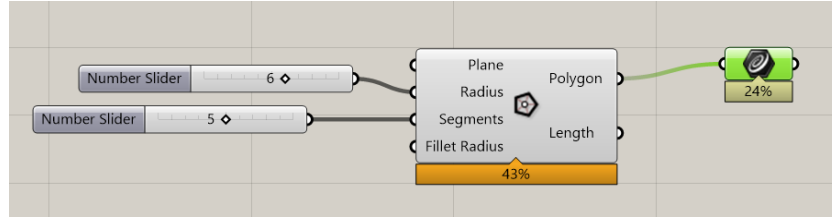

Şekil 10: Grasshopper poligon komponentinin ekran görüntüsü

Şekil 11: "Radius" parametresini kullanımı

5. Oluşturulan çokgeni ekranda görmek için, "Curve" tanımlayıcısını eklenir. Polygon tanımlayıcısından gelen çıktı, "Curve" tanımlayıcısının girişine bağlanır(Şekil 12).

Şekil 12: "Curve" komponentinin "Polygon" a bağlanması

6. Çokgeni ekranda görmek için, "Curve" tanımlayıcısının çıktısını "Preview" tanımlayıcısına bağlanır.

Bu adımları tamamladıktan sonra, Grasshopper'da çokgen oluşturulmuş olunur. Köşe sayısı ve boyut gibi parametreleri değiştirerek, farklı şekillerde çokgenler oluşturulabilir.

2.1.2.2. Grasshopper'da algoritma girilen parametrenin tanımlanması

Rhino-Grasshopper 'da algoritmalar, genellikle veri işleme ve dönüştürme işlemleri için kullanılır. Bu nedenle, bir parametre girildiğinde, algoritma bu girdiyi işlemek veya belirli bir şekilde dönüştürmek için kullanılabilir. Algoritmanın bu işlemi gerçekleştirmek için çeşitli araçlar ve bileşenler kullanılır.

Örneğin, bir sayısal parametreyi almak için "Number Slider" bileşeni kullanılır. Bu bileşen, parametre için bir kaydırıcı veya değer girme alanı sağlar. Girilen sayısal parametre, diğer bileşenlerde kullanılmak üzere Grasshopper içinde bir veri ağacı olarak saklanır. Bu veri ağacı, girdiğiniz parametreyi farklı bileşenlerde kullanmak için diğer bileşenlere aktarmayı sağlar.

Öte yandan, bir metin parametresi için "Text Panel" veya "String" bileşeni kullanılır. Bu bileşenler, metin parametresi için bir yazı alanı sağlar. Girdiğiniz metin parametresi de bir veri ağacı olarak saklanır ve diğer bileşenlerde kullanılmak üzere veri olarak aktarılabilir.

Rhino-Grasshopper'da bir parametre girilmesi, bu parametrenin işlenmesi veya dönüştürülmesi için kullanılır. Bunu yapmak için, girdiğiniz parametreyi işlemek veya dönüştürmek için uygun bileşenleri seçmek ve bunları bağlantılarla birbirine bağlamak gerekir. Böylece, algoritması, girilen parametreyi işlemek veya dönüştürmek için gereken verileri alınır.

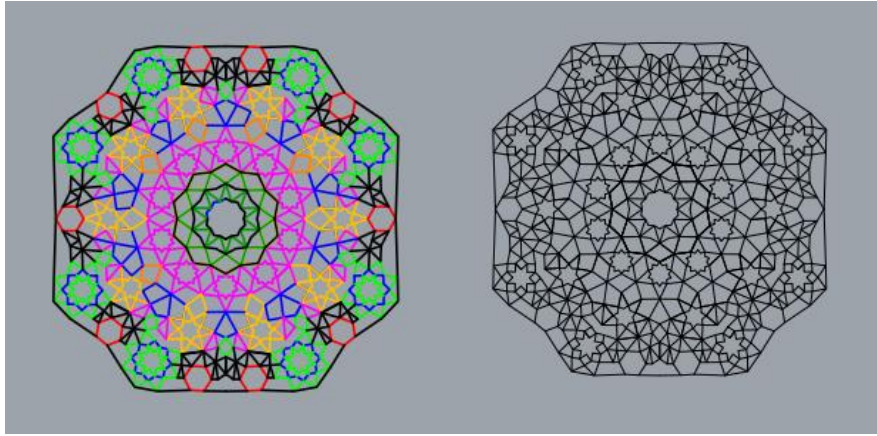
Mukarnasın tasarımında herhangi bir değişiklik yapmak istendiğinde, parametrik girdilerin yeniden ayarlanması yeterlidir ve algoritma otomatik olarak yeni mukarnas şeklini hangi aşamalarla oluşturur?

Rhino-Grasshopper programı kullanarak oluşturulan algoritma, tasarım parametrelerinde yapılan herhangi bir değişikliği otomatik olarak algılar ve buna göre yeni bir mukarnas şekli oluşturur. Bu işlem, programın parametrik tasarım özellikleri sayesinde

gerçekleştirilir. Yani, parametrik girdilerin yeniden ayarlanması, algoritmanın yeniden çalıştırılmasını tetikler ve yeni bir mukarnas şekli oluşturulur. Bu tasarımda istenilen herhangi bir değişikliği kolayca yapılabilir ve algoritma otomatik olarak yeni şekli oluşturur, süreci hızlanır ve tasarımın geliştirilmesine olanak sağlar.

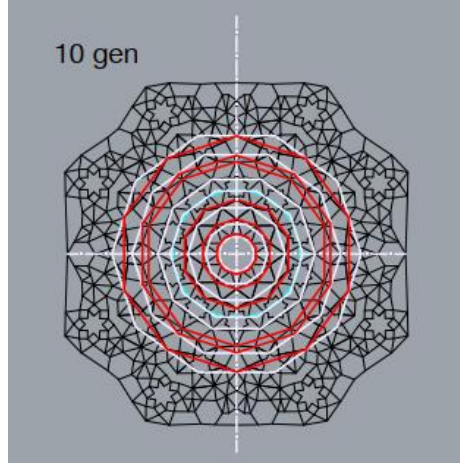
Birden fazla katmana sahip veya çapraz şekilleri içeren mukarnas modelleri tasarlamak için aşağıdaki adımlar izlenebilir:

1. Öncelikle, mukarnasın katmanlarını veya çapraz şekillerini belirlemek için Rhino-Grasshopper'da gerekli geometrik formları oluşturulur. Bu formlar, plan düzleminde tasarlanabilir ve aynı zamanda işlemlerin ardından 3B'e dönüştürülebilir formlardır(Şekil 13).

Şekil 13: Sahip Ata camii mukarnasının geometrilerinin belirlendiği plan şeması

2. Katmanları veya çapraz şekilleri birbirine bağlamak için Grasshopper'da çeşitli bağlantı elemanları kullanılır. Bunlar, mukarnasın farklı katmanlarını veya çapraz şekillerini birleştirmek için kullanılan elemanlardır(Şekil 14).
3. Rhino-Grasshopper'da, tasarımın tümünü kontrol etmek için birkaç parametre eklenebilir. Örneğin, mukarnasın yüksekliği, genişliği veya açısı gibi parametreleri kontrol etmek için parametreler eklemeyi buna örnek verebiliriz.
4. Daha sonra, tasarımı incelemek ve herhangi bir değişiklik yapmak için Rhino'da 3B modeli görüntülenebilir.
5. Tasarımı optimize etmek için Rhino-Grasshopper'da farklı algoritmalar kullanılabilir. Örneğin, tasarımın simetrisini veya asimetrisini sağlamak için bazı algoritmaları kullanılması gibi. (Şekil 15)

Şekil 14: Sahip Ata camii mukarnasının geometrilerinin katmanları

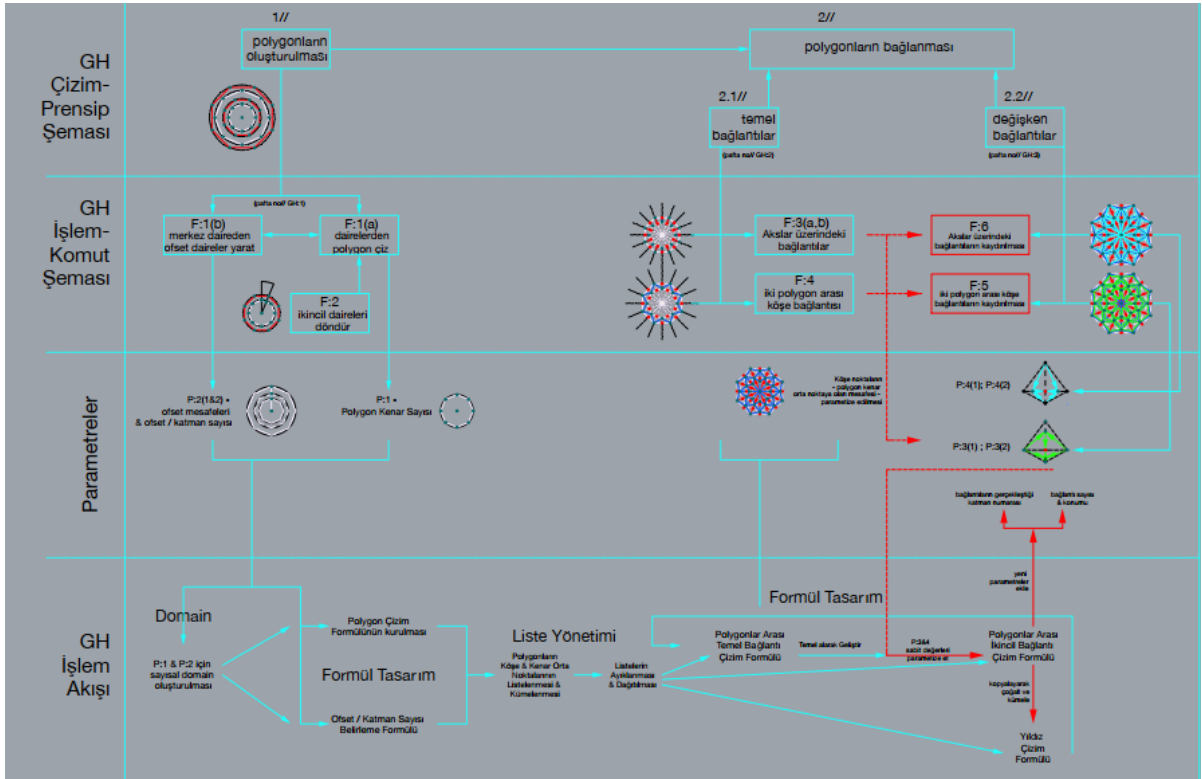
Şekil 15: Sahip Ata camii mukarnasının geometrilerinin aksları

6. Tasarım tamamlandıktan sonra, Rhino'da üretim için gerekli olan dosyaları oluşturabilir.

Mukarnas tasarımı daha karmaşık hale geldikçe, Rhino-Grasshopper programı, tasarımın daha ayrıntılı ve hassas bir şekilde kontrol edilmesine olanak tanır. Ayrıca, algoritmalar kullanarak tasarımın optimize edilmesi, tasarımın daha karmaşık hale geldiği durumlarda çok yararlı olabilir.

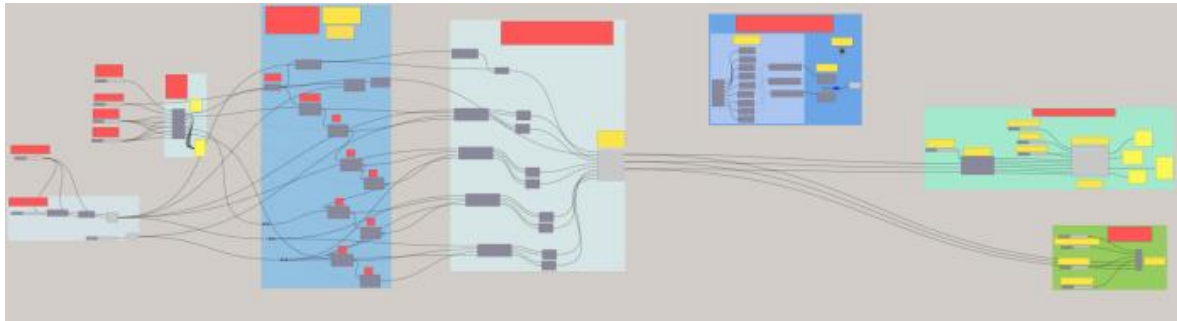
Rhino-Grasshopper'da bir parametre girilmesi, bu parametrenin işlenmesi veya dönüştürülmesi için aşağıdaki adımlar izlenebilir(Şekil 16):

1. *Parametreleri seçin:* Örneğin, bir çokgenin kenar uzunluğu, bir dairenin yarıçapı vb.
2. *Parametreleri işleyin:* Seçilen parametreleri işlemek için uygun matematiksel işlemleri kullanılır. Rhino-Grasshopper'da yaygın olarak kullanılan matematiksel işlemler arasında toplama, çıkarma, çarpma, bölme, karekök alma, üs alma vb. yer alır. Bu işlemleri Rhino-Grasshopper'ın matematiksel araçları kullanılarak gerçekleştirilebilir.
3. *Parametreleri dönüştürün:* İşlenen parametreleri kullanarak tasarımınızda kullanılacak farklı veri türlerine dönüştürülebilir. Örneğin, bir sayı değerini bir dizeye veya bir nokta koordinatına dönüştürebilirsiniz.
4. *Parametreleri kullanın:* Dönüştürülen parametreleri Rhino-Grasshopper'daki diğer bileşenlerde kullanarak tasarımınızın farklı bölümlerinde kullanılabilir. Bu parametreler, tasarımınızda geometri oluşturmak, verileri analiz etmek veya çıktıları oluşturur.

Şekil 16: Grasshopper programı üzerinde çalışılan çalışmanın genel işlem ve yol haritası

Rhino-Grasshopper'da parametreleri işleme ve dönüştürme adımlarını kullanarak karmaşık tasarımlar oluşturmak mümkündür. Bu, tasarımcıların tasarımın farklı bölümlerindeki parametreleri kolayca kontrol etmelerini sağlar(Şekil 17).

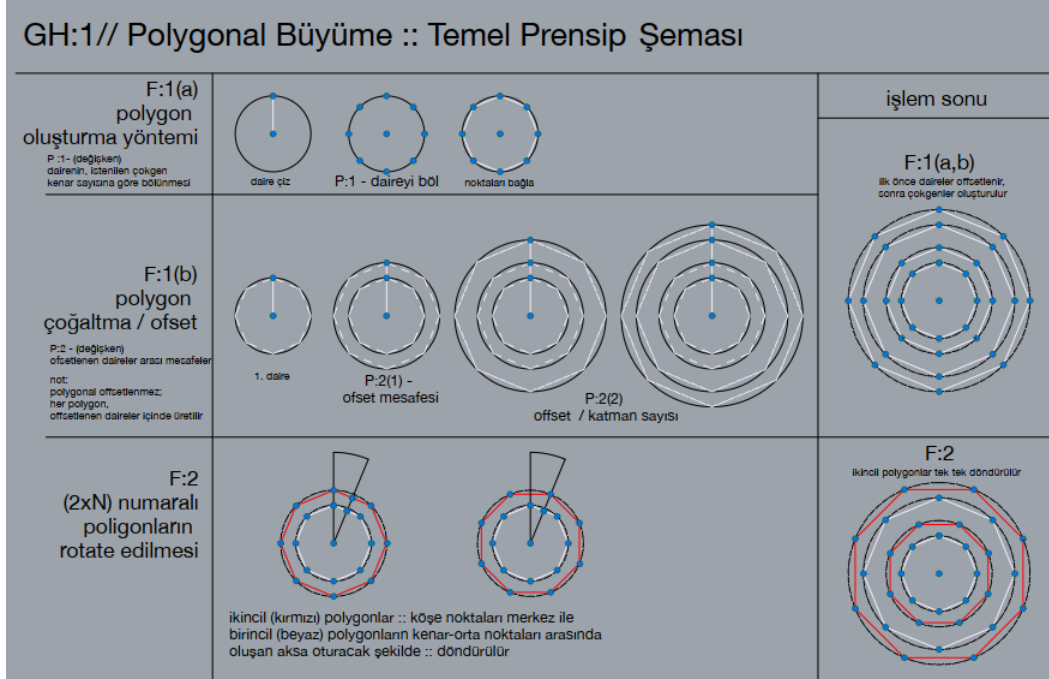

Şekil 17: Grasshopper programı üzerinde çalışılan çalışmanın Grasshopper görünümü (Kişisel arşiv)

Bu demek oluyor ki, mukarnasların etkileşimli olarak modellenmesi için yeni bir yöntem sunmakla beraber kaynaklara göre de katmanlı yapı kat düzenleri, modelleme iş akışı için bir kılavuz olarak kullanılır yeni formları otomatik olarak yeniler ve yenilerken de yeni katmanlar yaratır (Occhinegro 2016).

Rhino-Grasshopper kullanarak 3 boyutlu Selçuklu mukarnasının oluşturulması, Rhino programının 3 boyutlu modelleme yetenekleriyle birlikte gerçekleştirilir. Aşağıdaki adımlar,

Rhino-Grasshopper kullanarak bir Selçuklu mukarnasının oluşturulmasına yönelik bir genel yol göstericidir(Şekil 18):

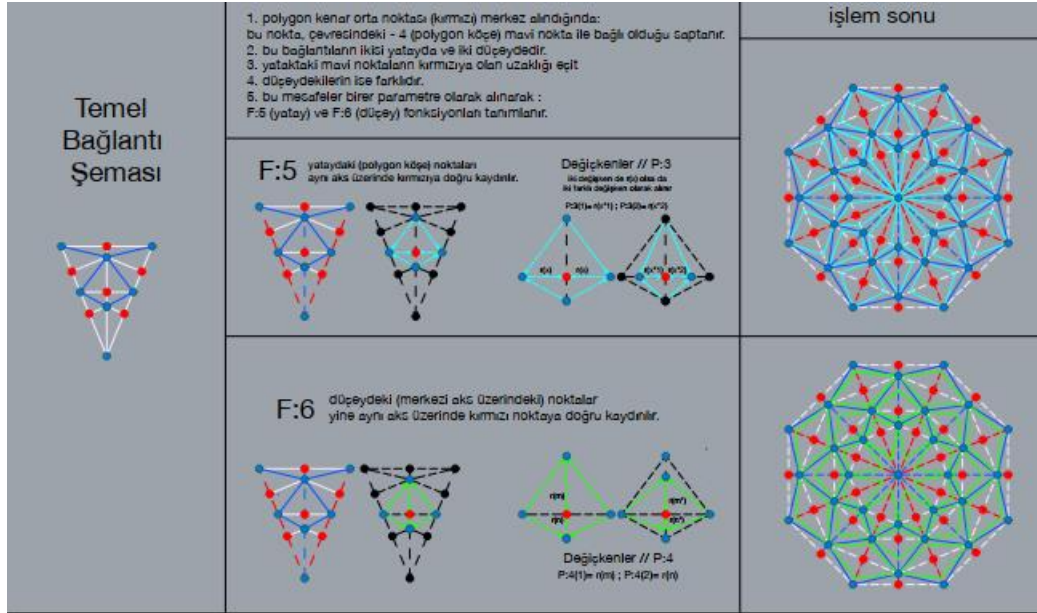

Şekil 18: Grasshopper'da ele alınan geometrinin temel prensip şeması

1. *Rhino'da bir çizim yüzeyi oluşturun:* Selçuklu mukarnaları genellikle düz yüzeyler üzerine çizilir, bu nedenle önce Rhino'da bir çizim yüzeyi oluşturmanız gerekir. Yüzey, mukarnasın boyutuna ve şekline göre ölçeklendirilmelidir.
2. *Grasshopper'ı açın:* Grasshopper, Rhino'da bir eklenti olarak kullanılır. Rhino'da "Grasshopper" komutunu çalıştırarak açılabilir.
3. *Mukarnasın temel geometrik şekillerini çizin:* Selçuklu mukarnalarının temel geometrik şekilleri, çoğunlukla yarım daireler, kemerler, kavisler ve eğrilerdir. Bu şekilleri Rhino'da veya Grasshopper'ın "Curve" bileşenleri kullanarak oluşturabilirsiniz.
4. *Geometrik şekilleri birleştirin:* Geometrik şekilleri birleştirerek temel bir Selçuklu mukarnas modeli oluşturabilirsiniz. Bu adım, Rhino'nun "Join" komutu kullanılarak gerçekleştirilebilir.
5. *Modeli çoğaltın:* Selçuklu mukarnaları, genellikle yinelenen desenler içerir. Bunu Grasshopper'ın "Array" bileşeni kullanarak yapabilirsiniz.
6. *Daha karmaşık desenleri oluşturun:* Selçuklu mukarnaları genellikle birçok katmandan oluşur ve her katman, farklı geometrik şekillerin birleşimidir. Grasshopper kullanarak, her katmanın geometrisini ve ilişkilerini tanımlayarak daha karmaşık mukarnas modelleri oluşturabilirsiniz.

7. *Finalize edin:* Son adım, mukarnas modelinin detaylarını eklemek, boyutunu ayarlamak ve gerekli düzenlemeleri yapmaktır. Rhino'nun "Boolean" komutu gibi diğer araçları kullanarak gerektiğinde değişiklikler yapabilirsiniz.

Yukarıdaki adımlar, Grasshopper kullanarak Selçuklu mukarnasları oluşturmanın genel bir yol göstericisidir. Bu işlem, tasarımın karmaşıklığına ve ölçeğine bağlı olarak daha ayrıntılı veya farklı şekillerde olabilir(Şekil 19).

Şekil 19: Grasshopper programı üzerinde çalışılan çalışmanın ana mukarnasın temel bağlantı şemasında noktaların ve simetrisinin belirlenmesi ve nokta koordinatlarının görünümü

Simetri ve kısmi tekrarlanan geometri mukarnas modellemesini ve problemin kolayca çözülmesini zorlaştırır. Probleminin üstesinden gelinmesini zorlaştırır. Böylece, zorlu denklemlerle geleneksel mukarnasların gelişmiş unsurlarını ve kalıplarını oluşturmak ve modern dijital tasarım yöntemlerinin ve dijital algoritmaların belirsiz olduğu yerlerde dijital modelleme mukarnas da dahil olmak üzere İslam sanatının şifrelerini çözmekte modern bir yöntemle mimari tarzını keşfetmeyi kolaylaştırabilir (Güzelci ve Alaçam 2019).

3. SONUÇ

Belirtilen yöntemlerle mukarnasın dijital tasarımının yapılması mümkün hale gelmektedir. Bu yaklaşım, geleneksel mimari unsurların dijital tasarımda yeniden yorumlanması ve modern tasarımlarda kullanılması için bir fırsat sunmaktadır. Rhino-Grasshopper programı, tasarımcıların tasarım sürecinde daha fazla esneklik ve kontrol sahibi olmalarını sağlar, çünkü tasarımcılar parametreleri değiştirerek mukarnasın farklı şekil ve boyutlarını kolayca keşfedebilirler. Bu çalışma, mimaride yenilikçi bir yaklaşımı teşvik ederken, aynı zamanda geleneksel mimari unsurların modern tasarımlara entegrasyonunu da mümkün kılmaktadır.

Sonuç olarak, Rhino-Grasshopper, mukarnasın dijital parametrik tasarımında oldukça etkili bir araçtır. Tasarımcılar, bu programları kullanarak, karmaşık geometrik formlar oluşturabilir ve mukarnasın boyutunu, şeklini, simetrisini ve detaylarını kontrol edebilirler. Ayrıca, tarihi camilerdeki mukarnasların parametrik olarak yeniden tasarlanması, bu sanatın dijital olarak korunmasına da yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Büyükdığan, İlter. (2001). "Muqarnas Domes in Edirne". *Architectural Science Review* 44 (2): 161-171.
- Golombek, Lisa (1991). "The Timurid Architecture of Iran and Turan", *Journal of the American Oriental Society*.
- Güzelci Orkan Zeynel, Alaçam Sema, Şen Bayram Asena Kumsal, Lacroix Igor (2021). "Measuring the Entropy of Sinan's Muqarnas Patterns". *Nexus Network Journal* 23:85-105.
- Güzelci, O. Z. & Alaçam, S. (2019). "A study on measuring complexity in muqarnas patterns". *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9 (2), 191-201.
- Harmsen, S. (2006). *Algorithmic Computer Reconstructions of Stalactite Vaults - Muqarnas - in Islamic Architecture*, PhD Thesis, University of Heidelberg.
- Kaçmaz, Ş. (2019). *Parametrik Tasarım ve BIM*. Yapı Bilgi Modelleme, 1 (1), 3-9.
- Occhinegro, U. (2016). "Muqarnas: Geometrical and Stereotomic in Ancient Islamic Architecture: Ceilings and Domes of Mameluk Buildings in Old Cairo". *Handbook of Research on Visual Computing and Emerging Geometrical Design Tools*. Pages: 26.
- Özdural, Alpay (1990). "Giyaseddin Jemshid el-Kashi and Stalactites". *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture* 10 (1-2): 31-49.
- Sakkal, Mamoun (1988). "An introduction to Muqarnas domes Geometry. Topologie structurale". 14: 21-34.
- Shannon, Claude E. (1948) "A Mathematical Theory of Communication. Bell System". *Technical Journal* 27 (3): 379-423.
- Woodbury, R. (2010). *Elements of parametric design*. Taylor and Francis.
- Yaghan, Mohammad Ali Jalal (2003). "Gadrooned-Dome's Muqarnas-Corbel: Analysis and Decoding Historical Drawings". *Architectural Science Review* 46 (1): 69-88.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ YATIRIMLARININ ORTA ASYA'DA YARATTIĞI BORÇ SORUNU VE ETKİLERİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

Büşra YENGEÇ ERSİN¹

Özet

Çin Halk Cumhuriyeti, 2013 yılı itibarıyla hayata geçirmeye başladığı Tek Kuşak Tek Yol projesi kapsamında birçok ülke ile iş birliği yapmaktadır. Bununla beraber projeden maksimum fayda sağlamanın önünde ülkelerin altyapı eksikliklerinin bir engel teşkil ettiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Çin'in öncelikli hedefi, Tek Kuşak Tek Yol projesinin imzacı devletleri ile onların altyapılarını iyileştirecek anlaşmalara imza atmak ve projelerin maliyetini karşılayamayan ülkelere büyük finansal yardımlar yapmak olmuştur. Krediler yoluyla yapılan bu yardımların bir süre sonra bazı ülkeler için borç sorunu yaratmaya başladığı görülmüştür. Bu ülkeler arasında Orta Asya Cumhuriyetleri de bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Çin'in Orta Asya'daki yatırımlarının bölge ülkelerinin bağımlılıklarını pekiştirdiğini ve borçların sürdürülemez hâle geldiğini ortaya koymaktır. Çin kredilerinin öne sürdüğü şartlar, borç talebinde bulunan ülkelerde ekonomik, sosyal ve diğer benzer alanlarda sorunlar meydana getirmektedir. Tüm Orta Asya Cumhuriyetlerinin bu bildiri bağlamında değerlendirilmesi mümkün olmadığından konu Kazakistan örnek olayı üzerinden aydınlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Kazakistan, Orta Asya, Borç Sorunu.

THE INDEBTEDNESS PROBLEM AND EFFECTS OF THE INVESTMENTS OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN CENTRAL ASIA: KAZAKHSTAN CASE

Abstract

The People's Republic of China has been cooperating with many countries within the scope of the Belt and Road project, which it started to implement in 2013. However, it is realized that the infrastructure deficiencies of the countries constitute an obstacle to the maximum benefit from the project. Therefore, China's primary goal has been to sign agreements with the signatory states of the Belt and Road project to improve their infrastructure and to provide large financial aid to countries that cannot afford the cost of the projects. It was realized that this aid through loans started to create debt problems for some countries after a while. Central Asian Republics are among these countries. The aim of this study is to show that China's investments in Central Asia have reinforced the dependency of the countries in the region and made their debts unsustainable. The conditions imposed by the loans from China create economic, social and other problems in the countries requesting the loans. Considering that it is not possible to evaluate all Central Asian Republics in the context of this paper, the issue is clarified through the case study of Kazakhstan.

Keywords: China, Kazakhstan, Central Asia, Debt Problem.

¹ Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Programı, Edirne, Türkiye. E-posta: busrayengencersin@gmail.com

GİRİŞ

Çin Halk Cumhuriyeti, küresel sistemde hegemon güç olma arzusuyla devam ederken, yakaladığı ekonomik ivme neticesinde çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Tek Kuşak Tek Yol Girişimi'dir. Söz konusu proje kapsamında Çin yönetimi, birçok ülkeye yatırımlar gerçekleştirmektedir. Ekonomik ilişkilerin canlandırılmasını hedefleyen bu projede, katılımcı ülkelerin özellikle altyapılarında iyileştirmeye gidilmesi gerekmektedir. Böylece Çin, gelişmekte olan ülkelere birçok proje teklifleriyle giderek, mali açıdan zor durumda olan ülkelere kredi imkânları sunmuştur. Dünyanın en büyük alacaklısı konumunda olan Pekin, kendisine borçlanan ülkelere birtakım teminatlar (doğal kaynakların kullanımı, yerel tesislerden hisse satın alınması, uluslararası platformlarda kendisine verilecek destek vb.) istemeye başlamıştır. Orta Asya ülkeleri, çeşitli projelerin yapımında kullanılmak üzere verilen bu kredileri kullanarak Çin'e ileri seviyede borçlanan ülkeler arasında yer almaktadırlar. Bunlardan doğal kaynakları bakımından zengin olan Kazakistan ise Çin'den en fazla borç alan Orta Asya ülkesi konumundadır.

Bu bildiride, "Kazakistan'ın Çin'e olan borçlarının yarattığı sorunlar nelerdir?" sorusu irdelenmiştir. Çalışmanın hipotezi ise "Kazakistan'ın Çin'e borçlandığı kredilerin miktarı gitgide artmaktadır. Borçların ödenmesi genellikle Kazak doğal kaynakları ile karşılanmaktadır. Ancak bu durum beraberinde göçmen sorunu, sınır problemleri, halk arasında huzursuzluk vb. sorunları getirmektedir" şeklindedir. Ortaya konan hipotezleri sınamak amacıyla detaylı bir alanyazın taramasının ardından belge çözümlemesi yönteminden faydalanılmıştır. Ayrıca örnek olay incelemesi kullanılarak, Kazakistan özelinde bir değerlendirme sunulmuştur. Kazakistan'ın Çin ile ortak kara sınırı bulunmaktadır ve sahip olduğu doğal kaynaklar ile stratejik konumu bakımından en fazla dikkat çeken ülkelere birisidir. Çalışmada, farklı kaynaklardan toplanan veriler, nitel içerik çözümlemesine tabi tutulmuştur. Çin'in resmî kurumları ile Dünya Bankası gibi kuruluşlardan derlenen bilgiler ve bu kurumlar tarafından yayımlanan raporlar, çalışmada birincil kaynaklar olarak kullanılmışlardır. Bunlar dışında ise makalelerden ve haber sitelerinden ikincil kaynak olarak yararlanılmıştır. Özellikle medya kuruluşlarının yayımladıkları haberlerden bu araştırmada ziyadesiyle faydalanılmıştır. Bu bildiride öncelikle Çin'in Orta Asya ülkelerinde gerçekleştirdiği yatırımların mahiyeti kısaca ortaya konacak, sonrasında ise Kazakistan'ın Çin'e olan borçları ve yerel halkta uyandırdığı izlenimler ele alınacaktır.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Orta Asya'daki Yatırımları

Dünyanın en düşük gelirli 74 ülkesinin 2022 yılı itibarıyla toplam dış borcu olan 35 milyar doların yaklaşık 13 milyar doları Çin'e olan borçtur (Forbes Kazakhstan, 2023). Orta Asya'da ise durum şu şekildedir: 2020 verilerine göre, Kırgızistan ve Tacikistan'ın dış borcunda Çin'in payı sırasıyla %45 ve %60'ı bulurken, bu oranların söz konusu ülkelerin GSYİH'lerinin %20'sinden fazla olduğunu görülmektedir. Sahip oldukları doğal kaynaklar bakımından zengin olan ülkelere ise durum nispeten daha iyidir. Türkmenistan ve Özbekistan'ın Çin'e olan borçları GSYİH'lerinin %16-17'sini oluştururken, Kazakistan'da bu oran %6,5'e eşittir (Khitakhunov, t.y.). Tacikistan'ın dış borcunda Çin'in payı 2021 yılı itibarıyla yaklaşık 1,9 milyar dolar, Kırgızistan'ın 1,8 milyar dolar, Kazakistan'ın 10 milyar dolar, Özbekistan'ın ise

3 milyar doları bulmuştur (Eurasianet, 2022; Ruslanova, 2022; Umarova, 2022). Türkmenistan'ı ise ayrıca ele almak gerekmektedir. 2011 yılında boru hattı projeleri için Çin Kalkınma Bankasından 8,1 milyar dolar borç alan Türkmenistan, 2021 yılında bu borcun tamamını Çin'e geri ödediğini açıklamıştır (Eurasianet, 2021).

Diğer yandan, 2005-2022 yılları arasında Çin, Kazakistan'a toplam 19,86 milyar dolar, Kırgızistan'a 860 milyon dolar, Türkmenistan'a 1,79 milyar dolar, Tacikistan'a 1 milyar dolar ve Özbekistan'a ise 1,56 milyar dolarlık yatırım gerçekleştirmiştir. Toplamda ise Orta Asya'daki Çin yatırımları 25 milyar doları geçmektedir (China Global Investment Tracker, t.y.). Çin'in Orta Asya ülkelerine yönelik gerçekleştirdiği yatırımların, bölgenin altyapısının iyileştirilmesinde, yerli halkın yaşam kalitesini yükseltecek ürünlerin sağlanmasında ve ekonomik canlanmada etkili olduğunu savunan görüşler mevcut olsa da pek çok Orta Asyalı seçkin ve araştırmacı, söz konusu yatırımların, ülkelerini Çin'e daha fazla bağımlı kıldığını düşünmektedirler. Çin yatırımlarının esasında yerel ekonomileri sınırlandırdığı ve ulusal üretimin önüne ket vurduğu savunulmaktadır. Böylelikle Çin'in yerel üretim sektörlerini ele geçirmesi, Orta Asya ülkelerinin güvenliğini tehdit eden bir unsur olmaktadır (Peyrouse, 2016). Kırgızistan ve Tacikistan ise Çin'e olan borçları bakımından en riskli ülkelerdendir. Borçlarda geline bu nokta, Çin'in finansal yardımlarına karşı şüpheyle yaklaşılmasına neden olmuştur (Alperen, 2018). Hatta bu "finansal yardımların" bir "borç tuzağı" olduğu ve bunun Çin'in bir politikası haline geldiği çokça ileri sürülmüştür. Orta Asya ülkeleri borçlarını ödeyemez durumda olmalarına karşın, Çin yönetimi ve Çinli kredi kuruluşları, krediler dağıtmaya devam etmektedirler. Buradaki asıl niyet ise Orta Asya pazarlarında pay sahibi olmak istemeleri, enerji kaynaklarına ulaşma arzusu, uluslararası organizasyonlarda Çin lehine tavır takınmaları beklentisi ve bölgede diğer aktörlerle rekabeti kolaylaştırmaktır (Fabbri, 2022).

Çin, Rusya ve Avrupa Birliği'ni geride bırakarak Orta Asya'nın en önemli ticaret ortağı olmuştur. Ancak Çin kredilerinin geri ödenmesinde zorluklar yaşandığından, söz konusu ülkeler için birtakım sorunlar meydana gelmektedir. Burada bir ülke üzerinden durumu aydınlatmak gerekirse Tacikistan en doğru seçimlerden birisi olacaktır. Tacikistan'ın Çin kredilerinden kaynaklı borçlarının çoğu 2011 yılında Çin tarafından silinse dahi, iki ülke arasındaki tartışmalı topraklardan Pamirler bölgesindeki 1.158 kilometrekarelik kısım Çin'e devredilmiştir (Narang, 2020). Diğer yandan 2014 yılında Çinli elektrik şirketi TBEA tarafından, Duşanbe'de bir elektrik santralinin inşası karşılığında, Tacikistan'da (Yukarı Kumarg) yer alan bir altın madenin işletmesi yine başka bir Çinli firma tarafından devralınmıştır (Civic Idea, 2020). Bu örnekler çoğaltılabilmekle beraber, bu durum göstermektedir ki Çin'e olan borçların ödenmesinde gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin ulusal değerlerinden ziyadesiyle yararlanılmaktadır.

Kazakistan Örnek Olayı

Kazakistan, Çin'in Orta Asya politikalarında en çok etkileşimde olduğu ve Tek Kuşak Tek Yol projesinde "anahtar ülke" olarak adlandırılan ülkelerden birisidir. Diğer açıdan, beş Orta Asya devleti arasından Kazakistan, Çin'e olan borçları bakımından en az riskli ülke konumundadır. Kazakistan'ın toplam dış borcunda Çin'in payı Orta Asya ülkeleri arasında en büyüğünü oluştursa da GSYİH yüzdesi bakımından içlerinden en düşük olanıdır (Mardell,

2020). Ancak belirtmek gerekir ki Kazak yönetiminin Çin yatırımlarından kaynaklı kredi borcu gün geçtikçe daha çok artmaktadır. Bu durum ileride sürdürülebilir olmaktan çıkıp, Kazakistan için tehlikeli boyutlara ulaşabilme potansiyeli taşımaktadır. Tek Kuşak Tek Yol projesi kapsamında, Kazakistan ve Çin'in 50'den fazla ortak projesi bulunmaktadır. Değeri yaklaşık 30 milyar doları bulan söz konusu projelerin odaklandığı alanlar ise genel olarak, ilaç endüstrisi, tarım sektörü ile petrol ve doğal gaz gibi enerji alanlarıdır. Pekin yönetimi, Kazakistan'a en fazla doğrudan yabancı yatırım yapan ülkelerden birisidir (Omonkulov, 2020). Özellikle 2015 yılı itibarıyla altyapı projelerine yönelik yatırımlarda ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu minvalde Çin, Kazakistan'a kredi sağlayan önemli bir aktör konumuna gelmiştir. Tüm bunlara ek olarak Kazakistan, Tek Kuşak Tek Yol projesinin bir parçası olmasından kaynaklı, özellikle enerji, madencilik ve altyapı çalışmalarında yabancı yatırıma giderek daha fazla bağımlı hale gelmektedir (Chen ve Tovar, 2017).

Kazakistan'ın toplam dış borcu 2022 yılı itibarıyla 164,2 milyar doları bulmuştur ki bu meblağ diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla oldukça yüksektir. Çin'in söz konusu toplam dış borç içindeki payının ise %6,5-7 aralığında olduğu söylenebilmektedir (Kun.Uz, 2022). Bu oran şu an için Kazak yönetimini endişelendirecek bir boyutta değildir. Ancak petrol fiyatlarındaki düşüşler ve ekonomik göstergelerin dengesizliği ileride ödemelerde sorunlar yaratabilecektir. Mevcut borçların yanı sıra Kazakistanlıların rahatsızlık duyduğu diğer bir husus da Çin kredilerinin özel şartlarıdır. Bunlardan en önemlisi, hayata geçirilecek projelerde Çinli işçilerin çalıştırılmasıdır. Çinli işçi nüfusunun söz konusu ülkede yoğunlaşması, yerli halkın çekindiği bir mesele olmuştur. Diğer yandan kredilere karşılık istenen teminatlar (topraklar üzerinde hak iddia etme, doğal kaynakların kullanımı, yerel şirketlerin satın alınması vb.) bir başka rahatsız edici konudur. Örneğin Golden Bank (Kazakistan) hisselerinin yarısından fazlası 2017 yılında Çinli CITIC Group'a devredilmiştir. Kazak toplumu nazarında Çin'in bu hamleleri Kazakistan'ın toprakları üzerindeki amelleri ile ilişkilendirilmiştir (Omonkulov, 2020).

Tüm bunlara ek olarak Çin kredilerinin yarattığı tahribat anlaşıldıkça, bazı yönetimler ülkelerindeki Çin projelerini askıya almaya başlamışlardır. Bu durum Kazakistan'da da gözlemlenebilmektedir. Bir misal ile ortaya koymak gerekirse, 2015 yılında Nur-Sultan'da, hafif raylı sistem projesini finanse etmek için Kazak hükümeti, Çin Kalkınma Bankası ile bir anlaşma yapmış, projenin ihalesini ise Çinli bir firma almıştır. Ancak 2019 yılında tamamlanması beklenen proje, Pekin'e olan borçların sürdürülemez hale gelmesi sebebiyle Kazak Hükümeti tarafından askıya alınmıştır (Altynbayev, 2019).

Diğer yandan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'daki birtakım yayın organlarının haberlerinde de "Çin'in Orta Asya'ya yayılması" başlıklarına daha sık rastlanır olmuştur. İçeriğinde ise genelde Çin'in kendi çıkarları peşinde koştuğu ve emperyalist hedefler doğrultusunda ilerlediği söylemlerine yer verilmiştir (Peyrouse, 2016). CABAR tarafından oluşturulan bir ankete katılan Kazak halkının %7'si Çin'in projelerini desteklediği, %70'ten fazlasının ise Çin hakkında özellikle arazi satın alma olasılığı konusunda endişeli oldukları görülmüştür (Baldokova, 2022). 2014 yılında, Çin'den 55 fabrikanın, Kazakistan'ın güneybatısındaki petrol üreten Zhanaozen şehrinde yerleşmek üzere bölgeye taşınacağı iddiaları Kazak halkında büyük tepkiyle karşılanmıştır. Elbette ki bu protestoların ardında

Çinli göçmenlerin tüm işleri aldığı, Çinli işletmelerin çevreyi kirlettiği ve bu işletmeler aracılığıyla Kazak arazilerinin satın alındığı görüşü bulunmaktadır. Şöyle ki 2017'de yapılan araştırmaya göre Kazakistan'daki tüm yabancı işçilerin %43'ünün Çin'den geldiğini söylemek endişelerin neden arttığını açıklamak konusunda yardımcı olacaktır. Söz konusu Çinli işçilere geçici veya kalıcı kullanım için toprak verme konusu Kazak halkı nazarında oldukça hassas bir konu olmuştur. Kazak hükümetinin 2016 yılında yabancıların arazi kiralama sürecini basitleştirmek adına yasada düzenleme gitmek istemesi bir diğer protesto sebebi olmuştur. Ortaya konan bu kararlı tutum neticesinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından söz konusu girişim ertelenmek durumunda kalmıştır (Umarov, 2019).

Kazakistan, Tek Kuşak Tek Yol projesi için Çinli kuruluşlarca önemli yatırımların gerçekleştirildiği bir ülke olmuştur. Bu tür yatırımların finansal boyutunu karşılamak için ise yüksek miktarlarda borçlanmaya gitmek durumunda kalmıştır. Ancak Kazakistan, sahip olduğu enerji kaynakları ve mali kapasitesi sebebiyle kamu yatırımlarını sürdürebilmektedir. Diğer yandan ise borçların geri ödenmesinde sürdürülebilirliği sağlamada yeterli büyümeyi yakalama olasılığı düşük görülmektedir. İlerleyen dönemlerde söz konusu yatırımlara ilişkin mali riskler barındığı da düşünülmektedir (World Bank, 2020). Kazakistan'ın borç durumu ve dış borcunda Çin'in payı istatistiklerle ortaya konduğunda, Kazak yönetimi için şu anda bir tehdit unsuru oluşmadığı anlaşılmış olsa da Kazakistan'ın ekonomik büyümesi Çin ile olan ilişkilerine sıkı sıkıya bağlı konuma gelmiştir. Dolayısıyla yerel seçkinlerin Çin ile iş birliğine gitmek istemesi doğal bir durum olmakla beraber, Çin'e artan bağımlılıklarından çekinmeye başladıklarının da altı çizilmesi gerekmektedir. Çünkü artan ekonomik bağımlılık beraberinde siyasal bağımlılığı da getirmektedir (Umarov, 2019; Khitakhunov, t.y.).

Sonuç

Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Asya'da yatırımlarına devam ederken, verdiği krediler neticesinde bölge ülkeleri ileri seviyede borçlanmıştır. Günümüze dek borçları bakımından en riskli durumda olan Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde borcun yarattığı ekonomik bağımlılık, söz konusu ülkelerin birtakım fedakârlıklarda bulunmalarını mecbur kılmıştır. Dolayısıyla borç sorunu yaşayan ülkelerin sayısında yaşanacak artış, böylesi problemleri daha çok gün yüzüne çıkaracak ve yerli halk üzerinde daha fazla tedirginliğe neden olacaktır. Tek Kuşak Tek Yol projesinin kilit ülkelerinden Kazakistan, Çin'den gelen yatırımlarla borçlanmanın yanı sıra Çinli işçilere kapılarını açmaya devam etmektedir. Diğer yandan söz konusu kredilerin teminatı olarak Kazak doğal kaynakları veya firmaların hisseleri gösterilebilmektedir. Dolayısıyla bu borçlanma ile gelen siyasi ve ekonomik bağımlılık, ülkenin egemenliğine ve bağımsızlığına zarar verebilecek boyutlara ulaşabilecektir. Kazak halkında bu konu hakkındaki farkındalık arttığından, ülkede protestolar baş göstermiştir. Ancak, Kazakistan'ın sahip olduğu doğal kaynaklar, borçların geri ödemesinde kolaylaştıran bir rol oynamaktadır. Buradaki sorun, Kazakistan Çin'den borç almaya ve karşılığında da teminat olarak değerli madenlerini göstermeye devam ederse, bu durumun ilerleyen zamanlarda baş edilemeyecek seviyelere ulaşabilme ihtimalinin bulunmasıdır.

KAYNAKÇA

- Alperen, Ü. (2018). "Bir Kuşak Bir Yol" Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası. *Bilge Strateji*, 10(19), 17- 38.
- Altynbayev, K. (2019, 18 Kasım). Kazakhstan Ends Infrastructure Financing From China After Payments Deemed Too Onerous, *Caravanserai*. Erişim adresi https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2019/11/18/feature-01.
- Baldokova, O. (2022, 18 Ağustos). Kazakhstan's Three-way Balancing Act Between Competing Powers is Under Pressure, *MERICCS*. Erişim adresi <https://mericcs.org/en/kazakhstans-three-way-balancing-act-between-competing-powers-under-pressure>.
- Chen, J. ve Tovar, S. J. (2017). China in Central Asia: Local Perceptions from Future Elites. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 3(3), 429-445.
- China Global Investment Tracker (t.y.). Erişim adresi <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>.
- Civic Idea. (2020, Aralık). Report: China Watch Tebian Electric Apparatus Stock Co Ltd. (TBEA) in Georgia. Erişim adresi <https://civicidea.ge/wp-content/uploads/2020/11/ANGARISHI-N4-ENG-final.pdf>.
- Eurasianet. (2021, 15 Haziran). Turkmenistan: Chinese Debt Trap Unlocked. Erişim adresi <https://eurasianet.org/turkmenistan-chinese-debt-trap-unlocked>.
- Eurasianet. (2022, 21 Temmuz). Tajikistan: The cost of Chinese Debt". Erişim adresi <https://eurasianet.org/tajikistan-the-cost-of-chinese-debt>.
- Fabbri, V. (2022, 11 Eylül). "Central Asia Mired in Chinese Debt", *Geopolitika. info*. Erişim adresi <https://www.geopolitika.info/central-asia-chinese-debt/>.
- Forbes Kazakhstan. (2023, 29 Ocak). China and the Sovereign-Debt Bomb. Erişim adresi https://forbes.kz/life/opinion/china_and_the_sovereign-debt_bomb/.
- Khitakhunov, A. (t.y.). The Risks of the High Government Debt for Central Asia, *Eurasian Research Institute*. Erişim adresi <https://www.eurasian-research.org/publication/the-risks-of-the-high-government-debt-for-central-asia/>.
- Kun. Uz. (2022, 31 Ekim). Analysis: Is China's "Debt Trap Diplomacy" Dangerous for Central Asia?. Erişim adresi <https://kun.uz/en/news/2022/10/31/analysis-is-chinas-debt-trap-diplomacy-dangerous-for-central-asia>.
- Mardell, J. (2020, 14 Ağustos). China's Footprint in Central Asia, *Bertelsmann Stiftung*. Erişim adresi <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/our-projects/germany-and-asia/news/asia-policy-brief-chinas-footprint-in-central-asia>.
- Narang, A. (2020, 3 Ağustos). China Couples Coronavirus with Debt Trap Diplomacy to Swallow Central Asia whole and People are Furious, *TFIPOST*. Erişim adresi <https://tfipost.com/2020/08/china-couples-coronavirus-with-debt-trap-diplomacy-to-swallow-central-asia-whole-and-people-are-furious/>.

- Omonkulov, O. (2020). Kuşak ve Yol Projesi Bağlamında Çin-Orta Asya İlişkileri. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 45-115.
- Otorbaev, D.K. (2022, 14 Ekim). *The Diplomat*. Erişim adresi <https://thediplomat.com/2022/10/what-is-happening-with-sovereign-debt-in-central-asia/>.
- Peyrouse, S. (2016). Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 7(1), 14-23.
- Ruslanova, O. (2022, 28 Temmuz). How Kyrgyzstan Tries to Avoid 'Debt Trap', *CABAR*, Erişim adresi <https://cabar.asia/en/how-kyrgyzstan-tries-to-avoid-debt-trap>.
- Umarov, T. (2019, 30 Ekim). What's Behind Protests Against China in Kazakhstan?, *Carneige*. Erişim adresi <https://carnegiemoscow.org/commentary/80229>.
- Umarova, N. (2022, 14 Şubat). China and Uzbekistan: Investments, Projects, and Areas of Cooperation, *CABAR*. Erişim adresi <https://cabar.asia/en/china-and-uzbekistan-investments-projects-and-areas-of-cooperation>.
- World Bank (2020). South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative Kazakhstan Country Case Study. Erişim Adresi <https://documents1.worldbank.org/curated/en/471731593499938164/pdf/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Kazakhstan-Country-Case-Study.pdf>

NOSIRXON TO'RANING 1916 YILGI MARDIKORLIKKA OLISHGA QARSHI QO'ZG'OLONDAGI FAOLIYATIGA DOIR

Dilshodbek Xomidov¹

Abstakt

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgan keyin bu hududni o'ziga qaram bo'lgan 5 oblastga ajratib boshqardi. Bu hududda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik boshqaruv tizimi joriy etildi, ilgari mustaqil bo'lgan hududlar Rossiya sanoatining xom-ashyo manbaiga, uni arzon ishchi kuchi bilan ta'minlab turuvchi o'lkaga hamda uning mahsulotlari sotiladigan bozorga aylandi. Birinchi jahon urushi boshlangach, Rossiya imperiyasining mehnatga layoqatli ko'plab erkak fuqarolari urushga jalb etildi. Imperator Nikolay II Turkiston o'lkasida yashovchi mahalliy millatga mansub erkaklar orasidan 19 yoshdan 45 yoshgacha bo'lganlarini frontorti ishlariga jalb qilish to'g'risida farmon chiqardi. Bundan norozi bo'lgan mustamlaka o'lkasi aholisi isyon ko'tardi, butun Turkistonda qo'zg'olonlar ro'y berdi. Maqolada 1916 yilgi mardikorlikka olish bo'yicha farmonga qarshi Namangan uezdida bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar va ularda jadidlar, jumladan, Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra o'g'lining faoliyati arxiv manbalari va fundamental kitoblar asosida ilk bor umumlashtirilib tahlil qilingan. Buning uchun sinxron, muammoviy-xronologik metoddan foydalanilgan. Tadqiqotda Namangan uezdidagi qo'zg'olonlarning tashkil etilishida Nosirxon to'raning tutgan o'rni va rolini o'rganish dolzarbligi asoslangan.

Kalit so'zlar: uezd, Andijon, Namangan, jadid, ulamo, qo'zg'olon, mardikorlikka olish.

ON THE ACTIVITY OF NASIRKHAN TORA IN THE MOVEMENT AGAINST REQUISITION OF MARDIKERS IN 1916

Abstract

After conquering Turkestan, the Russian Empire divided this area into 5 regions. The colonial administration system of the Russian Empire was introduced in this area, the previously independent territories became a source of raw materials for the Russian industry, a country providing it with cheap labor and a market for its products. When the First World War began, many able-bodied male citizens of the Russian Empire were drafted into the war. Emperor Nicholai II issued a decree on the recruitment of men aged 19 to 45 from local men living in Turkestan for frontline work. Dissatisfied with this, the inhabitants of the colonial land rebelled, uprisings took place throughout Turkestan. In the article, the uprisings that took place in Namangan district against the 1916 decree on labor recruitment and the events in them, including the activities of Nasir Khan's Tora Kamol Khan, were summarized and analyzed for the first time based on archival sources and fundamental books. For this, a synchronous, problem-chronological method was used. In the study, the importance of studying the place and role of Nasirkhan Tora in the organization of uprisings in Namangan district is based.

Keywords: uyezd, Andijan, Namangan, jadid, ulama, uprising, recruitment.

¹ Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi katta ilmiy xodimi,
herosmith757@gmail.com,

KIRISH

Birinchi jaxon urushi davom etayotgan va urush tufayli har tomonlama qiyin ahvolga tushib qolgan Rossiya imperatori Nikolay II 1916 yil 25 iyunda «Imperiyadagi rus bo'lmagan erkak aholini harakatdagi armiya rayonida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo'llari qurish uchun olib boriladigan ishlarga, shuningdek davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish haqida»gi farmonini e'lon qildi va bu Turkiston xalqini qo'zg'olon ko'tarishga majbur etdi. Jadidchi Ubaydulla Xo'jaevning Andijonga kelgan A.F.Kerenskiy va boshqalarga qo'zg'olonni yuzaga keltirgan sabablari haqida aytgan mana bu fikrlariga e'tibor bering: «Podsho farmoni e'lon qilinmasdan oldin Andijonda mustamlakachi ma'murlar xalqni aldab, sizlarning o'g'illaringizni frontga olmaymiz, shu bois armiyani qo'llab, unga otlar va boshqa kerak narsalar bilan yordam bersangiz, pul qilsanglar bo'ladi, deb aldagani va bunga ishongan aholi front uchun ko'pdan-ko'p moddiy sarf-harajatlar qilgan edi». U.Xo'jaevning bu fikrini Davlat Dumasi minbaridan turib 13 dekabrda noib Jafarov katta achinish bilan aytgan edi[1, 249-250]. Biroq Rossiya imperiyasi zulmining yangi bosqichga ko'tarilishi mustamlaka Turkiston xalqini qo'zg'olon ko'tarishga undadi va bu qo'zg'olonda jamiyatning keng qatlami faol ishtirok etdi. Qo'zg'olonlarda ayollar, bolalar, qariyalar, dehqonlar, xunarmandlar, diniy ulamolar ishtirok etdilar. Biroq kuchlarning teng emasligi tufayli butun Turkistonni qamrab olgan qo'zg'olonlar mag'lubiyatga uchradi.

Foydalanilgan metodlar va adabiyotlar tahlili

Maqola umumbashariy e'tirof etilgan tarixiy tadqiqot usullari – tarixiy-xronologik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yozilgan. Turkiston xalqining, jumladan, Namangan uezdida yashovchi aholining 1916 yilgi qo'zg'olonini bir qator tarixchilar, masalan, professor R.T. Shamsutdinov, J.Ismoilovalar o'z kitob va maqolalarida yoritib berganlar. Maqolada yuqorida qayd etilgan olimlarning asarlariga murojaat qilinadi.

Natijalar

Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olingan Farg'ona oblasti Turkiston o'lkasida paxta va qishloq xo'jaligi mahsulotlari, chorva hayvonlarini yetishtirish bo'yicha muhim o'rin egallab kelgan viloyat bo'lib, u Andijon, Qo'qon, Namangan, Marg'ilon va O'sh uездlarini o'z ichiga olgan edi. Birgina Namangan uездining tarkibiga Namangan shahri bilan 28 ta volost kirgan[2, 30].

1916 yilgi farmonga ko'ra Farg'ona viloyatidan 50 ming kishi, shu jumladan, Namangan uezdi bo'yicha 11300, Andijon uездidan 10 000 kishi mardikorlikka safarbar qilinishi belgilab berilgan[1, 258].

Farmonni e'lon qilinishi butun Turkistonda, jumladan, Namangan uezdida ham qo'zg'olonlar ko'tarilishiga sabab bo'lgan. Namangan uездidagi dastlabki g'alayon Namangan shahrida boshlangan. 1916 yil 11 iyul kuni erta bilan soat 7 da aholi shahar markazidagi Kurashxona maydoniga to'plandi. Ular orasidagi ayollar ham ko'p bo'lib «hech kimni mardikorlikka bermaymiz», – deb baqira boshlaganlar. Qo'zg'olonchilar mardikorlarping ro'yxatini berishni va umuman ro'yxatga olishni to'xtatishni talab qildilar. Qo'zg'olonni avjiga chiqayotganini sezgan Namangan uezdi rahbari kapitan Rumyansev

ro'yxat tuzilmaydi, deb xalqni aldamoqchi bo'ldi. Lekin olomon unga ishonmay bu haqida tilxat berishni talab qildi. Shunda Rumyansev askarlarga otishga ruxsat berdi. Natijada aholidan 12 kishi o'ldi va 64 kishi yaralandi. Shunda ham olomon orasidan «Mayli, biz baribir o'z aytganimizni qilamiz», – degan xitoblar yangragan. Bu qo'zg'olon uch soat davom etgan.

Namangan uezdi bo'yicha esa 9 ta ish ko'rildi va 290 kishi ustidan sud hukm chiqardi. Ulardan 71 kishi osib o'ldirishga, 17 kishi uzoq muddat bilan surgunga, 39 kishi axloqni tuzatish koloniyasiga, 107 kishi qamoq jazosiga mahkum etildi va 104 kishi oqlangan[3, 183].

Butun podshohlik Rossiyasini gangitgan o'rta osiyoliklarning 1916 yilgi mashhur qo'zg'olonida milliy burjuaziya va uning mafkurachilari bo'lmish jadidlar ishtirok etganlarni yoki yo'qmi, ular qaysi tomonda turganlar? Bu savolga Sovetlar davrida jadidlar ham, milliy burjuaziya ham podshoh Rossiyasi tarafida turganlar, degan javob berildi. O'zlari jadidchilikka mansub bo'lib, shu harakatdan o'sib-ulg'ayib chiqqan ba'zi bir rahbarlar (Fayzulla Xo'jaev, Akmal Ikromov) ham jadidlarni qoralab, ayblab, jadidlar 1916 yilgi qo'zg'olonida o'z xalqiga xiyonat qilib, chor Rossiyasi tarafida bo'ldilar, deb aytishgacha borib yetdilar. 20-yillarda boshlanib ketgan jadidlarni tanqid qilish kampaniyasi 30-yillardagi qatag'on davriga ulanib ketdi. 30-yillar va 80-yillar oxirlariga qadar butun Ittifoqda jadidchilik fanda burjua millatchiligiga sinonim bo'lib keldi. 1916 yilgi qo'zg'olon tarixini tanqid etgan olimlarning ayrimlari bu qo'zg'olonida «Jadidlar xoinligi»ni alohida sarlavha ostida ko'rsatishgacha borib yetdilar.

Aslida bu qarashlar mohiyatan mutlaqo noto'g'ri edi. Aksincha, jadidlar ham, milliy burjuaziya ham bu qo'zg'olonida faol qatnashganlar, hattoki ayrim masalalarda ular yetakchilik qilganlar. Buni Andijon taraqqiyparvarlari faoliyatida yaqqol ko'rish mumkin[1, 255].

Fikrimizni kengaytirish uchun kitoblarga murojaat qilamiz. 1954 yil 30 yanvardan 6 fevralgacha SSSR Fanlar akademiyasi tashabbusi bilan Toshkentda O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari akademiyalarining O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlarining oktabrgacha bo'lgan davri tarixi bo'yicha qo'shma ilmiy sessiyasi bo'lib o'tgan. Sessiyada O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari, Ozarbayjon, Tatariston va Dog'iston ASSR, Moskva, Sankt Peterburg (Leningrad) shaharlaridagi ilmiy jamoatchilik vakillari ishtirok etganlar. Sessiya kun tartibiga 5 ta masala qo'yilgan bo'lib ulardan to'rtinchisi «O'rta Osiyo va Qozog'istondagi 1916 yil qo'zg'oloni xarakteri haqida» deb nomlangan. Sessiyada jami 100 dan ortiq qatnashchi ma'ruza bilan qatnashgan bo'lib ulardan ayrimlarining ma'ruzalari to'plamga kiritilgan. Sessiyada qatnashganlardan biri tarix fanlari nomzodi T.N. Kolesnikova «Namanganda qo'zg'olon yetakchisi roliga madrasa mudarisi Nosirxon to'ra davogarlik qilgan. U o'quvchilar orasida g'alayonlar keltirib chiqargan» [4. 353] deb qayd etgan.

O'rta Osiyo davlat universiteti vakili tarix fanlari nomzodi A.P. Saviskiy munozarada 1916 yil qo'zg'oloniga shahar aholisini munosabatiga to'xtalib shunday fikrlarni bildirgan: "Faol qatnashchilari madrasada o'quvchilar bo'lgan shaharlarda bo'lgan qo'zg'olonlarni alohida qayd etish mumkin.

Masalan Andijonda 9 iyulda ko'tarilgan qo'zg'olon yetakchilari madrasa o'quvchilari bo'lgan, 11 iyulda Namanganda ko'tarilgan qo'zg'olon rahbarlari esa Nosirxon to'ra va Mulla Abdug'ofurov bo'lgan. Ulardan birinchisi o'zbek xalqining dushmani bo'lganligi keyinchalik ma'lum bo'ldi" [5. 368].

O'z navbatida Nosirxon to'ra kim bo'lgan degan savol tug'iladi. 1916 yilga kelganda nafaqat Namangan uezdi, balki butun Farg'ona vodiysida yuksak obro'ga ega bo'lgan diniy ulamo Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra o'g'li 1871 yilda Namangan viloyatining Kosonsoy tumanida tug'ilgan. U dastlabki ta'limni otasining maktabida va madrasasida olganidan so'ng Buxoroda, Kobul, Dehli, Bag'dod va Hijoz shaharlarida tahsil olgan. Turkistonga qaytgach (1912) Namangan shahar qozisi bo'lgan, 1913 yildan jadidchilik harakatining faol a'zosiga aylangan. Turkiston muxtoriyati hukumati maorif vaziri (1917-1918), sovet hokimiyatiga qarshi olib borilgan harakat rahbarlaridan biri, yirik ulamo bo'lgan.

Sovet davri olimlari ta'kidlagan fikrlarni tekshirish maqsadida O'zbekiston milliy arxiviga ilmiy safar uyushtirdik. Biroq arxivda sovet olimlari foydalanildi deb ko'rsatilgan hujjatlar topilmadi. Sovet olimlari ko'rsatgan manbalar fond, yig'ma jildlar boshqa nomda ekanligi yoki bunday yig'ma jildlar yo'q ekanligi ma'lum bo'ldi. Ya'ni xulosa qilib aytadigan bo'lsak sovet hokimiyati yillarida tariximiz soxtalashtirilgan. O'zlarining soxta iddaolarini arxivda yo'q ma'lumotlar bilan maqullaganlar.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, sovet davrida soxtalashtirilgan, buzilgan tariximizni tiklash, uni arxiv ma'lumotlari asosida yozishimiz kerak. Ajdodlarimizning 1916 yildagi milliy ozodlik uchun kurashini, ajdodlarimizning shonli hayot yo'lini, boy ma'naviy merosini bugungi avlodga badiiy va hujjatli filmlar, kitoblar, maqolalar orqali yetkazib berishimiz, ularni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda buyuk tariximizdan foydalanishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Shamsutdinov, Rustambek va Is'hoqov Abdurahmon. (2013). Andijon tarixidan lavhalar. Toshkent, "Sharq", 592 b/
2. Ismoilova J. Namanganda 1916 yil xalq qo'zgoloni // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1997. №5, 30-35-betlar
3. O'zRMDA, 276-fond, 1-ro'yxat, 908-yig'ma jild, 183-bet.
4. Колесникова, Татьяна (1955). "Выступление". Материалы Объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Изд-во. Академии наук Узбекской ССР, 1955, 588 стр.
5. Савицкий, Андрей (1955) "Выступление". Материалы Объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Изд-во. Академии наук Узбекской ССР, 1955, 588 стр.

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна¹

Аннотация

Основной целью научной статьи является проведение историографического анализа произведений, отражающих политику дореволюционной колониальной России в отношении языка и письменности в кыргызском обществе.

В статье использованы историко-генетический, историко-сравнительный, историко-истемный **методы**. В качестве историографических трудов исследуются труды русских путешественников и ученых в области туркестановедения, востоковедения, кыргызоведения, особенно внимание было уделено работам Ч. Ч. Валиханова, В. В. Радлова, Н. И. Ильминского, С. М. Граменицкого, Н. Остроумова, В. Наливкина, П. М. Мелиоранского, К. К. Палендера. В это время внимание России было обращено на Туркестанскую область и входящую в ее состав Киргизию, были созданы центры востоковедения для изучения этого края, в связи с чем предпринимались усилия по овладению историей, географией, культурой и языком этого края. В ходе научного исследования попытки России доминировать на геополитическом пространстве, колониальная политика королевства, распространение русского языка как важной части колониальной политики в Киргизии, проявления политики русификации, открытие вскрылись русско-туземные школы и скрытые усилия в направлении не поднятия уровня грамотности неграмотного местного населения выше уровня среднего образования. **В результате** проведенного научного исследования вывод научной статьи сделан с помощью историко-архивных и источниковедческих данных, отметив, что историографических работ, непосредственно отражающих историю развития и эволюции языковой и языковой политики, немного. письменность в кыргызском обществе досоветского периода.

Вывод. Значит, несмотря на малое количество работ, в которых проводится самостоятельный историографический анализ вопроса языка и письменности в кыргызском обществе, авторы отмечают, что одним из важных направлений административной политики царства является языковая политика, а конечной целью Российское правительство занимается русификацией и распространением русского языка.

Ключевые слова: языковая и письменная политика, историко-генетика, безграмотность, русскоязычные школы, духовная культура, мусульманское образование, русификация, кыргызоведение.

¹ Кандидат философских наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова, город Жалал-Абад, toktogulova.72@mail.ru

HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS OF THE LANGUAGE AND WRITING POLICY OF KYRGYZSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The main purpose of the research article is to conduct a historiographical analysis of the works reflecting the policy of pre-revolutionary colonial Russia with regard to language and writing in Kyrgyz society.

The article uses historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic **methods**. The works of Russian travelers and scientists in the field of Turkestanology, Orientalism, and Kyrgyz studies are studied as historiographical works, especially attention was paid to the works of Ch. Valikhanov, V.V. Radlov, N.I. Ilminsky, S.M. Gramenitsky, N. Ostroumov, V. Nalivkin, P.M. Melioransky, K.K. Palender. At this time Russia turned its attention to Turkestan province and its constituent province of Kyrgyzstan; centers of Oriental studies were established to study this region, and efforts were made to master the history, geography, culture, and language of the area. During the scientific study of Russia's attempts to dominate the geopolitical space, the colonial policy of the kingdom, the spread of the Russian language as an important part of the colonial policy in Kyrgyzstan, the manifestations of Russification policy, the discovery of Russian-Turkish schools and hidden efforts to not raise literacy levels of the illiterate local population above the average education. **As a result of the scientific research** the conclusion of the scientific paper was made with the help of historical-archival and source data, noting that there are few historiographical works which directly reflect the history of development and evolution of language and language policy.

Conclusion. So, despite the small number of works that provide an independent historiographical analysis of the issue of language and writing in Kyrgyz society, the authors note that one of the important areas of the administrative policy of the tsarist regime is the language policy, and the ultimate goal of the Russian government is the Russification and dissemination of the Russian language.

Keywords: language and writing policy, historical genetics, illiteracy, Russian-language schools, spiritual culture, Muslim education, Russification, Kyrgyz studies.

В осуществлении языковой и письменной политики в кыргызском обществе были велики усилия представителей исламской и джадидской школ, первой интеллигенции кыргызского народа и направления народного просвещения. Характерной чертой историографических работ, описывающих это явление, является обоснованная оценка событий той эпохи, что в свою очередь позволяет объективно подойти к определению предпосылок языковой и письменной политики, реализуемой в кыргызском обществе.

Сопоставлялись официальные и неофициальные исторические работы, отражающие административную политику колониальной России в Киргизии, историко-релятивистские для исследования воззрений, а также использовались такие методы как историко-генетические, историко-генетические, последовательность развития, признаки, особенности, развитие истории при анализе смены культурно-духовное сознание в кыргызском обществе, историческое в анализе

с общими закономерностями, логическое в постановке доказательных логических операций с истинным историческим мышлением и т.д.

Народы, проживающие в Туркестанском крае, издревле жили в этнокультурном контакте друг с другом, оказывая друг на друга социально-политическое, социально-экономическое и социокультурное влияние. Начиная с 18 века этот регион стал привлекать внимание российского правительства. Все больше возрастал интерес Российской империи к присоединению Туркестанской области, с XIX века стал замечаться колониальный характер российской политики, и в 1845 году в Санкт-Петербурге было создано Русское географическое общество как часть усилий Туркестанского и Восточного исследования.

При анализе работ, относящихся к историографии дореволюционного периода, можно разделить их на ряд групп. Сведения об этнической, социально-экономической, этнографической истории народа можно найти в трудах Ф. Ефремова, Ф. Назарова, А. И. Левшина, Е. Тимковского (Алымбаев 2010: 70), а исторические сведения эпохи Кокона предоставлены соавторы Д. Телятников и А. В. Безносиков, В. В. Обнаруженные в работах Вельяминова-Зернова, В. П. Наливкина, А. Куна (Кубатова 2013: 22-26), эти работы завершают ряд ценных сведений о социально-политических и экономических явлениях той эпоха. С другой стороны, исторические сведения о периоде, когда колониальная Россия присоединила к себе Туркестанскую область и начала проводить собственную политику, можно найти у Н. И. Гродекова, Г. Загряжского, К. М. Менского, В. Воцинина, Н. П. Шрейдера, С. Воротникова, О. Шкапского и А.В.Васильева (Кубатова 2013: 26-31). Работы, освещающие вопросы традиций, духовной культуры, образования, языка в кыргызском обществе принадлежат Ч. Валиханову, В. Радлову, С. М. Граменицкому, Н. П. Остроумову, В. П. Наливкину, Н. А. Бобровникову, Ф.М. Керенскому, К. К. Палену, Н. А. Северцову, А. Диваеву (Алымбаев 2010: 70-71).

Во-первых, если взять период от периода нахождения кыргызского народа в составе Российской империи до победы Октябрьской социалистической революции, то известный исследователь казахского народа Ч.Ч. Валиханов (1835-1865) внес неоценимый научный и творческий вклад в изучение архитектурных сооружений, языка и фольклора, этногенеза и истории народов Средней Азии, в том числе кыргызов, кыргызистики, этнографии, структуры и социальной иерархии кыргызского общества, экономики кыргызов, внутренней и внешнеполитической положения Киргизии во второй половине 19 века и материальной и духовной культуры. В своих произведениях он говорит: "Язык - основное различие между народами, поэтому необходимо включить кайсаков (казахов) в тюркское племя, к какому бы племени они ни принадлежали, ибо языковых различий у них мало, они поют народные и простые песни, в них есть устные стихи, искусство говорения, сказки, пословицы (Валиханов 1985: 414)". Работы Ч.Ч.Валиханова содержат сведения об образе жизни кыргызов, кыргызских племенах, природе, регионе, верованиях, военном и военном вооружении, языковых особенностях, культурных и духовных ценностях, эпосе «Манас» (Валиханов 1985: 38-47).

А в своем труде «Очерк Джунгарии» о кыргызах он говорит: «В настоящее время Джунгария является родиной двух народов: бурутов и настоящих кыргызов, и кыргызов-кайсаков Великой Орды, считающих себя потомками могучего народа, собирая кыргызские сказки, мифы, былины и легенды, я был поражен схожестью их мотивов с мотивами произведений европейских народов, особенно славян (Валиханов 1904: 41).

В упомянутом труде приводятся письма Ч. Валиханова к Героине Екатерине II конца XVIII в., в которых говорится, что «никто из кочевников Иссык-Куля в Бадахшан не знает образования» (Валиханов 1985: 243), его просьбы к русским властям в первой половине XIX века, рукописи Молдо Нияза среднего периода, медресе, построенное Алымбеком даткой в Оше, а также присутствие в кыргызском обществе известных мусульманских ученых подтверждают ошибочность мнения Ч. Валиханова.

Сведения о знании Ч.Ч. Валихановым кыргызского языка, когда он впервые приехал в Киргизию в 1856 году, можно найти на страницах истории. Это объясняется тем, что он говорил о том языке, на котором понимал эпос древних кыргызов «Манас», хорошо понимал выразительные слова рассказчика Манаса (Валиханов 1985: 327).

Ч. Ч. Валиханова о языке, на котором говорит киргизское племя богу отмечает, что: «Кыргызы говорят на диалекте тюркского языка, очень близком к диалекту, господствующему в Восточном Туркестане. «Также письменность очень похожа на ягатайский язык, и в то же время в просторечии много специальных слов, которые могут быть древнетюркскими, а также много монгольских» (Валиханов 1985: 67).

Письменностью Ч.Ч.Валиханова в Средней Азии, а также во время его путешествий по Афганистану и Индии была чагатайская на основе арабского алфавита (Наджиб 1997: 126), поэтому можно отметить, что с 18 века до середины 19 века грамоты поддержки и принятия, присланные в Россию из северных кыргызских племен, было на чагатайском, написанные с использованием некоторых кыргызских слов (Плоских 1968: 325).

Правильность утверждения Ч. Ч. Валиханова о сходстве кыргызского языка с уйгурским подтверждает вывод Б.М. Юнусалиева о том, что «формирование общенациональных и общедиалектных черт современного кыргызского языка происходило в непосредственной близости от тюркских народов и уйгуров Южной Сибири» (Юнусалиев 1959: 248). Также Ч.Ч.Валиханов указывает, что наряду с уйгурским языком в кыргызском языке есть слова монгольского происхождения, и указывает, что многие из них малопонятны даже кыргызам (Валиханов 1985: 67). Однако Ч. Ч. Валиханов опровергает мнение об отсутствии в кыргызском языке арабских и персидских слов, поскольку в трехязычном кыргызском словаре эти слова есть, это слова «нарк», «кагаз», «мык» из иранского языка, и слова «масал» и «мала» из арабского языка (Валиханов 1985: 67).

Также следует отметить, что кыргызско-казахско-русский словарь из тридцати четырех слов, созданный Ч.Ч. Валихановым, является первым дореволюционным

словарем кыргызских слов в тюркологии. В нем нашли отражение почти все части и слова тюрко-монгольской и арабо-иранской морфологии. Большинство слов этого словаря встречаются и в новое время, что подтверждает наличие четкой языковой общности у кыргызских племен и в XIX веке [Батманов 1959: 19] - говорит И.А. Батманов.

Ч. Ч. Валиханов в своем труде «Записки о кыргызах» показал высокую культуру предков кыргызов, которые были изобретателями письменности и «двенадцатициклового звериного календаря». Он придерживался мнения, что «по свидетельству китайских и мусульманских писателей, древние кыргызы обладали более высокой культурой по сравнению с другими кочевниками» (Валиханов 1985: 69). На самом деле предки ряда тюркоязычных народов, в том числе и кыргызов, имели письменность, зарождение которой ряд ученых относит к VII веку нашей эры (Карыпкулов 1984: 325).

В целом, Работы Ч.Ч. Валиханова дополнили кыргызоведение историческими материалами. Известный тюрколог В. В. Радлов много раз ездил в Среднюю Азию и собрал много сведений о языке, устном творчестве и этнографии тюркских народов. Он сам знал много языков, в частности, есть сведения, что В.В. Радлов одновременно при ведении организационной работы выучил турецкие языки (Кононов 1978: 31). Начиная с 1888 г. В.В. Радлов издавал свой труд "Опыта словаря тюркских наречий", который выходил в свет в течение двадцати лет. Он подготовил турецко-русско-немецкий словарь, в котором содержится материал о примерно сорока тюркских языках и диалектах. Эта работа стала сенсацией в научном мире того времени и ценна тем, что сохранила свою высокую научную ценность до наших дней.

В 1899 году 3-15 октября на XII Международном конгрессе востоковедов в Риме В. В. Радлов возглавил VII секцию конгресса, посвященную изучению Средней Азии, а также выступил с докладом о результатах своей экспедиционной работы (<https://lib.kunstkamera.ru> (Дата обращения: 05.02.2023)). Работа этого ученого под названием «Образцы народной литературы тюркских племён» вышла под его руководством (10 томов) и содержит богатый материал для изучения фольклора тюркоязычных народов, а также для изучения конкретных тюркских языков. в синхроническом и диахроническом формате.

В.В. Радлов создал первую сравнительную фонетику тюркских языков. Известно, что в Петербурге в 1885 году были опубликованы эпос «Манас», «Семетей», «Сейтек» на родном языке кыргызов, на основе русского алфавита, транскрибированные в 5-м томе десятитомного труда, который очень велик. Он первым познакомил народы мира с языком кыргызов, почти неизвестным науке и не исследованным в первозданном виде, и с искусством художественного выражения. Его раздел «Наречье дикокаменных кыргызов» в 5-м томе «Образцов народной литературы тюркских племен» на протяжении многих лет является единственной работой по кыргызскому языку (Кононов 1978: 293) - пишут исследователи.

Работы В.В. Радлова по кыргызскому фольклору имеют большое значение для современного литературоведения. Особое внимание В.В. Радлов обращал на красноречие и высокоразвитую народную поэзию черных кыргызов (Радлов 1885: 4-40). Он собрал некоторые эпизоды из эпоса «Манас» и записал грустные стихи «Эр-Тоштук» из уст сказителей эпоса: «Древние слова, не относящиеся к современному речевому языку кара-кыргызов, произносятся только в их настоящей устной речи. язык и эпические поэмы, и у меня есть еще два печальных стихотворения, которые я написал, одно - девичья песня и одно - песня Кул-Мырзы. Два последних были написаны под повествование людей, не знавших эпических поэм (Радлов 1885: 24-25) - говорит автор. Таким образом, главной целью В.В. Радлова при создании труда «Образцы народной литературы тюркских племён» является сбор образцов фольклора тюркоязычных народов, сбор необходимого для языкознания лексического материала, изучение тюркских языков.

Этот труд В.В. Радлова в основном состоит из материалов, собранных лично ученым, что сыграет неоценимую роль для исследователей фольклора тюркоязычных народов и для ряда поколений, которые будут заниматься изучением тюркских языков в будущем. Упомянутая работа способна служить фактическим материалом для лингвистического исследования в диахроническом плане при изучении младотюркских языков, не имеющих или имеющих очень мало письменных упоминаний (<https://cyberleninka.ru> (Дата обращения: 05.02.2023).

Б.В. Смирнов в своем труде «В степном Туркестане» [36.26], говоря об образе жизни кыргызов, говорил, что в этом районе при мечетях есть школы, что окончившие школу могут продолжить свою учеба в медресе, и кроме арифметики, религиозных знаний и философии, у них есть знания в направлении астрономии и древней мудрости, что они получают, что ученики получают образование у опытных и мудрых мулл, получивших образование в течение нескольких лет, и был упомянут порядок обучения, как указано в другой информации.

Б.В. Смирнов приехал в Пишпек в 1912 году и услышав, как поэт-музыкант Кенже Кара играет на кыл кыяке: «Трудно передать впечатление от его музыки и пения!.. Это не звуки, которые мы понимаем. Оно дико стонало и выло" (Смирнов 1914: 32) - высказывал такое как положительное, так и отрицательное мнение, прослушав отрывок из эпоса «Семетей» из Кедже Кара и записав его на фонограф (Смирнов 1914: 35, он не скрывает своего изумления языковым навыкам кыргызов, также известно, что копия написанного им эпоса «Семетей» в настоящее время хранится в центральном архиве Бишкека.

В труде М.Гейера «Путеводитель по Туркестану» можно найти обширные сведения о народном образовании, в нём говорится, что мусульманская страна находится под религиозной властью, что эта власть также держит в своих руках образование народа, учителей называли (мударистами), а высшее мусульманское учебное заведение называлось (медресе), источником финансирования была благотворительность (вакф, вахф) (Гейер 1901: 20), каждое медресе имело свой вакф и размер вакфа, учебные классы (дарс-хана), учение велось на арабском, учащиеся делились на три

класса: низший (адна), средний (аусать) и высший (ала); посещение занятий не ограничено, могут посещать дети старше 3 лет; нет переходных экзаменов; ученик, дочитавший одну книгу, переходит к другой, то есть переходит на более высокий курс; нередко 40-летние остаются, не закончив медресе; переход в тот или иной класс характеризуется успешным усвоением урока (Гейер 1901: 20).

Учение представляет собой мусульманский катехизис (начало науки-авал-ильимъ) в виде вопросов и ответов на персидском языке. Потом переходят на курс грамматики арабского языка. Следующей основной задачей является овладение арабским языком и грамматикой. Следующий курс делится на два: общеобразовательный (мишкилять) и юридический (мась-аля). Первая — богословие, логика, диалектика, метафизика, астрология, космография и толкование Корана, вторая - религиозное, уголовное и гражданское право; когда студенты последней секции завершат курс, откроется путь к должностям муфтия, агляма, судьи; Те, кто не закончил курс медресе, совершенствуют свою каллиграфию, пишут книги или служат судьями. Среди них наиболее способный как говорил В.П. Наливкин, они познакомятся со слогами персидского языка.

Обучение менеджменту осуществляется в следующих школах (мектаб). Мектабы составляют большую часть учреждений при мечети. Имамы или призыв к молитве, учителя которых обучают приходя и уходя, обучение начинается с заучивания арабских букв; затем определенная часть Корана (хавтияк) механически читается детьми, не знающими арабских букв; после хавтияка идут в чар-китаб, который содержит ряд шариатских предписаний, из-за этого можно наблюдать, что дети местного населения остаются неграмотными.

Женская начальная школа была ниже мужской. Российские законы не препятствовали образованию туземцев, бывших подданными империи. Мударис медресе предложил вариант выборов вместо тех, кто отказался работать на предложенной должности, он писал, что вместо медресе строились школы русского происхождения, несмотря на противодействие религиозных фанатиков (Гейер 1901: 21-22).

Работа А.А. Диваева «Кыргызская былина о Бикет батырь», посвященная памятникам казахского фольклора, состоит из текстов, написанных арабскими буквами, вторая часть представлена на русском языке с русской транскрипцией, а третья часть представлена в родословном типе (Диваев 1987: 28) с русским переводом (Диваев 1987: 45), информацией о культуре казахских народов, народных эпосах, народных поэтах, «великих стихах Ер Бекат» (Диваев 1987: 29), материнские песни (Диваев 1987: 58).

Наиболее интересную информацию, связанную с нашим исследованием, можно найти в примечаниях к работе, где даны пояснения по порядку размещения, произношения и написания некоторых букв на казахском языке, и о том, что А.А. Диваев был знаком с информированным, грамотным казахским человеком с татарской грамотностью, который давал сведения ему, факт смешения арабского,

персидского и русского языков в древних словах (182 арабских, 87 персидских, 79 древнерусских слов) (Диваев 1987: 62), казахский (для смешанных слов использовался термин казахский), арабский, русский словарь (Диваев 1987: 71) представлены в алфавитном порядке, но с транскрипцией каждой нации.

В работе Н.И. Ильминского «Материалы к изучению кыргызского наречия» (Ильминский 1860: 54) он путает кыргызско-казахское, совсем как П. М. Мелиоранский. В работе: «Кыргызский диалект (казахский язык) является самостоятельной ветвью тюркского корня и диалекта. Отличается от татар своими фонетическими особенностями; обнаружена древняя грамматическая форма, известная как книги джагай; для него характерно кочевничество, скотоводство, встречаются древнетюркские и монгольские слова; если бы в этом крае установилось русское господство, то ряд старых обычаев, управлявших кыргызами (самом деле казахами), был бы упразднен, а соседние татары испытали бы изменения в личной жизни кыргызов (казахов); все таки обычаи и быт кыргызов (казахов) в их прошлых воспоминаниях нашли отражение в их языке (Ильминский 1860: 107) ».

В его работе: «Красный язык (красноречие) и поэзия хорошо развиты у кочевых народов и кыргызов (он имел ввиду казахов). *К сожалению, привнесенная татарами мусульманская грамотность ныне широко распространилась среди кыргызского (казахского) народа, и едва ли можно найти хоть одну бумагу или письмо, написанное на подлинном кыргызском (казахском) языке; кроме того, арабо-татарский алфавит не может точно передать кыргызские (казахские) звуки, особенно гласные; более или менее глубокие следы татарского влияния можно наблюдать в памятниках, написанных на подлинном кыргызском (казахском) языке. Поэтому невозможно человеку, не живущему в Оренбурге, познакомиться с диалектом кыргызов (казахов) по книге; в нашей научной литературе есть краткие отрывки о кыргызских (казахских) диалектах. Этому можно научиться только у кыргызов (казахов).* Следует отметить, что хотя Н.И. Ильминский использует термин «киргиз» на протяжении всей своей работы, он использует казахские слова в качестве примера в своем лингвистическом анализе. Например, отагасы, косагасы, базаарбаси и др. (Ильминский 1860: 121).

В работе В.И. Ильминского «О применении русской азбуки к иностранным языкам» описывается первую книгу, написанная автором на татарском языке русскими буквами в 1862 году. Знакомство с татарами, киргизами (казахами) и небольшим количеством туркмен при подготовке работы мотивировало овладение языковыми особенностями. Автор: «Я стал считать народный язык особенно важным и необходимым в миссионерской и просветительской работе. *Он говорит: Я разлюбил арабо-татарский алфавит, особенно когда увидел во время своей трехлетней службы в Оренбурге, что он не соответствует киргизской (казахской) фонетике и вообще неспособен выразить звуковые характеристики различных турецких диалектов. Моя главная забота была о просторечии*» (Ильминский 1892: 6). Также автор делает сравнительный анализ татарских и кыргызских (казахских) слов и отмечает, что родственными кыргызским (казахским) языкам являются алтайские и тюркские языки (Ильминский 1892: 7).

Акцентируя внимание на том, что написание пришлось несколько раз менять, чтобы приспособить русские буквы к татарским звукам, он описывает создание русского алфавита, его отличия от арабского алфавита, историю происхождения русского алфавита и история возникновения алфавита в других странах (Ильминский 1892: 8-11).

В работе автора «Об образовании инородцев» говорится, что обучение детей иноязычных народов должно быть легким и быстрым для них в освоении и удобным для неграмотных людей. Он указывает, что лучшим средством для этого являются учебные книги, написанные на их родном языке, полезные для широкой публики (Ильминский 1892: 20).

Сознание и мировоззрение людей формируются на их родном языке. Любой, кто использует их язык, может, по крайней мере, понять их мировоззрение. Если кто-то может говорить на их родном языке, он может легко понять и использовать элементы рассуждений, которые они используют, чтобы убедить их в своих аргументах. Так, с гуманной точки зрения он отмечает, что учебные книги, подготовленные для иноязычных народов, должны быть написаны на их реальном языке (Ильминский 1892: 21).

В работе «Система народного и в частоте инородческого образования в Казанском крае» В.И. Ильминского [16] показаны явления смешанного проживания местного и иноязычного населения в этом регионе, особенно трудности в вопросах образования, необходимость внимательного отношения к религиозным вопросам, языку вопросы, требующие внимания, констатировал, что родной язык – это язык, заложенный в душе людей, что обучение общему языку требует много трудностей, практических усилий и времени (Ильминский 1892: 10-13).

Поэтому можно отметить, что его досоветские работы носят преимущественно фактографический, описательный и публицистический характер. Анализируя труд, нельзя не заметить, что он вносит свой вклад в систему образования.

В.П. Наливкин, владевший и знавший язык и культуру быта населения, проживающего в Туркестанском крае, опубликовал сведения о состоянии информированности, образования и народного просвещения среднеазиатского населения в конце XIX - начале XX века в таких работах как «Туземцы раньше и теперь», «Краткая история Кокандского ханства», «Положение вакуфного дела в Туркестане», «Очерки быта женщины оседло туземного населения Ферганы» (совместно с М. Наливкиной).

В 1890-1896 годах В. П. Наливкин был назначен инспектором третьего класса народных училищ, надзиравшим за русско-туземной и мусульманской грамотностью, и был в курсе состояния образования в Туркестанском крае. Хотя специальной работы по языковому вопросу он не создавал, он влился в ряды сторонников политики русификации и распространения русского языка, просветителей-миссионеров, равнодушных к языковой политике: «Обрусение местного населения не ограничивается обучением русскому языку» (Наливкин 1913: 90).

Как отмечается в других источниках, в работе точно описаны то, что медресе должны были стоять перед мечетями, в некоторых случаях медресе открывались в домах состоятельных людей (Наливкин 1913: 57), а медресе делились на два, в одном из которых было 10 учеников, а в другом было больше и насчитывал до 100 учеников и что они делятся на учебные заведения с вакфом, что большие медресе строятся из жженого кирпича, имеют худжру, кельи и учебный класс (дарс кана) (Наливкин 1913: 61-62), что студенты, обучающиеся в медресе, бывают трех категорий: одна (низкий), аусать (средний) и аладан (высокий), и что появление новых школ позднее (Наливкин 1913: 63).

В работе В.П. Наливкина «Краткая история Кокандского ханства» сведений, непосредственно связанных с историей языка и письменности кыргызского народа встречается немного, тем не менее представляются исторические сведения, связанные с Кокондским ханством в Ферганской области, приход арабов в Фергану в VIII веке, а с ними и приход ислама (Наливкин 1886: 3), анализируя термины (мугь, кафь и др.), написанные арабскими буквами того времени (Наливкин 1886: 7), полагаясь на произведение академика А.Фонь Миддендорфа «Очерк Ферганской долины» (Наливкин 1886: 15), он упомянул, что во время своего долгого путешествия по Сибири, то есть когда он приехал из гор Наманганской области, к реке Падыша-Ата, местные киргизы (лосиное племя) говорили на диалектах тюркского (узбекского) языка там же без всякого трудности.

Сведения об истории грамотности и просвещения в Средней Азии до революции, сведения об общественном сознании региона можно найти в трудах Н. П. Остроумова «Исторический очерк народного образования в городах и укреплениях бывшей Сырдарьинской линии и Туркестанской области с 1860 - 1867 гг.» (Ташкент, 1899.), «Мусульманская высшая школа (Мадраса)» (СПб., 1911), «Мусульманские мектабы и русско-туземные школы Туркестанском крае» (Журнал министерство народного просвещения. Часть I., 1906), «Что делать с новометодными мактабами?» (Туркестанские ведомости. – 1909. – № 1.), «Коран и прогресс» (Ташкент, 1901-1903), «Что такое Коран?» (Ташкент, 1883), «Константин Петрович фон-Кауфман устроитель Туркестанского края» (Ташкент, 1899.).

По мнению Н.П.Остроумова: «Влияние исламской аксиологии занимает важное место не только в Азии, но и в Европе, и необходимо ее углубленное изучение, отрицательное отношение правительства России к мусульманскому образованию, тот факт, что почти все исследователи в этой области не поддерживают мусульманское образование, положительно среди исследователей также встретятся исследователи такого же мнения» (Остроумов 1906: 113).

Кроме того, царское правительство отрицательно относилось к мусульманским школам, и кроме некоторых прогрессивных исследователей состояние мусульманских школ не заслуживало внимания (Остроумов 1906: 98-113).

На самом деле Н.П.Остроумов отличался от некоторых исследователей своим прогрессивным взглядом на изучение образования в Туркестанском крае: «Мы

обманываем себя, придерживаясь однобокого мнения, что мусульманское образование есть только правило заучивания Корана без овладения духовный мир населения этого региона. Движение джадидизма, начавшееся у кавказских, казанских и крымских татар, явилось препятствием для схоластической системы обучения средних веков и показало прогрессивность мусульманского образования» (Остроумов 1906: 114).

Как было сказано выше, Н.П.Остроумов в своей работе «Мусульманские школы, медресе и русско-отечественные школы в Туркестанском крае» констатирует, что мусульманское образование играет большую роль не только в Азии, но и в Европе, а история возникновения и развития Мусульманское образование и мусульманские школы подчеркивает тот факт, что исследований по нему мало, и по этой причине преобладают односторонние взгляды, и считается, что мусульманская школа учит только чтению и толкованию Корана. По мнению автора, необходимо обратить внимание на изучение мусульманской школы как особой школы, что у мусульман издревле существовало два вида школы: как мактаб-школа грамотности, чтение книг, затем обучение желающих писать, как медресе-научная школа, слушая лекции, это настоящие конфессиональные школы. Отмечается, что генезисом этого образования является формирование нового арабо-мусульманского просвещения, находящегося под влиянием достижений науки Востока и Европы в древности (Остроумов 1906: 115-117). Написано, что работа по его распространению сопровождалась большими трудностями, несмотря на это, можно было распространять арабский язык и коранические тексты, арабскую идеологию в другие регионы, а изучение арабского языка и чтение Корана ценилось как грамотность. Также в работе автора описаны порядок и правила достижения мусульманской грамотности (гарадж, Чаар китаб). Роль школы в области адаптации детей к жизни очень мала, так как вдали от практических навыков, необходимых для жизни, тратится время на заучивание текстов Корана. Те, кто не закончит курс, снова станут неграмотными. Те, кому не менее 14 лет, поступают в медресе, если завершат курс. Как положительный момент мусульманская школа формирует внешнюю дисциплину, мироощущение, толерантность, семейные правила, традиции. Согласно Корану, все мусульмане являются родственниками (Остроумов 1906: 135-140).

Таким образом, учитывая учебно-воспитательные особенности мусульманских школ, присоединившихся к русской собственности, обсуждается мнение Н.И. Ильминского о реформе учебного плана. Проект этой реформы предлагался как изменение образовательной структуры на основе истинного педагогического направления и психологических принципов, не мешающее религиозной и обычной жизни мусульманских школ. В мае 1905 г. в министерстве народного просвещения обсуждался вопрос об образовании иностранцев, обсуждалась школьная система Ильминского. Согласно ему, мусульмане учатся на своем языке и на русском языке. Таким образом, конференция в мае под председательством А.С. Будиловича одобрила предложенный Ильминским проект, по которому будут учиться дети-мусульмане (татары, киргизы (казахи), сарты). Если эти школы реформировать по системе

Ильминского, то дети иностранцев и иноязычных будут учиться с помощью своего языка, не отрываясь от своего религиозного образования и убеждений, и постепенно получают общечеловеческое развитие и русское государственное образование. С 20 июня 1886 года дети, обучающиеся в русско-туземной школе, осваивают одновременно мусульманскую и русскую грамоту, приобретают навыки говорения по-русски. Первые шаги в этих школах были ненадежными и местное население относилось к ним со страхом и недоверием. Поначалу эти школы и число обучающихся в них учеников также были небольшими. Только через восемь лет установилась строгая дисциплина. Достижением последних десяти лет стало то, что местные дети за четыре года смогли свободно понимать и говорить по-русски. Увидев такое достижение, местные жители без сопротивления стали учить своих детей. Необходимые учебные материалы были созданы директором народной школы русского языка С.М. Граменицким. Директор Сырдарьинской народной школы С.М. Граменицкий в своей статье о воспитании детей иностранцев и иноязычных детей в Туркестанском крае ввел следующие общие положения. Во-первых, особенности местной системы культуры не позволяют строить на этом языке систему образования иностранцев и иноязычных жителей Туркестанского края. Во-вторых, не в интересах всего государства заменять эти диалекты татарским языком. В-третьих, образование для иностранцев и иностранцев в этом регионе должно быть основано на русском языке. В-четвертых, исходя из правил 1870 г., что касается установленных методов обучения постепенного перехода с местного языка на русский язык и обучения русскому языку через родной язык, эти методы, как показал первый десятилетний опыт русской -местные школы, эффективны в развитии учащихся и в овладении ими русским языком, не дали удовлетворительных результатов. В-пятых, при переводе обучения в русско-местных школах на русский язык и преподавании с начала занятий с помощью методики обучения получают быстрые и благоприятные результаты как в плане овладения учащимися русским языком, так и в плане их общего развития. В-шестых, если местные классы будут располагаться параллельно русским классам, то это будет удовлетворять потребности местного населения в изучении основ мусульманского религиозного учения и обучении грамоте на местном уровне, а также не будет мешать успешному прохождению уроков. на уроках русского языка. В-седьмых, принимая во внимание сильную веру населения в мусульманскую школу, изменение и усиление программы обучения в местных классах следует проводить медленно и осторожно. В-восьмых, созданные таким образом русскоязычные школы используются местным населением с полным доверием. Количество школ и учащихся увеличивается с каждым годом, а местное сообщество активно участвует в финансировании расходов школ с собственными инициативами. Русскоязычные школы, созданные и распространенные в Туркестанской области девятого века, признаны успешными школами, полностью отвечающими общеобразовательным вопросам для иностранцев и абитуриентов.

Автор приводит следующее мнение В.И. Ломанского об инородно-русских школах. Он говорит, что: «Часто обсуждают и пишут о распространении русского языка среди

инородцев и инородцев. Каждый язык распространяется за пределы своего естественного ареала разными путями и средствами. Чем богаче народ своими знаниями, чем выше и разнообразнее его литература, тем охотнее другие народы (племена) изучают его язык. Вне школы информационные каналы и экономические связи очень помогают в распространении языка народа господствующего государства. Далее, школа, особенно средняя и старшая, подтверждает знание этого языка среди других образованных народов (племен). Однако ясно, что низкокачественные начальные школы в отдаленных районах, где иностранцы живут в безвестности, вдали от шоссе и ярких русских деревень, никогда не смогут продвигать русский язык и укреплять образование среди иностранцев. Он забывает то, что выучил за два-три года, когда полгода ходит в школу, учится говорить в школе на иностранном языке, такой школы никогда не будет. Когда он приходит домой, то разговаривает только на своем языке с родителями, родственниками и сверстниками на улице. Понятно, что иначе и быть не может, и не надо по этому поводу печалиться. Ряд экспертов рекомендует назначать русских учителей, не владеющих местным языком, в школы для иностранцев и иностранцев. Это заблуждение ставит школу в затруднительное положение. Народный учитель должен быть в постоянном контакте со своими учениками и их родителями, надежно работать, иметь мнение» (Остроумов 1906: 156-157).

Обсуждая вышеуказанные явления, Туркестанский край дал следующие указания образовательному процессу: 1). Согласно манифесту от 17 октября 1905 г., русское правительство обязано заботиться о распространении просвещения среди всего местного населения; 2). Школьная система, воспитывающая инородцев (инородцев), обязана развивать психические и нравственные представления детей неносителей языка вне зависимости от их национальных и религиозных особенностей, выражать и приближать их к тому, что они едины. целое государство с господствующим русским народом; 3). Туземская школа продолжит свое существование, но будет совершенствоваться методика обучения местного населения, а программа будет расширена в виде русско-туземской школы; 4). Русский язык в русскоязычных школах преподается не только как государственный, но и как язык культуры, литературы и науки, что открывает двери русских государственных школ, средних и высших школ для местных и русских детей; 5). В русскоязычные школы принимаются учителя, хорошо знающие русский язык. 6). В этой школе среди учащихся распространяются популярные брошюры по основам научных и практических знаний, истории, физике, географии, естествознанию и другие на местном языке; 7). Изучение русского языка в реформированной системе школ прокладывает путь от низшего класса к среднему классу и к высшему образованию; 8). Необходимо увеличить количество стипендий в местной учительской семинарии для подготовки учителей районных школ (Остроумов 1906: 157-159).

Кыргызские школы в Сырдарьинской области. До принятия ислама у кыргызов не было своих народных школ, потому что у них не было своей грамоты; С принятием киргизами ислама они стали осваивать универсальный мусульманский арабский

алфавит, а с помощью татар стали организовывать собственные кочевые школы грамоты. Эти школы на кыргызском языке названы в честь арабского слова «мактаб», что является общим названием для всех мусульман. Кыргызы, проживающие в городах вместе с сартами, обучались мусульманской грамоте в сартских школах. В целях описания школы в горах, автор ссылается на порядок обучения в мусульманских школах (Остроумов 1906: 159).

Авторская работа состоит из исторической справки о просветительской деятельности татарского издательства, школы и медресе в России, занимающих большое место в сфере образования, предыстории преподавания арабского, а затем и русского алфавита, в целом, образовательная политика и значение изучения русского языка для развития населения региона (Остроумов 1906: 3-166).

В 1886 г. в городах и селах вне мусульманского населения были открыты русско-туземные грамотные школы, улучшилось материальное положение, стали работать хорошо подготовленные учителя (Граменицкий 1896: 8). В частности, наблюдалось участие кыргызских детей в школе, образовании и продолжении учебы. Так, в эти периоды в Туркестанском крае был открыт ряд учебных заведений, некоторые были объединены, некоторые упразднены, усилилась просветительская работа (Граменицкий 1896: 9-10). Например, в 1883 году в Ташкенте была открыта еврейская школа для всех детей. В 1884 году в азиатской части Ташкента был открыт интернат для местных детей. В 1886 году было открыто 14 русско-туземных школ, в которых преподавали киргизские учителя, окончившие Наманган, Ош, Кокон (Ферганская область) и Джизак. Вечерние курсы и русско-туземные школы были открыты в Пскенте, Ташкенте и Меркенском. В Оше, Коконе, Намангане, Андижане открыты вечерние школы и курсы для пожилых людей. Согласно постановлению 1872 г., в связи с уменьшением числа учащихся, по этой же причине были закрыты 2-классные школы-интернаты в Коконе, Намангане, Андижане, Оше и организованные до него курсы, а открыты женские училища для пожилых местных жителей.

Вечерние курсы в Петро-Александровском и Туркестанском были закрыты в связи с уменьшением числа студентов. Русско-туземная школа в Караколе была переведена в Сары-Тугай (Казалинский район). В Ташкенте открылись вечерние курсы 3-й русско-туземской школы. Вечерние курсы в Маргелане, Андижане, Оше, Коконе, Намангане и Катта-Коргоне стали русскоязычными школами. В целом работа автора содержит ценные сведения по истории образования Туркестанского края (Граменицкий 1896: 25-60).

В работе М.А. Миропяева социокультурная ситуация в Сибири и Туркестанском крае, входившем в состав Российской империи: «возникновение особого движения» - «мусульманские просветители, имевшие светские знания прежней исламской идеологии, начали движение к возродить новый метод обучения, европейское образование (Миропиев 1901: 2-3).

Ведущие представители джадидизма И.Гаспринский, Давлет Кильдебаев, Мурза Алимов, Баязитов и др. указывали на то, что они стали отходить от исламских догм и

становиться сторонниками светского образования, и что это явление было поддержано российской интеллигенцией (Мироппиев 1901: 3-71).

Работы известного востоковеда и краеведа А. Л. Куна не затрагивают непосредственно темы образования, языка и письменности, но А. Л. Куном приказом генерал-губернатора от 1 мая 1874 г. работал в Туркестанском генерал-губернаторе, назначался исполнительным высшим должностным лицом (Султанов 2014: 76). Позднее, когда в Ташкенте было создано Управление учебных заведений края, он был назначен его первым инспектором, и известно, что он проработал в этой должности до 20 сентября 1882 г. (Алимджанов 2007: 76). В этот период (1868-1882 гг.) подчеркивалось, что она занимает большое место в сборе сведений по истории и культуре Средней Азии, в том числе Ферганской долины, особенно архивных сведений. В работе А.Л. Куна, наряду с рядом сведений об истории Кокондского ханства, указано один из крупнейших городов ханства Озген имеет 1000 домов, 70 мечетей, 20 медресе, 100 лавок, а Балыкчы также имеет 1000 домов, 50 мечетей, 10 школ, 3 медресе, 100 магазинов (<http://oldcancer.narod.ru> (Дата обращения:01.02.2023)). Можно заметить, что в краткой справке, написанной А.Л. Куном, как и в других сведениях, был представлен факт о состоянии образования в то время.

Во взглядах дореволюционных российских исследователей существуют противоречивые мнения. Например, глава Пишпекского района Талызин говорил: «Во всей Чуйской долине не было ни одного человека, знающего буквы», а Вышнегорский говорит: «В каждом селе черных кыргызов было от одной до четырех школ» (Бартольд 1997: 77).

Из труда К.К. Палена «Городское хозяйство» (Пален 1910) имеются планы строительства крупных городов до революции, одним из них является город Ташкент, а также сведения о сметах, отведенных на сферу образования в 1909 г. По ней было исчислено 68 566 руб., на 21 декабря 1908 г. была проведена однодневная работа по учету детей школьного возраста (8-11 лет), по которой было зарегистрировано 3 605 детей, из них 1792 обучались в разных учебных заведениях, а 1813 нигде не учились, было известно, что число неграмотных детей школьного возраста составляет 1102 человека. Ташкентской городской четырехклассной школе с девятью учителями и 352 учениками было выделено 12 830 рублей по смете 1908 года (Пален 1910: 106-107).

В работе К.К. Палена учреждение Туркестанской области, назначение генерал-адъютанта фон Кауфмана генерал-губернатором 14 июля 1867 г., его деятельность, общественное благоустройство губернии и области в 1869 г. приказом военного министра, генерал-адъютант Милютин - начат выпуск газеты «Туркестанские ведомости» общехозяйственных и культурных программ. Местом издания газеты был выбран Ташкент, и 28 апреля 1870 года вышел в свет первый номер газеты «Туркестанские ведомости». В первый год было издано всего 17 номеров из-за отсутствия печатного оборудования. С 1871 г. она выходит каждый четверг, а с 1872 г. было принято решение о создании специальной военно-народно-

административной типографии. По распоряжению генерал-губернатора было предпринято изучение Туркестанского края, и в первые выпуски газеты вошли краеведы (Н.А.Маев, Н.А. Северцов, А.П. Федченко, Н.Н. Пантусов, А.Л. Кун, Л.Ф. Костенко, Ш. М. Ибрагимов, Н. П. Остроумов), были опубликованы статистические статьи путешественников (Пален 1910: 215). Годовая цена газеты составляла 7 рублей, поэтому количество подписчиков не превышало 100 человек. В 1906 году газета выходила не 1 раз в неделю, а 4 раза, тиражом 1089 экземпляров.

В 1907 году, с появлением в Ташкенте ежедневных частных изданий («Среднеазиатская жизнь», «Туркестанский курьер», «Русский Туркстан»), газета выходила 6 раз в неделю, чтобы не терять подписчиков. В 1908 году число подписчиков было 967, а в 1909 году — 853. Приведена также таблица доходов и расходов газеты «Туркестанские ведомости» (Пален 1910: 216).

В 1870-е годы в Ташкенте издавалась «Туркстанская туземная газета». Инструкции местной администрации и правительства России печатались сначала как приложение к газете «Туркестанские ведомости», а с 1871 года это приложение выходит 4 раза в месяц, 2 раза на сартском языке и 2 раза на кыргызском языке. В 1883 году ее заменила небольшая еженедельная газета на сартском языке стоимостью около 2640 рублей, выходившая тиражом 500 экземпляров. В конце 1884 г. по приказу Генерал-Губернатора Розенбаха газета была переведена на русский язык. С 1907 года он выходит два раза в неделю. В газете публиковались манифесты и указы высокого уровня, правительственные новости, особенно касающиеся Туркестанской области, краткие сведения о деятельности Государственной Думы, известия о наградах, присуждаемых Туркестанским генерал-губернаторством местному населению, передовицы, поднимающие различные вопросы местного значения, связанные с местными жителями, зарубежными и местными новостями (Пален 1910: 218).

Инициатива К.П. фон Кауфмана была поддержана, и в Ташкенте была открыта небольшая библиотека. В 1870 г. он достиг 9 200 томов, а в 1881 г. - 10 500 томов. В 1883 году библиотека была объединена с музеем. К 1 января 1908 г. в библиотеке насчитывалось 45 000 книг на русском и иностранных языках и около 500 книг на арабском, турецком и персидском языках. В том же году 19 150 книг на русском языке и 963 книги на иностранных языках были разосланы на дом для чтения подписчиками библиотеки (Пален 1910: 220).

Известно, что О.Сыдыков также писал историю кыргызского народа в дореволюционный период, а в 1913 и 1915 годах в Уфе издал книги «Мухтасарская история и кыргызы» и «История кыргызская Шадмания». Как свидетель ведущего мнения той эпохи, образованный человек, знавший большую часть истории, изданной на татарском языке, он записал свои мысли о проблеме безграмотности в кыргызском обществе.

Одной из работ, относящихся к дореволюционному периоду, является работа П. М. Мелиоранского «Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве» (Мелиоранский 1902). Здесь автор анализирует элементы тюркского языка в

некоторых терминах в произведениях, принадлежащих русскому народу. С другой стороны, в других его произведениях встречаются орхонские надписи, транскрипции некоторых надписей, а также сведения о замещении казахов киргизами, о том, что среди кыргызов (он имел ввиду казахов) мало грамотных, что они пользуются арабским алфавитом, но из-за фонетических несоответствий имеются сведения о различиях между письменной и разговорной речью этого народа (Мелиоранский 1899).

В работе Н.Ф. Катанова «Материалы к Великобритании казанско-татарского наречия» (Катанов 1898) образцы народных языков, образцы татарской транскрипции, образцы русской транскрипции интерпретируются как образцы сказок, пословиц, песен, рассказов. Читая произведения, предложенные автором, тюркоязычные люди могут почти понять смысл. Известно, что тот же автор написал и другие работы по вопросам языка.

В работе П.М. Мелиоранского: «Кочевники тюркского племени, известные нам как киргизы (он имел ввиду казахи), а в то же время называвшие себя казахами, расселились на просторах нынешних Юго-Западной Сибири и Туркестана. Те, кто называют себя киргизами, народ, известный как «черные киргизы», принадлежат к древним тюркским племенам», — говорится (Мелиоранский 2013: 2). Для создания грамматики, которую я вам предлагаю, я использовал труды В.В., Радлова, Н.И. Ильминского (ценный словарь с разбором казахско-киргизского фразеологизма), Г.Лютша (это только текст в русской транскрипции, где невозможно создать правильное понимание произношения по-кыргызски), Г. Терентьева (работа не систематизирована и не завершена, кроме того, автор смешивает книжный язык с разговорным) при условии), я использовал труды профессора Березина (как кыргызский книжный образец, написанный арабскими буквами) (Мелиоранский 2013: 5-6). Автор обсуждает фонетику и этимологию звуков кыргызского (казахского) языка и способы их представления через русскую транскрипцию и арабский алфавит [49-8], арабский алфавит (Мелиоранский 2013: 9)., дефекты арабского письма (Мелиоранский 2013: 12)., фонетика кыргызского (казахского) диалекта (Мелиоранский 2013: 15)., слова, введенные в кыргызский (казахский) язык из иностранного языка (Мелиоранский 2013: 69-72) и др. внес ценный вклад в анализ ряда языковых и письменных тенденций.

Работа К.Э. Бендрикова представляет собой сборник сведений, написанных на основе источников на русском языке, написанных о направлении образования в Туркестанском крае, мусульманско-феодалных отношениях у народов Средней Азии, народной педагогике, школах национального меньшинства в Туркестанской области, истории обучения русскому языку не русскоязычных детей, приводятся сведения о первых просветительских мероприятиях в регионе (Бендриков 1960: 3-510).

Средняя Азия в середине 19 века была экономически и культурно отсталой. По языку принадлежит к тюркоязычным народам (казахи, киргизы, узбеки, джируны, каракалпаки). Письмо и грамотность были в плохом состоянии. Народы Средней Азии не имели своей письменности и пользовались арабским алфавитом, а арабский язык

преподавали в школах. Ислам доминирует и в политике, и в экономике, в политике засилье служит технократии, многие орошаемые земли в экономике принадлежат мусульманским институтам, а религия не допускает их культурной жизни. Ислам распространился в Среднюю Азию в середине VIII века, а позже был введен арабский алфавит (Бендриков 1960: 11).

С распространением арабского алфавита большую роль сыграли мусульманские школы (Бендриков 1960: 12). С приходом ислама началось строительство мечетей. Грамотность была необходима для изучения Корана. Поэтому в начале VIII века Арабский халифат возложил задачу обучения детей на имамов в мечетях. Арабизация сначала охватила правящий класс. Арабский язык стал языком государственных учреждений в Средней Азии и инструментом управления местным населением.

В конце VIII века международные торговые караваны через Среднюю Азию дали большой толчок к распространению этой переводческой деятельности, и выходцы из Средней Азии, умевшие писать по-арабски, познакомились с древнегреческой, индийской математикой и медицинскими науками, а представители науки вырос (Бендриков 1960: 13-14).

В 60-х и 70-х годах 19 века с присоединением Туркестана к России возродилось революционно-демократическое движение. Целью старых мусульманских школ в Средней Азии было воспитание ребенка, не развитие его, а воспитание в религии, и тогда он отличался углубленным обучением в медресе, открытием русско-туземных школ, политика королевства, проводимая среди оседлого мусульманского населения, образовательная и воспитательная деятельность, проводимая в школах, реформы, новые методические школы, состояние языка и письма и ряд других богатых сведений можно найти (Бендриков 1960: 22-510).

В работе А.Н. Харузина под названием «Библиографический указатель статей, касающихся этнографии кыргызов и кара-киргызов с 1734 по 1891 год» (Харузин 1891) имеются сведения в виде библиографического справочника о кыргызах-казахах.

Работа А.Э. Алекторова «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о кыргызах» (Алекторов 1900) написана в стиле библиографии и аннотаций и является одной из объемных работ в области зарубежной науки. Как востоковед русского народа, он известен как исследователь, изучающий историю, культуру и этнографию народов тюркского происхождения. Из его работ можно получить информацию о произведениях авторов, связанных с историей языка и письменности кыргызского (казахского) народа.

Поэтому, несмотря на малое количество работ, в которых проводится самостоятельный историографический анализ вопроса языка и письменности в кыргызском обществе, авторы отмечают, что одним из важных направлений административной политики царства является образования, а конечной целью Российское правительство занимается русификацией и распространением русского языка. Также, несмотря на малое количество работ, самостоятельно анализирующих

вопрос языка и письменности в кыргызском обществе в историографии дореволюционного периода, обнадеживает наличие работ в направлении историографии, начиная со второй половины XIX века.

Использованная литература

1. Абдырахманов, Т.А. и др. (2013) *Люди двух эпох (Эки доор инсаны) Ишенаалы Арабаев*. Бишкек: Махprint. 244с.
2. Алекторов, А.Е. (1900) *Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах*. Казань. 970с.
3. Алимджанов, Б.А. (2007). *Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX – начало XX вв.)*. Дисс.канд.ист.наук. Спб - Санкт-Петербургский государственный университет. 171 с.
4. Алымбаев, Ж. (2010). *Общественно-политическая жизнь кыргызов второй половины XVIII–начала XX вв. Проблемы истории и историографии*. Диссертация доктора ист. наук. Бишкек - Кыргызско-Национальный университет им.Ж.Баласагына. 335 с.
5. Батманов, И.А. (1959). *Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа//Труды Кирг.археол.-этногр.экспедиции*. Т.3. Фрунзе. 103с.
6. Бартольд, В.В. (1997). *Избранные труды по кыргызам и кыргызской истории. (Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер)*. Бишкек:Айбек. 456с.
7. Бендриков, К.Е. (1960). *Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы)*. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР. 510с.
8. Валиханов, Ч.Ч. (1984-1985а). *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 1. Алма-Ата: Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии. 432с.
Валиханов, Ч.Ч. (1985б). *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 2. Алма-Ата: Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии. 416с.
Валиханов, Ч.Ч. (1985в). *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 4. Алма-Ата: Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии. 457с.
Валиханов, Ч.Ч. (1985г). *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 5. Алма-Ата: Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии. 528с.
9. Валиханов, Ч.Ч. (1985д). *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 3. Алма-Ата: Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии. 448с.
10. Валиханов, Ч.Ч. (1904). *Сочинение* (под редакцией Н.И. Веселовского). Санкт Петербург. 619с.
11. Валиханов, Ч.Ч. (1904). *Сочинение* (под редакцией Н.И. Веселовского). Спб: Тип. гл. упр. уделов. 619с.

12. Гаспринский, И. (2019). *Полное собрание сочинений. Публицистика: 1887-1890 гг.* Том 3. Казань: Симферополь. 560с.
13. Гейер, И.И. (1901). *Путеводитель по Туркестану.* Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина. 270с.
14. Граменицкий, С. (1896). *Очерк развития народного образования в Туркестанском крае.* Ташкент: Типо-Литография торг дома «Ф. и Г. Бр. Каменские». 88 с.
15. Джуманалиев, А. и др. (2016). *История Кыргызстана. С древнейших времен до наших дней. 3 тома. (Кыргызстан тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук).* Бишкек: Кут-Бер. 616с.
16. Диваев, А.А. (1897). *Киргизская былина о Бикет Батыре.* Казань. 72с.
17. Ильминский, Н.И. (1860). *Материалы к изучению киргизского наречия.* Казань: “В типографии университета”.
18. Ильминский В.И. (1892). *Система народного и в частности инородческого образования в Казанском крае.* Казань. 133с.
19. Карыпкулов, А. и др. *История Киргизской ССР (с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. (1984). Том 1.* Фрунзе: Кыргызстан. 800с.
20. Катанов, Н.Ф. (1898). *Материалы к изучению казанско-татарского наречия.* Казань. 168с.
21. Катанов, Н.Ф. (1903). *Опыт исследования урякхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюрского корня.* Казань. 1540с.
22. Кононов, А.Н. (1978). *Тюркологический словарь.* Москва: Наука.
23. Кононов, А. Н. (1982). *История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период.* Ленинград: Наука. 360 с.
24. Кубатова, А.Э. (2013). *Джадидистское движение в Кыргызстане: общественно-политическая и культурно-просветительская деятельность джадидистов (1900-1916 гг.) (Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы: жадидчилердин коомдук-саясий, маданий жана агартуучулук иш-аракеттери (1900–1916–жж.)).* Бишкек. 180с.
25. Кун, А.Л. *Очерки Кокандского ханства.*
<http://oldcancer.narod.ru/Geography/Kun1876.htm/> (Дата обращения:01.02.2023)
26. Матвеева, П.А. *“Все человечество едино”:* В.В.Радлов и Маэ.
<https://lib.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-253-1/978-5-88431-253-1.pdf> (Дата обращения: 05.02.2023).
27. Мелиоранский, П.М. (1902). *Турецкие элементы в языке “Слово о полку Игореве”.* Спб. 36с.
28. Мелиоранский, П.М. (1899). *Памятник в честь Кюль Тегина.* Спб. 147с.

29. Мелиоранский, П.М. (2013). *Краткая грамматика казак-киргизского языка*. Москва: "Книга по требованию". 78с.
30. Миропиев, М.А. (1901). *О положении русских инородцев*. СПб.: Синодальная типография. 515 с.
31. Наджип, Э.Н. и др. (1997). *Тюрки язык //Языки мира. Тюркские языки*. Бишкек: Кыргызстан. с.126-138.
32. Наливкин, В.П. (1913). *Туземцы раньше и теперь*. Ташкент: «Турк. Т-ва Печатного Дела». 144с.
33. Наливкин, В.П. (1886). *Краткая история Кокандского ханства*. Казань. 215с.
34. Остроумов, Н.П. (1906). *Мусульманские мектабы и русско-туземные школы Туркестанском крае*. Часть I. СПб: Журнал министерства народного просвещения. с.113-166.
35. Пален, К.К. (1910). *Городское управление: отчет по ревизии Туркестанского края*. СПб. 483 с.
36. Плоских, В.М., Худайбергенов С.К. (1968). *Ранние киргизские письменные документы*. Изв.АН КиргССР. №4.75-79с.
37. Радлов, В.В. (1885). *Образцы народной литературы северных тюркских племен. Часть V. Наречие дикокаменных киргизов*. Санкт Петербург.
38. Садыкова С.З. «Образцы народной литературы северных тюркских племен» В. В. Радлова как основа комплексного изучения тюркских языков. <https://cyberleninka.ru/article/n/obraztsy-narodnoy-literatury-severnyh-tyurkskih-plemen-v-v-radlova-kak-osnova-kompleksnogo-izucheniya-tyurkskih-yazykov> (Дата обращения: 05.02.2023).
39. Смирнов, Б. (1914). *В степях Туркестана*. М.: Изд-о книжного склада М.В.Клюкина. 64 с.
40. Султанов, У.А. (2014). *Русский востоковед А.Л.Кун и его коллекция исторических документов Мазара Ахмада Йасави*. Восточный архив. №1(29). с.76-83.
41. Сыдыков, О. (1990). *История кыргызской шадмании. Кыргызская генеалогия. (Тарых кыргыз Шадмания. Кыргыз санжырасы)*. Фрунзе: "Кыргызстан". 111с.
42. Харузин, А. (1891). *Библиографический указатель статей, касающихся этнографии киргизов и кара-кыргызов с 1734 по 1891 г. // ЭО. Кн. IX. №2*. Москва. 68с.
43. Юнусалиев, Б.М. (1959). *Киргизская лексикология: Учеб. пособие по кирг. яз. Для студентов филол. фак. вузов. Ч.1*. Фрунзе: Кыргызучпедгиз. 248с.

SİNEMA FİMLERİNDE ERGENLİK SORUNLARI "MOUCHETTA" VE "HAYAT" VAR FİLMİ ÖRNEĞİ

Seide ÖMEROVA¹

Özet

Ergenlik döneminde ergenlerin yaşamı, onların karşılaştıkları sorunlarının çok eskilere dayandığı bilinmekte, ergenlerin gerçek hayat şartlarında sorunlar sinema filmlerine de yansıtılmaktadır.

Bu çalışma, Fransız ve Türk film örneklerinden yararlanarak ergenlerin karşılaştıkları sorunları ele almayı ve yönetmen Robert Brossen'in "Mouchetta" ile Reha Erdem'in "Hayat Var" filmlerinden örneklerle çözümlenmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada ergenlerin karşılaştıkları sorunlarının başlıca nedenlerinin aile içi ilgisizlik olduğu gerçeği ilk kez bu filmlerin karşılaştırmalı çözümlenmesinin gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulduğunda, çalışmanın alana katkısı ortaya çıkmaktadır. Çalışmada ergenlerin dönemine ilişkin ve bu filmlerle ilgili yapılmış araştırmalar incelenerek, "Mouchetta" ve "Hayat" karakteri karşılaştırılarak ergen kızların sorunları üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ergenlik, Sinema, "Mouchetta" filmi, "Hayat Var" filmi, Reha Erdem Sineması, Sinemada Ergenlik Sorunları

ADOLESCENT PROBLEMS IN MOTION PICTURE "MOUCHETTE" AND "HAYAT VAR" EXAMPLE

Abstract

It is well recognized that adolescent lives and the challenges they face have existed date back to ancient times, and that films can also depict the issues young people face in real life. Using samples from the films "Mouchetta" by director Robert Brossen and "Hayat Var" by Reha Erdem, this study seeks to investigate the issues faced by adolescents through the lenses of French and Turkish cinema. The study's contribution to the area is evident when taking into account that the study's adolescents' difficulties are primarily caused by parental apathy and that this was the first time that these films had been compared. By analyzing the characters "Mouchetta" and "Hayat" in these films and looking at studies on the adolescence era, the study focuses on the issues facing adolescent girls.

Keywords: Adolescence, Cinema, "Mouchetta" movie, "Hayat Var" movie, "Reha Erdem Cinema", Adolescence Issues In Cinema

GİRİŞ

Sinematografi modern yaşamda önemli bir yere sahiptir. Çağımızın en genç sanatlarından biri olan sinema, günümüzde popüleritesinin zirvesine ulaşmış büyük bir eğitici ve estetik güce sahiptir. 19. yüzyılın sonlarında dünyaca ünlü Lumiere kardeşlerinin çabalarıyla ortaya çıkan sinema çok farklı ve birçok farklı türü barındırmaktadır. Modern teknolojilerin gelişimi

¹ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul/Türkiye, seideomer86@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-8842-4147

sayesinde sadece sinemada değil, herhangi bir cihazdan da film izleyebileceğimiz için, sinematografinin giderek yaygınlaştığını söyleyebiliriz. İzlenen her filmin seyircinin belleğinde ve ruhunda silinmez izler, hatta bazen derin yaralar bırakabilmesi nedeniyle, günümüzde sinematografi, kültür ve eğitimde, yaşamın temellerinin sorgulanışında en önemli öğelerden birini oluşturmaktadır.

Kitle iletişim araçları arasında sinema insan yaşamına katkı sağlamaktadır, çünkü çevremizdeki dünyayı ve içinde bulunduğumuz yaşamı filmler sayesinde daha iyi anlayabilmekteyiz. Belgesel filmler aracılığıyla, çevremizdeki dünya hakkında pek çok bilgi edinebiliriz. Ayrıca sinema, sağlamış olduğu örnekler, olgular ve durumlar çerçevesinde aileye hizmet, eğitim, sağlık, çocuk eğitimi ve diğer ilgi çekici bilgiler sunabilmektedir. Sinemanın ele aldığı önemli anlatı içeriklerinden biri, ergenlerin yaşamı ve karşılaştıkları sorunları ve çocukluk travmalarıdır. Çocuklar bu travmanın etkisiyle çevresine ve hatta kendisine zarar verebilmekte ya da yaşam boyu bu acıya katlanmak zorunda kalabilmektedir. Sinematografik anlatıda, birey, olayları bizzat deneyimleyen değil, daha önceden deneyimlenmiş olayları yani "ne olduğunu", bir anlatıcı aracılığı ile deneyimleyen "örnenen" kişiler konumundadır (Ünal, 2002:31). Sözen'in deyimiyle, sinemanın kuramsal yönünü oluşturan anlatılardan biri de anlatı çözümlemeleridir ve bu tür çalışmalar sinemaya oldukça ufuk açıcı bilgiler sunmaktadır (Sözen, 2008).

Göker ve Göker'in aktardığı gibi, (2021), sinema bazen ailenin doğrudan sorunsallaştırıldığı bir aile, annelik ya da babalık temsili sunabilmektedir. Türkmen'e göre (2022:121), Türk sineması içerisinde aile, sinemanın gelişmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Türk sinema tarihine ve çevrilen sayısız filme bakıldığında hem aile hem de çocuk konusunun sıklıkla yinelenen ve farklı biçimlerde ele alınan konulardan olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada Fransız ve dünya sinemasında tamamen kendine özgü bir yere sahip olan Robert Brosen'in "Moucehetta" filmi ile son dönem Türk Sineması'nın bağımsız ve kendine özgü sinema diliyle öne çıkan yönetmenlerinden olan Reha Erdem'in "Hayat Var" filminin ergenlik sorunları açısından karşılaştırılması yer almaktadır. Her iki film de ergenlikle ilgili konunun anlaşılmasında ve üzerinde düşünülmesinde yol gösterici bir rol üstlendiğinden tercih edilmiştir.

Bu filmlerin seçilmesinin temel sebebi ergenlerin sorunlarının yönetmenlerin filmografisinde önemli bir yer tutmasından kaynaklanmaktadır. Her iki filmde de yönetmenler insanoğlunun değişen, karanlık ve kirlili yüzünü gözler önüne sermekten çekinmezken, ergenlerin ailede nasıl konumlandırıldığı ve toplumda ne çeşit travmatik olaylara maruz kaldıkları serimlenmektedir. Aynı zamanda her iki filmin konusal, içeriksel, anlatısal ve kurgusal, benzerliği ile olayların akışının birbirine benzerliği bu karşılaştırmayı kolaylaştırdığı için bu iki anlatının çözümlemesi yoluna gidilmiştir.

Bir yandan gerçekçi, bir diğer yandan da distopik bir bakış açısına sahip olan her iki filmde de kızlara yapılan şiddet, baskı, aşağılama, ilgisizlik, otoriter tavırlar, cinsel tecavüz onların psikolojik ve fiziksel anlamda zarar görmelerinde rol oynamaktadır. Dolayısı ile çalışmanın amacı ergenlerin yaşam dönemleri ve sorunları sinema aracıyla görünür olma yolculuğuna

dikkat çekmektedir. Günümüzde yaşanan bu tür sorunların halen devam etmesi filmlerin birlikte değerlendirmesi bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışma, filmlerde yer alan kızların aile durumları hakkında düşünülmesi ve sorunlara işaret etmesi noktasında önemini ortaya koyar. Bu da durumu anlatabilecek filmlerin, kızların yaşadığı ailenin tasvirinin ve temsilinin ne kadar önemli bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. Her iki filmde de ailelerin ilgisizliği söz konusudur. Çalışmada ayrıca bu filmlerin benzer sahneleri, kızların yaşadıkları benzer sorunlar bulgular kısmında ele alınmıştır. Böylelikle, bu çalışmada Türkiye literatürüne bilimsel bir bakış açısı ile katkı sağlanması ergen kızların korunması amaçlanmaktadır.

SİNEMADA ERGENLİK ÖYKÜLERİ

Antik çağlardan bu yana tartışılmakta olan ergenlik kavramının bilimsel açınımları tam anlamıyla 19. yüzyılın sonlarında kabul edilmiştir (Koç, 2005). Antik Yunan filozoflarından Platon'a göre (M.Ö. IV) akıl yürütme ilk olarak ergenlikte ortaya çıkmaktadır. Ergen ben-merkezciliğin farkına varan Aristoteles ergenlerin her şeyi bildiklerini ve bundan emin olduklarını düşündüklerini yorumlamıştır. Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau da Platon gibi akıl yürütmenin ergenlikle geliştiğini düşünmüş, çocuk ya da ergen olmanın yetişkin olmakla aynı şey olmadığı inancını geliştirmiştir (Badamchi, 2017). Ergenlik çağına kadar cinsiyet ayırımından hiç söz etmeyen ve ergenliğin, "ikinci doğuş" olduğunu vurgulayan Rousseau bu eşikle birlikte artık çocukluk döneminden çıkıldığını ve ergenlik dönemine geçildiğini ifade etmektedir (Rousseau, 2020:281-283).

Ergenlikle ilgili bilimsel çalışmaların babası olan G. Stanley Hall ise, ergenlik dönemini fırtınalı ve stresli, bireylerin çatışma ve duygudurum dalgalanmaları ile doldurulduğu çalkantılı bir zamanı olarak tanımlamaktadır (Santrock, 2020:3). Yavuzer, UNESCO'nun, ergenlik dönemini 15-25 yaş dilimleri arasında gösterdiğini vurgulamaktadır (Yavuzer, 2022: 261). Dolgin ise, bu çağda çocukların bir süre olumsuzluklarla karşı karşıya kalmakta olduğunu, suça bulaşma, evden kaçma ve madde istismarı gibi ciddi sorunlarla karşılaştıklarının sıklıkla görüldüğünü vurgulamaktadır (Dolgin, 2014:38). Ergenlerin başlıca sorunlardan biri de intihar ve cinsel tecavüzdür. Cinsel istismar çocukta ruhsal travmanın şiddetlenmesine intihar girişimi riskine neden olabilir (İmren ve Ayaz, Yusufoglu, Arman, 2013:15). Çocuğun kendini sahipsiz, sevgisiz, terk edilmiş hissetmesi, güvenilebilecek bir kişi araması istismarı açık hale getirmektedir (Şimşek ve Uysal, Gençoğlan, Bez, 2013:5). Dünyada çocuk cinsel istismarının yaygınlığıyla ilgili çalışmalarda cinsel istismara maruz kalan çocuk ve ergenlerin %71'inin kız, %29'unun erkek olduğu belirtilmektedir (Yüksel ve Saner, 2016:6).

Adorno ve Levin (1981), "deneyimle olgunlaşmamışlığı karşı karşıya getirmenin ne kadar acıklı" olduğundan söz etmektedir. Çeşitli kültürlerle ilişkin sinema filmlerinde, ergen kızların ön planda olduğu çok sayıda film ve bunların ele alındığı pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunlar arasında, (Kılıç, 2021; Doğan, 2013; Bulut, 2021; Driscoll, 2011; Considine, 1981; Shary, 2014; Maguire ve Randall 2018; Soto-Sanfiel et.al. 2021). Ergen kızların yaşamını ve karşılaştıkları sorunların sinema sekröründen çözümlemeyi ve değerlendirmeyi hedefleyen bu çalışmada Türkiye ve Fransız sinemasından iki film ele alınmaktadır.

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmada ergen olma durumu ele alınıp ergenler ve ergenlikle ilgili kuramlara değinilerek, ergenlerin psikoloji sorunlarının boyutu ve karşılaştıkları sorunlar karşısında nasıl tavır sergilemeleri ele alınan filmler bağlamında incelenmeye çalışılacaktır. Farklı kültürlerde ergen olma halinin farklı değerleri olup olmadığı sorununu ele almaya çalışan çalışmada, ergenin ve ergenliğin psikolojik boyutu ile ergenlerin karşılaştıkları sorunlar karşısında kendilerini nasıl konumlandırıp ne tür davranışlar sergiledikleri konularının açıklanması amaçlanmaktadır. B. G. Stanley Hall'ın ergenliğin insan yaşamının problemleri bir dönemi olarak algılanması tanımı (Sandtrock, 2020:8) dikkate alındığında, bu çalışma sinema filmlerinde ele alınan ergen sorunlarının araştırılması açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmada ergenlerin yaşamını ve karşılaştıkları sorunları daha net ortaya koymak için iki film örnek olarak seçilmiştir. Çalışma farklı kültürlerde yaşayan ergen kızların yaşamlarında, karşılaştıkları sorunlarında benzerliklerin olduğuna da dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Çalışma, bir yandan Türk bir diğer yandan Fransız toplumundaki sorunların ve ailelerin çocuk üzerinde nasıl etkili olduğunun üzerinde düşünme olanağı sağlarken "Mouchetta" ve "Hayat Var" filmlerinde kızların sorunlarının duyulmasına ve bu sorunların aşılmasına ilişkin çabayı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yöntem olarak çalışmada içerik çözümlemesi gerçekleştirilmiş, oluşturulan çözümleme çerçevesi içerisinde, anılan iki filmdeki kız çocuklarının karakterleri, konumlandırmaları, davranış biçimleri incelenerek bu karakterlerin yaşadıkları benzer sorunlara karşı nasıl davranışlar geliştirdikleri irdelenmiştir.

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Çocukların büyüme hikâyesi sinemada konu edilmektedir. Çocuklar sinema tarihinin ilk filmlerinde bile bulunmaktadır. Sinema ve çocuğun ilk filmlerden itibaren ilişki içinde olduğunu söylemek mümkündür (Gültekin, 2019:281). Bu anlamda sinema aracılığı ile yaşadığımız sorunlarda karşımıza çıkabilmektedir. Pembecioğlu'na göre sinemada çocuğun ana öğe olması, çocuğun nasıl yansıtılması, aile ve toplum içinde nasıl görüntülediğinin belirlenmesi açısından önemlidir (Pembecioğlu, 2006:168). Kitlelere seslenen bir sanat dalı olan sinema toplumun aynasıdır. Sinema kendimizi daha iyi görebilmemizi ve başkalarını daha iyi kavramamızı sağlamaktadır (Pembecioğlu, 2006:6).

Son yıllarda Batı sinemasında toplumun çocuklara yönelik bakış açıları ve çocuğa ilişkin kültürel değerleri, sinemada çocuğa yüklenen anlamın değişiklik göstermesinde ve birtakım ideolojiler çerçevesinde temsil aracı olarak kullanılmasında etkili olduğu söylenebilir (Şerik ve Kılınçarslan, 2019:6). Çocukluğu bebekliğinden itibaren masum bir imge olarak ele almaya başlayan Avrupa sinemasında zamanla çocukluğu metaforik bir anlatım biçimiyle ele alan popüler filmler, onu masumiyetiyle yücelterek bir toplumsal reçete olarak sunarken, metonimik anlatım tarzları daha çok çocukluğu yarattığı tedirginlik ve sorunlarıyla ele almayı seçmişlerdir (Düzcan, 2017:12).

Çocukların büyüme hikâyeleri de sinema filmlerinde sıklıkla görülen bir anlatıdır. Dünyanın başlıca sorunlarının önünde gelen ergenlerin sorunları birçok alanda olduğu gibi sinema alanında karşımıza çıkmaktadır. 2000'ler sonrası Türkiye sinemasındaki çocukluk

imgesinin, masumiyetle ya da erdemleriyle değil, yetişkinliğe sarkan sorunlarıyla gündeme geldiği görülmektedir (Düzcan, 2017:147). Türk sinemasında uzun bir süre çocuk yıldız kavramının "Ayşecik", "Güllüşah", "Ömercik", "Sezercik" ve "Yumurcak" karakterlerinden ibaret olduğu bir dönemden günümüze uzanan yolculuğuna baktığımızda "masumiyetten" yavaş yavaş "tedirginliğe" uzanan bir gelişim olduğu görülmektedir (Erdügan, 2021). Pembecioğlu'na göre sinema filmleri içinde çeşitli huzursuzluklar duyan bireylere güvenle ilgili ipuçlar vermektedir. Bireylerin karşısına çıkabilecek sorunları ele alan sinema filmleri onların özgüven geliştirmesinde, yaşama hazırlanmasında, öngörülerini geliştirip, önyargıların kırılmasında önemli roller üstlenmektedir (Pembecioğlu, 2018:59).

"MOUCHETTA" VE "HAYAT VAR" FİMLERİNDE ERGEN TEMSİLİ

"Mouchetta" filmi Fransız edebiyatının klasiği George Bernanos'tanın 1937'de yayınlanan "Nouvelle Histoire de Mouchetta" adlı tarihli romanından uyarlanmıştır. Film Robert Bresson'un sinemasal anlatındaki kilit noktaları eşsiz bir anlatıyla birleştirmesi açısından yönetmenin diğer filmlerinin yanında pek bilinmese de sahip olduğu değer ile günümüzde güncelliğini koruyan bulunmaz bir eseri (Duymuş, 2015). Filmin IMDb başarı puanı 10 üzerinden 7.7 olarak görünmektedir (<https://www.imdb.com/title/tt0061996/>).

Hasta annenin "Bensiz ne yapacaklar?" sorusu ile başlayan film, Fransız köyünün fakir bir mahallesinde hasta annesi, alkolik babası, abisi ve erkek bebek kardeşi ile yaşayan ilkökul çağındaki Mouchehetta'nın hayatını anlatmaktadır. Yatalak hasta olan annesine ve yeni doğan bir bebeğe bakmak zorunda olan genç kız alkolik babasını idare ederken aynı zamanda ev işleriyle uğraşmaktadır. Küçük yaşında çoktan yetişkin olan genç kız ayrıca dışarıda çalışır, bir barda bulaşık yıkar, ancak kazandığı parası babası tarafından elinden alınır. Okula her tarafı yamalı giysisi, delik çorapları ve kirli ayakkabılarıyla giden Mouchettan'ın halinden rahatsız olan öğretmeni ise onun yaşadığı olumsuzlukları görmezden gelmekte, sürekli ona ceza vermektedir. Aşağılanan Mouchette, çevresindeki genç erkeklerin de eğlence kaynağına dönüşmektedir (Saydam, 2008). Genç kız alkolik ve sorunlu olan babası tarafından fiziksel ve sözel şiddet görmektedir. Hastalıkla baş edemeyen anne hayatını kaybeder. Genç kız kendinden yaşta büyük olan biri tarafından tecavüzüne maruz kalır. Arkadaşları ile iyi bir ilişkisi olmayan, bu tür sorunlarla baş edemeyen ve yalnız kalan "Mouchetta" filmin sonunda kendini nehre atarak intihar eder. Sinema ustası Tarkovski filmin son sahnesini şöyle değerlendirmiştir: "Filmin final sahnesinde küçük kız bir kere yuvarlanır, sonra bir kez daha ve bir kez daha. Ne yapmaya çalıştığını bilemeyiz ya da düşündüğünü ama sonucuna bakarak kendisinde var olan bir hakikate tanık olabilir. İşte Bresson dehası buradan gelir, o final sahnesi sinemanın zirvesidir" (Duymuş, 2015).

Robert Brossen peşine düştüğü sinematografinin büyüleyici etkisinden taviz vermeyerek, hatta onu çoğaltmasını bilerek sinema tarihine farklı bir perspektif kazandırmıştır (Yağmur,2018). Sinemada kendisinden sonra gelen yönetmenlere ilham vermiş olan Robert Brossen'un "Mouchetta" filmi, Reha Erdem'in "Hayat Var" filmi ile konusal, içeriksel, anlatısal ve kurgusal açıdan benzerlikler içermektedir. Reha Erdem'in filmi "Hayat Var" (2008) İstanbul boğazının taşrasında, dedesi ve babası ile yaşayan Hayat'ın yaşam öyküsünü anlatmaktadır. Astım hastası olan Hayat, astım hastası ve yatalak dedesine bakmak

zorundadır. Her gün kendi teknesi ile kızını okula götürüp getiren babası ise salıyla boğazdaki büyük gemilere kadın ve içki satmaktadır. Okulda defalarca öğretmeni tarafından azarlanan Hayat arkadaşları tarafından da sevilmemektedir (Düzcan, 2017:150). Babasından ayrılan annesi başka birisi ile evli olan Hayat'ın annesi yeni doğan çocuğuna tutku ile bağlıdır. Arada sırada annesinin yanında kaldığında, polis olan üvey baba ise Hayat'a verdiği uyarılarla onu sürekli disipline etmeye çalışmaktadır. Filmde Hayat'ın bedeninin bir kız çocuğu vücudundan yetişkinliğe geçit süreci de görülmektedir. İlk adetini gördüğünde annesi tarafından "Kadın oldun!" diye tokatlanan Hayat, bakkalın "Sen kaç yaşında oldun kız?", üvey babasının "düzgün otur kız", babasının fahişe arkadaşının ise "işimizi elimizden alacaksın" gibi söylemleri ile çocukluğun masumiyetinden uzaklaşıp, ergenleştiğini ve bedeninin bir sembol olarak çağrıştırdıklarına ilişkin süreci sergilemektedir. Yücel, tüm bu çağrışımların temelini ergenlikte yatmakta olduğunu ve Hayat'ın kendi kişisel istenci dışında erkek bakışında bir cinsel objeye, bir göstergeye dönüştüğünün gösterdiğini ifade etmektedir (Yücel, 2009:90). Hayat'ın bakkal tarafından tecavüze uğraması kısacık vurucu ayrıntılarla gösterilmektedir. Daha sonra komşu kadının "Bana da böyle yapmıştılar. Senden daha küçüktüm" sözlerinden onun bu cinsel tecavüz sonucunda bakireliğini kaybettiği anlaşılmaktadır. Yücel, gelişmekte olan bedeni üzerinde Hayat'a dayatılmaya çalışılan kimlik ile, onun olmak istediği çocuk kimliği arasındaki gerilimin filmin geneline hakim olduğunu vurgulamaktadır (Yücel, 2009:90).

Filmin önemli ayrıntılarından biri, Hayat'ın babasının eşcinsel olmasıdır. Eski sevgilisi her gün evlerinin kapısına dayanır ve baba sürekli ondan kaçır, saklanır. Her seferinde 'Babam evde yok' diyen Hayat bu adama - evlenme teklif eder (Düşnar, 2009). Örneklerden de görüldüğü üzere, filmde tüm karakterler korkunç çaresizlik ve yalnızlık içinde bulunmaktadır. Bununla birlikte filmin yönetmeni Erdem'in açıklamasına göre filmde karakterler birbirine zarar verseler de kötü sayılmazlar. Filmin sonunda bir isyan ya da umut görülse de bu mutlu son anlamına gelmez (Yücel, 2009:39, 168-169).

"MOUCHETTA" VE "HAYAT" KARAKTERLERİN ÇÖZÜMLENMESİ

R. Bresson 1967 yılında çektiği Mouchetta ana karakterinden bahsederken iki sözcük kullanır: Sefalet ve acımasızlık (<https://www.sinemalar.com/film/45077/mouchette>). Evcil, çalışkan, genç bir kız olan Mouchette'in zor bir hayatı vardır. Bu kadar sorumluluğu taşımaya ve bu kadar sefalet içinde yaşamasına rağmen hiçbir zaman içinde bulunduğu durumu da sorgulamamaktadır. İçinde bulunduğu zorlu koşullara rağmen elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışır. Ama onun yaşlılarıyla karşılaştığı tek ortam olan okulda, diğer yaşlılarının yaptıklarını kıskanması, onu içten içe kıskanç biri yapar. Bu durum okuldaki kızlara toprak atmakla anlaşılmaktadır (Saydam, 2008). Ailesinden ve toplumdan sevgi göremeyen genç kız adım adım toplumdan soyutlanarak yalnızlaşır (Toprak, 2019). Eğitimini sürdürürken bir barda bulaşıkçı olarak çalışan Mouchetta sık sık alkol kullanmaktadır. Okul ve aile durumları onu hayata nefret etdirir (<https://www.afisha.ru/movie/172881/>). Filmde gülümsediği tek sahne Lunaparkta eğlenirken ve orda bir erkekten hoşlandığı andır. Ruhunda bir aşk kıvılcımı uyandıran tek kişi ormanda epilepsi hastası olan bir adamı öldürdüğünü düşünen kaçak avcı Arsen'dir. Yaşadığı çevrenin fiziksel ve sosyal saldırısına uğrayan genç kızın güveneceği kimse yoktur.

Bunu denemek için Arsenle yakınlık kurmaya çalıştığında genç kız tecavüze maruz kalar (Toprak, 2018). Arsen ile olan ilişkisini kabullenmesi Mouchette'nin, aslında onun sevmeye ve sevilmeye olan muhtaçlığını ve üzerine yüklenen ağır yükü artık kaldıramadığını göstermektedir. Henüz ilkokulu bile bitirmeden, hayat şartları tarafından büyüme zorlayan genç kız her gün bu yükün altında daha çok ezilmektedir (Saydam, 2018). İçinde bulunduğu reddedici, saldırgan tutumlar Mouchette'ni de giderek hırçınlaştırır. Kalbinde kötücül çevreye sevgisi olmayan genç kız için kötücül dünya gittikçe yaşanılmaz hale gelir. Sığınabileceği bir inanç sistemi olmasa da kiliseye ve dini otoriteye olan öfkesini gizlemez (Toprak, 2018).

Mouchette doğduğundan beri kendisine yüklenen görevleri yapmışsa da toplumun baskısı ve diğerlerinin alayları, aşağılamaları, aşık olduğu tek insan olan Arsen tarafından ruhen çok sarsılması, annesinin ölümünü kaldıramaması hayattan soğuması saf ve temiz olanı lekeleme girişimleri, onu hayattan soğutur ve nihai sonuna karar vermesine neden olur (Saydam, 2008).

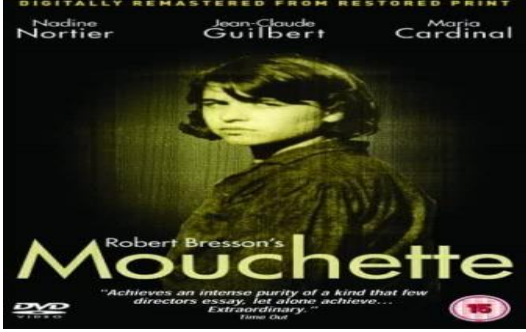
"Hayat Var" filminin ana kahramanı Hayat, ailesiyle pek şanslı olmayan zeki bir kızdır. Anlamsız boşanmış bir ailenin tek çocuğu olan Hayat babası ve yatalak dedesi ile birlikte yaşamaktadır. Hasta kendi istekleri için yaşayan dede ve iyi bir aile sahibi olmayan babası ile yaşayan Hayat genelde kimse ile iletişim kurmamaktadır. Her gün babasının salı ile okula gidip gelen Hayat okula gitmekten vaz geçmez, ancak arkadaşları tarafından dalga geçilen, öğretmeni tarafından da sürekli cezalandırılan bir öğrenci konumundadır. Başka birisi ile yeniden evlenmiş olan annesi yeni bir çocuk yapmış olduğu ve artık kızından uzaklaştığı için, Hayat anne sevgisinden de mahrumdur. Evde dedesinin kötü davranışlarına, annesi ve babası tarafından ilgisiz davranışlara, cinsel tecavüze maruz kalan Hayat tek başına hayata tutunmaya çalışmaktadır.

Filmde karakterlerin birbirlerine muhtaç oldukları gerçeği mizahi ve umutlu bir dille değil, çok daha acı bir tonda tekrarlanmaktadır. Acılar içinde bulunan, daha çok sevgi eksikliğinden yalnız ve birbirlerine muhtaç olan karakterleri (dede, baba, Kamile teyze) Hayat'a ihtiyaç duymaktadırlar (Yücel, 2009:38). Hayat karakteri, yaşadığı hayata dahil olamayan ve bu hayat yanılışından nasıl kurtulacağına ilişkin çözümü olmayan, çocukla yetişkinlik arasındaki bedeni, tüm kırılmasına rağmen, şefkatle sarmalanmayan şiddetle terbiye edilmeye çalışılan bir karakterdir (Değirmen, 2016). Hayat bu yaşlarda artık cinselliği de keşfeder. Babasının gemilere taşıdığı hayat kadınlarından, cinselliğin para karşılığında sunulan bir şey olduğunu, olabileceğini de görür. Hayat'ın 'annesinin bebeği'ne olan ilgisi salt kıskanmak olarak görülemez, daha ziyade ondaki bir 'bebek olma isteği' olarak görülmelidir. Sürekli parmağını emmesi, bebeğin emziğini ağzına alıp sallıncakta sallanması bir yana, çıkardığı sesler de bu kanyı güçlendirmektedir. Etrafındaki insanlarla iletişim kuramayan Hayat konuşmaktan ziyade horultular çıkarır/mırıldanır. 'Hayat' ve cinselliği tarafından hapsedilmiş, bir 'mutlak yalnızlık' içerisinde bulunan genç kız diğer taraftan bir ergen olarak büyümek /kadın olmak da istemektedir. Hayat büyümek istemesini, hayat sahnesinde bir an önce rol kapmanın ve kendi sesini duyurabilmesi olarak yorumlar. Büyümek istemez, önce salıncaktaki yerini, sonra da emziğini aldığı kardeşi kadar tasasız olmayı ve ilgi görmeyi düşlemektedir (Sezer, 2009).

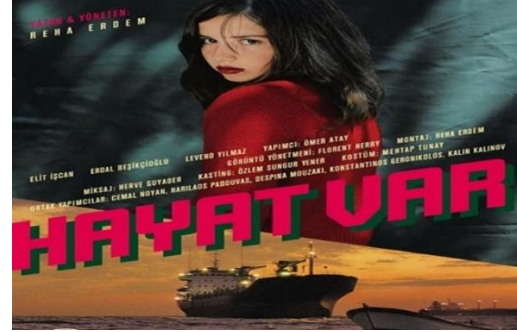
Hayat karakteri içinde derin bir nefret ve kötülük barındırma kapasitesine de sahip, çok güçlü, isyankâr ve masum olmayan bir çocuktur. Onun isyankarlığı üvey babasının “ne biçim oturuyorsun” dediğinde, önce eteğini kapatıp sonra yeniden açma sahnesinde görselleştirilmektedir. Ancak, kötülüğün içinden geldiğini ima etmek, ona karşı haksızlık olur, çoğu şeyin gerçek anlamda farkında olmayan Hayat, her şeyi etrafa bakarak öğrenmektedir. Donuk ve soğuk olan Hayat’ın hayatında kadın yoktur. Kadınlığı arayan genç kız ilk defa adet olduğunda annesi tarafından tokatlanarak belki sadece kadınlığından utanmayı, onu bir yara gibi saklamayı öğrenmektedir. Kadınlığını tecavüzcü erkeklerden öğrenen Hayat asla hayata başını eğmez. Hayat, dış gerçekliğin en acımasız halini yaşarken, hayal dünyasının en derinlerinde saklanmaktadır. Yücel’e göre, büyüme sancılarının başladığı bir vakitte kızcığaz çocukluğu elinden alındığı için ne bir çocuk ne de bir kadın olarak var olmaktadır (Yücel, 2009:65,81,158). Hayat’ın bedenine cinsiyetçi tavrını dokunarak tatmin olmak isteyenler vardır. Mahallenin bakkalın tacizinin ardından tecavüzünü de yaşayan Hayat, etrafındaki seks işçiliği yapan kadınların yaptıkları işten bir bedel almaları gibi yaşadığı tacizlerin bedeli olarak abur cubur alır (Öztürk, 2014). Reha Erdem’in “A Ay” gibi diğer filmlerinde de ebeveynlere ama özel olarak baba erkil otoritereye karşı duyulan derin bir öfke ve isyan bulunmaktadır. Babasına bağlı olan Hayat, aşk yoksunu ve erkek egemen bir dünyada yaşadığının farkına varmaktadır. Ancak duygusal hazır oluşluk açısından erken gelen bu ergenlik, Yücel’e göre önce erkeklerin dünyasına ait olgu, obje ve durumlara özen gösterse de sonradan onları hafife alıp hatta küstahlaşıp daha sonra onlarla dalga geçerek intikam almaktadır (Yücel, 2009:33). Film, erkek egemen toplumun yakıcılığı ve bu düzenin kadınları nasıl yok ettiğini, kadın olmanın anlamını anlatmaktadır. Yeni bir ergen olarak Hayat, pek çok travma yaşasa da masumiyetini asla kaybetmemekte, pek çok erişkinin altından kalkamayacağı sorunları, çıkış yolu bulamadığı için bir robot tarzında cesaretle yaşamaktadır (Düşnar, 2009). Hayat, film boyunca mutsuz, üzgün, kırgın ve en çok da kızgındır. Yücel, Hayat’ın filmde üç durumda, sınıf arkadaşları ile arası iyileştiğinde, annesi ona hediye bir elbise aldığında, bir de en son onu seven çocuk ile su üzerinde oyunlar oynarken gülümsediğini ifade etmektedir (Yücel, 2009:90).

FİMLERİN İÇERİK VE GÖRSEL KARŞILAŞTIRMALARI

Çalışmanın temelinde her iki anlatının da konusal, içeriksel, anlatısal ve kurgusal açıdan benzerlikler içermekte olduğu çözümlene örnekleri ile ele alınmaktadır. Ergen kızların gelişim ve kimlik sorunlarının ele alınışı konusal bir eş değer olarak görünürken, bu ana kahramanların oturtulduğu aile ve toplum ekseni, içeriksel benzerliği ortaya koymaktadır. İçeriksel açıdan bakıldığında, çalışmadaki bulgular arasında dikkat çeken asıl konu, her iki filmde kızların yaşamlarında benzerlikler bulunması ve karşılaştıkları sorunların benzer olmasıdır. Her iki filmin afişinde de ergen kızlar, donuk, tutuk, hayata farklı bir bakış atan bir biçimde yandan gösterilmişlerdir. Tam bir profil değildir bu, anlayamadığı bir şeyi sorgulayan, yeniden bakan bir bakıştır bu. Mouchette’in karanlık, loş bir köşedeki kısa saçlı görünümü ile (Görsel 1) Hayat’ın dudakları ve giysileri kırmızı renkli, uzun saçlı şuh hali (Görsel 2) birbirine tezatmış gibi görünse de izleyicinin tam da gözün içine, delici bir şekilde bakan her iki ergenin de benzer acıları çekecekleri sanki afişte sunulmaktadır.

Görsel 1: Mouchetta Filminin Afışı

Görsel 2: Hayat Var Filminin Afışı

Çalışmanın temelinde sorgulayıp çözümlediği anlatsal ve kurgusal açıdan değerlendirilen bulgular, anlatının başlayıp bitme noktalarını, ergenliğin hemen öncesi ve ergenleşme süreci ile bu sürecin kabullenilmesi noktasını içermesi bakımında oldukça çarpıcı bir benzerler sergilemektedir. Bu anlatının kurgulanma biçiminde gerçekleştirilen görselleştirmelerin de gerek yapısal gerek işlevsel olarak birbirlerine benzedikleri görülmektedir. Her iki sinema metninin de anlatı kesitleri değerlendirildiğinde, eylemsel olarak benzerlikler olduğu, ergenlerin Fransa'da ve Türkiye'de eşdeğer zorluklarla sınıdığı görülmektedir.

Tablo 1. İncelenen filmlerde kızların yaşamlarında benzerlikler listesi.

- Her iki filmde kızların bir aile büyüğüne -yatalak hastasına bakma zorunluluğu
- Kızların küçük erkek kardeşe bakmak zorunluluğu
- Öğretmenlerin kızlara tepkisi
- Kızların koroda bulunması
- Kızların ebeveyn tarafından şiddete maruz bırakılması
- Kızların Lunapark eğlencesi
- Kızlara yeni elbise hediyesi
- Kızların mahalle kadınları ile iletişim hali
- Kızların intihar girişimi

Görsel 3: Mouchetta ve yatalak hasta olan annesi

Görsel 4: Hayat ve yatalak hasta olan dedesi

Her iki filmde de ailenin hasta ve yaşlı bireylerine bakma sorumluluğunun ergenlerin omuzuna yüklenmiş olması söz konusudur. Aile büyüklerinin ise gerçekten bakıma ihtiyaçları olduğu anlaşılmaktadır. Birinde hasta olan anne (Görsel 3), diğerinde ise aynı hastalığı paylaştığı dede (Görsel 4) figürü olarak temsil edilmektedir. Şen'in gerçekleştirmiş olduğu Türkiye Ergen Profili araştırmasının sonuçlarına göre, ergenlerin %25.6'sı kırsal alanlarda yaşamakta olup, %50,2'si 13-15 yaş grubundadır (Şen, 2011:92). Araştırma, ergenlerin büyük bir bölümünün çekirdek aile türüne sahip olduklarını ancak %8.4'ünün geniş aile üyelerini içerdiğini, %5'inin ise parçalanmış, tek ebeveynli aileler ve akrabalar yanında yaşayanlar olduklarını göstermektedir. Bu durumların her iki filmde de bulunduğu görülmektedir.

Görsel 5: Mouchetta ve küçük erkek kardeşi

Görsel 6: Hayat ve küçük kardeşi

Yaşadıkları ülkeler, içinde buldukları toplum ve aile yapıları, her ne kadar birbirinden farklı gibi görünse de ergen kızların yükümlülükleri ve bunlara ilişkin duygularının benzer olduğu bir başka nokta da küçük kardeşleridir. Mouchetta'nın küçük erkek kardeşi (Görsel 5) ile Hayat'ın küçük kardeşi (Görsel 6), bir anlamda onların kendilerini zamanız anne olmuş gibi hissetmelerine neden olmaktadır. Bir diğer yandan, yeni bir aile bireyini kabullenmenin zorluğu, diğer yandan ise hissettikleri karışık duygular nedeniyle, zaman zaman mutlu çocukluk günlerine dönebilmek için çocuklaşmak istemekte, zaman zaman da bu minik bebekleri ve gördükleri ilgiyi kıskanmaktadırlar.

Görsel 7: Öğretmenin Mouchetta'ya tepkisi

Görsel 8: Öğretmenin Hayat'a tepkisi

Şen'in çalışması, Türkiye'de 2008'deki ergen profili göz önünde bulundurulduğunda, okullu ergenlerin %73,1'inin sorunları ile ilgili olarak okuldan bir rehberlik desteği almadıklarını ortaya koymaktadır. Ergenlerin okulda en sık uğradığı şiddet biçimleri sözel (%27), fiziksel (%10) ve cinsel (%3) şiddet biçimleridir. Ayrıca, okula devam eden ergenlerin %8,7'nin disiplin cezası alacak kadar okul idaresi ve arkadaşları ile aralarının bozuk olduğu görülmektedir. Eğitim açısından genel olarak değerlendirildiği üzere, disiplin cezası son aşamada verilen bir cezalandırma türü olarak karşılaşılan bir değerdir. Şen'in belirttiği üzere, okulda rehberlik servislerine giden öğrenci sayısının azlığına karşın, disiplin cezası alanların çokluğu, sorunların çözümü için öğretmenlerin genel anlamda cezalandırma yöntemine sıkça başvurulduğunu göstermektedir.

Bu bakış açısından hareketle, öğretmenlerinin Mouchetta'ya (Görsel 7) ve Hayat'a (Görsel 8) bireysel olarak şiddet ve cezalandırma uyguladıkları sahnelerin büyük oranda hemen tüm sosyo-ekonomik durumu düşük ergenlerin karşılaşılabileceği bir gerçekliği yansıttığı değerlendirilebilir.

Ergenlerin büyük bir bölümünün okul dışında bir işi olan ve para karşılığı çalışan ergenler olduğu bilinmektedir. Bu zaman zaman ailenin ergeni olgunlaştırmaya ve gerçek yaşamı tanımaya teşvik için önerdiği bir eylem olmakla birlikte, çoğunlukla okumayı sevmeme (%31,9) ya da çalışmayı sevmeme (%24,4) gibi ergenlerin kendi tercihleri ya da %32,8'lik bir bölümün belirttiği gibi maddi durumlarının yetersiz olmasında kaynaklanan nedenlerden dolayı olduğu bulgulanmıştır (Şen, 2011:92-93). Ergenlerin çalıştıkları işlerin son derece düşük ücretli ve olumsuz çalışma koşulları içeren işler olduğu belirtilmektedir. Şiddet açısından değerlendirildiğinde, ergenlerin işyerinde de azarlanmak, hakaret ve kötü sözle karşılaşmaları da sıklıkla karşılaşılan bulgulardandır. Bunun yanı sıra, şiddet gören ergenlerin de duygusal, sözel ve fiziksel şiddet biçimlerini kullanarak sorunlarını çözmeye çalıştıkları görülmektedir (Şen 2011:94).

Görsel 9: *Mouchetta* müzik dersinde koroda

Görsel 10: *Hayat* müzik dersinde koroda

Ergenlerin iletişimsizliği pek çok bilimsel araştırma ile bulgulanmıştır. Bununla birlikte erkeklerin kendilerini ve güçlerini ortaya koyabileceği spor gibi durumlar söz konusuysen, kızların daha çok estetik ve sanat alanında kendilerini ortaya koymayı yeğledikleri bilinmektedir. Bu bağlamda, her iki filmdeki ergen kızların koro çalışmalarında yer almaları bir tesadüften öte, genel bir gerçekliğin sinematik temsili olarak değerlendirilebilir. *Mouchetta*'nın müzik dersinde korodaki performansı (Görsel 9) ile *Hayat*'ın müzik dersinde koroda (Görsel 10) yer almaları hem araç hem de amaç işlevini yüklenmiş gibidir. Bir yandan müzik, onları rahatlatan, bir süreliğine de olsa gerçek dünyadan ve sorunlarından kurtaran bir araç konumundadır, diğer yandan ise müzik alanı, genç bir kız olarak kendilerini sergileyebilecekleri, yeteneklerini ortaya koyabilecekleri bir alan olarak değerlendirilmektedir.

Görsel 11: *Mouchetta*'ya babası tarafından tokat

Görsel 12: *Hayat*'a annesi tarafından tokat

Şen'in araştırmaları, aile içinde, en yakın aile bireylerinden görülen şiddetin ergenleri ya şiddete yönelttiği ya da sorunlara karşı duyarsızlaştırdığını, ergenlerin %35,8'inin evde temel olarak sözel şiddete maruz kaldığını, %8,7'sinin ise fiziksel şiddeti deneyimlediğini ortaya koymaktadır (2011:94). Dolayısıyla Mouchetta'ya babası tarafından (Görsel 11) ve Hayat'a annesi tarafından ilk defa regl olduğu zaman (Görsel 12) tokat atılmasının, şiddet göstererek zorla saçlarını kesdirmesi sinemasal görselleştirilmesi, yaşamın gerçeklerinin sinemadaki izdüşümü gibidir.

Görsel 13: Mouchetta'nın Luna park eğlencesi

Görsel 14: Hayat'ın luna park eğlencesi

Her iki filmde kızların Luna Park mekânında bulunması ilginç gözükmemektedir. Mouchetta filminde Mouchetta'nın eğlence mekânında (Görsel 13) tek başına eğlenerek neçeli yüzünü görmekteyiz. "Hayat Var" filminde ise Hayat'ı buraya mahalle kadınının getirdiği (Görsel 14) ve onun eğlenmesini istemesi anlaşılmaktadır.

Görsel 15: Mouchetta'ya elbise hediyesi

Görsel 16: Hayat'a elbise hediyesi

Bulgulara göre ergenlik çağındaki kızlar, en fazla yıgılmayla (87) %28,3 oranla giysi seçimini kendilerinin yaptıkları yönünde görüş belirtmişlerdir. Yaşlara göre bu durum incelendiğinde 13 yaşındaki kız ergenlerin (22) %40,0'ının, 14 yaşındaki kız ergenlerin (22)

%36,7'sinin giysi seçiminde ebeveynlerinden etkilendikleri; 15 yaşındaki kız ergenlerin (20) %31,3'ünün, 16 yaşındaki kız ergenlerin (20) %30,3'ünün, 17 yaşındaki kız ergenlerin ise (37) %59,7'sinin kendi kararlarını kendilerinin verdikleri belirlenmiştir (Ağaç ve Şahinoğlu, 2008). Her iki filmde kızlara elbise hediye olunur. Mouchetta filminde annesi vefat ettikten sonra mahalle kadını (Görsel 15), Hayat'a ise annesi tarafından (Görsel 16) uzun yeni elbise verilmesi artık onların giyim tarzlarına dikkat edilmesi gibi belirlenebilir.

Görsel 17: Mouchetta ve mahalle kadını

Görsel 18: Hayat ile mahalle kadını

Araştırmalara göre ebeveynlerin çocuklarının ergenlik döneminde onlarla kurdukları ilişkilerindeki değişiklikler düzeylerine bakıldığında büyük çoğunluğun ilişkilerinde değişimler olduğu görülmektedir (Aybak ve İpek, 2021). Boşanmamış ailelerde özellikle ebeveynler arası çatışmanın artması durumunda ebeveynlik davranışlarında değişimler gözlenmektedir. Bu durum çocuğun ebeveynini reddetmesine ya da ebeveynine yabancılaşmasına sebep olabilmektedir. Boşanmış ailenin çocuğu olan Hayat babası ile yaşamakta annesine yabancılaştığı görünmektedir. Bu nedenle Hayat'ı sık sık ona ilgi gösteren mahalle kadını ile beraber gömek (Görsel 18) onun anne ilgisine ihtiyaç olduğu şekilde değerlendirilebilir. Annesinin vefat ettiğini bilen mahalle kadınının Mouchetta'a seslenerek onu evine davet etmesi Mouchetta'nı (Görsel 17) da hiç tepki göstermeden onun evine girmesi ve kadının koltuğuna oturarak onu dinlemesi onun da anne gibi dinleyebileceği birine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Görsel 19: Mouchetta'nın erkek arkasından seslenmesi

Görsel 20: Hayat'ın erkek arkasından bakması

Bayhan ve Işıtan'a göre ergenlik önem kazanan konulardan biri de romantik ilişkilerdir. Bu ilişkilerde ergen üzerinde etkileri incelenmiş kız çocuklarının romantik ilişkilerinin zayıf olmasının onlarda depresyona neden olduğu saptanmıştır. Ayrılıklar sapkın davranışlara bile yönelmesine yol açmaktadır (Bayhan ve Işıtan 2010). Her iki filmde ilişkide olan kişilerin kızlara kayıtsız yaklaşımı sergilenmektedir. Filmin sonunda her iki kız da erkeklerin arkasından bakar (Görsel 19 ve ilgi bekler. Sonuçta, birlikte oldukları ve umut bağladıkları bireyler ve ilgisiz erkekler tarafından umarsanmayan kızlar kendilerini suya teslim ederek intihar girişiminde (Görsel 20) bulunurlar.

Görsel 21: *Mouchetta'nın depresyon durumu*

Görsel 22: *Hayat'ın depresyon durumu*

Ergenlerde belirgin ruh hali değişimlerine rastlanmaktadır. Kravçenko'ya göre depresif bozukluklar en yaygın türlerden biridir. Ergenlerde ise depresyon durumu teşhis edildiğinden daha sıklıkla ortaya çıkabilir ve uzun süre fark edilmeden kalabilir (Кравченко, 2015). Süleymanzade'göre ergenlik fiziksel ve psikolojik gelişimin hızla gelişen bir dönemdir ve bu dönemde pek çok psikolojik sorunlara rastlanmaktadır. Depresyon sebepleri arasında fiziksel ve cinsel istismar gibi travmatik olaylar görülmektedir (Süleymanzade, 2014). Her iki filmde duygularını saklayan kızlar depresyon hali ile karşılaşmaktadır. Mouchetta'nın depresyon durumu cinsel istismara maruz kaldıktan sonra eve gelerek yatağında sessizce ağlamakla, (Görsel 21). Hayat'ın ise film boyu sık sık sessiz hareketsiz halde uzanır, bazen alçak seste şarkı mırıldamakla sinemasal anlamda netleştirilmektedir. Halilov'a göre travma geçirmiş ve ergenlerde şiddetli depresyon biçimleri ortaya çıkarsa ve böyle bir psikolojik durum önlenemezse genç intihar edebilir. Örneğin, kendisini ahlaki olarak değersiz hisseder. Bunun sebepleri arasında yakınlarını incitmek, ölümün ne olduğunu bilme isteği, yalnızlık duygusu, çocukluktan sevgisizlik, ölüm-ayrılık vs. travmatik evreler vardır (Xəlilov, 2010:148).

Görsel 23: *Mouchetta'nın suda intiharı*

Görsel 24: *Hayat'ın intihar girişimi*

Hawton ve arkadaşları (1982) ergenlerde intihar girişimlerine ilişkin en sık (%76) kız-erkek arkadaş ve okul-iş sorunlarının öncülük ettiğini ve bunların normal yaşantısı olan ergenlerden çok bozuk aile ilişkisi olanlar tarafından deneyimlendiğini ifade ederken, Taylor (1984) aile içi sorunlu ilişkilerin ergen intiharlarında baş etkenlerden biri olduğunu bulmuştur. Ünlü, Aksoy ve Ersan (2014) yaptıkları araştırmada intihar girişiminde bulunanların %73,8'inin kız olduğunu ve bunların %78,7'sinin 15-27 yaş aralığında olduğunu, bunların %65,6'sında ruhsal bozukluk saptandığını, intihar girişimleri ilgili risk faktörlerinin başında ailenin yer aldığını bulmuşlardır.

Tablo 2. *İncelenen filmlerde ergen kızların yaşadıkları benzer sorunların listesi.*

Kızların her ikisi de okul ve okul arkadaşları ile sorunlar yaşamaktadır

Kızların her ikisi de ebeveynleri tarafından şiddet görmektedir

Kızlarının her ikisi de cinsel istismara maruz kalmaktadır

Dolayısı ile Tablo 2'de görülen ergen kızların yaşadıkları benzer sorunlara göz atılacak olduğunda, üstesinden kolay kolay gelinemeyecek travmalar yaşamış oldukları görülmektedir. Hem kendilerini sarıp sarmalayan, anlayan bir sosyal çevre eksikliği, hem en yakınlarından görmüş oldukları anlayışsızlık ve şiddetin onların benliklerini ne kadar yaralamış olduğu kolayca görülebilmektedir. Bunun yanı sıra kızların her ikisinin de cinsel istismara maruz kalmaları onları intiharın eşiğine getirmektedir. Ergen dünyası açısından bakıldığında, bu değerlendirmelerin, yalnızca Fransa ve Türkiye için geçerli olmadığını, dünya genelindeki sorunları içerdiği görülebilir. Bir film yapım süreci hemen her ülkede aynıdır. Bununla ilgili örnekleri her iki filmin çalışma koşullarını gösteren görsellerde görülebilmektedir (Görsel 25 ve 26).

Görsel 25: "Mouchetta" filminden çalışma koşulu

Görsel 26: "Hayat Var" filminden çalışma koşulu

TARTIŞMA V SONUÇ

Ergenlik dönemi duygusal açıdan önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemin gereği olarak kendisinde meydana gelen değişikliklere uyum sağlamaya çalışan ergen sık sık öfkesini kontrol edememekte bunun sonucu olarak öfke patlamaları yaşayabilmektedirler. Lutwak ve arkadaşları (2001) utanma ve öfke ifadesi arasındaki ilişkiyi inceledikleri araştırmalarında, çekingen kişilerin bastırma yoluyla öfkelerini içlerine attıklarını, belirtmektedirler. Her iki filmin kahramanı olan genç kızların daha çok içe kapanık, tutuk halleri, karşılaştıkları sorunlarla ilgili her ne kadar mücadeleci bir tutum izleseler de yeterince sosyalleşmemiş ve deneyimlediklerini özgürce paylaşabilmekten uzak yapıda psikolojiye sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca, tecavüz olayının beraberinde getirmiş olduğu utanma, iğrenme ve öfke duygularının da çekingen kişilikteki etkilerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kendini ifade edemeyen, yaşadıklarını, düşündüklerini ve hissettiklerini dile getirip en yakınları ile bile paylaşamayan bireylere dönüşen ergenlerin bu güçlü duygularla başedebilmeleri gerçekten çok zor görünmektedir.

Pek çok araştırmanın da bulguladığı gibi, öfkesini iyi bir biçimde kontrol edemeyen ergen sosyal çevresindeki insanlarla, akran gruplarıyla çeşitli düzeylerde iletişim problemi yaşayabilmekte ve kendilerini yalnız hissedebilmektedirler. Ergenlik döneminde yalnızlık duygularının temel kaynaklarının aile ilişkileri, sosyal çevre ile ilişkiler, öğretmen ilişkileri, okul ortamı ve arkadaşlık ilişkilerinin olduğu rapor edilmektedir. Williams' a göre ergen yalnızlığının genellikle arkadaşlar arasında dışlanmaktan ya da bireyin ait olma konusunda yaşadığı hayal kırıklığından kaynaklandığını ve yaşanan bu yalnızlığın geri çekilme, depresyon, okul başarısızlığı hatta intiharla ifade edilebileceğini belirtmektedir (Koçak, 2008:6, 18-19).

Bu çalışmada "Mouchetta" ve "Hayat Var" filmlerindeki ergen kızların sorunları dikkate alarak incelenmiştir. Kuramlar açısından filmlere baktığımızda incelenen her iki filmde kendilerini yalnız hissedebilen ergenler görülmektedir. Her iki filmin de ana teması insanlar arasındaki iletişimsizlik ve yalnızlık korkusudur. Bu olgu ya da temel sorun filmlerin ana karakterleri "Hayat" ve "Mouchetta" aracılığıyla betimlenip anlatılmağa çalışılmıştır.

Ergenlerin ailelerinin onlarla yeterince ilgili tutumlar sergilememeleri ve zor zamanlarında destek vermemeleri onları yalnızlık duygusuyla başbaşa bırakmış görünmektedir.

Kızlardaki iletişimsizlik, yalnızlık ve korku duyguları onları birtakım zorluklara götürmekte, bu duygular onları aile bireylerinden uzaklaşmaya itmektedir. İncelenen her iki filmde de ergen kızların film boyunca işlenen içsel ve ailesel sorunları, birbirlerine paralellik gösteren niteliktedir. Filmlerde kızların yaşamlarında, karşılaştıkları sorunlarında benzerliklerin olduğu görülmekle birlikte, her bir kahramanın bu sorunları farklı boyutlarda yaşaması ve farklı biçimlerde ele alıp çözmeye çalıştığı dikkat çekmektedir.

Çalışmanın bulgularına göre her iki filmde ergenlerin karşılaştıkları okul ve okul arkadaşları ile sorunlar, ebeveynleri tarafından şiddet ve cinsel tecavüze maruz kalmak gibi sorunlar benzer görülmektedir. Ergenler okulda yaşadıkları sorunları ailede kimse ile paylaşmamakta, ebeveynleri tarafından karşılaştıkları şiddet karşısında da sessiz kalmaktadırlar. Cinsel tecavüze uğrayan kızların her ikisinde bu durumdan sonra yaşadıkları travmayı ve depresyonu en yakınlarına bile dile getirememekte ancak davranışları ile görselleştirebilmektedir. Santrcok'a göre, tecavüz, kurbanı öncelikle şok ve hissizlik yaşatan, bireyler için travmatik bir deneyimdir. Tecavüz mağdurlarının birçoğu yaşadıkları yerden uzaklaşarak yaşam tarzında değişiklikler yapıyorsa da birçoğu bu durumu daha çok içselleştirebilmekte, hatta intihar girişiminde bulunabilmektedir (Santrcok, 2020:214).

İncelenen filmlerde hangi kızın daha çok acı çektiğine ilişkin bir değerlendirme yapabilmek olanaksızdır. Karşılaştırmak gerekirse, birkaç defa cinsel tecavüze maruz kalan Hayat, Mouchetta'ya göre daha sakin, sessiz, ağlamadan bu durumu içine atar ve durumu ailesi ile paylaşmak yerine ona ilgi gösteren mahalle kadınına anlatır. Mouchetta ise âşık olduğu erkek tarafından tecavüze uğramıştır ve bu durum onun için çok daha yıkıcıdır. Önce korkan Mouchetta daha sonra bunu razı olmakta, ancak yine de bu durumu kabullenememektedir. Yaşanan bu olaydan çok sarsılan genç kız durumu hayatta tek sevdiği annesi ile paylaşmak istese de söyleyemez ve sonuçta intiharını düşünür.

"Hayat Var" filmi adının da getirmiş olduğu olumlama nedeniyle "Mouchetta" filmine göre pozitif bir sonla bitmektedir. Hayat, karşılaştığı tüm sorunlara karşın sevdiği biri ile huzura kavuşarak mutluluğu ve sevincini paylaşabilmektedir. Mouchetta ise tam sevdiği bir insanla karşılaştığını düşündüğünde farklı sorunlarla karşılaştığı için artık savaşamaz yaşamaktan vaz geçerek intihar yolunu seçer. Her iki filmde de karakterler tecavüz sonrası depresyon yaşamakta ve kendini suya, nehre ya da göle atmaktadır. Pek çok farklı inançta olduğu gibi depresyon altındaki bireyler için de su bir arınma malzemesi, temizlenme ve durulaşma, saflaşma halini beraberinde getirmektedir. Bu nedenle belki de psikolojik olarak amaçlanan, gerçek anlamda intihar etmek, ölmek değil de yaşadıklarından, sorumluluklarından, yüklerinden ve yaşamın getirdiği kirden kurtulmaktır.

Hayat göl sularına kendini bırakmasına karşın, yaşamaya devam eder, Mouchetta ise kendini suya teslim eder. Mouchetta bir yanda, suyu kendi kendini yok etmenin bir aracı olarak gören sezgisel bir isyankârdır. Diğer yanda ise o, yaşadıkları zorluklara direnç sağlayabilecek güce sahip olmayan bir birey ve kendisine destek olmayan toplumun

kurbanıdır. Hayat her bir zorluğa dayanan ve mücadele için farklı yollar bulan güçlü bir karakterdir. Mouchetta için hayat bitmiş ise, Hayat için ise bir umut vardır.

"Hayat Var" filminde babasından ayrılıp yeni bir aile kuran Hayat'ın annesinin davranışları, ilgisizliği, üstelik yeni doğum yapan bir kadın olma durumu Hayat'ın karakterini etkilemektedir. Her ne kadar tam bir rol model olarak görmese de sonuçta Hayat da annesi gibi davranmayı seçer ve sokak kadınları ile çalışan, alkolik babadan, otorite dededen vazgeçer. Babasının hapse girmesi, sonrasında ise dedesinin ölümü, Hayat'ın kendine bir kurtuluş yolu oluşturmabilmesini sağlar ve bunca zorluk içinde bile Hayat'ı ayakta tutan tek şey ona âşık olan bir kişinin varlığıdır. Tüm zorluklara karşı direnen Hayat hayallerinden asla vazgeçmez ancak, artık çocuk olmadığını ve bir yetişkine dönüştüğünü kabullenir.

Santrok'a göre bazı ergenler, kendileri hakkındaki olumsuz kalıpyargılara rağmen kendi yeteneklerine olan güvenlerini geliştirirler. Ayrıca, bazı bireyler fakirliğin, istismarın ve diğer zorluklarla karşı karşıya kalmalarına rağmen tüm bunların üstesinden gelebilmektedirler (Santrock, 2020:7). Hayat karakteri de ergenler sırasında kendine güvenebilen ve yaşadığı zorluklar karşısında kendi çözümlerini üretebilen bir karakterdir. Psikanalist Anna Freud'a göre ergenlik sorunlarının kökeninde id'in ya da içgüdüsel güçlerin değil; ergenin geçmişindeki "sevgi nesnelere"nin olduğu görülmektedir (Santrock, 2020:28). Her iki filmde de belirgin sevgi nesnelere rastlanmaktadır. Örneğin, Mouchetta'nın annesine Hayat'ın babasına bağlı olması bu nesnenin belirtisi sayılabilir. Ayrıca küçük kardeşleri de birer sevgi nesnesi olarak değerlendirilebilir.

Kaya, çocuğun kişiliğinin gelişmesinde birinci derece sorumluluğun anne babaya yüklenmekte olduğunu ifade eder (Kaya, 1997:193). Bronfenbrenner'e göre ebeveynleri tarafından reddedilen ergenler, öğretmenleri ile olumlu ilişkiler geliştirmekte zorluk çekmektedirler (Sandrock, 2020:33). Her iki filmde de ergenlerin ebeveynlerinin çocuklarına sevgisiz ve ilgisiz davrandıkları, sert tavrları ve zaman zaman şiddete varan tutumaları görülmektedir. Bu durum da okulda öğretmenleri ile ilişkilerinin pekiyi olmamasının nedeni olarak görülebilmektedir.

Erikson'a göre kimlik duygusu, bedeninde kendini evinde hissetme, nereye doğru gidiyor olduğunu bilme ve kendisi için önemli olan insanların onu kabul ettiği duygusudur (Erikson,1968). Ergenlik döneminde bireyler bilişsel, bedensel ve psikolojik değişimler sonucunda toplumun ve kendi bireysel beklentileri ile karşı karşıya kalırlar. Bir yandan çocukluk özdeşimlerinin ve kendilik algılamalarının sürdürülmesi ve var olan dengenin sürdürülmesi çabaları, öte yandan yeni ergen kimliğinin tanımlanması ve toplum içinde yer edinmek zorluğu, kimlik bunalımını gündeme getirir. Ergenlik döneminde ergenlerin yaşadığı kimlik bunalımı, bir sonraki evreye olumlu geçiş sağlayan kimlik duygusunun kazanılmasıyla sonuçlanabilir (Erikson, 1968: 169-170). Ancak, eğer genç yetişkinler çevreleri ile sağlıklı ilişkiler ve arkadaşlıklar kuramazlarsa Sandrock'un da altını çizdiği gibi, bu durum onları yalnızlığa götürür. Birey gözden geçirdiği yaşamı, değerleri olan ve iyi geçirilmiş bir yaşamı ortaya koyarsa, benlik bütünlüğü kazanır, yok eğer geçmişe yönelik olumsuz bir bakışı varsa bu onu şüpheye, hüzne, umutsuzluğa götürür (Sandrock, 2020: 29-30).

Her iki filmin betimlediği ergen kız karakterlerine bakıldığında, Hayat'ın mizah anlayışı, kendine abur cubur alması, arkadaşlarına tatlı dağıtarak ilişkilerini düzeltmeye çalışması, komşu kadının ona ilgi göstermesi ve genç birinin onun sevmesi onun hayatını iyi yönde etkileyen ve ona yaşamak, ayakta durmak için umut sağlayan değerler olarak görülebilir. Mouchetta ise bir yandan başına gelenler yüzünden kendine kızgın ve arkadaşlarına karşı öfkeli, onlara zararverici davranışlar sergilemektedir. Diğer yandan, arkadaşları ile ilişkilerinin iyi olmaması, tecavüze uğramış olması, annesini kaybetmenin acısı, babasının ve toplumun ona baskı yapması onu umutsuzluğa götürmektedir. Sonuç olarak değerlendirildiğinde, ele alınan filmlerde ergenlerin karşılaştıkları sorunların dünyanın başlıca sorunları olduğu söylenebilir. Bu çalışmada "Mouchetta" ve "Hayat Var" filmlerinde ergen kızların yaşamı, karşılaştıkları sorunlar ve bunlarla baş etme biçimleri ortaya konulmuştur. Bu çerçevede tüm bu gerçek yaşam sorunların bir sanat eserinde serimlenmesi, dile getirilmesi, görselleştirilmesi, örneklenmesi, sorunların daha geniş bir alana duyurulabilmesi adına önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda gerek Türkiye'de gerekse diğer ülkelerde sinema filmleri aracılığıyla bir yandan bir bireyin öyküsünün anlatılması çerçevesinde aslında genel geçer anlamda tüm ergenlerin sorunlarının dile getirilmesine yardımcı olunduğu ve olası olumsuzlukların önüne geçebilmek için işlevsel bir yol izlendiği söylenebilir. Bu değerlendirme kapsamında düşünüldüğünde bu çalışmanın Robert Brosse'nin ve Reha Erdem'in sinema filmlerindeki ergen kızların yaşamları ve sorunları üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alınıp incelenmesinin literatüre önemli bir katkı sunduğu düşünülebilir.

KAYNAKLAR

- Adorno, T. W. & Levin, T. Y. (1981). Transparencies on film. *New German Critique*, (24/25), 199-205.
- Aybak, T. & İpek. M. (2021). Ergenlik Dönemindeki Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Yaşadıkları Sorunlar, *Aydın Sağlık Dergisi - Yıl 7 Sayı 2 - Haziran - 2021* (141 - 165).
- Badamchi, D. K. (2017). Jean-Jacques Rousseau'nun Eğitim Anlayışının Temelleri: Birey Emile mi, Vatandaş Emile mi? *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 7(1).
- Bulut, V. (2021). *Türk sinemasında gençlik komedisi türü: Çılgın dersane örneği* (Master's thesis, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).
- Bayhan, P.& Işıtan, S.(20Aile Toplum ve EĞİTİM-KÜLTÜR VE ARAŞTIRMA DERGİS10). Ergenlik Döneminde İlişkiler: Akran ve Romantik İlişkilere Genel Bakış, 11(5). s.33-44
- Considine, D. M. (1981). The Cinema Of Adolescence. *Journal of Popular Film and Television*, 9(3), 123-136.
- Doğan, C. M. (2013). Ergenin" beden" iyle aradığı imkân. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Kadir Has Üniversitesi*, Yüksek Lisans Tezi. <https://hdl.handle.net/20.500.12469/2990>
- Dolgin, K. G. (2014). Ergenlik Psikolojisi, Gelişim, İlişkier ve Kültür, Yeni Türkiye Sinemasında Yetişkinliğe, (Çev: Özen, D).

- Driscoll, C. (2011). Modernism, Cinema, Adolescence: Another History For Teen Film. *Screening the past*, 32, 1-17.
- Düzcan, E. (2017). Çocuk Gözüyle Anlatmak: Sinemada Çocukluğun Büyüme Serüveni, Cilt 2, Sayı 4, 398-417.
- Düzcan, E. (2017). Yeni Türkiye Sinemasında Yetişkinliğe Geçiş: Sivas ve Hayat Var Filmlerinde Cinsiyet, Güç ve Oyun, Sayı 28, 142-161.
- Erdoğan, M. (28 Nisan, 2021). Ev Sinemasında bu hafta: Çocukluktan pehlivanlığa yolculuk; Genç Pehlivanlar, <https://www.indyturk.com/node/351106/kültür/ev-sinemasında-bu-hafta-çocukluktan-pehlivanlığa-yolculuk-geç-pehlivanlar>.
- Erikson, E. H. (1968). Identity youth and crisis, New York (WW Norton).
- Göker, N. & Göker, G. (2021). Mücbir Sebep Ya Da Babalığın Terki: Force Majeure Filminde Aile Anlatısının Göstergibilimsel Analizi. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 6(1), 362-382.
- Gültekin, G. (2019). Hollywood Sinemasında Çocuk Hackerlar.
- Hawton, K. O'Grady, J. Osborn, M. & Cole, D. (1982). Adolescents who take overdoses: their characteristics, problems and contacts with helping agencies. *The British Journal of Psychiatry*, 140(2), 118-123.
- İmren, S. G. Ayaz, A. B. Yusufoglu. C. & Arman, A. R. (2013). Cinsel istismara uğrayan çocuk ve ergenlerde klinik özellikler ve intihar girişimi ile ilişkili risk etmenleri. *Marmara Medical Journal*, 26:11-16.
- Kaya, M. (1997). Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9), 193-204.
- Kılıç, Ş. (2021). Orta Asya ve Orta Doğu topraklarından çocuk ve ergen temalı filmler: Cengiz'in çocukları ve Kefernahum'un Erikson'un psikososyal kuramına göre incelenmesi.
- Koç, M. (2005). Ergenlik Psikolojisi Bilimsel Çalışmaları. *Journal of Academic Studies*, 7(26).
- Koçak, E. (2008). Ergenlerde Yalnızlığın Yordayıcısı Olarak Benlik Saygısı ve Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzlarının İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Lutwak, N. Panish, J. B. Ferrari, J. R. & Razzino, B. E. (2001). Shame and guilt and their relationship to positive expectations and anger expressiveness. *Adolescence*, 36(144), 641.
- Maguire, G., & Randall, R. (Eds.). (2018). New Visions of Adolescence in Contemporary Latin American Cinema. Cham: Palgrave Macmillan.
- Pembecioğlu, N. (2006). Türk ve Dünya Sinemasında Çocuk İmgesi, Ebabel Yayıncılık.
- Pembecioğlu, N. (2018). Sinema ve Reklam Anlatılarına "Hareketlilik" Penceresinden Bakış, Eğitim Yayın Evi.1. Baskı.
- Rousseau, J.J. (2020). Emile. (Y. Avunç, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Santrock, W.J. (2020). Ergenlik, (Çev. Diğdem M. Siyez), Nobel Akademik Yayıncılık.
- Shary, T. (2014). *Generation multiplex: the image of youth in American cinema since 1980*. University of Texas Press.
- Soto-Sanfiel, M. T. Villegas-Simón, I. & Angulo-Brunet, A. (2021). Uses and consumption of cinema by European adolescents: a cross-cultural study. *Studies in European Cinema*, 18(2), 119-140.
- Sözen, M. (2008). Anlatı Mesafesi-Anlatı Perspektifi Kavramları, Sinematografik Anlatı ve Örnek Çözümlemeler. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 4(8), 123-146.
- Şen, M. (2011). Türkiye’de Ergen Profili. *Aile ve Toplum*, Yıl 12, Cilt 7, Sayı 27, Ekim Kasım Aralık, 89-101
- Şerik, Ç. & Kılınçarslan, Y. (2019). Sovyet Sinemasında İdeolojik Aygıt Olarak Çocuğun Temsili. *Journal of International Social Research*, 12(65).
- Şimşek, Ş. Uysal, C. Gençoğlan, S., & Bez. Y. (2013). Türkiye’de Çocuk Cinsel İstismarı: Gözden Geçirme Çalışması. *The Medical Journal of Mustafa Kemal University*. 4(14): 39-48
- Taylor, E. A. & Stansfeld, S. A. (1984). Children who poison themselves I. A clinical comparison with psychiatric controls. *The British Journal of Psychiatry*, 145(2), 127-132.
- Ünal, Yürükhan (2002), “Diegesis ve Mimesis, Dramatik Anlatımın Yanılsamacı Niteliği ve ‘High Noon’ Filminin İncelenmesi” Sinemasal, *Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, ss.28-36.
- Ünlü, G., Aksoy, Z., Ersan, E (2014). İntihar girişiminde bulunan çocuk ve ergenlerin değerlendirilmesi. *Pamukkale Tıp Dergisi*, (3), 176-183.
- Yavuzer, H. (2022). Çocuk Psikolojisi, Doğum öncesinden ergenlik sonuna. Remzi Kitabevi.46. Basım.
- Yücel, F. (2009). Reha Erdem Sineması: Aşk ve İsyan, Çitlemlik Yayınları, *Ankara Sinema Derneği*.
- Yüksel, Ş., & Saner, S. (2016). Çocuk cinsel istismarı ve zor açığa çıkması: Bilgilendirme dosyası. *Erişim adresi: https://www.psikiyatri.org.tr/uploadFiles/219201618057-CocukCinsel_istismar_bilgilendirme_dosyasi.pdf*.
- Xəlilov, H. (2010). Uşaq və yeniyetmələrinin ənkişafının sosial-psikoloji məsələləri, Qafqaz Universiteti nəşri.
- Barış, S. (17 Kasım, 2008). Mouchetta, <http://www.avrupasinemasi.com/2008/11/17/mouchette/> (E.T:02.04.2023).
- Değirmen, F. (10 Mart, 2016). Hayat Var (2008): Kimliksizleşen Yüzün Özgürlüğe Açılan Kapısı, <https://www.cineritu.com/hayat-var-2008-kimliksizlesen-yuzun-ozgurluge-acilan-kapisi/> (E.T:02.04.2023).
- Duymuş, K. (25 Mayıs, 2015). Mouchette, FilmLoverss, <https://filmloverss.com/mouchette/> (E.T:02.04.2023).

- Düşnar, L. (6 Nisan, 2009). Hayat Var: Nefes Alabilmek <https://kaosgl.org/gokkusagi-forumu-kose-yazisi/hayat-var-nefes-alabilmek> (E. T:02.04.2023).
- Erdüğan, M. (28 Nisan, 2021). Ev sinemasında bu hafta: Çocukluktan pehlivanlığa yolculuk; Genç Pehlivanlar, <https://www.indyturk.com/node/351106/kültür/ev-sinemasında-bu-hafta-çocukluktan-pehlivanlığa-yolculuk-geç-pehlivanlar>, (E.T:02.04.2023).
- Toprak, O. (22 Eylül, 2019). Robert Brossen: Sinemaya İnanmak: <https://filmloverss.com/robert-bresson-sinemaya-inanmak/>, (E.T:01.04.2023).
- Greatest Film Scenes and Moments Mouchette (1967) <https://www.filmsite.org/mouchette.html> (E.T:18.01.2022).
- Mouchette Film Konusu, <https://www.sinemalar.com/film/45077/mouchette>, (E.T:02.04.2023).
- Özcan, Y. (13 Ekim, 2021). Fransa'da Her Gün 49 Çocuk Cinsel İstismara Uğruyor <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransada-her-gun-49-cocuk-cinsel-istismara-ugruyor/2390891> (E.T: 31.03. 2023).
- Öztürk, D. (9 Kasım, 2014). Hayat Var (2008): Çocuk Olamayan Kadınlar, <https://www.cinerituel.com/hayat-var-2008-cocuk-olamayan-kadinlar/> (E.T:01.04.2023).
- Sezer, (S). (17 Mayıs, 2019). Burada "Hayat" var, Burdan çıkış var <https://sukutsuikasti.com/2009/05/17/burada-hayat-var-burdan-cikis-yok/>, (E.T: 02.14.2023).
- Yağmur, Ö. (18 Aralık, 2018). Robert Brossen: Hakikatin İzini Sürmek <https://filmloverss.com/robert-bresson-hakikatin-izini-surmek/> (E.T:30.01.2023).
- Драма Робера Брессона про трудного подростка <https://www.afisha.ru/movie/172881/> (E.T:01.04.2023).
- Mouchetta, <https://www.imdb.com/title/tt0061996/> (E.T:20.03.2023).
- Кравченко, Н. Е. (2015). Депрессивные состояния в подростковом возрасте, Актуальное интервью. <https://omnidocor.ru/upload/iblock/b25/b25d8f4a41a25c700243df63d641a010.pdf> (E.T:23.02.2023).
- Süleymanzadə, N.Q. (2014). Yeniyyətlər arasında sui qəst halları, intihara meyillik. Psixi pozulmaların yaranmasında sosial amillərin rolu, https://amu.edu.az/storage/files/11/Mühazirələr/Azərbaycan%20sektoru/Mühazirə%2014_az.pdf (E.T:23.02.2023).

JANNİS KOUNELLİS'İN YAPITLARINDA TOPLUMSAL HAFIZA VE ANIMSATICILAR

Halil DAŞKESEN¹

Özet

Tarihin her döneminde sanat yapıtı toplumun sosyal ve kültürel değerlerini yansıtan bir anlayışla üretilmiştir. Özellikle de bazı sanat hareketleri ve temsilcileri bu değerlerin sanat yapıtı aracılığıyla aktarımı konusunda toplumsal hafızayı ve zihinsel veya görsel anımsaticıları referans almıştır. Bu yönde üretim yapan sanatçılar üretim anlayışları ve kavramsal kaygıları açısından izleyiciyle kendi yarattıkları ikonografileri ve sanatsal dilleri sayesinde iletişim kurabilmektedir. Jannis Kounellis'de Arte Povera sanat hareketini öncülerinden biri olarak bu iletişim dilini kullanan sanatçılar arasındadır.

Jannis Kounellis gündelik kullanım nesnelere nitelendirilebilecek hayatın içinden organik ve inorganik nesnelere, endüstriyel malzemeler ve canlı insan veya hayvanların kullanıldığı enstalasyonlar yapmıştır. Yapıtlarında edebi metinler, müzik, şiir ve ikonografik unsurlardan yararlanan sanatçı, mekânsal çözümlerini ve kurgularını kişisel deneyimleri ve toplumsal hafıza üzerinden oluşturmuştur. Kendisini hümanist bir sanatçı olarak tanımlayan Kounellis'in bu yaklaşımının temelinde sosyal ve kültürel kodlar bulunmaktadır. Bu açıdan araştırmanın ana eksenini sanatçının toplumsal hafıza ve kişisel deneyimlerine dayanan yapıtlarının kuramsal ve görsel çözümlenmesi oluşturmaktadır. Nitel bir araştırma yönteminin benimsendiği bu çalışmada sanatçının eserlerinin çözümlenmelerinin yanı sıra sanatçının oluşturduğu evrensel iletişim dilinin ve kişisel ikonografisinin tercümesinin yapılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Heykel, Enstalasyon, Jannis Kounellis, Arte Povera, Toplumsal Hafıza

SOCIAL MEMORY AND REMINDERS IN JANNIS KOUNELLIS' WORKS

Abstract

Throughout the whole of human history, works of art have been created with the understanding that they should represent the social and cultural values of the society. Some art movements and their representatives, in particular, have used social memory and mental or visual reminders as references in the transmission of these values via artwork. Thanks to their unique iconography and artistic language, artists who create in this direction are able to communicate with the audience about their production understanding and conceptual concerns. One of the artists who is considered as a pioneer of the Arte Povera movement is Jannis Kounellis who uses this communication language.

Jannis Kounellis has created installations in which organic and inorganic elements, industrial materials, living people or animals, and other items that may be classified as objects of daily life are used. The artist constructed his spatial analyses and fictions based on his own personal experiences as well as his social memories. He achieved this by incorporating materials such as literary texts, music, poetry, and iconographic elements into his works. This approach of the self-described

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, halil.daskesen@atauni.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0606-5721

humanist artist Kounellis is based on social and cultural codes. In this regard, the primary focus of the study is on doing a theoretical and visual analysis of the works created by the artist that is influenced from both social memory and personal experiences. In this study, which employs a qualitative research approach, the objectives are to analyze the works of the artist and interpret the global communication language and personal iconography that the artist has created.

Keywords: Sculpture, Installation, Arte Povera, Jannis Kounellis, Social Memory

GİRİŞ

Bir heykele yaklaşım ve onu algılamakla, bir resme yaklaşım ve onu algılamak arasında farklılıklar bulunmaktadır. Heykel sanatı, üç boyutlu algılanırken bu durum resim sanatında tek yönlü olmaktadır (Bulat & Bulat, 2014). Bu açıdan Jannis Kounellis'in yapıtları heykel ve resim sanatı arasında duran, modernitenin izleriyle çağdaş olanın ifade biçimini yansıtan yapıtlardır. Sanayi devrimine ve gündelik hayatın yaşam olanaklarına göndermeler içeren yerleştirmeleri, malzeme seçimiyle de sanat tarihinde eşsiz bir yer edinmiştir. Göçebeliği, işçi sınıfının yaşam koşullarını, toplumun sosyo-kültürel kodlarını ve kişisel ikonografisini evrensel bir dil ile yapıta dönüştürmüştür. Organik veya inorganik, canlı veya cansız, doğal veya endüstriyel malzemeleri birer anımsatıcı olarak kullanan Kounellis, dönemin mekânsal ve toplumsal niteliklerini ustalıkla kullanmıştır.

Toplumsal bellek dediğimiz şeyin, en iyi biçimde tarihin yeniden kurulması (rekonstrüksiyon) olarak adlandırılabilir, çok daha özgül bir pratikten farklı olduğunu belirtmemiz gerekir. Geçmişte gerçekleştirilen tüm insan etkinliklerinin bilgisi ancak onların bıraktığı izlerden yola çıkılarak edinilebilir (Connerton, 2014). Kounellis'in enstalasyonları, toplumsal izler, tarihsel bilgi, deneyim ile lirizm, sıradanlık ile mucize arasındaki bir uzamda konumlanmaktadır. Giorgio de Chirico'nun resimlerinin adeta üç boyutlu versiyonlarını sunan Kounellis'in çalışmaları kadraj, perspektif ve izleme pratiklerine bağlı olarak metafiziksel, şiirsel ve duyuşal özellikleriyle üç boyutun da ötesine ulaşabilmektedir. Gerçekten de dilsel ve metaforik anlamlar uç noktalarda ifade edilir: akışkan/katı, kitlesel üretim/el yapımı, sert/yumuşak, toplum/birey. Bu çarpıcı eserlerdeki malzemeler, kültürel, sosyal ve ekonomik temaların ve tarihin, zamanın ve hafızanın habercileridir (Panicelli, 2013). Dolayısıyla araştırma Kounellis'in bu üretim anlayışının ve sergileme pratiklerinin bütüncül bir incelemesini ve yapıtlarında toplumsal hafıza ve bu ekseninde kullanılan anımsatıcıların çözümlemesini kapsamaktadır.

JANNİS KOUNELLİS (1936-2017)

Yunanistan'ın Pire kentinde doğan Yunan kökenli İtalyan sanatçı Jannis Kounellis, resim, heykel, yerleştirme ve performanslardan oluşan dikkat çekici yapıtlar üretmiştir. İkinci Dünya Savaşı ve on yıllık iç savaş döneminin arka planını oluşturduğu çocukluk ve gençlik yıllarının ardından 1956'da Roma'ya taşınmış ve 1960'ta Arte Povera hareketinin aktif bir üyesi olmuştur. Sanatçı, o yıllardaki resimlerinde monokrom yüzeyler üzerinde kelimelerin, harflerin, sayıların ve yön işaretlerinin izini sürerek kentsel bağlamın görsel ipuçlarını resimsel dile aktarmıştır. Kounellis, gerçek insanlar ve canlı hayvanlar, taşlar, kaktüsler, kahve telvesi, yün, kumaş, içi boş veya içi tahıl dolu çuvallar, oksihidrojen meşalelerinin

ürettiği alev, kükürt parçaları, kömür ve ham metal gibi günlük hayattan referans alan doğal öğeler veya nesnelere kullanarak büyük enstalasyonlar üretmiştir. Klasik heykelleri de dahil ettiği kompozisyonlarında kandillerin, demir rafların ve rayların orijinal hallerini de kullanmıştır. Üretim sürecinde tiyatro için set tasarımları ve başka projeler de yapan heykeltıraş geleneksel ve kültürel izler taşıyan sergileme biçimiyle yerleştirmeler yapmış, tekrar eden unsurları ve gündelik kullanım nesnelere enstalasyonlara dönüştürmüştür. 1968'de Amalfi'deki Antichi Arsenali'de Arte Povera + Azioni Povere sergisine katılmıştır. 1969'da Galleria L'attico'daki on iki canlı atın bir galeri mekanındaki yerleştirmesini gerçekleştirmiştir. Kounellis zamanla sanat ve tarihi, şimdinin dolaysızlığı ve somutluğuyla birleştirmiş bir sanatçı olarak 1972'de ilk kişisel sergisini New York'da açmış ve bu yıldan sonra yedi kez Venedik Bienali'ne katılmıştır (Pichini, 2015).

Heykel sanatında hazır nesne ile beraber gündelik kullanım eşyalarının sanat nesnesi olarak kullanılması (Zengin & Bulat, 2022) konusunda Jannis Kounellis özgün bir ifade biçimi sergilemiştir. Mekânsallığın öne çıktığı farklı bir sanatsal pratik benimseyen Kounellis, Resimsel olmayan, doğrudan ve gerçek hayattan alıntılanan malzemeler kullanarak, hayal gücü, mit, kültür mekanizmalarıyla şiirsel enerjilere dönüştürülmek üzere doğal birincil veya teknolojik unsurların biçimleri, renkleri ve ayırt edici kokularıyla tanışmış oldu. Bu durum klasik ve dini idealler, tutkular, kültürel kavramlar, endüstriyel ve ikonografik unsurlar, vurgular ve toplumsal veya bireysel hafızayı harekete geçiren kodların kullanımını temelinde bir üsluba dönüşmüştür. Geleneksel anlamda resimsel temsil kavramının radikal bir "resimden çıkış" ile terk edilmesi, ona, 1967'den beri her seferinde farklı yer ve bağlamlardan yontulmuş bir uzamsallığı dile getirdiği bir dil imkânı sunmuştur. Kounellis'in yolculuğu, yerler, insanlar ve göstergelerle aşırı diyalektik hareketliliğe dayanan bir sanatın özgürlükçü ve vizyoner dürtüsünden kaynaklanıyordu. Zamanın boyutu, sanatçının tarihle sürekli bir ilişki kurarak detaylandığı, şimdinin ötesine geçen ve her zaman geçmiş ile gelecek arasında bir gerilimi harekete geçiren çalışmalarının temel kaygılarından biriydi. Bu bağlamda yapıtları gerçeklikten değil, zamanın ötesine geçen trajediden etkilenmiş gibidir. Sanatçı bu durumu şöyle açıklamıştır; "*Tarihin sapmalarını, duygusal ve biçimsel fragmanlar arasında arıyorum*" diyor, "*Ne kadar ulaşılamaz, ütopyik, imkânsız ve tam da bu nedenlerle dramatik olsa da bu yönde bir bütünlük arıyorum*". Arte Povera'nın kuruluşuna ve gelişimine katkıda bulduktan sonra Kounellis, üretiminin son yıllarında sanatçının rolü ve sanatçının çağdaş toplumdaki sivil misyonu ile ilgili meseleler üzerinde durmuştur (Pichini, 2015). Kounellis, Hüseyin Sidar Emen'le yaptığı röportajında Arte Povera konusundaki sorusunu şu ifadelerle yanıtlamıştır;

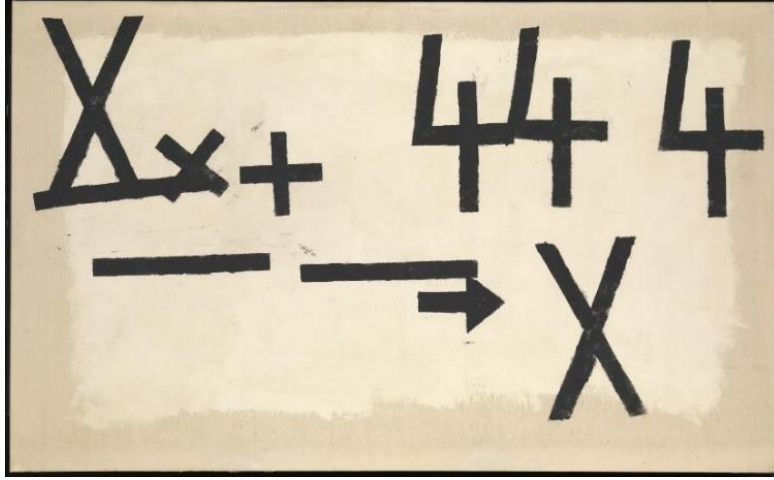
Hüseyin Sidar Emen: "*Arte Povera hareketi nasıl bir anlam taşıyor sizin için?*"

Jannis Kounellis: "*Ne anlama geldiğini açıklamak oldukça zor. Anlamından çok nedenleri hakkında konuşmak gerekir. Aslında bu resimden dışarı çıkmakla alakalı, diyalektik imkânlarla çalışmakla alakalı. Yani beklemenin fikri, beklerken oluşan fikir. Örneğin kamusal alanda yere bir rengin bütün tonlarını koyarsan, bu alanı polarize edersin. Bunu herhangi bir yere koyabilirsin; bir fabrikaya, bir kiliseye, bir galeriye de... Önemli olan o koyduğun şeyin, koyduğun yerde patlamasıdır*" (Emen, 2013).

Sanatçının yalın bir forma sahip çalışmaları yüksek bir lirizmle aşılınmış ve dilinin sözlüğüne, algılanabilir fenomenlerle, yaşamla ve insanlığın mirasıyla ilgili her şey kaynaklık etmiştir. Deneyimin içsel yönlerine, yerlerin tarihsel işaretlerine dokunmaya çalışan Kounellis, kendi ağırlığı olan, muğlak ve düşündürücü olandan sıyrılan direnişçi ve gerilimli kurgular oluşturmuştur; egemenliği ve gücü aynı kavramsal zeminde buluşturan yapılar. Bunlar, bazen taş veya kitaplarla, atık veya kırık gündelik nesnelere, heykel parçaları veya taş sütunlarla dolu mekânsal nitelikler taşıyan kapılar ve pencerelerdir. Kounellis'in kullandığı malzemelerin anlamını ve aynı şekilde ezoterik imalarını kavramak için, çağrışım kapasitelerini, varlıklarının tetikleyebileceği olası edebi anımsatıcılar onun üretim dilinin en belirgin özelliklerindedir (Pichini, 2015). Seçtiği görsel kodlar ise onun yapıtlarının iletişimsel yönünü ve anımsatıcıların kalıcılığını belirlemektedir. Nitekim görsel kodlar toplumsal hafızayla ilişkilendirildiği şekliyle daha kalıcı hale gelmektedir. Connerton "Toplumlar Nasıl Anımsar?" isimli kitabında bu konuya şöyle açıklık getirmiştir;

Günümüzün deneysel psikologları, bellek destekleyici (mnemonik) kodlamanın üç önemli yönünün bulunduğunu biliyorlar. Bunlar semantik (anlambilimsel), sözel ve görsel kodlamalardır. Görsel kodlama üçüncü yönüdür; kolaylıkla imgelere çevrilebilen somut bellek öğeleri hem görsel kodlama hem de sözel dile getirme olarak çifte kodlamadan geçirildiklerinden, bellekte soyut şeylerden çok daha iyi tutulabilmektedir. (Connerton, 2014)

Savaş sonrası ekonomik olanakların azalmasının ardından ülkenin istikrarsızlığına tepki gösteren radikal İtalyan sanat hareketi Arte Povera'nın temsilcilerinden Kounellis, sınırsız malzeme kullanım olanaklarına sahip üretim anlayışıyla mekâna göre yerleştirmeler yapan bir heykeltıraştır. Burri ve Manzoni gibi sanatçılardan etkilenen Kounellis, 1950'lerin sonunda tuval üzerine çıkartma harf ve rakamlardan oluşan "Alfabeler" (bkz. Görsel 1) tasarlamıştır. 1960'lardan itibaren ise her türlü malzeme ve tekniği kullanarak, yapıtlarında içerik ve anlamı ön plana çıkarmayı, sanatının sınırlarını genişletebilmek için nesnellikten uzak kavramsal eserler yapmıştır. Geleneksel kültürel öğelerle atık veya doğal malzemeleri endüstriyel malzemeleri bir araya getiren sanatçı, kendi döneminin toplumsal ve politik eleştirisini yapmıştır (Emen, 2013). Özellikle de savaş dönemini çağrıştıran ve savaşın kalıntılarını, gıda problemini yansıtan çuval bezlerini, cesetlerin taşındığı sedyeleri andıran ahşap kurgular ile savaşın soğuk ve sert yüzünü yansıtan endüstriyel bir malzeme olarak metali kullanmıştır.

Görsel 1: Jannis Kounellis, *Untitled*, 1960

Kounellis, harfleri, sayıları ve sembolleri kâğıda veya daha az sıklıkla tuvale damgalayarak veya kalıplayarak, yeni bir resimsel sözdizimi geliştirdi. Kounellis'in nakliye gemilerinde veya sokak tabelalarında görülen kalın işaretleri aktararak, beyaza boyanmış yüzeyde mimari öğelermiş gibi bir yapı inşa ediyor. Bu tür eserler, yedek işaret ve harflerden oluşan şiiri andırır. Kounellis, şiirsel bir üslupla işlenen bir halk dili biçimi kullanarak, savaş sonrası erken yılların krizinden sonra yeni bir resim sözlüğüne duyulan ihtiyacı dile getirdi. Kounellis, 1960'larda tuvalin sınırlarını aşmış olsa da ressam olarak da anılmıştır. Bu, yalnızca İtalyan avangardıya değil, aynı zamanda sınırın ötesindeki Fransız hareketi Supports Surfaces ile de ortak bir endişeydi: "Resim bir teknik değil", "dilsel bir sezgi". Kounellis'in enstalasyonları, üçüncü boyuta fırlayan ve aynı zamanda tablolara dönüşen resimler olarak tasarlanmıştır. Resim, dil ve mekân arasındaki bağlantıyı poetik bir dille anlatan ve tekrar eden formlarıyla ya da boyutlarıyla farklı mekânsal algılar yaratan Kounellis, varoluşsal duyarlılığını Yves Klein ve Christian Boltanski'nin çalışmalarıyla, Joseph Beuys ve Anselm Kiefer'in malzeme kullanım biçimiyle ilişkilendirmiştir (Barlow, 2010).

Resmi tanımlarken; "Resim, bir mantık işidir. Astığınız her şeyde bir mantık vardır. Örneğin bir palto hatta kasabın astığı et, hepsinde bir mantık vardır. Kasabın astığı et bir ağırlıktır. Sen asarsın o aşağıya düşer." ifadelerini kullanan Kounellis sanat yapma pratiğini ise: "İnsanı merkezde görmek belki... Bana sürekli sanat yaptırın her gün bu. Gençliğimden beri insan benim ilgi odağım oldu. Bu açık bir insan. Hiçbir ülkeden değil. Merkezdeki insan." olarak açıklamıştır (Sönmez, 2017).

Görsel 2: Jannis Kounellis, "Untitled" (Cavalli), 1967

Poetikalarını, eserleri için kullandığı malzemeyle ayrılmaz bir şekilde ilişkilendiren ve yüklediği anlam veya çağrışımlar aracılığıyla canlı bir malzemeye dönüştüren Jannis Kounellis, ilkel unsurları bir araya getirme, onları metaforik bir gösterimde değil, fiziksel, somut bir anlamda sahneleme konusunda olağanüstü bir yeteneğe sahip bir sanatçıydı. Kounellis'in 1967'de Roma'daki tarihi galeri L'Attico'da düzenlediği sergi hakkında gözlemler şu şekildedir: "*Bugün Kounellis büyük bir reddedişi sergilemiştir: resmi terk etti ve doğrudan temsil edilmeyen bir doğaya geçti. Bu sifıra dönüş, bu toptan reddetme, bu somut neo-metafizik yaklaşım bizi bir 'nesnelere' dünyasında, doğuşun bozulmamış 'şeylerine' geri götürür*" (Parisi, 2019). Bu yorumlar sanatçının doğal malzemelerle doğayı sanatın belirlenmiş sınırları dışına taşıyacak bir üretim anlayışını ve sergileme biçiminin özelliklerinin vurgular niteliktedir. Yapıtları ise imgeler ve metinler arası bir dil birliği ile ticarileştirilmiş sanat anlayışına karşı eleştirel bir duruşun kanıtı olarak yorumlanabilir. Bu karşıt duruşu Hüseyin Sidar Emen ile röportajında şu sözlerle açıklamıştır;

Hüseyin Sidar Emen: Sanat piyasası hakkında ne düşünüyorsunuz? Piyasalaşma nedeniyle sanatın özerkliğini kaybettiği kaygısını taşıyor musunuz?

Jannis Kounellis: "*1960'larda doğdu bu olay. O zamanlarda geleneksel koleksiyonerler vardı, zaten benim sanatım da eski bir sanat, bugünün sanatı değil. Bugünkü şartlar çok yeni değil. Liberalizm ve neoliberalizm kendine özgü şartlar yaratıyor, sanat alanında da bu böyle. Ve ben bu sisteme uymuyorum, karşıyım bu sisteme*" (Emen, 2013).

Müziğe, şiire ve edebi metinlere ilgisini üretimlerinde görünür bir şekilde yansıtan sanatçı mekânsal kaygılarını da bu sürece dahil etmiştir. Kounellis 1970 yılında, Roma'daki Palazzo delle Esposizioni'de, İtalyan Risorgimento'nun "film müziği" olarak kabul edilen Giuseppe Verdi'nin ünlü operası "Nabucco'dan Va' Pensiero" aryasını piyanist Frederic Rzewski'yi boş bir odada çalması için çağırmıştır (bknz. Görsel 3); çok sayıda görsel imge ve görsel verinin hâkim olduğu bir sergide müziğin saf, temel varlığı, sanki sanatçı yaratmayı başka bir zemine taşımış ve diğer duyuşsal uyaranları etkinleştirmiş gibi bir etki yaratmıştır. Bu, Kounellis'in poetikasının en inanılmaz yönlerinden birini aktarmıştır: eserlerinin her zaman farklı biçimlerde tezahür etme, kendilerini gösterme ve canlandırıldıkları yer ve ana

göre anlam kazanma olasılığını yansıtmaktadır. Öngörülemeyen, yönünü şaşırtan ve beklenmedik duygular yaratan bir canlılığa sahip organizmalar gibi (Parisi, 2019).

Görsel 3: Ugo Mulas, Yannis Kounellis: "Vitalità del negativo", 1970

Kounellis'in Jackson Pollock'a ve Amerikalı sanatçının tuvale yaklaşımının ritüelist, performatif karakterine hayran olması tesadüf değildir. Kounellis tiyatroyu-özellikle de esrarengiz trajedi duygusu nedeniyle Alman oyun yazarı Heiner Müller'in prodüksiyonunu sevse de kendi eserlerini hiçbir zaman "teatral" olarak görmemiştir (Parisi, 2019). Enstalasyonları set tasarımının ötesinde; izlenebilirliği ve izleyicide koku alma, dinleme gibi duyuşsal algıları harekete geçiren ve aktif fiziksel katılıma davet eden sergileme biçimi ve mekânsal kullanımı onun üretim dilini çağdaşlarından ayırmıştır. Yapıtlarında mekânsal olarak resimle ilişkilendiren alanları resimsel niteliklerinden kopararak yüzeydeki düzlüğü formlar aracılığıyla dikeyde ve yatayda hareketli kompozisyonlarıyla bozmuştur. Böylece bağlama özgü yapıtları geleneksel sergileme biçimlerine de farklı bir yaklaşım getirmiştir.

Görsel 4: Jannis Kounellis, "Untitled", 1989

Jannis Kounellis, 1989'da Barselona'daki eski depo Espai Poblenou'daki metal panellere hem natürmort resimleri hem de Rembrandt, Soutine ve Bacon'ın çalışmalarını çağrıştıran, gerçek et parçalarının kullanıldığı (bkz. Görsel 4) bir sergi gerçekleştirmiştir. Parçalar, insanlığın temel endişelerine işaret ederken hem uygarlık hem sanat tarihine dair de beslenme ihtiyacı ve ölümün her yerde olması ipuçları vermektedir. On yıllar boyunca, bu evrensellik duygusu, Kounellis'in çalışmalarının tanımlanabilirliğini ve bölgeye özgü olmasını sağladı; bu, kendi öncülleriyle olan diyaloguna uygun bir şekilde verildiğinde, onu sonraki nesillerin birçok önde gelen sanatçısı için bir referans noktası haline getiren ender bir denge yaratmıştır. O, bu görsel ve zihinsel iletişim biçimini, eserlerinde kullandığı görsel imgeler ve gerçek hayattan aldığı referanslarla kurmuş, doğaçlama bir şekilde bir dil bütünlüğü geliştirmiştir. Nitekim bu konuda Kounellis; "*Dünyadaki herhangi bir ülkeye elim boş gidip çok kısa sürede iş yapabiliyorum*" diyor ve bunu mucize olarak tanımlıyor (Barlow, 2010). Onun bu yaklaşımı sanatın insan ve toplum temelli bir faaliyet ve doğrudan insanı etkileyen bir alan olmasıyla yakından ilişkilidir (Yağmur, 2019).

Tolstoy, ancak ruhsal bir yeniden doğuşun sağlığa ve kutsallığa götürebileceğinin farkında olarak, oruçtan vejetaryenliğe kadar olan aşamaları işaret etmiştir. Bu trajik anlatım biçimini, Annibale Carracci, Rembrandt, Francisco Goya, Chaïm Soutine, Giorgio De Chirico, Mario Mafai, Francis Bacon, Damien Hirst gibi önemli ressamalar (Ceccobelli, 2022) eserlerinde kullanmıştır. Bunun yanı sıra Kounellis'de savaş paradoksu üzerinden şiddeti ve kötülüğü bir katliamdan, bir savaştan sonra geriye kalanı kendi üslubuyla ve eleştirel bir dil ile eserlerinde yansıtmıştır. Müstehcen olanın kültürel kodlarını metaforik olarak ele almıştır. Bu denklemde Francis Bacon'ın şu sözlerinden; "*...biz etiz, potansiyel leşleriz. Kasap'a her gittiğimde, hayvanın yerinde ben olmadığımı hayret ediyorum.*" (Santoro, 2018). ilham alırcasına Kounellis'in yapıtında kullandığı et parçaları, savaş yanlısı bir anlayış ve toplumsal bir kasaplık olarak nitelendirilen eleştirel yaklaşımla üretilen sanat tarihinin natürmort tarzı resim anlayışından örneklerle ilişkilendirilebilir. Onun yapıtı artık bir "temsil" değil, savaşın ve ölümün yıkıcı ve gerçek bir sunumu gibidir.

Bir dizi şiirsel çağrışım uyandıran Jannis Kounellis'in 2000 yılında sergilediği "İsimsiz" çalışmasında da izleyicilerin toplumsal kodlarına ve kişisel deneyimlerine dayanan karmaşık ve gerçekçi çağrışımlara yer verilmiştir. Askeri hastane yatakları, oymalı çelik gövdeler, yün battaniyeler ve çelik levhalardan oluşan bu enstalasyonda da Kounellis, endüstriyel malzemeleri dönemsel bazı olaylarla ilişkilendirmiş ve sıcak veya soğuk, sert veya yumuşak yapıda olan malzemeleri yatay ve dikey kurguda sergilemiştir. Yatak hem mahrem hem de bir sıcaklık ve güven hissi veren yer olarak düşünülebilir; hastane yatağı ise insanın dışsal olumsuzluklarla ve hastalık veya ölümle yüzleştiği bir çağrışıma sahiptir. Buradaki kurgu ise kullanılan malzemelerin ve yerleştirme biçimi nedeniyle daha çok savaşın soğuk yüzünü hissettirmektedir. Çelik, soğukluk ve verimsizlik hissi ile dolu bir malzemedir. İzleyiciler yapıtı deneyimlerken, malzeme ve mekân, sanat eseri ve mimari arasındaki karmaşık ilişki yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Kounellis'in bu kişisel deneyimine bağlı olarak yaratılan kompozisyon, toplumsal kodlar ve görsel anımsatıcılarla yeniden deneyimlenebilen bir anı yaşatmaktadır.

Görsel 5: Jannis Kounellis, "Untitled", 2000

Yaşadığı çevreyi sosyokültürel açıdan değerlendirmek ve gözlemlemek tasarlanacak biçim ve formun ortaya çıkmasında etkindir (Kaya, 2022). Jannis Kounellis'in de çalışmaları genellikle güçlü bir geçmiş, sosyal hayat, evrensel kültürel miras ve kişisel hafıza duygusu taşımaktadır. Yapıtlarında kullandığı malzemeleri sergileme biçimi, mekanla ve izleyiciyle ilişkisi onun görsel diliyle birlikte kişisel ikonografisini yansıtmaktadır. Yaşam deneyimlerini toplumsal hafıza ve anımsatıcılar aracılığıyla sunan Kounellis, izleyiciyi görsel ve fiziksel olarak enstalasyonlarına dahil etmektedir. Bu amaçla insanın tüm duyu organlarını harekete geçiren malzemeler kullanmış ve algısal sürece toplumsal kodlarla birlikte koku, ses ve dokunma duyularını ustalıklı kullanmıştır. Onun amacı toplumun ve bireylerin hafızasında saklı olanı açığa çıkarmak olarak düşünülebilir. Çünkü; İnsanların hangi topluluklara bağlı olduklarını anlamak ve hatırlamak için onların aynı yerde toplanmış olduklarını göz önünde bulundurmamak ve o yerin imgesini belleğinde saklamak yetmez (Halbwachs, 2018).

Sanatçı, poetik izler taşıyan sergilerinden birinde galeri mekânının tamamını dahil ettiği bir yerleştirme yapmıştır. 2001 yılındaki bu yerleştirmesinde mekânın tavanından zemine kadar dikey olarak uzanan ve gerek malzeme gerekse boyut açısından birim tekrarlarından oluşan terazilerde kahve kullanmıştır (bknz. Görsel 5). Kahve, sanatçının doğduğu liman kenti olan Atina, Napoli ve Pire gibi liman kentlerinde ticareti yapılan bir ticari maldır. Aromasını çevredeki alana yayan kahve, Akdeniz pazarlarını, mal ticaretini ve nakliyesini çağrıştırmaktadır. Aynı zamanda bize günlük ritüellerimizi hatırlatarak Arte Povera'nın sanata yaşam olarak olan ilgisinin bir örneğini oluşturmaktadır.

Görsel 6: Jannis Kounellis, "Untitled", 2001

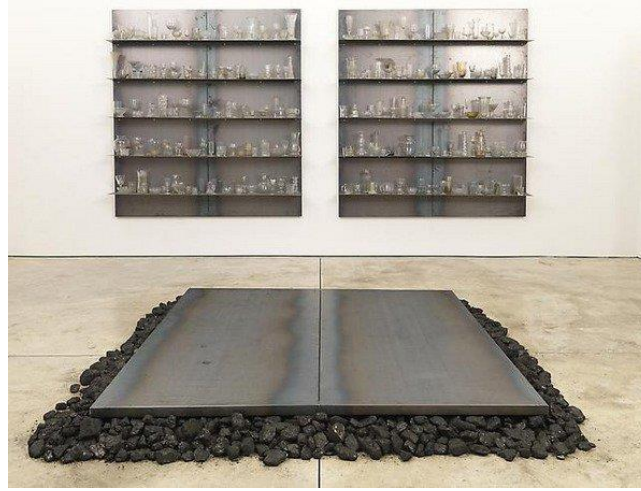
Jannis Kounellis'in yapıtlarındaki bu sosyal hayatın referanslarını içeren, kültürel kodları yansıtan ve toplumsal hafızayı anımsatıcılarla harekete geçiren üretim dili, her dönemin ekonomik ve politik özelliklerini yansıtmaktadır. Böylece toplumsal ve kişisel hafızada imgesel olarak yer edinmiş çağrışımları ortaya çıkarmaktadır. Bu değişmezlik gösteren imgelerin görsel ve zihinsel kalıcılığını ise toplumsal uzamlar ve mekânsal çözümlenmeleriyle güçlendirmektedir. Nitekim bu konuda Paul Connerton kitabında şu ifadeler yer vermiştir;

"Toplumsal uzamlarla ilgili imgelerimizin görece değişmezlik göstermesinden dolayı, değişmedikleri gibi bir düşe kapıldığımızı ve yaşanan anda geçmişi bulup ortaya çıkarma gibi bir saniya yol açtıklarını söylemektir. Anılarımızı, bizi kuşatan maddeler ortamına bağlayarak koruruz. Onları canlandırmak istersek, ilgimizi toplumsal uzamlara yönelmemiz gerekir; için- de yaşadığımız, adımlarımızla ikide bir üzerinden geçtiğimiz, her zaman girebildiğimiz, her an kafamızda canlandırıp kurabildiğimiz uzamlarımıza yöneliriz. Anılarımız, grubun zihinsel ve maddi uzamlarına yerleştirilmiş durumdadır" (Connerton, 2014).

Jannis Kounellis'in kültürel çağrışımları olan ve izleyicinin tüm duyularına hitap edebilen bu yerleştirmelerindeki toplumsal referanslar içeren organik ve inorganik malzemeleri arkeolojik buluntular gibi raflarda sergilemektedir. Gündelik kullanım eşyalarından olan cam malzemeleri kırılabilirliği ve görsel niteliği açısından göçebe hayata bir gönderme yapan imgeler olarak kullanmıştır. 2013 yılında sergilediği bu çalışma da (bkz. Görsel 7) değerli bir eşyanın sergilenme pratiğini yansıtırken diğer taraftan da sanayi devriminin çağrışımlarını taşıyan, metal, kömür ve cam malzeme ile tarihsel ikonografiyi canlandırmıştır. Ayrıca bir müzik notasını çağrıştıran ve Kounellis'in sanatının resimsel doğasına işaret eden raflar ile zeminde onu biçim ve içerik açısından destekleyen metal ve kömür adeta tarihsel ve toplumsal bir şiirin görsel ifadesi gibidir.

Bu çalışma ile sanatçı, geçmiş duygusunu yakalayan ve belleği günümüz insan durumuyla uyumlu hale getiren bir dili görselleştirmiştir. Çalışmanın arkasındaki dört panelin ölçeği,

Kounellis'in uygulamasında sıklıkla atıfta bulunduğu bir insanın yaşam alanı olan çift kişilik bir yatağa atıfta bulunuyor. Metal malzeme ayrıca endüstriyel referanslarının yanı sıra kömürle ve camla ilişkisi açısından mesafeli ve soğuk bir his yaratmaktadır. Bunlara ek olarak kompozisyonun yatayda ve dikeyde birbirini tamamlayan parçaları bütünlüklü bir izleme açısı ve algısı yaratmaktadır.

Görsel 7: Jannis Kounellis, "Untitled", 2013

Yolculuk temasının Jannis Kounellis için birçok anlamı vardı: gezginlerin coğrafi hareketi, anıların yolculuğu ve varoluşsal keşif. Sanatçı, durumunu bir gezgin olarak hayal etti. Sanatçının doğduğu Atina'nın liman kenti Pire gibi limanlara mal taşımak için kullanılan malzemeler de yapıtlarının kişisel ikonografisinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nesnelere kıyafetler, gezginlere ve göçebelere atıfta bulunurken, dolap, yatak ve battaniye gibi benzeri unsurlar ise savaş ve ölümü çağrıştıran görsel öğeler olarak kullanılmıştır.

Sanatçının üretiminde tekrarlanan imgeler, yapısal ve görsel özellikleriyle birlikte çağrışımları açısından bir tezat oluşturmaktadır. Bir sayfadaki kelimeler gibi, sıralar halinde dizilmiş nesnelere, Ellis Adası'nda karaya çıkan göçmenleri çağrıştıran cam eşyalarla bir anlatı sunulmaktadır- kimlik arayışındaki birçok küçük figür bu anlam alanını oluşturur. Çocuklukta, her nesnenin tekil nitelikleri paradoksal bir şekilde ortaya çıkar; her birinin kendi hikayesi var gibi görünmektedir. Kömür de insan emeğine atıfta bulunur ve bir kez daha yolculuğa işaret etmektedir. Sanatçı için yolculuk, bir içsel macera, ötekine açılma olasılığından doğan bir benlik keşfidir. Sanatçı, sergi boyunca hümanist değerleri öne çıkarmış ve bunları tarih ile çağdaşlık arasında kısa ve öz bir diyalog içinde dile getirirken, aynı zamanda gündelik hayatın dramasını ve poetik yönünü vurgulamaktadır (Panicelli, 2013).

Kounellis'in özel üretim olan duvara monte edilmiş çelik raflardan oluşan ve zeminde de aynı boyutların ve yüzey özelliklerinin tekrar edildiği yapıtları bir bütün olarak ele alındığında, eserler notalardaki dörtlüklere veya bir şiirden mısralara benziyor- belki de geçmiş günlere lirik bir gazel. Bireysel olarak, cam eşyaların tozlu, kullanılmayan ve kırık parçaları da bir miktar hafıza hayaletini çağırır gibidir. Hem varoluşsal hem de gerçeküstü bir anıt etkisi yaratan bu kompozisyonlarında Kounellis'in varoluşu sürekli bir dönüşüm

karmaşası olarak gördüğü izlenimini artırıyor. Bir modernite deneyimi olarak yolculuğa, emeğe ve toplumun kültürel kodlarına göndermeler yaptığı bu yapıtında sanatçı üretim dilini ve kendi tarihini yansıtmaktadır. 15. yüzyıl ressamı gibi, Kounellis de sanatını insan ve mekânın bir ölçüsü olarak inşa etmektedir (Laster, 2013).

Görsel 8: Jannis Kounellis, "Untitled", 2016

İşaretlerin, anımsatıcıların ve temsillerin saplantılı, baskıcı tekrarının sanatın dolaysız gücünü, etki kapasitesini elinden aldığı bir dünyada sanatın yaşamı, şiirsel gücü nasıl sürdürülür (Jimenez, 2016)? sorusuna yanıt niteliğinde yapıtlar üreten Jannis Kounellis'in eserlerinde, uygarlığın, klasik Akdeniz kültürünün ve farklı kültürel özelliklere sahip toplumların hafızasını ve insanın tatmin arzusunu birbirine bağlayan bir sanatsal eğilim gözlenmektedir. Konformizm ve teslimiyetle karakterize edilen bir dönemde, sanatçının radikal, şiirsel ve politik bağlılığı kişisel deneyimleriyle birleşince birçok görsel ve zihinsel anımsatıcının kullanıldığı yapıtlara dönüşmüştür. Var olanı yeni bir şey olarak değil ancak eski ve yerleşik olanı dönüştürerek zihni ve algıyı etkileyen bir görsel unsur olarak sunmuştur. Bu durum Connerton'nun kitabında şöyle açıklanmıştır;

Ne var ki mutlak anlamda yeni bir şeyi aklın kabul etmesi olanaksızdır. Bunun nedeni, yalnızca tümüyle yeni bir başlangıç yapmanın son derece güç olması değildir; pek çok eski bağlılık ile alışkanlığın, eski ve yerleşik bir şeyin yerine yenisini koyma çabamızı engellemesi de değildir yalnızca. Bunlardan daha temel bir neden vardır: Ne türden olursa olsun belli bir deneyimin akla yakın olduğundan emin olabilmek için onu, daha önceki deneyimlerimizin oluşturduğu bağlama dayandırmak zorunda oluşumuzdur; yani herhangi bir tekil deneyimden önce zihnimizin, daha önce deneyimi yaşanmış şeylerin tipik biçimlerinden oluşmuş bir genel çerçeveye göre önceden bir eğilim edinmiş olması gerekir. Zihnimizi etkileyen bir şeyi ya da eylemi kavramak, onu, olabileceklere ilişkin bir beklentiler sistemi içinde bir yerle- re yerleştirmektir. Sınırları zaman içindeki deneyimlerimize göre çizilen

kavrama dünyası, anımsamaya dayanan örgütlü bir beklentiler kümesinden oluşur (Connerton, 2014).

Meksika'nın Aguascalientes kentindeki yeni MECA müzesinde sergisinde de Kounellis, eğitim, kültür ve sanat alanlarının inşa edildiği o şehrin endüstriyel alanlarının malzemelerini ve kalıntılarını kullanarak yine toplumsal hafızayı yinelemek üzere bir enstalasyon oluşturmuştur. Kounellis, sergisinin parçalarını o dönemin malzemeleriyle, kalıntılarıyla, izleriyle, metal plakalar ve özellikle taşların üzerine yatan demiryolu ve maden işçilerinin kullandığı dolaplarla inşa etmiştir (bknz. Görsel 8). Nitekim o dönemde "yeni kentin doğurgan aktörleri maden ocağı, fabrika ve demiryoluydu" (Şengünalp, 2019). Kounellis'de bu aktörleri yeniden görünür kılmış ve zamansal bir farkındalık yaratmıştır. Görünür olmayı gösterebilen ve tanımlı nesnelerin tanımlarını genişletebilen bu yapıtı geçmişi ve geleceği sorgulatan zamansal bir yolculuk gibidir. Kounellis hafızayı ve anıları harekete geçirir: izler, işaretler, göstergeler birer araç olarak kullanılmıştır. Açık temsil yerine, nesnelerin ve imgelerin çağrışımlarını aktaran bu yapıtla değişim, metamorfoz veya yok olma gibi kavramları vurgulamaktadır. Kısacası, Kounellis'in işlerinde biçim, yaratıcı sesin parçalanma durumunun bir izi, bir yankısı, rezonansı ve sahnelenmesi olarak yeniden yapılandırılmıştır. Ütopik dürtünün ve hayatın yüceltilmesinin ayak izleri gibidir (Jimenez, 2016). Geçmiş ve gelecek anılarla yaratılır, izlerle ve anımsatıcılarla kalıcılık kazanır.

Demek ki bilinç, geleceğe eğilerek onu gerçekleştirmeye ve ona katılmaya çalışan geçmişin şu anki bölümünü kendi ışığıyla her an aydınlatır. Böylece yalnızca belirsiz bir geleceği belirlemekle meşgul olan bilinç, ışığın bir bölümünü, geçmişteki en uzak durumlarımıza yayabilir ve bu durumlar, şimdiki durumumuzu, yani yakın geçmişimizi yararlı bir şekilde düzenleyebilir; gerisi karanlıkta kalır. Yaşamın temel yasası sayesinde -ki bir eylem yasasıdır-, tarihimizin bu aydınlanmış bölümüne yerleşip kalırız: karanlıkta korunan anıları algılamakta hissettiğimiz güçlük buradan kaynaklanır. Çağrışımlar ve kodlar anıları aydınlığa çıkarır (Bergson, 2015).

Sanat tarihinden ilham alan, aydınlanmayı sembolik olarak yapıtlarında kullanan ve kişisel ikonografisini toplumsal hafıza üzerinden oluşturan Kounellis, bu eğilimini anıları nesnelere aracılığıyla açığa çıkararak göstermiştir. Böylece yapıtlarınca kullandığı imgelerin her biri birer anımsatıcı, her yerleştirmesinin anlam alanı ise toplumun sosyal ve kültürel değerlerini yansıtan unsurlara dönüşmüştür.

SONUÇ

Geçmişe bağlılığı düşündüren sembolik nesnelere kullanan Kounellis, tekrarlardan oluşan kompozisyonlarını insanın geçmişini, hafızasını, kültürünü ve tarihini hatırlatma kaygısıyla oluşturmuştur. Mekânsal çözümlerini ise izleyicide sürükleyici ve geçmiş ile gelecek arasında bir yolculuğu olanaklı kılan anlayışla gerçekleştirmiştir. Dikey ve yatay eksenlerde yerleştirilen nesnelerin gündelik hayattaki işlevi, anlamı ve algısını dikkate alan sanatçı, zemini ve duvarı bir anlatının bütünlüklü parçaları olarak kullanmıştır. Ayrıca yatay bir tasarımı dikey bir yüzeye aktararak, mekân, mimari ve geleneksel resim mekânı arasında yeni sorgulama alanları yaratmıştır. Alımlayıcıyı görüşün ötesine geçen duyusal bir deneyime davet ederken, kokuyu, sesi ve yazıyı üretiminin merkezinde tutmuştur. Kounellis

temel insani durumlara atıfta bulunmuş ve izleyici açısından görüşün önceliğini diğer duyuları öne çıkararak eşit oranda algı yaratmış ve duyuşal veya görsel kodlarla cevaplar aramıştır.

Güzellikten çok öze yaklaşma kaygısıyla üretim yapan sanatçı, tarihsel süreç içerisinde insani durumları ve toplumsal olayları ele almıştır. Jannis Kounellis, görüldüğü üzere yapıtlarında sosyolojik ve politik bir söylem geliştirmiştir. Sanatçının kişisel deneyimleri üzerinden toplumsal ve kültürel kodlara dair görsel vurguları izleyiciyi zamansal bir sorgulama ve okumaya davet etmektedir. Kullandığı organik ve inorganik malzemelerin gündelik yaşamla bağlantısı onun üretim dilini ve kişisel ikonografisini yansıtmaktadır. Sanayi devrimine gönderme yapan metal levhalarla yatayda ve dikeyde oluşturduğu kompozisyonları, canlı veya cansız diğer unsurlarla birlikte her coğrafyada yerel kültüre ve toplumun hafızasına dair anımsatıcıları içermektedir. Örneğin; kahveyi doğduğu liman kenti olan Pire ile ilişkilendirirken izleyici için anımsatıcı olarak kullanmış olması onun sembolik değerleri yeniden tanımlama ve yaşatma kaygısını göstermektedir.

Kounellis, nesnelere teatralliğini fenomenolojik amaçlar için kullanmıştır. Onun üretim anlayışı, avangardın sınırlandırılmasına meydan okuyan ve anakronik bir eğilimle olgunlaşmıştır. Kounellis eserlerinde, temsildense çağrışımlar kullanmış ve endüstriyel malzemelerle modernitenin gerekliliklerini sunmuştur. Yerel kültürün ve bölgesel lehçenin toplumsal yönünü vurgulayan sanatçı, lirik anlatım dilini modernite ile karşı karşıya getirmiştir (Merjian, 2019). Bir sanatçı olarak Kounellis, aynı anda hem gelecek nesillere yol gösterebileceğini hem de sanat tarihinin önemli sanatçıların üsluplarının üzerine özgün arayışlar inşa edebileceğini öğreten bir misyon edinmiştir. Kounellis ile gelenek, neredeyse tükenmez bir yenilenme kaynağı olduğunu kanıtlamış ve gündelik hayattan materyaller ile geçmişle gelecek arasında izleyicinin bağ kurması sağlanmıştır. İzler ve çağrışımlar ile yerleştirmelerindeki anımsatıcılar, kolayca deşifre edilebilir olmuştur. Böylece toplumun hafızasında anımsanmaya değer ve yeniden anlamlandırılabilir konuları, kültürel ve sosyal açıdan kişisel deneyimleriyle birleştirerek sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Barlow, P. (2010, Mayıs). Universal Soldier: Jannis Kounellis. *Art Review*(4), 62-63.
https://www.heimread.com/: chrome extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.heimread.com/imgs/art_review_5_10.pdf adresinden alındı
- Bergson, H. (2015). *Madde ve Bellek* (2.Baskı b.). (I. Ergüden, Çev.) Ankara: Dost Yayınevi.
- Bulat, S., & Bulat, M. (2014). Form ve Kompozisyon. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 478-488.
- Ceccobelli, B. (2022). *Carne da Macello*. <https://e-zine.it/>: <https://e-zine.it/articoli/carne-da-macello/> adresinden alındı
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (2. Basım b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Emen, H. S. (2013). *Jannis Kounellis: Aslında Her Şey Geleneksel*. Sanatatak:
<http://www.sanatatak.com/view/aslinda-her-sey-geleneksel> adresinden alındı
- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif Bellek*. (Z. Karagöz, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Jimenez, J. (2016). *Exposición de Jannis Kounellis en Aguascalientes, México*.
<http://josejimenezcuerpoytiempo.blogspot.com>:
<http://josejimenezcuerpoytiempo.blogspot.com/2016/02/exposicion-de-jannis-kounellis-en.html> adresinden alındı
- Kaya, İ. (2022). Kampüs Alanındaki Kurumuş Bir Ağacın Sanat Nesnesine Dönüşüm Süreci ve Olasılıklar. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 12(1), 140-155.
- Laster, P. (2013). *Jannis Kounellis*. (H. Halle, Dü.) art@timeoutny.com: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.heimread.com/imgs/Time_Out_New_York_6_13_13.pdf adresinden alındı
- Merjian, A. (2019). *The Lingering Presence of Jannis Kounellis*. <https://hyperallergic.com>:
<https://hyperallergic.com/509428/the-lingering-presence-of-jannis-kounellis/> adresinden alındı
- Panicelli, İ. (2013). *Jannis Kounellis*. /www.heimread.com: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.heimread.com/imgs/Kounellis_Artforum_9_2013.pdf adresinden alındı
- Parisi, C. (2019). Jannis Kounellis Atto Unico. *L'Officiel Art*, 79-82.
- Pichini, S. (2015). *Jannis Kounellis Re di Picche*. Galleria Continua: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.galleriacontinua.com/assets/website_attachment/JANNIS-KOUNELLIS-Re-di-picche-EN.pdf adresinden alındı
- Santoro, M. (2018). *Noi Siamo Carne*. <https://muromaestro.wordpress.com/>:
<https://muromaestro.wordpress.com/2018/11/30/8896/> adresinden alındı
- Sönmez, A. (2017, Şubat). *Jannis Kounellis' Onun Sözleriyle Veda*.
<http://www.sanatatak.com>: <http://www.sanatatak.com/view/jannis-kounellise-1936-2017-sozleriyle-veda> adresinden alındı
- Şengünalp, C. (2019). Sanayi Sonrası Kentleşme Sürecinde Heykelin Mekansal İşlevi. *İdil Dergisi*(64), 1609-1623.
- Yağmur, Ö. (2019). Plastik Değerlerin Antik Dönem Takı ve Metal Eserlerinde Kullanılması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(94), 68-75.
- Zengin, M. H., & Bulat, M. (2022). Atatürk Üniversitesi Kampüsüne Sanatsal Bir Müdahale: Atık Metallerden Heykel Uygulaması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(132), 264-277.

GÖRSELLER KAYNAKÇA

Görsel 1: <http://www.sanatatak.com/view/aslinda-her-sey-geleneksel>

Görsel 2: <https://tinyurl.com/2p9fw6ec>

Görsel 3: <https://www.blindarte.com/home/cataloglot/7525>

Görsel 4: <https://e-zine.it/articoli/carne-da-macello/>

Görsel 5: <https://www.artbasel.com/catalog/artwork/85806/Jannis-Kounellis-Untitled>

Görsel 6: <https://art.moderne.utl13.fr/2015/05/cours-du-11-mai-2015/2/>

Görsel 7: <http://1995-2015.undo.net/it/mostra/160178>

Görsel 8: <https://dailyartfair.com/exhibition/15370/jannis-kounellis-gladstone-gallery>

ÇALIŞANLARIN MOTİVASYONUNDA YÖNETİMİN ETKİSİ ÇALIŞMALARININ ANALİZİ

Faten ÖZTÜRK¹ & Süleyman DÜNDAR²

Öz

Liderlerin en temel fonksiyonlarından birisi çalışanların motivasyonunu yüksek tutmak ve iyileştirmektir. Bu çalışmada, literatürde yapılmış çalışmalara ve bulguları araştırılmış ve sonuçlar üzerinden değerlendirme ve analizler yapılmıştır. Literatür incelemesi sonucunda en fazla çalışılan liderlik türlerinin; karizmatik, dönüşümcü, demokratik, otokratik, babacan, araçsal, etkileşimli, serbest bırakıcı ve vizyoner lider olduğu görülmüştür. Literatür analizi sonucunda; özel işletmeler, kamu ve özel sağlık sektöründe demokratik, dönüşümcü, yeniliğe açık liderlerin motivasyonu arttırdığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Lider, Liderlik Türleri, Yönetim Tarzı, Motivasyon, Sağlık Çalışanları

ANALYSIS OF MANAGEMENT IMPACT STUDIES IN THE MEDVING OF EMPLOYEES

Abstract

One of the most basic functions of leaders is to keep employees motivated and improve. In this study, studies and findings made in the literature were investigated and evaluations and analyses were made through the results. As a result of the literature review, the most studied types of leadership; he was seen as charismatic, transformational, democratic, autocratic, paternalistic, instrumental, communicative, liberating and visionary leader. As a result of the literature analysis; It has been seen that democratic, transformational, innovation-open leaders in private enterprises, public and private health sectors increase motivation.

Keywords: Leader, Leadership Types, Management Style, Motivation, Healthcare Professionals.

GİRİŞ

Yönetim tarzı ya da başka bir deyiş ile yöneticinin sahip olduğu yönetim özelliği, çalışanların motivasyonunda önemli bir rol oynamaktadır. Lider ve yönetici kavramları birbirleriyle karıştırılan kavramlardır. Yönetici, pozisyonu gereği örgütü bir arada tutan ve örgüte karşı sorumlu olan kişidir. Lider ise kendisini takip eden kişileri geliştirme ve ortak hedeflere ulaşmak için yönlendiren kişidir. Bununla birlikte çalışma ortamlarında; yönetici lider olabilir veya örgütün oluşumundan dolayı tek bir yönetici vardır ve liderliği de onun sağlaması gerekebilir. Dolayısıyla bazı örgütlerde ikisini birbirinden ayırmak güçtür. Organizasyonların tümünde iş gücünü arttırmak ve en üst seviyeye getirmek için çalışmalar yapar. Liderler, kararlara katılımı sağlayarak adil davranarak motivasyonu arttırmaya çalışır. Bireylere sağlanan teşvik, ödül gibi durumlarla yine motivasyon yükseltilmektedir.

¹ İzmir Bakırçay Üniversitesi, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Tezli Yüksek Lisans Bölümü Öğrencisi, e.posta: faten.ozturk@hotmail.com, orcid numarası: 0000-0002-6522-8685

² Prof. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Dekanı, Sağlık Yönetimi Bölüm Başkanı, e.posta: suleyman.dundar@bakircay.edu.tr orcid numarası: 0000-0001-6518-2296

Çalışanlar yeteri kadar motive edildiğinde iş gücü artar ve işletmenin verimliliği de artmış olur. Motive edilmeyen bireyler işletmeler içinde yeterince verimli olamaz. Çalışanların motivasyonu işletmeler açısından hayati önem taşır denilebilir. Herhangi bir işletmenin başarısı o işletmede çalışan bireylerin motivasyonuna bağlıdır. Liderler çalışanlarını nasıl motive etmeleri gerektiğinin farkında olmalıdırlar. Bu çalışmanın amacı, çalışanların motivasyonunda liderlik türlerinin etkisinin incelenmesidir.

MOTİVASYON

Motivasyon yani isteklendirme, bireyleri belirli davranışlara yönlendiren etkilerdir. Başka bir deyişle motivasyon güdülenmenin etkisiyle oluşan durumdur(Özüpek & Aktan, 2002). Motivasyon kelime olarak Latince “movere” hareketlendirme kelimesinden türetilmiş olup psikolojik bir olgu olarak ele alınmıştır(Yeşil, 2016). Motivasyon; fizyolojik, psikolojik ve sosyal motivasyonlar olmak üzere 3 sınıfa ayrılabilir. Fizyolojik motivasyonlar için insanın temel ihtiyaçları sayılabilir. Psikolojik motivasyon ise daha çok ruhsal gereksinimlerdir. Sosyal motivasyon için toplumun beğenisini kazanmak denilebilir(Doğanlı & Demirci, 2014). Spesifik olarak kapsam ve süreç teorileri biçiminde iki grupta ele alınmıştır(Tiryaki, 2008).

Kapsam Teorileri

Kapsam teorileri; insanları tatmin eden, güdüleyen gayelerini ele alır. Buna göre kapsam teorileri insanların gereksinimlerine göre hareket etmektedir(Özer & Topaloğlu, 2002). Teorileri savunanlar, çalışanların değer ve ihtiyaçları karşılandığı zaman tatmin edilebileceklerini düşünmektedirler. Kapsam teorileri, çalışan motivasyonunu arttırmaya yönelik çalışmaları ele alır. Maslow'un gereksinimler hiyerarşisi kuramlarında ki en üst basamaktaki kendini geliştirme tamamlandığında motivasyonun da karşılanmış olacağı unutulmamalıdır. Aynı zamanda unutulmamalıdır ki kendini geliştirme kişiden kişiye değişkenlik gösterir ve süreklilik ister. İş doyumunu doğrultusunda elde edilmek istenilen davranışlar için ihtiyaçları belirlemek ve karşılamak önem arz etmektedir(Küçüközkan, 2015). Kapsam teorileri kuramcıları, Maslow, Alderfer, Herzberg, McClelland kuramlarını inceleysek:

Maslow'un Gereksinimler Hiyerarşisi Kuramı

Maslow, gereksinimler hiyerarşisini merdiven basamakları şeklinde tanımlamış ve birini gerçekleştirmeden diğerine geçilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca piramidin en üstündeki kendini gerçekleştirme kısmına ulaşan birey piramidin alt basamaklarını gerçekleştirmeye devam etmektedir. Aynı zamanda kendini gerçekleştirme basamağında birey doyumsuzdur ve sürekli gelişmeye devam etmek ister(Özer & Topaloğlu, 2002). Basamakları tamamlayan bireyin özelliklerini Maslow şu şekilde sıralamıştır(Karapınar, 2008):

1. Gerçeği kabul etmiş ve gerçeğe göre davranış sergilemektedirler.
2. İnsan farklılıklarını, benliklerini, doğayı tümüyle kabul etmişlerdir.
3. Benlik ego manyasından ziyade problem çözme yetisindedirler.
4. Kendileri ile barışık oldukları için yalnız kalma eğilimleri mevcuttur.

5. İradelidirler, bu da gerektiğinde toplumdan kendilerini ayırmayı becermelerini sağlar.
6. Yaşamayı, hayatı severler ve kıymetini bilirler.
7. Demokratik yapıya sahiplerdir.
8. Yaratıcılık özellikleri gelişmiştir.
9. Derin ilişkiler kurabilirler ve bu onlar için önem taşımaktadır.
10. Amaçları, iyi ve kötüyü ayırabilme özelliğine sahiplerdir.

Maslow hiyerarşi piramidinin yanı sıra, bilişsel ve estetik olmak üzere iki biçim üzerinde de durmuştur. Bilişsel; idrak, öğrenmek, tanımak iken estetik ise daha çok güzellik temellidir.

Alderfer'in V.I.G Kuramı

Alderfer, kuramını Maslow'u takip etmek ve eksiklerini gidermek amacıyla kurmuştur. Özellikle çalışma alanında geliştirmeler üzerine çalışmalar yapmıştır. Bunun ile birlikte üç bölümde inceleme yapmıştır(Özer & Topaloğlu, 2002):

1. Varoluş Gereksinimi: İnsan yaşamını sağlamak ve sürdürmek için gereksinimlere ihtiyaç duyar. Bunlar fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçlarıdır.
2. İlişki Kurma Gereksinimi: İçten, derin bir iletişim ve ilişki ile doyum sağlama olarak belirlenmiştir.
3. Gelişme Gereksinimi: bu gereksinim saygınlık ve kendini gerçekleştirmeyle kapsamaktadır.

Bu maddelerle Alderfer, Maslow'un hiyerarşisini üç gereksinim kapsamında toplamış ve daha somut bir şekilde ele almış ve soyut kavramları daha üst seviyede tutmuş yeterince doyum alınmaz ise soyut kavramların yerine somut kavramların geçeceğini benimsemiştir(Özer & Topaloğlu, 2002).

Herzberg'in Kuramı

Frederic Herzberg, 1950 ve 1960'lı yıllar arasında çift faktör kuramını ortaya atmıştır(Özer & Topaloğlu, 2002). Herzberg, kuramında bireyin; işi, mesleği, çalışma hayatı konusunu ele almış ve iş hayatlarındaki beklentileri nelerdir sorusuna cevap bulmak istemiştir(Tiryaki, 2008). Frederic Herzberg çift faktör kuramını, önleyici-hijyen ve isteklendirici etkenler olmak üzere iki grupta incelemiştir(Tiryaki, 2008).

1. Önleyici (Koruyucu)-Hijyen Etkenleri: Bireyin iş çevresi, iş arkadaşları, yönetim, örgüt içi ilişkiler, maaş, hiyerarşik sistemi kapsamaktadır.
2. İsteklendirici (Motive Edici) Etkenler: Bireylerin tatmin olması için gereken başarı, sorumluluk, kendini geliştirme ve ilerleme duygularıdır.

Herzberg'in çift faktör kuramında motivasyonun gerçekleşmesi için öncelikle önleyici etkenlerin gerçekleşmesi gerekmektedir.

McClelland Kuramı

1938 yılında McClelland, başarı gereksinimi kuramını ele almıştır. David C. McClelland'ın Başarı Gereksinimi Kuramını başarı, güç, ilişki kurma şeklinde üç grupta toplamıştır(Özer & Topaloğlu, 2002).

1. Başarı İhtiyacı: McClelland, başarı ihtiyacını mükemmelliğe giden davranışlar olarak tanımlamıştır. Bu kurama göre bireyler davranışları, performansları ve başarı dürtüsünün dışı vurum şeklidir. Bu durum şu şekilde açıklanmıştır(Özer & Topaloğlu, 2002):
 - Başarıya ihtiyaç duyan bireyler sağlam riskler alırlar.
 - Hızlı ve kesin dönütler almak isterler.
 - Motive olmaları için başarılarından tatmin olmalılarıdır.
 - Sürekli olarak hedeflerine yoğunlaşmışlardır.
 - Kişisel sorumluluklarını her daim alırlar.

Buna göre McClelland araştırmalarını iki temel sonuca vardırılmıştır(Özer & Topaloğlu, 2002):

- Başarı ve ekonominin doğru orantılı olduğu,
 - Başarı hedefleri için ülkenin eskiden beri gelen kültür ve davranışını incelemek gerekir
2. Güç İhtiyacı: Bu ihtiyaca göre güç, insanlar üzerinde hâkimiyet kurarak onları etkileyerek tatmin olmaktır. McClelland, araştırmasında başarı arttıkça güce ihtiyaç olmadığı bulgusuna ulaşmıştır. Buna göre girişimci başarıyı ister iken yönetici gücü tercih edebilmektedir.
 3. İlişki Kurma İhtiyacı: Bu ihtiyaç için kişinin sosyal ilişkiler kurup sevgi ve saygı alması gerekmektedir.

McClelland'ın bu kuramındaki öğeler sabit bir hiyerarşi içinde değillerdir. Bireylerin ihtiyaçlarına göre değişiklik göstermektedir(Özer & Topaloğlu, 2002).

Süreç Teorileri

Süreç teorileri davranışın başlamasından sürdürülmesine kadar ki aşamaları ele alır. Teorilerin asıl amacı bireylerin kararlarına bakılarak alta yatan psikolojik durumları belirlemektir(Şeker, 2021). Süreç teorileri, motivasyonla ilgili değişkenlerin ve motivasyona olan etkisini ele almışlardır. İçsel etmenlere ek olarak dışsal etmenlerde motivasyonu etkiler(Küçüközkan, 2015). Bu teoriler başlıca şu teorisyenler ele almıştır(Küçüközkan, 2015):

Vroom'un Teorisi

Vroom beklenti teorisini öne sürmüş ve bireyin işindeki başarısı ödüllendirilmiş bir harekâtın olgusudur. Kişinin, kendi istediği sonuca varmasını ele almıştır. Eğer kişinin bu isteği örgüt içinde yarar sağlıyorsa motivasyonu da sağlanmış olur(Küçüközkan, 2015).

Vroom, valens ve beklenti olarak motivasyonu iki kavramda ele almıştır. Valens, bireyin sonuca ulaşmak için harcadığı çabayı ve bunun sonunda alacağı ödülü ne kadar istediği şeklinde açıklanabilir. Beklenti ise kişinin hangi davranışı seçeceğine yönelik motive olması şeklinde tanımlanabilir. Yani istenilen faydaya doğru götüren davranışı seçme olarak da anlatılabilir. Beklenti teorisinin temelini ödüller oluşturur. Bireyin başarıya ulaşma durumunda organizasyon tarafından verilecek ödüllerin, bireyi motive edeceği düşünülmüştür. Ödüller üç kısımda ele alınmıştır: ödülün değeri, ödül ile icraat(verim) arasındaki ilişki ve kişinin beklentisidir. Bu ödüllerin hepsinin karşılanması motivasyonu arttırdığı gibi birinin etkisiz olması durumu sıfırlar(Yeşil, 2016).

Lawler ve Porter'in Teorisi

Porter ve Lawler, beklenti teorisini geliştirmiş ve geliştirilmiş beklenti teorisini ortaya atmışlardır(Küçüközkan, 2015). Bu kuramcılara göre çalışanı, çalıştığı ortamdaki aynı işi yapan bireylerle kendini karşılaştırdığında adalet ortamının etkilediğini öne sürmüşlerdir. Başarı ve çabadan ziyade bireyin aldığı ödüller beklentilerini karşılamalı ve sorumlulukları görev ve yetkileri detaylı olarak belirlenmelidir(Küçüközkan, 2015). Teorisyenlere göre sade çaba değil, bilgi de önemlidir. Sağlık eğitimi almamış birinin sağlık hizmeti veremeyeceği gibi ifade edilebilir. Aynı zamanda bireyin kendinde gördüğü rolü de ele almıştır. Bu durumda bireyin örgüt içindeki motivasyonunun artması için rollerinin belirlenmiş olması gerekir. Ancak bu şekilde olası çatışmalar engellenebilir ve motivasyon artışı olur. Porter ve Lawler'ı, Vroom'dan ayıran bir başka özellik ise verilen ödüllerin eşit olarak dağıtıldığı inancını benimsetilmesi gerektiği düşüncesidir(Yeşil, 2016).

Ödül Adaleti (Eşitlik)Teorisi

Adams tarafından geliştirilen bu teori adalet, hakkaniyet üzerine kuruludur. Bireylerin çalışma sonuçlarında adaletsizlik, dengesizlik gibi durumlar mevcut ise bu durum motivasyonu negatif yönde etkilemektedir(Küçüközkan, 2015). Adams çalışmasının sonucunda örgüt içindeki kişilerin aldıkları ödülleri karşılaştırdığı ve adaletsiz olduğunu düşündüklerinde motivasyonu negatif yönde etkilediğini bulmuştur(Yeşil, 2016).

Bu teoriye göre kişi kendisini benzer iş yapanlar ile kıyaslar ve onların elde ettiği maddi manevi kazançlara bakar. Benzerlik oranı fazla ise adalet, eşitlik var, benzerlik oranı az ise adalet ve eşitlik yok şeklinde ifade edilebilir. Sonuç olarak eşitlik var ise bu bireyin motivasyonunu artırır eşitlik yok ise bireyin motivasyonu düşmektedir(Yeşil, 2016).

LİDERLİK TÜRLERİ (YÖNETİM TARZLARI)

Liderlik özellikle yöneticilik ile karıştırılan bir kavramdır. Lider, belli amaçlar için toplanan grubu etkileyen ve kendisini takip etmelerini sağlayan yeteneklere sahiptir. Yönetici ise bu grupların uyumlu bir şekilde çalışmasını sağlar. Bununla birlikte bu iki kavramın birbirine benzerliği veya kamu yöneticinin aynı zamanda lider konumunda olması durumu iki kavramın karıştırılmasına neden olabilmektedir(Önen & Kanayran, 2015). Liderler farklı özellikler sergileyerek organizasyonu yönetir. Liderlerin başarılı olması için örgütün yapısını bilmeli ve ona göre özellikler sergilemelidirler. Yapılan çalışmalarda liderlerin gösterdiği davranışlara göre liderlik özellikleri ayrılmıştır(Songur & Negihan,

2020). Liderlik özelliklerinin çalışanların başarısı, verimi, iş tatmini ve motivasyonunda önemli yerinin olduğu çalışmalarca da görülmüştür(Gelmez & Ürtürk Akça, 2019).

Karizmatik Liderlik

Karizmatik liderler takipçilerine vizyon oluşturan ve onlara örgüt içi bağlılığın oluşturabilmeleri için destek olan ulaşılmak istenen sonuçlara ulaşıldığında başarıyı hissetmelerini sağlayan liderlerdir(Şen, 2019).

Karizmatik liderler, kendilerini takip ettirebilecekleri doğal bir güce sahiplerdir(Yeşil, 2016). Karizmatik lider özellikleri şu şekilde sıralanabilir(Yeşil, 2016):

- Problemi algılama ve çözme yeteneği,
- İleri görüşlülük ve planlama yeteneği,
- İyi bir iletişim yeteneği,
- Örnek oluşturacak davranıl yeteneği,
- Güç ve destek verme yeteneği.

Bu özellikler ışında karizmatik liderlerin özgüvenlerinin de yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Etkileşimci Liderlik

Etkileşimci liderler, çalışanlarını destekler ve bundan dolayı oluşan başarı için ödüller kazanırlar. Bunun için her grupta iletişimi sağlarlar, karar vermeleri için destekler onlara öncü olur. Hedefleri belirler ve sorunları çözme konusunda yeteneklidirler(Yeşil, 2016). Bununla beraber otoriter yanı vardır. Ödüller gibi cezaları da kullanır(Eröncer, 2004). Etkileşimci liderler pasif ve aktif olarak iki türlü rol gösterebilmektedirler. Aktif liderler çalışanlarını gözlemlerler ve yapılan hatalarda durma hemen müdahale ederler. Pasif liderler ise öncelikle çalışanlarının kendi hatalarını fark etmelerini beklerler(Akyurt et al., 2015).

Dönüşümcü Liderlik

Dönüşümcü liderliği ilk olarak Bums ortaya çıkarmıştır. Bums'a göre dönüşümcü lider etrafındakileri endişe, tasa ve korkularından korur ve ortak hedef ile birleşen bir liderdir. Yapılacak işin öneminin farkında olunmasını sağlar ve bu yönde çalışanlarını da motive eder(Doğaner et al., 2021).

Dönüşümcü lider adından da anlaşılacağı gibi bireyleri dönüştürür, değiştirir. Bunu baskıcı bir şekilde yapmaz kişilerin bunu istemesini sağlar. Organizasyonun amaçlarına ulaşmasını sağlamak için kişilerin beklentilerinin ve davranışlarının değişmesi gerektiğini düşünür(Akyurt et al., 2015).

Dönüşümcü liderler aynı zamanda bireylerin isteklerini dinler onları motive edip değer verirler. Bu da çalışanları tarafından saygı duyulan ve kabul edilen bir lider olmalarını sağlar(Akyurt et al., 2015).

Bass, dönüşümcü liderin çalışanları birer lider çıkaracağını ve çıkar gözetmeksizin örgütün hedeflerine ulaşmasını sağlamaları için desteklediğini öne sürmüştür(Uysal et al., 2012).

Dönüşümcü liderler çalışanlarına güven vererek onların yaratıcılığını da beslerler ve girişimci olma konusunda teşvik edici olurlar(Çiçek & Bulak, 2019).

Serbest Bırakıcı Liderlik

Diğer bir adıyla Laissez-faire, liderin sorumluktan kaçınması olarak tanımlanabilir. Yani lider karar verme konusunda çekinen, sorunları görmezden gelen, araya girmemeye çalışan liderde denilebilir. Skogstad bu liderlik türü için sıfır liderlik tanımını kullanmıştır. Bu da çalışan bireylerin düş kırıklığına uğramasına da neden olur(Doğaner et al., 2021). Bu tip liderlerin asıl amacı, çalışanlarına kaynak sağlamak ve sadece kendisinden bir görüş istendiğinde görüşünü sunar. Sunduğu görüşü çalışanların uygulaması gibi bir durum yoktur. Serbestçi liderler yetkilerini çalışanlarına bırakmışlardır(Yeşil, 2016). Bu liderlik tipinin başarılı olabilmesi için çalışanların, mesleklerinde uzman, bilim insanı gibi araştırma yapabilen ve sorumluluklarının bilincinde insanlar olmalıdır. Aksi durumda bu liderlik türü başarılı olamayacaktır(Küçüközkan, 2015).

Demokratik Liderlik

Demokratik lider, çalışanlarının kararlara katılmasını ister, yapılacak projelerde bir takım çalışması sağlayarak oylama sonucunda kesin karara uğraşır. İşlerin daha iyi sonuca uğraşması için esnek bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte işlerin yavaş ilerlemesine de yol açabilir(Doğaner et al., 2021). Bir takım çalışması mevcuttur. Çalışanlar işleri etkileyebilecek durumlardan haberdardır. Lider bu durumda rehber görevi görür(Küçüközkan, 2015). Demokratik liderler adalete önem verirler ve bu şekilde gruplarını yönetirler. Bu da takım ruhunun artmasına sebep olur. Bu sayede çalışanların verimliliğini ve motivasyonunu artmış olurlar(Küçüközkan, 2015).

Otokratik Liderlik

Otokratik lider, tam yetki ve karar verme eğilimindedir. Tüm çalışanların onun kararlarına uymasını bekler. Kendisine karşı çıkılmasına izin vermez(Önen & Kanayran, 2015). İnsan ve insani durumlara kayıtsız liderlerdir. Örgüte katkıları yoktur. Güç ve otoriteyi kullanarak örgütü yönetmeye çalışırlar. Çalışanlarına karşı emirli cümleler kurarlar ve hatalarını eleştirirler(Küçüközkan, 2015).

Bu liderlik türü eğitimsiz ekipler için baskı ve korkudan kaynaklanan bir fayda sağlayabilir. Bürokratik işlemler için hızlı ve kesin çözümü sunabilir. Bununla beraber otokratik liderler bencil davranışları nedeniyle iş görenin tatmin olmasını engellerler(Küçüközkan, 2015).

Vizyoner Liderlik

Vizyoner lider, çalışma grubunu ortak hayaller etrafına alan, sonuçları gösteren ancak süreç hakkında bilgi vermeyen liderdir. Bireylerden gelen fikirlere açıktırlar ve onları riskler konusunda da desteklerler. Bunun yanında fikirlerinden vazgeçmezler, sonuna kadar mücadeleye devam ederler(Yeşil, 2016). Vizyoner liderler her zaman yeniliğe açıktırlar ve

yeniliği takip ederler. Bununla birlikte örgütü bir arada tutarlar ve onları desteklerler. Yürüyecekleri yolu birlikte belirler. Bu da örgütün motivasyonunu artırır ve başarılı işler ortaya çıkmasına neden olur(Tekin & Ehtiyar, 2011).

Paternalist (Babacan) Liderlik

Babacan lider, iş dünyasının hiyerarşik yapısı ile aile hayatının birleşimidir. Bir baba gibi çalışanlarından saygı beklerken aynı zamanda çalışanlarının özel hayatları dahil olur ve yol gösterir. Bu liderlik türü kültüre göre pozitif ya da negatif etki yaratabilir. (Nal & Sevim, 2019).Weber, babacan liderliğin ataerkil toplumlarda daha çok görüldüğünü öne sürmüştür. Doğu ülkeleri için pozitif bir etki yaratırken batı ülkelerinde negatif etki yaratabilir(Uysal et al., 2012).Araştırmacılar babacan liderliği üç kısımda incelemiştir. Bu kısımlar yardımsever, otorite ve ahlaki kısımlardır(Uysal et al., 2012).

Yardımseverlik, çalışanları ile iyi ilişkiler kurarak, özel hayatlarında dahil onlara yardımcı olurlar. Çalışma ortamını arkadaşça bir ortama çevirir ve çalışanlarının motivasyonunu artırır(Nal & Sevim, 2019). Otoriterlik, çalışanları üzerinde egemenlik kuran ve kendisini sorgulamadan dinlenmesini isteyen kısımdır(Nal & Sevim, 2019). Ahlaki kısım ise fedakârlık yapan, erdemli davranışlar gösteren kısımdır. Çalışanlarına karşı üstünlük sağlamazlar. Kararlarını hakkaniyetle alırlar bu davranışta çalışanların motivasyonunun artmasına sebep olur(Nal & Sevim, 2019).

Araçsal (Yönlendirici) Liderlik

Yönlendirici lider; işin her aşamasını belirler, yol ve yöntemleri seçerek çalışanlarına sunar. Çalışanlar liderin belirlediği yöntemler ile sonuca giderler. Bu liderlik türüne patronluk tarzı da denilebilir(Özkiraz & Seyfikli, 2010). Bu liderler, organizasyon ile çevrenin uyumunu sağlar ve stratejileri, şablonları hazırlar, çalışanlarına geribildirimler sunar, eldeki kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını sağlar(Akyurt et al., 2015).

LİTERATÜR LİDERLİK VE MOTİVASYON ÇALIŞMALARI ANALİZİ

Abu Dabi'de sağlık dalında liderlik stillerinin ekip motivasyonundaki etkileri incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda; liderlerin ekip motivasyonunu etkilediği ve özellikle sağlık sektörünün insanlar ile iç içe olması sağlık hizmeti yararlanıcıları tarafından önem taşıdığı bilinmektedir. Araştırmada özellikle otoriter, demokratik, serbestlik tanıyan liderlik türleri ele alınmıştır. Bulunan sonuçlarda; dönüşümcü, otantik, hizmetkar liderlik tiplerinin motivasyonda pozitif ilişki gözlenirken, etkileşimci liderlik tarzının negatif bir etki bıraktığı gözlemlenmiştir(Al Rahbi et al., 2017).

Ankara'da özel bir hastanede yapılan liderlik tarzları ve çalışanların verimlilikleri incelenmiş; otokratik liderin, çalışanlarına söz hakkı vermemesi gibi nedenlerden ötürü verimlilikte negatif bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Dönüşümcü liderlikte ise çalışan ve lider arasında bir alma verme yani birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılama söz konusudur, bu da çalışanların verimliliğini olumlu yönde etkilemektedir. Yine demokratik liderlerin de çalışanların katılımını sağladıkları, oy birliği ile karar vermeleri gibi nedenlerden olayı çalışanların verimliliği üzerinde olumlu bir etki bıraktığı bulunmuştur. Aynı şekilde katılımcı ve işlemsel liderlerinde pozitif etkisi gözlemlenmiştir. Karizmatik lider, organizasyonun

büyüyüp gelişmesini sağlar bu da çalışanların kendisine olan bağlılığını artırır ve çalışan verimliliğinde pozitif etki sağlar. Babacan lider ise çalışanına hem iş dışı hem iş konusunda destek sağladığı için en çok verimliliği sağlayan tür olarak bulunmuştur(Gelmez & Ürtürk Akça, 2019).

Uysal ve arkadaşları, hastane yöneticilerinin liderlik özellikleri ile çalışanların iş üretkenlik düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığını incelemiştir. Araştırma Isparta'da 7 hastanedeki 525 kişi ile yapılmıştır. Sonuçlara göre; otokratik liderin çalışanlar üzerinde olumsuz etkisi olduğu bulunmuştur. Araştırmada işlemsel lider için olumsuz bir sonuç çıkacağı düşünülmüş ve bu yönde bir hipotez kurulmuş ancak hipotezin doğruluğu bulunamamıştır. Ancak işlemsel liderler işe odaklanırlar ve hastane gibi insan odaklı kurumlar için verimli olması oldukça zordur. Demokratik ve katılımcı liderlikler ile verimlilik arasında anlamlı bir ilişki kurulamamıştır. Karizmatik liderliğin ise hastane ortamında elverişli olmadığı ve verimliliği arttırmadığı bulunan sonuçlar arasındadır. Babacan liderlerin ise çalışanlarıyla ilgilenmesi onları sadece iş yapan olarak görmemesi nedenleri ile verimlilikte oldukça etkili olduğu bulunmuştur. Yine dönüşümcü liderin de verimlilikte pozitif şekilde etkili olduğu bulunmuştur. Serbestçi liderlerin ise hastanelerdeki karmaşık işlere uygun olmadığından dolayı negatif etkisi olduğu bulunmuştur(Uysal et al., 2012).

İstanbul ilinde "Sağlık Çalışanlarında Liderlik Tarzları- İş Tatmini- Örgütsel Bağlılık Modeli" adı altında bir çalışma yapılmış. Çalışmaya özel ve devlet hastanelerinden olmak üzere 1785 kişi katılmıştır. Dönüşümcü, etkileşimci ve araçsal liderlikler ele alınmıştır. Sağlık çalışanları için prosedür, net bir fonksiyon, açık kaideler işlerin daha akıcı ilerlemesi için önem arz eder. Yerine göre çalışma düzeninin bozulmaması adına ödül ve ceza mekanizması gerekebilmektedir. Bu çalışma şartları nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın sonunda araçsal liderlik daha fazla olmak üzere etkileşimci liderlik ile birlikte olumlu bir etkiye sahip iken dönüşümcü liderliğin sağlık çalışanlarına uygun olmadığı bulunmuştur(Akyurt et al., 2015).

Önen ve Kanayran, liderlik ve motivasyon ile ilgili teorisel bir inceleme çalışması yapmıştır. Liderlerin çalışan psikolojisine önem vermeleri, düşünce özgürlüğüne açık olmaları, değişikliklere yer vermeleri ve sözlerini tutmaları çalışan motivasyonu yönünde oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır(Önen & Kanayran, 2015).

SWARA yöntemi ile kurumsal örgütlerdeki liderlik türlerinin verimlilikleri incelenmiştir. 4 şirket sahibi 7 yönetici olmak üzere 11 kişi üzerinden bilgilere ulaşılmıştır. Otokratik, demokratik, serbestçi, dönüşümcü, etkileşimci, karizmatik, hizmetkar, görev, durumsal, amaç, vroom-yettan-jogo liderlik türleri ele alınmıştır. Çalışanların değil yöneticilerin üzerinde yapılan bir çalışma seçilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda demokratik liderler motive etmek için pozitif yönde en etkili lider olarak bulunurken, otokratik, hizmetkar ve görev liderliğin negatif yönde etkileri görülmüştür. Dönüşümcü ve karizmatik lider ise sırasıyla demokratik liderliği takip etmektedirler(Doğaner et al., 2021).

Songur ve Negihan liderlik türleri çalışan motivasyon ve performansı ile ilgili bir inceleme yapmış; dönüşümcü, etkileşimci ve serbestçi liderlik türlerini ele almıştır. Akdeniz Elektrik

Dağıtım Anonim Şirketinden 328 kişi ile yapılan anket çalışması ile sonuçlarını elde etmişlerdir. Etkileşimci ve dönüşümcü liderlik türlerinin motivasyonda oldukça etkili olduğu sonucunu bulmuşlardır(Songur & Negihan, 2020).

“Sağlık Kurumlarında Liderlik Kavramının Çalışan Motivasyonu Üzerindeki Etkileri: Bir Tıp Merkezi İle Bir Zincir Hastanede Uygulanan Bir Alan Araştırması” adlı tez çalışmasında 4 liderlik türü (demokratik, otokratik, serbestçi, bilgilendirici) ele alınmıştır. Demokratik liderlik türünün olumlu yönde motivasyonu daha fazla etkilediği bulunmuştur(Şeker, 2021). Konya emniyet müdürlüğünde yapılan bir motivasyon ve lider araştırmasında, 500 kişi ile anket çalışması yapılmıştır. Liderlerin ekip ruhunu kurmaları çalışanların motivasyonunu arttırdığı gözlemlenmektedir. Kurumun oluşumundan kaynaklanan hiyerarşik yapısının olması ve emir, talimat durumlarının olmasına ve karar alımında astların isteklerine önem verilmemesi, ne rağmen kişiler arası ilişkilerin daha sıcak bir yapıda olduğu gözlemlenmiştir. Yine çalışanların istek ve önerilerine saygı duyulması da motivasyonu arttıran davranış olarak gözlemlenmiştir(Özüpek & Aktan, 2002).

Ayça Tiryaki *“İşletmelerde Modern Liderlik Yaklaşımları ve Çalışan Motivasyonu İlişkisine Yönelik Bir Uygulama”* tezinde 2 şirketten 100 kişi ile çalışmasını yapmıştır. Her iki şirket çalışanlarının beklentilerinin aynı olduğu görülmüş ancak bir şirketin çalışanlarının memnuniyetinin diğerine göre daha fazla olduğu saptanmıştır. Eşit sayıdaki çalışan karşılaştırılması sonucunda dönüşümcü liderlik tarzı benimsenmiş olan şirket çalışanlarının motivasyonun daha fazla olduğu görülmüştür. Bununla beraber bulunan sonuç organizasyonlar arasındaki yarışta dönüşümsel liderlik özelliğine sahip kurumların daha avantajlı olduğudur(Tiryaki, 2008).

Liderlik ve çalışan motivasyonu incelenen bir tezde; serbest bırakıcı, etkileşimci ve dönüşümcü liderlik ele alınmıştır. Mağazalar üzerinde uygulanan bu tezde 43 yönetici ve 106 iş gören ile çalışılmıştır. Çalışma sonucuna göre çalışanların motivasyonunda dönüşümcü liderlik ve onu takip eden etkileşimci liderlik pozitif rol oynarken, serbest bırakıcı liderliği ise negatif bir etkisi olduğu bulunmuştur. Araştırmacı bu çalışmasında ayrıca şu sonucu çıkarmıştır; serbest bırakıcı liderliğin başarılı sonuç vermesi için işinde uzmanlık seviyesine gelmiş ve profesyonelce davranan çalışanlara uygulanması gerekmektedir(Tezcan, 2006). Kamu ve özel hastanelerde uygulanan yöneticilerin liderlik özelliklerinin çalışan motivasyonunda etkisinin incelendiği tez çalışmasında; 5 kamu, 7 özel hastane olmak üzere toplam 340 kişi ile çalışılmıştır. Çalışmada, eğitim durumuna göre beklenen liderliğin farklı olduğu saptanmıştır. Öğrenim durumu daha yüksek ve işlerine hâkim, yetenekli kişiler emir kipi kullanmayan daha demokratik, vizyoner liderleri tercih ederken kimi çalışanlar otoriter bir lideri tercih etmektedirler. Ancak hastanelerin yoğun ve stresli olmalarından dolayı beklenen liderlik özelliğinin adaletli bir biçimde isteklendirici, ilkelerini yerine getiren, vizyoner bir lider olduğu saptanmıştır(Koçak, 2011).

Özgüler’in tez çalışmasında *“Sağlık Çalışanlarında Motivasyonun Verimliliğe Etkileri”* konusunu ele almıştır. Kuramsal bir çalışma olduğundan dolayı araştırmacı çeşitli kaynak ve araştırmaları tarayarak çalışmanın sonucuna varmıştır. Araştırmacının birçok varsayımından biri de liderlik davranışlarının motivasyonu etkilediği üzerine bir hipotezdir ve çalışmasının sonunda bu hipotezinin geçerli olduğunu bulmuştur. Bunun sonucunda

sağlık çalışanlarının motivasyonunu arttıran liderlik özelliklerinde; çalışanların kararlarına saygı duyan onların fikirlerini önemseyen ve yenilikçi özelliklerin bulunması gerektiğini saptamıştır(Özgüler, 2015).

Bursa İl Sağlık Müdürlüğü kapsamında yapılan çalışmada, toplam 212 kişiden geri dönüş alınmıştır. Toplanan anketlerin incelenmesi sonucunda; emir- komuta şeklindeki baskıcı yönetimlerin motivasyonu negatif etkilediğini, demokratik, katılımcı, çalışanların fikirlerini dinleyen ve önemseyen, yenilikçi, gerçekçi liderlerin ise pozitif motivasyon sağladığı belirlenmiştir. Aynı zamanda liderlerin çalışanlarını tanınması ve buna göre tarzlarını benimsemeleri gerekmektedir. Dönüşümcü liderler gibi çalışanları gelecek ve bugün ile harmanlayıp buna göre bir hareket sağlayan liderler de pozitif motivasyonu vermektedirler(Bedir Turhan, 2017). Liderlik ile iş doyumunu inceleyen Özkiraz ve Seyfikli, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Hastanesinde bir çalışma yapmıştır. Araştırma sonucunda, katılımcı liderliğin iş doyumunu en çok arttıran liderlik türü olduğunu saptamışlardır(Özkiraz & Seyfikli, 2010).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Örgüt kültürünün ve bağlılığının oluşması için örgüt içindeki bireyler örgütü benimsemelidirler. Örgütü oluşturan en önemli unsur olan çalışanların örgüt içindeki bağlılığı ve sadakati için motive edilmesi gerekmektedir. Motive edilmiş bireyler organizasyonun verimliliği arttırmaları ve başarıyı getirirler. Yaşadığımız dönemde liderlik ve motivasyon konusu gündeme gelen ve üzerine konuşulup tartışılan bir konudur. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki liderler çalışan motivasyonunda oldukça önemli bir yere sahiptirler. Literatürü incelediğimizde tek bir yöntem ile motivasyonun sağlanmadığını görülmektedir. İyi bir lider olmak içinde tek bir yöntem yoktur. Çağımızda, cezalarla yürüyen, emir kipleri kullanan, mutlak kontrol üzerinde duran liderlerin motivasyonu negatif yönde etkilediği görülse de kolluk kuvvetleri gibi otorite gerektiren çalışma alanları için pozitif etkiye sahiptir. İncelediğimiz araştırmalar sonucunda özel ya da kamu sağlık çalışanları ve diğer meslek grupları, lider olarak kararlara katılımı sağlayan, anlayışlı, yeniliklere açık liderlerle çalıştıklarında motivasyonlarının arttığı görülmüş ve bunun iş verimini de arttırdığı öngörülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akyurt, N., Alparslan, A. M., & Oktar, Ö. F. (2015). Sağlık Çalışanlarında Liderlik Tarzları - İş Tatmini- Örgütsel Bağlılık Modeli. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6(13), 50-61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vizyoner/issue/23038/246291>
- Al Rahbi, D., Khalid, K., & Khan, M. (2017). The effects of leadership styles on organizational health. *Educational Research Quarterly*, 16(2), 1-14.
- Bedir Turhan, N. (2017). *Sağlık Kurumlarında Yöneticilik, Liderlik Ve Motivasyon (Bursa İl Sağlık Müdürlüğü Ve Bağlı Birimler Çalışanları Örneği)*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bolat, T., & Seymen, O. A. (2003). Örgütlerde İş Etiğinin Yerleştirilmesinde "Dönüşümcü Liderlik Tarzı"nın Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal*

- Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(9), 59–85.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/baunsobed/issue/50347/652078>
- Çiçek, H., & Bulak, M. E. (2019). KOBİ'lerde Bir Motivasyon Aracı Olarak Liderlik ve Öneriler. *Social Sciences Research Journal (SSRJ)*, 8(3).
- Doğaner, M., Aydın, M. S., & İncioğlu, C. (2021). *Kurumsal Organizasyonlardaki Liderlik Tipleri Verimliliklerinin SWARA Yöntemiyle Değerlendirilmesi*. 66–81.
- Doğanlı, B., & Demirci, Ç. (2014). Sağlık Kuruluşu Çalışanlarının (Hemşire) Motivasyonlarını Belirleyici Faktörler Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 47.
<https://doi.org/10.18657/yecbu.49076>
- Eröncer, L. (2004). *Liderlik Temelli Motivasyonun İncelenmesi*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gelmez, M., & Ürtürk Akça, E. (2019). *Özel Bir Hastanede Liderlik Stilllerinin ve Çalışan Performansının İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma*. 22(1), 51–72.
- Karapınar, A. (2008). Endüstri Çalışanlarını Motive Eden Etmenlerin Maslow Ve Herzberg'in Kuramlarına Göre İncelenmesi. In *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*. Maltepe Üniversitesi.
- Koçak, R. D. (2011). *Yöneticilerin Liderlik Özelliklerinin Çalışanların Motivasyonu ve Performansı Üzerindeki Etkileri: Kamu ve Özel Hastanelerinde Bir Uygulama*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Küçüközkcan, Y. (2015). Liderlik ve Motivasyon Teorileri: Kuramsal Bir Çerçeve. *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), 85–116. www.yonbiltergi.com
- Nal, M., & Sevim, E. (2019). Paternalist Liderliğin İş Motivasyonu Üzerine Etkisi : Sağlık Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(4), 397–410.
- Önen, S. M., & Kanayran, H. G. (2015). Liderlik ve Motivasyon: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 43. <https://doi.org/10.20493/bt.25754>
- Özer, P. S., & Topaloğlu, T. (2002). Motivasyonda Kapsam Kuramları. *Liderlik ve Motivasyon*, 1–22.
- Özgüler, Ü. (2015). *Sağlık Çalışanlarında Motivasyonun Verimliliğe Etkileri*. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkiraz, A., & Seyfikli, C. (2010). *Liderlik Davranışı ve İş Doyumu : Gaziosmanpaşa Üniversitesi Hastanesinde Uygulamalı Bir Çalışma*. 21, 96–119.
- Özüpek, N., & Aktan, E. (2002). Konya Emniyet Müdürlüğü Örneği'nde İşgören Motivasyonu ve Lider İlişkisi. *Selçuk İletişim Dergisi*, 5(2), 68–79.
- Şeker, T. N. (2021). *Sağlık Kurumlarında Liderlik Kavramının Çalışan Motivasyonu Üzerindeki Etkileri: Bir Tıp Merkezi İle Bir Zincir Hastanede Uygulanan Bir Alan Araştırması*. 13–82.

- Şen, N. (2019). *Liderlik Özelliklerinin İşe Tutkunluk Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma*. 4(2), 264–282.
- Songur, A., & Negihan, İ. (2020). *Liderlik Türlerinin Çalışan Motivasyonu ve Performansına Etkisi: Bir Uygulama*. 906–925.
- Tekin, Y., & Ehtiyar, R. (2011). *Başarının Temel Aktörleri: Vizyoner Liderler*. 24(6), 4–17.
- Tezcan, Y. (2006). *Liderliğin Çalışanların Motivasyonu Üzerindeki Etkisi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tiryaki, A. (2008). *İşletmelerde Modern Liderlik Yaklaşımları Ve Çalışan Motivasyonu İlişkisine Yönelik Bir Uygulama*. TC Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Uysal, Ş. A., Keklik, B., Erdem, R., & Çelik, R. (2012). Hastane Yöneticilerinin Liderlik Özellikleri İle Çalışanların İş Üretkenlik Düzeyleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 15(1), 25–57.
- Yeşil, A. (2016). Liderlik ve Motivasyon Teorilerine Yönelik Kavramsal Bir İnceleme. *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(3), 158–180.

AZƏRBAYCANDA ORTA SİNİF: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR (Konkret sosioloji tədqiqatın nəticələri əsasında)

Tahir AĞAYEV¹

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan cəmiyyətində orta sinfin formalaşmasının özəllikləri, bu prosesə təsir edən amillər və sosiologiyada orta sinfə mənsub olmanın meyarları tədqiq edilir. Cəmiyyətin sosial sabitliyi üçün orta sinfin yerinə yetirdiyi funksiyaların mühüm əhəmiyyəti qeyd olunur.

Məqalə 2019-cu ilin may ayında “Azərbaycanda orta sinfin təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri” mövzusunda keçirilmiş konkret sosioloji tədqiqatın nəticələri əsasında - sorğu və sosioloji təhlil metodlarına istinad edilərək hazırlanmışdır. Sorğuda orta sinfin əsas xüsusiyyətlərini ehtiva edən 14 suala rəspodentlərin müxtəlif cavabları müqayisəli surətdə təhlil edilir, müvafiq qaydada cədvəl və diaqramlarda öz əksini tapır. Tədqiqatın nəticəsi kimi məqalədə ölkəmizdə orta sinfin inkişafını ləngidən amillər – özəlləşmədə yol verilmiş qüsurlar, bazar iqtisadiyyatının təbii inkişafına süni maneələr, bəzən azad biznes mühitinin tam yetərli olmaması, bu prosesə yersiz müdaxilələr və s. araşdırılır. Sonda Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda orta sinfin xüsusi çəkisinin artmasını, real ictimai qüvvə kimi sabitliyin qarantına çevrilməsini şərtləndirəcək amillər nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: stratifikasiya, orta sinif, islahat, mülkiyyət münasibətləri, özəlləşdirmə, bazar iqtisadiyyatı.

СРЕДНИЙ КЛАСС В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ (По результатам конкретного социологического исследования)

Аннотация

В статье исследуются особенности формирования среднего класса в азербайджанском обществе, факторы, влияющие на этот процесс, и критерии принадлежности к среднему классу в социологии. Подчеркивается важность функций, выполняемых средним классом, для социальной стабильности общества. Статья подготовлена по результатам конкретного социологического исследования на тему «Особенности формирования и развития среднего класса в Азербайджане», проведенного в мае 2019 года – на основании методов опроса и социологического анализа. В опросе сравниваются разные ответы респондентов на 14 вопросов, которые охватывают основные характеристики среднего класса и представлены соответственным образом в таблицах и диаграммах.

¹ Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi, Azerbaycan, t.aqaev@mail.ru

Как результат исследования в статье рассматриваются факторы, которые замедляют развитие среднего класса в нашей стране - недостатки в приватизации, искусственные барьеры для естественного развития рыночной экономики, а иногда и недостаточная свободная бизнес-среда, неуместные вмешательства в этот процесс и так далее. Наконец, рассматриваются факторы, которые будут способствовать росту удельного веса среднего класса в социальной структуре азербайджанского общества и его трансформации в реальную социальную силу как гаранта стабильности.

Ключевые слова: стратификация, средний класс, реформа, отношение к собственности, приватизация, рыночная экономика.

MEDIUM CLASS IN AZERBAIJAN: Realities AND PERSPECTIVES (Based on the results of a specific sociological study)

Abstract

The article examines the peculiarities of middle class formation in Azerbaijani society, the factors influencing this process, and the criteria for belonging to the middle class in sociology. The importance of the functions performed by the middle class for the social stability of society is emphasized. The article was based on the results of a specific sociological study on the topic "Formation and development characteristics of the middle class in Azerbaijan" in May 2019 - based on survey and sociological analysis methods. The survey compares the different responses of respondents to the 14 questions that cover the main characteristics of the middle class, and are presented in tables and diagrams accordingly.

As a result of the research, in the article the factors that slow down the development of the middle class in our country - deficiencies in privatization, artificial barriers to the natural development of the market economy, and sometimes insufficient free business environment, interference in this process, and so on are investigated. Finally, the factors that stipulate the growth of the middle class's special weight in the social structure of Azerbaijan society and its transformation into the real social force as guarantor of the stability are considered.

Keywords: stratification, middle class, reform, the relation to the property, privatization, market economics.

GİRİŞ

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturuna bir sıra amillər güclü təsir göstərmişdir: 1) iqtisadiyyatın böhranlı vəziyyəti və onun strukturunun yenidən qurulması; 2) dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və digər mülkiyyət formalarının təşəkkül tapması; 3) bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən yeni məşğulluq strukturunun formalaşması və s.

Bəzi sosioloji ədəbiyyatlarda sosial stratifikasiya sistemində əsas siniflərin arasında aralıq vəziyyəti tutan sosial təbəqələrin məcmusu orta sinif adlandırılır. Orta sinif heç də həmişə eyni təbəqələrin nümayəndələrindən ibarət olmur. Əksinə, çox vaxt ona orta gəliri az olan, əməyin ictimai təşkilində roluna, istehlak davranışı və siyasi rəğbətinə görə ən müxtəlif insan qrupları daxil edilir. Məhz ona görə də orta sinif haqqında çox vaxt cəm şəklinə danışırlar: "orta siniflər", "orta təbəqələr".

Sosiologiyada bu və ya digər ölkələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq orta sinfə daxil etmənin müxtəlif meyarları təklif olunur. Məsələn, L.Belyayeva orta sinfi müəyyənləşdirərkən aşağıdakı üç göstəricini əsas meyar kimi götürür:

1) özünü identifikasiya; 2) həyat səviyyəsi; 3) təhsil səviyyəsi [1].

Elmi ədəbiyyatda orta sinfə mənsub olmanın digər əlamətləri də (iqtisadi davranışın növü, gəlirlərin səviyyəsi, siyasi orientasiya və s.) qeyd olunur.

Cəmiyyətin sosial sabitliyi üçün orta sinfin əhəmiyyətini adətən onun aşağıdakı sosial funksiyaları yerinə yetirməsində görürlər: 1) o, əsas siniflər arasındakı münaqişələri zəiflədən ictimai bir qüvvədir; 2) ənənəvi ailə dəyərlərinin daşıyıcısıdır; 3) əsas vergi ödəyicisidir və s. [2].

ƏSAS HİSSƏ

Orta sinfin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi meyarları ilə bağlı sosiologiyada fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn, 1999-cu ildə Rusiya müstəqil sosial və milli problemlər institutunun sosioloqları tərəfindən orta sinfin aşağı həddi kimi Rusiyada adambaşına düşən gəlirin 1500 rubl olması qeyd edilmişdir. Bu gəlir inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən gəlir ilə müqayisədə olduqca az görünür. Lakin əgər mənzillərin, nəqliyyatda gedişin və s. ödənişi üçün sosial transferlər nəzərə alınarsa, onda göstərilən gəliri məqbul hesab etmək olar. Rusiyada orta sinfin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi ilə bağlı digər yanaşmalar da vardır. Məsələn, V.A.Lepyoxin hesab edir ki, dörd nəfərdən ibarət ailənin gəliri ayda 2.5 min dollara qədər olan adamları Rusiyanın orta sinfinə daxil etmək olar.

Ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında başlamış sosial-iqtisadi yenidənqurma sovet cəmiyyətinin orta təbəqələrini dağıtdı və əhalinin yeni meyarlara görə, ilk növbədə gəlirlər üzrə birləşməsinin əsasını qoydu. Azərbaycanda orta sinfə xırda və orta sahibkarlar, məmurlar, menecerlər, professorlar, peşəkar həkimlər, vəkillər, bir sözlə, cəmiyyətin özəyini təşkil edən insanlar daxil edilir. Tanınmış Azərbaycan alimi professor R.Əzimova apardığı tədqiqatda müəllimləri də orta sinfə daxil etmişdir [3]. Bu prosesin ölkəmizdə müasir, real inkişaf mənzərəsinin öyrənilməsi məqsədi ilə "Azərbaycanda orta sinfin təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri" mövzusunda sosioloji sorğu keçirilmişdir. Sorğu 2019-cu ilin may ayında Bakı Dövlət Universitetinin sosiologiya ixtisasında təhsil alan bir qrup III kurs tələbələrinin və müəllimlərin birgə iştirakı ilə aparılmışdır.

Sorğuda 121 nəfər respondent iştirak etmişdir. Onlar 18-78 yaş həddində olub, 20 müxtəlif peşə sahibləridir. Tədqiqatda iştirak edən respondentlərin 43 faizi qadınlar və 57 faizi kişilərdən ibarət olmuşdur. (cədvəl 1, diaqram 1)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Qadın	52	42,98
Kişi	69	57.02
Total	121	100.0

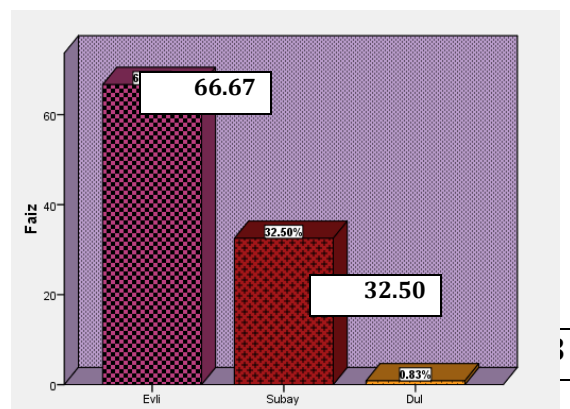

Cədvəl 1. Respondentlərin cins tərkibi

Diaqram 1. Respondentlərin cins tərkibi

Respondentlərin ailə vəziyyəti ilə bağlı suala verdikləri cavabların təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, tədqiqat iştirakçılarının 66 faizi evli, 32 faizi subay olmuşdur. Eyni zamanda iştirakçılardan biri həmin suala cavab verməmiş, bir nəfəri isə dul olduğunu qeyd etmişdir. (cədvəl 2, diaqram 2)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Evli	80	66.67
Subay	39	32.50
Dul	1	0.83
Total	120	99.2
Cavabsız	1	0.8
Total	121	100.0

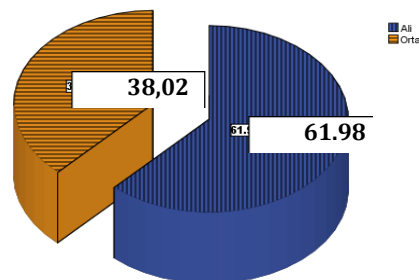

Cədvəl 2. Respondentlərin ailə vəziyyəti

Diaqram 2. Respondentlərin ailə vəziyyəti

Sorğuda iştirak edən respondentlərin 62,0 faizi ali, 38 faizi isə orta təhsili olduğunu qeyd etmişdir. (cədvəl 3, diaqram 3)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Ali	75	61.98
Orta	46	38.02
Total	121	100.0

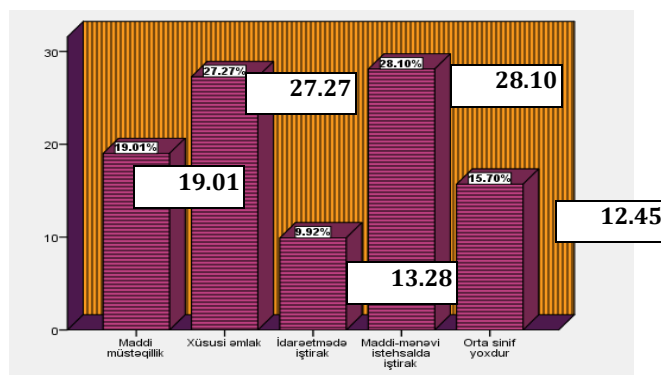

Cədvəl 3. Respondentlərin təhsil səviyyəsi

Diaqram 3. Respondentlərin təhsil səviyyəsi

“Əhalinin orta təbəqəsinin əsas xüsusiyyətlərini necə təsvir edə bilərsiniz?” sualına sorğuda iştirak edənlərin əksər hissəsi - 27.3 %-i xüsusi əmlakın mövcudluğu, 28.1 %-i maddi-mənəvi istehsalda , 13.28 %-i isə idarəetmədə iştirak cavabını qeyd etmişdir. Respondentlərin 19%-i orta təbəqənin əsas xüsusiyyətini maddi müstəqillikdə, 12.45 %-i isə ümumiyyətlə orta sinfin olmadığını bildirmişdir. (cədvəl 4, diaqram 4)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Maddi müstəqillik	23	19.01
Xüsusi əmlak	33	27.27
İdarəetmədə iştirak	16	13.28
Maddi-mənəvi istehsalda iştirak	34	28.10
Orta təbəqə yoxdur	15	12.45
Total	121	100.0

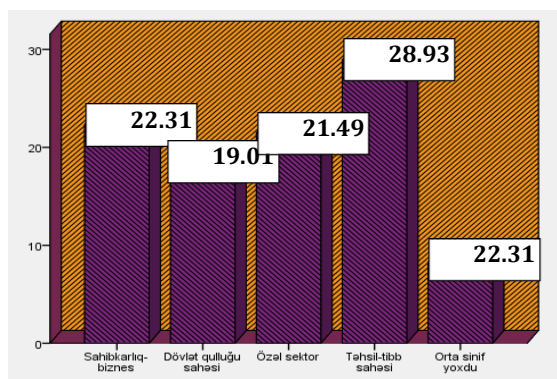

Cədvəl 4. Orta təbəqənin əsas xüsusiyyətləri

Diaqram 4. Orta təbəqənin əsas xüsusiyyətləri

“Orta sinif cəmiyyətin hansı sahəsində üstünlük təşkil edir?” sualına respondentlərin əksər hissəsi - 28.9%-i orta sinfin təhsil- tibb sferasında, 22.3% -i sahibkarlıq-biznes sahəsində, 21.5% -i özəl sektorda, 19%-i dövlət qulluğunda, 8.3% isə cəmiyyətdə orta sinfin olmadığını bildirmişdir. (cədvəl 5, diaqram 5)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Sahibkarlıq-biznes	27	22.31
Dövlət qulluğu	23	19.01
Özəl sektor	26	21.49
Təhsil-tibb sahəsi	35	28.93
Orta sinif yoxdur	10	8.26
Total	121	100.0

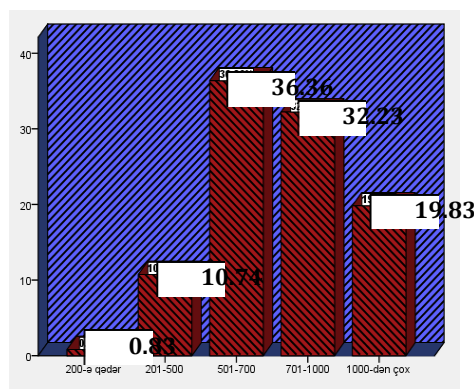

Cədvəl 5. Orta sinfin cəmiyyətin hansı sahəsində üstünlük təşkil etməsi

Diaqram 5. Orta sinfin cəmiyyətin hansı sahəsində üstünlük təşkil etməsi

“Orta təbəqəyə məxsus ailənin aylıq gəliri nə qədər olmalıdır?” sualına sorğuda iştirak edənlərin əksər hissəsi - 36.4%-i 501-700 Azn., 32.2%-isə 701-1000 Azn cavabını seçmişdir. Respondentlərin yalnız 19.8 %-i 1000 Azn daha çox, 10.7%-i isə 201-500 Azn məbləğinin daha doğru olduğunu bildirmişdir. (cədvəl 6, diaqram 6)

Cavablar (Azn)	Faktiki	Faiz
200-ə qədər	1	0.83
201-500	13	10.74
501-700	44	36.36
701-1000	39	32.23
1000-dən çox	24	19.83
Total	121	100.0

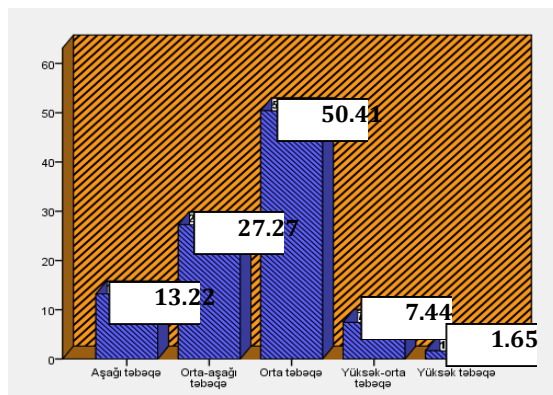

Cədvəl 6. Orta təbəqəyə aid olan ailənin aylıq gəlirinin səviyyəsi

Diaqram 6. Orta təbəqəyə aid olan ailənin aylıq gəlirinin səviyyəsi

“Özünüzü hansı ictimai təbəqəyə aid edirsiniz?” sualına sorğuda iştirak edən şəhər sakinlərinin 50.4%-i orta təbəqəyə, 27.3%-i isə orta aşağı təbəqəyə, 13.2 %-i isə aşağı təbəqəyə aid olduğunu bildirmişdir. Yalnız 7.4% yüksək orta təbəqəyə, 1.7% yüksək təbəqəyə aid olduğu cavabını seçmişdir. (cədvəl 7, diaqram 7)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Aşağı təbəqəyə	16	13.22
Orta-aşağı təbəqəyə	33	27.27
Orta təbəqəyə	61	50.41
Yüksək-orta təbəqəyə	9	7.44
Yüksək təbəqəyə	2	1.65
Total	121	100.0

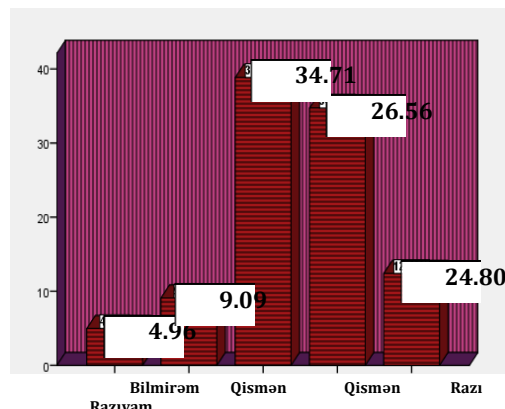

Cədvəl 7. Respondentlərin özünü aid etdiyi ictimai təbəqə

Diaqram 7. Respondentlərin özünü aid etdiyi ictimai təbəqə

“Təbəqələşmədə indiki mövqeyinizdən razısınız mı?” sualına sorğuda iştirak edənlərin 59.51 %-i razıyam və ya qismən razıyam cavabını vermişdir. Rəyi soruşulan şəhər sakinlərinin 26.56 %-i mövcud sosial durumundan razı olmadığını bildirmişdir. (cədvəl 8, diaqram 8)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Razıyam	30	24.80
Qismən razıyam	42	34.71
Qismən razı deyiləm	11	9.09
Razı deyiləm	32	26.56
Bilmirəm	6	4.96
Total	121	100.0

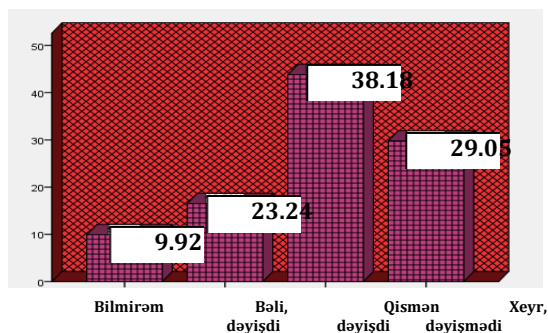

Cədvəl 8. Respondentlərin mövcud təbəqələşmədə indiki mövqedən razılıq səviyyəsi

Diaqram 8. Respondentlərin mövcud səviyyəsi təbəqələşmədə indiki mövqedən razılıq

“Ölkədə gedən sosial- iqtisadi islahatlar sizin ailənizin ictimai təbəqədəki yerinə necə təsir etdi?” sualına respondentlərin 23.24%-i dəyişdi, 38.18% –i isə qismən dəyişdi, 29.05 %-i xeyr, dəyişmədi variantını seçmişdir. 9.9 % sorğu iştirakçısı bu suala “Bilmirəm” cavabını vermişdir (cədvəl 9, diaqram 9)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Bəli, dəyişdi	28	23.24
Qismən dəyişdi	46	38.18
Xeyr, dəyişmədi	35	29.05
Bilmirəm	12	9.92
Total	121	100.0

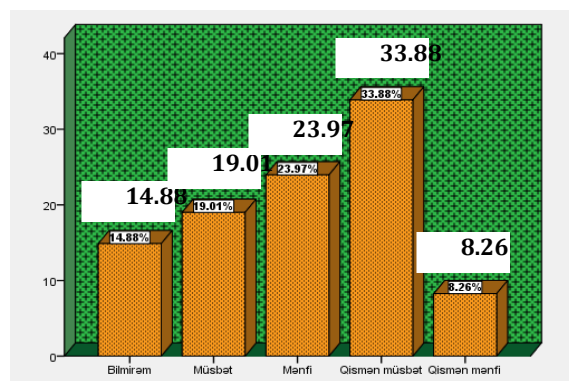

Cədvəl 9. Sosial-iqtisadi islahatların respondentlərin ailəsinin ictimai təbəqədəki yerinə təsiri

Diaqram 9. Sosial-iqtisadi islahatların respondentlərin ailəsinin ictimai təbəqədəki yerinə təsiri

“Sosial yönümlü islahatları necə qiymətləndirirsiniz?” sualına sorğu iştirakçılarının 52.9 %-i müsbət və ya qismən müsbət, 32.3%-i mənfi və ya qismən mənfi, 14.9 %-i isə “Bilmirəm” cavabını vermişdir. Bu, islahatların tam effektiv nəticəsi üçün müəyyən zamana ehtiyac olduğunu göstərir. (cədvəl 10, diaqram 10)

Cavablar	Tezlik	Faiz
Müsbət	23	19.01
Qismən müsbət	41	33.88
Qismən mənfi	10	8.26
Mənfi	29	23.97
Bilmirəm	18	14.88
Total	121	100.0

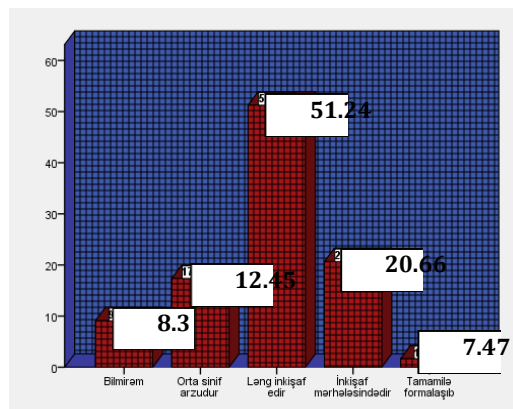

Cədvəl 10. Respondentlərin sosial yönümlü islahatları qiymətləndirməsi

Diaqram 10. Respondentlərin sosial yönümlü islahatları qiymətləndirməsi

“Ölkəmizdə orta sinif bu gün hansı inkişaf mərhələsindədir?” Sorğu iştirakçılarının bu suala cavabı birmənalı olmamışdır. Belə ki, 20.7 % orta sinfin inkişaf mərhələsində olduğunu, 51.2 % bu prosesin ləng getdiyini, 12.45 %-i isə bunun cəmiyyətin arzusu olduğunu bildirir. Cavabların müqayisəsi bu sualın mahiyyətinin bəzi respondentlər tərəfindən düzgün anlaşılmadığını göstərir. (cədvəl 11, diaqram 11)

Cavablar	Tezlik	Faiz
İnkişaf mərhələsindədir	25	20.66
Ləng inkişaf edir	62	51.24
Tamamilə formalaşib	9	7.47
Orta sinif cəmiyyətin arzudur	15	12.45
Bilmirəm	10	8.3
Total	121	100.0

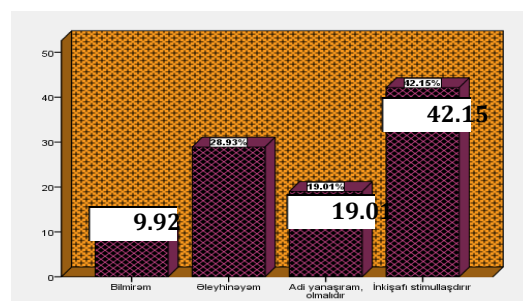

Cədvəl 11. Respondentlərin orta sinfin hansı inkişaf mərhələsində olması barədə rəyləri

Diaqram 11. Respondentlərin orta sinfin hansı inkişaf mərhələsində olması barədə rəyləri

“Siz əhali arasındakı sosial təbəqələşməyə necə yanaşırsınız?” sualına cavablar müxtəlifdir. İştirakçıların 61.1 %-i bu prosesin inkişafı stimullaşdırdığını, vacib olduğunu, 28.9% təbəqələşmənin əleyhinə olduğunu, 9.9 % isə “Bilmirəm” cavabını seçmişdir (cədvəl 12, diaqram 12).

cavablar	Tezlik	Faiz
İnkişafı stimullaşdırır	51	42.15
Adi yanaşram, olmalıdır	23	19.01
Əleyhinəyəm	35	28.93
Bilmirəm	12	9.92
Total	121	100.0

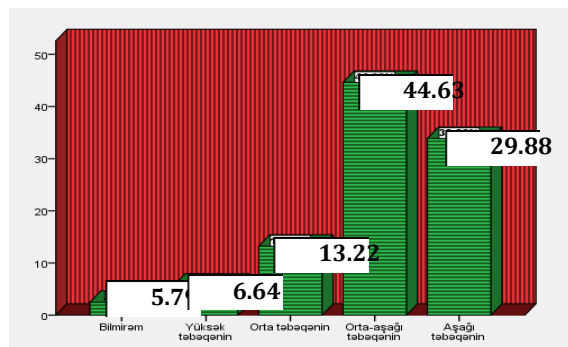

Cədvəl 12. Sosial təbəqələşməyə respondentlərin yanaşması

Diaqram 12. Sosial təbəqələşməyə respondentlərin yanaşması

“Sizcə, ölkəmizdə hansı təbəqənin nümayəndələri daha çoxdur?” sualına verilən cavablar da müxtəlifdir. Respondentlərin çoxu belə hesab edir ki, orta-aşağı təbəqə- 44.63% və orta təbəqə - 13.22 % cəmiyyətdə çoxluq təşkil edir. Bakı şəhər sakinlərinin 29.88 % - i isə aşağı təbəqənin, 6.64 %-i isə yüksək təbəqənin çox olduğu cavabını qeyd etmişdir. (cədvəl 13, diaqram 13)

Cavablar	Faktiki	Faiz
Yüksək təbəqənin	8	6.64
Orta təbəqənin	16	13.22
Orta-aşağı təbəqənin	54	44.63
Aşağı təbəqənin	36	29.88
Bilmirəm	7	5.79
Total	121	100.0

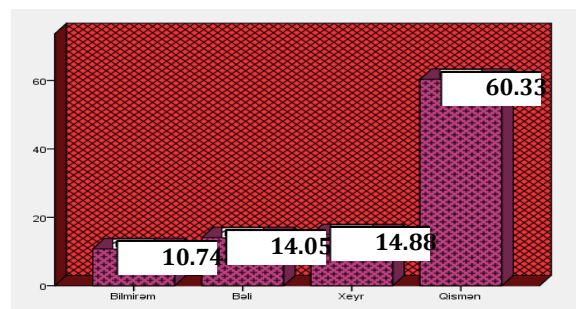

Cədvəl 13. Respondentlərin ölkəmizdə hansı təbəqənin nümayəndələrinin çoxluğu sualına münasibət

Diqram 13. Respondentlərin ölkəmizdə hansı təbəqənin nümayəndələrinin çoxluğu sualına münasibət

“Azərbaycanda orta sinif formalaşdı mı?” sualına sorğu iştirakçılarının 14.0 % -i bəli formalaşdığı, 63.3 %-i qismən formalaşdığı, 14.9 %-i isə formalaşmadığı cavabını seçmişdir. 10.7 % respondent “Bilmirəm” cavabını qeyd etmişdir.

Cavablar	Faktiki	Faiz
Bəli	17	14.05
Qismən	73	60.33
Xeyr	18	14.88
Bilmirəm	13	10.74
Total	121	100.0

Cədvəl 14. Respondentlərin orta sinfin formalaşmasına münasibəti

Diqram 14. Respondentlərin orta sinfin formalaşmasına münasibəti

NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, ölkəmizdə orta sinfin mövcud inkişafı arzu olunan səviyyədən bir qədər ləng gedir. Bunun mühüm səbəbləri Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmədə yol verilən qüsurlar, bazar iqtisadiyyatının təbii inkişafına süni maneələr, rəqabətli, azad biznes mühitinin tam yetərli səviyyədə olmaması, bu prosesə bəzi məmurlar tərəfindən yersiz müdaxilələr və sairədir.

Fikrimizcə, aşağıdakı amillər Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda orta sinfin xüsusi çəkisinin artmasını, real ictimai qüvvə kimi ölkəmizdə sabitliyin qarantına çevrilməsini sürətləndirəcəkdir:

1. 2019-cu ilin əvvəlindən dövlət başçısı İlham Əliyevin apardığı və əhalinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirən sosial yönümlü islahatlar.
2. Sosial meyarlarda insan amilinə daha çox diqqət yetirilməsi, dəyərlər, normalar və sanksiyaların mədəni formalarla şərtlənən sisteminin inkişafı;
3. Cəmiyyət isntitutlarının stabilləşməsi, onların öz sabitliyini təkrar istehsal etmək qabiliyyəti, hakimiyyətin demokratikləşməsi və aşkar xarakteri.

ƏDƏBİYYAT

1. Беляева, Л. (1999). Критерии выделения российского среднего класса. // Средний класс в современном российском обществе. Москва, с.11-16.
2. Авраимова, Е.К. (1999). Проблема формирования среднего класса в России // Вопросы экономики, № 7, с.78-79.
3. Азимова Р. (2006). Средний класс в социальной стратификации общества переходного периода. Баку, с.63.
4. Əmək bazarı. Statistik məcmuə.(2012). Bakı, s.28.
5. Sosial-iqtisad inkişaf. İllik məcmuə. (2018). Bakı, s.103.

KOROZYONA UĞRAMIŞ METAL MALZEMENİN YAPITA DÖNÜŞÜMÜ

Muhammet Hanifi ZENGİN¹

Özet

İklimsel nedenlerden dolayı korozyona uğramış metallerin yapısında meydana gelen tahribatlar, sanatsal kullanım için, sanat üreticilerinin estetik anlayışlarına referans olarak yön vermektedir. Paslı metal malzemenin ilham kaynağı olarak sanat üreticilerine yön vermesi, malzemenin doğal görünümlü olanaklarının yanında, renk, biçim ve eskimişliğin vermiş olduğu karakter ile sanat nesnesi konumuna geçmelerinde, sanat üreticileri için ilgi çekici ve umut verici olmaktadır. Sanatçılar yapıtlarının üretim sürecinde, sanatın olanaklarını kullanarak her tür eski malzemenin ilgi çekici plastik değerlerini, kendi zamanlarının ötesine geçecek şekilde tasarlayarak anlatım araçlarına dönüştürmektedirler. Bu çalışmada sanatçıların kendi yaşamlarına ait izlerle beraber, geçmiş yaşamlara ait kültürel izleri paslı nesnelere üzerinden anlatım aracına nasıl dönüştürdükleri, paslı yüzeylerin estetik değer olarak ön plana çıkarıldığı sanatçı eserlerine ait örnekler oluşturmaktadır. Yaşama ait izleri üzerinde gördüğümüz paslı metal nesnelere sanat üreticileri son bir işlev vererek mistik estetik nesneye dönüştürmektedirler. Paslı metallerin sanatsal anlamda değerlendirilmesi göz önüne alındığında sanatçıların üretim biçimlerine bağlı olarak özellikle tanımlanamayacakları bir duruma kadar paslanmış nesnelere ödüllendirerek ve bu nesnelere eser niteliği kazandırmaktadırlar. Sanatçılar çalışırken, paslı metalleri daha değerli, güzel ve yüce bir şeye dönüştürerek şiirsel bir yapı var etmektedirler. Bu çalışmada anlam, içerik ve biçimin görsel ve zihinsel süreçleri sonucu yeni bir biçime kavuşan gündelik yaşama ait çeşitli paslı nesnelere ile paslı metalleri yapıta dönüştüren sanatçıların çalışmalarına yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Pas (korozyon), Estetik, Heykel

CONVERSION OF CORROSED METAL MATERIAL TO BUILDING

Abstract

The destructions that occur in the structure of metals that have been corroded due to climatic reasons, guide the aesthetic understanding of art producers for artistic use. The fact that rusty metal material gives direction to art producers as a source of inspiration, besides the natural-looking possibilities of the material, is interesting and promising for art producers in that they become an art object with the character given by color, form and obsolescence. In the production process of their works, artists use the possibilities of art to transform the interesting plastic values of all kinds of old materials into expression tools by designing them to go beyond their own time. In this study, how the artists transform the cultural traces of past lives into means of expression through rusty objects, together with the traces of their own lives, constitute examples of artist works in which rusty surfaces are highlighted as aesthetic value. Art producers give a final function to the rusty metal objects that we see on the traces of life and transform them into mystical aesthetic objects. Considering the artistic evaluation of rusty metals, artists reward rusted objects to a state where they cannot be identified, depending on their production style, and give these objects a quality of work. While working, artists create a poetic structure by transforming rusty metals into something more precious,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kazım Karabekir Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kafkas Üniversitesi, Türkiye, muhammethanzengin@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-7417-5485

beautiful and sublime. In this research, various rusty objects of daily life, which have a new form as a result of the visual and mental processes of meaning, content and form, and the works of artists who transform rusty metals into works will be included.

Keywords: Rust (corrosion), Aesthetics, Sculpture

GİRİŞ

İnsanın dili, düşüncelerin simgesi olan sanat, her çağ bir öncekinden daha önce yerleşmiş olan deneyime yeni sanatsal tezler katmasıyla ayrılmaktadır. Yeni sanatsal formüllerin ortaya çıkması ile sanatın değeri ve yükselişi, çeşitliliği, malzeme ve teknik açıdan ivme kazanmıştır. Sanatsal yaratımların hızla dönüşüm geçirdiği çağımızın sanatı, malzemenin verdiği olanaklar ile biçim ve düşüncenin sanatını oluşturmaktadır. 19. yüzyılın sonlarına doğru sanatsal yaratımların dönüşüm sürecine, yaşama ait nesnelere sanat ortamına dâhil edilmiştir. Dünya sanat ortamında disiplinler arası sanat anlayışı içerisinde eser veren sanatçılar, malzemenin olanakları ile kendi anlatım dillerini oluşturmuşlardır. Sanat yapıtlarının üretimine dâhil edilen kullanım dışı atık metal malzemeler ile çevremizde bulunan korozyona uğramış günlük kullanım nesnelere, zihnin malzeme ile kurduğu iletişim sonucu yapıta dönüştürülmektedir. Sanat ortamına dâhil edilen eskimiş paslı yüzeylere sahip metal malzemeler ile paslı nesnelere sanat yaratımında öncü duruma geçmektedirler. Çoğu eşya sınıfında değerlendirilecek bu nesnelere, sanatta modernizm ile birlikte değişen pek çok tanımla sanat yapıtlarının bünyesine katılmıştır Ergür, G. ve Çoban, C. (2021). Modernizmin getirdiği yenilikler ile sanat yapıtları düşünce anlamında yeni başlangıç yapmıştır. Batı dünyasındaki sosyal ve kültürel değişimler sanat yapıtlarının oluşmasına malzeme, üslup ve konu açısından yenilikler getirmiştir. Sanatçıların özgürlükçü sanat anlayışları ile sanat akımları ortaya çıkmıştır. Kübist sanatçıların yapmış oldukları yapıtlar da malzeme ve teknik açıdan deneysel üretimlerin ilkelerini oluşturmaktadır. Resim sanatında boya ile kullanılan çeşitli nesnelere sanatçı malzeme ilişkisi açısından yenilikçi yaklaşımlara yön vermiştir. Kübizm, sanat alanındaki gelişmelere, sanatçının ifade biçimini yansıtmaya özgürlüğü sunmuştur (Lynton,1980).

“İlk adımları 1914 yılında Picasso ve Braque’in birlikte oluşturdukları ve düşünsel alt yapısında bilimin olduğu Bireşimsel Kübizm (Sentetik) ile atılır. Sanat ilk kez doğa dışı ve hazır nesnelere kaynaklanmıştır. Empresyonizmden sonra Kübizm ile sanat bir düşünme etkinliği haline alırken doğayı görmeye dayalı anlayış yerini doğayı düşünmeye, yorumlamaya, yeniden ve farklı malzemeler ile kurgulamaya bırakmıştır “ (Sevim, C & Boz, G. 2011).

Picasso ve Brague’ nin sanatlarında kullanmış oldukları atık nesnelere, çağdaş sanat akımları içerisinde Pop Art olmak üzere Arte Povera, Kavramsal Sanat ve Fluxus akımları içerisinde eser veren bazı sanatçıların yapıtlarında atık nesnelere kullanılmıştır. Atık nesnelere, endüstri üretiminin sonucu ortaya çıkan kullanım amacını tamamlamış günlük kullanım nesnelere ile her tür malzemeyi kapsamaktadır. Sanat yapıtlarında kullanılması günümüz sanatçılarına konu ve malzeme açısından, sanat yapıtlarının oluşmasına aracılık etmektedir.

Sanat yapıtlarının oluşumuna katkı sağlayan atık nesnelere sanatın üreticilerini biçimsel ve fikirsel, üretim yapacakları bir alana çekmiştir.

“Endüstriyel üretim sonucunda kullanım ömrünü tamamlayan tüketim malzemelerinin kullanılamaz hale gelen kısmı, doğaya atılarak çürümeye bırakılmakta, böylece ortaya çıkan dev endüstriyel çöp yığınları çevre kirliliğine neden olmaktadır. Atık malzemeler sanatçıların fikir sunmalarının temel aracı haline gelmiş ve dönüşümün bir parçası olmuştur. Farklı tekniklerin kullanımına olanak sağlayarak malzemenin değer ve ifade süreci ortaya çıkmıştır “ (Koçak, Ö.Ş.& Yetgin, A. M. 2022).

Atık malzeme, içerisinde paslı yüzeylere sahip metal nesnelere, sanatçılar için plastik değere ve pratik öneme sahiptirler. Gerçek nesnelere korozyona uğraması ile gerçekleşen yapıt üretim süreçlerine sanatçıların kültürel kodları bu gerçek nesnelere plastik yapıtlarını kullanarak, yeni biçimleri üzerinden izleyiciye sundukları heykel çalışmaları görülmektedir. “Çağdaş sanat anlayışı ile birlikte yeni ifade olanaklarını ve sorgulamaları da içinde barındıran çağdaş heykel sanatının oluşturduğu plastik dil yeni ifade olanakları ve alternatif malzeme kullanımı ile çeşitlenerek tekrar tekrar oluşturulmuştur “ (Özkul,2019).

Korozyona Uğramış Metalin Yapısı

Sanatsal tasarım sürecinde korozyona uğrayan günlük kullanım nesnelere ve metal malzeme sanatsal yaratıma kaynak olmaktadır. Korozyona uğramış metaller çevresine tepki veren canlı bir organizma olma özelliğine sahiptir. “İnsanların ve diğer canlıların soludukları havanın içindeki oksijen demirin de hava aldığında paslanmasını sağlayan şeydir. Bunun için demirin havayı soluduğunda paslanması bir anlamda onun canlı olduğunu gösterir” (Kaya,2023). Korozyon (pas), ise yaşam alanlarımızda bulunan metalden yapılmış nesnelere iklimin etki ettiği, zaman aşımına uğrayan saf metallerin su veya havanın etkisi ile reaksiyona girdiklerinde renk ve biçimsel dönüşümlere neden olan doğal bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Tepe,2023). Korozyona uğrayan nesnelere sanat yapıtlarına dönüşmesi, renk ve biçimsel değişimlerinin sonucu olarak estetik bilinç içerisinde kullanılması ile gerçekleşmektedir. Paslı nesnelere, genellikle terk edilmişlik ve nesneyi kullanmama anlamına gelmektedir. İklimsel nedenlerden dolayı yüzeylerinin korozyona uğraması sonucu biçim ve renk değişime uğrayarak, sanatsal yaratım için faydacı ve işlevsel konuma geçerek, malzemenin kendini ifade ettiğinin ötesinde kavramsal anlamlar vermektedirler. Çağdaş sanat yapıtları kavramsal içeriklerinin yanı sıra, form ve renk gibi plastik değerler barındıran, etkili referanslara sahip malzemeler ile de desteklenmektedir (Daşkesen, 2021). Korozyona uğramış metal malzemelerin mevcut renginde değişiklik yapılmadan yapıta dönüştüren sanatçılar, metal malzemelerin korozyon estetiği ile duygusal yükselişlere yönelik hisler yaratmaktadır. Atık metal nesnelere bir nevi buluntu nesnelere. Bu nesnelere yapıtta gerçek varlığı ile yer almaktadırlar. Rastlantı yâda bilinçli bir şekilde paslı metal nesnelere kullanan sanatçılar nesnenin kültürel temsil alanını, belleğini, işlevini, dikkate alması kaçınılmazdır Ergür, G. & Çoban, C. (2021).

Lorraine Connelly Northey Eserlerinde Geleneksel Mirasın Keşfi

1962 de Avusturya’da doğan sanatçı büyüdüğü kuzeybatı ortamlardan ilham alan yenilikçi nesnelere ve enstalasyonları, sanatçının kendi coğrafyasına ait tarihi, kültürü ve

onun toprakla olan kişisel bağlantısı ile ilgilidir. Oluklu demir, çit teli, demir tel, tarım araçlarının parçalarını geleneksel biçimlere dönüştürmektedir. Avusturya yerli sanatının sanat ve zanaat arasındaki çizgide yerli sanatının zengin tarihini yapıtları üzerinden vermektedir. Yerli üretim pratiklerini kendi sanat anlayışı içerisinde değerlendirmektedir. Batının atık durumundaki endüstriyel atıklarının kendi ihtiyaçları doğrultusunda yapıtlarına uyarlamaktadır. Sanatçının eserleri yerli pratiğinin dikkatle düşünülmüş devamıdır. Eserlerinin biçim dilini korozyona uğramış atık metaller oluşturmaktadır. Bu malzemeler genellikle hurda yığınlarından ayırt edilmektedir. Sanatçı kültürel mirası tanır ve eserleri aracılığı ile saygıyla davranır. Genellikle Avrupa yerleşimi ve arazinin sanayileşmesi ile ilişkilendirilen malzemeleri kullanır ve bunları yerli dokuma tekniklerinden yararlanarak tıpkı coolamonlar gibi geleneksel nesnelere atıfta bulunan heykelsi eserlere dönüştürmektedir. Connelly Northey, çalışmaları aracılığıyla ülkesinin dinamik doğasını ve geleneksel, ilerici, dirençli ve yenilikçi mirasını keşfetmektedir. Sanatçının eserlerinde kullandığı geçmişe ait korozyona uğramış nesne ve malzemeler tanıdiktır. Sanatçının kullandığı nesnelere geçmişteki işlevselliklerin ötesinde sanatsal işleyişin bir parçası haline gelmişlerdir. Sanatsal anlatımlarda nesnelere eserde nasıl kullanıldığı değil, ona karşılık gelen zihinsel işlev ve düşünce düzeyidir (Deleuze, 2021).

Görse1 1: Lorraine Connelly-Northey, *Narbongs, Nezaket, Dikenli tel, Yassı teneke*

Görsel 2: Lorraine Connelly-Northey, narrbong-galang

Paslanmış ve kurtarılmış metallerle çalışan sanatçı, Lorraine Connelly-Northey, destansı ölçekte bir narrbong-galang (birçok çanta) koleksiyonu yapmıştır. Kırsal malzemeleri yeniden bağlamsallaştıran bu önemli biçimler, Güneydoğu Avustralya'nın önemli bir kültürel uygulamasını ortaya koymaktadır. Sanatçı üretim pratiğinde, kullanılmış, yıpranmış hurda metalden yaptığı narrbongs (dilly çantalar), koolimans (kaseler) şekil ve orantı olarak gerçek ve uygun olana yönlendirmektedir. Yapmış olduğu anıt niteliğindeki çalışmaları bulunduğu kültürel yapının geçmişini geleceğe taşıırken bilgi ve belleğin aktarılması rolüne de sahiptirler. Mekânın ve zamanın kimliğini simgesel bir dille yansıtan, geçmişle gelecek arasındaki bilgi ve bellek aktarım işlevinin görsel ifade araçları olan anıtlar, bu nitelikleriyle toplumdan topluma ve zamandan zamana farklılık gösteren yapılar ekseninde, kavramsal ve plastik bağlamda çok çeşitli formlara bürünebilen değişken bir mecradır (Şengüenalp, 2020). Form, birkaç cılız metal parçası kullanılarak cüretkar bir minimalizmle çizildiğinde bile, eserin doğru görünümü ve işlevsel düşünceleri gözlemlenir. Oranların ve formların kontrastlarından doğan bu plastik olanaklar bir eser üretmede başvurulacak birikimlerdir (Bulat 2010). İşini yapmak için bir araya getirilen hurda parçaların içsel nitelikleri de aynı şekilde uygun şekilde takdir edilmektedir.

Görsel 3: Cornell Northey Narrbong-galang, *Toplayıcının Aletleri* 2022

Aborjin halkının günlük yaşamını gözlemleyerek çalışmalarına yön vermektedir. Aborjin kadın ve erkekleri yiyecek toplayıcılığı yapmaktadırlar. Sanatçının anlatımı “Sanırım bir sürü çantamız olabileceğini paylaşmak istedim, çok fazla çantamız olurdu ve kesinlikle ormanda yaşadığımız yere çok şey taşırlardı. Ancak bu poşetleri doldurmak için ne tür araç ve gereçlere ihtiyacımız var? Kesinlikle bir kazma çubuğu ve bir kase, bir çalı kasesi. Onları bugün olduğu gibi geleneksel olarak bir araya getirmedik. Ve diğer kültürlerde, kürek denen bir aletimiz var, kürek sapı gibi bir kazma çubuğu. Ve kase bir küreğin ağzı gibidir. Ve sonra bunları birlikte kullanırız, dönüşümlü olarak kullanırız, toprağı gevşetmek için kazma çubuğu, kepçe olarak kullanmak için kase, yumruları çıkarmak ve kurbağalar ve benzeri daha küçük et hayvanlarını almak için ve tüm bu çantaları doldurabilmek. Demek bu yüzden çok çanta var” (Northey,2022).

Görsel 4: Lorraine Connolly-Northey, *Kooliman, Tel*, 16,5 × 18 × 14,7 cm. 2002.

Koolimanın sadece bir kepçe olmadığını insanlarla paylaşmak içinde var olduğunun heyecan verici olduğu belirtmektedir. Kooliman (bknz. Görsel 4) Avusturya yerlileri için günlük yaşamda kullanılan önemli bir nesnedir. Tarım için tohumu savurmada kullanılır. En önemlisi, aynı zamanda tohumu savurmak için de kullanılır. Çeşitli yiyeceklerin öğütülmesi, için kâsenin kullanıldığı, bu işlevlerinden dolayı kâse sanatçı için değerli bir nesne olarak yapıta dönüştürülmüştür. Çevresini en ince ayrıntılarına kadar gözlemleyerek kendi iç dünyasını yapıta dönüştürerek dışarı vurmaktadır. İnsan çevresine sanat aracılığıyla baktığında gerçekliğin farkına varacak ve nasıl bir çevrede yaşadığını, yaşamını nelerin çevrelediğini algılayacaktır. Sanatçı, içinde yer alan duyarlılığı sayesinde çevresi ile yaşam arasında bağ kurarak kendisinde var olan estetiği de sanat yoluyla dışa yansıtacaktır (Yağmur, 2018).

Görsel 5: Connelly Northey, *Sepet ve Kuşlar*, Lorraine Özel Koleksiyon

Avusturya yerli halkının geleneksel sepetçilik dokuma tekniğine ilgi duymuştur. Connelly-Northey, yerli halkının geleneksel sepetçilik tekniğine geniş bir ilgi uyandırmaya başladığı sıralarda sepet dokumayı öğrenmeye başlamıştır. Çalılardan toplanan otları dokuma konusunda olağanüstü bir beceri kazanmıştır. Sanatçının annesinden öğrendiği geleneksel el işi dokuma tekniğini atık paslı teller ile buluşturduğu “Sepet ve Kuşlar” (bknz. Görsel 5) çalışmasını yapmıştır. Lorraine’in çevrenin korunmasına ve herkes için eşitliğe olan kişisel ilgisi, sanatında geri dönüştürülmüş malzemeler ve uzlaşma sembolleri kullanılarak temsil edilmektedir. Sanatçının çalışmaları geçmiş ile şimdi arasında bağlantı

niteliğindedir. Zamanın akışı ile önce ve sonra arasında, dışsal olanla içsel olanın şimdi içerisinde yeniden değer kazanmasıdır. Çalışmalarında iki geleneği yaşatma konusundaki bilinçli pratiği, kendi mirasının bir yansımasıdır. Baba İrlandalı, anne Avusturya yerlisi Aborjin'dir. Farklı kültürlerle sahip anne ve babasının birlikteliği gibi çalışmaları da iki kültürün ürünüdür. Uygun kültürel protokolleri takip etmek onun için son derece önemlidir. Annesinden, Aborjin yaşamının içsel, ruhani yönleri olarak adlandırdığı şeyin takdirini kazanmıştır. Connelly-Northey'in çalışmasında güçlü bir motivasyon vardır. İnsanlara yerli Avustralyalıların maruz kaldığı adaletsizliklerin yaşayan anılar içinde gerçekleştiğini hatırlatma ihtiyacıdır. Sanatçı Avusturya'da yaşamakta olduğu için Avusturya yerlilerinin uğradıkları adaletsizlikleri üzerinden sanatını yapmaktadır. Avustralya yerine İrlanda'da yaşayan bir sanatçı olsaydı, İrlandalıların uğradığı adaletsizlikler hakkında sanat yapacağını söylemektedir.

Görsel 6: Connelly –Northey, Narrbong-galang, Paslanmış sac, Biçme bıçağı, Yanmış kalay, Çit teli, Roslyn Oxley9 Galerisi, 2019.

Narrbong-galang Avusturya'da yerli halk tarafından malların toplanması, depolanması, taşınması için geleneksel olarak kullanılmış ve kullanılmaya devam eden fiber torbalardır. Yerli halk tarafından kullanılan bu torbalar değer verileni koymak ve saklamak için kullanılmaktadır. Sanatçının yapmış olduğu galanglarda (bknz. Görsel 6) zaman aşımı ile atıl duruma dönüşen tarım aletlerinin korozyona uğramış parçalarını, paslanmış teneke ve dikenli tel kullanmıştır. Her durumda yapıt halini alan bu nesnelere hem maddi tarihlerini hem de materyalin kültürel ağırlığını taşımaktadırlar. Bunları yaparken kendi estetik anlayışı ile bütünleşir. Sanatçının yapıtları kendi kişisel belleği ile yaşadığı kültürel çevrenin belleği niteliğindedir (Chris Ofili örneğinde olduğu gibi) (Bastaban, 2021). Zamana meydan okuyan bu nesne ve malzemeler kendi ortamların dışına çıkarak yeniden var olmaktadır. Başka bir ifadeyle moderniteyle birlikte hatırlanması imkânsız hale gelen şeylerin sonsuz stoku, belleğin arşiv şeklinde dışsallaştırılması olarak karşımıza çıkmaktadır (Parmaksız, 2019). Aborjin yaşamına ait gerçeklikleri paslı nesne ve malzeme üzerinden sezgiler ile güçlü yapıtlara dönüştürmüştür. Sanatsal yaratıcılığın dışa vurulmasında biçimler üzerinden nesnellik ve öznellik, tasarımsal ile anlatım iç içe geçerek sanat izleyicisi ile içsel bir özgürlük

sağlayarak duygulara seslenir (Tezcan, 2011). Burada sunulan geniş narrbong-galang koleksiyonu bilgi ve bilgelik için kaplardır. Kolektif bilgelik kaynağının temsilidir. Arazi yönetimi, nehirlerin tarihi, hasat, tıp, astronomi ve dil ile ilgili hikmetler vardır. Ama yine de görünmez. Sanatçının çalışmalarında neşe, duygu ve ciddiyet vardır. Sanatçının yapılarının merkezinde kültürel dil önceliklidir (Molran,2019).

Görsel 7: Lorraine Connely-Northey, *Üç Nehir Ülkesi*, Pas, Oluklu sac, Çelik tel, 2010

"*Üç Nehir Ülkesi*" sanatçının yapmış olduğu soylu ve destansı düzenlemesinde, ülkesinin haritasını çıkarmak için batı endüstrisinin nesnelere kullanmaktadır. Sanatçının sanat pratiği ve kullandığı malzemeler babası ve annesinin kültürel miraslarının temelleri üzerindedir. "*Üç Nehir Ülkesi*" bkz. Görsel 7), çalışması ile annesinin taşradaki su bilgisine saygı duruşunda bulunmaktadır. Çalışma, nehirleri ve koolimanları betimleyen kesiklere sahip bir opossum (sıçan türü) derisi pelerini yorumlamasıdır. Annesinin kabile sınırı olan ülkesini temsil etmektedir. Babası atılan malzemeleri kullanmasını teşvik ederken, annesiyle birlikte küçük bir çocukken tığ işi ve dikişle ince el işi becerilerini geliştirmiştir. . "sanatım ne kadar gelişirse gelişsin, ailemi eşit şekilde temsil etmesini sağlamak için yola çıktım demektedir (Northey, 2010). Bu çalışmada, kıvrılan nehirler hâkimdir, paslanmış dalgalı demirden ve tarımsal çitin narin açık örgüsünden tavşan geçirmez telin tanıdık danteline geçiş yapar. Bu formları birbirine bağlayan coolamonlardır: (coolamon, Aborijinlerin çalılardan yapmış oldukları bir tür kase) hem nehir kıyıları hem de iç kesimlerin büyük, ekili ovalarını oluşturan oval biçimli kâseler. Çalışma, sanatçının sanat eserlerinde kullandığı malzemeler gibi atılmış malzemelerle, yamalı gecekondular da 'tatlı su nehirlerinin kıyısında doğup büyümüş' annesinin yaşam deneyimine de değinmektedir (Bowron,2013). Pasın geleneksel ritüelin yerini aldığı çalışmalarında, yerli halkın ve çalışanlarının yerel dilinde konuşmaktadır. Sanatı, açık ormanların ve yerli otlakların yerini iyileştirilmiş otlaklarla dikilmiş otlakların aldığı bir ülkenin hikâyesini anlatıyor. Zamanın içerisinde rüzgâra ve

güneşe maruz kalmış metaller ile yapmış olduğu çalışmaları ile kültürünün şiiirini buluntu nesnelere üzerinden isimlendirmektedir. Geleneksel ve faydacı biçimlerin saflığını paslı metaller üzerinden bizlere anlatmaktadır. Oksitlenmiş ve yanmış metallerin üzerinden bölgesinin kültürel zenginliğini, kendine özgü işleri ile anlatımı samimi ve anlamlıdır. Yapmış olduğu eserleri ile kendi yerel dilini konuşmaktadır. Sanatını halk sanatı ile çağdaş heykel arasındaki bu sınırdaki yürümek olarak tanımlamaktadır.

SONUÇ

Genel olarak sanatçının çalışma pratikleri Avusturya yerlilerinin kültürel geçmişlerine yöneliktir. Eserlerinin malzelerini Aborjin çifliklerinde, kırsal kesimlerdeki atıl durumlarda olan metallerden elde etmektedir. Özellikle çalışmalarında paslı ve korozyona uğramış malzemeleri kullanmaktadır. Kullanıldığı malzemelerin paslı olmasını heyecan verici olarak değerlendirmektedir. Çalışmalarında patine yapmaz herhangi bir kimyasal kullanmaz. Aborjin Avustralyalıların geçmişlerinde kullandıkları renkleri temsil eden doğal renkler kullanmaktadır. Bunun için çalışmalarında renk seçimine dikkat etmektedir. Bu yüzden yüzeyler üzerinde renk değişimlerine dikkat ederek atalarının geçmişine vurgu yapacak aşı boyası renklerini kullanmaktadır. Sanatını en iyi şekilde yapmak için ifadeci malzemeler kullanmaktadır. Aborjin yerlilerinin geçmişte incitildiğinin büyük resmini atık paslı nesne ve malzemeler üzerinden vermektedir. Kullandığı malzemeler yumuşak ve sevimli değildir, pürüzsüzlük ve düzensizlikler Aborjinleri defalarca incitildiğini hatırlatır niteliktedir. Sanatçının sanat pratiğine Aborjinlerin kültürel miraslarının temelleri üzerinedir. Sanatçı çalışmaları için kullandığı nesne ve malzemeleri sanadece sanatın estetik değerleri üzerinden değerlendirmeyip, bulunduğu yerli toplumunun sorunlarını açığa çıkarmaya yöneliktir. Lorraine Connely Northey, kendi yerlilerin yaşadığı sorunları yine yerlilere ait nesne ve malzemelerin paslı ve eskimiş, çok parçalı yönlerini kullanarak, yeni biçimler elde etmiştir. Yerli kültürünü sanatın iletişim dili olarak malzeme üzerinden anlatmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bastaban Ü. (2021). Güncel resimde etnik kimlik: Chris Ofili örneği. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(47), 453- 462. doi: <https://doi.org/10.35247/ataunigsed.909781>
- Bowron J. (2013). Waradgerie Weaver: Lorraine Connelly-Northey. <https://www.artlink.com.au/articles/3944/waradgerie-weaver-lorraine-connelly-northey/>
- Bulat M. (2010). Form ve Kompozisyon. *Sanat Dergisi*, 0(12), 73-78. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/28932>
- Daşkesen H. (2021). Çağdaş heykel sanatında kültürel kimliği konumlandırmak: Wolfgang Laib'in Yapıtları Üzerinden Bir Değerlendirme. *The Turkish Online Journal Of Design Art And Communication*, 11(4), 1285-1302.

- Ergür G. ve Çoban C. (2021). Buluntu Nesnenin Kişiselleşmesi. *Kesit Akademi Dergisi*, 7(28), 173-196. <http://ilefdergisi.ankara.edu.tr/tr/download/article-file/731323>
- Kaya İ. (2023). Corten Çeliğin Heykeldeki Avantajları? <https://orcid.org/0000-0002-3627-4818>
- Lorraine Connelly-Northey <https://companion.art/playlists/narrbong-galang-many-bags>
<https://www.artlink.com.au/articles/3944/waradgerie-weaver-lorraine-connelly-northey/> <https://www.roslynxley9.com.au/exhibition/narrbong-galang/473tx>
- Lynton N. (2004). Modern Sanatın Öyküsü. (C, Çapan & S, Öziş Çev.). Remzi Kitabevi
- Moran M.(2019). Lorraine Connelly-Northey, Narrbong-Galang
- Northey L. C. (2010). Lorraine Connelly-Northey, Üç Nehir Ülkesi, 2010, <https://www.mca.com.au/artists-works/works/2010.46A-C/>
- Northey L. C. (2022). Lorraine Connelly-Northey, Narrbong-galang (birçok çanta), <https://companion.art/playlists/narrbong-galang-many-bags>
- Ö. Yağmur.(2018)) Toplumsal Bellek Oluşturmada Heykel Sanatı: Kar Ve Buzdan Erzurum Kültür Sokağı Örneği, *Kalemişi Dergisi*, vol.6, pp.139-152, <https://www.kalemisidergisi.com/makale/pdf/1539884910.pdf>
- Parmaksız P. M.(2019). Belleğin Mekânından Mekânın Belleğine: Kavramsal Bir Tartışma retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2600/33456>
- Şengünalp, C. (2020). Heykelin Politik Bir İmgeye Dönüşümü: Harburg Anıtı Örneği. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 6 (2), Kış, s. 816- 826 <https://avesis.atauni.edu.tr/yayin/42d42430-2295-47c9-af5c-25d9d48d6549/heykelin-politik-bir-imgeye-donusumu-harburg-aniti-ornegi>
- Tepe Ö. (2023). Metallerin kimyasal etkilerle aşınması durumu: Korozyon nedir? <https://onedio.com/haber/metallerin-kimyasal-etkilerle-asinmasi-durumu-korozyon-nedir-1129901>
- Tezcan M. (2011). Sanat Sosyolojisine Giriş: Ayrıntı.
- Sevim C. & Boz G. (2011). Hazır-nesnelerin ve teknolojinin sanatta kullanımı ve seramik sanatına yansımaları, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Anadolu Üniversitesi1,(1):11-135. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/192430>
- Koçak, Ö.Ş.& Yetgin, A. M. (2022). Hazır nesne ve atık nesne bağlamında seramiğin kullanımı. 77-83. Doi Number <http://dx.doi.org/10.31589/JOSH AS.872>
- Deleuze, G (2021).*Zaman ve imge*,(B. Yalım E. Koyuncu, Çev). Norgung.
- Özkuş, T. (2019). Disiplinlerarası süreç bağlamında çağdaş heykel sanatının plastik dil olarak kullanılması, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6 (2): 73-84. https://asrjournal.org/files/asrjournal/806444785_6.%206_28.%20ID287_Kayahan%20ve%20%C3%87evik_1237-1246.pdf

GÖRSEL KAYNAKÇA

Görsel 1: <https://artcollector.net.au/lorraine-connelly-northey-cross-cultural-constructs>

Görsel 2: <https://artcollector.net.au/lorraine-connelly-northey-cross-cultural-constructs>

Görsel 3: <https://www.artgallery.nsw.gov.au/learn/learning-resources/artworks-in-focus/lorraine-connelly-northey/>

Görsel 4: <https://www.art-almanac.com.au/found-and-gathered-rosalie-gascoigne-lorraine-connelly-northey/>

Görsel 5: <https://victoriancollections.net.au/stories/lorraine-northey-connelly>

Görsel 6: <https://www.roslynxley9.com.au/exhibition/narrbong-galang/473tx>

Görsel 7: <https://www.mca.com.au/artists-works/artists/lorraine-connelly-northey/>

TANQO MUSİQİ JANRI QANUN İFAÇILIĞINDA

Şəbnəm ŞİXƏLİYEVƏ¹

Özət

XIX əsrin ortalarında Argentinada yaranmış tanqo musiqi janrı özünəməxsus ritmik xüsusiyyətlərinə görə böyük populyarlığa malikdir. Bir çox bəstəkarlar bu janrda əsərlər yazsa da, bunların arasında Argentina bəstəkarı Astor Pyatsollanın yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin II yarısında fəaliyyət göstərən A.Pyatsolla əsərlərində caz və klassik musiqinin vəhdətini, tanqo elementlərini özündə birləşdirərək müasir dövr musiqisində yeni ab-hava yaratmışdır. Bu mənada bəstəkarın çoxsaylı əsərləri müasir dövrün musiqi mədəniyyətində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Məqalənin əsas məqsədi Cənubi Amerika qitəsində yerləşən Argentinanın dünya şöhrətli bəstəkarı A.Pyatsollanın "Libertanqo" əsərinin Şərq musiqi aləti olan qanunda ifaçılıq xüsusiyyətlərinin işıqlandırılmasıdır. İki fərqli mədəniyyəti təmsil edən musiqi əsərində səslənmə tərzinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması, müasir dövrdə orta qanun mədəni dəyərlərin formalaşdırılmasının əhəmiyyəti məqalənin məqsədlərindəndir.

Tədqiqatın metodologiyasını A.Pyatsollanın yaradıcılığını, həmçinin bəstəkarın əsərlərinin müasir texniki metodlarını araşdıran xarici musiqişünas alimlərin tədqiqatları, elmi-nəzəri konsepsiyaları təşkil edir.

Məqalənin əsas tapıntısı orijinal ritmik və melodik xüsusiyyətləri ilə seçilən "Libertanqo"nun qədim Şərq musiqi aləti olan qanun üçün köçürülməsinin bu alətin ifa xüsusiyyətlərinin genişlənməsində və repertuarının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidir.

Nəticələrə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, məqalənin müəllifi "Libertanqo"nu özü qanun alətində ifa etdiyi üçün əsərin təhlili zamanı şəxsi təcrübələrinə də əsaslanmış və musiqi dilinin müxtəlif tərkib hissələrinə əsasən əldə etdiyi qənaətləri ümumiləşdirmişdir. Eyni zamanda "Libertanqo"nun fərqli səs tembriləri ilə səslənməsinin xüsusiyyətlərini müəllif öz ifasında müşahidə etmişdir.

Açar Sözlər: Pyatsolla, Libertanqo, qanun aləti, ifaçılıq xüsusiyyətləri

TANGO MUSIC GENRE IN KANUN PERFORMANCE

Abstract

The genre of tango music, which originated in Argentina in the middle of the 19th century, is very popular due to its unique rhythmic characteristics. Although many composers wrote works in this genre, among them the work of Argentine composer Astor Piazzolla has special importance.

Astor Piazzolla created a new atmosphere in modern music by combining jazz and classical music and tango elements in his works. The main purpose of the article is to highlight the performance features of the work "Libertango" by A. Piazzolla in the kanun - an Eastern musical instrument,

¹ Doctor of Philosophy in Arts, Sultanate of Oman, Sultan Qaboos University, College of Arts and Social Sciences, shabnam@squ.edu.om, ORCID ID: 0000-0002-7841-5308 / Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, Oman Sultanlığı, Sultan Qabus Universiteti (Sultan Qaboos University)

investigate the characteristic features of musical piece and the importance of forming common cultural values in the modern era.

The methodology of the research is made up of the researches and scientific-theoretical concepts of foreign musicologists who study the creativity of A. Piazzolla, as well as the modern technical methods of the composer's works.

The main finding of the article is that the kanun transcription of "Libertango", distinguished by its original rhythmic and melodic features, is important in expanding the performance characteristics of this instrument and enriching its repertoire.

As for the results, we should note that the author of the article performed "Libertango" on kanun, based her analysis on personal experiences and summarized her conclusions based on various components of the musical language. At the same time, the author observed the features of "Libertango" sounding with a different timbre in his performance.

Keywords: Astor, Piazzolla, Libertango, musical instrument kanun, performance characteristics libertango

TANQO MUSİQİ JANRİNİN YARANMASI TARİXİ

Tanqo musiqi janrı XIX əsrin ortalarında Argentinanın yoxsul təbəqəsi arasında yaranmışdır. Qısa bir müddət ərzində böyük populyarlıq əldə etmiş və dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır. Tanqo öz başlanğıcını milonda və xabanera rəqslərindən götürsə də, burada polka rəqsinin də təsiri görünür. Rəqsin adı da maraq doğurur. "Tanqo" adının Afrikada yaşayan bəzi qəbilələrin çıxardığı "tan-qo" səslərindən və ya latınca "toxunmaq" mənasını verən "tangere" sözündən yarandığı ehtimal olunur. Tanqo rəqsinin sosial əhəmiyyəti də diqqəti cəlb edir. Belə ki, tanqonun yarandığı ilk dövrlərdə əhalinin vəziyyəti ağır idi. Tanqo rəqs sanki insanların depressiyadan çıxmasına və müəyyən dərəcədə sosial problemlərdən uzaqlaşmasına səbəb olurdu. Elə buna görə də Cənubi Amerika qitəsində yaşayan bir çox xalqlar tanqonu sevirlər və bu rəqsə çox müraciət edirlər. Hazırda dünyada tanqonun bir çox növləri məlum olsa da, ən geniş yayılmış növü Argentina tanqosudur. Argentinada tanqo rəqs ümumxalq əhəmiyyəti kəsb edən rəqsdir. Bu rəqsin ən parlaq ifaçıları Argentina xalqının nümayəndələri olmuşdur. Məşhur argentinalı müğənni və kino aktyoru Karlos Qardelin anadan olduğu 11 dekabr tarixi Argentinanın paytaxtı Buenos-Ayresdə hər il "Tanqo günü" kimi qeyd olunur. Bu isə tanqo rəqsinin Argentinada çox sevilməsinin göstəricisidir. Tanqo rəqsinin geniş yayılmasında Argentina bəstəkarı Astor Pyatsollanın da mühüm rolu olmuşdur. Bəstəkarın bir çox məşhur əsərləri tanqo rəqsinin ritmləri üzərində yayılmışdır. Bu baxımdan tanqo rəqsinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən A.Pyatsollanın məşhur "Libertanqo" əsərini nəzərdən keçirmək istərdik.

ASTOR PYATSOLLA YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsrin II yarısında fəaliyyət göstərən görkəmli Argentina bəstəkarı Astor Pyatsollanın (1921-1992) yaradıcılığı dünya musiqisinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Bəstəkarı vətəninə "Böyük Astor" kimi tanımış və yaradıcılığına dərin hörmətlə yanaşmışlar. A.Pyatsollanın yaradıcılığı caz və klassik musiqinin vəhdətini, tanqo elementlərini özündə birləşdirərək müasir dövr musiqisində yeni ab-hava yaratmağa nail

olmuşdur. Bu mənada bəstəkarın çoxsaylı əsərləri bir ox musiqi nümunələrindən müxtəlif məzmunlu olmasına görə fərqlənir.

Mənşəcə italyan əsilli ailədə doğulması onun əsərlərində bu xalqa məxsus olan emosionallıq və dərin hissələrin ifadə edilməsinə təsir göstərmişdir. Caza olan böyük həvəsi isə bəstəkarın bir çox əsərlərinin əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Bandoneon alətində mükəmməl çalğı xüsusiyyətlərinə malik olması bəstəkarın bir çox əsərlərinin məzmununu müəyyənləşdirib.

A.Pyatsolla dünyaca məşhur musiqi kompozisiyalarının müəllifidir. Onun əsərləri bir çox mötəbər musiqi mükafatlarına layiq görülmüş və musiqi incəsənətinin ən parlaq səhifələrini təşkil edir. Yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən "Oblivion" əsərinə görə A.Pyatsolla 1993-cü ildə Los-Ancelesdə keçirilən "Qremmi" mükafatında "ən yaxşı instrumental kompozisiya" nominasiyası üzrə namizədlər sırasına daxil edilmişdir. Beynəlxalq musiqi ictimaiyyəti yekdilliklə bu pyesi Pyatssollanın ən yaxşı və mükəmməl əsərlərindən biri kimi dəyərləndirmişdir.

Şəxsi orkestrini yaradan bəstəkar bura bir çox Argentina milli alətlərini daxil edərək, əsərlərinin qeyri-adi səsləniş tərzini yaratmağa nail olmuşdur. Fərqli musiqi janrlarını sintez edərək, dərin məzmunlu əsərlər yaradan bəstəkar eyni zamanda tanqo-mahnı janrının da yaradıcısıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, tanqo ritmləri bəstəkarın bütün yaradıcılığının əsasını təşkil edir və bu ritmlər üzərində yazılmış əsərlər dərin məzmunu ilə seçilir.

"LIBERTANQO" NUN YARANMA TARİXİ

A.Pyatsollanın "Libertanqo" əsəri bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, ən məşhur müasir tanqolardan biri olan "Libertanqo"nu bəstəkar 1973-cü ildə bəstələyib. Əsərin adının mənası da böyük maraq doğurur. Belə ki, "libertad" sözü ispan dilində "azadlıq" mənasını verir və bəstəkar onu "tanqo" sözü ilə birləşdirərək, "Libertanqo" – yəni, "azad tanqo" mənasında ifadə edib. Musiqi tarixində azadlığın bütün əsərə müxtəlif səviyyələrdə – instrumental kompozisiyadan və ifa tərzində başlayaraq, musiqi formasına nüfuz etməsi ilə əlaqədar əsərlər sırasında "Libertano" əsəri ilk sıralardan birini tutur. "Libertanqo"nun populyarlığının nəticəsidir ki, əsər iyirmidən çox müxtəlif təfsirlərdə ifa olunur və fərqli aranjimanlarda tanınması onun bir çox ifaçılar tərəfindən ifa olunması ilə bağlıdır. Müxtəlif illərdə "Libertanqo" caz orkestri, simfonik orkestri, latın alətləri kvarteti, fərqli tərkiblərlə olan kamera ansamblları, hətta a kapella xoru tərəfindən ifa olunmuşdur. Lakin bəstəkar "Libertanqo"nu əsasən çox sevdiyi bandoneon alətində səslənməsini daha orijinal variant hesab edirdi və bir musiqiçi kimi əsas məqsədi də bu aləti solo konsert alətinə çevirməsi olmuşdur.

"Libertanqo" bəstəkarın həyatının ən çətin illərində yazılmışdır. Şəxsi həyatında baş verən dəyişikliklər onun yaradıcılığına təsir etmiş və bəstəkar yalnız tanqo ritmlərində öz təskinliyini tapırdı. 1973-cü ildə İtaliyaya gedən bəstəkar burada bir sıra əsərlər yazır ki, bunların sırasında "Libertanqo" əsəri xüsusilə fərqlənir. Əsərin yazılmasından uzun illər keçməsinə baxmayaraq, xarakter baxımından bir-birinə oxşar ifalara rast gəlmək mümkün deyildir. Ümumiyyətlə, "Libertanqo"nun hər təkrarı və müxtəlif ifaçılar tərəfindən təfsiri sanki bəstəkarın düşüncələrinin yeni bir şəkildə təqdimatıdır. Məhz bu səbəbdəndir ki,

məzmunundan və süjet xəttinin inkişafından asılı olmayaraq, bir çox bədii kinofilmlərdə dəfələrlə bu musiqiyə müraciət olunur. “Libertanqo” ilk dəfə Jak Rivettin “Şimal körpüsü” filmində səsləndirilmişdir. Roman Polanskinin “Çılğın” filmində isə Harrison Ford musiqinin sədaları altında rəqs edir, Salli Porter isə filmin süjet xəttində olan “tanqo dərəsi”ni Pyatsollanın musiqisinin sədaları altında keçir. “Libertanqo”nun hər səslənişdə yeni təfsirlərdə ifa olunması isə uzun illərdir ki, bu əsərin əvəzolunmazlığını nümayiş etdirir.

“LİBERTANQO”NUN FORMA-QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Libertanqo” əsəri basso-ostinato variasiya formasında yazılmışdır. Tanqo ritminə əsaslanması əsərin xarakterini ifadə edir. Akkordlu fakturada sərt və kəskin səslənişli akkordların dəfələrlə təkrarı çoxsaylı improvizasiyalılığa əsaslanaraq, kompozisiyanın xarakterini formalaşdırır.

Tanqonun ritmindəki akkordların elastik döyüntüləri daim təkrarlanır, sonsuz sayda səslənə bilən improvizasiyalar üçün bir növ özək təşkil edir. Əsəri istənilən sayda variasiya etmək mümkündür və onu dinləyəndə belə bir hiss yaranır ki, ifaçılar sanki sonsuz variasiya və improvizasiyalar edirlər. Tanqonun obrazı olan ləng və kəskin hərəkətli melodiya daim müxtəlif alətlərdə variasiya olunur. Melodiyanın inkişafı zamanı əsas melodiyanın intonasiyaları üzərində qurulmuş kiçik bir girişin olması əsərin ritminin təsdiqi əhəmiyyəti daşıyır. Melodiyanın orta hissəsi rəvan və daha melodik hissədir. Əsərin səslənməsi zamanı belə hiss yaranır ki, sanki “Libertanqo” onu ifa edənlərin öz hissləri ilə qovuşduğu və dəyişməyə cəhd etməyə başladıkları kiçik bir mövzudur. Əslində Pyatsollanın kompozisiyasının hər bir ifası sanki onu ifa edənin fantaziyası ilə bağlıdır.

“Libertanqo” əsəri bəstəkar və ifaçıların bir növ yaradıcı sintezidir. Buna görə də bu tanqonun melodiyası çox rəngarəng və dəyişkəndir. “Libertanqo” son dərəcə gərgin və aqressiv, və ya ekzotik bir tərzdə səslənə bilər. Əsər boyu müşahidə olunan digər bir xüsusiyyət isə melodiyanın dərhal fortissimoya çevrilməsi və ya sakit, gizli başlayaraq hissələrin son dərəcə kəskinliyinə gətirib çıxarmasıdır.

Bəstəkar tanqoya yalnız rəqs janrı çərçivəsində yanaşmır və onu professional səviyyədə ifa ediləcək bir tərzdə təqdim edir. Pyatsollanın tanqo janrına yanaşmasında olan əsas xüsusiyyətləri onu rəqs xüsusiyyətlərindən uzaqlaşdırması, obrazlı məzmunu, xarakteri və qeyri-adi melodikliyidir.

ŞƏRQ ALƏTİ QANUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədim şərq musiqi aləti olan qanun Azərbaycan musiqi ifaçılığında uzun illərdir ki, həm tədris, həm də konsert aləti kimi tətbiq olunur. Dartımlı-simli musiqi aləti olan qanunun yumşaq tembrə malik olması bir çox musiqi əsərlərinin maraqlı səslənməsini şərtləndirir. Qanun özünəməxsus ifa xüsusiyyətlərinə malik olan musiqi alətlərindəndir. Onun quruluşu və səslənmə ahəngi bu alətdə milli və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin ifa olunması üçün əlverişlidir. Təsadüfi deyildir ki, bu alətdə əsərlərin işlənilməsinə ifa etmək mümkündür. Qanun üçün yazılmış professional bəstəkar əsərlərinin say etibarilə az olmasına baxmayaraq, bir çox əsərlərin bu alət üçün işlənilməsinə və köçürülməsinə son illərdə daha çox rast gəlinir. Bu baxımdan xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin qanun aləti üçün köçürülməsi tədris prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, müsir

dövrün tələblərinə uyğunlaşaraq, son illərdə qanunda bu alət üçün tamamilə fərqli xarakterə malik musiqi əsərlərinin də ifa olunmasına rast gəlinir. Belə ki, Şərq aləti olan qanunda dünya bəstəkarlarının əsərlərinin səslənməsi bu alətin ifa xüsusiyyətlərinin genişlənməsində və repertuarının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qanunda italyan skripkaçısı və bəstəkarı Antonio Vivaldinin “İlin fəsilləri”, İ.S.Baxın polifonik əsərləri ilə yanaşı, caz musiqisi üslubunda yazılmış əsərlərə də müraciət olunur.

Belə əsərlərdən biri də A.Pyatsollanın “Libertanqo”sudur. Bu əsərin “qanun alətinin özünəməxsus səs tembrilə uzlaşaraq səslənməsi maraqlı ifa xüsusiyyətləri ilə müşahidə olunur.

QANUN ALƏTİNİN QURULUŞU

Şəkil 1. Qanun alətinin görünüşü

Alət trapesiyaya oxşar yastı qutu şəklində bir quruluşa malikdir. Alətin alt və yan hissələri ağcaqayın, qoz və digər bərk ağac materiallarından hazırlanır. Alətin üst hissəsinin 3/4-ü 4 mm qalınlığında şam ağacından olan taxta üzlüklə, qalan hissəsi isə çox zaman balıq dərisi ilə örtülür. Qanuna üçləşdirilmiş 24 sıra (ümumi sayı 72) sim bağlanılır. İlk dövrlərdə simlər bağırsaqdan və ya ipək sapdan xüsusi üsulla hazırlansa da, hazırda kapron simlərdən istifadə edilir. Diz üstünə qoyulan qanun hər iki əlin adsız barmaqlarına taxılmış dəmir üsküklərin arasında yerləşdirilən ebonit mizrablarla səsləndirilir. Alət içərisi dördkunc dəmir açar vasitəsi ilə köklənir.

Qanunun ümumi uzunluğu 800–900 mm, eni 380–400 mm, qalınlığı 40–50 mm-dir. Major və minor səsdüzümünə malik olan əsərlər burada alətin tembr xüsusiyyətlərindən irəli gələrək, çox təbii və maraqlı bir tərzdə səslənir.

Qanun alətinin əhəmiyyətini vurğulayan dahi Azərbaycan bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli onun Şərqdə geniş yayılmış bir alət olmasından bəhs edərək yazırdı: “Bu gün hər bir musiqiçi üçün piano çalmaq vacib olan kimi, Şərq musiqiçiləri də öz çalğılarından əlavə qanun çalmağı dəxi borc bilmişlər” [S.Abdullayeva, 2002, s. 453].

Qanunda “Libertanqo” əsərinin ifasının xüsusiyyətləri

A.Pyatsollanın əsərləri kəskin caz ritmləri ilə zəngindir və “Libertanqo” əsərində də bu ritmik əsas özünü büruzə verir. “Libertanqo”nun ifası zamanı qanun ifaçısı müəyyən texniki bacarıqlara malik olmalıdır. Bu əsərin ifası zamanı ifaçı püxtələşmiş şəkildə olmalı və əsərin müxtəlif ifalarını dinləyərək, öz ifasını yaratmağı bacarmalıdır. “Libertanqo”nun arasıkəsilməz və fasiləsiz inkişafa əsaslandığını nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə ifaçı öz mükəmməl çalğısını və texniki bacarıqlarını göstərmək imkanlarına malikdir. Qanun alətinin fərqli quruluşa malik olması əsərin ifa üsullarının burada daha qeyri-adi tərzdə təsdiqlənməsi ilə nəzərə çarpır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Pyatsollanın əsərlərinin müxtəlif çalğı alətləri üçün köçürülməsi ilə müqayisədə qanunda təqdim olunan ifa fərqli səs ahəngi ilə diqqəti cəlb edir. Qanunun yumşaq səs tembrini “Libertanqo”nun kəskin ritmik səslənişi ilə təzadlıq təşkil etsə də, əsərin daha bir maraqlı səslənməsini müşahidə etmək mümkündür.

“Libertanqo”nun caz və tanqo ritmləri üzərində qurulmuş musiqisi sanki Cənubi Amerika və Şərqi musiqisi arasında olan təzadlılığa əsaslanır.

Qanun alətinin ifaçısı kimi mən bir çox dünya bəstəkarlarının əsərlərini ifa etməyə çalışıram. Eyni zamanda konsert repertuarıma daxil olan əsərlərin əksər hissəsi tədris prosesinə də daxildir və bir pedaqoq kimi onların qanun ifaçılarına öyrədilməsinə çalışıram. “Libertanqo” əsərinin ifasını hazırlayan zaman əsərin fərqli köçürmə və işləmələri ilə tanış oldum və bunlarda internet resurslarından aşkar etdiyim bir nümunə diqqətimi cəlb etdi. Bu nümunədə piano alətinin ifaçılıq xüsusiyyətləri nəzərə alınmış və alətin imkanları çərçivəsində 2 piano üçün işləmə hazırlanmışdır. Həmin nümunədən istifadə etməklə pianonun müşayiəti ilə qanunda solo ifa mümkündür. Məqalədə əsərin qanun alətində ifaçılıq xüsusiyyətləri həmin nümunə əsasında aparılmışdır.

Məlumdur ki, “Libertanqo” 4/4 ölçüdə yazılmış kəskin təzadlı bir musiqi ilə başlanır. On altı xanədən ibarət giriş hissəsində əsərin ritmik quruluşu təsdiqlənir. Basso ostinato üzərində “a” səsinin oktavalı şəkildə saxlanması üzərində eyni ritmə əsaslanan səslərin ardıcılığı qanunun yumşaq səs tembrinə kəskin bir səslənmə tərzini bəxş edir. Bu hissə sanki insan xarakterinin təsdiqi mənası daşıyır. Adətən “Libertanqo” əsəri ifa edilərkən bu ritmik formulun saxlanması fortepianoda bas səsinin saxlanması ilə səslənir.

Qanun alətində “Libertanqo” əsəri ifa edilərkən, ilk olaraq, fortepiano partiyası giriş hissəsinə başlayır. Dəqiq ritm üzərində səslənən giriş əsərin ritmik əsasını təsdiqləyir. Əsərin giriş bölməsinin təsdiqləyici səslənməsindən sonra əsas melodik xətt başlanır. Qanun alətində əsas melodik xəttin inkişafı əsərin digər alətlərdə olan variantlarından fərqli olaraq çox kəskin səslənməyə də, müəyyən edilmiş səslər üzərində olan vurğuların verilməsi dəqiqliklə özünü göstərir. Tanqo elementləri burada daha çox şərqi koloritli alətin səs tembrinə uyğunlaşır və əsərin dramatik xarakteri bir qədər yumşaldılır. Lakin müşayiətdə fortepianonun davamlı şəkildə və arasıkəsilmədən eyni ritmik fiqurasıyaları saxlaması qanun alətinin ifasını dramatikləşdirir. 16-cı xanədən başlayaraq, qanun alətinin partiyası başlanır. Əsərin melodik xəttinin kəskin sıçrayışlar üzərində qurulması qanun alətinin ifaçılıq imkanlarının açılmasına səbəb olur. “e” səsinin oktava məsafəsində təkrarlanması

(17-ci xanə) qanun alətinin ifaçılıq üsulları ilə uyğunlaşır. Melodiyanın qanun alətinin tembrində fərqli səslənişi elə ilk xanələrdən hiss olunur. Əsas melodik xəttə olan sıçrayışlar ("e¹-e²", "e²-e¹", "e¹-d²" və s.) qanun alətində yumşaq səslənsə də, fortepiano müşayiətində eyni ritmik fiqurasiyaların və "a" səsi üzərində ostinato saxlanması dramatik həyəcanlılığı artırır. Variasiya formasında yazılmış əsərin başlanğıc mövzusunun təsdiqlənməsi zamanı səslərin ardıcıl hərəkəti qanun alətində çox rəvan şəkildə əldə edilir. Bu xüsusiyyət 18-19-cu və 22-23-cü xanələrdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Mövzunun sekvensiyalı hərəkəti yuxarıdan aşağıya doğru istiqamətlənmişdir və melodik xəttin bu şəkildə səslənməsi qanun alətinin ifaçılıq imkanları ilə uyğunluq təşkil edir. Qanunun yumşaq tembrinə qarşı qoyulmuş fortepiano müşayiəti sekvensiyalı hərəkət zamanı həyəcanlı dramatikliyi saxlayır. Ümumiyyətlə, əsərin başlanğıc hissəsinin ətraflı şərh edilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, 16-23-cü xanələr əsərin melodik xətti ilə yanaşı, həm də qanun alətinin tembr xüsusiyyətlərinin ifadə olunduğu hissədir. 24-cü xanədən başlayaraq, melodiyanın hərəkət istiqamətində fərqli motivlər nəzərə çarpmağa başlayır. Melodik xəttin tədricən dolğunlaşması qanun alətinin də partiyasında intensivlik yaradır. Üç səsdən ibarət və tersiya ilə sekunda münasibətlərindən yaranan akkordlar qanunda təkrar olunan əsas melodik fikri saxlayır. Ritmik baxımdan qanun fortepiano ilə uyğunluq təşkil etmir və bu da qanunun ifasının daha qabarıq nəzərə çarpmasına gətirib çıxarır. 32-ci xanədən başlanan improvizasiyalıq qanun alətinin texniki imkanlarını üzə çıxardır. 34-cü xanədən nəzərə çarpan qısa müddətli unison səslənməsi və ardınca texniki baxımdan çətin ritmik fiqurasiyaların keçməsi qanun ifaçısının alətə yiyələnməsi dərəcəsini nümayiş etdirir. Əsərin orta hissəsində (41-ci xanədən başlayaraq) fortepiano partiyası eyni ritmik fiqurasiyaları saxlasa da, qanunun partiyasında mürəkkəbləşmə nəzərə çarpır. Yumşaq tembrli qanun əsərin melodik xəttinin inkişafından yaranan dramatik həyəcanı ifadə etməyə çalışır. Bu həm ritmik, həm də melodik dilin mürəkkəbləşməsində nəzərə çarpır. Çünki bu əsərdə melodik xəttin inkişaf dinamikasının göstərilməsi yalnız qanun alətinə məxsusdur. Qanunun partiyasında akkordlu fakturanın üstünlük təşkil etməsi səslənmədə dramatikliyin yaradılmasına səbəb olur. 45-ci xanədə punktir ritm üzərində unison səslənmə melodiyada gərginliyi artırır. Belə ifa tərzii qanun alətinin səslənməsində çox həmahəng səslənir. Əvvəlcə təksəsli başlanan unison ifası sonra seksta intervalı üzərində davam edir. Qanunda hər dəfə səslənən improvizasiyalar (48-ci xanə) melodik xətti daha yüksək səslərə doğru istiqamətləndirir. Intervallar üzərində başlanan hərəkət 55-ci xanədən yüksələn istiqamətdə verilən akkord fakturasına gətirib çıxarır. Bu akkord fakturası unisonda səslənərək, əsərin emosional xarakterini daha da gücləndirir. 56-cı xanədən müşahidə olunan intensiv fəallıq unison vasitəsilə (60, 61-ci xanələr) daha da vurğulanır. 63-cü xanədən başlanan əsərin kulminasiyası qanunun eyni zamanda texniki imkanlarının da göstərilməsinə gətirib çıxarır. Dördsəsli akkord və sadə intervalların ardıcılılaşması ilə keçən melodik hərəkət qanunun ifasına dramatiklik gətirir. Sanki dramatik həyəcanlılıq qanunun texniki imkanlarını daha qabarıq ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, belə fəal və kəskin dramatism qanun alətində çox aydın şəkildə təzahür edir və alətin ifaçılıq imkanları ilə uyğundur. 65-ci xanədə yuxarı registrin səslərinə olan istiqamətlənmə melodiyanın arasıkəsilməz fasiləsiz inkişafını müəyyənləşdirir. Qanun alətində melodiyanın intensiv hərəkəti çox aydın və rəvan tərzdə əksini tapır. Bu zaman qanunun əsas melodik xətti

müşayiət edən səsləri punktir ritm üzərində səslənərək, melodiyanın ritmik dəqiqliyini ifadə edirlər. Eyni melodik mövzunun variantlı təkrarları (73-cü xanədən başlayaraq) tədricən improvizasiyalılıq əldə edir. Xromatik gedişlər (76-cı xanə), C-dur daxilində alterasiyalı səslərin üstünlüyü ifaçının texniki bacarıqlarını formalaşdırır və alətin ifaçılıq imkanlarına mükəmməl bələd olmanı tələb edir. 81-ci xanədən başlayaraq, melodik xəttin başlanğıcında verilən ritmik fiqurasiyalar bərpa olunur və həyəcanlılıq getdikcə artır. Hərəkətin intensivləşməsi (76-cı xanədən başlayaraq) triollarla keçən hissədə daha aydın nəzərə çarpır. Xromatizm və tez-tez müşahidə olunan alterasiyalar səslənməyə həyəcanlı və gərgin emosional xarakter bəxş edir. Ümumiyyətlə, bu hissə koda əhəmiyyəti (81-ci xanə) daşıyır. Belə ki, başlanğıc motivin qayıtması, müşayiət ilə qanunun eyni melodik motivi unisonda səsləndirməsi mövzunun təsdiqlənməsi əhəmiyyəti daşıyır. Belə həyəcanlı intensivlik getdikcə artmağa başlayaraq əsəri tamamlamağa doğru aparır. Son üç xanədə (96-98-ci xanələr) qanun aləti daha texniki imkanları deyil, melodik xətti ifadə etməyə doğru istiqamətlənir. Elə buna görə hər iki partiya – həm qanun, həm də fortepiano eyni melodik fikri unisonda səsləndirərək təsdiqləyir.

Dinamik işarələrdən istifadə qanun alətinin səs tembri vasitəsilə çox rahat şəkildə əldə edilir. *Metsoforte*, *fortissimo* və digər dinamik işarələr qanun alətinin ifaçılıq xüsusiyyətləri ilə uyğunluq təşkil edir. Xüsusilə *qlissando* səslənişi qanunun səslənişində çox rəvan və axıcı tərzdə əldə olunur.

Qanun və fortepiano aləti arasında olan əlaqə melodiya tanqo ritmlərinin qabarıq ifadə edilməsinə yönəldilmişdir. Bu müşayiətdə nəzərə çarpan cəhət Avropa aləti fortepiano ilə Şərq aləti qanunun bir-birini tamamlayan münasibətidir. Melodiyanın inkişafı boyunca qanun alətinin fakturası getdikcə dolğunlaşmağa başlayır və fortepiano eyni ritmik fiqurasiyaları təkrar etməsi fonunda qanun alətində melodiyanın kəskinləşməsi görünməyə başlayır. Forteplanoda melodiyanın ritmləri aşağı səslərlə müşayiət olunur. Əsərin improvizasiya xarakterli orta hissəsində qanun alətinin səsləniş ahəngi melodiyanın xarakteri ilə maraqlı şəkildə uzlaşır. Arasıkəsilməz inkişafa əsaslanan melodiya dayanmadan səslənərək kəskin dramatikliyi daha qabarıq ifadə edir. Eyni melodik motivin dəfələrlə təkrar edilməsi əsərdə intonasiya bağlılığı yaradır və tematik əlaqəni təsdiqləyir. Onu da qeyd edək ki, Pyatsollanın əsərinin ritmik mürəkkəbliyi qanun ifaçılığında yeni yanaşmalarla müşahidə oluna bilər. İfaçının texniki imkanlarının genişliyi əsərin məharətlə ifa olunması üçün zəmin yaradır. Belə ki, qanun ifaçısı lazım olan vərdislərə yiyələnərək, texniki baxımdan hazırlıqlı olmalıdır. Bu əsərin mürəkkəb texniki funksiyalarının yerinə yetirilməsində ifaçının şəxsi təcrübəsi və ifaçılıq məharəti də önəmlidir.

Ümumiyyətlə, “Libertanqo”nun melodiyasında müşahidə olunan getdikcə artan həyəcanlılıq və melodik dilin zənginləşməsi qanun alətinin ifaçılıq xüsusiyyətləri ilə uzlaşır. Belə ki, qanun alətində getdikcə artan dramatiklik və emosionallıq çox maraqlı bir səsləniş tərzini yaradır. İfa zamanı qanun alətinin yumşaq səs tembri “Libertanqo”nun arasıkəsilməz fasiləsiz inkişafına əsaslanan melodiya ilə uzlaşır və son nəticədə qanunun melodiyanın xarakterinə uyğunlaşan registrlərinin dəyişməsi əsərin kulminasiyasını təsdiqləyir. Onu da qeyd edək ki, qanun aləti diatonik səs düzümünə malik olsa da, “Libertanqo”nun melodik xüsusiyyətlərini özündə ifadə edə bilir və burada xüsusilə fortepiano partiyasının rolunu

vurğulamaq mümkündür. “Libertanqo”da əsərin xanələrində fortepiano və qanun alətinin eyni melodiyanı ifa etməsi əsərə yüksək emosionallıq gətirərək, musiqi fikrini tamamlayır. Ümumiyyətlə, “Libertanqo” əsərinin melodiya qanun alətinin ifaçılıq imkanları ilə çox uyğundur. Hətta belə bir təəssürat yaranır ki, sanki bu əsər qanun aləti üçün yazılmışdır. Melodiyanın xarakteri, dinamik işarələrdən istifadə, melodik inkişaf xəttinin istiqaməti qanun alətinin ifaçılıq imkanları çərçivəsində çox aydın şəkildə ifadə olunur.

“LIBERTANQO” ƏSƏRİNİN QANUNDA İFASI ZAMANI ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

Qanun alətində tanqo rəqsinə xas olan əsərlərin ifa olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu bir tərəfdən iki fərqli mədəniyyətin bir-birinə sintez olunmasını nümayiş etdirir, digər tərəfdən isə qanun alətinin ifaçılıq imkanlarının və repertuarının genişlənməsinə səbəb olur. Qanun ifaçısının musiqi dili və ritmik baxımdan fərqli xarakterə malik olan əsərlərə müraciət etməsi onun ifaçılıq bacarıqlarını da genişləndirir. Belə ki, Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə kifayətlənməyərək, Avropa və Cənubi Amerika bəstəkarlarının yaradıcılığına müraciət edilməsi alətdə ifa olunan əsərlərin məzmununu da genişləndirir. Bu mənada məqalədə A.Pyatsollanın “Libertanqo” əsərinin araşdırılması da təsadüfi deyildir.

A.Pyatsollanın dünya şöhrəti qazanmış “Libertanqo” əsərinin kəskin ritmik və dramatik melodiya qanun alətində çox maraqlı tərzdə öz əksini tapır.

Belə ki, Şərq aləti olan qanunun yumşaq tembrinin xüsusiyyətləri Argentina bəstəkarının əsərinin emosionallığını özündə daha fərqli tərzdə əks etdirir. Tanqo janrının dəqiq ritmik fiqurasiyaları qanunun daha yumşaq və axıcı səsləri ilə uzlaşaraq, əsərə lirik həssaslıqla boyanan incə drammatizm gətirir. Lakin fortepiano müşayiətinin əsərin formasına xas olan basso-ostinato xüsusiyyətlərini saxlaması müşayiətdə əsərin ritmik saxlanılmazlığını qoruyub saxlayır. Basso-ostinato üzərində ritmik fiqurasiyalar eyni zamanda əsərə mürəkkəblilik və melodik zənginlik bəxş edir.

Emosional ağırlıq, ritmik dəqiqlik, melodiyanın kəskin sıçrayışlarla müşahidə olunan hərəkəti bu əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi qanun alətində də qorunmuşdur. “Libertanqo”nun qanunda ifası eyni zamanda bu alətin repertuarını zənginləşdirməklə yanaşı, alətin ifaçılıq imkanlarının daha da genişlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunmalıdır ki, “Libertanqo”nun qanunda ifası zamanı şərq alətinə məxsus olan tembr xüsusiyyətləri Cənubi Amerika xalqlarına xas olan lad boyaları ilə zənginləşir və sonda fərqli səslənişli əsərin səslənməsi ilə nəticələnir. Bu da öz növbəsində milli mədəniyyətlər arasında olan ortaq əlaqələrin yaranmasını şərtləndirir.

BİBLİOQRAFIYA

1. Abdullayeva, Səadət (2002). Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı: Adiloğlu.
2. Dadaşova, Minarə və Abdullayeva Zemfira (1998). Forteplanoda çalmaq üçün dərs vəsaiti. Bakı: Şirvannəşr.
3. Əliyeva, Təranə (2005). “Asya Tağıyeva-70”. Musiqi dünyası jurnalı 23: 122-123
4. Əliyeva, Təranə (2010). “Azərbaycan qanunu və dünyanın yatıq simli alətləri”. Musiqi dünyası jurnalı 43: 129-133.

5. Əliyeva, Təranə (2014). Qanun məktəbi. Bakı: Ziya NPM.
6. Heydərova, Çinarə (2018). "Azərbaycan musiqisində bəstəkar Dadaş Dadaşovun yaradıcı siması". Konservatoriya jurnalı 4: 67-78.
7. Kərimov, Məcnun (2003). Azərbaycan musiqi alətləri. Bakı: Yeni Nəsil.

SAYTOQRAFİYA

8. Astor Pyatsolla. Vikipediya URL:
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%8C%D1%8F%D1%86%D1%86%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B0,%D0%90%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80> (Daxil olub: 22.01.2023)
9. Qanun alətində "Libertanço" nun səslənməsi. İfaçı: Şəbnəm Şıxəliyeva (qanun), Vüsalə Yusif (fortepiano). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9irJLYsauXU> (Daxil olub: 24.01.2023)
10. Libertançonun ifası. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kdhTodxH7Gw> (Daxil olub: 28.01.2023).
11. 10. Libertanço. Vikipediya URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Libertango> (Daxil olub: 24.01.2023)
12. Tanço rəqsi haqqında URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/Tanço> (Daxil olub: 12.02.2023)

NEW PLAYER IN THE ENERGY WORLD: HYDROGEN ENERGY IN THE 21ST CENTURY TOWARDS GREEN SKILLS AND JOBS ACCORDING TO THE PARIS CLIMATE ACCORD

Erhan ATAY¹

Abstract

Climate change challenges associated with global warming are an increasing concern both for the developed and developing countries. The Paris climate agreement, adopted in December 2015 with the ratification of 195 countries, is a historical turning point in the global fight against climate change.

As advised in the International Energy Agency's 2050 report, ending all oil and gas exploration now is the only way towards carbon neutrality in 2050, as envisaged by the Paris Climate Accord. One of the Paris Agreement's most outstanding achievements has been the consensus to limit climate change to well below 2 °C and to pursue their best efforts to limit it to 1.5 °C. Unfortunately it did not work until now due to the big powers unwillingness to the participate the necessary conditions.

Towards a hydrogen economy in the 21st century, it is essential that governments encourage their support of renewable energy. With a shift to hydrogen-based energy, the governments could ensure maximum revenue and green supplies.

The aim of this paper is two-fold: to discuss the strengths, weaknesses, opportunities and threats of hydrogen energy via hydrogen economy and to offer a deep analysis of the green jobs and skills that come to the fore within the frame of the Paris Climate Agreement.

Keywords: Green jobs and skills, Hydrogen economy, Renewable energy, Paris Climate Accord

1. Introduction

Considered as the "missing link" needed for energy transformation, hydrogen also has the effect of strengthening the natural gas supply. It plays an important role in pumping hydrogen to be obtained from renewable sources to natural gas distribution lines, reducing carbon emissions, preventing fossil fuel use and accelerating the decarbonization of the system. It also provides benefits in terms of continuity of supply.

One of the world practice of the hydrogen injection into natural gas distribution lines was included in the national hydrogen strategies of the Netherlands and Australia at the beginning of 2020. In this context, several pilot projects were also implemented. The US state of California, on the other hand, has requested the energy distribution networks to set a "standard for renewable hydrogen injection into natural gas networks" by November 2020.

The cheapening of renewable energies all over the world means that hydrogen to be obtained from these sources will become widespread as a cheaper and more widespread resource. Therefore, pumping hydrogen into natural gas transmission lines is also important in terms of reducing natural gas costs.

¹ Assoc. Prof., Department of Economics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Trakya University, 22800, Edirne, Turkey

Hydrogen is produced largely from natural gas and coal today. For this reason, the annual carbon emission it causes worldwide reaches 830 million tons. This rate corresponds to the combined carbon emissions of Indonesia and the UK. Obtaining hydrogen from renewable energy sources is costly today; However, it is estimated that this cost will decrease by 30 percent by 2030 as renewable energy sources become cheaper.

2. Hydrogen Era- Green Economy and Paris Climate Accord

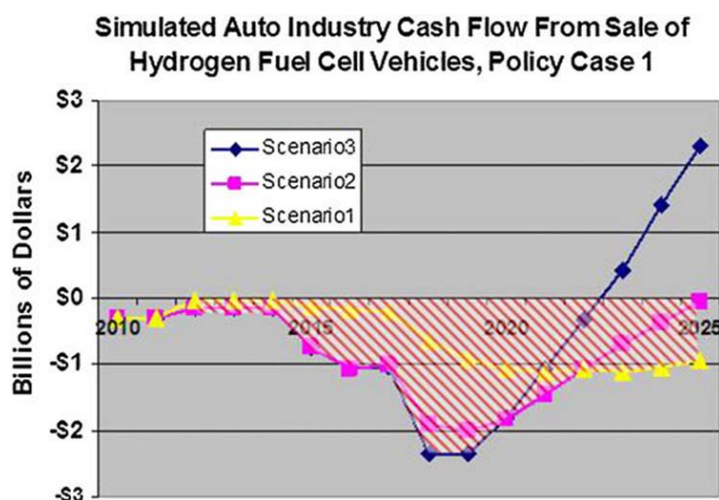
As stated in many sources, the most comprehensive transformation after the industrial revolution will be experienced in the transition to green economy. Early implementation of measures for this transformation will both provide environmental benefits and accelerate development with cost-effective policies (Üner, 2017,48).

Hydrogen gas can be obtained by different methods, as well as produced by water, solar energy or wind, wave and biomass, which are considered its derivatives. It can be developed by investigating the production of hydrogen from solar energy from biomass by photosynthesis with appropriate conversion systems. On the other hand, the electricity obtained in regions where wind energy is available can be used directly. In this context, another parameter of hydrogen energy is related to CO₂ in the stratosphere. It is estimated that this amount can be reduced with the widespread use of hydrogen energy (Erdener,2007,24.)

Generally, the automobile and transportation fuel trade have developed widely interconnected. This is a situation that complicates the economic development of the hydrogen transport economy.([McDowal,2006,1239) .

Although hydrogen economy brings benefits to society, the benefits of its individual consumption are yet to be perceived in the worldwide. While it is certain that hydrogen energy does not have financial and technological problems, it is not technical that hinders hydrogen energy, but mentality, management and policy are the main sources of problems.

Figure 1 :Hydrogen Fuel Cell Vehicles

Source (Frenette,2009,3578)

In addition, the number of electric vehicles with hydrogen-powered fuel cells worldwide is very low today. Meanwhile, as can be seen from the future projection in the Figure 1 above, a large increase in these numbers is expected. However, especially Japan, Korea and the Netherlands aim to increase the figure of electric buses and cars in the near future (Fuel Cell, 2021, 8).

Many actions have been put in motion, acting as a hydrogen-fueled ocean liner in Norway, a hydrogen-fueled train in Germany, and a hydrogen-fueled airplane in the United Kingdom. Also, a new project is being worked on in Denham, a coastal town in Shark Bay, to create a zero-emissions community in Western Australia ([WA, 2021, 51]).

In fact, the situation that will be emphasized as a dilemma is not only the billion dollars spent on the World Cup event in the aforementioned place, but also the fact that the \$100 billion fund that was planned to be transferred to LDCs in the Paris Climate Agreement by the previous US President in the fight against climate change, is taken into account, in reality global warming-climate change. It shows that humanity is not very helpless against its enemy brothers, only if the funds needed at the right place and time do not go to work with some obstacles and the vicious class, which is also hit by the Physiocrat economists, shows that the panorama can change.

As countries set net-zero emissions targets and increased their climate ambitions under the Paris Agreement, they did not openly acknowledge the rapid decline in fossil fuels or plan for the production these targets would entail. Instead, world governments more than doubled what is consistent with limiting warming to 1.5°C in 2030. They plan to produce. The output gap has remained largely unchanged since our initial analysis in 2019. (UNEP, 2021, 4).

Paris Agreement, which is the turning point for climate change, was the conference where the leaders of more than 170 countries were opened for signature. The main objective of the agreement was to limit global temperature rise to 2°C above pre-industrial levels and to strive to limit temperature rise. By 2100, the temperature rise is projected to rise 1.5°C above pre-industrial levels. The agreement imposes "common but differentiated responsibilities" on the parties; developed countries should lead in absolute greenhouse gas emission reductions and assist the most vulnerable countries financially, while developing countries are expected to increase their mitigation efforts depending on their circumstances. (Bostancıoğlu, 2020, 18)

3. Green Economic Skills and Jobs

Green jobs are defined as jobs that work directly with knowledge, technology and that also require expertise, in the fields. In addition to green living skills, knowledge and experience, other skills or areas of knowledge lacking in a viable green economy are "communication skills", "the ability to adapt to technological change", "lack of sustainable development knowledge" and "interdisciplinary thinking that improves relationships between sectors and organizations to support systems integration". These skills may also be technical or employment-related. It does not have to, but it also points to the specific,

educational need for development issues and opportunity areas within the green economy (ECO, 2010,11).

As a surprise, with new socio-economic development models, employment to be created in the renewable energy sector on a global scale by 2050 could reach 42 million, four times its current level. According to IRENA's a study; While approximately 42 million new jobs were created in the renewable energy sector; 21 million new jobs could be created in energy efficiency and 15 million in system flexibility. Thus, the total employment in the energy sector, which is 60 million today, may reach 100 million in 2050 (IRENA,2021,33).

While the green economy approach aims to minimize and eliminate risks such as climate change, water scarcity and losses on the ecosystem, it also paves the way for the emergence of new occupational fields and economic activities. The new fields of activity, which are referred to as "brown jobs" and which are expected to replace many occupational groups that pose various risks on the environment, are called "Green Jobs" (Özçağ,2012,5)

On the other hand, with the American Jobs Plan, the administration is making clear that it aims to make a clean energy standard the centerpiece of its plan to reduce CO₂ emissions from the power sector. Nuclear power and carbon capture would be eligible for clean energy credits in such a system, adding flexibility and creating new demand-pull pressure for market expansion and technological innovation in these two areas. Some research on decarbonized hydrogen and responsibly produced natural gas—gas that is produced, processed, and delivered with low methane leaks—also suggests two additional areas for extra credit: decarbonized (blue) **hydrogen** blended with natural gas in pipelines that bring the gas to electric utilities, as well as natural gas sourced by electric utilities and certified as having low methane leaks.

At the same time, the development in the world is in line with the fuel cell technology where hydrogen is used as a fuel. Fuel cells can be designed and produced at a power of a few kilowatts for portable communication vehicles or computers, a few ten-kilowatts for passenger cars, and a few hundred-kilowatts for industrial applications or buses (Barbir,2005,19).

For this reason, the investment made in the production of fuel cells will have a positive contribution to employment. It is predicted that the research investments made by the USA for the development of fuel cells today will create 180 thousand new jobs in 2020 and 675 thousand new jobs in 2035. It has been determined by the EU that in 2020, the need for fuel cells for portable electronic equipment of member countries will be over 250 million units per year. Similarly, values of 100 thousand for portable generators, 200 thousand for stationary applications, and 1.8 million units/year for the transportation sector are envisaged (Hydrogen and Fuel,2011,8).

Figure 2: Green jobs intensity by sector

	Job Intensity
Building Refurbishment	high
Switch to Cleaner Cars	moderate
Wind, Solar	high
Smart Metering	high
Battery Development	moderate
Clean Energy R&D	moderate
CCS	low

■ high
 ■ moderate
 ■ low

Source: IEA 2009

Finally, there are various approaches to the definition and scope of green jobs in the literature. There is no consensus on a common definition of green jobs yet. In fact, even if a consensus has been reached on the definition of green jobs, the definition will lose its importance over time, as the nature of green jobs will change with economic development and technological innovations. Because green jobs are a dynamic concept that changes over time (Özsoy,2016,5).

4. Conclusion

We are moving towards the hydrogen economy, but we should not get too delusional, it will take a long time. Past attempts have not yielded any tangible results, but this time there is great financial support as well as political and social support. It also contributes to the reduction of electricity generation costs from renewable energy. Currently, the technology is available and it is predicted that it will be more economical in the future.

In this respect, governments defend their ongoing use of fossil fuel subsidies based on three major factors: holding down the costs of energy for low-income households; promoting economic growth and jobs through maintaining low energy prices; and, for fossil-fuel producing countries, promoting their domestic industry and correspondingly reducing oil import dependency. In fact, policymakers could achieve all of these basic objectives through alternative measures that would be much more productive, starting with committing their

economies to a large-scale clean energy investment program that would deliver affordable energy and expand domestic job opportunities.

On the other hand there are several reasons behind the private sector's reluctance to invest in clean energy such as renewable hydrogen energy etc. and environmental issues. One of them is that the investments here are risky, the second is; the return of investments will only be realized in the long term, and the third is that the returns against these risks are not at the desired level. Finally in this regard, injection of renewable hydrogen into natural gas lines; the use of existing natural gas pipelines for clean hydrogen transmission both for the decarbonization of the energy sector and for the development of the sector.

References

- Barbir F . *PEM Fuel Cells Theory and Practice*, Elsevier Academic Press,2005.
- Bostancıoğlu, *Where Does Turkey Stand on the International Climate Regime?* İKV Yayın no:18,İstanbul,2020.
- ECO Canada Defining the Green Economy. *Labour Market Research Study (LMRS)*. 2010.
- Erdener, H et al. „*Sustainable Energy ve Hydrojen*,METU Society and Science Centrum Publ., Ankara. 2007.
- Frenette, G Forthoffer D, Economic & commercial viability of hydrogen fuel cell vehicles from an automotive manufacturer perspective, *International journal of hydrogen energy* 34, 3578 – 3588. 2009.
- Fuel cell EV deployment, 2017-2019, and national targets for selected countries – Charts – Data & Statistics, IEA. <https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/fuel-cell-ev-deployment-2017-2019-and-national-targets-for-selected-countries> (Accession date May 22, 2021).
- IEA 2009, *Energy Report*,2009.
- IRENA International Renewable Energy Agency (IRENA), *The Global Renewables Outlook Energy transformation 2050*, 2021.
- Hydrogen and Fuel Cells Interagency Action Plan, A document prepared by the Interagency working group on hydrogen and fuel cells,Dec.2011,www.hydrogen.gov.
- McDowall, W, Eames, M. “Forecasts, scenarios, visions, backcasts and roadmaps to the hydrogen economy: A review of the hydrogen futures literature”,*Energy Policy*, Vol. 34, Issue 11, s. 1236-1250, 2006.
- Özçağ, M & Hotunluoğlu H. A. *New Dimension for the Idea of Development: Green Economy*, Avrasya Sosyal Bilimler Forumu, Bakü Azerbeycan, 2012.
- Özsoy EC. A Debate on Green Jobs and Employment Opportunities, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 8(1) . 51-59,2016.
- UNEP, *Green new world report*. 2010.

Üner S. *Green works employment potential selected country applications and recommendations for Turkish business agency*, Unpublished Specization Theses, Turkish Business Agency General Directorate, Ankara,2017.

WA tourist town to be transformed into a zero-emission community powered by hydrogen, Oca. 15, 2020. <https://www.abc.net.au/news/2020-01-15/denham-near-shark-bay-first-wa-town-to-be-powered-by-hydrogen/11870472> (Accession date March.14, 2021).

HYDROGEN ECONOMY IN THE LIGHT OF EUROPE'S GREEN DEAL PLAN AND GREEN JOBS OPPORTUNITIES

Erhan ATAY¹

Abstract

We are in a critical period when we must leave the carbon age behind and move on to the hydrogen age. But, the transition to the hydrogen economy requires significant R&D activities. Nowadays, hydrogen is an environmental friendly energy but it is expensive to produce. According to the European Green Deal, EU aims zero greenhouse gas emissions by 2050. In addition, new business areas will emerge with the green economy, which is the fundamental building block and strategy of sustainable development.

Therefore, green jobs and skills will be attractive in the worldwide. In a sense, this means closing the "blue collar" era and opening the "green collar" era in the 21th century. Because the "green economy" will open new business initiative and breakthrough doors to young people.

Paper aims to show the importance of some professions will come to the the green economy for the innovative employment as well as renewable industries especially hydrogen economy for the future generations.

Keywords: Green job and skills, hydrogen economy, European Green Deal, renewable energy.

1. Introduction

The fossil energy supply is not evenly distributed on earth. In this respect, renewable energy sources are increasingly vital for sustainable economic development. As a renewable energy source, hydrogen is seen as a viable storage and transmission vector derived from either nuclear power systems or renewable energy.

Saudi Arabia, and Australia are revealed to be among countries asking the UN to play down the need to rapidly move away from fossil fuels in this recent exposé. It also shows some wealthy nations doubting whether to pay poorer states to move to greener technologies.

In this context, the European Green Deal underlines the necessity of taking energy and resource efficiency as a basis, especially in the construction and restoration processes of buildings. In the agricultural sector, more sustainable approaches that do not cause more emissions are expected to be exhibited.

Therefore, there are some hurdles that must be overcome before green hydrogen can unleash its full potential. Chief among these is cost. Green hydrogen, combined with carbon capture and storage, is extra costly than other hydrogen produced from fossil fuels. The increase in renewable energy investments all over the world and the decrease in costs paint a positive picture for the future of hydrogen.

¹ Assoc. Prof., Department of Economics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Trakya University, 22800, Edirne, Turkey

While there is work to understand the challenges of the hydrogen-fueled propulsion system and develop related technology roadmaps, collaboration with industry continues to test the full hidden of hydrogen. In terms of timing, small hydrogen-powered airplanes may become functional before the end of this decade, while regional airplanes may be available early in the next 2030-2035 years.

In other words, the transition to 100 percent hydrogen requires some adaptations to the current gas turbine design. Managing the flame temperature and constancy in the combustion system will be the biggest challenge. There is also the problem of adapting the fuel delivery and management system, especially with regard to liquid hydrogen. It is possible to do this, but a holistic approach must be adopted, with a large focus on redesigning these elements in the existing engine and looking at the gas turbine as a complete tank-to-exhaust system.

2. Renewable Energy and Europe's Green Deal Plan

Predictions of severe damage from climate change have led many countries to commit to reducing their emissions by 50% or more by the middle of this century to limit global warming to a maximum of 2.0 °C above pre-industrial levels (Kadilar,2010,193).

The financial size of the total EU support is 6.4 billion euros, of which 3.3 billion euros for fuel cell and hydrogen technology R&D activities and 3.1 billion euros for implementation projects between 2014-2020. It is extremely important for energy independence that academicians contribute to national development in the field of fuel cell and hydrogen technology (NEW IG,2011,8).

In sum, with the right storage areas, green hydrogen is in a position to compete with Lithium-ion batteries. According to the research conducted in California, especially if cheap hydrogen storage is provided, the use of hydrogen seems more economical than batteries. It may be slightly cheaper than green hydrogen alternatives. We would like to draw attention to hydrogen exports, because Europe has a very serious need for green hydrogen and Turkey has renewable energy capacity. Some of this need can be supplied from Turkey. Industrially developed countries such as Germany need green hydrogen for decarbonization and they do not have such a production capacity. It is considered very seriously to bring liquefied hydrogen from North Africa, and a hydrogen pipeline of 8000 km from Norway is on the agenda. Considering these it does not seem impossible to me to export hydrogen from Turkey (Gençer2021,3).

Many efficient and renewable energy technologies are more costly and expensive than traditional fossil fuel technologies. But as renewable technologies get cheaper, the market is quickly adapting to it. It is predicted that resources such as wind, solar and hydrogen and their related technologies will dominate the market of the future. On the other hand, while it is not clear which of these sources will come first, it is expected that the energy policies of the European countries will be formed with a texture where many different clean energy sources come together (Sungur,2011,23).

For the Green Deal the main goal is to make Europe the world's first climate neutral continent by 2050. In this process, which is called the transition to the green order, the EU

will give priority to environmentally sensitive projects in line with the green agenda while funding projects.

After the Green Deal, the EU revealed that Europe needs to undergo very serious changes in its industrial structure and that this should be implemented with roadmaps at the national and international level. They state at every opportunity that they are aware that this will have winners and losers in the short run.

The Green Reconciliation program, which was put into use on 11 December 2019, aims to reduce greenhouse gas emissions by at least 55 percent in 2030 in Europe and to create a climate-neutral economy in 2050, aiming for a sustainable future. While establishing a detailed vision in agriculture and commerce, it continued to directly challenge the automakers with the strict rules in its legislation.

Electric vehicles can improve system efficiency, but they should not be the only solution. Although we say that the entire energy industry should change, even fuel cells are in plan B or even C with the new hydrogen strategy developed by the EU. Only if you can convert hydrogen into liquid fuel can you increase its power and energy density so highly and make it easily portable.

Therefore, e-fuels can be produced, for example, from "green" hydrogen. In the process that starts with the separation of oxygen from water with renewable electricity, hydrogen can be produced chemically similar to normal fossil fuel, but completely clean without fossil residues. Kerosene, diesel or gasoline in airplanes can be created as e-fuel that will burn much cleaner.

Automotive manufacturers in Europe, working hard on decarbonization; they think that the Green Deal, which is an acceleration plan for environmentalism, should actually be a sustainable deal. For example, France is the global leader in hydrogen production and is committed to exceeding the EU's hydrogen-based power generation target, and plans to invest 7 billion Euros in this area for 6.5 GW of electrolysis capacity by 2030.

Accordingly, the UK was the first country to say that it would reduce its greenhouse gas emissions by 80% by 2050. On the other hand, China is closing its dirty coal power plants, it is taking quick steps, albeit insufficiently, to provide clean energy to its large population. Therefore, due to economic decline the U.S. oil imports fell in 2018, the first countries to follow the American example were China and India. This transition took a little longer for Europeans, and when they did, they focused much more heavily on making octane fuel by mixing hydrogen into carbon dioxide. Here you take the hydrogen, you extract the carbon dioxide from the air, you mix these two and it becomes fuel easily and you can make octane if you want. As the hardest part in solving the climate problem, it may be reasonable to try this business model in the global transportation market (Barlas,2013,18).

In sum, a growth strategy in terms of the scope of the European Green Deal and more broadly, an industrial revolution based on a growth strategy on which the green economy will be built. Although the Green Deal is an EU project, when we examine it together with the 2015 Paris Agreement, the UN Sustainable Development Goals, and the climate movement

that the US has undertaken with the new government, it appears as the most detailed project of a new global conjuncture.

3. Green Work and Skills in Energy Sector's Opportunities

Sectoral activities that make up the green economy are not only energy production and agricultural activities carried out without harming the ecological order. At the same time, all works that prevent damage to nature, protect and restore natural areas, and harmonize industrial production with nature, are components of the green economy. In this context, treatment plants for waste disposal, ecological architectural practices, activities for the rehabilitation of degraded natural areas, renewable energy systems, energy saving practices, information systems that reduce travel requirements, development of public transportation systems, establishment of bicycle and pedestrian routes, eco-tourism and all other research and development activities aimed at minimizing the carbon footprint can be considered as green economic activities (Şahin,2015,22).

On a practical level, moving toward sustainable economies means creating large numbers of "green jobs".-types of work, that not only help protect and restore the environment but provide decent livelihoods for people. The proportion of green jobs has grown rapidly in recent years but much more can be done to promote them. Sustainable cities and towns will be ones that emphasize this type of economic growth, through education, training, investment regulation, and policies assisting businesses that provide them (Renner,2008,1).

In other words, "Green Jobs", by definition, are jobs that can reduce the environmental impact of businesses and economic sectors, provided that they remain at a sustainable level. This definition; It covers jobs in agriculture, industry, services and administration and relates to jobs that contribute to the maintenance or restoration of environmental quality (Reyhan,2015,115).

According to an ILO (2018) study, it states that by 2030, the transition to renewable sources in electricity generation will create 2,500,000 new jobs, which will more than make up for the 400,000 jobs lost in electricity generation from fossil fuels (ILO,2018,39).

On the other hand, green skills are knowledge, training or experience with technologies or materials that minimize environmental impacts. As the green economy continues to evolve, skills gaps have appeared to emerge. Some of these skill areas are "wind and solar energy", "battery technology and power electronics", "sustainability management and energy efficiency" and "environmental finance and emissions trading". Of course, these areas require more skills in research and development, consulting and engineering capacities (Gerçil,2018,25).

It is thought that green jobs can provide serious advantages in terms of employment creation, especially with an environmentally friendly production approach, potential to create social and economic development. In order to achieve this, first of all, it is necessary to carry out a comprehensive survey to determine the green business potential of the country. Then, by determining the qualification level of the workforce that will be needed by the sectors determined by this study, it should be ensured that vocational training programs

are implemented at all levels of education institutions, taking into account the current situation and needs (Günaydın,2015,8).

4. Conclusion

The demand for energy increases as the quality of human life evolves and is essential for daily life. In the face of pandemic COVID-19's economic repercussions, last year the fastest rate of layoffs in the international trade and industry's history.

The EU will certainly remain an open economy. The EU single market will certainly remain open and a better champion of global trade and international relations. That's why the EU isn't building this Green Deal just for itself. The EU is actually designing this covenant to contribute to existing global relations.

We hope that ,with the hydrogen-based economic model, international energy wars will also decrease, and a positive contribution to world peace will be possible.Rising price of traditional fossil fuels will determine how many jobs skills are ultimately produced in the green economy.

Renewable energy, which is among the basic inputs of production, has a vital place in the EU's Green Agreement plans and in the harmonization process. In this context, it is expected that fossil fuels with high emission rates will be abandoned, renewable energy will be supported and new technologies such as hydrogen will become widespread. On the other hand,like many observers, we believe that it would be beneficial to recognize a transition period that will allow the use of fuels such as natural gas, which have relatively lower emission rates and allow hydrogen conversion in the future, for certain EU countries and trade partners such as Turkey, which may seem difficult to achieve this transformation from today to tomorrow.

References

- Barlas, N. *Küresel Krizlerden Sürdürülebilir Toplum Çığımızın Çevre Sorunları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2013.
- Gençer E. *Hydrogen economy in the USA and entrepreneurship*, Turkey's hydrogen strategy online activity brief report Shura, İstanbul,2021.
- Gerşil G, Kalfaoğlu. *The Reflections of Green Employment on the Labour Market in Turkey*, Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress September, 7-8, Didim/AYDIN,2018.
- Günaydın D. Green Jobs and Effects of Labour Market, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* - Cilt:13 Sayı:3 (Eylül 2015) - Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER707>.
- IEA 2009, *Energy Report*.
- Kadılar R. *Is carbon an opportunity or threat?* Destek Yayınevi, İstanbul,2010.
- ILO, (2018) *World Employment Social Outlook: Trends*, Geneva: ILO, 2018.
- NEW IG- Fuel Cell and Hydrogen Technologies in Europe 2011 Financial and technology outlook on European sector ambition 2014-2020,www.new-ig.eu.

Renner, M. et al. *Green Jobs: Working for people and the Environment*, Routledge, London. 2008.

Reyhan A.S. & Duygu E. A. *New Approach to Environmental Policy: Green Jobs and Green Employment*, Memleket SiyasetYönetim (MSY), Cilt 10, Sayı 23, Ocak 2015.

Sungur Z. *Current Trends in the Development of Green Jobs in Turkey*, Int. Conf. On Eurasian Economies, 2011.

Şahin Ü. "*Yeşil Düşünceden Yeşil Ekonomiye*", Yeşil Ekonomi Ahmet Atıl Aşıcı, Ümit Şahin (ed.), Yeşil Politika Serisi 2, Yeni İnsan Yayınevi,2015.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE GELİR DAĞILIMININ İNCELENMESİ

Fehime GÜNBEĞİ¹

Özet

Gelir dağılımı bir ülkede üretim sonucu elde edilen gelirin toplumun çeşitli kesimleri arasında nasıl dağıtıldığını ifade eder. Sürdürülebilir kalkınma ise doğal kaynaklar ve çevreyi de koruyarak ekonomik ve sosyal entegrasyonu konu almaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın temel hedeflerinden bir tanesi olan gelir dağılımında adaletin sağlanması ve ekonomik büyümenin süreklilik kazanabilmesi daha adil bir gelir dağılımının tesis edilmesi ile mümkündür. Gelir dağılımında adaletin sağlanması sosyal istikrarı ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen önemli bir konudur. Gelir dağılımında adaletin sağlanmadığı toplumlarda yoksulluk ve sosyal dışlanma başta olmak üzere birçok problem yaşanabilecektir. Yoksulluğun arttığı bir ülkede toplumsal barış ve huzurun tesis edilmesi pek mümkün olamayacağı gibi suç oranlarının artması başta olmak üzere birçok toplumsal sorunun ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, gelir dağılımı, gelir dağılımında adalet

EXAMINATION OF INCOME DISTRIBUTION IN TURKEY WITHIN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Abstract

Income distribution refers to how the income obtained as a result of production in a country is distributed among various segments of the society. Sustainable development, on the other hand, is about economic and social integration by protecting natural resources and the environment. Ensuring fairness in income distribution, which is one of the main objectives of sustainable development, and sustaining economic growth is possible by establishing a fairer income distribution. Ensuring fairness in income distribution is an important issue that supports social stability and sustainable development. In societies where justice cannot be achieved in income distribution, many problems, especially poverty and social exclusion, may be experienced. It will not be possible to establish social peace and tranquility in a country where poverty is increasing, and it will cause many social problems, especially the increase in crime rates.

Keywords: Sustainable development, income distribution, justice in income distribution

GİRİŞ

Son yıllarda sürdürülebilir kalkınma hedefleri oldukça yaygın araştırılan ve tartışılan konuların başında gelmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde herkesi kapsayan ekonomik büyümenin yanı sıra tam istihdam olanaklarının artırılması ve herkesin eşit şekilde istihdam ve ekonomik büyüme imkanlarından faydalanabilmesi için gerekli olan düzenlemelerin yapılması gerekliliği açıktır. Gelir seviyesindeki farklılıklar, cinsiyet, yaş,

¹ Öğretim Görevlisi, Balıkesir Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1410-4452, fehimegunbegi@balikesir.edu.tr

engelli olma durumu, cinsel tercih, ırk, dini ve etnik köken gibi nedenlerden dolayı insanlar arasında ortaya çıkan eşitsizlikler dünyanın her ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de varlığını kuvvetli bir şekilde sürdürmektedir. Söz konusu eşitsizliklerin varlığı uzun vadede toplumsal yapıyı tehdit ederken aynı zamanda ekonomik kalkınmayı da engellemektedir. Bu durum yoksullukla mücadele edilmesini ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasını sekteye uğratmaktadır. İnsanların fırsat eşitliğinden yararlanamaması ve hizmetlerden faydalanamaması halinde sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu yüzden özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde toplumun her kesimini kapsayan toplumsal ve ekonomik kalkınmanın güçlendirilmesi ve desteklenmesi çok önemlidir. Eğer toplumun bütün kesimlerini kapsayan, ayrımcı olmayan yasaların ve politikaların uygulanabilmesi mümkün olursa fırsat eşitliği garanti altına alabilir ve eşitsizliklerin azaltılabilmesi mümkün olabilecektir.

1. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Sürdürülebilir kalkınma, günümüzdeki insanların ihtiyaçlarının yanı sıra gelecek kuşakların da ihtiyaçlarını karşılamayı önceleyen ve bunları gerçekleştirmek için çeşitli düzenlemeler yapılması gerekliliğini vurgulayan bir kalkınma yöntemidir. Sürdürülebilir kalkınma ve 2030 Gündemi, bütün ülkeleri ortak harekete davet ederek yoksulluğun her türlüşünün ortadan kaldırılmasını ve dünyamızı daha güvenli, dirençli ve sürdürülebilir hale getirmeyi amaçlayan bir süreçtir (United Nations, 2015). Günümüzdeki insanların yanı sıra gelecek kuşakların da ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirilmiş olan bu kalkınma modeli dünya gündemine yirminci yüzyılın sonlarına doğru girmekle beraber özellikle 1990'lı yıllarda uluslararası anlaşmalarla küresel bir amaç haline gelmiştir. Söz konusu amaç bütün ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişme hedeflerinde sürdürülebilirlik olarak belirlenmiş ve herkesin temel ihtiyaçlarının yanı sıra daha iyi bir hayat beklentisinin karşılanmasına zemin hazırlamaktadır (surdurulebilir.kalkinma.gov.tr/temel-tanimlar/ erişim tarihi:21.12.2022). Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları içeren çok boyutlu bir kavramdır. Ekonomik boyut, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını içerirken sosyal boyut, insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını, insanlar arasında adaleti ve insanların temel haklarının korunmasını içerir. Çevresel boyut ise gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak için doğal kaynakların korunmasını ve çevre kirliliğinin azaltılmasını içerir. Sürdürülebilir kalkınma, tüm bu boyutları eşit şekilde dikkate alan bir kalkınma yolu olarak büyük önem arz etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin temel göstergelerinde cinsiyete, yaşa, işteki durumuna ve şehir kırsal kesim ayrımına göre uluslararası yoksulluk sınırının altındaki nüfusun oranı çok önemlidir. Bu bağlamda 2030 yılına kadar gelir seviyesi düşük yani yoksulluk içinde yaşayan her yaş grubundan kadın, çocuk ve erkek oranının en az yarıya indirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Ayrıca her kesimi kapsayan uygun sosyal koruma sistemlerinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Eğitim başta olmak üzere ekonomik kaynaklara ulaşmanın sağlanması toprak ve mülk sahibi olma gibi hakların yoksul bireyleri kapsayacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Sosyal, çevresel ve iklim değişikliklerinden kaynaklı afetlerin dezavantajlı bu kesimleri etkilemesi toplumun diğer kesimlerine göre daha olasıdır. Çocuklar başta olmak üzere geliri yetersiz olan herkesin yeterli ve düzenli beslenebilmesinin

sağlanması gerekir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde açıkça belirtilen gıda güvensizliğinin ortadan kaldırılması için çalışmaların derhal hayata geçirilmesi gerekliliği açıktır. Bu bağlamda 2030 yılına kadar yetersiz ve sağlıksız beslenmenin tüm türlerinin ortadan kaldırılması şarttır. Gıda üretimi sistemlerinin sağlıklı üretimi arttıracak şekilde yeniden tasarlanması, tarımsal üretim kapasitesinin artırılmasının yanı sıra tarımsal üretimin teşvik edilmesi de gerekir (surdurulebilirkalkinma.gov.tr/temel-tanimlar/ erişim tarihi:21.12.2022). Kalifiye işgücünün istihdam edilmesi, hem çalışan hem de emeklilerin yeterli gelir elde etmesinin sağlanması sağlıklı bir toplumun oluşturulması için çok önemlidir (Yıkılmaz, 2011:95).

1.1. Gelir ile ilişkili sürdürülebilir kalkınma hedefleri

Tablo 1.1. Gelir ilgili sürdürülebilir kalkınma hedefleri

Gelirle ilgili temel başlıklar	Gelir ile ilişkili sürdürülebilir kalkınma hedefleri
YOKSULLUĞA SON	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi: 1. Günde 1,25 dolardan daha az bir parayla geçinen insanların sayısı şeklinde ölçülerek tanımlanan aşırı yoksulluğun 2030'a kadar herkes için, her yerde ortadan kaldırılması,
AÇLIĞA SON	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi: 2. 2030'a kadar açlığın sona erdirilmesi ve özellikle yoksullar ve çocuklar da dâhil kırılgan durumda olan kişiler başta olmak üzere herkesin bütün yıl boyunca güvenli, besleyici ve yeterli miktarda besine erişiminin güvence altına alınması
İNSANA YAKIŞIR İŞ VE EKONOMİK BÜYÜME	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi: 8. Kişi başına düşen gelir artışının ulusal koşullara uygun olarak sürdürülmesi ve özellikle en az gelişmiş ülkelerde gayri safi yurt içi hasılda yıllık en az yüzde 7 oranında büyüme olmasının sağlanması
EŞİTSİZLİKLERİN AZALTILMASI	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi:10. 2030'a kadar nüfusun tabandaki yüzde 40 içinde bulunan kesiminin gelirinin ulusal ortalamadan daha yüksek bir oranda, devamlı olarak artmasının ve sürdürülmesinin sağlanması

Kaynak: United Nations (2015)

2. GELİR VE GELİR DAĞILIMI

Gelir hane halkının belirli bir zaman aralığında elde ettikleri parasal hasıladır (Ulutürk ve Ersezer, 2005; 88). Gelir, bir bireyin ya da bir hane halkının bir dönem içinde elde ettiği para ve mal varlığı olarak da tanımlanabilir. Milli gelir ise ekonomide kişilerin satın alma güçleri hakkında bilgi veren bir kavramdır (Dinler, 2012; 173). Bir ülkenin geliri, o ülkede genellikle bir yılda üretilen mal ve hizmetlerin piyasa değerlerinin toplamından oluşur. Ülke gelirinin

kişi ve gruplar arasında paylaşılması durumu bölüşüm ilişkilerini oluştururken bölüşüm sonucunda kişilere düşen gelir ise gelir dağılımı olarak ifade edilmektedir (Ulutürk ve Ersezer, 2005:88-89).

Gelir dağılımı, bir ülkedeki bölüşüm ilişkilerini yansıtmaktadır. Gelir dağılımı ülke içinde üretilen mal ve hizmet değerlerinin, toplumu oluşturan kesimler arasındaki bölüşümünü gösterir. Bir ülkede yoksulluk sorunu varsa söz konusu ülkenin gelir dağılımının mutlak ölçüde bozuk olduğu söylenebilir (Dansuk, 1997: 15). Dolayısıyla gelir dağılımı, bir toplumda gelirin nasıl dağıldığını gösterirken aynı zamanda bir toplumda zenginlerin ve yoksulların gelirleri arasındaki farkı da ortaya koymaktadır.

Gelir dağılımı aynı zamanda bir ülkedeki tüketim, tüketimin bileşimini ve tasarruf hacmini belirler. Bu yüzden gelir dağılımının ve gelir dağılımındaki bozulmanın derecesinin ve nereden kaynaklandığının ortaya konması gerekliliği açıktır. Gelir dağılımının adaletsiz olduğu bir ülkede toplumsal huzurdan bahsetmek pek mümkün değildir. Bu yüzden gelir dağılımında eşitsizliklerin azaltılması ve gelir seviyesi düşük olan kesimlerin gelirlerini arttırmak önemlidir (Sekizinci beş yıllık kalkınma planı, sayfa 2).

Gelir dağılımı genellikle bir ülkenin ekonomik durumunu ve sosyal adaleti de gösterir. Eğer gelir dağılımı daha eşitse, toplumda daha az yoksulluk ve daha az sosyal adaletsizlik olur. Eğer gelir dağılımı daha düzensizse, toplumda daha fazla yoksulluk ve sosyal adaletsizlik olur.

Gelir dağılımının eşitliği, sosyal adaleti arttırmak ve toplumda daha az yoksulluğu sağlamak için önemlidir. Bu nedenle ülkeler gelir dağılımını daha eşit hale getirmek için genellikle vergi ve transfer programlarını kullanırlar.

Gelir bölgesel, sektörel, fonksiyonel ve kişisel gelir dağılımı olmak üzere dört başlıkta değerlendirilmektedir.

2.1. Bölgesel gelir dağılımı

Bölgesel gelir dağılımı bir ülkenin farklı coğrafi bölgeleri arasında sanayi, tarım, hizmet, ticaret, haberleşme ve ulaştırma sistemleri, eğitim ve sağlık olanakları, demografik ve sosyal göstergeler bakımından büyük ölçüde farklılıkların olmasını ifade eder. Başka bir ifadeyle bir ülkede çeşitli coğrafi bölgeler arasında görülen sosyo-ekonomik eşitsizlikleri açıklamak için kullanılmaktadır. Bir ülkenin farklı coğrafi bölgelerinde yaşayan insanların oluşturulan milli gelirden ne kadar pay aldıklarını ve ne kadar faydalandıklarını gösteren bölgesel gelir dağılımı kavramı aynı zamanda farklı üretim araçlarının milli gelirin de farklılaşmasına yol açmaktadır. Gelirin bölgesel dağılımı bir ülkenin gelişmiş ve nispeten daha az gelişmiş coğrafi bölgeleri arasındaki farkları ortaya koymada kullanılırken diğer taraftan söz konusu ülkede gelişmiş ve az gelişmiş bölgeler arasındaki farklılıkların tespitinde de kullanılan bir araçtır.

Bölgesel gelir dağılımında ortaya çıkan farklılıklar toplumsal yapının nasıl olduğunun tespit edilmesinde kullanılan önemli bir göstergesidir. Bölgeler arasında farkların oluşması tamamen kalkınma faaliyetlerinin farklılık arz etmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bölgeler arasında kalkınma faaliyetlerinin farklı olması çeşitli sosyal ve ekonomik faktörler nedeniyle

ülke içinde coğrafi dengesizliklerin oluşmasına da neden olmaktadır. Nüfus ve demografik yapı, eğitim olanakları, coğrafi konum, doğal ve yer altı kaynaklar, ekonomik aktiviteler, bölgesel sermaye birikimi, istihdam yapısı, altyapı vs. gibi faktörler coğrafi gelir dağılımında dengesizliklerin oluşmasına yol açmaktadır (Karataş, 2019:59).

2.2. Sektörel gelir dağılımı

Milli gelirden sanayi, tarım ve hizmet sektörlerinin aldıkları pay, devletin hangi sektörleri desteklediği ve hangi sektörlerin teşvik edileceğini belirlemede kullandığı gelir dağılımı sektörel gelir dağılımı olarak tanımlanır. Gelirin sektörel dağılımı, söz konusu sektörün gelirleri, hane halkı fertlerinin ekonomik faaliyet kollarında elde ettikleri toplam gelirleri ifade eden ve kapsayan bir kavramdır (Karataş, 2019: 58).

2.3. Fonksiyonel gelir dağılımı

Üretim sonucunda ortaya çıkan gelirin, üretim faktörleri ve sosyo-ekonomik gruplar arasındaki dağılımını gösteren yaklaşım fonksiyonel gelir dağılımı olarak tanımlanmaktadır. Kişisel gelir dağılımı üretim sonucu ortaya çıkan fonksiyonel gelir dağılımı ile beraber belirlenen bir kavramdır. Bu yüzden fonksiyonel gelir dağılımında yaşanan değişimler kişisel gelir dağılımını da etkilemektedir (Çalışkan, 2010:111). Fonksiyonel gelir dağılımı, milli gelir içindeki ücret, faiz, rant ve kar payları hakkında bilgi verirken aynı zamanda milli gelirden aldıkları payları göstermesi bakımından da önemli bir kavramdır. Gelirin fonksiyonel dağılımı milli gelirin, emek, sermaye ve toprak sahipleri arasında nasıl bölüşüldüğünü gösterir. Üretim süreci sonunda emek, sermaye ve toprak sahiplerinin elde ettikleri ücret, faiz ve rant incelenmektedir. Fonksiyonel gelir dağılımı aynı zamanda üretim süreci sonucunda ortaya çıkan gelirin üretim faktörleri ve sosyo-ekonomik gruplar arasındaki bölüşümünü de ortaya koymaktadır. Gelirin emek ve servet sahipleri arasındaki bölüşümüyle beraber emeğin elde ettiği gelir, ücret, maaş, gibi alt bileşenler hakkında da bilgi vermektedir. Servet gelirleri ise kar, rant gelirleri gibi alt bileşenler hakkında bilgi verirken aynı zamanda faktör gelirlerinden elde edilen paylar konusunda daha ayrıntılı inceleme yapma olanağı tanır (8. Beş yıllık kalkınma planı).

2.4. Kişisel gelir dağılımı

Kişisel gelir dağılımı, milli gelirin toplumu oluşturan birey, aile ve gruplar arasında nasıl dağıtıldığını ifade eden bir kavramdır. Kişisel gelir dağılımı, gelirin fertler ya da haneler arasında nasıl paylaştırıldığını ortaya koyarken aynı zamanda ekonomik eşitsizliklerin belirlenmesinde de temel göstergelerden bir tanesidir. Kişisel gelir dağılımı hane halkları arasındaki gelir eşitsizliklerini de ortaya koymaktadır. Ayrıca kişisel gelir dağılımı diğer ülkelerle karşılaştırma yapmak için de kullanılan bir kavramdır (Çelik, 2009: 14).

Kişisel gelir dağılımında gelir eşitsizlikleri tespit edilirken, bireylerin ya da hanelerin elde ettikleri gelirlerin büyüklüğüne bakılmaktadır. Kişisel gelirin dağılımı, gelir büyüklüğünün yanı sıra gelirin cinsine, sosyal ve ekonomik gruplara, meslek türlerine, sektörler, coğrafi bölgelere, kişinin yaş ve cinsiyetine ve eğitim seviyesine göre sınıflandırılmaktadır. Kişisel gelir dağılımı bir ülkede belirli bir dönemde oluşturulan gelirin kişiler ve haneler arasında nasıl bölüşüldüğünün tespit edilmesi için kullanılmaktadır. Çünkü kişilerin veya hane halklarının sosyal ve ekonomik durumlarında zamanla ortaya çıkan değişikliklerin ve

gelişmelerin belirlenmesi çok büyük önem arz etmektedir. Kişisel gelir dağılımı, bireylerin belirli bir zaman süresince elde ettikleri gelir miktarlarını ortaya koyduğundan gelir eşitsizlikleri araştırmalarında başvurulması gereken önemli bir kavramdır (8. Beş Yıllık Kalkınma Planı).

3. GELİR DAĞILIMININDAKİ EŞİTSİZLİĞİN ÖLÇÜLMESİ

Gelir dağılımını ölçmek için çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı en çok kullanılan yöntemlerin başında gelir.

3.1. Lorenz eğrisi ve gini katsayısı

Gelir dağılımını ölçmek için kullanılan en yaygın yöntemlerden biri Lorenz eğrisidir. Lorenz eğrisi, gelir eşitsizliğini açıklamak için kullanılır. Gelirin birikimli dağılımını gösteren bir grafik olan Lorenz eğrisi, düzenli gelir verilerini kullanarak hane halklarının oluşturulan gelirden aldıkları payları göstermektedir (Akdağ, 2020:29). Gini katsayısı ise Lorenz eğrisi kullanılarak hesaplanan bir değerdir. Gini katsayısı sıfır ile bir arasında değişen bir sayıdır ve sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımı eşit, bire yaklaştıkça gelir dağılımı eşitsiz hale gelir (Türk, 2022).

4. TÜRKİYE'DE GELİR DAĞILIMI VE GELİR EŞİTSİZLİĞİ

Türkiye İstatistik Kurumunun gelir ve yaşam koşulları araştırması (2021) sonuçlarına göre, en yüksek eşdeğer hane halkı kullanılabilir fert gelirine sahip yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay 2020 yılına göre 0,8 puan azalarak %46,7'ye düşerken, en düşük gelire sahip yüzde 20'lik grubun aldığı pay 0,2 puan artarak %6,1'e yükseldi. 2021 yılında yapılan araştırmanın sonuçlarına göre Gini katsayısı 2020 yılına göre 0,009 puan azalış ile 0,401 olarak tahmin edildi. Toplumun gelirden en fazla pay alan %20'sinin elde ettiği gelirin en az pay alan %20'sinin elde ettiği gelire oranı şeklinde hesaplanan P80/P20 oranı 8,0'dan 7,6'ya, gelirden en fazla pay alan %10'unun elde ettiği gelirin en az pay alan %10'unun elde ettiği gelire oranı şeklinde hesaplanan P90/P10 oranı ise 14,6'dan 13,7'ye düştü.

Tablo 1.2. sıralı % 20'lik gruplar itibariyle yıllık eşdeğer hane halkı kullanılabilir fert gelirinin dağılımı

Anket yılı	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Gelir referans yılı	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
İlk % 20 (en düşük)	5,9	6,1	6,2	6,1	6,2	6,3	6,1	6,2	5,9	6,1
İkinci % 20	10,6	20,7	10,9	10,7	10,6	10,7	10,6	10,9	10,6	10,8
Üçüncü % 20	15,3	15,2	15,3	15,2	15,0	14,8	14,8	15,2	14,9	15,1
Dördüncü % 20	21,7	21,4	21,7	21,5	21,1	20,9	20,9	21,4	21,1	21,3
Beşinci % 20 (en yüksek)	46,6	46,6	45,9	46,5	47,2	47,4	47,6	46,3	47,5	46,7

Kaynak: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021

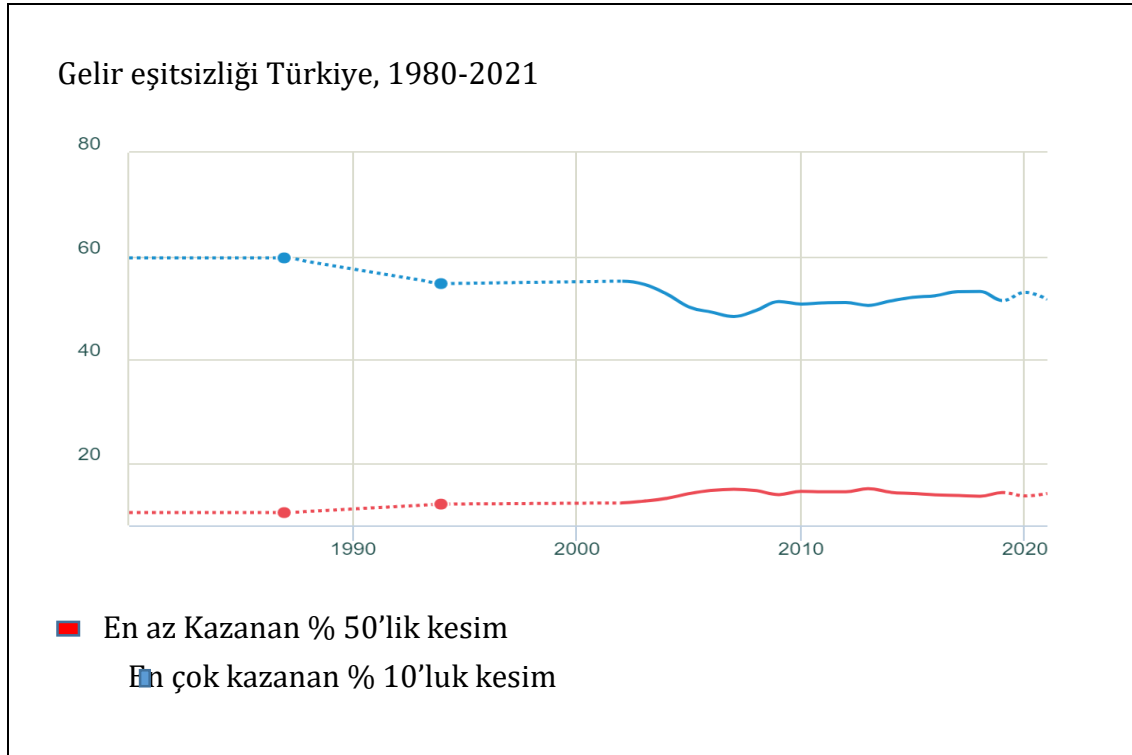
Tablo1.3. Yükselen ve Gelişen Avrupa Ülkelerinde Kişi Başına Düşen Gelir, USD

Yükselen ve Gelişen Avrupa Ülkelerinde Kişi Başına Düşen Gelir, USD											
Ülke	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Arnavutluk	4,248.909	4,415.598	4,584.917	3,953.609	4,124.405	4,525.889	5,254.455	5,305.074	5,152.563	5,837.180	6,284.027
Belarus	6,948.345	7,995.733	8,337.145	5,958.838	5,037.854	5,778.564	6,351.760	6,831.516	6,397.510	7,032.477	7,592.187
Bosna Hersek	4,773.164	5,125.604	5,319.317	4,727.261	4,994.065	5,392.368	6,073.936	6,120.156	6,034.999	6,647.830	7,078.897
Bulgaristan	7,417.268	7,675.905	7,900.697	7,079.778	7,575.767	8,381.992	9,470.584	9,863.018	10,006.351	11,331.872	12,336.972
Hırvatistan	13,257.015	13,673.369	13,600.786	11,780.604	12,362.591	13,450.094	15,013.369	14,945.184	13,895.943	15,807.696	17,222.699
Macaristan	12,935.511	13,665.526	14,251.799	12,690.167	13,069.230	14,590.897	16,407.353	16,729.132	15,866.216	18,527.592	20,380.161
Kosovo	3,582.128	3,885.717	4,098.927	3,637.466	3,766.213	4,027.290	4,425.862	4,462.718	4,348.292	4,986.263	5,406.535
Moldova	3,031.129	3,307.351	3,314.553	2,715.782	2,857.879	3,478.523	4,196.159	4,464.117	4,522.595	4,791.625	5,240.230
Karadağ	6,590.580	7,189.048	7,389.894	6,517.420	7,031.531	7,800.270	8,854.776	8,911.273	7,702.604	8,837.578	9,712.507
Kuzey Makedonya	4,728.373	5,239.649	5,498.612	4,860.422	5,152.966	5,462.379	6,111.186	6,044.439	5,939.413	6,711.734	7,203.979
Polonya	13,096.890	13,688.355	14,272.290	12,563.614	12,438.523	13,868.906	15,468.264	15,726.878	15,699.296	17,318.497	19,055.723
Romanya	8,491.033	9,530.441	10,021.543	8,942.200	9,520.439	10,776.672	12,361.143	12,861.283	12,867.640	14,863.887	16,293.051
Rusya	15,287.967	15,928.699	14,007.509	9,257.935	8,723.523	10,723.996	11,261.710	11,516.604	10,115.350	11,273.242	11,664.617
Sırbistan	6,016.788	6,757.467	6,603.499	5,588.980	5,765.204	6,292.547	7,252.404	7,391.841	7,645.791	8,793.836	9,560.924
Türkiye	11,637.915	12,488.968	12,079.287	10,973.586	10,891.190	10,628.898	9,507.996	9,145.769	8,610.029	9,406.575	9,863.961
Ukrayna	3,872.534	3,968.854	3,053.608	2,124.330	2,200.002	2,655.661	3,118.268	3,690.071	3,741.060	4,384.237	4,958.312

Kaynak: imf (2022 verileri tahmini verilerdir)

Yukarıdaki tabloda Türkiye’de kişi başına düşen gelirin 2018 yılından itibaren düşüşe geçtiği görülmektedir.

Tablo 1.4. Gelir Eşitsizliği Türkiye

Kaynak: World Inequality Database

Yukarıdaki tabloya göre en üstteki %10'luk kesim toplam hane halkı servetinin %67'sini elinde bulundurmaktadır. En alttaki % 50'lik kesim servetin % 4'ünü ortadaki %40'lık kesim ise servetin %29'unu elinde bulunduruyor. Bu durum %50'lik kesimin çok düşük bir servete sahip olduğunu başka bir ifadeyle çok yoksul olduğunu ortaya koyması bakımından çok önemlidir. Özellikle 2018 yılından itibaren yaşanan ekonomik yavaşlama ile birlikte tüm gelir grupları tehdit altındadır.

5. SONUÇ

Sürdürülebilir kalkınmanın temel hedeflerinden bir tanesi de sosyal korunmanın sağlanması ve refahın toplumun bütün kesimleri için sağlanmasıdır. Dolayısıyla adil ve eşitlikçi bir gelir dağılımının mutlaka sağlanması gerekir. Gelir eşitsizliği tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de üzerinde önemle durulması gereken konuların başında yer almaktadır. Türkiye'de 2001 yılından sonra artış trendine giren büyüme oranlarına rağmen gelir dağılımında adaletin tesis edilmesi konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Özellikle 2018 yılından sonra büyüme rakamlarının düşüş yönünde seyretmesi önümüzdeki dönemlerde gelir dağılımının daha da adaletsiz bir yapıya doğru sürükleneceği endişesini de arttırmaktadır.

Bir ekonomide oluşturulan milli gelirin toplumun çeşitli kesimleri arasında adil dağıtılıp dağıtılmadığını yoksulluk verileri açıklamaktadır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde milli gelirin sosyal gruplar arasında nasıl dağıtıldığının bilinmesi gerekir. Toplumun tüm kesimlerini kapsayan ve eşitlikçi fırsatlar sunan politikaların

oluşturulabilmesi için öncelikle milli gelirin ülke vatandaşları arasında adil ve eşit şekilde dağıtılması gerekir. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde 2030 yılına kadar gelir grupları arasındaki eşitsizliklerin kaldırılması gerekliliği ortaya konulmuştur. Bu hedefe ulaşabilmek için öncelikle gelirin toplumun bütün kesimlerini kapsayacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Öte yandan gelir dağılımında adaletin sağlanamaması toplumun refah ve huzurunun bozulacağı anlamını taşımaktadır. Toplumun her bireyi için eşitlikçi bir yapı oluşturulmadığı sürece sağlıklı bir ortamın var olması mümkün olmayacaktır. Gelir eşitsizliğinin ortadan kaldırılması için, vergi sisteminin geliri eşit şekilde paylaştırmaya yönelik olarak yeniden düzenlenmesi, eğitimde fırsat eşitliği gibi düzenlemelere ihtiyaç vardır. Eğitimde her aşamada kalitenin arttırılması ve fırsat eşitliğinin sağlanması toplumun refah ve huzurunun tesisi için hayati öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Hatice. 2020. Gelir Dağılımı Teorileri Çerçevesinde Gelir Eşitsizliği Analizi İKSAD Yayınları
- Çalışkan, Şadan. 2010. Türkiye’de Gelir Eşitsizliği Ve Yoksulluk, Sosyal Siyaset Konferansları, Sayı:59, 2010/2, S. 89-132
- Çelik, Kenan.2009. Makro İktisada Giriş, Murathan Yayınevi Trabzon.
- Dansuk, Ercan. 1997. Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi Ve Sosyo Ekonomik Yapılarla Ölçülmesi
- Dinler, Zeynel. İktisat, Gözden Geçirilmiş 5. Basım Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2012
- Karataş, Muhammed. 2019. Gelir Dağılımının Teorik Yapısı, HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi Cilt:8 Yıl: 8 Sayı: 21 (2019/2)
- Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Sekizinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-Sanayi-Politikalari-OIK-Raporu.pdf> (erişim tarihi: 20.12.2022)
- Tüik, Gelir Ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2022
- Ulutürk, Süleyman. Devrim ERSEZER. Gelir, Gelir Dağılımı Yaklaşımları Ve Devletin Rolü, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Araştırma Merkezleri Konferansları, 47. Seri/Yıl 2005
- United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda For Sustainable Development
- Yıkılmaz, Rıza Fikret. 2011. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ölçülmesi Ve Türkiye İçin Yöntem Geliştirilmesi. Sosyal Sektörler Ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü
(https://wid.world/share/#0/countrytimeseries/sptinc_p90p100_z;sptinc_p0p50_z/TR/2015/eu/k/p/yearly/s/false/8.041/70/curve/false/1980/2021) (erişim tarihi: 10.03.2023)
- <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October/> (erişim tarihi:15.02.2023)

KÜRESEL KRİZLER VE SANAT: Aİ WEIWEİ VE BANKSY

Ünal BASTABAN¹

Özet

Çağımızın hızlı dönüşüm ve etkileşimlerini tanımlayan “Küreselleşme” sadece tek yönlü bir kavram değildir. Küreselleşme; ekonomik, kültürel, sanatsal, siyasi yapıların ve bu bileşenlerin teknolojik imkânlar ile etkileşiminin bütünü kapsamaktadır. Fakat özellikle ekonomik temelli kültürleşme, küresel şirketlerin/güçlerin etkileri ile ülkeler ve toplumlar üzerinde bir takım krizler oluşturmaktadır. Yerel ile evrensel arasında ortaya çıkan çatlaklar; savaşları, göçleri, ötekileştirmeleri, yabancı görme ve yalnız hareket etme gibi davranışları doğurmaktadır. Bu bağlamda özelliği, hassas, duyarlı bir alan olan sanat için karşı konulamayacak temalar ve yaşantılar ortaya çıkmaktadır. Sanat kriz durumlarını öncesinde kestirebilen hassasiyete sahip bir alandır. Bu nedenle bu “Kriz durumlarının sanatsal pratikler üzerinde nasıl bir etkisi vardır?” sorusu bu araştırmanın problemini oluşturmuştur. Araştırma, konu itibari ile güncel konulara temas ettiğinden literatüre katkısı bakımından önemlidir. Çünkü bakıldığında kriz durumlarının insanlığın olduğu her süreçte devam edeceği söylenebilir. Bu nedenle sanat ve sanatçının bakış açılarının ve ortaya konulan tepki üretimlerinin toplumsal duyarlılık bakımından tartışılması ve incelenmesi gerekmektedir. Bu araştırma nitel bir araştırmadır. Araştırmada veriler doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır ve doküman analizi şeklinde analiz edilmiştir. Araştırmanın evreni; Ai Weiwei ve Banksy tarafından kriz durumları içerisinde yer alan savaş ve göç temalarını ele alan çalışmalar ile sınırlıdır. Araştırmada; sanatçıların savaş ve göç durumlarını ortaya koydukları eserlerin uluslararası bir etki ortaya koyduğu ve bu bağlamda bir duyarlılık amacı taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sanatçıların çalışmaları ve ortaya koymaya çalıştıkları tutumların ile insanlığın duyarsızlıklarına karşı çözüm arayışı geliştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu durumun da sanatçıları bu anlamda zora soktuğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Savaş, Göç, Ai Weiwei, Banksy

GLOBAL CRİSES AND ART: Aİ WEIWEİ AND BANKSY

Abstract

“Globalization”, which defines the rapid transformation and interactions of our age, is not just a one-sided concept. Globalization; It covers the whole of economic, cultural, artistic, political structures and the interaction of these components with technological possibilities. However, especially economic-based acculturation creates a number of crises on countries and societies with the effects of global companies/powers. The cracks that appear between the local and the universal; wars, migrations, marginalization, seeing strangers and acting alone. In this context, irresistible themes and experiences emerge for art, which is a special, sensitive and sensitive field. Art is a sensitive field that can predict crisis situations beforehand. Therefore, this question “What effect do crisis situations have on artistic practices?” This question constituted the problem of this research. The research is important in terms of its contribution to the literature, as it touches on current issues. Because, when looked at, it can be said that crisis situations will continue in every process of

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı, email: bastabanunal@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1172-8374>

humanity. For this reason, it is necessary to discuss and examine the perspectives of art and the artist and the reaction productions put forward in terms of social sensitivity. This research is a qualitative research. In the research, data were collected through document analysis and analyzed in the form of document analysis. The universe of the research; It is limited to studies by Ai Weiwei and Banksy dealing with the themes of war and migration in crisis situations. In the research; It has been concluded that the works in which the artists reveal their war and migration situations have an international effect and in this context, they have a purpose of sensitivity. In addition, it is seen that the artists are trying to develop a solution to the insensitivity of humanity with their works and the attitudes they try to reveal. It can be said that this situation puts the artists in difficulties in this sense.

Keywords: Globalization, War, Migration, Ai Weiwei, Banksy

GİRİŞ

Bilgi-bilişim teknolojilerinin gelişimi, Dünya savaşlarının ve soğuk savaş döneminin sona ermesi ile ortaya çıkan ekonomik değişimler küreselleşme kavramının ortaya çıkışını tetiklemiştir. Sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmeler küreselleşme olgusunun bileşenlerini oluşturmuştur. Özellikle teknolojik değişim, hızlı ulaşım ve seyahat faktörleri de bu süreci etkileyen ana etmenler arasında gösterilebilir.

Bütün bunların yanı sıra madalyonun diğer yüzünde ise ulusların ekonomik çıkarları, güç gösterileri, varlık anlayışları ve elde etme çabaları yansımaktadır (Aydın, 2000; Çetin, 2015). Bu yansımanın birçok olumsuz etkileri olmuştur. Değerler bakımından değişim, toplumsal duyarlılık kavramındaki meydana gelen kırılmalar, savaşlar ve göçler bu olumsuz durumlar arasında gösterilebilir (Talas ve Kaya, 2014).

Küreselleşme, dünya genelinde ortaya refah ve gelir eşitsizliği çıkaran bir süreçtir. Bu durum güvenlik algısında değişikliğe sebep olmuştur. “Küreselleşmenin bir yandan sermayenin önündeki engelleri kaldırarak, yeni teknolojilerin kullanımını yaygınlaştırarak refahı ve zenginliği yükseltirken diğer yandan da tüm dünya da ülkeler, bölgeler ve toplumsal sınıflar arası eşitsizliklerin artışına da neden olmasındır” (Kanat & Aktel, 2019). Güncel istatistiklere bakıldığında bu gelir dengesizliğini daha net görmekteyiz. Dünyada ki en zengin yaklaşık 25 kişinin serveti, dünyada yaşayan insanların yarısının gelirin denkleştirilmiştir (Koyuncu, 2019).

Gelir dengesizlikleri savaş ve göç gibi krizleri de tetiklemektedir. Özellikle savaşlar sonucunda ortaya çıkan göçler önemli bir kriz durumu olarak halen daha devam etmektedir. Küreselleşme, göç hareketlerini ulaşım ve iletişim teknolojileri ile daha da yaygın hale getirmiştir. Gönüllü ya da zorunlu göçler, beraberinde yoksulluk, gelir dengesizliklerini, sosyal patlamaları ve şiddeti doğurmuştur. Göçler toplumda var olan sıradanlaşmış durumları daha da belirgin hale getirmiştir. Bu sosyal sorunlar şu şekilde sıralanabilir: Ötekileştirme, görmezden gelme, düşük ücretli istihdam, eğitimsizlik, mülkiyet ve vatandaşlık sorunu vb. gibi.

Bu sorunların kaynağına bakıldığında, etki alanı altına alma ve post-kolonyal sömürge anlayışının yattığını görmekteyiz. Güç ve ekonomik temelli meydana gelen savaşların küreselleşme sürecinin en çok yıkım oluşturduğu temel kriz durumlarının başında geldiği

söylenbilir. Suriye, Irak, Afganistan, Libya, Afrika kabile savaşları, Rusya-Ukrayna krizi bu durumlara örnek olarak gösterilebilir. Çünkü sonuç olarak milyonlarca mülteci ve ortaya çıkan dramlar bir gösterge olarak karşımızdadır.

Bu bağlamda, ütopya olarak yapılan göçler dışında yapılan göçlerin genel olarak savaş kaynaklı olduğu söylenebilir. Göç kavramına tanım olarak bakıldığında insanların yaşadıkları bir konumdan çeşitli sebeplerden dolayı başka bir konuma doğru hareket etmesi ve orada yaşamını sürdürmesi olarak nitelendirilmektedir. Bu nedenle bu yer değişimi bütün dünya toplumları üzerinde etkiler oluşturmaktadır. Ülkeler arası sosyo-ekonomik eşitsizlik vb. gibi.

Göçmen düşünsel olarak var olduğu konumu terk ederken varacağı konumu imkân olarak daha iyi hayal etmektedir. Gönüllü göçmenler planlı bir çıkış gerçekleştirirken zorunlu göçmenler planlı bir kaçış ortaya koymaktadırlar (Segal, 2019). Göçler çok eski zamanlardan beri devam etmektedir. Günümüzde ise göç hareketleri daha da yoğun bir hal almış durumdadır. Savaşlar ve daha iyi yaşam arzusu bu durumu uluslararası problem haline dönüştürmüştür. Bu problemin her alanda yeri olduğu gibi sanat alanında da yansımaları olmaktadır.

Bu bağlamda tarihi belgelere konu olan savaşlar ve göçler; sanatta da birtakım etkiler ve yansımalar oluşturmuştur. Güncel sanatın geniş ağı içerisinde; enstelasyonlar, performanslar, sergiler, video artlar gibi sanatsal etkinlikler, göç ve savaş temalarını yansıtan deneyimlerle doludur. Bu araştırmada da göç ve savaş temalı deneyimlere sahip iki sanatçı ve bu sanatçıların çalışmaları yakın markaja alınmıştır.

Ai Weiwei ve Banksy bu temalar kapsamında sanatsal pratikler ortaya koyan ve eserleri ile küresel anlamda ses getiren sanatçılar arasındadır. Aktivist kişilikleri ve merak uyandıran eserleri ile hem basın hem de kitlelerin düşüncelerine tercüman olmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken sanatın farklı disiplinlerini kullanmışlardır. Savaşları, göçleri ve sonuçlarını deneyimleyerek, araştırmalar yaparak ortaya tepki üretimleri koymuşlardır.

Tabii ki yaşanan bazı olaylara ilişkin ortaya konulan eserler daha fazla ilgi uyandırmıştır. Özellikle göçler neticesinde meydana gelen dramlar, savaşlarda yıkılan şehirler ve hayatlar bunlar arasında gösterilebilir. “Henüz bebek olan Aylan Kurdi ve ailesinin göç yolundaki trajik olayı hafızalardan silinmeyecek bir etki bırakmıştır. Savaş ve ekonomik adaletsizlik yüzünden yer değiştirmeye zorlanan bu aile geride Aylan Kurdi’nin karaya vuran cansız bedenini bırakmıştı” (Doğanay, 2022). Bu araştırmada da sanatçıların bu bağlamda oluşturdukları tepki üretimleri ele alınmıştır.

Ai Weiwei

Le Figaro: Toplu göçün de ötesinde durum gittikçe karışıyor. Artık Berlin’de yaşıyorsunuz. Almanya’da mülteci sorununun, yardımsever girişimleri de yetersiz bırakarak komplikeleştiğine şahit olabilirsiniz. Köln olayları fikrinizi değiştirmenize sebep oldu mu? Ai Weiwei: Tabii ki hayır. Şahsi fikirlerim, gerçekleşen olayları öznel bir şekilde algılamamla oluşur. Fikir değiştirmeyi çok isterdim; ne var ki durum ortada. Yardıma muhtaç insanlar varken suçlayacak birilerini aramak çok ırkçı bir yaklaşım. Bu çok kötü bir şey. Bu olayları büsbütün

kötüleştirmekten başka bir şeye yaramaz. İnsanlığı bir bütün olarak görmeliyiz. Nereli olursanız olun, içinizi kaplayan karmaşa ne olursa olsun, bu insanlığa karşı yapılmış bir saldırdır. İnaniyorum ki yerleşik nüfusun içinde ne kadar suçlu varsa, mültecilerin içinde de o kadar var. Serserilerin içinde mültecilere yüklenmek, dar bir bakış açısı olmakla beraber, bir takım politik planlara yardımcı olmaktan başka bir şeye yaramaz. Bu şekilde bütün insanların eşit doğduğu inancı zedelenir. **Le Figaro: Batı’da yeterince anlaşıldığınızı düşünüyor musunuz?** Ai Weiwei: Batı çok çalkantılı bir kavram. Kendine has tarihinde ihtişamlı kısımlar kadar karanlık yerler de var. Geçmişinin üstesinden gelip, buna bir çözüm getirecek vizyoner bir yaklaşım bulabilecek mi? Mülteci sorunu bugün ortaya çıkmış bir şey değil; tarihten, dini inançlardan, düşünce ayrılıklarından kaynaklanan eski bir sorun. Bunun güvenlik önlemleri, kontrol takıntısı, güvenlik kameraları gibi şeylerle çözüleceğine inanmıyorum. Bu, çözümsüz bir sorun (Ülgen, 2017).

Göç, göçmenler, mülteci sorunu ve yaşanan dramalara dikkat çekme anlamında eserler ortaya koyan Ai Weiwei Çinli bir sanatçıdır. Çinli sanatçı, son dönemlerde özellikle ülkemize yakın bölgelerde yaşanan “mülteci sorunu” bağlamında toplumlar üzerinde etkiler uyandıran, kışkırtıcı çalışmalar yapmaktadır.

Bu çalışmalardan bazılarını diğer sanatçılarla (Anish Kapoor’la İngiltere’de Stratford’da) sembolik yürüyüşler yaparak, bazılarını ise kendisinin gerçekleştirdiği aktivist hareketleri bir fotoğraf ile servis ederek yapmaktadır.

Bu sanatsal etki sadece görünen boyutla sınırlı olmamaktadır. Arka planda düşünsel yapısı hazırlanmış ve buna yönelik malzemeler oluşturulmuştur. Örneğin bu yürüyüşte ele alınan imgeler; temsili olarak, battaniye ve yürüme kavramı seçilmiştir. Battaniye; güvence, sıcaklık, barınma gibi anlamlar taşıırken, yürüyüş; seyahat edebilme serbestiyetini ifade anlamı taşımaktadır. Buna benzer birçok imge ve simgeler sıralanabilir.

Toplumsal değişimlerin yaşandığı küremizde hayaller ve terimler gün geçtikçe daha da güçlenen devasa ve çok bileşene sahip ekonomilerin denetimi altına girmektedir. Kapital düzen ve küresel sermayeler sadece oralarda bir yer de varlığını sürdüren ve aynı zamanda sadece belli kesimleri yöneten bir olgu değil; yerel kültürler içerisinde çıkan ve yine o dolaydaki kültürleri hedef alan bir duruma dönüşmektedir.

Bu nedenle ortaya konulan her eylem düşünülerek gerçekleştirilmelidir. Aktivist hareketler ortaya konulurken önemli olan sömürü tuzağına düşmeden hareket edebilmektir. Çünkü kapital düzen içerisinde cezbedici alanlar ve muğlak durumlar çoktur, buna karşın bu alanlara karşı koymak ise pek güçtür. Bu dili etkili bir biçimde kurallarına uygun olarak ve bahsi geçen tuzaklara düşmeden oluşturabilen sayılı insan vardır. Ai Weiwei de bunlardan birisi olarak gösterilebilir.

“Ai Weiwei, yaşamı boyunca sürekli bugünün gerçeğini aramış; temel hak ve ifade özgürlüğü için mücadelesini sürdürmüştür. Çalışmaları aracılığıyla önemli insani sorunlara ve insan hakların ihlallerine dikkat çekerek bireyin toplumdaki yerini vurgulamıştır. Sanatçıyı toplumsal değişimin kilit figürü olarak nitelemektedir” (Rosenthal vd, 2018, s. 45-107).

Sanatçı, sıra dışı ve muhalif bir kişilik ile evrensel olarak kabul gören bir üslup ve imlik yakalamıştır. Bireysel özgürlük sahasının olması gerektiğini düşünen bir sanatçıdır. İnsan yaşamına önemli bir değer yüklemekte ve görmezden gelinen insana dair dramları uluslararası bir problem haline dönüştürme yolunda eserler ortaya koymaktadır. Tabii ki bu tepki üretimleri siyasi erkler (Çin hükümetine karşı eleştiri yapabilmek gibi; bu anlamda Ai Weiwei 'nin sevenleri endişe duymaktadırlar. Zira Naci El Ali'de Hanzala karakterinin oluşturduğu sosyal etkiler bağlamında Londra'da bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir) açısından pek de hoşnut edici değildir. Sanatçı çalışmalarında genellikle heykeller ve enstelasyonlar ile düşüncelerini ifade yoluna gitmektedir.

Sanatçıya ait eleştiri yüklü bazı eserlere bakıldığında sanatçı; In Today'ın fotoğrafçısı Rohit Chawla'ya Yunanistan'ın bir adası olan Midilli'de Aylan Kurdi örneği (Görsel 1.) ile çok eleştiri alır ve bu fotoğraf çok tartışmalara ol açar.

Ai Weiwei'nin de mülteci geçmişi bulunmaktadır. Amerika kıtasında mülteci olarak göç gerçekleştirme durumunda kalan Ai Weiwei, Ülkemiz sahillerinde kıyıya vuran Aylan bebek dramı karşısında bir sanatçı olarak üzerine düşeni yapma girişiminde bulunmuştur. In Today'a yansıyan bir fotoğraf (Görsel 1.) olarak paylaşılan bu tepki üretiminde Ai Weiwei, adadaki sahilin çakıl taşları üzerine Aylan bebeğinin sahile vurduğu şekliyle uzanarak fotoğraflanmış ve Hindistan'da fuarda sergilenmiştir (Yağmur & Arslan, 2021).

Bu çalışma ile ilgili bir takım yorumlamalar, eleştiriler yapılmıştır. Özellikle E-Flux'ta Archey (2016), Ai Weiwei'nin bu çalışma ile küresel anlamda bir sermayeye ulaştığı ve maddi olarak olumlu bir alan edindiği ima eden yazılar ve yorumlar kaleme alınmıştır (Archey, 2016).

Görsel 1. Ai Weiwei, 2016a, *Essential or Impudent? The Debate about Art and Refugees*, Photo: Rohit Chawla.

Weiwei, bu yaşanan insanlık dramlarına yeterince şahitlik edilmediği ve bu bağlamda tepkiler ortaya konulmadığını düşünerek, 2015 yılından beri mülteci meselelerine sürekli

olarak dikkat çekmek istemiştir. Weiwei, tutuklanarak pasaportuna el konulma olayı sonrası, pasaportunu aldıktan sonra Midilli adasına geçmiştir. Adada göçmenlerle, gönüllülerle vb. gruplarla görüşmüştür. Burada mülteci krizlerine ilişkin işler üretme kararı vermiştir (Uslu, 2019). “Ai Weiwei şöyle diyordu: “Pek çok insan dalgalarda hayatını kaybetti, bir anıta ihtiyacımız var. Bu her açıdan tarihî bir an. Bir sanatçı olarak bu duruma daha çok müdahil olmak, bu krizle ilişkili eserler üretmek ve yaşananlara dair bilinçlilik yaratmak istiyorum” (Dereli, 2016). Sanatçının bu anlamda ortaya koyduğu bir diğer çalışması ise Berlin’de Konzerthaus Konser Evi’nin sütunlarında yerleştirme yaptığı mültecilerin can yeleklerinden oluşmaktadır (Görsel 2.).

Görsel 2. Ai Weiwei, 2016b, *Güvenli Geçiş*, Konzerthaus, Berlin, Almanya.

Sanatçı burada da mülteci sorununu bir problem haline dönüştürmeyi başarmış gözükmektedir. “Güvenli geçiş” (Görsel 2.) olarak isimlendirdiği çalışma, Batı’nın mülteci krizine karşı bir tepki, karşılık olarak düşünülebilir. Çünkü mültecilerin güvenli olarak gördüğü Batı dünyası birçok trajediye sahne olan, sahillere yansıyan olaylarla doludur. Bu enstalasyon çalışması da mültecilerin bıraktığı malzemelerden oluşmaktadır. Bu malzemelerin toparlanması ise sanatçı tarafından Midilli adasında geçirilen zaman diliminde kendisi tarafından oluşturulan stüdyo aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.

Trajedilerden, ölümlerden ve kayıp yaşamlardan arda kalanlar sanatçının çalışması için birer aracı olmuştur. Bu tarz bir düşünce sanatçının daha sonraki çalışmalarında da malzeme kullanımı açısından fikir sağlamıştır. Güvenli geçiş adlı çalışmada 14 bin can yeleği kullanılmıştır (Yılmaz, 2017). Bir sanatsal çalışmada bu kadar can yeleğinin elde edilebilmesi tek başına yaşanan trajedilerin boyutlarını ortaya koymaktadır. Konser evinin kolonlarında kutsallığın, bereketin ve doğurganlığın simgesi turuncu ve kırmızı renkli can yelekleri Asya kültürlerini anımsatan kareleri hatıra getirmektedir. Bu çalışma sergisi Berlin’de yapıldıktan sonra Avrupa’da başka merkezlerde de tekrarlanmıştır. Fakat farklı mekânlarda ve farklı anlamsal göndermeler yaparak. Örneğin sanatçı; 2020 yılında ABD ‘nin Orta batı bölgesinde yer alan Minneapolis’te sanat enstitüsünün müzesinin girişinde, Kanada’da **Quebec City**

kentinde bulunan 17. yüzyıldan kalma tarihi sur duvarında turuncu can yeleklerinin enstalasyonlarla bunu tekrarlamıştır.

Böylece bu çalışma da, gelecekte bugün ve yarın arasında bağlantı kuran, toplumsal hafızayı güçlendiren, tarihe not bırakan özelliği ile doküman özelliği taşımakta ve dökümantasyon belgeleri arasında yerini almaktadır. Sanatsal dökümantasyon, zamana karşı dirençli sanatı ve sanat objesini kalıcı olmayan yani uçucu, anlık varoluşuyla sorgulayan performansları çelişkili bir biçimde kendi zamanının ilerisinde bir döneme aktararak biricikleştirme yolunu açma özelliğine sahiptir. Sanat disiplinindeki dökümantasyonu diğer belgeleme teknikleri içinde farklılaştıran en ayırıcı ve en çarpıcı özellik “canlı varlığa” yönelmesi olmuştur. Buna da üsluba yapılan vurgu ve dikkatle varılır: “sanatsal dökümantasyon: ister gerçek ister kurgu olsun, temelde anlatsaldır”. Sanat dökümantasyonuna yönelmenin odağında hayata dair vurgu, bir sonuca ulaşmayan hedefsiz “saf bir aktivite” şeklinde yaşamı işaret etme motivasyonu vardır. Bu perspektiften dökümantasyon kendine özel bir anlatım boyutuyla yeni bir mizaç ve form ortaya koymayı amaçladığı görülmektedir (Mollaoğlu & Türkoğan, 2023).

Görsel 3. Ai Weiwei, 2022, mülteci can yelekleri, Fotoğraflayan: [Stéphane Bourgeois](#), Quebec City, Kanada.

“Sanat hayattır, hayat sanattır. İkisini birbirinden ayırt edemem” diyen Çinli aktivist sanatçı Ai Weiwei, Quebec City’de tarihsel geçmişe sahip dikkat çekici sur duvarlarını bir sanatsal çalışma ile seyirciye sundu (Görsel 3.). Buradaki amaç ile Berlin’deki amaç yine benzer fikirler üzerine temellendirilmiştir. Mülteci sorununa dikkat çekmek. Bu eserinde 2 bin can yeleği kullanmıştır. Can yeleklerini Suriyeli mültecilerin “güvenli geçiş” yaparken ardında bıraktıkları ile elde etmiştir. Ai Weiwei: mevcut insani felakete cevaben “Mülteci krizi yok, yalnızca insani kriz var... Mültecilerle uğraşırken çok temel değerlerimizi kaybettik” der (Barba, 2017).

Sanatçı çalışmalarında aynı zamanda başka materyalleri de kullanmıştır. Cankurtaran botları ve can simitleri imgelerin simgelere dönüşüm sürecinde sanatçının kullandığı simgesel objeler arasındadır. Bu sıradan gibi görülen objeler sanatçının çağını ve anı kaydeden çalışmaları ile tarihin tanıkları şeklinde sanatsal bir obje olarak fotoğraflarda yerini almıştır. Sanatçı, Çek Cumhuriyeti’nin başkenti Prag’da da devasa bir mülteci botu

çalışması yapmıştır. Bu çalışmaya “Law of Journey/Seyahat Hakkı” ismini vermiştir. Çalışma uzunluk olarak 7 metredir. Aynı zamanda bot üzerinde ya da botla ilişkili olarak gerçek insan boyutlarında mültecileri temsilen 258 figür yer almaktadır (Görsel 4.).

Görsel 4. Ai Weiwei, 2018, *Law of Journey/Seyahat Hakkı*, Prag, Çek Cumhuriyeti.

Çalışmada bina ve bölgeye özgü anolojik bir yaklaşımın yer aldığı söylenebilir. Kamusal bir alan, arınmışlık hissi uyandıran bir durum, boyun eğme durumu söz konusu ve aynı zamanda başarısız hayallerin yansıması mevcut. Çalışma aynı zamanda Nuh’un gemisi gibi anıtsal bir yapıda, güncel sanatın dinamiklerini barındıran endüstriyel bir tasarım, devasa salonda sonsuzluk hissi uyandırmaktadır. Tabii bu sonsuzluk hissi, okyanuslardaki hayallerine doğru ve sonuçları trajedilerle dolu yüzen bir zorunlu göçe ait bir gemi ile ifade edilmektedir. Tasarımın sadece siyah renklerle oluşturulması ise ayrıca dikkat çekmektedir.

Sanatçının Görsel 4. vb. gibi birçok çalışması bulunmaktadır. Çalışmalarının düşündürücü ve etkileyici olduğu söylenebilir. Bu anlamda kendisinin de ifade ettiği problem durumu oluşturma anlamında bir başarı yakaladığı sonucu çıkarılabilir.

Banksy

Grafiti kariyerine yine bir grafiti sanatçısı olan Blek Le Rat’tan etkilenerek başlayan Banksy, çoğunlukla Rat’ın eski resimlerini inovatif fikirlerle dönüştürerek kendi üslubunu oluşturmuştur. “Banksy adıyla bilinen sanatçının 1974 Bristol doğumlu olduğu iddia edilmektedir” (Özen & Eken, 2017). İlk zamanlar Birleşik Krallığa bağlı Bristol’de grafiti sanatçılarının oluşturduğu DryBreadZ Crew grubun bir parçası olmuştur. Kamusal alanlara verdiği zarar ve tahrip suçundan daha 18 yaşındayken yakalanma durumu yaşayan Banksy, çöp kamyonunun altında saklanmıştır. Sonralarda ise şablon kullanarak grafiti yapmanın daha hızlı bir etkinlik olacağı düşüncesinden hareketle yeni tarzını bu düşünce üzerinden şekillendirmiştir.

Banksy çalışmalarını çoklu katmanlar şeklinde birçok medyatik katmanların karışımı ile oluşturmaktadır. Bunu yaparken çoğu zaman sokak sanatı enstalasyonu yapmayı amaçlamıştır. Malzeme olarak ise; sokaklarda var olan işaretler, bir yangın musluğu veya herhangi bir duvarı tuval olarak belirlemektedir.

Sanatçının eserleri genel olarak sanat felsefesi, politik mesajlar ve hiciv içeren bir yapıya sahiptir. Sanatçının başlangıç noktası Bristol olsa da Londra günleri sanatçı açısından tanınırlık bağlamında daha önemli sayılmaktadır. Çünkü 2000 yıllar sonrası Londra'ya taşınan sanatçı, uluslararası kapsamda çalışmalar yapmak için harekete geçmiştir.

Bu bağlamda sanatçı için Ai Weiwei 'de olduğu gibi kriz durumlarını eleştirel bir dille ele alma düşüncesi ana etken olmuştur. Böylece tarihin birçok döneminde krizlere sahne olmuş ve günümüzde de insan hakları ihlallerinin, ölümlerin, zorla yerinden edilmişlerin yaşadığı Filistin topraklarına (Gökkaya, 2021; Karaköse, 2018) (Batı Şeria'ya) seyahat etme kararı almıştır. Özellikle Batı Şeria'da yapılan ayırım duvarı bu anlamda sanatçı için eşsiz bir tuval hizmeti görmüştür. "Havada Aşk Var" adlı çalışması (Görsel 5.) dâhil birçok eseri bu duvarda yerini almıştır.

Görsel 5. Banksy, 2003a, *Love is in the Air (Flower Thrower)*, Photo by jensimon7, via Fl, Jerüsalem.

Sanatçı tarafından yapılan bu çalışmalar çok hızlı bir şekilde yayılmış ve gözde olmuştur. Müzayedelerin (Sothebus, Bonhams gibi Londra sanat müzayedelerinde) gözdesi haline gelen serigrafik baskı ve şablon çalışmaları rekor düzeyde satışlar yapmıştır. Bu başarı ticari kazançların yanı sıra başka kapılar da aralamıştır. Film yazarlığı ve yapımcılığı rolü gibi ('Exit Through the Gift Shop adlı filmde).

Popülerliğine rağmen kimliğini gizleyen Banksy (Hauge vd., 2016), kendisini bir terörist olarak nitelendirmektedir. Bu tanımlamayı "sanat teröristi" ifadesi üzerinden gerçekleştirmektedir. Vandal kelimesini rap şarkıcılarının "nigger" kelimesi ile özdeşleştiren sanatçı bende sanat vandal'ıyım şeklinde bir betimleme yapmaktadır.

Arkasında kendilerini 'eğitilmiş vandal' olarak tanımlayan destekçileri ve takipçileri olduğu bilinmektedir. Kimilerine göre ise Banksy'nin 'eğitilmiş vandal' lakaplı gerilla sanatçılarından oluşan bir örgütü vardır. Banksy'nin kamu malına zarar verdiğini düşünen

ve yapıtlarını sanat eseri olarak görmekten çok terörist eylem olarak adlandıran hatırı sayılır bir kesim ile birlikte İngiliz hükümeti de, kimliğinin ifşa olması durumunda bir suçlu gibi yargılanacağını öngörmüşlerdir. Bu tehdit Banksy'nin kimliğini açıklamaması için bir başka neden olarak sunulabilir (Özen & Eken, 2017).

Görsel 6. Banksy, 2013b, *Graffiti Suçtur*, New York, Amerika.

Sanatçı Batı Şeria'nın yanı sıra birçok başka ülkede de eserler üretmiştir. Güvenlik güçlerinin sürekli müdahaleleri ile karşı karşıya kalan sokak sanatçıları ve yapılan eylemleri tiye alan "Graffiti Suçtur" isimli çalışması da bu engellemelerin bir yansıması olarak duvarda ve sanat hafızasında yerini alan bir diğer Banksy eseridir (Görsel 6.).

Görsel 7. Banksy, 2017, *The Walled off Hotel*, Bethlehem, Filistin.

Sanatçı yine Filistin toprakları içerisinde Bethlehem'de yer alan bir oteli kendi sanatı ile tanıştırmıştır. Hem sanat galerisi havasını barındıran otel hem de söylenmek istenen ama sanat aracılığı ile dile getirilen sözlerin bir siyasi yansıması olarak işlev görmüştür (Görsel 7.).

Sistem karşıtı tutumunu yaptığı çalışmaların bir parçası yapan (Görgülü, 2017) Banksy bir açıklamasında, Filistin topraklarının bir asır öncesinde İngiltere kontrolünde olduğunu ve ayrıca 1948 yılına kadar yine İngiltere'nin etkisinin devam ettiğini bu nedenle de otel dekorunda İngiliz üslubunun kullanıldığını ifade etmiştir (Özen & Eken, 2017). Sanatçının bu çalışmasında askerle yastık savaşı yapan bir kimliğini gizlemeye çalışan bir kişi resmedilmiştir. Sanatçının vatandaşların devlete karşı direnişini yumuşak ama aynı zamanda bir savaş olarak nitelendirilen yastıklarla ifade ettiği söylenebilir. Eylemci gibi gözükken bireyin yukarıda, devleti savunan askerin ise aşağıda bir konuma yerleştirilmesi ise sistem karşıtlığının bir yansıması olarak gösterilebilir.

Sanatçı stensil ve sokak duvarlarında ki enstelasyonlar ile sistemi eleştiren eserler ortaya koymaya devam etmektedir. "Konusunun merkezinde genellikle; kapitalizm, medya, popüler kültür, militarizm ve savaş vb. kavramlar bulunurken, plastik anlamdaki ince nüansları onu farklılaştırmaktadır. Sanatçı zekice kurguladığı stensillerini genellikle bulunduğu mekânla da (sokaklar, kamuya ait binaların duvarları) ilişkilendirirken imlediği noktayı daha belirgin hale getirmektedir" (Çalışkan, 2011).

Görsel 8.'de de böyle bir kurguyu görmekteyiz. Korkak bir şekilde etrafını gözetleyerek önlem almış askerler belirmektedir. Burada ki askerler ifşa olmak üzere gibi bir tedirginlik içerisinde betimlenmiştir. Devlet suçüstü yakalanmak üzeredir. Askerlerin silmeye çalıştıkları barış sembolü dikkat çekici bir büyüklükte, şiddet ve kanı çağrıştıran kırmızı renkle boyanmıştır. Fikir ve konuşma hürriyetine dikkat çeken bir çalışma olduğu söylenebilir.

Görsel 8. Banksy, 2013a, CND (Barış Sembolü-Nükleer Silahsızlanma Kampanyası) İşaretini Boyayan Askerler, Londra, İngiltere.

Bu araştırmaya konu olan bir diğer sanatçı gibi Banksy 'de göç, zorunlu yerinden edilişler, sistem karşıtı duruş vb. gibi durumları hemen hemen bütün çalışmalarında protest ve politik ince mesajlar ile ortaya koymuştur (Mollaoğlu & Türkdöğan, 2023). Sanatçının "Her Resim Bir Yalana Söyler" adlı eseri de (Görsel 9.) yine bir protest ifade biçimi olarak duvarda yerini alan bir çalışmadır. Duvardaki resim birçok kez müdahaleye maruz kalmasına rağmen restore edilerek tekrar güncel sanat pratiklerine kazandırılmıştır. Bu restorasyon 2003 yılında yapılan resmin üzerinin kapatılmasından 8 yıl sonra yapılmıştır. "What Lies Beneath" sergisi kapsamında restorasyon gerçekleştirilmiştir.

Batıda mutluluğun ifadesi olarak emojilerde kullanılan sarı renk yine gülen emoji ile askerlerin suratlarını kaplamıştır. Tam teçhizatlı askerler gülererek yaklaşmaktadır. Arkalarında ise Avrupa Birliği'nin yıldızları dikkat çekmektedir. Yazılar ise askerlerin aslında çok da güler yüzlü olmadığını "belanın en tehlikelisinin gülererek gelenin olduğunu" vurgular gibidir (Görsel 9.).

Görsel 9. Banksy, 2003b, *Every Pictures Tells A Lie*, Berlin, Almanya.

Banksy birçok eseri ile kendi hedefleri gerçekleştirmek için çaba ortaya koymaktadır. Gazze'de yerle bir edilmiş bir mekânda ayakta kalan bir parça duvara resmettiği kedi de bu çalışmalar arasında yer almaktadır (Görsel 10.). Savaşın yoğun olarak gerçekleştiği Gazze'de böyle bir yavru kedi çalışması oldukça dikkat çekici ve merak uyandırıcıdır. Sanatçı neden böyle bir resim yaptığı sorusuna; çünkü internette en fazla kedi resimlerinin tıklanacağı cevabı ile karşılık vermiştir (Banksy, 2019). Sanatçının verdiği cevap toplumsal durumun vahimiyeti, gerçekliğin görünmez, sanal olanın ise duyarsızlaşma anlamında ne kadar bir farklı hal aldığını ortaya koymaktadır. Dünya genelinde birçok savaş, kriz ve dram varken sanatçının bu cevabı vermesi ve yaptığı grafiti çalışmasını bu sözlerle savunması hem düşündürücü hem de üzücü bir durum olarak ifade edilebilir.

Görsel 10. Banksy, 2015, *Kedi, Gazze, Filistin*.

Banksy için daha başka neler söylenebilir? sorusunun karşılığında; çağının ve sorumluluğunun gerektirdiğini yerine getiren bir sanatçıdır şeklinde bir cümle söylenebilir. Çalışmaları, düşünceleri ve toplumlarda bıraktığı iz bu şekilde özetlenebilir.

SONUÇ

Sonuç olarak Ai Weiwei ve Banksy bir sanatçı olarak sanatsal üretimlerine devam etmektedirler. Her sanatçı gibi kimi zaman kendi çağının ötesinde görüşler ve işler ortaya koymakta kimi zamanda yüzyılının gerektirdiği sorumluluğu üstlenmektedirler. Her iki sanatçı da küreselleşmenin ortaya çıkardığı kriz durumlarını iyi değerlendiren ve bu anlamda toplumsal duyarlılık oluşturmak için eserler ortaya koymaya çalışan sanatçılardır. Eserlerini oluştururken her önemli sanatçı gibi bazen toplumsal bazen de politik linç yemektirler. Fakat bu onları daha da fazla üretime teşvik etmiş gibi gözükmektedir. Bir planlı yönelim olup olmadığı bilinmemesine rağmen yaptıkları çalışmalar ile hem uluslararası ün ve bu kazanılan şöhretin getirilerinden yararlanmaktadırlar. Özellikle kimliğini gizleyerek anonim bir sanatçı bir kişilik olarak devam eden Banksy eserleri çok yüksek fiyatlara talep bulabilmektedir.

Bütün tartışmalara rağmen çağdaş sanat saçmalıklarının ve sözüm ona güya güncel sanatçı kimlikleri arkasında ortaya koyduğu enstelasyonlar ile gündemde yer tutan sanat piyasası sanatçılarına göre araştırmaya konu olan bu sanatçıların yaptıkları işlerin etkileyici ve değerli olduğu söylenebilir. Sanatçıların aynı zamanda krizleri küresel bir problem haline dönüştürme yolunda başarı sağladığı da yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızdadır.

KAYNAKÇA

Archev, K. (2016, Şubat). *For photo op, Ai Weiwei poses as dead refugee toddler from iconic image. E-Flux Conversations*. <https://conversations.e-flux.com/t/for-photo-op-ai-weiwei-poses-as-dead-refugee-toddlerfrom-iconic-image/3169> (Erişim Tarihi, 23.03.2023)

Aydın, M. K. (2000). *Neoliberal Dalga ya da Küreselleşme. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 13-26*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilgisosyal/issue/29111/311455>

- Banksy, (2003a). *Love is in the Air (Flower Thrower)* [Wall Painting]. *Photo by jensimon7, via Fl, Jerüsalem*. <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-6-iconic-works-banksy>
- Banksy, (2003b). *Every Picture tells a lie* [Wall Painting]. *Berlin, Almanya*.
<http://www.duvarresmiboyamasanati.com/blog/banksynin-189-duvar-resmi-grafitisi-ve-sokak-sanati>
- Banksy, (2013a). *CND (Barış Sembolü-Nükleer Silahsızlanma Kampanyası) İşaretini Boyayan Askerler* [Duvar Resmi]. *Londra, İngiltere*.
<http://www.duvarresmiboyamasanati.com/blog/banksynin-189-duvar-resmi-grafitisi-ve-sokak-sanati>
- Banksy, (2013b). *Grafiti suçtur* [Duvar Resmi]. *New York, Amerika*.
<http://www.duvarresmiboyamasanati.com/blog/banksynin-189-duvar-resmi-grafitisi-ve-sokak-sanati>
- Banksy, (2017). *The walled of hotel* [Wall Painting]. *Bethlehem, Filistin*.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iuarts/issue/47866/604488>
- Banksy, (2019, Nisan). *Banksy kimdir? Banksy 'nin eserleri, sokak sanatı ve grafiti*.
<http://www.leblebitozu.com/banksy-kimdir-banksynin-eserleri-sokak-sanati-ve-grafiti/>
- Çalışkan, S. (2011). *Çağdaş sanatta; öteki kavramının cinsiyet bağlamında incelenmesi*. (Tez kodu. 296184) [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi
- Çetin, U. O. (2015). *Küreselleşmenin Eğitimin Farklı Boyutları Üzerindeki Etkileri*. *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 75-93.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cybd/issue/34546/381671>
- Dereli, H. C. (2016, Ocak). *Spekülasyon Botu: Ai Weiwei Midilli Adası'nda, 19 Temmuz 2018 tarihinde*. <http://www.e-skop.com/skopbulten/spekulasyon-botu-ai-weiwei-midilliadasinda/2767> (Erişim Tarihi, 23.03.2023)
- Hauge, M. V., Stevenson, M. D., Rossmo, D. K., & Le Comber, S. C. (2016). Tagging Banksy: Using geographic profiling to investigate a modern art mystery. *Journal of Spatial Science*, 61(1), 185-190. <https://doi.org/10.1080/14498596.2016.1138246>
- Gökkaya, Ş. (2021). Mendelbum kapısında üç öykü. *Nüsha*, 21(53), 27-42. DOI: 10.32330/nusha.1002675
- Görgülü, E. (2017). Jr'In "Inside Out" projesindeki portreler ve kamusal sanat. *Medeniyet Sanat Dergisi*, 3(2), 167-186.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/medeniyetsanat/issue/33610/341488>
- Kanat, S. & Aktel, M. (2019). Küreselleşme ve güvenlik: ulusal güvenliğe yönelik yakın yeni tehditler. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 6(15), 112-126.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/assam/issue/50607/647045>
- Karaköse, H. (2018). Filistin ve Kudüs meselesine genel bir bakış (XIX. yüzyıl ortasından XX. yüzyıl ortalarına kadar). *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2), 150-165. DOI: 10.31592/aeusbed.475402

- Koyuncu, H. (2019). "Dünya servetinin yarısı 26 kişinin elinde",
<https://tr.euronews.com/2019/01/21/en-zengin-26-kisi-dunya-nufusunun-yarisi-kadar-servete-sahip>. (Erişim Tarihi, 23.03.2023)
- Mollaoğlu, S. & Türkdoğan, T. (2023). *Dökümantasyon: bir sanat pratiği*. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32 (Dicle Üniversitesi'nin 50. Yılına Özel 50 Makale)), 786-804. <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed/issue/76043/1227173>
- Özen, B. & Eken, G. (2017). Sokak sanatının gizli sanatçısı, Banksy. *Art-Sanat Dergisi*, (8), 499-519. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuarts/issue/47866/604488>
- Segal, U. A. (2019). Globalization, migration, and ethnicity. *Public health*, 172, 135-142. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2019.04.011>
- Talas, M. & Kaya, Y. (2014). Küreselleşmenin ekonomik sonuçları. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 6(2), 25-35. <https://zfwf.org/admin/files/issues/565-2536-1-PB.pdf>
- Uslu, M. (2019). *Ai Weiwei'nin hayatı ve sanatı*. (Tez kodu. 570862) [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi
- Ülgen, E. (2017). *Ai Weiwei: "bir sanatçı olarak konuşmakla yetinmemeliyim"*. <http://www.sanatatak.com/view/ai-weiwei-bir-sanatci-olarak-konusmakla-yetinmemeliyim> (Erişim Tarihi, 23.03.2023)
- Weiwei, A. (2016a). Essential or impudent? The debate about art and refugees [Fotoğraf]. DOI: 10.32547/ataunigsed.841876
- Weiwei, A. (2016a). Güvenli geçiş [Fotoğraf]. Konzerthaus, Berlin, Almanya. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/berlin-konser-evi-sutunlari-can-yelekleriyle-donatildi/521038>
- Weiwei, A. (2018). *Law of Journey/Seyahat Hakkı* [Enstelasyon]. Prag, Çek Cumhuriyeti. <https://www.ignant.com/2017/03/21/ai-weiweis-colossal-new-refugee-boat-installation/>
- Weiwei, A. (2022). *Mülteci can yelekleri* [Enstelasyon]. Quebec City, Kanada. <https://tbmag.co.uk/ai-weiwei-multecilerin-can-yeleklerini-sanata-donusturdu/>
- Yağmur, Ö. & Arslan, İ. (2021). *Aylan Kurdi'den sonra: sanatta göçün kaydı*. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(46), 249-257. DOI: 10.32547/ataunigsed.841876
- Yılmaz, H. (2017, Kasım). *Ai Weiwei*. <https://gorebildiklerim.wordpress.com/2017/11/05/ai-weiwei/> (Erişim Tarihi, 24.03.2023)

COVID-19 KRİZİNDE DEVLET MÜDAHALELERİNİN İKTİSADİ ETKİNLİĞİ

Resul TELLİ¹

Özet

Bu çalışma ile COVID-19 pandemisinin ortaya çıkardığı ekonomik kriz sürecinde ülkeler tarafından uygulanan devlet müdahalesinin iktisadi çıktılar üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Verimlilik ve etkinlik ölçüm metodları içerisinde özellikle çoklu girdi ve çıktıların yer aldığı üretim sistemleri için Veri Zarflama Analizi (VZA) sıklıkla tercih edilmektedir. Yapılan bu çalışmada da COVID-19 pandemisinde devletlerin ekonomiye müdahalesi çerçevesinde ülkelerin ekonomik etkinliğinin hesaplanarak etkin ve etkin olmayan ülkelerin belirlenebilmesi için VZA metodu kullanılmıştır. Çalışmada Karar Verme Birimi (KVB) G20 ülkeleridir. 2019 ve 2020 yılları için 2 girdi (devlet nihai tüketim harcamaları, sübvansiyonlar ve diğer transferler) ve 3 çıktı (65 yaş ve üzeri nüfus, yüksek teknoloji ihracatı, yükseköğretime kayıt oranı(kadın)) olarak belirlenen çalışma verileri Dünya Bankası (DB) ve OECD gibi kurumların veri tabanından derlenmiştir. Çalışma girdileri merkezi hükümet harcamaları kapsamında belirlenirken çıktılar ise tahsis işlevinin başarı düzeyi içerisinden sağlık, eğitim ve altyapı hizmetleri kapsamında belirlenmiştir. Araştırma sonucunda hem 2019 hem de 2020 yılında tüm KVB'ler ortalama %49 oranında etkin olurken %51 oranında etkinsiz olmuştur. Devletlerin yaptığı harcama araçlarının oldukça belirleyici olduğu sonuçlarda özellikle devlet müdahalesindeki başarı seviyesinin çok yüksek harcamalarla ters orantılı olduğu saptanmıştır. Çalışmada yapılan analiz ile etkin olmayan ülkeler için belirlenen potansiyel iyileştirmelerin etkin olmak için oluşturulacak politika önerilerinde oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Koronavirus Pandemisi, Devlet Müdahalesi, Kriz, İktisadi Etkinlik.

GOVERNMENT EFFECTIVENESS IN ECONOMIC INTERVENTION IN THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract

In this study, it was tried to determine the effect of the state intervention applied by the countries on the economic outputs during the economic crisis caused by the COVID-19 Pandemic. Data Envelopment Analysis (DEA) is frequently preferred for productivity and efficiency measurement methods, especially for production systems with multiple inputs and outputs. In this study, the DEA method was used to determine the effective and ineffective countries by calculating the economic efficiency of the countries within the framework of the intervention of the states in the economy in the COVID-19 Pandemic. The Decision Making Unit (DMU) in the study is the G20 countries. The study data determined as 2 inputs (government final consumption expenditures, subsidies and other transfers) and 3 outputs (population aged 65 and over, high technology exports, higher education enrollment rate (women)) for the years 2019 and 2020 were obtained from the World Bank (WB) and OECD database. While the study inputs were determined within the scope of central government expenditures, the outputs were determined within the scope of health, education and infrastructure services within the success level of the allocation function. As a result of the research, while all DMUs were effective at an average rate of 49% in both 2019 and 2020, they were ineffective at a rate of

¹ Öğr. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Pozantı Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü
rtelli@cu.edu.tr / Lect. Dr., Çukurova University, Pozantı Vocational School, Accounting and Tax Department

51%. In the results, in which the spending tools made by the states are quite determinant, it has been determined that the level of success especially in the state intervention is inversely proportional to the very high expenditures. It is thought that the potential improvements determined for ineffective countries with the analysis made in the study are very important in the policy proposals to be created to be effective.

Keywords: Coronavirus Pandemic, Government Intervention, Crisis, Economic Efficiency.

GİRİŞ

21. Yüzyılda da devlet iktisadi hayatın içerisinde ne kadar olmalı, hangi rolde yer almalı ve en önemlisi bu rolü nasıl gerçekleştirmeli gibi sorular sorulmaya devam etmektedir. Bu yönüyle devlet ekonomiye ne kadar müdahalede bulunmalı konusu serbest piyasanın keskin sınırlarını belirleyen mihenk taşı gibidir.

Piyasa ekonomisinin geliştirdiği “Serbest Pazar”, bireysel zenginliğin gelişmesini benimsemektedir. Fakat diğer yandan devletin müdahalesinin gerekli olduğunu savunanlara göre gelişen bireysel zenginlik fırsat eşitliğini ortadan kaldırarak adil gelir dağılımını sekteye uğratmaktadır. Bu durumda devletin gelir dağılımında adaleti sağlayacak mekanizmaları yeniden devreye girdirecek politikalar üretmesi kaçınılmaz olmaktadır.

2019 yılında piyasa ekonomisinin tüm dünya ile birlikte Türkiye’yi de derinden etkilediği anda Çin’de beliren ve kısa zamanda dünyanın hemen her yanına yayılan Koronavirüs salgını (Covid-19), özellikle ticaret sektörüne hızla kepenk kapattırılmış ve kendi kendine işleyen pazarları işlemez hale getirmiştir. Küresel Kovid Krizi olarak da adlandırılan bu süreçte en liberal iktisat politikalarıyla yönetilen AB ülkeleri dahi kamunun ekonomik hayata müdahale edip etmemesini sorgulamaktan vazgeçip en kısa ve en kestirme müdahalenin hangisi olacağı konusunda tartışmaları başlatmıştır. AB’nin en güçlü argümanı olan Tek Pazar sınırları tamamen ortadan kaldırmışken Küresel Kovid Krizi ile birlikte ülkeler sınırlarını kapatarak ülkeye giriş ve çıkışları ikinci bir emre kadar durdurmuştur. Bu süreçte ülkeler arası tarifeli uçuşlar durdurulmuş, dış ticaret askıya alınmış, diplomatik görüşmeler yalnızca interaktif olarak yapılmaya başlanmıştır. Devlet bir anda hem üretici, hem tüketici hem de üreticiyle tüketiciyi buluşturan Pazar konumuna gelmiştir.

Yapılan bu çalışma ile içerisinde Türkiye’nin de yer aldığı G20 ülkelerinin Küresel Kovid Krizi döneminde kamu müdahalesinde ne derecede etkin olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan analiz ile ülkelerin hedeflenen sonuçlara ulaşabilme derecesi ve girdileri kullanma düzeyi, etkin ve verimli müdahalelerde bulunup bulunmadığı hakkında çıkarımlarda bulunmamıza yardım etmiştir. Analiz sonucunda etkin olan ülkelerin etkin olmayan ülkelerle kıyaslanarak etkinsiz ülkelerin etkinsizlik nedenleri belirlenmeye çalışılmıştır. Etkin olmayan ülkeler için belirlenen potansiyel iyileştirme değerleri ve referans ülkelere ait göstergelerle etkin olma stratejileri hakkında çıkarımlarda bulunulmuş ve politika önerileri geliştirilmiştir.

Geçmişten Günümüze Devletin Ekonomik Hayattaki Yeri

Devlet iktisat politikaları (maliye, para ve regülasyon) ve doğrudan yatırımcı ya da girişimci olmak gibi birçok yolla ekonomik hayata müdahalede bulunabilmektedir (Demir, 2022: 5-12). Devletin iktisadi hayata dahil olmasında iki temel nitelik bulunmaktadır. Bunlardan birincisi piyasa ile bütünleşik bir müdahale planı, ikincisi yapılacak müdahalede seçilecek sektörün ve üretim mallarının belirleyiciliği ilkesidir(Bardhan, 1990). Buna göre devlet uluslararası piyasalarda öncü sektörlerden çıkan işaretlenmiş kodları ivedilikle almalı, açmalı ve bunları iç piyasada ilgili sektörlerle açık ve net bir şekilde aktarma görevini yerine getirmelidir. Bu sayede gelişmekte olan sektörlerin daha fazla kaynak israfına neden olmadan verimli üretim sürecine geçişini hızlandırıp yüksek çıktı düzeyinde maksimum tasarruf sağlama kabiliyetine kavuşturulması sağlanmış olacaktır(Fakin&Crombrugge, 1997: 19-20). Diğer yandan piyasa ekonomisinin gereklerinden olan rekabet ortamı özellikle kalite anlayışının yerleşmesi ile daha da gelişmektedir. Rekabetin korunması ise yine devlet eliyle sağlanmaktadır (Taub, 2020)

1776 yılında kaleme alınan ve “*Ulusların Zenginliği*” adlı eserin sahibi olan Adam Smith, kitabında serbest piyasalarla birlikte ulusların nasıl zengin olacağını anlatmıştır. Piyasaların kamunun müdahalesi olmadan işlemesi gerektiği üzerinde duran Smith, diğer yandan belli alanlarda da olsa devletin ekonomik hayatta rolünün olması gerektiği üzerinde görüş bildirmiştir. Smith’e göre devlet özellikle eğitim, adalet, savunma ve araştırma-geliştirme gibi büyük yatırımlar devlet tarafından yapılmalıdır(Smith, 1776).

19. Yüzyılda *Liberter Devlet* ya da *Minimal Devlet* olarak adlandırılan devlet yapısı temelleri John Locke ve Adam Smith tarafından atılan ve negatif özgürlük görüşü çerçevesinde işleyen bir yapıdaydı. 20. Yüzyılın ortalarına doğru beliren *Kamu Hizmetleri Devleti*, Keynesyen bakış açısıyla şekillenmiştir. Buna göre devlet ekonominin durgunluk döneminde piyasanın aksadığı birçok alanda faaliyet göstererek talebin uyarılmasını yine kamu harcamalarını artırmak suretiyle gerçekleştirmelidir.

1950’li yıllarda ise özellikle Güney Asya ülkelerinde oldukça başarılı olan *Kalkınmacı Devlet* anlayışı ithal ikameci politikalar ve kamu işletmeciliği anlayışıyla kendini göstermiştir. Daha sonraki yıllarda özellikle sosyal demokrasinin siyasi güçleri ile sermayenin iktisadi güçleri arasındaki mücadelenin ürünü olarak bu devlet yapısı yerini *Refah Devleti*’ne bırakmıştır. Pareto etkinliğini merkeze alan Refah Devleti, 2. Dünya savaşını takiben Batı ve Kuzey Avrupa devletlerinde ortaya çıkarak 1973 OPEC Krizine kadar sürdürülmüştür.

20. Yüzyılın sonlarına doğru hızla artan küreselleşme ile beliren *Küresel Çağın Devleti* modelinde devletin fonksiyonları bir yandan azalırken diğer yandan yeni fonksiyonlar eklenerek değişiklik göstermeye başlamıştır. Rodrik’e göre ise küreselleşme devletlerin rolünü eskiye göre daha da artırmıştır. Bunlar içerisinde AR-GE faaliyetleri, sübvansiyonlar ve mülkiyet hakları gibi üretici, düzenleyici, iyileştirici ve kontrol edici faaliyetler bulunmaktadır.

21. Yüzyılda artık devlet kalkınmacılıktan daha ötede bir konumda tasnif edilmektedir. Gelenen son kertede merkeze sivil toplumun yönetime katılması ya da karşılıklı yönetim olarak adlandırılan “Yönetişim” kavramını yerleştiren devlet modelinin adı *Yeni Kalkınmacı*

Devlet olmuştur. Bu devlet yapısı kamu inovasyon harcamaları ile ileri teknoloji geliştirme ve güçlü finans yapısına yönelik devlet-özel sermaye ağlarının oluşturulmasında büyük öneme sahip olmuştur (Kirmanoğlu, 2017: 19-29).

VZA Metodu İle Etkinlik Analizi

Çoklu girdi ve çıktılı bir üretim sistemine sahip olan KVB'ler için yapılacak bir etkinlik analizi her bir KVB'nin en başarılı uygulaması veya organizasyonel ya da teknik eksikliklerin giderilmesi yönünden önemli kazanımlar sağlamaktadır (Bakırcı, 2006: 201). Elde edilen bu kazanımlar etkinlik sınır çizgisini yukarı yönde kaydırarak mevcut girdilerle daha yüksek çıktılar elde edilecek üretim süreçlerini oluşturmaktadır.

Yapılan bu çalışmada da çoklu girdi ve çıktının olduğu üretim sistemleri için etkinlik analizinin sıkça yapıldığı tekniklerden birisi olan VZA metodu kullanılmıştır. Parametrik olmayan teknikler içerisinde önemli bir yere sahip olan VZA, bu çalışmada da belirlenen KVB'lerin etkinlik sınır çizgisini hesaplayarak, etkin ve etkin olmayanları belirlemeye olanak sağlamıştır.

Çalışma metodolojisi gereği öncelikle araştırmada yer alan KVB'lerin seçilmesi gerekmektedir. KVB'ler VZA'da bazı temel kurallar çerçevesinde belirlenmektedir. Bu kurallar içerisinde literatürde en yaygın olarak kullanılan hesaplama yöntemine göre analizdeki KVB sayısı girdi ve çıktıların toplamının 3 katından büyük ya da minimum eşit olmalıdır (Dyson vd., 2001: 249; Banholzer vd., 2020:8). Bu çalışmada yer alan 2 girdi ve 3 çıktı yapılan hesaplama ile 15 rakamını vermektedir. Bu çalışmada G20 ülkeleri çalışma KVB'leri olarak belirlenmiştir. AB Komisyonu KVB olarak alınmadığından çalışmada kullanılan KVB'ler toplamda 19 adettir ve VZA'da belirlenen koşulu sağlamaktadır. Araştırmada yer alan ülkeler Tablo 1 yardımıyla gösterilmektedir.

Tablo 1. G20 Ülkeleri

Sıra	KVB'ler
1	Almanya
2	ABD
3	Arjantin
4	Avustralya
5	Japonya
6	Kanada
7	Suudi Arabistan
8	Çin
9	Endonezya
10	Meksika
11	İngiltere
12	Türkiye
13	Güney Kore
14	Fransa
15	Rusya

16	İtalya
17	Brezilya
18	Güney Afrika

Kamu harcamaları ekonomik anlamda toplam talep artışlarının sağlanması ve böylece nihai mal ve hizmet üretiminin artmasını amaçlamaktadır. Üretimde rekabet inovasyonu tetiklerken farklı üretim tekniklerine de ortam oluşturmaktadır. Elde edilen ileri teknolojik imkanlar ülke kalkınması için önemli fırsatlar sunarak devletin eğitime, sağlığa, altyapıdan, sanata bir çok alanda gelişmesine olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışma analizi için 2 girdi (Kamu harcamaları, sübvansiyonlar ve diğer transferler) ve 3 çıktı (65 yaş ve üzeri nüfus, yüksek teknoloji ihracatı, yükseköğretime kayıt oranı(kadın)) belirlenmiştir. Çalışmada;

G1: Kamu harcamaları

G2: Sübvansiyonlar ve diğer transferler

Ç1: 65 yaş ve üzeri nüfus (toplam)

Ç2: Yüksek teknoloji ihracatı

Ç3: Yükseköğretime kayıt oranı (kadın)

olarak gösterilmektedir.

Girdi ve çıktılara ait veriler Dünya Bankası (DB) ve OECD gibi kurumların veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada VZA çözümlenirken DEAP 2.1 paket programından yararlanılmıştır.

Tablo 2. Değişkenlere ait Korelasyon Sonuçları

	G1	G2	Ç1	Ç2	Ç3
G1	1	-0,076918303	0,4416781	-0,029458154	-0,3967
G2	-0,0769	1	-0,107012	0,086299379	0,0953
Ç1	0,44168	-0,107012346	1	0,822759743	-0,291
Ç2	-0,0295	0,086299379	0,8227597	1	-0,1223
Ç3	-0,3967	0,095295403	-0,291038	-0,122272434	1

Değişkenlere ait korelasyon ilişkisinin gösterildiği Tablo 2 ile görülmektedir. VZA'da bir girdi tüm çıktılarla düşük korelasyona sahip olabilir. Bu durumda söz konusu girdi analiz açısından anlamsızdır ve analizden çıkarılır(Coelli, 1996a: 26). Tablo 2 bu durumun olmadığını göstermektedir. Diğer yandan girdiler ile çıktılar arasında çok yüksek korelasyon da olabilir. Böyle durumda da girdiler çıktılar yerine kullanılabilir. Bu nedenle, yüksek korelasyona sahip girdi veya çıktı analiz dışında bırakılabilir(Coelli, 1992: 30; Coelli, 1996b: 12). Tablo 2'ye göre girdi ve çıktılarda bu duruma rastlanmamıştır.

Doğrusal programlama tabanlı olan VZA, non-parametrik yöntemler arasında yer almaktadır. Bu yönüyle VZA, çoklu girdi ve çıktılarının yer aldığı üretim sistemlerinde etkin üretim çizgisini belirleyerek bu üretim çizgisi üzerinde yer alan karar birimlerinin tespitini sağlamaktadır. VZA'nın ilk modeli olan ve adını Charnes, Cooper ve Rhodes'in baş harflerinden alan CCR, diğer adıyla ölçeğe göre sabit getirili model (constant return to scale-CRS) 1978 yılında ortaya atılmıştır. Bu modelde KVB'lerin sabit ölçek büyüklüğünde üretim yaptıkları varsayılarak her bir KVB'nin toplam etkinlik değerleri belirlenmektedir. VZA'nın diğer modeli ise 1984 yılında ortaya atılan ve adını Banker, Charnes, Cooper'dan alan BCC, diğer adıyla ölçeğe göre değişken getirili (variable return to scale-VRS) modeldir (Cooper, Seiford ve Zhu, 2011: 1-3; Banker vd., 1984: 1079). Bu modelde ise değişken getiri varsayımı altında etkin üretim çizgisi iç bükey bir yapı sergileyerek yönleme adını da veren zarf modeli meydana getirmektedir. Bu nedenle BCC modeline göre etkin olan KVB sayısı CCR modeline göre etkin olan KVB sayısından genelde daha fazla belirlenmektedir. BCC ya da VRS metodu teknik etkin KVB'leri belirlemektedir. Elde edilen hesaplamalar ile KVB'lerin kaynak/girdi kullanım başarısı ve ölçek yapısı hakkında çıkarımlar yapılmaktadır (Cooper vd., 2007: 50).

Çalışmada çıktı göstergesi olarak kullanılan sağlık, eğitim ve altyapı hizmetlerine kısa vadede hızlı şekilde müdahale etme olanağı, girdi olarak kullanılan kamu harcamaları ve transfer harcamalarına müdahale olanağından daha zor olduğu için çalışmada VZA modeli girdi odaklı olarak belirlenmiştir. Buna göre modelimiz BCC-I olarak belirlenirken elde edilen sonuçlar her bir KVB'ye ait ölçeğin azalan, artan ve sabit yapısına göre yorumlanmıştır.

Bulgular

Çalışmada G20 ülkelerinin kamu harcamaları etkinliği belirlenmek amacıyla yapılan analizde elde edilen sonuçlar 2019 ve 2020 yılı için tablolar aracılığıyla ayrı ayrı gösterilmiştir. Tablo 3 ile 2019 yılına ait olarak BCC-I modeline göre elde edilen skorlar gösterilmektedir.

Tablo 3. G20 Ülkelerinin BCC-I Skoru (2019)

KVB	Skor	Sıralama
Almanya	1	1
ABD	1	1
Arjantin	1	1
Avustralya	1	1
Japonya	1	1
Kanada	1	1
Suudi Arabistan	1	1
Çin	1	1
Endonezya	1	1
Meksika	0,8966	10
İngiltere	0,8738	11

Türkiye	0,8603	12
Güney Kore	0,8156	13
Fransa	0,7706	14
Rusya	0,6631	15
İtalya	0,6572	16
Brezilya	0,4821	17
Güney Afrika	0,4057	18
Hindistan	0,0672	19

Tablo 3'e göre 2019 yılında etkin ülke sayısı 9 olarak tespit edilmiştir. Teknik etkin ülkeler sırasıyla Almanya, ABD, Arjantin, Avustralya, Japonya, Kanada, Suudi Arabistan, Çin ve Endonezya'dır. Bunların dışında aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 10 ülke 2019'da teknik etkinsiz olarak tespit edilmiştir. Teknik etkinlik skoru 0,0672'lik değerle en düşük etkinliğe sahip ülke Hindistan olurken Türkiye'nin 0,8603 değerindeki etkinlik skoruyla etkin üretim çizgisine daha yakın yerde yer aldığı görülmektedir. Teknik etkin olmayan KVB'lerin girdi kullanımını kontrol etmesi ve yapısal politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Bu ülkelerin girdi ve çıktılarını ait yapılması gereken potansiyel Pİ oranları ve ölçek yapıları Tablo 4 ile gösterilmektedir.

Tablo 4. G20 ülkelerinin 2019 yılına ait Pİ Değeri ve Ölçek Türleri

No.	KVB	Skor	G1 PI(%)	G2 PI(%)	Ç1 PI(%)	Ç2 PI(%)	Ç3 PI(%)	Ölçek Türü
1	Almanya	1	0	0	0	0	0	Sabit
2	ABD	1	0	0	0	0	0	Sabit
3	Arjantin	1	0	0	0	0	0	Sabit
4	Avustralya	1	0	0	0,005	0,006	0	Azalan
5	İngiltere	0,8738	-12,617	-12,617	10,551	0	0	Azalan
6	Brezilya	0,4821	-51,792	-51,792	0	271,725	0	Artan
7	Fransa	0,7706	-22,939	-22,939	14,187	0	0	Azalan
8	Güney Afrika	0,4057	-59,429	-98,975	41,11	242,705	46,876	Sabit
9	Güney Kore	0,8156	-18,44	-95,563	4,12	0	0	Artan
10	İtalya	0,6572	-34,275	-34,275	0	0	0	Azalan
11	Japonya	1	0	-0,003	0	0	0,001	Artan
12	Kanada	1	0	0	0	0	0	Sabit
13	Meksika	0,8966	-10,343	-10,343	24,72	0	58,566	Artan
14	Rusya	0,6631	-33,692	-33,692	0	48,836	0	Artan
15	Suudi Arabistan	1	-0,001	-0,001	0,078	0,094	0	Azalan

16	Türkiye	0,8603	-13,97	-13,97	0	38,73	0	Azalan
17	Çin	1	0	0	0	0	0	Sabit
18	Hindistan	0,0672	-93,279	-93,279	61,512	24,78	87,388	Sabit
19	Endonezya	1	0	0	0	0	0	Sabit

Tablo 4'e göre teknik etkin olan ülkeler içerisinde Avustralya ve Suudi Arabistan azalan Japonya ise artan ölçekte faaliyet göstermektedir. Etkin olan diğer ülkelerin sabit ölçekte faaliyette bulunduğu görülmektedir. Etkinsiz olan ülkelere özellikle Hindistan'ın sabit ölçekte üretim yaptığı görülürken ülkenin girdileri için hesaplanan Pİ değerinin her iki girdi olan G1 ve G2 için %93 seviyesinde olduğu dikkati çekmektedir. Diğer taraftan etkisiz olan ve sabit ölçek türüne sahip olan Güney Afrika'nın G1 için ortalama %59 ve G2 için ortalama %99 seviyesinde olan Pİ oranları aynı şekilde artan ölçekteki Brezilyada her iki girdi için ortalama %51 olarak belirlenmiştir. Tablo 4'e Güney Kore için bakıldığında ülkenin bir yandan artan ölçekte yer aldığı diğer yandan G1 için ortalama %18, G2 için ortalama %95 değerinde Pİ değerine sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'de ise 2019 yılında azalan ölçek tespit edilmiştir. Türkiye için elde edilen Pİ sonuçlarına göre hem G1 ve hem de G2 için ortalama %14 değeri hesaplanmıştır.

KVB'ler için Pİ değerleri ile birlikte önemli bir diğer gösterge ise referans KVB'lerdir. Her bir KVB için belirlenen referans olma miktarı ve referans KVB durumu ise Tablo 5 ile gösterilmiştir.

Tablo 5. 2019 Yılında Referans Ülkelere Ait Değerler

No.	KVB	Skor	Referanslar
1	Almanya	1	Almanya
2	ABD	1	ABD
3	Arjantin	1	Arjantin
4	Avustralya	1	Avustralya
5	İngiltere	0,8738	Almanya Kanada Çin Endonezya
6	Brezilya	0,4821	ABD Japonya Kanada Endonezya
7	Fransa	0,7706	Almanya Kanada Çin Endonezya
8	Güney Afrika	0,4057	Endonezya
9	Güney Kore	0,8156	Almanya ABD Japonya
10	İtalya	0,6572	Almanya ABD Avustralya Çin Endonezya
11	Japonya	1	Japonya
12	Kanada	1	Kanada
13	Meksika	0,8966	ABD Japonya Endonezya
14	Rusya	0,6631	ABD Arjantin Japonya Kanada
15	Suudi Arabistan	1	Suudi Arabistan
16	Türkiye	0,8603	ABD Arjantin Avustralya Kanada

17	Çin	1	Çin	
18	Hindistan	0,0672	Çin	Endonezya
19	Endonezya	1	Endonezya	

Tablo 5'e göre "1" skoru elde eden ülkelerin tamamı en az birer defa kendisine referans olmayı başarmıştır. Kendisiyle birlikte referans olma sayısı bakımında Endonezya 8 defa ile birinci sırada yer alırken ABD ve Kanada 7 defa ile ikinci sırada yer almıştır. Almanya ise 6 defa referans olarak üçüncü sırada olmuştur. Etkin olmayan ülkelere Türkiye için ABD, Arjantin, Avustralya ve Kanada 2019 yılında Türkiye'ye referans ülke olarak belirlenirken, en etkisiz olan Hindistan için Endonezya tek olarak referans ülke olarak belirlenmiştir. Tablo 5'e göre Meksika'ya ABD, Japonya ve Endonezya, İngiltere ve Fransa'ya aynı anda Almanya, Kanada, Çin ve Endonezya ülkeleri referans olarak tespit edilmiştir. İtalya ise 5 ülke (Almanya, ABD, Avustralya, Çin ve Endonezya) ile kendisine en fazla referans ülke alan ülke olmuştur. Suudi Arabistan ise etkin ülke olarak sadece kendisine olmak üzere en az referans olan ülke olarak belirlenmiştir.

Analiz döneminin ikincisi olan 2020 yılına ait olarak BCC-I modeline göre elde edilen skorlar ise Tablo 6 ile gösterilmektedir.

Tablo 6. G20 Ülkelerinin BCC-I Skoru (2020)

KVB	Skor	Sıralama
Arjantin	1	1
Avustralya	1	1
Brezilya	1	1
Kanada	1	1
Suudi Arabistan	1	1
Türkiye	1	1
Çin	1	1
Endonezya	1	1
Japonya	0,8469	9
Güney Kore	0,8107	10
Almanya	0,808	11
Meksika	0,7954	12
ABD	0,7948	13
Rusya	0,6248	14
İngiltere	0,6085	15
İtalya	0,5937	16
Fransa	0,5406	17
Güney Afrika	0,4332	18
Hindistan	0,0682	19

Tablo 6'dan 2020 yılında 8 ülkenin "1" değeri elde ederek teknik etkin olduğu görülmektedir. Etkin olan ülkeler sırasıyla Arjantin, Avustralya, Brezilya, Kanada, Suudi Arabistan, Türkiye, Çin ve Endonezya'dır. Tablo 3 ve 6'ya göre Türkiye ve Brezilya 2019 yılında teknik etkinsiz ülke olup 2020 yılında teknik etkin olmuştur. Bununla birlikte 2019 yılında teknik etkin olan ABD ve Almanya'nın ise 2020 yılında teknik etkinsiz olduğu görülmektedir. 2020 yılında etkin olmayan ülke sayısının 2019 yılına göre artarak 11'e ulaştığı görülmektedir. Tablo 6'ya göre Etkinsiz ülkelerden olan Hindistan 2020 yılında da en düşük etkinlik değeriyle en verimsiz ülke olarak saptanmıştır. Teknik etkin olmayan KVB'lerin girdi kullanımını kontrol etmesi ve yapısal politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Bu ülkelerin girdi ve çıktılarına ait yapılması gereken potansiyel Pİ oranları ve ölçek yapıları Tablo 7 ile gösterilmektedir.

Tablo 7. G20 ülkelerinin 2020 yılına ait Pİ Değeri ve Ölçek Türleri

No.	KVB	Skor	G1 PI(%)	G2 PI(%)	Ç1 PI(%)	Ç2 PI(%)	Ç3 PI(%)	Ölçek Türü
1	Almanya	0,808	-19,198	-19,198	9,9	0	0	Artan
2	ABD	0,7948	-20,515	-20,515	2,9	0	0	Artan
3	Arjantin	1	0	0	0	0	0	Sabit
4	Avustralya	1	0	0	0,005	0,003	0	Azalan
5	İngiltere	0,6085	-39,149	-39,149	3,7	0	0	Azalan
6	Brezilya	1	0	0	0	0	0	Sabit
7	Fransa	0,5406	-45,941	-45,941	5,11	0	0	Azalan
8	Güney Afrika	0,4332	-56,683	-99,221	0	24,36	45,251	Sabit
9	Güney Kore	0,8107	-18,931	-99,145	19,3	0	0	Artan
10	İtalya	0,5937	-40,633	-40,633	1,7	0	0	Azalan
11	Japonya	0,8469	-15,312	-98,28	2,6	0	0	Artan
12	Kanada	1	0	0	0	0	0	Sabit
13	Meksika	0,7954	-20,463	-89,742	6,7	0	0	Artan
14	Rusya	0,6248	-37,516	-88,825	1,1	0	0	Artan
15	Suudi Arabistan	1	-0,001	-0,001	0,024	0,15	0	Azalan
16	Türkiye	1	0	0	0	0	0	Sabit
17	Çin	1	0	0	0	0	0	Sabit
18	Hindistan	0,0682	-93,176	-93,176	54,972	26,99	90,067	Sabit
19	Endonezya	1	0	0	0	0	0	Sabit

G20 ülkelerinin 2020 yılına ait Pİ değeri ve ölçek türlerinin gösterildiği Tablo 7’de 2019 yılında olduğu gibi Hindistan’ın yine G1 ve G2’de ortalama %93 oranında Pİ değeri bulunmaktadır. Bu değer ikisinde birden tüm KVB’ler içerisinde ortalama en yüksek değerdir. 2020’de etkinsiz olan Almanya’da G1 ve G2 için aynı oranda ortalama %19 değerinde Pİ hesaplanırken, ABD’de bu oran ortalama %20 olarak hesaplanmıştır. Ölçek durumu bakımından ise ABD ve Almanya’da artan ölçek bulunduğu görülmektedir. Tablo 7, “1” skoru elde eden Avustralya ve Suudi Arabistan’ın azalan ölçek yapısında faaliyet yürüttüğünü gösterirken, aralarında Türkiye’nin de yer aldığı diğer etkin KVB’lerin 2020 yılında sabit ölçekte faaliyette bulunduğunu göstermektedir.

KVB’ler için Pİ değerleri ile birlikte önemli bir diğer gösterge ise referans KVB’lerdir. Her bir KVB için belirlenen referans olma miktarı ve referans KVB durumu ise Tablo 8 ile gösterilmiştir.

Tablo 8. 2020 Yılında Referans Ülkelere Ait Değerler

No.	KVB	Skor	Referanslar			
1	Almanya	0,808	Arjantin	Brezilya	Türkiye	Endonezya
2	ABD	0,7948	Arjantin	Brezilya	Türkiye	Endonezya
3	Arjantin	1	Arjantin			
4	Avustralya	1	Türkiye			
5	İngiltere	0,6085	Avustralya	Brezilya	Kanada	Endonezya
6	Brezilya	1	Brezilya			
7	Fransa	0,5406	Avustralya	Brezilya	Kanada	Endonezya
8	Güney Afrika	0,4332	Endonezya			
9	Güney Kore	0,8107	Arjantin	Brezilya	Endonezya	
10	İtalya	0,5937	Avustralya	Brezilya	Kanada	Endonezya
11	Japonya	0,8469	Arjantin	Brezilya	Endonezya	
12	Kanada	1	Kanada			
13	Meksika	0,7954	Arjantin	Brezilya	Endonezya	
14	Rusya	0,6248	Arjantin	Brezilya	Endonezya	
15	Suudi Arabistan	1	Suudi Arabistan			
16	Türkiye	1	Türkiye			
17	Çin	1	Çin			
18	Hindistan	0,0682	Çin	Endonezya		
19	Endonezya	1	Endonezya			

Tablo 8’e göre 2020 yılında teknik etkin olan ülkelerden kendisi de dahil referans olma sayısı en çoktan en aza doğru sırasıyla Endonezya 12, Brezilya 10, Arjantin 7, Türkiye, Kanada ve Avustralya 4, Çin 2 ve Suudi Arabistan 1’er defa olarak belirlenmiştir. Etkin olmayan ülkelerden İngiltere, Fransa ve İtalya, kendisine 4 ülkeyi (Avustralya, Brezilya,

Kanada ve Endonezya) referans alarak 2020’de en fazla referans alan ülke olmuştur. Tablo 8’e göre Hindistan 2020’de Endonezya’yı kendisine referans olarak alırken, Türkiye aralarında Arjantin, Brezilya ve Endonezya’nın bulunduğu ülkelerle birlikte ABD ve Almanya için referans ülke olarak tespit edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma küresel salgın olarak da adlandırılan Kovid-19 salgınının ortaya çıkardığı kriz ortamında ülkelerin kamu harcamaları ile amaçlanan ekonomik çıktılarında ne derecede etkin olduğunun belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışma örnekleme G20 ülkeleri olurken, analiz için VZA metodu kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre 2019 ve 2020 yıllarında teknik etkin olan KVB sayısı teknik etkinsiz olan KVB sayısının altında kalmıştır. Küresel krizin başlangıç yılı olan 2019’da 9 olan etkin ülke sayısı 2020 yılında 8’e gerilemiştir. 2019’da etkin olan ABD ve Almanya 2020 yılında etkinsiz ülke olurken 2019 yılında etkinsiz olan Türkiye ve Brezilya 2020’de teknik etkin olmuştur. Türkiye ve Brezilya 2019 yılında kendisine referans olan ülkelere göre kaynaklarında Pİ gerçekleştirip yönetsel faaliyetlerde başarılı kararlar alarak kamu harcamalarında etkin üretim çizgisinde yer almayı başarmıştır.

Çalışma sonucunda özellikle Hindistan’ın G1 ve G2 girdilerinde kaynak israfı yaptığı görülmektedir. Bu ülkenin bundan sonraki dönemlerde kamu harcamalarında israfı önleyecek stratejiler oluşturması ve kendisine referans gösterilen ülke veya ülkeler doğrultusunda Pİ yapması gerekmektedir. Diğer yandan Suudi Arabistan gibi etkin üretim çizgisinde yer alıp azalan ölçekte faaliyette bulunan ülkelerin ölçek büyüklüğünü yeniden kontrol etmesi gerekir.

Araştırma sonuçları göstermektedir ki devlet müdahale araçlarından birisi olan kamu harcamaları Kovid Krizi sürecinde de ekonomik performans etkinliğinde belirleyici rol üstlenmiştir. BCC-I hesaplamalarına göre “1” skoru elde ederek etkin üretim çizgisi üzerinde faaliyette bulunan ve böylece kamu harcamalarında teknik etkin olan ülkelerin liberal olmayan ya da yarı liberal olan ülkeler olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu tespit harcamalar açısından yüksek harcama düzeyi ile ekonomik performans arasındaki ilişkinin pareto optimal bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Özellikle ABD ve Almanya gibi liberal yapıları devletlerin kamu harcamalarındaki yüksek artış marjinal maliyetin marjinal faydayı geçmesine neden olmuştur. ABD ve Almanya’daki bu durum hedeflenen çıktılardan benzer ya da daha az kamu harcamalarına sahip ancak liberal çizgiden daha uzak olan ekonomilere kıyasla devlet müdahalelerinin etkinsiz olmasına neden olmuştur.

Çalışma sonuçlarına göre Türkiye Küresel Kriz dönemini verimli geçiren ülkelere olmuştur. Çünkü Türkiye’nin kamu harcamalarında gösterdiği istikrarlı yapı, kamu finansman dengesini yönetilebilir kılması, iç ve dış şoklara karşı özellikle eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerinde oluşacak kırılmanın en aza indirilmesine yönelik alınan tedbirler ve ani reaksiyonlar hedeflenen çıktılara daha hızlı ulaşmasına imkan tanımıştır. Diğer yandan Türkiye’de son yıllarda yaşanan yüksek teknoloji ihracat artışı yine ekonomik etkinlikte önemli parametreler arasında sıralanmaktadır.

Analiz bulguları göstermektedir ki, harcamalar ile belirlenen çıktılar arasında ölçek büyüklüğü ile kaynakların etkin kullanılması faktörlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle ülkelerin karar mekanizmalarında hedeflenen çıktılara ulaşma derecesine dönük benzer statüdeki ülkelerin çıktı seviyeleri iyi izlenmeli ve özellikle optimal düzeyde kamu harcaması yapılacak politikalar geliştirmeye özen gösterilmelidir. Yapılan bu çalışmada elde edilen bulgularla etkinsiz ülkeler referans ülkeler ve Pİ değerleri doğrultusunda politikalar geliştirip gerekli iyileştirmeleri yaparak etkin ülke konumuna gelebilecektir. Ayrıca bu çalışmada kullanılan harcama yönlü girdilerle birlikte düzenleme yönlü girdiler, çıktılarda ise gelir dağılımı, istikrar ve tahsis değişkenlerini kullanarak yapılacak yeni çalışmalarda farklı yöntemler eklenerek daha derinlemesine çalışmalar yapılabilir. Bu nedenle bu çalışmanın önemli olduğu ve literatüre önemli katkı sunduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Bakırcı, F. (2006). Sektörel bazda bir etkinlik ölçümü: VZA ile bir analiz. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 199-217.
- Banholzer, N., van Weenen, E., Kratzwald, B., Seeliger, A., Tschernutter, D., Bottrighi, P., ... & Feuerriegel, S. (2020). The estimated impact of non-pharmaceutical interventions on documented cases of COVID-19: A cross-country analysis. *MedRxiv*, 2020-04.
- Banker, R. D., Charnes, A., & Cooper, W. W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management science*, 30(9), 1078-1092.
- Bardhan, P. (1990). Symposium on the state and economic development. *Journal of Economic Perspectives*, 4(3), 3-7.
- Coelli, T. J. (1992). A computer program for frontier production function estimation: Frontier version 2.0. *Economics letters*, 39(1), 29-32.
- Coelli, T. J. (1996a). *A guide to FRONTIER version 4.1: a computer program for stochastic frontier production and cost function estimation* (Vol. 7, pp. 1-33). CEPA Working papers.
- Coelli, T. J. (1996b). Centre for efficiency and productivity analysis (CEPA) working papers. *Department of Econometrics University of New England Armidale, Australia*, 1-50.
- Coelli, T. J., Rao, D. S. P., O'Donnell, C. J., & Battese, G. E. (2005). *An introduction to efficiency and productivity analysis*. Springer science & business media.
- Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Tone, K. (2007). Data envelopment analysis. A Comprehensive Text with Models, Application, References and DEA-Solver Software, Second Edition, *Springer Science, New York*, 43-128
- Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Zhu, J. (2011). Data envelopment analysis: History, models, and interpretations. *In Handbook on data envelopment analysis* (pp. 1-39). Springer, Boston, MA.
- Demir, Ç. (2022). Devletin Ekonomiye Müdahale Nedenleri ve Regülasyonlar. *Kamu Politikaları ve Kalkınma*, 1.

- Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S., & Shale, E. A. (2001). Pitfalls and protocols in DEA. *European Journal of operational research*, 132(2), 245-259.
- Fakin, B., & de Crombrughe, A. (1997). Fiscal Adjustments in transition economies transfers and the efficiency of public spending: A comparison with OECD Countries. *Available at SSRN 597204*.
- Kirmanoglu, H. (2017). *Kamu ekonomisi analizi*. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Smith, A. (1776). 1776. The Wealth of Nations. *Oxford University Press, Oxford*.
- Taub, A. (2020). A new Covid-19 crisis: Domestic abuse rises worldwide. *The New York Times*, 6. <https://www.nytimes.com/2020/04/06/world/coronavirus-domesticviolence.html> (18,03,2022).

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНА МЕНТАЛИТЕТА

Динара. Н. АЛИЕВА¹

Аннотация

Ментальность как система есть категориальная характеристика нации, а значит, и общества, ядром которого является данная нация. Изучение менталитета позволяет понять внутренние отношения в обществе, выявить глубинные механизмы развития общества и заняться праксиологическими исследованиями. Анализ ментальности в рамках социальной философии не может ограничиваться определенным временным периодом, эта категория характеризует нацию и общество на современном этапе, аккумулируя в себе все исторические влияния и изменения, проецируемые на современность. Основной целью статьи является социально - философский анализ феномена менталитета и определение его роли в развитии исторической и социальной научной мысли. Изучение ментальности связано со многими методологическими трудностями: отсутствием единой трактовки содержания понятия, его границ и соотношения с уровнями бытия; неопределенность в отношении субъекта-носителя ментальности, сложность эмпирического исследования, обусловленная характером явления, возможностью его обнаружения множественными косвенными способами. Таким образом, менталитет, становится новым понятием современной реальности, которое призвано фиксировать и объяснять новые реалии нынешнего общества. В ходе исследования был применен системный подход в изучении менталитета, как единой системы характерных черт. В статье также наблюдаются аксиологический и сравнительный методы.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, философия, общество, современная реальность

Менталитет как категория социальной философии

Понятия и категории, используемые в постмодернистском социально-гуманитарном знании для общей и аспектной характеристики явлений жизни общества и человека, отличаясь своей универсальностью, также имеют определенную национально-этническую или этнокультурную протяженность. Это относится и к понятию «ментальность», которое в последние десятилетия широко используется в науках о человеке. Социально-философское осмысление комплекса проблем современного общества предусматривает детальное и глубокое изучение ментальных основ основных текущих и будущих социальных процессов. (Дубов, 1995) Необходимость разработки проблемы ментальности в современном обществе определяется также потребностями социальных и гуманитарных наук: философии, психологии, педагогики, истории и др. Материалистический подход к пониманию общества, уточняющий его структуру и динамику, ориентирует на раскрытие

¹ Докторант по программе доктора философии Кафедры философии Бакинского Государственного Университета Азербайджанская Республика, БАКУ, dinaraliyeva94@mail.ru

материально обусловленной деятельности человека. Но всякое конкретно-историческое общество есть социокультурное образование, и поэтому деятельность людей определяется как социальными, так и культурными связями, особенностями психического склада и т.п. Изучение ментальности позволяет выявить, с одной стороны, новые детерминанты человеческого поведения, с другой стороны, обогатить содержание предмета философии. Ментальность рассматривается как сущностная характеристика любого общества, поскольку как социокультурный субъект человек принадлежит не только к объективному миру, но и к интерсубъективной картине мира, создаваемой определенной ментальностью. Без четкого знания структуры и особенностей менталитета страны в целом и отдельных этносов, входящих в ее состав, модернизация общества и государства невозможна. Психические особенности проявляются в индивидуальной психике и поведении людей как некие «константы», определяющие основу личности человека, поэтому в ходе преобразований необходимо учитывать психические особенности людей, прежде всего аксиологические. (Пищик, 2018). Кардинальные реформы — это всегда коренные изменения в устоях жизни народа, связанные с его ценностными ориентациями, представлениями, нормами, устоявшимися убеждениями и стереотипами. Современные процессы интеграции и глобализации касаются всех сфер жизни общества. Человечество входит в качественно новое состояние с различными сложными противоречиями, связанными с интенсивным развитием экономических, политических, духовных взаимодействий и отношений. В этих условиях особое значение приобретает знание и понимание образа мышления, общей духовной установки нации, этноса, то есть всего того, что называется менталитетом. В настоящее время знание природы менталитета общества, умение учитывать его в процессе прогнозирования социально-экономического развития общества, умение нейтрализовать негативные моменты в этнонациональных отношениях, вызванные ментальными различиями, являются насущной необходимостью. и условием успеха в усилиях по адаптации постмодернистского общества (Редди, 2016). Возникает острая необходимость в теоретических обобщениях изучаемой проблемы. Проблема менталитета современного общества и менталитета человека в данных условиях, в частности, привлекает внимание исследователей различных отраслей науки: психологов, политологов, социологов, культурологов, педагогов как на эмпирическом уровне, так и на более высоком, теоретическом уровне. Проблема ментальности также находится в центре внимания социально-философского дискурса (Армстронг, 1968). Задача социально-философского исследования состоит в том, чтобы зафиксировать и вычленить естественное и существенное от случайного и «усеченного» понимания феномена психики. С методологической точки зрения такой подход имеет принципиальное значение, поскольку позволяет выделить основания и особенности этого явления и тем самым дает определения и возможные объяснения с соответствующим теоретическим содержанием. В современной социальной реальности особенно необходимо согласование определенных ценностных ориентаций для различных социальных структур, это требует уточнения ценностной парадигмы как пространства функционирования психических явлений. (Фальконер и

др., 2014). Каждый человек трактует менталитет по-своему и вкладывает в это понятие иногда поверхностный или обыденный смысл. Поэтому в первую очередь необходимо определить границы и сферы действия психических явлений, выявить внутренние параметры психики, ее истоки и аксиологические основания (Пиродди, 2020). Количество опытов эмпирического, феноменального описания различных типов, форм, составляющих психику, весьма значительно. Однако бесконечное появление различных определений психики, то есть суммарного показателя тех или иных характеристик, не объединяется общефилософской теорией психики и, вероятно, не может ответить на вопрос о сущности предмета. Содержание разноуровневых дихотомий лишь создает иллюзию разнообразия и насыщенности трактовки проблемы, которая несколько мешает подлинно философскому изучению психики.

Особенности трактовки понятия менталитета

Произвольная интерпретация феномена менталитета в современных научных работах приводит к отождествлению менталитета и национальной самоидентификации. Однако образ людей, их самообраз не исчерпывает, на наш взгляд, всего содержания явления (Келлер, 2011). Ментальность не следует рассматривать как то, что люди думают о себе, хотя определенные моменты национальной идентичности в ментальности несомненно присутствуют. Также нельзя отождествлять менталитет с тем, что думают о том или ином народе представители других народов. Категориально-понятийное разбавление наиболее часто употребляемого термина «менталитет» видится концептуально значимым и значимым в методологическом плане. Понятно, что в использовании любой терминологии есть определенный элемент согласия между исследователями-специалистами в той или иной области. Однако философско-методологический аспект понимания психических явлений позволяет через призму категорий «общее» — «особенное» — «индивидуальное» различать их как «целое» и «часть» в соответствии со шкалой функциональное пространство: менталитет общества и менталитет личности. Для более точной фиксации авторской позиции в понимании психических явлений считаем необходимым дать авторское определение психики, обозначив тем самым основные направления исследований. Психика – это устойчивое течение «длительного времени» (Акаш и др., 2019), система внутренних психических и психических социокультурных установок общества, формирующихся и изменяющихся как под внешним воздействием, так и посредством внутренне обусловленного саморазвития, и функций на уровне бессознательного. Исходя из этого, психика представляет собой внутреннюю систему установок личности, в которой можно выделить установки восприятия, оценки, поведения. Понятие «менталитет» отражает неповторимое, разнообразное, динамичное в духовном мире и деятельности личности. Понятие «менталитет» схватывает духовность общества в целом, прежде всего, его мировоззренческие принципы, вытекающие из особенностей его общественно-политической организации. Разграничение этих понятий в методологическом аспекте целесообразно, так как позволяет более точно

фиксировать и объяснять различные духовные процессы, происходящие в обществе и духовном мире современного человека. Сказанное, конечно, не означает, что между содержанием этих понятий нет точек соприкосновения. В содержание менталитета входят те элементы культуры, которые укоренены в общественном сознании и способны функционировать независимо от внешних, идеологических полюсов общественного сознания. Менталитет общества определенным образом отражает исторический опыт нации, перипетии ее становления и развития. Можно утверждать, что менталитет – это некая своеобразная память человека о прошлом, психологическая детерминанта поведения людей, верных своему исторически ментальному «коду» при любых обстоятельствах, не исключая катастрофических. Глубинные психические установки, то есть непрерывно работающие вне поля открытого или внешнего сознания, духовные ориентиры мысли и воли, содержащие восприятие, оценку и поведение. Таким образом, на наш взгляд, в основе работы психических механизмов лежат три основные функциональные установки: установка восприятия, установка оценки, установка поведения, которые структурированы в некую глубинно-ментальную вертикаль.

Рассматривая психику личности как систему установок личности, мы имеем в виду возможность воздействия на ее формирование общесоциальной среды и ближайшего окружения. Последнее включает в себя семью и повседневную социальную среду, в том числе в процессе воспитания. Это позволяет утверждать о деятельностном характере формирования личностных установок, об активном участии личности в ее росте, возвращении и применении. В ментальном пространстве общества формирование личностных установок выглядит как процесс социализации личности, особенно отраженный в поздравительных пластах психики. В определенном смысле можно говорить о процессе коадаптации - соотносительном приспособлении человека и общества, в котором личность в большей степени подвержена изменениям. Тождество психического акта основывается на ряде условий. По определению Королева, Домиловской (2020), психический акт не происходит в пространстве, он может продолжать свое существование только в другом мыслительном акте. Поэтому память является очень важным фактором сохранения личности сознательных существ. История сознания, оставшаяся в прошлом, образует круг коннотаций, особым образом воздействующих на каждый мыслительный акт, определяя границы и ориентиры национального сознания (Бхаргава, 1992). Менталитет личности не является определенным ментальным монолитом. Психика личности, во-первых, представляет собой сложное структурное явление в любой момент ее деятельности, во-вторых, психика личности как динамические явления отличается от самих себя в разные периоды своего становления и роста. Возникают новые ценности, актуализируются установки, бывшие ранее в свернутом виде — на уровне коллектива без сознания, то есть в «бессознательной» сфере коллективной психики. (Нили и др., 2009). Ментальные различия как функциональные культурные характеристики прослеживаются во всех сферах, мы рассматриваем их как социокультурные установки. Они выделяются,

например, на природно-географическом уровне. Природные условия жизни определяют образ жизни, нормы и установки поведения и деятельности данного общества и человека, установки восприятия природы, экономики и способов хозяйственной деятельности и других связанных с ними явлений жизни. Характеристики различий прослеживаются на уровне исторического сознания народа, национально-государственного самосознания - соотносённости с определенными фактами, явлениями в истории, понимания закономерностей и закономерностей общественно-исторического процесса, оценок политических актов, и тому подобное. Бесспорно, что ментальные различия наблюдаются в феномене культуры, представляющей собой мощное полисемантическое пространство. «Диалог культур» — не образное понятие, то есть это не только яркий образ. С точки зрения Тумела (2019), факторы, обеспечивающие проникновение, развитие и господство чужой культуры, отличные от могущественных, политические, экономические, иными словами, ряд культур имеют скрытые механизмы, обеспечивающие их проникновение. в другие культуры, что вызывает если не распад, то существенную трансформацию последних. Диалог культур – это, в понимании нашей концепции, ментальный диалог – сопоставление ментальностей, их систем установок, поиск точек и пространств соприкосновения, пересечения и совпадения, а также выделение категорически различных установок. Именно в процессе диалога культур, в том числе и в пространстве ментального поля, в результате определенного внешнего проявления, заметных культурных различий субъектов можно выделить диалог. Философские и мировоззренческие позиции общества и человека также являются участниками процессов, которые мы обозначили как «ситуации различия». Эти положения с помощью языка выделяют смысл логики, определяют мышление людей в определенной ментальной культуре.

Специфические составляющие ментальности

При изучении предубеждений в отношении тех или иных этнических групп очень часто ссылаются на важную роль в этом явлении стереотипов - тех обобщенных и, как правило, окрашенных оценочным суждением, впечатлениями, которые члены одной социальной группы используют для характеристики членов другой группы (Бристер, 2020). Разграничив психические установки на глубинные психические (функциональные) и социокультурные (ценностные), следует более подробно остановиться на аксиологической сфере психики, обогатив ее конкретно-историческим содержанием. Ценности можно рассматривать как суждения о том, как лучше и как поступить, как специфически социальные определения предметов окружающего мира, определяющие их положительное или отрицательное значение для человека и общества. Жизненная значимость того, что происходит с человеком и вокруг него; в его основе лежат потребности человека и общества, представленные в виде оценочных категорий непрерывного отображения текущих событий, регулирующих ход деятельности, а также последствия ее осуществления. (Барнард, Карри, 2011).

Определяя человеческую природу как динамичную и диалектическую, Флеминг (1935) выделил ряд потребностей, обусловленных особенностями человеческого существования. К ним относится потребность в общении, поскольку одиночество ведет к дезинтеграции точно так же, как истощение ведет к смерти. Люди испытывают потребность в трансцендентности, в преодолении пассивности и хаотичности человеческого существования, что делает нас уникальными и стремящимися к свободе. Следующая потребность – это необходимость осознавать свои корни, что дает нам чувство безопасности и помогает избежать чувства беспокойства или одиночества. Потребность в самоидентификации помогает нам понять себя, потому что нам нужно чувствовать и говорить: «Это я».

Нравственные ценности представляют собой систему норм, определяющих духовную реализацию человека в общественной жизни. Ведущую роль здесь играет осознание духовной направленности личности, то есть реализация духовных потребностей через гуманизированные нормы общественной жизни. Итак, нравственные ценности всегда экстравертны и предусматривают распространение своего «Я» на все общество. Нравственные ценности в большинстве случаев определяются обобщенными социально выраженными потребностями большинства членов определенной социальной общности. Эти ценности отражают обобщенные жизненные потребности социальной среды, к которой принадлежит человек. Такие нормы составляют основу социального бессознательного той или иной социальной общности. Ценности социальной личности формируются в соответствии с требованиями социальной среды, под влиянием принятых норм поведения. При этом ведущую роль играют ценности социальной среды, в которой формировался социальный индивид. Первичные социальные группы становятся образцом для человека, ориентируясь на него, они вырабатывают определенные стремления и критерии, по которым строится жизнь. Человек, живя в определенной социальной среде, превращает свои ценности в свои собственные и ощущает успех в жизни в плане достижения соответствующих этим ценностям стремлений. Интересно, что ценности социальной личности тесно связаны с социальными установками. Установки, составляющие основу социального поведения, возникают только у человека, ориентированного на социальные ценности. В то же время само знание о системе социальных ценностей не обеспечивает социально приемлемого поведения; здесь необходима сущностная ориентация человека на эти ценности (Августин, 2019). Иными словами, должно быть стремление к общественным ценностям, без которых невозможно формирование социальных установок. «Общее» должно сочетаться с «единичным», с конкретными условиями жизни каждого человека, моделями его поведения. Универсальная закономерность взаимодействия личности и общества проявляется во всем спектре специфических закономерностей личности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итоги необходимо также отметить что менталитет не тождественен культуре, поэтому в определенной степени указанный в энциклопедиях и словарях

«традиционный набор» культурных сфер представляется нам недостаточным. Понятие «менталитет личности» состоит из многих элементов, существенных для характеристики личности и общества не только в информационном, узкоантропологическом или культурологическом смысле, но и в эмоциональном и психологическом аспектах.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акаш, М., Джесмин, А., Актер, С. и Кабир, Р. (2019). Человеческая природа и психологические идеи. Журнал гуманитарных и социальных наук, 7 (1). 2321-9467.
2. Армстронг, Д. М. (1968). Материалистическая теория сознания. Рутледж и Кеган Пол.
3. Августин, К. (2019). Физические основы биологического мышления. Журнал когнитивной науки, 20 (2), 195-214.
4. Барнард, Л.К., и Карри, Дж.Ф. (2011). Сострадание к себе: концепции, корреляции и вмешательства. Обзор общей психологии, 15 (4), 289-303.
5. Бхаргава, Р. (1992). Индивидуализм в социальных науках: формы и пределы методологии.
6. Бристер, Э. (2020). Полевая философия и социальная справедливость. Социальная эпистемология, 1-12.
7. Дубов, И. (1995). Феномен ментальности. Журнал российской и восточноевропейской психологии, 33(2), 39-54.
8. Фальконер, С.Дж., Слейтер, М., Ровира, А., Кинг, Дж.А., Гилберт, П., Антли, А., и Брюин, Ч.Р. (2014). Воплощение сострадания: парадигма виртуальной реальности для преодоления чрезмерной самокритики. Плос Один, 9(11).
9. Флеминг, Г. (1935). Менталитет человека. Автор Брор Гаделиус. Лондон: Хамфри Милфорд, Oxford University Press, 1933. 620. Цена 30 шилл. сеть. Журнал психических наук, 81 (334), 685–685.
10. Келлер, С. (2011). Социальная психология и философия: проблемы перевода. Ноус, 45(4), 776-791.
11. Королев И. и Домиловская Л. (2020). Ментальность и национальный характер как семиотические регуляторы коммуникативного поведения, 9(1), 354.
12. Нили, М.Е., Шаллерт, Д.Л., Мохаммед, С.С., Робертс, Р.М., и Чен, Ю.Дж. (2009). Доброта к себе при столкновении со стрессом: роль сострадания к себе, целевого регулирования и поддержки в благополучии студентов. Мотивация и эмоции, 33, 88–97.
13. Пиродди, К. (2020). Патологии общества и социальная философия: новые взгляды из Финляндии. Журнал социальной теории, 6 (3), 66-79.
14. Пищик, В. (2018). Ментальность поколений в текущей современности. ИНФРА-М.

15. Редди, К. (2016). Психологические закономерности поведения человека. Психологические модели поведения человека, 1(2), 1-12.
16. Тумела, А. (2019). Исследования менталитета грамотных: поиск великого культурного разрыва на индивидуальном уровне анализа. Интегративная психология и поведенческая наука, 54, 1-29.

MƏDƏNİYYƏTDƏ DƏYƏR PROBLEMİNƏ SOSIAL-FƏLSƏFİ YANAŞMA

Nuray QİBLELİYEVƏ¹

Аннотация

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Mədəniyyətdə dəyərlər problemi bir çox tanınmış filosoflar tərəfindən araşdırılmışdır. Çünki mədəniyyətin ən mühüm elementi olan dəyərlər bəşəriyyəti bütün tarixi boyu müşayiət edir. Dəyərlər probleminin həlli və onların ictimai həyatda reallaşmasının aktuallığı mədəniyyətin vahid və ayrılmaz bir orqanizm kimi mövcudluğunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dəyərlərin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, dəyər şüurunun fəaliyyətinin müəyyən edilməsi mədəniyyətin müxtəlif dövrlərinin səmərəli öyrənilməsi nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən mədəniyyət və dəyərlər arasında dərin əlaqəni kəşf etməyə imkan verir. Birincisi, varlıq və mədəniyyətin öyrənilməsi ilə bağlı əsas problemdən danışırıq. İkincisi, qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətin mövcudluğu yalnız onda üstünlük təşkil edən dəyərlərdən asılıdır. Bu, əksər hadisələrin artan dəyişkənliyi, yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənlik və parçalanma və dominant dünyagörüşünün dəyişməsi ilə xarakterizə olunan mədəni inkişafın sözdə keçid dövrlərini öyrənərkən xüsusilə aktuallaşır. Dəyərlərin mövcudluğu müxtəlifdir. İlk növbədə, dəyərlər insan fəaliyyətinin müxtəlif növləri vasitəsilə həyata keçirilməsini tələb edir. Cəmiyyət və mədəniyyət bu baxımdan öz əhəmiyyətini itirmir, əksinə, tarix subyektinin - İnsanın mədəniyyəti, əxlaqı, sivilizasiyanı yaradan, bütün sosial-təbii sistemə fəal təsir göstərən prizmasından baxılır və öz növbəsində öz əhəmiyyətini itirmir. Ümumiyyətlə, Şərqlə Qərb arasında açıq dialoqun, integrasiyanın, qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğu müasir dövrdə dəyərlərin mahiyyətinin, dəyərlərin və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi ən mühüm elmi-praktik problemdir. Siyasi, sosial-mədəni və qlobal, ümumbəşəri inkişaf proseslərinin istiqaməti ilə bağlıdır.

Məqalənin əsas məqsədi müasir, yeniləşən cəmiyyətin mədəniyyətindəki dəyərlərin sosial - fəlsəfi təhlilidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını dəyər xarakteri daşıyan hadisələrin nəzəri təhlili üçün əsas yanaşmalardan biri kimi aksioloji yanaşma təşkil etmişdir. Məqalədə ümumi, xüsusi fərdi, məntiqilik və tarixiliyin vəhdəti, ardıcılıq, dialektik prinsiplərdən istifadə olunmuşdur.

Nəticə: Araşdırmalar göstərir ki, dəyər fəlsəfənin subyektiv və obyektiv, maddi və ideal, ümumbəşəri və fərdi olanın qarşılıqlı təsirini dərk etməyə imkan verən fundamental anlayışlardan biridir.

Açar sözlər: mədəniyyət, dəyərlər, problem, filosoflar, bəşəriyyət, tarix, aktuallıq, insan fəaliyyəti, dəyər şüuru, dövrlər

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Felsefe Bölüm doktora öğrencisi, *Azərbaycan Cumhuriyeti, BAKÜ*,
nuray.qiblaliyeva@mail.ru

DEĞER PROBLEMİNE KÜLTÜRDEKİ SOSYO-FELSEFİ YAKLAŞIM

Özet

Problem Durumu: Kültürdeki değerler problemi, birçok ünlü filozof tarafından incelenmiştir. Kültürün en önemli unsuru olan değerler, tarih boyunca insanlığa eşlik etmiştir. Değerler problemini çözmek ve bunların sosyal yaşam alanında gerçekleşmesinin güncelliği, kültürün tek vücut halinde varlığının özelliklerini belirleme ihtiyacı ile ilişkilendirilir. İnsan faaliyetlerinin farklı alanlarında değerlerin uygulanmasının özelliklerinin incelenmesi, değer bilincinin işlevselliğinin belirlenmesi ve farklı kültür dönemlerinin etkili bir şekilde incelenmesi, teorik ve pratik açıdan önemli kültür ile değerler arasındaki derin bağlantıyı belirlemeyi sağlar.

İlk olarak, varoluş ve kültür çalışmalarıyla ilgili temel problemden bahsettik. İkincisi, kültürün varlığının, yalnızca içinde üstün konumda olan değerlere bağlı olduğunun belirtilmesi gerekir. Bu husus, çoğu olayların artan değişkenliği, yüksek derecede belirsizlik, parçalanma ve baskın dünya görüşünün değişmesi olarak karakterize edilen kültürel gelişimin sözde geçiş dönemlerini incelerken özellikle güncel bir hale gelir. Değerlerin varlığı değişiklik gösterir. Her şeyden önce değerler, insanın faaliyetlerinin farklı türleri aracılığıyla gerçekleştirilmeyi gerektirir. Toplum ve kültür bu açıdan önemini kaybetmez, tam tersine, tarihin öznesi olarak İnsan'ın kültürü, ahlakı, medeniyeti yaratan, tüm sosyo-doğal sistemi aktif olarak etkileyen perspektifinden ele alınır ve haliyle önemini kaybetmez, nesnelleştirmenin etkisi altında bulunur. Genel olarak Doğu ile Batı arasında açık bir diyalogun, bütünleşmenin ve etkileşimin var olduğu günümüzde, değerlerin özünün, değerlerin ve kültürün etkileşiminin incelenmesi en önemli bilimsel ve pratik problem olmakla birlikte siyasi, sosyo-kültürel, küresel ve evrensel gelişme süreçlerinin yönü ile ilgilidir.

Çalışmanın temel amacı: modern, gelişen toplum kültüründeki değerlerin sosyo-felsefi analizini yapmaktır.

Araştırmanın teorik ve metodolojik temeli (yöntem): değer nitelikli olayların teorik analizi için temel yaklaşımlardan biri olarak aksiyolojik yaklaşımdır. Yazıda genel, özel bireysel, mantık ve tarihsellik birliği, tutarlılık, diyalektik ilkeler kullanılmıştır.

Sonuç: Araştırmalar, değer, felsefenin öznel ve nesnel, maddi ve ideal, evrensel ve bireysel etkileşimini anlamaya olanak sağlayan temel kavramlarından biri olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: kültür, değerler, problem, filozoflar, insanlık, tarih, güncellik, insan faaliyetleri, değer bilinci, dönemler.

Fəlsəfi baxımdan mədəni dəyərlər həm geniş, həm də dar mənada başa düşülə bilər. Ən çox daha geniş mənada mədəni dəyərlər "bir sistem" kimi başa düşülür və obyektlərin, dövlətlərin, istehlakın insan və cəmiyyət üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Dəyərlər, məqsədlər, onların əsasında insan davranışlarının tənzimlənməsi ən əlamətdar bədii, ədəbi əsərləri ilə təmsil olunur.

Məzmununa görə mənəvi dəyərlər üç əsas sahəyə ayrılır: 1)elm; 2)mənəviyyat, əxlaq; 3)incəsənət. Bu dəyərlərə aşağıdakılar daxildir: elmi sərvətlər, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, bədii dəyərlər və sənət dəyərləri, ümumbəşər dəyərlər, milli dəyərlər, sinfi təbəqənin dəyərləri, lokal qrup dəyərləri, ailə və onun dəyərləri fərdi-şəxsi dəyərlər aiddir.

Mədəni dəyərlərin təsnifatının şərhindən onların iki əsas xüsusiyyəti nəzərə çarpır: özünün nisbiliyi və mütəhərrikiyi.

- *Mədəni dəyərlərin nisbilyi müxtəlif insan qruplarının həmin dəyərləri dərk etməsi və qiymətləndirilməsində təzahür edir.*
- *Mədəni dəyərlərin mütəhərrikiyi isə, bir səviyyənin digərinə keçməsi və əvəz olunması prosesi kimi qiymətləndirilir. [4,s.20-21]*

Yaranma vaxtından asılı olmayaraq, maddi dünyanın obyektləri: incəsənət əsərləri, kitablar, əlyazmalar, arxiv materialları, memarlıq, tarix, incəsənət abidələri və monumental abidələr onların tərkib hissələri və fraqmentləri və daşınar və daşınmaz əşyaların digər kateqoriyaları tarixi, bədii, elmi və ya mədəni əhəmiyyəti olan mədəni sərvətlərdir.

Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında Haaqa Konvensiyası (1954) hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən daşınar və ya daşınmaz əmlakı ilk dəfə mədəni sərvətləri kimi müəyyənləşdirdi.

Hazırda mədəni sərvətlərin hüquqi statusu bir sıra beynəlxalq sənədlərlə müəyyən edilir: "Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında" Konvensiya (1954), "Qanunsuz idxal, ixrac və köçürmənin qadağan edilməsi və qarşısının alınması tədbirləri haqqında" Konvensiya, Mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququ (1970), "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" Konvensiya (1972), "Oğurlanmış və ya qeyri-qanuni ixrac edilmiş mədəni sərvətlərə dair UNIDROIT" Konvensiyası (Özəl Hüququn Birləşdirilməsi üzrə Beynəlxalq İnstitutu) (1995) və s. .

"Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununda mədəni dəyərlər belə səciyyələndirilir: *mədəni sərvətlər – mənəvi və estetik ideallar, əxlaq normaları və nümunələri, dillər, dialektlər və ləhcələr, milli adət və ənənələr, tarixi toponimlər, folklor, bədii sənət və peşələr, mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, nəşriyyat məhsulları, mədəniyyət sahəsində elmi tədqiqatların nəticələri və metodları, tarixi-mədəni əhəmiyyətə malik binalar, tikililər, əşyalar, tarixi-mədəni əhəmiyyətli unikal təbii ərazilər və obyektlər, məqbərələr, qoruqlar, arxeoloji komplekslər, arxeoloji və numizmatik xarakterli əşyalardır" [3] Y.E.Çukovskaya isə mədəni -tarixi dəyərlərə " xalqların həyatındakı tarixi hadisələri, cəmiyyətin və dövlətin inkişafını, elm və texnikanın tarixini, bədii dəyərləri (tamamilə əl işi olan rəsmləri və çertyojları; orijinal heykəltəraşlıq əsərlərini və bədii kompozisiyaları; bədii tərtibatlı dini əşyaları, çap, litoqrafiya; sənət və sənətkarlıq əsərlərini, ənənəvi xalq sənətkarlığı məhsullarını; memarlıq, tarix, bədii abidələr və monumental sənət abidələrini; qədim kitabları; nadir əlyazmalar və sənədli abidələrini; arxivləri, nadir musiqi alətlərini; poçt markalarını; qədim sikkələri, digər daşınar əşyaları, o cümlədən tarixi, bədii, elmi və ya mədəni əhəmiyyətli nüsxələri, habelə tarix və mədəniyyət abidələri kimi dövlət mühafizəsinə götürülən) əşyaları aid edir ." [9]*

Gördüyümüz kimi "dəyər" və "mədəniyyət" anlayışları arasında bağlılıq vardır. Onların yaxınlıq dərəcəsi "mədəniyyət" anlayışının həcmə müəyyən edilir. Məsələn, M.Şeler göstərir ki, "mədəniyyət dəyərləri" "mənəvi dəyərlər" təkcə həyat dəyərlərindən deyil, həm də "sivilizasiya dəyərlərindən" və dini dəyərlərdən müqəddəs və müqəddəs olmayan dəyərlərdən fərqlənir. Mədəniyyət və sivilizasiya arasındakı əlaqə də diqqəti cəlb edir. Dəyərlərin mədəni təbiətini anlamaq və mədəniyyətin dəyərə əsaslanan xarakteri böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Həyat dəyərləri" də xüsusi mahiyyətə malikdir, Fəlsəfə və pozitivlik

estetikasında dəyər bəzən " həyatın mənası" ilə eyniləşdirilir (B.Pasternak). Yalnız həyat özü belə dəyər kimi qəbul edilir.

Bunun əvəzinə aksiologiyada "həyatın dəyəri"nin təfsiri həyatın özünü dərk etmək şərti hesab olunur. A.F.Losev göstərir ki, "gözəllik real həyatdır". Bu reallığa dəyər verir və həyatın mənasını ifadə edir. Dəyərlər məişət və mədəniyyətin dialektikasında təcəssüm olunur.

Azərbaycanın mədəni dəyərləri Şərq və Qərb dəyərlərinin vəhdətindən ibarətdir. Qərb və Şərq bəşər mədəniyyətinin iki tərəfidir, iki sivilizasiya, iki həyat tərz, iki növ fəlsəfi anlayışdır. Bu mədəniyyətlər mədəni həyat, eləcə də maddi dəyərlərə münasibətdə bir çox cəhətdən bir-birindən uzaqdır. Qərb mədəniyyətində fərdi "mən" ən mühüm mədəni dəyər kimi qəbul edilir. Fərdin mədəni dünyası maksimum özünü həyata keçirməyə yönəlmişdir, buna görə də insanın ətrafındakı hər şey və bütün mədəni mühit buna töhfə verməlidir. Qərb fəlsəfəsində dinamik həyat tərz, dəyərlərin yaradılması və yayılması üzərində texnoloji inkişaf, cəmiyyətin və mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin sürətli inkişafı diqqət mərkəzindədir.

Şərq Qərbdən fərqli olaraq fərdi "mən" in sıxışdırılması, vəzifə hissi və müəyyən bir mədəniyyət standartına riayət etmək ehtiyacı ilə ifadə edilir. Şərqdə fərdin qabiliyyət və xüsusiyyətləri o qədər də qiymətləndirilmir, fərdin fərdi mədəni dünyası könüllü olaraq universal bütövlükdə əriyir. *"Şərq təfəkküründə ənənəçilik çox güclüdür. O, hər cür yenilikçi fəaliyyət qarşısında böyük sədlər çəkir. Şərqə məxsus ətalət də buradan yaranır... Qərb dünyası intellektual yüksəliş yürüşündə mənavi sədləri dağıtıdı."* [2,s.162]

Qloballaşma, informasiyalaşma, yanaşmaların dəyişməsi şəraitində mədəniyyət və incəsənəti, bu və ya digərinin aktuallığının sərhədləri və qanunauyğunluqlarını başa düşmək üçün təbii sual yaranı bədii və tarixi dəyər obyekt. "İncəsənət" və "mədəniyyət" anlayışlarının özünün məzmununun mürəkkəbliyinə görə, bu anlayışların çox fundamental əsaslarının məhv edilməsi və ya aşınması baş verir. Obyektlərin bədii və tarixi dəyəri ilə bağlı mübahisəli problemlərin ortaya çıxması, obyektin mədəni və bədii əhəmiyyəti meyarlarının strukturlaşdırılması məsələsi ortaya çıxır. G. A. Rusanov mədəni dəyərin bədii, elmi və ya tarixi əhəmiyyətinin "miqyas"ı haqqında da danışır. Tədqiqatçının fikrincə həmin oxşar miqyas onun qlobal əhəmiyyəti, dəyəri ilə xarakterizə edilməlidir.[8] Başqa sözlə, bu tədqiqatçı müxtəlif səviyyəli mədəni irs obyektlərinin məntiqi xarakteristikasını mədəni dəyərlərə müncər edir ki, bunu əsaslı adlandırmaq olmaz. Oxşar əhəmiyyət çox nisbidir, mədəni irs obyektlərində isə tarixi-mədəni ekspertiza aparılmaqla üzə çıxır. Bununla belə, inzibati hüquqi rejimin həyata keçirilməsi mədəni sərvətlərə qəsdlərə görə cinayət sanksiyaları tətbiq edilərsə, bu yanaşma haqlı sayıla bilər. Müvəqqəti əlamətə gəlincə, onun əhəmiyyətinə münasibətdə mədəni dəyərlər də çox qeyri-müəyyəndir. Şübhəsiz tarixi dəyəri olan obyektlər (məsələn, antik sikkələr) üçün bu meyar mərkəzidir, lakin bədii dəyərlər üçün isə ikinci dərəcəlidir. Beləliklə, hər kəs üçün deyil bəziləri üçün müəyyən bir müddətdən sonra mədəni dəyərin meydana gəldiyini söyləmək olar. Belə qiymətli əşyalara misal olaraq antik əşyalar (paltar, mebel, məişət alətləri və s.) ola bilər ki, bunlarla tanışlıq müəyyən bir zaman dövrü haqqında müəyyən fikir formalaşdırmağa imkan verir. Bir çox mədəni dəyərlər faktiki olaraq qiymətsizdir (bəzi standartlardan istifadə etməklə qiymətləndirmə zamanı hər hansı bir əşyanın şərti təxmini dəyərini aşkar etmək

mümkündür). Bunu qeyd etmək vacibdir ki, bazar iqtisadiyyatında mədəni sərvətlər bazarında tələb və təklif əsasında müəyyən edilən standart qiymət qanunları və formalaşan qiymət mədəni dəyərin əhəmiyyətinə və orijinallığına adekvat olmaya bilər. Mədəni dəyərləri xarakterizə edən dəyər meyarının uyğunsuzluğunun bariz nümunəsi mədəni dəyərlərinin bolşeviklər tərəfindən aktiv şəkildə satılmasıdır. Avropa hərracları, bunun nəticəsində artıq bu bazarda olan maddələrin qiymətlərinin tamamilə elə aşağı düşməsinə səbəb oldu ki, şübhəsiz, onları qiymətsiz adlandırmaq olar [6].

Beləliklə, doktrina və normativ aktlar səviyyəsində “mədəni dəyərlər” anlayışının tərifinə müxtəlif yanaşmalar müəyyən edilmişdir. İlk növbədə onların xüsusiyyətləri haqqında danışmağa dəyər. Mədəni dəyərlər antropogenliyi, mədəni tarixi, elmi və bədii əhəmiyyətin mövcudluğunu xarakterizə edir, həmçinin yüksək qiymətliyi və uzun tarixi də xarakterizə edə bilər. Verilənlərə uyğun ola bilən maddi və qeyri-maddi xarakterli obyektlərə münasibətdə mədəni dəyərlər olmaqla yanaşı, normativ hüquqi aktlarda yanaşmaların plüralizmi mövcuddur.

Beləliklə, konseptual olaraq mədəni dəyərləri aşağıdakı kimi başa düşmək olar:

- 1) geniş mənada: mənəvi hadisələrin və obyektlərin geniş spektri və maddi təbiət;
- 2) maddi dünyanın obyektləri: daşınar və daşınmaz əmlak;
- 3) daşınan əşyalar toplusu. [5,c.21]

Bu obyektlər üçün istifadə, mühafizə, yerdəyişmə və s. üçün xüsusi qaydalar müəyyən edilmişdir. Qaydaların pozulmasına görə xüsusi tarixi, elmi, bədii və ya mədəni dəyərə malik olan əşyaların və ya sənədlərin oğurlanmasına görə, mədəni sərvətlərin qaçaqmalçılığına görə, Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin xalqlarının bədii, tarixi və arxeoloji irsinin onun hüduqlarından kənara çıxarılan əşyalarının müəyyən edilmiş müddətdə qaytarılmamasına görə, əgər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq geri qaytarılması məcburidirsə; tarix, mədəniyyət abidələrinin, təbiət komplekslərinin və ya dövlət mühafizəsinə götürülən obyektlərin, habelə tarixi və ya mədəni dəyəri olan əşyaların və ya sənədlərin məhv edilməsinə və ya zədələnməsinə görə cinayət məsuliyyətinə qədər məsuliyyət müəyyən edilir.

Mədəni dəyərlərin rolu və əsas funksiyaları haqqında V. V. Krasnıx bəhs etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, dəyərlər (həm fərd səviyyəsində, həm də cəmiyyət səviyyəsində) böhran və ya münaqişə vəziyyətində təzahür edir. Dəyərlər hər hansı bir mədəniyyətin əsasını və özəyini təşkil edir. Mədəniyyətin özünü müəyyən dəyərlər sistemi kimi qəbul etmək olar. Eyni zamanda, insan fəaliyyətinin və ictimai münasibətlərin obyektlərinin yaxşı və şər, həqiqət və ya səhv, gözəllik və çirkinlik baxımından qiymətləndirilməsi və s. (yəni hansısa ideal) “öz” mədəniyyəti mövqeyindən yararır. İnsanın öz dəyərlər sistemi yaxşı və ya pisi ölçmək üçün başlanğıc nöqtəsi olan "əsas" kimi qəbul edilir. Beləliklə, dəyərlər mədəniyyətin əsas etik və estetik kateqoriyalarıdır (yaxşılıq, həqiqət, gözəllik kimi), onların daşıyıcısı və eksponenti insandır və bununla da insan davranış nümunələrini müəyyənləşdirir. İnsan həmişə ünsiyyətə daxil olduğundan, mədəni normalar müəyyən kommunikativ davranış nümunələri təyin edir. Dəyərlər və normalar sistemi vasitəsilə insan fəaliyyətinin tənzimlənməsi həyata keçirilir. Beləliklə, dəyərlər (onların hər hansı bir

mənasında) mədəniyyətlə birbaşa əlaqəlidir: mədəniyyət varsa dəyər də mövcuddur və əksinə, mədəniyyət varsa, o, mütləq müəyyən bir sistemi təşkil edən dəyərlərə malikdir. Eyni zamanda, bir tərəfdən, bir çox xalqların mədəni fəaliyyətinin təcrübəsi nəticəsində formalaşmış (ümumi) insani dəyərlərin iyerarxiyası və dəyərlər sistemi haqqında danışa bilərik. Beləliklə, mədəni dəyərlərin yerinə yetirdiyi funksiya iki formada aksioloji və tənzimləndirici kimi özünü göstərir. Mədəniyyətdə dəyərlərdən və onların iyerarxiyasından danışarkən unutmamaq olmasın ki, dəyərlər sisteminin özü də dəyişdirilə bilər. Bu baxımdan mədəniyyətlərdə dəyər nüvəsi, "birinin" dəyərlərini" digərlər ilə əvəz etmək olar. Bununla belə, hər hansı bir mədəniyyətin əsas dəyərləri sadəcə yanlış olduğunu sübut etməklə və ya daha cəlbədicə dəyərlər nümayiş etdirməklə dəyişdirilə bilməz, baxmayaraq ki, onu dəyişdirmək üçün dəyər sisteminə təsir etmək yolları var. Eyni zamanda, bu cür dəyişikliklər nisbətən yavaş, hətta məqsədyönlü güclü təsir ilə baş verir və mədəniyyətin özü ilə birlikdə mədəni dəyərlərin özəyi də yox olur. Eyni zamanda, dəyərlər formalaşsın və dəyərlərə təsir göstərə bilər. Müəyyən dəyər anlayışlarının, təlimatların və münasibətlərin daxili və ya xarici (müəyyən bir cəmiyyətə münasibətdə) təşviqi ilə əsasən təhsillə əlaqəli dəyərlərin formalaşması üçün bir neçə qlobal üsul mövcuddur. Mədəni dəyərlərin saxlanması və formalaşdırılmasının ən vacib iki yoluna diqqət yetirmək olar.

Beləliklə, mədəni mənalar, obrazlar və hətta "formalar" (işarələr, şifahi əlamətlər) *"müəllifin orijinal "fikrini" / orijinal "niyyətini" ifadə etmək üçün ən yaxşı variant olduğu üçün və dəqiq olaraq onlar üçün təkrarlanır. Təbii reproduktivliyin dünyanın mövcud imicinə, mədəniyyətin özünə (dünyagörüşü kimi) əsaslanaraq alıcıya təsir göstərməsi son dərəcə vacibdir. Mahiyyət etibarilə təbii təkrarlılıq mədəniyyətin saxlanması və onun nəsillərarası ötürülməsi üsuludur. Təkrarla təkrar etməyə gəlincə, bu və ya digər hadisənin təkrar istehsalını "təbii" etmək üçün müəyyən üsuldur (və mexanizm)." [7]* Mədəni mənalar və obrazlar ünsiyyətdə təkrar istehsal olunduğundan, müəyyən mənaların və müəyyən obrazların təkrar istehsalı çox vacibdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, təkrarın tətbiqinin əsasını həmişə sosial, ideoloji və s. amillər təşkil edir. Son nəticədə təkrar edirik ki, dəyərlərin ünsiyyətdə, o cümlədən standartlar sisteminin qurulması və davranış nümunələrinin əvvəlcədən müəyyən edilməsində böyük rolu var. *"Ümumiyyətlə, dəyərlər mədəniyyətlə eyni funksiyaları yerinə yetirirlər. Bir tərəfdən təkrarla təkrar etmə ilə formalaşsın dəyişdirilə bilər, digər tərəfdən isə təbii təkrar olmağa xidmət edən qorunma, saxlanma və ötürülməyə (mədəni yaddaş və mədəniyyətin özü kimi) tabedir". [7]*

Müstəqil Azərbaycanın mədəni dəyərləri ümumbəşəriyyətin, milliliyin sintezi yolu ilə yaranmışdır. *"Həmin prosesdə mühüm yeri yeni ümumsosial mədəni dəyərlər və normaların, demokratik mədəniyyətin əsasını təşkil edən ideallar, etika, təhsil sistemi, istehsalat, ekoloji, hüquqi və məişət normativlərin, incəsənət və maddi təcəssümlərin formalaşdırılması vacibdir. Ənənəvi milli və yenilikçi dünya mədəniyyətlərinin fəal qarşılıqlı təsiri Azərbaycan cəmiyyətinin mütərəqqi inkişafına hərtərəfli yardımçı olacaqdır. Müasir Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti mədəniyyətin təşkili və idarə edilməsində dərin struktur islahatları, ölkənin milli-mədəniyyət quruculuğunda sosial-mədəni inkişafın dünya təcrübəsinin məhsuldar istifadə edilməsini təmin etməlidir. Ölkənin mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifəsi perspektivliliyi elmi cəhətdən*

əsaslandırılmış proqramlar əsasında «mənəvi istehsal» sahəsinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqdır.» [1,s.89]

Mədəni dəyərin bir çox tərifləri vardır. Bir obyektin mədəni dəyəri onun bütün dünya birliyi və ya müəyyən bir ölkə, etnik qrup üçün müəyyən bir şeyin və ya müəllifin əsərinin əhəmiyyətidir. İstənilən dövlət mədəni dəyərlərin qorunmasının qayğısına qalmağa borcludur. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- Tədqiqat obyektinin aid olduğu mədəni dəyərlər kateqoriyasının müəyyən edilməsi;
- Onun digər mədəni dəyərlərlə əlaqələndirilməsi və obyektin oxşar əsərlər (və ya eyni müəllifin əsərləri) kolleksiyalarında tutduğu yeri müəyyən etmək;
- obyektin mədəni dəyərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı digər məsələlər.

Nəticədə ən çox müəyyən obyektləri xaricə aparmaq niyyətində olan şəxslər tərəfindən tələb olunur. Bütün rəsmlər, heykəlciklər, freskalar və digər əsərlər mədəni sərvət kimi təsnif edilə bilməz. Bu cür əşyaları köçürmək üçün sahibi sərhəddə birmənalı nəticənin veriləcəyi ekspert rəyini təqdim etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs.-Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, 2011, -220 s.
2. Xəlilov S.S. Şərq və Qərb ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər. -Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2004, -624 s.
3. "Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu//22.12.2012. <https://e-qanun.az/framework/25303>
4. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M. Manafova, N. Əfəndiyeva və S. Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı (2008), 2010, - 876 səh.
5. Жигалов С.В. Понятие «культурные ценности»: плюрализм подходов...// Право и современные государства 5/2017, -с.19-21
6. Ильин Н., Семенова Н. Проданные сокровища России. М., 2000.
7. Красных В.В. Роль и основные функции культурных ценностей в коммуникации//<https://core.ac.uk/reader/38639810>
8. Русанов Г. А. Понятие культурных ценностей и критерии отнесения предмета к культурным ценностям в науке уголовного права // Российская юстиция. 2008. № 4
9. Чуковская Е. Э. Культурные ценности// Большая российская энциклопедия, 2010.// 17 января 2023 г. <https://bigenc.ru/c/kul-turnye-tsennosti-4a2579>

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЭЛДИК ХИРУРГИЯЛЫК ЫКМАЛАРДЫН ЖАНА КОЛДОНУЛУУЧУ АСПАПТАРДЫН АТАЛЫШТАРЫНА ЭТИМОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ

Супаева Аида Акунбековна¹

Кыскача мазмуну

Бүгүнкү күндө салттуу билимдер азыркы илимий билимдердин башаты катары кызмат кылып келгендиги жалпы баарыбызга белгилүү болуу менен бирге өзүнүн актуалдуулугун жогото элек. Бул туурасында илгертеден эле элибизде мындай билимдердин мыкты өздөштүрүлүп келгенин бир топ чет элдик жана жергиликтүү окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн жана фольклордук чыгармалардан окуп билүүгө болот. Салттуу билимдердин аскердик, кол өнөрчүлүк, дарыгерчилик, элдик астрономиялык, эсепчилик жана жайчылык, тамак-аш, санжыра, саяпкерлик, мунүшкөрлүк жана аңчылык, полиглоттук, генетикалык сыяктуу түрлөрүнө ар тараптан изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Аталган билимдердин ичинен элдик дарыгерчиликтин бир тармагы болгон хирургиянын жөнөкөй элементтеринен баштап татаал дарылоо ыкмаларынын кеңири таралгандыгына “Манас” эпосунан алынган материалдар далил болот. Бул иште элдик хирургиянын дарылоо ыкмалары жана колдонулуучу аспаптардын аталыштары боюнча түрк тилдеринин арасында чакан этимологиялык анализ жүргүзүлдү. Себеби буга чейин элдик хирургиянын ыкмалары тарых, этнография, философия сыяктуу илимдин тармактарында кеңири планда изилденгени менен тилдик багытта аларды структуралык, семантикалык жана этимологиялык жактан изилдөөлөр аз санда болгон. Изилдөө үчүн Сагынбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин жана Жүсүп Мамайдын варианттары каралды.

Ачкыч сөздөр: этимология, элдик дарыгер, тинтүүр, аштар, картык, күпсөр, шакшак.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАРОДНЫХ ХИРУРГИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ И НАЗВАНИЙ ПРИМЕНЕНИЯ В ЭПОСЕ "МАНАС"

Аннотация

Сегодня тот факт, что традиционные знания служили источником современных научных знаний, не утратил своей актуальности наряду с общеизвестностью для всех нас. Об этом можно прочитать в исследованиях и фольклорных произведениях ряда зарубежных и местных ученых. Были проведены всесторонние исследования таких видов традиционных знаний, как военное, ремесленное, врачебное, Народно-астрономическое, учетно-пастбищное, пищевое, генеалогическое, странствующее, горное и охотничье, полиглотское, генетическое. О широком распространении сложных методов лечения, начиная с простых

¹ Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, Кесиптик колледжинин окутуучусу, Бишкек ш., Кыргызстан, supaeva5065@gmail.com / Kyrgyz National University named after Zh. Balasagyn Teacher of a professional college, Bishkek, Kyrgyzstan

элементов хирургии, являющейся отраслью народной медицины, свидетельствуют материалы эпоса “Манас”. В этой работе был проведен небольшой этимологический анализ методов лечения народной хирургии и названий используемых инструментов среди тюркских языков. Это связано с тем, что, хотя ранее методы народной хирургии широко изучались в таких областях науки, как история, этнография, философия, в лингвистическом направлении их структурно, семантически и этимологически изучали в небольшом количестве. Для исследования были рассмотрены варианты Сагынбая Орозбакова, Саякбая Каралаева и Жусупа Мамай.

Ключевые слова: этимология, народный целитель, тинтюр, аштар, картык, купсур, шакшак.

ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF FOLK SURGICAL TECHNIQUES AND NAMES OF APPLICATION IN THE EPOS "MANAS"

Abstract

Today, the fact that traditional knowledge has served as a source of modern scientific knowledge has not lost its relevance, along with common knowledge for all of us. This can be read in the research and folklore works of a number of foreign and local scientists. Comprehensive studies of such types of traditional knowledge as military, handicraft, medical, Folk astronomical, accounting and pasture, food, genealogical, itinerant, mountain and hunting, polyglot, genetic were carried out. The widespread use of complex methods of treatment, starting with simple elements of surgery, which is a branch of traditional medicine, is evidenced by the materials of the epic “Manas”. In this work, a small etymological analysis of the methods of treatment of folk surgery and the names of the instruments used among the Turkic languages was carried out. This is due to the fact that, although previously the methods of folk surgery were widely studied in such fields of science as history, ethnography, philosophy, in the linguistic direction they were structurally, semantically and etymologically studied in small numbers. Variants of Sagynbai Orozbekov, Sayakbai Karalaev and Zhusup Mamai were considered for the study.

Keywords: etymology, folk healer, tintyur, ashtar, kartyk, kupsur, shakshak.

Ата-бабаларыбыздын азыркы илимий медицинанын башатын мурдатан эле өнүктүрүп, жашоо-тиричилигинде колдонулуп келишкендигин элдик оозеки чыгармалардан анын ичинде “Манас” эпосунан кеңири кезиктирүүгө болот. “Манас” эпосунан элдик хирургиянын элементтерин: кан күйгөн согуш талааларында же кадимки турмуштун ар кандай кырдаалдарында болсун, алган оор-жеңил жаракаттарын айыктыруу, сынган, чыккан сөөктү ордуна салуу, денедеге шишиктен, ириң, бузук кандардан тазалоо сыяктуу сүрөттөөлөрдү кеңири жолуктурабыз. Демек, элдик хирургия - “Манас” эпосунда кеңири таралган тармактардан экендиги талашсыз. Анда согуштан жарадар болгон жоокерге жаанын огу тиет, найза, кылычтан жаракат алат, колу-буту сынып же чыккан учурлар көп эле болот. Ошону менен бирге алган жаракаты ириңдеп, бузук кан, шишик толгондугу кездешет. Кыргыздар эч качан согуш талаасында жарадар болгон жоокерин таштап койгон

эмес. Аны айыктырып кайра колго кошуп же алган жарааты оор болгон учурда айыкканча кайра артка жөнөтүшкөн. Мына ушундай учурларда жоокерлердин арасында аларды дарылоо үчүн атайын сыныкчы, кыбачы, канчы, тамырчы, тилмечи сыяктуу дарыгерлери болгон. Алган жаракатынын мүнөзүнө жараша дарылоо үчүн атайын аспаптар: тинтүүр, аштар, наштар, картык, сапсалга, шимшүүр, бычак, искек ошондой эле чексе, күпсөр өңдүү дары-дармек салуучу, сактоочу, жасала турган дарынын көлөмүн өлчөй турган буюмдарды колдонушкан. Ал эми денедеги жараатка, кан токтотууга, бузулган ириң кандарды чыгарып тазалоого, катырып, кургатуу үчүн эбеп себеп, апы-үпү, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, куну, нуш, ийсең, жуушаң, калдыркандын жалбырак, чар дары, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан сыяктуу өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектерди колдонушкан. Кээ бир учурларда жаныбарлардын органдарынан алынган мисалы, кажырдын, түлкүнүн, аюунун, карышкырдын, кулжанын өтүн, көк жорунун таз карынын ошондой эле жаныбарлардын майларын, терисин, канын ж.б. пайдаланып келишкендигин эпостогу алынган материалдардан байкоого болот. Ал эми элдик хирургиялык ыкмалар, колдонулуучу каражаттар, дарыгерлер, оорулууну айыктырууда колдонулуучу өсүмдүктөрдөн жана жаныбарлардын кээ бир органдарынан алынган дары-дармектер боюнча окумуштуулар И.Молдобаев, А.Муратов, Г.Ботоканова, Тентигул к. Назира, Н.Тахинова, Н.Турдубаевалар илимий изилдөөлөрүндө токтолуп өтүшкөн. Бул боюнча изилдөөгө алынып жаткан С.Каралаев, С.Орозбаков жана Ж.Мамайлардын варианттарындагы “Манас” бөлүмүнөн алынган материалдарда кездешкен элдик хирургиялык ыкмаларга жана колдонулуучу каражаттардын аталыштарына төмөндөгүдөй чакан этимологиялык анализ жүргүзүлдү.

Илимий ишибизде “Манас” эпосундагы оорулар төмөнкүдөй лексика тематикалык топторго бөлүштүрүлөт:

1. Акушердик топ: төрөө жана аял оорулары: жерик, талгак, бакан коюу, толгоо тартуу, курсак оңдоо, бел тартуу, басып тартуу, мартуу, калчылдак, саруулоо, толгоо чакыруу, тукумсуздук оорулары;
2. Жугуштуу оорулар тобу: кара оору, өпкөдөн кагынуу, чечек, кезик оорулары;
3. Фармакологиялык топ: денедеги ууну чыгаруу, денедеги жараат үчүн колдонулуучу апы-үпү, эбеп-себеп, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, азиз, медет, мээр чөп, оржемил уулжан, күчала, калдыркандын жалбырагы, куну, нуш, күл азык;
4. Ортопедиялык топ: сынган сөөктү, ордуан чыккан сөөктөрдү шак-шактоо, мумиё ичирүү
5. Диетологиялык топ: Мүнөздөп тамак берүү сүт, суу, шекер, бал сыяктуу дарылар менен дарылоо;
6. Эпилепсиялык топ (эс алдыруу, учуктоо, кебек түтөтүү): суу бүркүү, учуктоо, кебек түтөтүү, курмушу/курумшу түтөтүү, садага чабуу;
7. Массаж, укалоо денени жибитүү, тебелөө, денедеги сары суудан арылтуу;

8. Токсикологиялык топ: ууландыруу, денедеги ууну чыгаруу;
9. Хирургиялык топ: денедеги ириң, бузулган кандарды чыгаруу, шишикти жаруу; бузук кандарды тазалоо; ж.б.
10. Дарылоодо колдонулуучу аспаптар: тинтүүр, картык, чексе, нашта, (аштар,) шимшүүр, шак-шак, күпсөр;
11. Жаныбарларда кезиккен оорулар тобу.
12. Элдик дарыгерчиликтеги кесиптик лексика

Азыркы илимий медицинада оорунун ички органдардын оорулары, тери оорулары, сөөк-муун оорулары, баш, тиш, көз оорулары сыяктуу көп түрлөрү бар экендигин айтышат. Ал эми салттуу дарыгерчиликте оору эки түргө бөлүнөт: 1) Көзгө көрүнгөн оорулар, б.а. адамдарга оорунун себептери түшүнүктүү болгон оорулар. Мындай ооруларды айыктыруу үчүн ар түрдүү ыкмалар, дарылар колдонулган. Мисалы, ар кандай жаракаттардын түрлөрү, сыныктар, суук тийүү ж.б. 2) Адамдарга белгисиз болгон оорулар. Алсак, жалпы элди каптаган оору же жугуштуу оорулар. Мындай ооруларды айыктырууда, сөзсүз түрдө, сыйкырдуу күчтөргө, куучуларга, жана алар колдонгон ыкмаларга, айтымдарга басым жасашкан. Натыйжада бардык оорулар тышкы жана ички оорулар деп бөлүнгөн. Тышкы ооруларды ар кандай жаракаттарды, сыныктарды май менен, өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектер менен, кээде жаныбарлардын органдарынан иштетип дарылашкан. Ал эми ички оорулардын себеби көрүнбөгөндүктөн, аларда атайын оорунун ээси бар деп ойлошкон дагы бакшыларга, куучуларга кайрылышкан. Келтирилген маалыматтарды Б.З.Нанзатовдун жана М.М. Содномпилованын изилдөөлөрүнөн да көрүүгө болот [Нанзатов Б.З., Содномпилова М.М. 2016: 126-145]. Бул айтылгандардын ичинен элдик хирургиялык ыкмалар жана каражаттарга жана ал аталыштардын этимологиясына токтолмокчубуз.

Эпосто келтирилгендей алган жаракатынын мүнөзүнө жараша дарылоо үчүн атайын аспаптар: тинтүүр, аштар, нашта, картык, сапсалга, шимшүүр, бычак, искек ошондой эле чексе, күпсөр өңдүү дары-дармек салуучу, сактоочу, жасала турган дарынын көлөмүн өлчөй турган буюмдарды пайдаланган. Ал эми денедеги жараатка, кан токтотууга, бузулган ириң кандарды чыгарып тазалоого, катырып, кургатуу үчүн эбеп себеп, апы-үпү, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, куну, нуш, ийсең, жуушаң, калдыркандын жалбырак, чар дары, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан сыяктуу өсүмдүктөрдөн алынган дары-дармектерди колдонушкан. Кээ бир учурларда жаныбарлардын органдарынан алынган мисалы, кажырдын, түлкүнүн, аюунун, карышкырдын, кулжанын өтүн, көк жорунун таз карынын ошондой эле жаныбарлардын майларын, терисин, канын ж.б. пайдаланып келишкендигин эпостогу алынган материалдардан байкоого болот.

ТИНТҮҮР — элдик медицинада колдонулган хирургиялык аспап катары салгылаштардан кийинки эпизоддорду сүрөттөөдө учурайт.

Мисалы: Сом жеринде ок бар деп

Тинтүүр менен копшутуп,

Ок жуткуруп окшутуп, (С.Орозбаков “Манас”.Т.2:91).

Жараатка салып, адамдын денесине туруп калган жаанын огун, башка куралдардын сыныгын таап, канча тереңдикте жатканын билип аны ордунан козгоо үчүн пайдаланылган. Алтын, күмүш, темир зымдан, табылгыдан, коргошундан жасалганы эскерилет. Бул аспап тууралуу эпостогу маалыматтарды археологиялык табылгалар аркылуу бышыкташат. Ал 1971-ж. Тувада Хеличин суусунун Эне-Сай дарыясына куйган жеринде археологиялык казуулардын негизинде А. Д. Грач тапкан. Бирок, 1979-жылга чейин бул буюмдун функциясы алгач так билинген эмес. Аны аныктоо үчүн «Манас» жана башка кыргыз кенже эпосторунда берилген материалдардын таасири тийген. Ал темир зымдан жасалып, сөөк кынга салынган. Узундугу болжолу 14—15 см келип, зымдын жоондугу 0,5 см. өзөгү (зым) кутудан 1 — 2 см чыгып, башы иймек болуп кайрылган. Ал 9—10-кылымдардагы эне-сайлык кыргыздын мүрзөсүнөн табылган. Бул азыркы кыргыз этносунун эне-сайлык кыргыздар менен байланышы бар экендигин кындын сыртында түшүрүлгөн кыргыздын көчөтүнө окшогон оюуларды эсептешет [“Манас” энциклопедиясы 1995.Т.2: 438].

Тинтүүр сөзүнүн этимологиясына токтолсок, тинтүүр-нукура кыргыз сөзү. Тинт деген этиш сөзгө -уур(-үүр)-этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу менен тинт+үүр=тинтүүр сөзү жасалган [56-б.]. К.Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө тинтүүр сөзү-ланцет деп которулат [К.Юдахин,1985:238;Т2:480]. Тинт сөзүнө байланыштуу кыргыз тилинде төмөнкүдөй туундуу сөздөр жасалган.Алсак, тинт-нерсени табуу үчүн болгон иш аракет, издөө, аңтаруу; тинтүү -тинт сөзүнө кыймыл атоочтун -үү (-уу) мүчөсү жалгануу менен тинт+үү=тинтүү; кесипти билдирүүчү -чы (-чи,-чу,-чү) мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу тинтүүчү нерсени табуу үчүн атайын алектенген издеп кароочу,аңтаруучу,тинтүүчү адам; аркылуу мамиленин -т мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу тинти+-т=тинтит деген этиштин аркылуу мамилеси; этиштин аркылуу мамилесин уюштуруучу -дыр (-дир,-дур, -дүр,-тыр,-тир,-тур,-түр) мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу тинт+-тир=тинттир сөзү; тинт этишине -туюк мамиленин -ыл(-л) мүчөсүнүн уланышы аркылуу тинт+-ыл=тинтил деген этиштин туюк мамилеси жасалды.

Эпосто элдик хирургиялык аспаптын дагы бири –Картык.

Мисалы: Кан –ириңин бузулган,

Картык менен тарттырып,

Жаранын оозун кургатып, (Ж.Мамай:732).

Э.Севортяндын эмгегинде карт сөзү түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө түрк, каракалпак, казак, кыргыз, ногой,татар, башкыр тилдеринде- карт формасында, ал эми кумык диалектлеринде-қорт формасында кездешерине токтолуу менен карт сөзү – 1. маанисинде кыргыз жана жогоруда айтылган түрк тилдеринде жаранын оозундагы карттанган бөлүгү; 2. катуу-түрк, азербайжан тилдеринде; 3. сырткы

кабык- жумуртканын, дандын, китептин мукабасы -тоф тилинде; тува тилинде- дарактын, бадалдын кабыгы, сырткы орогуч; 4. Эски-түрк, каракалпак, азербайжан, кыргыз, казак, ногой, татар тилдеринде адамдын, жаныбардын, өсүмдүктүн жашы деген түшүнүктү берет. Ал эми кыргыз тилинин нукура сөзү болгон картык сөзү жогорудагы мисалдарга карай карт сөзүнө зат атоочтон зат атооч жасоочу -ык (-ик-, ук-,үк)- карт+-ык=картык, буудай+ык=буудайык, ич+-ик=ичик, топ+-ук=томук, уч+-ук=учук түрүндө жасалышы мүмкүн деген пикирдебиз [Э.Севортян:1997:Т.5:314-316]. Элдик медицинада колдонулган дагы бир байыркы аспаптардын бири- Аштар, наштар—Кош миздүү, болоттон жасалган курч бычак. Жоокердик замандагы негизги милдети жараттагы бузук канды чыгаруу болгон. [“Манас”. Энциклопедия: 1995.Т.1:113]. Эпосто денеге сайылып токтоп калган жебенин сыныгын же окту тилип чыгарып алуу үчүн жасалган процесс аштарлоо деп аталып, туунду сөз катары эпосто “аштарлап” сөзүн кезиктиребиз. К.Юдахиндин сөздүгүндө аштар-наштар-иран тилинен кирип, орус тилинде-ланцет деген мааниде берилет.[К.Юдахин:1965.Т.2:55]. Ал эми бул аспаптын этимологиясына токтоло турган болсок, жогорудагыдай К.Юдахиндин эмгегине улай эле К.Малаевдин эмгегинде дагы наштар -иран тилинин “нэштер” сөзүнөн алынгандыгына токтолуп, кан алууда, жара чегүүдө, пайдалануучу ичкесинен келген табыштык бычак экендигин белгилейт. Ал эми тажик тилинде-нештар, казактилинде-қандауыр зат.

Денеден қан алуға арналған үшкір кішкене аспап, скальпель¹; өзбек тилинде - дудама, хирурглар ништари².

ЧЕКСЕ 1. Дары салгыч, дарылар салынуучу баштыкча. Дарыгер аяр билгичтин, Чекседе белен дарысы («Манас»). 2. диал. эск. Болжол менен пуддун үчтөн бир бөлүгүнө барабар болгон өлчөм бирдиги [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү 2-бөлүк 650-б.].

Мисалы: Акылмандын баарысы,

Чекседе белен дарысы. (С,О, 2.43-б).

ЧЕКСЕ иран тилинен алынып, 1. Дары оролгон кагаз , ороо кагаз .

1. 5-6кг - га барабар салмак өлчөөсү деген маанини берет.
2. Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө Чек-1. Сырт кийим тигүү үчүн колдонулган пахта кездеме.
3. чек чүк ар кандай майда нерсе деген маанилерди берет.

КҮПСӨР - кыргыздын эски сөзү, 1. эск . Ичине жел толтурулган меш , чанач (аны байланып алып , дарыядан өтүшкөн) . 2. Дары , ок - дары салынуучу тулуп , баштык . Күпсөр – 1. ир. Кожаная пороховница; 2. Южн. Наполненный воздухом бурдюк, служащий для переправы через реку; Күпсөрдөй- (о человеке) толстый, толстенный.

¹ Rusça-özbekçe onlayn sözlük

² Rusça-özbekçe onlayn sözlük

[Юдахин.: 1985, Т1.:468]. Даки-жараат таңууда колдонулат. Азыркы аталышы –бинт, марли.

Жаранын оозун жуудуруп,

Дакиден койуп буудуруп,

Даки- 1. иран тилинин эскирген сөзү, жука ак кездеме. II.өтм. Куу, шылуун. Далайды көрүп даки болгон. [Юдахин.:1985,Т1.:181]. Турмуштук ар кандай кырдаалдарда сынган колу-бутту эл арасынан чыккан атайын дарыгерлер-сыныкчылар шакшак коюу ыкмасы менен дарылашкан. Ал ыкма шакшактоо деп аталат. Шакшак коюу үчүн сынган сөөктү этияттык менен ордуна келтирип, катуу нерсе же атайын даярдалган жыгачтарды коюп алтай кырмызын, кырма кызыл дарыны, кайнатма кара дарыны сыртынан кенен чаап, тал жибек менен таңып момия азыркы аталышы мумия берип сакайтышкан. Бул ыкма азыркы илимий медицинада гипс коюу,гипстеп таңуу деген түшүнүктө айтылат. Жыйынтыктап айтканда, элдик хирургиялык ыкмалардын жана колдонулган аспаптардын кээ бирлери азыркы күндө деле эл арасында пайдаланылып жатса, кээ бирлери эски аталыштарынан ажырап жаңыча аталыштар менен колдонулуп келет. Байыркы кыргыз дарыгерлери тамыр кармап ооруну мүнөзүнө жараша ысык-суук деп бөлүп, ага жараша дарылоонун бир топ ыкмаларын, ар түрдүү дары-дармектерди колдонушкан. Дары-дармектерди жасоодо өзүн курчап турган табияттан керектешинче алып пайлаланган. Ал эми кээ бир ооруларга жаныбарлардын айрым органдарын колдонууга туура келген. Табият тартуулаган минералдык суулардын, органикалык заттардын дарычылык касиетин аныкташып колдоно билишкен. Ал ыкмалардын кээ бирлери бүгүнкү күнгө чейин мурасталып бизге жетип отурат. Алсак, сынган сөөктү шакшактап, мумиё бериши; кан токтотуу үчүн кантемир дарысын берсе кээде эпосто берилгендей кийиз күйгүзүп басышы; денедеге жараат ырбап кетпеши үчүн жаныбарлардын өтүн антисептик катары пайдаланышы; ж.б. “Манас” эпосундагы ооруга жана аны ыйыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы,семантикасы жана этимологиясы боюнча изилдөө жүргүзүүдө кыргыз элинин элдик дарыгерчилиги азыркы илимий медицинанын башаты экендигине дагы бир жолу ынандык. Алсак, ошол кезде эле өлгөн адамдын денесин катырып (бальзамдап) иритпей-чиритпей жерине алып келиши, маселен, Шыпшайдардын колунан ажал тапкан казактын баатыры Көкчөнүн сөөгүнүн **катырма** куюп катырылышы өңдүү окуялар көп эле кездешет. Демек, “Манас” эпосун ар тараптан талдап изилдесек, дагы далай баалуу бай маалыматтарга күбө болорубуз шексиз.

Адабияттар

Киргизско-русский словарь.(1985). Сост.К.К.Юдахин. Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии. Кн.1. А-к. 504. Кн.2. Л-Я.480.

Кыргыз тилинин тушүндүрмө сөздүгү.(2015). 2-бөлүк. Б.: “Аврasya пресс”800 б. ISBN 978-9967-464-76-6

Манас. (2004). *Кыргыз элинин тарыхый эпосу*. Ред. Макелек Өмүрбай: Айтуучу Ж.Мамай.-Үрүмчү: [б.и.] 1780 б.

“Манас”. Энциклопедия. (1995).Т.І-ІІ.Б.703 б.

Манас: Эпос.Китеп II.(1980). С.Орозбак уулунун варианты боюнча Ф.: “Кыргызстан”, 452 б.

Нанзатов Б.З., Содномпилова М.М. (Народно-бытовая медицина монгольских народов: средства животного происхождения в представлениях и практиках// Известия Иркутского гос.унив.// Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология» 2016. Т.17. с 126-145. <https://cyberleninka.ru/article/n/narodno-bytovaya-meditsina-mongolskih-narodov-sredstva-zhivotnogo-proishozhdeniya-v-predstavleniyah-i-praktikah>. (дата обращения: 14.04.2019).

Literature

Kyrgyz-Russian dictionary. (1985). Sost. K. K. Yudakhin. The main editorial office of the Kyrgyz Soviet Encyclopedia. Book 1. White. 504. Book 2. L-Ya.480.

Explanatory dictionary of the Kyrgyz language. (2015). Part 2. B.: "Avrasiya press" 800 p. ISBN 978-9967-464-76-6

Manas. (2004). Historical epic of the Kyrgyz people. Ed. Makelek Omurbay: Narrated by J. Mamai.-Urumchu: [b.i.] 1780 b.

"Манас". Encyclopedia. (1995).Т.І-ІІ.Б.703 p.

Манас: Epos. Book II. (1980). According to the version of S. Orozbek uulu, F.: "Kyrgyzstan", 452 p. (S,O, p. 2.43).

Nanzatov B.Z., Sodnompilova M.M. (Folk and household medicine of Mongolian nations: means of animal origin in presentations and practices// Izvestia Irkutsk State University// Series "Geoarchaeology. Ethnology. Anthropology" 2016. Vol. 17. p. 126-145. <https://cyberleninka.ru/article/n/narodno-bytovaya-meditsina-mongolskih-narodov-sredstva-zhivotnogo-proishozhdeniya-v-predstavleniyah-i-praktikah>. (Date of the application: 14.04.2019)

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİN KARAR ALMA STİLLERİNE ETKİSİ ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Emre AÇAR¹

Özet

Karar alma için çeşitli tanımlamalar yapılsa da bu tanımların en yaygını, belirli bir problemi çözmek için en az iki seçenektan birinin seçilerek problemi çözmeyi çalışmaktır. Karar alma günlük hayatta sürekli uyguladığımız ve kimi zamanda farkında olmadan gerçekleştirdiğimiz bir eylemdir. Bu eylem bazen hayati önem taşıırken bazen de günlük hayatta rutin haline gelmektedir. Bu nedenle karar alma, dar bir pencereden bakılamayacak kadar geniş yelpazeye sahiptir. Karar alma süreci ise bireyin problemle karşılaşmasıyla başlayarak, problemin çözümü için seçeneklerden birinin seçilmesi ile sona ermektedir. Bu süreç bir çocuğun oyun oynamak için oyuncak seçmesinden üst düzey bir yöneticinin kurum için karar almasına kadar geniş bir yaş ve statü grubuna hitap eder.

Belirli bir yaşa ve evreye kadar bireyler ebeveynlerinin baskısıyla ya da onların oluşturdukları seçeneklerle karar alma yoluna giderler. Bu aşamadan sonra reşit sayılan ve üniversite eğitimleri için ailesinden bağımsız yaşamaya başlayan üniversite öğrencileri kendi başlarına karar almaya başlamaktadırlar. Bu araştırmada üniversite öğrencilerinin karar alma stillerini, cinsiyet, medeni durum, çalışma durumu, yaşları, kardeş sayıları, eğitim düzeyi, öğrenim gördükleri fakülte ve gelir dağılımı gibi demografik özelliklerin etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Araştırmada 320 öğrenci ile beş boyutlu (sezgisel, akılcı, çekingen, bağımlı, doğal) karar alma stili anketi yapılmıştır. Veriler SPSS programı ile analiz edilerek çıkan sonuçlar açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Karar alma, demografik özellikler, üniversite öğrencileri

THE EFFECT OF DEMOGRAPHIC FEATURES ON DECISION-MAKING STYLES A RESEARCH ON ÇANAKKALE ONEKİZ MART UNIVERSITY STUDENTS

Abstract

Although there are various definitions for decision making, the most common of these definitions is to try to solve the problem by choosing one of at least two options to solve a particular problem. Decision-making is an action that we constantly practice in our daily lives and sometimes without realizing it. Sometimes this action is vital and sometimes it becomes routine in daily life. Decision-making is therefore too wide-ranging to be viewed through a narrow lens. The decision-making process starts with the individual's encounter with the problem and ends with the selection of one of the options for solving the problem. This process addresses a wide range of age and status groups, from a child choosing a toy to play with to a senior manager making decisions for the organization.

Until a certain age and stage, individuals make decisions under the pressure of their parents or with the options they create. After this stage, university students who come of age and start to live independently from their families for their university education start to make decisions on their own. In this study, it was investigated whether demographic characteristics such as gender, marital status, employment status, age, number of siblings, education level, faculty of study and income distribution affect the decision-making styles of university students. In the study, a five-dimensional (intuitive,

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 17emreacar@gmail.com

rational, diffident, dependent, natural) decision-making style questionnaire was conducted with 320 students. The data were analyzed with SPSS program and the results were explained.

Keywords: decision making, demographics, college students

GİRİŞ

Karar alma bireysel ve zihinsel bir süreçken aynı zamanda bireylerin sürekli kullandığı en yaygın yeteneklerinden biridir (Çoban ve Hamamcı, 2006: 2). Karar alma hayatın her anında var olmasına karşılık bireylerin karar alması her zaman basit değildir. Bireyler farklı zihinsel düşünceler içerisinde karmaşık bir karar alma sürecinde yanlış kararlar almak zorunda kalabilir. Bu durumda da farkında olmadan karar alma stilleri boyutlarını kullanabilmektedir. (Soyer ve Keskinoglu, 2010:3). Karar alma eylemi günlük hayatta her zaman her olayda karışımıza çıkabilecek bir eylemdir. Bu nedenle karar alma eylemine dar bir pencereden bakmak yanlış olacaktır (Koçel 2003: 42). Bireyin karar alması içinse birkaç farklı olayın bir arada gerçekleşmesi gerekmektedir. Bunlar; belirli bir problemin ortaya çıkması, bu problemin çözümü için seçeneklerin oluşturulması veya var olan seçeneklerden kullanılması ve karar alacak olan bireyin hür iradesiyle karar alması (Çoban ve Hamamcı, 2006: 394).

İncelenen yazında karar alma için birçok tanım yapılmışken bunların en geneli, bir problem karşısında çözüme ulaşmak için en az iki seçenekten birinin seçilmesi olduğudur. Karar alma süreci aniden meydana gelebilirken zaman içerisinde de gerçekleşebilmektedir. Her iki eylemde de karar almanın gerçekleşmesi için gereken süreç yaşanmaktadır. Bu süreç günlük hayatta bilinçsizce oluşabilirken, bireylerin karar alması sonrasında oluşacak etkilerin önemine göre bilinçli bir şekilde gerçekleşebilir. Karar alma sürecini etkileyen faktörler, ekonomik, sosyo-kültürel, aile yapısı gibi özellikler gibi birçok etkenle birlikte değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle ebeveyn baskısı olmadan karar almaya başlayan üniversite öğrencileri, karar alma aşamasında birçok etkenden etkilenebilmektedir. Bir diğer önemli unsur ise üniversiteler birçok farklı şehir, ülke, din, dil, ırk ve kültürden insanların bir araya gelerek ortak payda da bulunduğu yerlerdir. Farklı demografik özelliklerle ortak payda da buluşan bireylerin bu demografik özellikleri karar alma stillerini ne derece etkilediği merak uyandırmıştır. Bu nedenle demografik özelliklerin karar alma stillerine etkisi araştırılması, literatürde eksiklik olması nedeniyle gerekli görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARAR ALMA STİLLERİ

1. Karar Alma

Karar alma genel anlamıyla istenilen sonuca ulaşmak için iki veya daha fazla seçenek arasında seçim yapılmasıdır (Emhan, 2007: 213). Karar alma sadece sonuca ulaşmak için değil problem çözmek içinde kullanılmaktadır. Bireyler problemler karşısında var olan seçenekleri ya da kendi oluşturdukları seçeneklerden birini seçerek problemi çözme çabasına girmektedir (Alpugan ve diğerleri, 1995: 211).

Karar alma günlük hayatın içerisinde olan diğer eylemler gibi sürekli karşımıza çıkmaktadır ama karar almayı diğer eylemlerden ayıran en önemli özellik seçilen seçeneklerin olumlu veya olumsuz yönleriyle bir sonraki eylemi etkilemesidir (Gürçay, 1998: 15). Bu sebeple bireyler karar almadan önce seçenekleri iyi bir düşünce süzgecinden geçirmelidir. İyi bir düşünce süzgecinin oluşması için de hem karar alınacak alanda hem de bireyin genel anlamda bilgi sahibi olması gerekmektedir (Tuncel ve diğerleri, 2018: 1218).

Karar alma kavramı bir pencereden incelenebilecek kadar dar kapsamlı değildir. Günlük hayatın içerisinde var olan karar alma her alanda kendini göstermektedir. Özellikle yönetim alanında karar alma, oluşturulan seçenekler içerisinde çıkarılara uygun en iyisinin seçmektir (Koçel 2003: 42). Karar alma eyleminin gerçekleştirilmesi için sadece seçeneklerin olması gerekmektedir. Ortaya çıkan problemlerin çözümü için var olan alternatif yollardan birinin seçilmesi de karar almayı oluşturur (Tatlılıoğlu, 2010: 34).

Literatür incelendiğinde karar almanın oluşması için birçok farklı yol vardır. Çoban ve Hamamcı (2006) bu farklı yolları özetleyerek üç ana temelde oluştuğunu öne sürmektedirler. Bu üç ana temel (Çoban ve Hamamcı, 2006: 394):

- ✓ Ortada karar almayı gerekli kılacak bir problem olması ve bireyin bu problemten haberdar olması,
- ✓ Problemin çözümü için birden fazla seçeneğin olması,
- ✓ Kişinin seçenekler arasında seçim yaparken özgür olması.

Yapılan literatür taramasında karar alma tanımları farklılık gösterse de ortak bir tanımlama da yapmak mümkündür. Bu çerçevede karar almayı, ihtiyaçlar doğrultusunda veya problem oluşmasında birey karar alması gerektiğini hissetmesiyle sürecin başlaması ve alternatifler arasında seçim yapıp karar almasıyla son bulmasıdır (Develioğlu, 2006: 36).

1.1. Karar Alma Süreci

Öncelikli olarak süreç kavramına baktığımızda; bir problem karşısında olumlu veya olumsuz bir sonuç almak için yapılan çalışmadır diyebiliriz (Omarov, 2016: 8). Karar alma günlük hayatta, genellikle önemsiz gibi görünen olaylarda, farkında olmadan gerçekleştirdiğimiz bir eylem olarak gözükse de daha önemli olaylarda birey, problemi fark eder ve karar alması gerektiğinin anlayarak karar alma süreci başlamış olur (Tatlılıoğlu, 2010: 35).

Karar alma eyleminin tanımlamasında olduğu gibi karar alma sürecinde de tek bir süreç varsayımı üzerinde durulmamıştır. Bu durumun en büyük sebebi olarak bireylerin karar almasında etnik yapı, çevresel faktörler, baskı odakları gibi değişkenler tarafından etkilenmesi gösterilebilir (Akaytay, 2004: 19).

Develioğlu (2006) yaptığı çalışmada bu süreci beş adımda şu şekilde açıklamıştır (Develioğlu, 2006: 38):

- **Problemin belirlenmesi:** Var olan ya da ortaya çıkan problemin fark edilmesiyle süreç başlamış olur,

- **Gerekli bilgilerin toplanması:** Fark edilen problem için görünmeyen bilgiler üzerine bilgi toplanmasıyla sürecin ikinci adımına geçilmiş olur.
- **Seçeneklerin oluşturulması:** Toplanan bilgiler doğrultusunda seçenekler oluşturularak karar alma için zemin hazırlanır.
- **Seçeneklerin sıralanması:** Oluşturulan seçenekler sıralanarak aralarında eleme yapılır, yapılan eleme sonucunda en faydalı seçenek seçilerek karar alma aşmasına geçilir.
- **Karar alma ve uygulama:** Seçenek sıralamasından sonra alınan karar uygulanır ve olumlu olumsuz sonuçları gözlemlenir.

1.2. Karar Alma Sürecini Etkileyen Faktörler

Karar alma süreci gibi karar alma sürecini etkileyen faktörlerde, ekonomik, sosyo-kültürel, aile yapısı gibi özellikler gibi birçok etkenle birlikte değişkenlik göstermektedir (Halis, 2002: 61). Saydığımız bu dış etkenler haricinde bireylerin psikolojik durumlarının ve karakteristik özelliklerinin de etkili olduğu görülmüştür. Bu nedenle bireyler hem kendi kendine yaşadığı bir hesaplaşmanın sonucunda hem de dış etmenlerin kendisinden beklediği tutumdan dolayı karar alma süreci değişkenlik göstermektedir (Sardoğan ve Arkadaşları, 2006: 79).

Bakan ve Büyükbeşe'nin (2008) yapmış olduğu çalışmada; doğru karar alma endişesi, çevrenin baskısı, zaman faktörü, psikolojik durum, hüristik (kısa yolu tercih etme) ve karar alma sürecine dışarıdan bireylerin katılması gibi olaylarda karar alma sürecinin etkilendiği gözlemlenmiştir (Bakan ve Büyükbeşe, 2008: 32).

Karar alma sürecini etkileyen başka bir unsur olarak stresi gösterebiliriz. Stres günlük hayatımızda başa çıkmamız gereken bir problem olduğu gibi karar alma sürecini de olumsuz etkilemesi muhtemeldir (Omarov, 2006: 6). Bu nedenle Radford ve arkadaşları (1993) stresle başa çıkmanın yollarını araştıran bir çalışmada bulunarak başa çıkma sürecini beş madde de birleştirmişlerdir. Bu beş maddeyi şu şekilde sıralayabiliriz (Radford ve Arkadaşları, 1993: 287):

- **Çatışmasız bağımlılık:** Karar aldıktan sonra yaşanacak olan değişimden korkan bireyin karar almaktan vazgeçmesidir.
- **Çatışmasız değişim:** Karar alımdan sonra yaşanacak değişimin, değişim yaşanmamasından daha faydalı olduğu zaman bireyler kapsamlı bir araştırma yapmadan karar almasıdır.
- **Savunucu Kaçınma:** Birey karar aldıktan sonra değişim yaşamayı ya da karar almayarak değişim yaşamaması aynı riskleri taşıyorsa birey içinde bulunduğu durumu tanıdığı için karar almaktan kaçınabilir.
- **Aşırı uyarılmışlık:** karar alma konusunda kararsız kalan birey sorumluluğu başkasına yıkmak isteyebilir. Sorumluluğu üstünden atamayan birey karar almaktan vazgeçebilir yada aceleyle yanlış kararlar alabilir.

- **Dikkatlilik:** Karar alma aşamasında birey riskli bir olayla karşılaşsa da bu olayla başa çıkmalı veya kendisine yeni alternatif yollar belirlemelidir.

1.3. Karar Alma Sürecinde Yapılan Hatalar

Problemin fark edilmesiyle başlayan karar alma sürecinde bireyler farklı zorluklarla ve engellerle karşılaşabilirler. Bu durum bireyin karar ama sürecini olumsuz etkileyebileceği için; karar almak için acele etmek veya geç kalmak, yanlış tercih sıralaması yapma, hataların göz ardı edilmesi ve yardım alamadan hareket etmek gibi yanlışlardan kaçınmalıdır (Emhan, 2007: 216).

Bireyler, karar alma sürecinde oluşturulan seçenekler arasında tanıdık gelen seçeneklere daha yatkın olabilmektedirler. Bu nedenle bireyler tanıdık gelen seçenek hatalı da olsa bu hatayı göremeye bilirler. Aynı durum hafızalarında olumsuz izler bırakan seçeneklerin var olmasıyla tam tersine dönüşebilir (Tekin, 2009: 33). Bir diğer unsur da bireylerin çevresindeki bireylerce benzer kararların alınmasıyla oluşan olumsuzluk sonucunda önyargı oluşmasıdır. Bu sebeple bireyler öncelikle bu ön yargıyı kırmak için olumsuz sonuçların nedenleri kapsamlı incelemeli ve bu inceleme sonucunda karar almalıdır (Alver, 2003: 70).

1.4. Karar Alma Stilleri

Karar alma stilleri kendi içerisinde karmaşık bir yapıya sahip olduğu gibi yapılan tanımlamalarda farklılık göstermektedir. Bu nedenle bireyler karar alma stillerinde farklı yöntemlere başvurmaktadır. Gigenzer (1996) ise bu karmaşıklığın içerisinde karar alma stillerini, bireylerin alternatifler arasında seçim yapmak zorunda kaldığında kendilerine en yakın alternatif yolu seçme eğiliminde olduklarını ve seçim yapma konusunda zorluk yaşadıklarında yapacakları tercihin sadece tahmin ibaret olacağını savunarak somutlaştırmıştır (Gigerenzer, 1996: 662).

Alver (2004) ise yaptığı çalışmada karar alma stillerini dört başlık altında toplamıştır, bunlar (Alver, 2004: 189):

- **Bağımsız karar alma stili:** Birey karar alma eyleminde kendisini dış etmenlere kapatarak kendi yöntemleriyle karar almasıdır.
- **Mantıklı karar alma stili:** Birey, karar alma aşamasında süreci sırasıyla gerçekleştirmeli ve kapsamlı bilgi araştırmasıyla her zaman akılcı bir yol izleyerek karar alması gerekmektedir.
- **İç tepkisel karar alma stili:** Bireyin seçenekler arasında sadece kendisine yakın hissettiği seçeneğe yönelmesiyle oluşan stratejidir.
- **Kararsızlık:** Birey karar alma aşamasında kararsız kalarak çekingen davranması veya sadece iç tepkisel olarak karar almasıdır.

Toplanan bu dört başlık haricinde karar alma stillerine, kuşak çatışması, aile baskısı, özgüven seviyesi gibi etmenler doğrudan etkili olduğu görülmüştür (Mann ve diğerleri, 1989: 270). Yapılan çalışmalarda ve yazında da görüldüğü gibi karar alma stratejileri içsel ve

dışsal etmenler olarak iki ana başlıkta toplanmaktayken bunun haricinde Avşaroğlu (2007) yaptığı çalışmada karar alma stillerini bilişsel ve davranışsal olarak sınıflandırmıştır (Avşaroğlu, 2007).

Mann ve arkadaşları (1989) yaptığı çalışmada bilişsel karar alma stillerini başlıklar halinde sıralamıştır. Karar alma sürecinin başından sonuna kadar akılcı bir tutum izleyerek seçeneklerin oluşturulması ve yeterli olamayan seçeneklerde alternatifler yaratılması gerektiği savunulmuştur. Bir diğer önemli unsur da bu seçenekler oluşturulurken karar alma sonrasında oluşturacağı sonuçların değerlendirilmesidir. Bu durumla beraber problem ortakları varsa bu ortaklarla kapsamlı bilgi alışverişine girilmesi de önerilmiştir (Mann ve arkadaşları, 1989: 33).

1.5. Karar Alma Stilleri Boyutları

Karar alma stillerinde olduğu gibi karar alma stillerinin boyutlarında net bir sıralama bulunmamakla beraber birçok araştırma da ortak yargılara ulaşılmıştır. Bu araştırmalardan en önemlisi Scott ve Bruce'un (1995) yaptığı ölçek çalışması gösterilebilir. Bu çalışmaya göre karar alma stillerinin boyutları beş başlık altında toplanmıştır. Bunlar:

- **Bağımlı karar alma:** Karar aşamasında bireyler sorumluluğu kendilerinde hissetmeyerek başkalarını suçlama eğiliminde bulunabilirler (Scott ve Bruce, 1995: 825). Bu eylem daha çok emir altında çalışırken karar almaya zorlanan bireylerde görülse de sorumluluktan kaçınma eğiliminde olan kişilerde de görülmektedir (Phillips ve arkadaşları, 1984: 500).
- **Akılcı karar alma:** Akılcı karar alma stilinde bireylerin bir amacı olduğu ve bu amaç doğrultusunda kapsamlı bilgi taramasıyla oluşturulan seçeneklerle en faydalı kararın alınacağı ön görülmüştür (Scott ve Bruce, 1995: 825). Doğru kararın alınabilmesi için izlenecek akılcı yolun; konuyla ilgili kapsamlı bilgi sahibi olmak, karar alma sürecini etkileyecek bütün unsurların gözlemlenebilir olması, bilgi kaynaklarının ölçülebilir olması ve stratejinin içeriğinin önceden belirlenmesi gerektiği savunulmuştur (Taş ve Boztoprak, 2012: 295).
- **Sezgisel karar alma:** Sezgisel karar alma stiline göre bireyler karar alma aşamasında akılcı yöntemleri geride bırakarak duygusal davranmasıdır (Scott ve Bruce, 1995: 825). Bireylerin karakteristik özellikleri bütün boyutları etkilese de sezgisel karar alma boyutu en çok etkilenen boyut olarak gösterilebilir. Çünkü bireylerin karakterleri sezgileriyle doğrudan orantılı olarak kabul edilmektedir (Soyer ve arkadaşları, 2020: 3).
- **Doğal karar alma:** Günlük hayatta karşımıza çıkan problemler karşısında o an neyi gerektiriyorsa o yönde karar alma eğiliminin savunulduğu karar alma stildir (Tatlıhoğlu, 2010: 41).
- **Çekingen karar alma:** Karar alma eylemiyle karşı karşıya kalan bireyler stres yaşayabilir yada harekete geçmek için üşengeç davranabilirler. Bu sebeple karar almaktan çekinebilir veya karar almayı erteleyebilirler (Durmuş, 2019: 19).

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI

2.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırma temel olarak Çanakkale Onsekiz mart üniversitesi öğrencilerinin demografik özelliklerinin karar alma stilleri üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda literatür taraması yapılarak karar alma stilleri kavramı temel hatlarıyla açıklanmış ve nicel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanan ölçekle birlikte veriler toplanmıştır. Toplanan veriler SPSS programında gerekli analizler yapılarak çıkarılan sonuçlar açıklanmıştır.

2.2. Araştırmanın Hipotezleri

H0: Demografik özellikler ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık yoktur.

H1: Kadın erkek grupları ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H2: Medeni durum ile karar alma stilleri boyutu arasında anlamlı farklılık vardır.

H3: Öğrencilerin çalışıp çalışmaması ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H4: Eğitim düzeyi ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H5: Yaş grupları ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H6: Gelir dağılımı ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H7: Fakülte dağılımı ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H8: Kardeş sayısı ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık vardır.

2.3. Güvenirlilik ve Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Tablo 1: Kullanılan ölçeğe ilişkin KMO, Barlett ve güvenirlilik testleri

ÖLÇEK	KMO DEĞERLERİ	BARLETT DEĞERLERİ	BARLETT ANLAMLILIK	GENEL İÇ TUTARLILIK (CRONBACH'S ALPHA)
KARAR ALMA STİLLERİ	,826	2827,395	,000	,744

KMO değeri kullanılan ölçeğin geçerli olup olmadığını gösteren testtir. Bu teste göre KMO değeri 0,5'in altında olduğu durumlarda ölçeğin kullanılması uygun görülmemektedir. 0,8 ile 0,89 arasında çıkan KMO değerlerinin ölçek için çok iyi olduğu söylenebilir (Patır, 2009: 73). Barlett değeri ise verilerin normal şekilde dağılıp dağılmadığını gösteren bir testtir. Barlett anlamlılık testi ,000 ise verilerin normal şekilde dağıldığı kabul edilmektedir (Tanrıoğen ve Türker, 2019: 356). Cronbach's Alpha testi maddelerin iç tutarlılığının ölçüldüğü testtir.

Cronbach's Alpha katsayısı maddelerin homojen bir şekilde dağılıp dağılmadığını öğrenmek için kullanılır. Cronbach's Alpha katsayısı 0,6-0,80 arasında ise ölçek oldukça güvenilir kabul edilmektedir (Yıldız ve Uzunsakal, 2018: 19). Yapılan testler sonucunda uygulanan ölçeğin kullanılabilir ve güvenilir olduğu görülmüştür.

Tablo 2: Karar alma stilleri ölçeğinin faktör yükleri

DEĞİŞKEN KODU	SEZGİSEL KARAR ALMA	AKILCI KARAR ALMA	ÇEKİNGEN KARAR ALMA	BAĞIMLI KARAR ALMA	DOĞAL KARAR ALMA
KAS_S2	,888				
KAS_S1	,844				
KAS_S5	,793				
KAS_S3	,713				
KAS_A23		,833			
KAS_A22		,825			
KAS_A24		,778			
KAS_A21		,731			
KAS_C12			,803		
KAS_C13			,790		
KAS_C14			,767		
KAS_C15			,758		
KAS_B8				,802	
KAS_B9				,777	
KAS_B7				,748	
KAS_B11				,627	
KAS_D17					,910
KAS_D18					,897
KAS_D19					,716
İÇ TUTARLILIK KATSAYILARI (CRONBACH'S ALPHA)	,840	,838	,807	,738	,807
HESAPLANAN GENEL İÇ TUTARLILIK KATSAYISI (CRONBACH'S ALPHA)			,687		
AÇIKLANAN VARYANSLAR	13,414	11,874	20,638	11,769	9,802

Yapılan faktör analizine göre faktör yükü 0,50'nin altında olan, KAS_S4, KAS_S6, KAS_B10, KAS_D16, KAS_D20 beş madde ölçekten çıkarılmıştır. Ölçeğin orijinalinde 5 faktör olduğu gibi faktör analizinde de 5 faktör ortaya çıkararak ölçeğin değeri korunmuştur.

2.4. Araştırmanın hipotezlerine ilişkin bulgular

İlk olarak kadın erkek, medeni durum ve öğrencilerin çalışıp çalışmaması durumu ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık olup olmadığını test etmek için t testleri uygulanarak, çıkan sonuçlar tablo 3, tablo 4 ve tablo 5 te gösterilmiştir. T testlerinin devamında da eğitim düzeyi, yaş, gelir, ikamet, fakülte ve kardeş grupları ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık olup olmadığını öğrenmek için anova testleri yapılmıştır. Yapılan testlerin sonuçları tablo 6, tablo 7, tablo 8, tablo 9, tablo 10 ve tablo 11 de gösterilmiştir.

Tablo 3: Kadın erkek ayrımına göre öğrencilerin karar alma boyutları arasında ki anlamlılık üzerine t testi sonuçları

BOYUTLAR	CİNSİYET	N	ORTALAMA	STANDART SAPMA	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	KADIN	160	3,9125	,75525	,043
	ERKEK	160	3,6712	,05971	
AKILCI	KADIN	160	3,8031	,87253	,350
	ERKEK	160	3,9047	,84993	
BAĞIMLI	KADIN	160	2,7734	1,21631	,082
	ERKEK	160	2,5484	1,04064	
ÇEKİNGEN	KADIN	160	3,1862	,76697	,231
	ERKEK	160	3,0425	,82824	
DOĞAL	KADIN	160	2,9953	,95515	,309
	ERKEK	160	3,0203	91544	

Elde edilen bulgulara göre, sezgisel karar alma stili boyutunda kadın erkek arasında anlamlı farklılık vardır. Bu farklılığa göre kadınların daha sezgisel davrandığı görülmektedir. Bu durumda H1 hipotezi kısmi olarak desteklenmektedir. Akılcı, çekingen, bağımlı ve doğal karar alma stili boyutlarında anlamlı farklılık bulunmamıştır.

Tablo 4: Medeni durum ve karar alma stilleri boyutları arasında ki anlamlılık üzerine t testi sonuçları

BOYUTLAR	MEDENİ DURUM	N	ORTALAMA	STANDART SAPMA	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	EVLİ	9	3,3556	1,05725	,501
	BEKAR	311	3,8045	,85767	
AKILCI	EVLİ	9	4,0833	,82916	,811
	BEKRA	311	3,8473	,86275	
BAĞIMLI	EVLİ	9	1,8056	1,1039	,785
	BEKAR	311	2,6857	1,12804	

ÇEKİNGEN	EVLİ	9	3,2889	1,00056	,412
	BEKAR	311	3,1093	,79507	
DOĞAL	EVLİ	9	3,0000	1,16592	,165
	BEKAR	311	3,0080	,92889	

Ede edilen bulgulara göre medeni durum ve karar alma stilleri arasında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Bu duruma göre H2 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 5: Öğrencilerin çalışıp çalışmaması ile karar alma stilleri boyutları arasında ki anlamlılık üzerine t testi sonuçları

BOYUTLAR	ÇALIŞIYOR MUSUNUZ?	N	ORTALAMA	STANDART SAPMA	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	EVET	54	3,8519	,98784	,299
	HAYIR	265	3,7811	,85001	
AKILCI	EVET	54	3,9815	,88602	,398
	HAYIR	265	3,8236	,85433	
BAĞIMLI	EVET	54	2,2361	1,08963	,911
	HAYIR	265	2,7472	1,12951	
ÇEKİNGEN	EVET	54	3,0333	,89759	,170
	HAYIR	265	3,1298	,80106	
DOĞAL	EVET	54	2,9537	,99536	,537
	HAYIR	265	3,0160	,92343	

Elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin çalışma durumu ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Bu durumda H3 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 6: Eğitim düzeyine göre karar alma stilleri boyutlarına ilişkin anova analizi sonuçları.

BOYUTLAR		KARELER TOPLAMI	DF	KARELER ORTALAMASI	F	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	GRUPLARARASI	2,334	2	1,167	1,565	,211
	GRUPLAR İÇİ	236,405	317	,746		
	TOPLAM	238,739	319			

AKILCI	GRUPLARARASI	2,516	2	1,258	1,703	,184
	GRUPLAR İÇİ	234,216	317	,739		
	TOPLAM	236,733	319			
BAĞIMLI	GRUPLARARASI	7,013	2	3,507	2,748	,066
	GRUPLAR İÇİ	404,449	317	1,276		
	TOPLAM	411,462	319			
ÇEKİNGEN	GRUPLARARASI	1,668	2	,834	1,305	,273
	GRUPLAR İÇİ	202,586	317	,639		
	TOPLAM	204,254	319			
DOĞAL	GRUPLARARASI	3,930	2	1,965	2,270	,105
	GRUPLAR İÇİ	274,426	317	,866		
	TOPLAM	278,355	319			

Elde edilen analiz sonuçlarına göre, eğitim düzeyi ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık yoktur. Bu nedenle H4 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 7: Yaş gruplarının karar alma stilleri boyutlarına ilişkin anova analizi sonuçları

BOYUTLAR		KARELER TOPLAMI	DF	KARELER ORTALAMASI	F	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	GRUPLARARASI	2,203	5	,441	,585	,712
	GRUPLAR İÇİ	236,536	314	,753		
	TOPLAM	238,739	319			
AKILCI	GRUPLARARASI	6,678	5	1,336	1,823	,108
	GRUPLAR İÇİ	230,054	314	,733		
	TOPLAM	236,733	319			
BAĞIMLI	GRUPLARARASI	79,387	5	1,877	1,466	,201
	GRUPLAR İÇİ	402,075	314	1,280		
	TOPLAM	411,462	319			
ÇEKİNGEN	GRUPLARARASI	,617	5	,123	,190	,966
	GRUPLAR İÇİ	203,637	314	,649		
	TOPLAM	204,254	319			
DOĞAL	GRUPLARARASI	7,813	5	1,563	1,814	,110
	GRUPLAR İÇİ	270,543	314	,862		
	TOPLAM	278,355	319			

Elde edilen bulgulara göre, yaş grupları ile karar alma stilleri boyutları arasında anlamlı farklılık bulunamamıştır. Bu nedenle H5 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 8: Gelir dağılımı ile karar alma stilleri boyutlarına ilişkin anova analizi sonuçları

BOYUTLAR		KARELER TOPLAMI	DF	KARELER ORTALAMASI	F	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	GRUPLARARASI	2,475	4	,619	,825	,510
	GRUPLAR İÇİ	236,264	315	,750		
	TOPLAM	238,739	319			
AKILCI	GRUPLARARASI	,236	4	,059	,078	,989
	GRUPLAR İÇİ	236,497	315	,751		
	TOPLAM	236,733	319			
BAĞIMLI	GRUPLARARASI	2,713	4	,678	,523	,719
	GRUPLAR İÇİ	408,749	315	1,298		
	TOPLAM	411,462	319			
ÇEKİNGEN	GRUPLARARASI	4,246	4	1,061	1,672	,156
	GRUPLAR İÇİ	200,008	315	,635		
	TOPLAM	204,254	319			
DOĞAL	GRUPLARARASI	3,150	4	,787	,901	,463
	GRUPLAR İÇİ	275,206	315	,874		
	TOPLAM	278,355	319			

Elde edilen bulgulara göre, gelir dağılımı ile karar alma stilleri boyutları arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Bu nedenle H6 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 9: Fakülte dağılımı ile karar alma stilleri boyutlarına ilişkin anova analizi sonuçları

BOYUTLAR		KARELER TOPLAMI	DF	KARELER ORTALAMASI	F	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	GRUPLARARASI	6,688	8	,836	1,120	,349
	GRUPLAR İÇİ	232,051	311	,746		
	TOPLAM	238,739	319			
AKILCI	GRUPLARARASI	6,770	8	,846	1,144	,333
	GRUPLAR İÇİ	229,963	311	,739		
	TOPLAM	236,733	319			
BAĞIMLI	GRUPLARARASI	4,594	8	,574	,894	,521
	GRUPLAR İÇİ	199,660	311	,642		
	TOPLAM	204,254	319			
ÇEKİNGEN	GRUPLARARASI	18,633	8	2,329	1,844	,068
	GRUPLAR İÇİ	392,828	311	1,263		
	TOPLAM	411,462	319			

DOĞAL	GRUPLARARASI	7,784	8	,973	1,118	,350
	GRUPLAR İÇİ	270,572	311	,870		
	TOPLAM	278,355	319			

Elde edilen bulgulara göre, fakülte dağılımı ile karar alma stilleri boyutları arasında anlamlı farklılık bulunamamıştır. Bu nedenle H7 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 10: Kardeş sayısı ile karar alma stilleri boyutlarına ilişkin anova analizi sonuçları

BOYUTLAR		KARELER TOPLAMI	DF	KARELER ORTALAMASI	F	ANLAMLILIK
SEZGİSEL	GRUPLARARASI	9,532	6	1,589	2,169	,046
	GRUPLAR İÇİ	229,207	313	,732		
	TOPLAM	238,739	319			
AKILCI	GRUPLARARASI	2,853	6	,476	,636	,701
	GRUPLAR İÇİ	233,879	313	,747		
	TOPLAM	236,733	319			
BAĞIMLI	GRUPLARARASI	6,763	6	1,127	1,786	,101
	GRUPLAR İÇİ	197,491	313	,631		
	TOPLAM	204,254	319			
ÇEKİNGEN	GRUPLARARASI	5,037	6	,840	,647	,693
	GRUPLAR İÇİ	406,424	313	1,298		
	TOPLAM	411,462	319			
DOĞAL	GRUPLARARASI	5,247	6	,874	1,002	,424
	GRUPLAR İÇİ	273,109	313	,873		
	TOPLAM	278,355	319			

Tablo 9 de gösterilen bulgulara göre, karar alma stilleri boyutlarından akılcı, bağımlı, çekingen ve doğal alt boyutları ile anlamlı farklılık yokken, sezgisel alt boyutu ile anlamlı farklılık görülmektedir. Bu nedenle H8 hipotezi kısmi olarak kabul edilmiştir.

Tablo 11: Kardeş sayısı ile sezgisel karar alma boyutu arasında ki farklılıklar

	I KAREŞ SAYISI	J KARDEŞ SAYISI	ORTALAMA FARK	STANDART SAPMA	ANLAMLILIK	%95 GÜVEN ARALIĞI	
						ALT SINIR	ÜST SINIR
SEZGİSEL	1	0	-,20152	,16090	,211	-,5181	,1151
		2	-,32285*	,123174	,010	-,5663	-,0794

		3	-,41074*	,14536	,005	-,6967	-,1247
		4	,13182	,28067	,639	-,4204	,6841
		5	,03182	,31158	,919	-,5812	,6449
		6+	,16818	,25802	,515	-,6758	,3395

Tablo 8’de farklılığın kaynağını bulmak için yapılan LSD testi sonucu gösterilmektedir. Yapılan LSD testine göre kardeş sayısı 1 olanların sezgisel karar alması 2 ve 3 olanlara göre farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmaya göre 3 kardeşi olan öğrenciler 2 kardeşi olan öğrencilere göre daha sezgisel karar alma eğiliminde olduğu, 2 kardeşi olanlar ise 1 kardeşi olanlara göre daha sezgisel karar alma eğiliminde olduğu görülmektedir. Sonuç olarak H8 hipotezi kısmi olarak kabul edilmiştir.

Sonuç

Araştırmaya başlanırken oluşturulan hipotezlerde cinsiyet, medeni durum, çalışma durumu, eğitim durumu, gelir, fakülte yaş ve kardeş sayıları ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık olduğu düşünülerek hipotezler oluşturulmuştur. Yapılan anket çalışması ve analizler sonucunda kadın ve erkek öğrenciler arasında karar alma stillerinde anlamlı farklılık olduğu görülmüştür. Bu farklılık boyutlar üzerinde incelendiğinde kadınların daha sezgisel davrandıkları görülmektedir. İncelenen araştırmalarda bu farklılığın çoğunlukla biyolojik olduğu düşünülse de asıl sebebinin ataerkil toplum yapısının kadınlara atfettiği görevler ve sorumluluklar sebebiyle sezgiselerine olan güvenin erkeklere oranla daha fazla olduğu savunulmaktadır (Öztürk, 2012:3). İncelenen bir diğer çalışma da kadın erkek arasında, karar alma stillerinden sadece sezgisel karar alma boyutunda kadınların lehine anlamlılık olduğu görülmüştür (Soyer ve diğerleri, 2021:1845). İncelenen çalışmalar bu araştırmada çıkan sonuçları destekler niteliktedir.

Bir diğer anlamlı farklılık ise öğrencilerin kardeş sayıları ile karar alma stillerinin etkilendiğidir. Bu farklılık incelendiğinde hem kardeş sayıları arasında hem de boyutlar arasında farklılık olduğu görülmüştür. Kardeşi olmayanlar ve 4, 5, 6ve deha fazla kardeşi olanlar arasında bir farklılık yokken 1 2 ve 3 kardeşi olanlar arasında anlamlı farklılık oluşmuştur. Bu farklılaşma ise sadece sezgisel karar alma boyutunda meydana gelmiştir. Bu sonuca göre 3 kardeşi olan öğrenciler 2 kardeşi olan öğrencilere göre, 2 kardeşi olan öğrenciler de 1 kardeşi olan öğrencilere göre daha sezgisel karar alma eğiliminde oldukları görülmüştür.

Öğrencilerin medeni durumu, çalışma durumları, eğitim durumları, fakülte ve yaş dağılımı gibi demografik özellikleri ile karar alma stilleri arasında anlamlı farklılık olmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. AKAYTAY A. (2004), 'Karar Verme Sürecinde Maliyet Verilerinin Rolü: ABC Makine ve Ticaret Sanayi A. Ş. Uygulaması', Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya.
2. ALPUGAN Oktay ve diğerleri, İşletme Ekonomisi ve Yönetimi, İstanbul 1995, ss:205-225
3. ALVER B. (2004), 'Psikolojik Danışma ve Rehberlik Eğitimi Alan Öğrencilerin Empati Beceri Ve Karar Verme Stratejilerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi', Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı:10, ss: 185-195.
4. AVŞAROĞLU, S. (2007). Üniversite Öğrencilerin Karar Vermede Özsaygı, Karar Verme ve Stresle Başa Çıkma Stillерinin Benlik Saygısı ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
5. BAKAN B. ve BÜYÜKBEŞE T. (2008), "Katılımcı Karar Verme: Kararlara Katılım Konusunda Çalışanların Düşüncelerine Yönelik Bir Alan Çalışması", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.13, S.1, s. 32
6. ÇOBAN A. E. Ve HAMAMCI Z. (2006), 'Kontrol Odakları Farklı Ergenlerin Karar Stratejileri Açısından İncelenmesi', Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt:14, Sayı:2, Ss:394-400
7. DEVELİOĞLU M. (2006), 'Problem Çözme Becerileri Yüksek ve Düşük Olan Üniversite Öğrencilerinin Karar Verme Stratejilerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi', Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara
8. DURMUŞ İ. (2019) 'Yöneticilerin İşlerine Yönelik Tutumları, Karar Verme Tarzları ve Modern Ahilik Davranışları' Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, cilt:8, sayı:16, ss:17-22
9. EMHAN A. (2007), 'Karar Verme Süreci Ve Bu Süreçte Bilişim Sistemlerinin Kullanılması', Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı: 21 Ss. 213-220
10. GİGERENZER G. (1996), 'Reasoning the fast and frugal way: Models of bounded rationality'. Psychological Review Cilt: 103, Sayı: 4, ss: 660-665
11. GÜRÇAY, S. (1998), 'Bazı Kişisel Değişkenler: Algılanan Sosyal Destek ve Atılganlığın Karar Verme Stilleri İle İlişkisi', Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, cilt:2, sayı:9, ss:12-16.
12. HALİS M. (2002), "Karar Verme Eyleminin Davranışsal Temelleri- Görgül Bir Uygulama", Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı:14, 49 – 64.
13. KESKİNOĞLU M. Ş. , KALI SOYER M. VE İME Y. (2020), 'Akılcı ve Sezgisel Karar Verme Stilleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması' Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, cilt:10 Sayı:16 ss:2-5
14. KOÇEL, T. (2003). İşletme Yöneticiliği, Yönetim ve Organizasyon-Organizasyonlarda Davranış Klasik-Modern-Çağdaş Yaklaşımlar, İstanbul.
15. MANN L. , HORMONI R., ve ROVER C. (1989), 'Adolescent decision making: the development of competence', Journal of Adolescence, 12, 265-278.

16. OMAROV Z. (2016), 'Tüketici Karar Alma Stilleri: Türkiye Ve Azerbaycan Arasında Bir Karşılaştırma' Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi Ve Pazarlama Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
17. ÖZTÜRK Z. A. (2012), 'Uluslararası Siyasette Ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın' Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt:3 Sayı:1, Ss:1-33
18. PATIR, S.(2009). "Faktör Analizi ile Öğretim Üyesi Değerleme Çalışması". Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23(4), 69-86.
19. PHİLLİPS, S.D, PAZİENZA, N.J.C. FERRİN, H.H. (1984). Decision-Making Styles and Problem- Solving Appraisal. Journal of Counseling Psychology, , 497-502.
20. RADFORD, M. H. B., MANN, L. ve OHTA, Y. (1993). Difference between Australian and Japanese students in decisional self-esteem, decisional stress and coping styles. Journal of Cross-Cultural Psychology. 24(3): 284-298
21. SARDOĞAN E.M., KARAHAN, F., T., KAYGUSUZ, C. (2006) " Üniversite Öğrencilerinin Kullandıkları Kararsızlık Stratejilerinin Problem Çözme Becerisi, Cinsiyet, Sınıf Düzeyi ve Fakülte Türüne Göre İncelenmesi" Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, 78 – 97.
22. KALI SOYER M. KESKİNOĞLU, M. Ş. VE İME, Y. (2021). 'Kişilik Özelliklerinin Karar Verme Stilleri ve Yaratıcı Düşünmeyi Yordama Düzeyleri' . İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:22 Sayı:2 , Ss:1828-1863
23. TANRIÖĞEN, A. ve TÜRKER, Y. (2019). "Rotterdam Duygusal Zekâ Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması". Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 47, 345-366.
24. TATLILIOĞLU K. (2010) 'Farklı Öz-Anlayış Düzeylerine Sahip Üniversite Öğrencilerinin Karar Vermede Özsaygı, Karar Verme Stilleri ve Kişilik Özelliklerinin Değerlendirilmesi' Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Psikolojik Danışma Ve Rehberlik Bilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi.
25. TEKİN Ö. (2009), 'Yönetimde Karar Verme: Batı Antalya Bölgesinde Bulunan Beş Yıldızlı Otel İşletmelerindeki Çeşitli Departman Yöneticilerinin Karar Verme Stillerini Tespit Etmeye Yönelik Uygulamalı Bir Araştırma', Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya.
26. TUNCEL M. YILDIZ S. YILDIZ K. YAVUZ R. (2018), 'Öğretmen Adaylarının Kişisel Kararsızlık ve Eleştirel Düşünme Motivasyonları', Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:18, Sayı:2, Ss: 1127-1129
27. YILDIZ, D. ve UZUNSAKAL, E. (2018). "Alan Araştırmalarında Güvenilirlik Testlerinin Karşılaştırılması ve Tarımsal Veriler Üzerine Bir Uygulama". Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 14-28.

SANAT İLE MODANIN HARMANLANMASINDA, TASARIMCI HUSSEİN CHALAYAN'IN YORUMU

Gül AYDIN¹

Özet

Çeşitli kaynaklardan beslenen modanın son yıllarda özellikle sanat akımlarından etkilenmiş olduğundan bahsedilebilmektedir. Araştırmanın konusunu; giyim, moda ve sanat kavramları ışığında Konstrüktivizm giysi tasarımlarını etkileme durumu, konstrüktivizm etkisinde uygulanmış bir kadın giysi tasarımı uygulaması oluşturmaktadır. Araştırma Konstrüktivizmin moda dünyasındaki yerini, Konstrüktivizmin ve modanın etkileşim durumu, Konstrüktivizmin etkisinde gerçekleştirilmiş kadın giysi tasarımları özelinde araştırılması ve Konstrüktivizmin temel ilkelerinden esinlenerek bir kadın giysi tasarımı uygulamasının gerçekleştirilmesi oluşturmuştur. Sanal olarak üretilen desen, modacılar da hızı, gerçekçiliği ve sanal gerçekliği sorgulama eğilimi yaratmıştır. Yirmi birinci yy. 'da kavramları sorgulamak sanatta ve tasarım alanında değişim gösteren yöntemlere teşvik eden bir gücün temsili olmuştur. İçinde bulunduğumuz dönemde hız kavramıyla ve dijital baskı imkânlarıyla kıyafete taşınmış olan günümüz giyim tasarımcılarından olan Hussein Chalayan hız sonucu olumsuz sonuçlara sebebiyet veren, çarpışmakta olan araçları, estetik bir boyut ile dijital baskı olarak oluşturmuş ve koleksiyonunda latekse biçim vererek hız kavramının kıyafet üstünde oluşan etkiyi yani dondurulmuş 'anı' tasvir ederek 'zaman' olgusunu sorgulamaktadır. Hussein Chalayan çağdaş bir moda tasarımcısı aynı zamanda modayı sanat düzeyine çıkararak dünyaca ünlü bir isim olduğu için bu çalışmada kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moda, Sanat, Konstrüktivizm, Giysi Tasarımı.

DESIGNER HUSSEIN CHALAYAN'S INTERPRETATION ON BLENDING ART AND FASHION

Abstract

It can be mentioned that fashion, which is fed from various sources, has been especially influenced by art movements in recent years. The subject of the research; Influence of Constructivism clothing designs in the light of clothing, fashion and art concepts constitutes a women's clothing design practice applied under the influence of constructivism. Research Constructivism's place in the world of fashion, the interaction of Constructivism and fashion, the research of women's clothing designs made under the influence of Constructivism, and the implementation of a women's clothing design application inspired by the basic principles of Constructivism. Virtually produced pattern has created a tendency for fashion designers to question speed, realism and virtual reality. Twenty-first century. Questioning concepts in art and design has been a representation of a power that encourages changing methods. Hussein Chalayan, one of today's clothing designers who brought them to clothes with the concept of speed and digital printing possibilities in the current period, created the colliding vehicles, which cause negative results as a result of speed, as digital printing with an aesthetic dimension. It questions the phenomenon of 'time' by describing 'moment'. Hussein Chalayan is a

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Giyim Üretim Teknolojisi Programı Bölüm Başkanı, 0000 0003 1830 681X

contemporary fashion designer as well as a world-renowned figure who raises fashion to the level of art, so it has been extensively studied in this study.

Keywords: Fashion, Art, Constructivism, Clothing Design.

1.GİRİŞ

Moda, kaynaklarda çok anlamlılığı ile karşımıza çıkmaktadır. Bir kıyafet, bir hareket, bir aksesuar ve bunlarla ilgili davranış ve eğilimler moda kapsamında anılabilmektedir. Birçok endüstri markasının, büyük sermayelerle, yüksek değerlerde giyim malzemesi ürettiği ve bunların özellikle varlıklı sınıfın ilgisine hizmet ettiği görülmektedir. Modada olduğu gibi sanatta da yapıtların belli bir kesime hitap ettiği, kültürel bir yapısı olduğu düşünülecek olursa, sanattaki kültürel olguların özerk sanat veya kitlelerin tükettiği sanat olarak nasıl belirginleştiği açıklanabilmektedir. Modanın sanattaki benzerliklerini gözlemlediğimiz zaman sanat yapıtlarının alt kültüre inerken adımladığı basamakları, özerk iken nasıl kitlelerin tükettiği ürünler haline geldiğini görebilmekteyiz. Endüstri, moda malzemelerini reklam ve pazarlama stratejileri ile tüketime sunmaktadır. Moda kültürü, bu reklam ve pazarlamalar sayesinde herkesin tüketmek istediği ve mübadele için yarıştığı bir alışveriş malzemesi haline gelmiştir. Bu aşamada küreselleşen dünya alt kültürün de kapısını çalmaktadır ve alt kültür için de bir moda oluşturmaktadır. Fakat bu moda, üst kültür modasının ancak bir yansımasını oluşturmaktadır. Artık moda, üst sınıfın tüketimine hazır hale getirilen malzemelerin yansıması, bir benzeri veya kaba bir tabirle 'çakması' olarak karşımıza çıkmaktadır. Endüstride üst kültür için üretilen malzemeler, alt kültüre muadili üretimlerle indirilmiş olmaktadır. Aynı olgu sanatta da karşımıza çıkmaktadır. "Hafif sanat özerk sanatı gölge gibi izlemiştir" (Adorno 2007: 17).

Günümüzde her an yeni bir moda çıkabilmekte ve bir öncekini yerle yeksan edebilmektedir. Her başlatılan harekete moda adı verilebilir. Bu bakış açısı ile moda, *Sanatın İcadı* kitabının giriş bölümünde "Bugün neredeyse her şeye 'sanat' diyerek işin içinden sıyrılabilirsiniz" (Shiner, 2013: 19) sözleri ile çok benzerlik taşıyan bir olgu oluşturmaktadır. Sanatın ve modanın adının bu her konuda kullanılabilirliği ve aynı oranda, aslında ne olduğu konusunun çokça tartışıldığı gerçeği açıkça görülmektedir. Sanatın ve modanın adının her şey için rahatlıkla kullanılabilmesini bir taraftan tartışırken, bir taraftan da tüketiminin dayatıldığı bir mantalitenin tartışıldığını görmekteyiz. Kitlelerin tükettiği bir sanat veya moda anlayışı mı? Özerklik kaygısı güden, üst sınıfın ilgilendiği bir sanat veya moda anlayışı mı? Bu soruları soran ve tartışan bilimsel çalışmaların bir araya getirilerek bu araştırmaların sunulması neticesinde, farklı bir bakış açısı geliştirmek önem arz etmektedir. Sermaye amacı ile farklılaşan, değişen belki de metalaşan sanata ve moda bu pencereden bakılabilmesi düşünülmektedir.

2. MODA VE SANAT ETKİLEŞİMİ

Moda sanatla çok bağlantılıdır. Bazı eleştirmenler tarafından moda tasarımcıları sanatçı olarak görülmüş, moda tasarımcılarından bazıları da kendilerini terzilikten ayrı tutarak sanatsal bir icracı olduğunu öne sürmüştür (Özüdoğru, 2015: i). Modanın sanattan etkilendiği ile ilgili birçok örnek vardır. Bazı modacılar sanatla ve sanatçılarla iç içe olmuş

sanatsal hareketler sergilemişlerdir. Doğrudan sanat akımlarında bulunmasalar veya bu akımların usullerini kullanmasalar bile sanat yaşamının tam ortasında bulunmuşlar ve sanatın sosyal alandaki etkisini görmüşler ve kullanmayı bilmişlerdir. Charles Frederick Worth tasarladığı giysilere etiket yapmış, Paul Poiret tasarımlarını isimlendirmiş, Coco Chanel ise etrafında sanatçıların ve ünlü film oyuncuların bulunduğu bir çevre yaratmıştır. Modacılar ürettiklerini piyasaya sürerken farklı yöntemler bulmuşlar, değişen ekonomik sistemde devamlılığını sağlayabilmek için markalarını bilinir hale getirmek ve kalıcılığını sağlamak için stratejiler denemişlerdir. Bu yöntemlerden en çok kullanılanı sanatın etkinliklerini değerlendirmek olmuştur. Paul Poiret ve Fransa'nın tasarımcıları dönemin öncü sanatını gözeten hamiler olmuşlardır. Mega koleksiyonlar derlemişler birçok sanatçıya destek vermişlerdir. Bu yapılanlar yüksek kültür dünyasına mensup olmak için yapılmıştır. Bununla birlikte, kendilerini zaten bilhassa sanatçı olarak ifade etmişlerdir. Bu stratejiler, yalnızca üst sınıfa hitap ederek varlıklı kişilere kıyafet satabilmek için değil, onun yanında popülerleşmiş yönelim ve trendleri değerlendirmek için kopyalarını ürettikleri giysileri tanıtmak reklam yapmak için kullanılmıştır. Worth tasarladığı giysileri etiketleyerek özgün replikalara, bir sanatçının ürettiği sanatsal yapıya çevirmiştir (Özüdoğru, 2015: 98-107). Poiret, moda tasarım alanında sanatçıları içine alan ortaklaşa çalışmalar geliştirmiştir. Kendini bir sanatçı olarak addetmiş, bilhassa bir sanatçı gibi sunmuştur (Atalay, 2018: 49). Tasarladığı kıyafetlerine isimler veren Poiret'in yaptığı şey o güne kadar alışılmış bir durum değildir. Poiret tasarladığı giysilere 'Bizanslı' 'Uzak Doğu' gibi isimler vererek tasarımlarını başkalaştırmış, özgünleştirmiş, tüketiciye yönelik istisnai anlamlar kazandırılmasını sağlamıştır. Kıyafetlere özel isimler verilmesi, Worth tarafından giysilere etiket yapılması ile benzerdir. Kıyafetlere etiket eklenmesi ürünlerini artık terzilik alanından kendi sanatsal bölgesine taşımasına, kendine özgü bir hava oluşturmaya neden olmaktadır. Postmodern izleri ürettiği kıyafetlerde kullanmış olan bir diğer modacı 1962 tarihinde kendine ait bir modaevi açmış olan Yves Saint Laurent olmuştur. Tüm koleksiyonlarda resim, müzik, edebiyat ve pop kültür mamullerinden detaylar görebilmekteyiz. Örnek verilecek olursa 1964 yılında çıkardığı koleksiyonları ile giysilerin üzerinde 1960 yıllarının sanatına (modern sanat) gönderme yapmış veya o eserlere direkt olarak kıyafetin üzerinde yer vermiştir. Devam eden yıllarda ise tasarladığı giysilerde farklı sanatsal hareketlere gönderme yapmıştır ve resim sanatçılarının tablo resimlerine yeni baştan yorumlar katmıştır.

Laurent'in tasarladıkları postmedernizm anlayışının eklektik özelliklerini taşımaktadır (Özüdoğru, 2015: 109-137). Sanat akımlarına göndermeler yapmak sanatsal yapıtları bizzat kıyafetlere taşımak modanın kendini sanattan faydalanarak ifade etme biçimine dönüşmektedir. Modacıların aynı zamanda sanatçıların resimlerinden derledikleri koleksiyonlara sahip olmaları sanatçıların yakınlık kurmaları hatta müzeler açmaları ve destekçi olmaları sanat ve modanın kültürel anlamda yakınlığını ifade etmektedir.

"Prada ve Cartier kendi müzelerini kurmuşlar ve birçok müzelerin sponsorluğunu da üstlenmişlerdir. Aynı zamanda buralarda sergi açma şansını yakalamışlardır. Moda evlerinin sanat kurumlarında yer almak istemelerinin arkasında yatan düşünce, bu kurumların büyük simgesel anlamlar taşımalarıdır. "Bunun sonucunda ise eğer bir nesneye simgesel bir değer katmak istersen bunun en kolay yolu nesneyi büyük simgesel değerleri olan başka bir

nesnenin yanına koymaktır, çünkü değer bulaşıcıdır". Genellikle modanın en sanatsal yönü kendini sergileme biçimi olmuştur. Moda markaları ile sanatçılar arasındaki ilişkisi, moda binalarında da görülmektedir. Özellikle moda markaları, binalarını sanat müzelerine yakın yerlerde konumlandırarak, sanatın bulaşıcı değerinden de faydalanmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bir zamanlar müze ve galeriler ile dolu olan New York'un Soho bölgesinde mağazaların sayısının artması gerçeğinden görülebilir. PRADA, Epicenter Mağazasını New York'un Guggenheim şubesine yerleştirilmiş ve mağazayı Guggenheim'in sahip olduğu özel değere bulaştırmak için müze gibi iç ortamı da korumuştur. Paris'te bulunan Louis Vuitton, Pompidou Merkezi ve Orsay Müzesi ile aynı blokta yer almış ve turistik yer haline getirilmiştir. Amiral gemisi mağazaları tarihsel olarak mevcut bir şehir merkezinde veya bölgesinde canlandırılmaktadır. Dolayısıyla o bölgeleri de canlandırmakta, süreç içerisinde sosyo-ekonomik koşulları da iyileştirmektedir" (Atalay, 2018: 48).

Sanatın değerinin bulaşıcı olduğu düşüncesinin yanında kültür pratiklerinin benzerlikleri bu hususta dikkate alınması gereken bir unsur olabilir. Moda ve sanat kültürel anlamda çok yakın kavramlardır denilebilir. Bu yüzden konum olarak birbirlerine yakın olmaları olağan durmaktır. Bu yakınlığı fiziki boyutun üzerinde bir boyuta taşıyan bazı modacılar bazı sanatçılarla ortak işler çıkarmışlardır.

Elsa Schiaparelli sanat ve modada uygulamalar yapan bir isimdir. Salvador Dali'yle beraber ürettiği çok bilinen "Ayakkabı Şapkası" ve "Istakoz Elbisesi" modanın ve sanatın ortak çalışmalarının tarihinde kırılma noktası olarak gösterilebilir (Atalay, 2018: 51).

2001 yılında Louis Vuitton ve grafiti sanatçısı Stephen Sprouse anlaşması sonrası birden fazla tasarımcı iş birlikleri ile yepyeni üretimler yapmıştır. Prada ise 2008 yılında resim sanatçısı James Jean ile birlikte çalışmalara başlamış ve hala çalışmaktadır. Yine 2012 tarihinde illüstrasyon sanatçısı Richard Haines ile anlaşmış ve tişört tasarımları yapılmıştır (Atalay, 2018: 52- 56).

Moda sanata olan ilgisi ve göndermeleri yanında bazen tamamen kendi kavramsal sorgulamalarını yapmaktadır. Ve bu doğrultuda uygulamalara yönelmektedir. Yavaş moda adı ile de anılan sürdürülebilir tekstil ifadesi; modanın her mevsim yeni şeyler aramasını ve şekilci yapısını sorgulamıştır (Türkmen, 2012: 61). Bu sorgulama teknolojinin hızı ve üretimi de hızlandırmasının getirisi olarak çevre kirliliği ve görüntü kirliliğinden arınmak gibi bir amaç edinmektedir. Sanal olarak üretilen desen, modacılar hızı, gerçekçiliği ve sanal gerçekliği sorgulama eğilimi yaratmıştır. Yirmi birinci yy. 'da kavramları sorgulamak sanatta ve tasarım alanında değişim gösteren yöntemlere teşvik eden bir gücün temsili olmuştur. İçinde bulunduğumuz dönemde hız kavramıyla ve dijital baskı imkânlarıyla kıyafete taşınmış olan günümüz giyim tasarımcılarından olan Hussein Chalayan hız sonucu olumsuz sonuçlara sebebiyet veren, çarpışmakta olan araçları, estetik bir boyut ile dijital baskı olarak oluşturmuş ve koleksiyonunda latekse biçim vererek hız kavramının kıyafet üstünde oluşan etkiyi yani dondurulmuş 'anı' tasvir ederek 'zaman' olgusunu sorgulamaktadır (Öpöz ve Üstüner: 252). Hussein Chalayan çağdaş bir moda tasarımcısı aynı zamanda modayı sanat düzeyine çıkararak dünyaca ünlü bir isim olduğu için ayrı bir başlıkta daha kapsamlı incelenecek ve çalışmalarına yer verilecektir.

Sanatta akımlar modasal eğilimler olarak incelenebilmekte ve her bir akım aslında yeni bir eğilim, bir moda süreci olabilmektedir. Ortaya çıktığı dönemde sanat dünyasını etkisi altına alan, tartışmalara konu olan bazı sanatsal eğilimler aynı zamanda moda ile etkileşimde olmuşlardır. 1907 tarihinde ortaya çıkmaya başlayan kübist resimler ve kübizm akımı birden fazla modacıyı etkilemiştir. Modacılar düşüncelerini giysinin hammaddesinden, kumaşların yüzeyinden yola çıkarak üç boyutlu kıyafete çevirmede, çok kesik ve keskin formları kullanmışlar ve kıyafeti oluşturan kumaşların yüzeyinde kübist formlardan yararlanmışlardır. Kübizm akımının modada tezahür temsilcisi olan Gabrielle Chanel'dir. Chanel ve Picasso ilk olarak Picasso'nun dekorasyonluğunu yapmış olduğu 'Antigone' isimli oyun için Chanel'in kostüm tasarlaması ile birbirlerinin çalışmalarından etkilenmişlerdir. Chanel ilk kare desenli palto tarzını geliştirmiş, tasarladığı krepdöşin elbise modanın magazin sayfalarında yer almıştır (Dereboy; 2008: 46).

De stilj akımının moda ile etkileşimi akımın felsefi görüşü, özgünlük ve stil bağlamında uygulanabilmesi, enerjik renkler, keskin hatlar günümüz moda endüstrisini de etkilemiştir. Moda tasarımcılar neo-plastik sanat hareketini, kullanılan renk ve uygulanan tarzları retro tutumla moda alanına uyarlamışlardır. Koleksiyonlarında genelde esinlendikleri sanat hareketlerinin öncülerinin isimlerini ürettikleri kıyafetlerde kullandıkları gözlemlenmiştir (Engin, 2013: 201).

Modanın sanatsal yönlerini, sanatla ve sanatçı ile olan iletişiminden anlayabilmek mümkündür. Sanatın modasal yönlerini ise her dönem yeni bir akımda görebilmek mümkündür. Bu sanatsal modalar, modayı da etkileyerek modanın sanatsal yönlerini geliştirmiştir.

3. SANATSAL MODA ÜRETİCİSİ HÜSEYİN ÇAĞLAYAN

21. yüzyılda modayı kavramsal çerçevede sanatsal bir araç olarak kullanan Çağlayan modanın çağdaş sanattaki yansımalarına örnek olabilecek nitelikte çalışmalar yapmaktadır.

Yaratıcılığın ortaya çıktığı küresel moda sisteminin homojenleştirilmiş ortamında farklılaşma neredeyse formlara ve silüetlere indirgenmiş ve giyim metaya dönüşmüştür. Çağlayan imaj odaklılığa karşı direnerek giysilerin anlamlarını yeniden anlamlandırmak ve ontolojilerini değiştirmek için bir yapı sökümü gerçekleştirerek moda endüstrisine kavramsal tavrıyla yaklaşımını başkalaştırmıştır. Anlam inşa etmek için Çağlayan üç farklı kavramsal yol geliştirmiştir. Bu yollar; toplumsal bir soruna, sembolik bir anlatıya ya da fenomenolojik bir etkinliğe değinmektedir. Tüm bu yollarda fikir; disiplinler arası tasarımının merkez üssüdür. (Kipöz, Güner, 2011: 329)

Hüseyin Çağlayan 1970 yılında Lefkoşa'da doğan Kıbrıslı bir Türk'tür. 1993'de Londra Central St. Martins Güzel Sanatlar Üniversitesi Moda Tasarımı bölümünden mezun olmuştur. Mezuniyet koleksiyonu olan "Tangent Flows" ile kendini yenilikçi bir tasarımcı olarak lanse ettirmiştir. Bu koleksiyon gösteriden hemen önce çıkarılmış gömülü kıyafetlerden oluşmaktadır. Bu kıyafetler demirlerle birlikte aylarca mezarda beklemiş ve çıkarıldığında demirin oksitlenmesi ile paslanmış, çürümüş, ipek giysiler olarak sergilenmiştir.

Resim 1. Hussein Chalayan, *Tangent Flows* 1993 /
<http://lamy92.blogspot.com/2012/03/hussein-chalayan-buried-collection.html> 09.10.2022
tarihinde erişilmiştir

Resim 2. Hussein Chalayan, *Tangent Flows* 1993 /
<http://chelseamaterialstudy.blogspot.com/2015/10/1-hussein-chalayan-tangent-flows.html?m=1> 09.10.2022 tarihinde erişilmiştir.

1994 yılında oluşturduğu ilk ticari koleksiyonundan bugüne dek hep daha fazlasını üretmiştir. Kavramsal ve vizyoner çalışma yaklaşımını kaybetmeden otuzdan fazla hazır giyim koleksiyonu oluşturmuştur. Çağlayan için kavramsal ve vizyoner yaklaşım disiplinler arası alanlar olmuştur. Çalışmalarında teknolojiden, bilimden, felsefeden, ilham almaktadır. Antropoloji, siyaset, mimarlık Çağlayan için tarihi kostümlerine veya sanat eserlerine görsel ilham referansı olmuştur. Çağlayan iki kültürel kimlik arasında kalmıştır. Kıbrıslı ve İngiliz karmaşıklığı, çoklu etnik ve kültürel kimliklerle yaşamak onu şu temalara yöneltmiştir: milliyet, göç, mülteciler, zorla yerinden edilme ve etnik temizlik. 2000 yılında sergilediği Sonbahar/Kış için “After Words” koleksiyonu etnik-kültürel bir tema barındırmaktadır ve

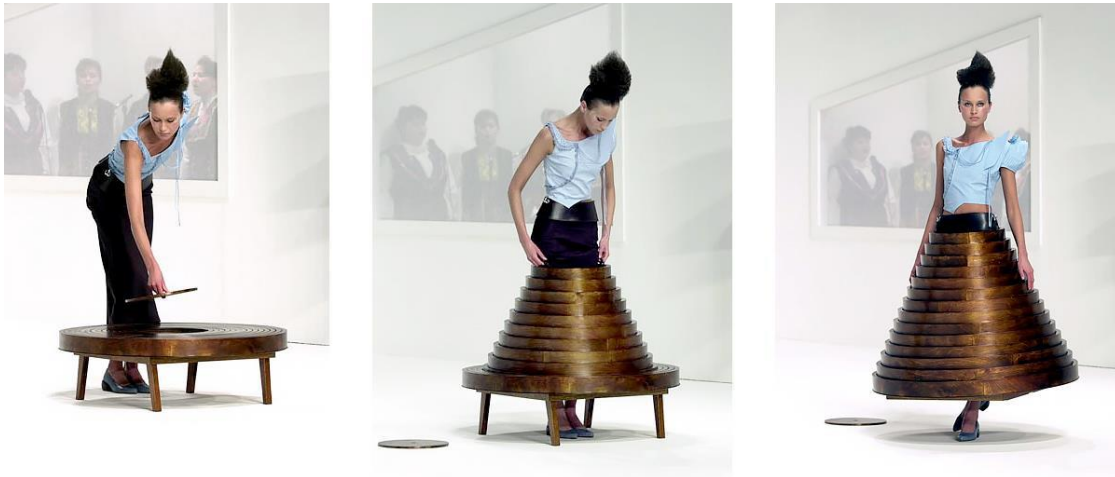
savaşın dehşeti üzerine güçlü bir siyasi mesaj niteliğindedir. Bu koleksiyonu ile 1974'de Kıbrıs'ta yaşanan anlaşmazlık ve etnik temizliği anlatmaktadır. Çağlayan bu koleksiyonunu tipik bir podyum şovunun dışına çıkarmış ve sanatsal olarak tanıtmıştır. Performansı sahnelemek için Londra'daki tiyatro Sadler's Wells'i kullanmıştır. Bu performans bir kişiyi temsil eden beş kişinin sandalyelere oturmasıyla başlar. Ortada yuvarlak bir sehpa vardır. Modeller sahneye çıktıktan sonra sandalyelere gizlenmiş kıyafetleri giyerler. Sonradan gelen diğer kişi sehpanın ortasına geçerek eteğe dönüşen sehpayı üzerine giyer. Mobilyalar giyilebilir parçalara dönüşmektedir. Çağlayan savaş esnasında insanların eşyalarını da kendileri ile götürmenin bir yolunu düşündüğünde bu çalışmayı meydana getirir.

Resim 3. Hussein Chalayan, *Tangent Flows* 1993 /
<http://chelseamaterialstudy.blogspot.com/2015/10/1-hussein-chalayan-tangent-flows.html?m=09.10.2022> tarihinde erişilmiştir.

Resim 4. Hussein Chalayan, *Tangent Flows* 1993 / <http://chelseamaterialstudy.blogspot.com/2015/10/1-hussein-chalayan-tangent-flows.html?m=09.10.2022> tarihinde erişilmiştir.

Resim 5. Hussein Chalayan, *Tangent Flows* 1993 / <https://platplusforms.com/platform-28/exhibitions/wearables/272-afterwords-by-hussein-chalayan> (09.10.2022 tarihinde erişilmiştir).

Çağlayan'ın estetik anlayışı açıktır: o, Konstrüktivizm'den ve onun anlayışından ilham almaktadır. O kaygı duygularını uyandırmaktan çok gösterinin yapıldığı sahnede olduğu gibi odanın beyazlığı, minimal yaklaşımlar ve sakin ruh halleri ile mültecilere bir sığınak sunmaktadır. Bahsettiği sığınmacılar için bir sığınak tasarlamaktadır. Giderken yanlarında mal varlıklarını da götürebilmek için bir şans vermek istemektedir. Yerinden olma sorununa çözüm tasarlamaktadır, ailesine ve halkına bu çözümü bu yolla sunmaktadır. Hüseyin Çağlayan bir diğer koleksiyonu olan, "Ambimorphous" da (2002), yine etnik kökenler ve iki kültürle başa çıkma konusunda kişisel deneyimlerini yorumlamaktadır. Doğu (Türk) ve Batı (İngiliz) arasında kalmıştır ve bunu sanat ve moda aracılığı ile yansıtmaktadır. Bu koleksiyonda geleneksel bir Türk kıyafeti kullanılmaktadır. Podyumda yürüyerek bize doğru gelen modelin üzerinde bu geleneksel Türk kıyafeti vardır. Sonrasında gelen modelin üzerinde bu geleneksel kıyafetin belli kısımlarında siyah kumaşlar bulunmaktadır. Bir sonraki modelde siyah kısımlar daha da artmaktadır. Geleneksel Türk kıyafeti yavaş yavaş siyah, modern bir batı ceketine dönüşmektedir. Bu süreç dönüşümlü olarak geleneksel elbiseye geri dönmektedir (Vrencoska, 2009: 873-877).

Resim 6. Hussein Chalayan, "Ambimorphous" 2002 /

https://www.researchgate.net/figure/21-Hussein-Chalayan-Abimorphous-Ready-to-Wear-collection-Autumn-Winter-2002_fig12_259267080 09.10.2022 tarihinde erişilmiştir.

Çağlayan günümüzde hız kavramını, hız kavramının olumsuz sonuçlarından doğan çarpışma anlarını hızın kıyafetler üzerinde bıraktığı etkiyi 'an'ı dondurarak ifade etmiş ve zaman kavramını sorgulamıştır. Hussein Chalayan, "Speed", 2009 ilkbahar/yaz koleksiyonunda hızın dondurulmuş halini görmekteyiz (Öpöz ve Üstüner: 252).

Resim 7. Hussein Chalayan, "Ambimorphous" 2002 /
<https://www.trendhunter.com/trends/speed-inspired-dresses-inertia-collection-by-hussein-chalayan> 09.10.2022 tarihinde erişilmiştir.

"Bu yaklaşımlar, teknolojik hızın kolay üretilebilirliği sonucu ortaya çıkan çevresel ve görsel kirlilikten arınmayı önermektedir. Sanal ortamda yapılan desenler tasarımcıların hız-gerçeklik-sanal gerçeklik gibi kavramları sorgulamaya itmiştir. 21. yüzyıl kavramsal sorgulamalar ile başlamış, sanat ve tasarımda değişen üsluba itici güç olmuştur. Tasarımcılar, ele aldıkları kavramı izleyen ile etkileşim kurarak yansıtmış, bu noktada teknoloji ve farklı disiplinlerle de işbirliği yapmışlardır" (Öpöz ve Üstüner: 252).

Çağdaş modada kavramsal olarak belli bir derdi savunarak Çağlayan aslında sanatsal bir moda üretmiştir. Moda için de kendi içerisinde yeni kavramlar geliştirmiş klasikleşmiş moda bir direnç geliştirmiştir. Fakat bunu yaparken tam anlamı ile bir sanatçı gibi düşüncelerini, derdini modayı bir aracı olarak kullanıp, estetik ve yaratıcı bir düzeyde izleyiciye aktarmıştır.

4.SONUÇ

Sanat ve moda arasında hem sosyal hem ekonomik hem biçimsel açıdan benzerlikler görülmektedir. Bu benzerlikler bazen toplumun sınıfsal yapısı bazen üretim ve tüketim sistemleri bazen de kültürel olgular olabilmektedir. Sanayileşmenin gelişmesi, sanatın farklı bakış açılarını geliştirerek yeni hareketler doğurmasına neden olurken moda için de yeni kapılar açmış yeni yöntemler geliştirmiştir. Makinelerin her alanda kullanılmaya başlaması üretimi ve tüketimi hızlandırmış bu hız moda tarafından kullanılırken sanat bu hızı bazen eleştirmiş bazense benimsemiş ve tüketim maddelerine, bizzat sanat eserlerinde yer vermiştir. Moda kültürel sınıf olguları çerçevesinde varlıklı tabakalara hitap ederken tabana

inme kuramı bağlamında üretim kaynakları aracılığı ile alt kültüre kadar iner her bir basamak indiğinde daha amiyane bir hal alır. Modasal ürünler sınıfsal basamakları aşağı doğru inerken üst sınıf için onun modası çoktan geçmiş olur. Sanatta ise benzeri durum kitsch ve avangart kavramlarında görülmektedir. Sanat toplumda yalnızca bir kesime hitap ederken toplumsal tabana yayılması sanatsal malzemelerin metalaşması ile olmaktadır. Küreselleşme kavramı kitle kültürü kavramı ile bağlantılıdır ve moda ürünlerinin kitlelere yönelik üretimi ve kitleler tarafından tüketimi hususunda tüm dünyaya aynı anda ulaşabilmesi kitle iletişim araçları ile daha mümkün hale gelmektedir. Aynı durum sanatın pop akımında görülmektedir. Kitle tüketim kültürü, seri üretim, aynı anda yüzlerce insansa ulaşabilmek, kitleler için tasarlanmışlık, ucuzluk, ticarilik reklam pop sanatın anahtar kelimeleridir. 1980 sonrası sanatsal akımların moda üzerindeki belirgin etkileri belirli sosyolojik unsurlar sonucunda meydana gelmektedir. Modernizm sonrası sanat, postmodern sanat olarak bilinmektedir. Yüksek sanatın popüler sanatla girift bir hale gelmesi, yüksek kültüre mensup olmayanların ayrıştırılmasının güçleştiği, eskinin ve yeninin bir arada kullanıldığı bir olgu olan postmodernizm, etkilerini modada; farklı dönemlere, yörelere, çağlara ait parçaları bir arada görebildiğimiz bir süreç olarak karşımıza çıkarmaktadır. Modada kalburüstü markaların alt kültüre ait parçaları bir araya getirerek oluşturdukları parçalar postmodern etkiler taşımaktadır. Postmodern akımın eklektik anlayışı sanatta ve modada bu şekilde cereyan etmektedir. Sanatın moda ile doğrudan etkileşimde bulunduğu birçok alan olmuştur. Bazı modacılar kendilerini bir sanatçı olarak görmüşler ve yaptıkları tasarımları özelleştirerek onlara birer sanat eseri olarak yaklaşmışlardır. Bu süreçte modacılar sanatçılarla iç içe olmuşlar yaptıkları çalışmalarda sanatçılara göndermelerde bulunmuşlardır. Aslında sanatın da modasal tarafları vardır. Her dönem farklı bir bakış açısı ile kendini güncelleyen sanat bu bakış açıları meydana çıktığı dönemde akım haline gelmiş hatta sanatçılar birbirlerini bu bakış açıları ile etkilemiş benzer işler çıkarmışlardır. Bu akımların yayılımı aslında bir modayı andırmaktadır. Günümüzde eklektik parçaları bir araya getirmek moda olmuştur derken aslında sanatsal bir akımın açıkça yayılması ve modalaşmasından bahsedilmektedir. Modanın yalnızca kıyafetleri değil her şeyin moda sayılabileceği gerçeğini göz önünde bulundurursak çıkan her akım aslında bir moda sayılabilmektedir.

KAYNAKLAR

- Atalay, V. (2018). 2000 yılı itibari ile moda-sanat etkileşimi (Master's thesis, Işık Üniversitesi).
- Dereboy, J. (2008), Moda ve 100 yılın moda tasarımcıları, Özel Güzel Sanatlar Stilizlik&Moda Ltd. Şti., Ankara
- Engin, A. (2013). Neo-plastik sanat akımı bağlamında de stijl sanat hareketi ve tekstil üzerindeki etkileri (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Hussein Chalayan, Tangent Flows 1993, <http://lamy92.blogspot.com/2012/03/hussein-chalayan-buried-collection.html> 09.10.2022 tarihinde erişilmiştir.

- Hussein Chalayan, Tangent Flows (1993),
<http://chelseamaterialstudy.blogspot.com/2015/10/1-hussein-chalayan-tangent-flows.html?m=1>, (09.10.2022 tarihinde erişilmiştir).
- Hussein Chalayan, Tangent Flows (1993), <https://platplusforms.com/platform-28/exhibitions/wearables/272-afterwords-by-hussein-chalayan>, (09.10.2022 tarihinde erişilmiştir).
- Hussein Chalayan, "Ambimorphous" (2002), https://www.researchgate.net/figure/21-Hussein-Chalayan-Abimorphous-Ready-to-Wear-collection-Autumn-Winter-2002_fig12_259267080, (09.10.2022 tarihinde erişilmiştir).
- Hussein Chalayan, "Ambimorphous" (2002), <https://www.trendhunter.com/trends/speed-inspired-dresses-inertia-collection-by-hussein-chalayan>, (09.10.2022 tarihinde erişilmiştir).
- Kipöz, Ş., & Güner, D. (2011). Conceptual Resistance of Hussein Chalayan within the Ephemeral World of Fashion. In Fashion Forward (pp. 329-341). Brill.
- Öpöz, N.& Üstüner, S. G. 21. yüzyılda teknoloji ve zanaat ile biçimlenen tekstil tasarımı. Uluslararası Sanatta Yüksek Teknoloji Kullanımı Kongresi Bildiriler Kitabı.
- Özüdoğru, Ş. (2015). 19. yüzyıldan günümüze moda ve sanat etkileşimi (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi).
- Türkmen, N. (2012). Sürdürülebilir Bir Tekstil Endüstrisi İçin "Yavaşlık" ve Alternatif Üretim Modelleri. Akdeniz Sanat Dergisi, Sayı: 8, 59-61.
- Vrencoska, G. (2009). Political statements in conceptual fashion: The voice of national sentiments as a self-reference in the ready-to-wear collections of Alexander McQueen and Hussein Chalayan. Annual Review, 2(867), 867-883.

LİBERALİZMİN ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK, MÜLKİYET VE DEVLET GÖRÜŞLERİNE DİĞER İDEOLOJİLERİN ELEŞTİRİLERİ

Göktuğ ŞEKER¹

Özet

Liberal ideoloji, geçmişi on yedinci asra kadar giden en eski ideoloji biçimlerinden bir tanesidir. Fakat liberalizm ortaya çıktığı süreçten itibaren sosyal ve iktisadi gelişmelerden etkilenmesiyle çeşitli dönüşümler yaşamış ve değişik biçimlerde karşımıza gelmiştir. Bu araştırmada liberal ideolojinin devlet, mülkiyet ve üretim ilişkileri, egemenlik biçimleri ve siyasal sistem ile özgürlük ve eşitlik kavramlarına bakışı ayrıca da bu kavramlara başka görüşler ve düşünürler tarafından yapılan eleştirilere değinilmiştir. Öncelikle liberalizmin kavramsal çerçevesinden yola çıkılmıştır. Ardından da siyaset felsefesi açısından önem arz eden kavramlara liberalizmin nasıl yaklaştığı üstünde durulmuş ve liberalizmin kendi içindeki türlerinde bile bu kavramlara karşı bakış açısında nasıl bir değişim ve dönüşüme uğradığı açıklanmıştır. Son olarak da çeşitli görüşler tarafından bu durumun ne gibi eleştirilere maruz kaldığı ortaya koyulmaktadır. Bu çalışma nitel araştırma tekniklerinden doküman incelemeleri yapılarak hazırlanmıştır ve kaynak olarak da bu konuda basılmış kitaplar, yazılmış makaleler ve yayımlanmış tezlerden faydalanılmıştır. Çalışmanın temel varsayımı, çeşitli yaklaşımların devletin fonksiyonlarına, özgürlük anlayışına, eşitliğe bakışına, mülkiyet ilişkilerine ve siyasal sisteme bakış açısının incelenerek temel farklılıklar üzerinde durulmasıdır. Çalışmanın akışı ilk başta liberalizmin kısaca tarif edilmesinin ardından liberal ideolojinin özgürlük ve eşitlik kavramına nasıl baktığına değinilmesi daha sonra da Liberalizmin özgürlük ve eşitlik düşüncesinin diğer ideoloji görüş ve fikir adamları tarafından eleştirisine değinilecektir. Bu akış şeması daha sonra sırasıyla; devlet, mülkiyet ve üretim ilişkileri ve egemenlik biçimleriyle siyasal sistem kavramları da değerlendirilerek çalışmanın sonucuna ulaşılabacaktır.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Devlet, Özgürlük, Mülkiyet, İdeoloji

LIBERALISM'S VIEWS ON FREEDOM, EQUALITY, PROPERTY AND STATE, CRITICISM OF OTHER IDEOLOGIES

Abstract

Liberal ideology is one of the oldest forms of ideology, dating back to the seventeenth century. However, liberalism has undergone various transformations and has come before us in different forms as it has been affected by social and economic developments since its emergence. In this research, the view of liberal ideology on the concepts of state, property and production relations, forms of sovereignty and political system, freedom and equality, as well as the criticisms made by other views and thinkers on these concepts are mentioned. First of all, the conceptual framework of liberalism was started. Then, how liberalism approaches the concepts that are important in terms of political philosophy, and how liberalism has undergone a change and transformation in its perspective towards these concepts, even in its own types, is explained. Finally, it is revealed what kind of criticism this situation has been exposed to by various opinions. This study has been prepared by making document analyzes from qualitative research techniques, and as a source, books published

¹ İnönü Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Doktorant, gseker1903@gmail.com

on this subject, articles written and published theses have been used. The basic assumption of the study is to focus on the fundamental differences by examining the perspectives of various approaches on the functions of the state, the understanding of freedom, equality, property relations and the political system. The flow of the study will be briefly described at first, then the liberal ideology's approach to the concept of freedom and equality will be discussed, and then the criticism of liberalism's freedom and equality idea by other ideological views and ideas will be discussed. This flow chart is followed by; The results of the study will be reached by evaluating the concepts of state, property and production relations and forms of sovereignty and political system.

Keywords: Liberalism, State, Freedom, Property, Ideology

GİRİŞ

Liberal ideoloji düşüncesi, ilk ortaya çıktığı günden beri ayırım yapılmasına, baskı kuran politik erke, din egemenliğine bir karşı gelme biçiminde rol üstlenmiştir. Fakat geçen zamanla beraber farklılaşma geçirmiş ve değişik biçimlerde değerlendirmeleri karşımıza çıkmaktadır. "Liberalizm ve Eleştirisi" adlı araştırma liberal ideolojinin on yedinci asırda ortaya çıkmasından bugüne kadar diğer görüşlere ve kavramlara karşı izlediği tutum ve liberalizmin kendi içinde bile bu kavramlara bakışın nasıl bir değişim ve dönüşüme uğradığı ayrıca çeşitli görüşler tarafından bu durumun ne gibi eleştirilere maruz kaldığı ortaya koyulmaktadır. Çalışmanın temel varsayımı, çeşitli yaklaşımların devletin fonksiyonlarına, özgürlük anlayışına, eşitliğe bakışına, mülkiyet ilişkilerine ve siyasal sisteme bakış açısının incelenerek temel farklılıklar üzerinde durulmasıdır. Çalışmanın akışı ilk başta liberalizmin kısaca tarif edilmesinin ardından liberal ideolojinin özgürlük ve eşitlik kavramına nasıl baktığına değinilmesi daha sonra da Liberalizmin özgürlük ve eşitlik düşüncesinin diğer ideoloji görüş ve fikir adamları tarafından eleştirisine değinilecektir. Bu akış şeması daha sonra sırasıyla; devlet, mülkiyet ve üretim ilişkileri kavramları da değerlendirilerek çalışmanın sonucuna ulaşılabacaktır.

LİBERALİZM KAVRAMI

Liberal ideolojinin diğer ideolojilerin birkaçından daha eskiye dayanan bir mazisi bulunmaktadır. Bundan dolayı liberal ideoloji konusunda tanım yapmak zorlaşmaktadır. Liberal ideolojinin içinde farklı yaklaşımlar bulunması bununla beraber zıtlıklar içermesi birden çok liberal ideoloji tanımının olmasına neden olmuştur. Bu durumdan ötürü liberal ideoloji tanımlanırken birden fazla boyuttan değerlendirilerek, kendi içerisindeki değişikliklerin göz ardı edilmemesi icap etmektedir. Liberalizm kelimesi, İngilizce menşeli bir sözcük olan "liberty" sözcüğünün türetilmiş biçiminden oluşmuştur. Bu sözcük İngilizcede özgürlük ve hürriyet manalarını taşımaktadır (Aktan, 1995: 3). Batıda liberal sözcüğü, on dördüncü asırdan başlayarak değişik manalarda ele alınmıştır. Latince "liber" kelimesi "özgür" olan halk kesimini yani köle olmayanları anlatmak sebebiyle kullanılmaktadır. Bu durumla beraber, "liberal" kelimesi aynı zamanda yardım eden, eli açık kişilere atfedilen "cömert" manasında kullanılmaktadır. Ayrıca açık fikirliliği dile getirmek sebebiyle kullanılmış olan bir kelimedir. (Heywood, 2016: 47). Daha önce kullanılsa da "liberalizm" terimi ilk kez on dokuzuncu asrın ilk dönemlerinde politik alanda kullanılmaya başlamıştır. Bu kavram daha öncelerde İngiliz menşeli politikaları dile getirmek sebebiyle

olumsuz bir manada telaffuz edilmiştir. Sonraki dönemlerde İspanyollar tarafından liberal sözcüğü İngiltere menşeli politik olayları anlatmak sebebiyle kullanılmaya başlamıştır. Parlamenter yönetim esaslarını öne süren milletvekilleri liberales şeklinde adlandırmıştır daha sonrasında ise liberal kelimesinin kullanılışı yaygın bir hal almıştır. Asrın son dönemlerinde siyasi literatüre geçmiş olan, laissez faire laissez passer yani bırakınız yapınlar bırakınız geçsinler söyleminin yerine geçmiştir. Zaman içinde fikir hürriyetini, basın hürriyetini, ve serbest ticareti savunanları adlandırmak amacıyla kullanılan bir terim olmuştur. (Yayla, 2015: 27-28). Liberal ideoloji, değişik fikir ve yerlerde, birden fazla anlamda kullanılabilir bir kelimedir. Bu sebeple çoğunlukla keyfi bir şekilde dile getirilmektedir. Liberal ideoloji, Ortodoks Marksizm ve sosyalistler tarafından kapitalizmin meşru bir hal alması şeklinde görülmüşken, muhafazakar ideolojiye sahipler için de ahlaki görecelik şeklinde görülmektedir. Bazı durumlarda sert bir ideolojiyken bazı durumlarda da açık görüşlülük ve hoşgörü gibi olumlu görüşleri dile getirmek için kullanılır. İdeoloji manasından ziyade liberalizm terimi özgürlükçü kültür tarafından olumlu bir biçimde telaffuz edilirken muhafazakar görüşe sahip kesimlerde ahlaki manada olumlu şekilde nitelendirilmemektedir. Liberal ideoloji kimileri için ekonomiye özgü bir ideoloji biçimiyken kimileri için de ekonomik tarafı yalnızca bir detay olmaktadır. Liberalizm, bir ideoloji olduğu kadar kurallar ve değerler bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. Menşei Aydınlanma düşüncesine ve kişilerin dokunulması ve devredilmesi mümkün olmayan haklarının korunmasına dayanmaktadır (Gürpınar, 2016: 10). Liberalizm özgürlük düşüncesini öne çıkaran bir görüş şeklinde ifade edilmekte fakat bu tanım bugünün koşullarında liberalliği açıklama manasında eksik olduğu görülmektedir. Liberalizm daha detaylı bir biçimde kişilerin haklarını ve hürriyetlerini teminat altında tutan, devletin müdahale seviyesinin en asgari düzeye indirildiği ve piyasa ekonomisinin doğal seyrine bırakıldığı öğretilerdir (Aktan, 1995: 3). Bu tanımda liberallik, kökeninde birey ve özgürlüğün yer aldığı ve devlet müdahalesinin en minimum düzeye indirildiği ideolojidir. Diğer bir tanımda da liberalizm terimi genel manada aydınlanma düşüncesine uzanan ve siyasi iktidarı sınırlandırarak kişisel hak ve hürriyetleri açıklayıp korumaya yönelik siyasi ve iktisadi düşünce biçiminde tanımlanmıştır (Berktaş, 2007: 50).

LİBERAL İDEOLOJİNİN ÖZGÜRLÜK VE EŞİTLİK DÜŞÜNCESİ

Hoşgörü, özel yaşam gibi değerlerin ve anayasacılık yasanın egemenliği gibi kurumsal yapıların kaynağı gösterilen özgürlük liberal ideoloji içerisinde önemli kavramlardan birisidir. Bundan dolayı liberal ideoloji aslında bir özgürlük teorisi olmaktadır. Liberallerde bu kavramı maksimum derecede değerli görmüş ve fikirlerinin temelinde özgürlüğü koymuşlardır (Çetin, 2001: 223). Kısaca liberal ideolojinin temelinde özgürlük düşüncesi bulunmaktadır ve özgürlük ile liberalizm birbirinin tamamlayıcısı olan kavramlar olarak görülmektedir. Kamusal alan liberal sistemde daralmaya uğrarken, özel alan genişlemektedir. Özel alanın genişlemesi bireylerin ekonomik, sosyal ve politik özgürlüğüne olumlu etki sağlayacaktır. Liberalizmdeki serbestiyet düşüncesinin üç tane önemli hususu vardır. Bunlardan ilki, serbestiyetin bireye özgü olması kısaca özgürlüğün öznesi toplum, grup gibi toplu bir varlık biçimi değildir, yalnızca birey olarak insandır. Diğer ise, liberal görüşü savunanların birçoğunun tanımında özgürlük siyasi önemli değer olarak kabul

edilmiştir. Politik manada özgürlük politik baskıdan korunma biçimini anlatmaktadır. Son olarak da özgürlüğün negatif olarak görülmüş olmasıdır (Erdoğan, 2006: 152). Klasik liberal ideolojinin en güçlü olduğu dönemde istenilen eşitlik düşüncesi, belirsiz ve kusurlu bir biçimde fırsat eşitliği olarak ifade edilmiştir fakat, esasen bu yalnızca bireyler arası meşru ayrımcılıkların neticesinde oluşmuş olan, daha üst mevkilere yükselmeye dönük pürüzlerin kaldırılması manasına gelmiştir. Bu talep, bireylerin fırsatlarının eşitlenebileceği manasına gelmemiştir. En önce kişisel çevrelerin farklılıkları ve özellikler içerisinde yetişmiş oldukları aile kurumu kişilerin ümitlerini çok farklılaştırmaktadır. Bundan dolayı, birçok liberale bu kadar çekici gelen, yalnızca bireylerin hepsinin ilk fırsatlarının başlangıç noktasında eşit olduğu bir düzenin adil kabul edilebilmektedir. Liberal ideolojiyi benimseyenler genel olarak bireylerin aslında eşit ahlaki erdeme sahip olmaları manasında eşit dünyaya geldiklerine inanmaktadırlar. Bu durum biçimsel, özellikle yasal ve siyasi eşitliğe, ayrıca fırsat eşitliğine işaret etmektedir. Sosyal eşitliğin, özgürlük pahasına satın alınması ve yeteneğin cezalandırılması yolu ile kazanılması olanağı bulunmaktadır. Yine de klasik liberaller iktisadi teşviklerle katı liyakat uygulamalarına duyulan ihtiyaç üstünde yoğunlaşırken; modern liberal görüşü savunanlar da, asıl fırsat eşitliğinin nispi sosyal eşitliği gerektirdiğini söylemektedirler. Klasik liberal düşünceyi savunanları en fazla belirten özellik kişisel özgürlüğe atfettikleri öncelik ve değerdir. Klasik liberalizme göre bireyler özgür bir biçimde yaşamlarını devam ettirebilmelidirler. Diğer kişiler ve otoritelerden gelen kısıtlamalardan sadece lüzumlu olanlar onaylanabilir ve özgürlük kesin değildir zira bir bireyin serbestiyeti başka bir bireyle çelişebilir. Örnek verecek olursak bütün bireylerin seyahat serbestiyeti vardır ama tüm bireylerin aynı zamanda aynı mekana yerleşmesi mümkün olmamaktadır. Ayrıca özgürlük zor kullanmayı, bir başkasına saldırmayı, onun yaşamına son vermek olarak düşünülemez. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi diğer bireylerin özgürlüğünün engellenmesine neden olmaktadır. Klasik liberalizmi benimseyenlerden doğal haklar savunucusu olanlar özgürlüğün Allah ya da doğa tarafından atfedildiğine inanmışlarken; başkaları da özgürlüğün toplumsal sözleşmeye dayandığını ve bireylerin doğa durumunda karşı karşıya geldiği karışıklıktan kurtulmak için bu konuda bir araya geldiklerini iddia etmektedirler. Bu görüşü savunanlardan bazıları da özgürlüğün ilerlemenin temel ihtiyacı olduğunu söylerler. Bazıları da özgürlüğün birey olmanın ana ilkesi olduğunu iddia etmektedirler. Faydacı liberalizmi savunanlara göre de özgürlük toplumdaki herkesin refah seviyesini maksimuma yükseltmenin en başarılı şekli olduğundan kıymetlidir (Butler, 2018: 22-23). Klasik liberal görüşte özgürlük aslında negatiftir. Negatif özgürlük biçimi, diğer kişiler ve o kişilerin ortaya çıkardığı kurumlarca sınırlandırılmış olmamakla alakalıdır. Hürriyet fiziki anlamda kısıtlamayla alakalı değildir. Fikir adamlarından bazıları da özgürlüğe pozitif olarak yaklaşmaktadırlar. Onların görüşünde tam olarak özgür olmak için özgürlüğü kullanmaya izin veren güce sahip olmak gerekmektedir. Şayet Range Rover almaya gücünüz yok ise sahip olma özgürlüğünüz de bulunmamaktadır. Eğer çeşitli konularda bağımlıysanız yine yeteri kadar özgür olmamışsınız anlamına gelmektedir. Özgür olmak için yaptıklarınızın kendinize ait olması bununla beraber akıl süzgecinden geçirilmiş olması da gerekmektedir. Klasik liberal görüş pozitif özgürlük düşüncesine şüpheyle bakmaktadır. Hayek'in belirttiği üzere, bu düşünce özgürlük ile gücü birbirine karıştırmaktadır. Bireyler Range Rover almaya özgürken satın alım güçleri olmayabilmektedir. İki durumun birbirine karıştırılmaması

gerekmektedir (Butler, 2018: 53). Özgürlük terimi konusunda en fazla bilinmekte olan yapıtlar J. S. Mill'e ait olan "Özgürlük Üzerine", Isaiah Berlin'e ait olan "İki Özgürlük Kavramı" ve Hayek tarafından yazılan "Özgürlüğün Anayasası" adlı eserlerdir. Bu eserlerde liberal ideolojinin özgürlük görüşü de yer bulmuştur. J. S. Mill'in "Özgürlük Üzerine" isimli yapıtında ifade ettiği düşünceleri modern liberal düşünceye ciddi manada faydalı olmuştur. Mill'in görüşünde insan kendi vücudu ve aklı üstünde egemenlik hakkına sahiptir. Mill özgürlüğü, kişinin kendi yaptıkları üstünde herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmaması olarak tanımlamıştır. Mill'e göre özgürlük pozitif ve inşa edicidir ve bireye kendini gerçekleştirme, özerklik sahibi olma yeteneği verir. J. S. Mill, maksimum düzeyde bireyselliğe inanmaktadır. Mill basit hazların peşinden gitmenin aksine bireyin kendisini geliştirmesiyle alakadar olmuştur. Doymuş bir aptal olmaksızın, doyumsuz bir Sokrates olmayı tercih ettiğini ifade etmiştir. Gereksinimlerin tatmin edilmesinden ziyade bireyin gelişmesine önem veren gelişmeci bireysellik modelinin temelini atmıştır (Heywood, 2016: 75-76). Mill, başkasını köleleştirenlerin kendisini de köleleştirdiğini ifade ederek insanlık tarihinde özgürlükçü geleneği temsil etmiştir (Berktaş, 2007: 78-79). Mill, devlete karşı bireylerin haklarını öne sürmektedir. Mill'e göre devlet bireyi korumak için çoğunluğun yaşam biçimine ilişkin inançlarını dayatarak müdahale etmemelidir. Bir bireyin özgürlüğü onun amaçlarına ulaşabilmek için istediğini yapma hakkına sahip olması demek değildir. Diğer liberal görüşe sahip olanlar gibi J. S. Mill de, bireylerin istediği şeyleri gerçekleştirebilecekleri, toplumun, yasaların ve kamuoyunun baskıda bulunmayacağı bir alanın sınırlarını ortaya koymak amacıyla çalışmıştır. Bu alan için en iyi sınır ise tüm insanların mutluluğunu geliştirmeye en elverişli sınırdır. Bu sınırı oluşturmak için J. S. Mill iki durum üzerinde durmuştur. Mill ilk ilkeye "bireysel özgürlük ilkesi" ismini koymuştur. Kişi bu alanda istediğini yapabilme hakkına sahiptir. Başka ifadeyle toplumun bu alana baskı uygulama hakkı yoktur. Diğerisi ise "duruma özgü koşullar" ilkesidir. Bu ilke, toplumun zor kullanma hakkına sahip olduğu durumlarda etkinlik alanını belirlemektedir. Bu alanlarda etkinlik türüne kişiye hareket özgürlüğü tanıyarak daha iyi bir biçimde ulaşmaktadır. Bireysel özgürlük ilkesinin ilgili olduğu eylemler başkaları üzerinde zararlı sonuçlar doğurmamaktadır. Bu eylemler konusunda kişi mutlak özgürlüğe sahip olmalıdır. Mill, ilkesinin haklı olduğunu belirtmek sebebiyle üç neden ileri sürmüştür. İlki, kişisel özgürlük bireyi acı çekmekten kurtararak mutluluğunu artırmaktadır. Çünkü birey kurguladığı hayat tarzına göre hareket etme özgürlüğü olmadığını gördüğünde acı duyacaktır. İkincisi, kişisel özgürlük yeni hayat tarzlarını denemek ve mutluluk seviyesini yükseltmek için önemlidir. Üçüncüsü ise devlet ya da kamuoyu bireylerin özel alanına müdahale ettiğinde bunu yanlış yerde ve hatalı bir şekilde yapmaktadır. Bireysel özgürlük ilkesi özgürlüğe çok geniş bir faaliyet alanı sağlamaktadır. Ancak müdahale etmenin faydalı olup olmadığı her durum için ayrıca belirlenmelidir. İşte bu durumda Mill'in ikinci ilkesi devreye girmektedir.

J. S. Mill, kişilerin mutlak özgürlük kullanacakları kendileriyle ilgili eylemler ile diğerlerinin özgürlüklerini kısıtlayabilecek veya onlara zarar verebilecek diğerleriyle alakalı eylemler arasında kesin bir biçimde ayırım yapmıştır. Mill, birey üzerinde, kişinin kendisine fiziksel veya ahlaki olarak zarar vermesini engellemek üzere kurgulansalar dahi herhangi bir sınırlamayı kabul etmemektedir. İngiliz düşünce tarihçisi Isaiah Berlin, "İki Özgürlük

Kavramı” isimli yapıtında, “negatif” özgürlük teorisiyle, “pozitif” özgürlük teorisi arasındaki ayrımı açıklamıştır. Kapsamlı bir şekilde ilk kez Isaiah Berlin tarafından ele alınmış olan “negatif özgürlük” kavramı, liberal özgürlük anlayışına karşılık gelmektedir. Negatif özgürlük bireylerin herhangi bir davranışı sergilemelerinin önünde bir engel olmamasını ifade eder. Berlin’in görüşünde pozitif özgürlük, kişinin kendisinin efendisi olmayı arzulanmasıyla ortaya çıkar. Bireyin hayatı ile verdiği kararlar dışarıdan gelen bir güce değil, kendi isteğine bağlıysa ve kişi bir nesne değil özne durumundaysa; dışarıdan kişiyi etkisi altına alan koşullar tarafından değil, kendine ait olan bilinçli amaçlar ve sebeplerde hareket edecek durumdaysa pozitif özgürlükten bahsedilmektir (Çapan, 2015: 156). Muhtemelen hepimiz özgürlüğün, doğru şekilde anlaşıldığı zaman, en büyük nimet olduğu fikrinde bir araya geliriz; ona ulaşmak, halk olarak tüm uğraşlarımızın temel gayesidir. Ancak, özgürlükten söz ettiğimiz zaman, bununla ne anlatmak istediğimizi dikkatli bir şekilde düşünmemiz gerekmektedir. Bununla yalnızca kısıtlamalardan ve zorlamalardan bağımsız olmayı anlamalıyız. Yalnızca, neyi istediğimiz önemli olmadan, istediğimizi yapmayı anlamalıyız. Hayek’e göre ise asıl manasında özgürlüğün üç şeklinde bahsetmek mümkündür bunlardan ilki siyasi özgürlük, ikincisi metafizik ve iç özgürlük son olarak da iktidar manasında özgürlük. Siyasi özgürlük, kişilerin politik süreçlere, yasama faaliyetlerine ve yönetimin denetlenme sürecine katılım sağlamasıdır. Metafizik özgürlük kişinin eylemini kendisinin bilinçli iradesiyle şekillendirmesi manasına gelir. İktidar manasında özgürlük bireyin fırsatlarının artırılması sebebiyle her türlü yasal tedbire başvurmasıdır (Safi, 2018: 1778-1779). Hayek, klasik liberalistler gibi negatif manada kişisel özgürlükten taraftır. Kişisel hürriyet başkalarının zorlamasından ve müdahale etmesinden uzakta olmaktır. Bu durumda kişisel hürriyetin yok olmasına yol açabilmektedir. Bireysel özgürlük insanlığın maddi ve kültürel manada ilerlemesine olanak sağlamıştır. İlerlemenin temelinde bilginin elde edilmesi ve kullanılması vardır. Hayek’in vurgulamış olduğu özgürlük toplumsal ilerlemenin bir aracı olarak görülür (Erdoğan, 2006: 59). Hayek’in önemli bir biçimde vurgulamış olduğu özgürlük “freedom from” anlamına gelen “bir şeyden özgürlüktür, “freedom to” manasında bir şeye özgürlük değildir. F. Hayek; siyasi, iktisadi ve öznel özgürlük diye üç temel özgürlüğe vurgu yapmış, bu özgürlüklerin devlet tarafından sağlanan bir olanak değil (pozitif özgürlük) kişilerin bu özgürlükleri serbest bir şekilde kullanabileceği (negatif özgürlük) bir doğal hak olarak görmektedir. Hayek’e göre devletin hak ve özgürlük alanlarını belirleme, gözetleme ve kollaması bile özgürlüğe aykırıdır. Özgürlükte aslanan kişiye imkan sağlanması değildir, bireyin dışarıdan gelen zorlamalara maruz kalmaması durumudur.

LİBERAL İDEOLOJİNİN ÖZGÜRLÜK VE EŞİTLİK DÜŞÜNÇESİNİN ELEŞTİRİSİ

Klasik liberalizmin negatif özgürlük anlayışına muhafazakarlar; gelenekçi bir yaklaşım baz alarak toplumun yapısına bir tehdit oluşturacağını düşünmüş ve biraz uzakça davranmışlardır. Anarşistler ise özgürlüğün hiçbir otoriteyle bağdaştırmazlar dolayısıyla klasik liberalizmde ki gibi “zorunlu bir kötülük olarak” devleti özgürlüğün yokluğu olarak görürler ve bu bağlamda klasik liberalizmin özgürlüğünü reddedebilirler. Faşist paradigma ise zaten bireysel bir özgürlüğü değersiz görürler ve reddederler. Klasik liberalizm ise bireysel haklar savunusu ile sistemleşir ve buna büyük önem atfeder. Ve bu konuya en büyük

eleştiriyi sosyalistler getirir. Zira onlar özgürlüğe bambaşka bir anlam adayarak emek ve iş gücünün değerinin verilmesini özgürlükle açıklarlar. (Heywood, 2014: 47)

Marksist öğretiden gelen bir eleştiri de klasik liberalizmin negatif özgürlük biçimine bir burjuva özgürlüğü olduğunu söyleyerek onun aslında gerçek olmayan ve biçimsel olan bir özgürlük olduğunu söyleyerek kendini gösterecektir (Şahin, 2009: 81). Bu kapsamda Marx'ın diyecekleri Marksist düşüncenin ne gibi bir haleti ruhiye içerisinden olduğunu gözler önüne serer. Liberalizmin içerisindeki faydacılık hali bu özgürlüğü kaldıramayacak kadar kötü sonuçlara götürür. Dolayısıyla bu özgürlüğün insanın özgürlüğüne atfen bir fayda sağlamayacaktır. Bu hal aslında özgürlük kavramının varmış gibi gösterir ama aslında yoktur. Yani aslında var gibidir ama insanın özgürleştirecek olan şey bu olmadığı için varlığı ile yokluğunu kanıtlamış olacaktır (Marx, 2006). Liberal cenahın içerisinde olup klasik liberalizmin devletin müdahalesini olumsuz gören bir anlayışına eleştiriler getirirler. Buna Bir Adalet Teorisi ile John Rawls önemli katkı yapar. Bunda kullandığı önemli iki kavram vardır. Orijinal Pozisyon ve Bilgisizlik Peçesi kavramları bunu anlatmaya yetecektir. Orijinal pozisyon kavramı ile Rawls insanları aslında belki de bir toplum sözleşmesine tekrar tabii tutar. Bu kavram insanların orijinde bulunması anlamına da gelebilir. Yani kimliğimizi oluşturan bütün özelliklerimizden feragat ettiğimiz ve tam orta noktada tüm bireylerin bulunduğu bir nokta olarak tahayyül edilebilir. İşte tam da bu nokta da adalet kavramı ile özgürlük kavramına bir eleştiri getirilebilir. Zira klasik liberal özgürlükçülüğü tam manasıyla gerçekleştirmek demek adaletten ayrılmak demek olacaktır. Çünkü insanlar tam orta noktada olacakları için hangi alanın bireyi olduğunu anlamayacak dolayısıyla yoksulluğun veya varsılığın alanında mı olduklarını bilmeyeceklerdir. İşte bu durum insanları adaletli davranmaya itecektir (Kocaoğlu, 2014: 36-47).

Dolayısıyla John Rawls'ın kullandığı bu temel kavramların değeri klasik liberalizmin negatif özgürlüğüne bir eleştiri mahiyetinde yaklaşımlardır. Klasik liberalizmin sosyal alanda bir adaleti sağlamadan salt özgürlük fetişizmini yapması aslında bir özgürlük yaklaşımının ne kadar da yararlı olmaktan uzak olacağına üzerinde duran Rawls adalet kuramı ile dikkatlerin başka bir yöne doğru çevrilmesini ya da evrilmesini isteyecek bir yaklaşım içerisindedir. Rawls, bireyin önceliğini ve önemini klasik liberaller gibi önemse de negatif özgürlüğün temel hakları koruduğunu ve bunun sadece ona mahsus olduğunu değil pozitif özgürlüklerinde negatif özgürlükler gibi bireyin haklarını koruduğunu öne sürecek ve özgürlük mefhumunu bu çerçevede değerlendirecektir (Kocaoğlu, 2014: 161). Liberal özgürlük ve eşitlik konusuna dönük olarak bir diğer eleştiri de, bireyi her şeyden üstün tutan bu düşüncenin birey bencilliğini onaylamış olmasıdır. Bu konuda eleştirel çalışması bulunan C.B. Macpherson, Hobbes ve Locke'un sonsuz arzularcı ve bencil birey düşüncelerinden hareketle "sahiplenici bireycilik" kavramını ortaya atmıştır. Liberalizmin bireycilik anlayışı sahiplenici bireyciliktir. Sahiplenici birey görüşünde birey olmak bir şeye sahip olmak demektir. Macpherson sahiplenici bireycilik kavramı hakkında şunları söyler Sahip olmak, bireyin sadece kendi kişiliğine ve yeteneklerine sahipliğine ek olarak sahip bulunduğu kabiliyetleri kullanarak başka şeyleri de elde etme olanağına sahip olması anlamına gelmektedir (İspir, 2011: 29). Bireylerin sahip oldukları mülkiyet de bu kavramın içindedir. Fakat Macpherson bu anlayışın birtakım problemler barındırdığını

savunmaktadır. Ona göre sahiplenici birey anlayışı başlıca iki sebepten ötürü bozuktur. İlki, sahiplenici bireycilik kazanmayı ve tüketim anlayışını merkeze koyarak birey yaşamının daha derin gayelerini önemsemediği ettiği için yoksullaşmış bir yaşam tarzı üretmesidir. Diğer de, sahiplenici bireyciliğin rekabetçi pazar yapısı içerisinde kaçınılmaz bir şekilde tekelleşmeye sebebiyet vermesidir. Tekelleşmeyle beraber birçok insan emeklerini satmaya zorlanmaktadır. Durum böyle olunca onlar, sadece gösterişte özgür ve eşit kişilerdir. Aslında o kişiler, sermaye sahiplerine itaat etmeye mecbur kalan kölelerdir.

Locke'un din özgürlüğündeki düşünceleri hoşgörü ekseninde gelişmiştir. Dönemin baskın devlet ve kilise anlayışına karşı yazılmıştır. Aslında Locke hoşgörüsüzlük yapanlara karşı bir hoşgörü ve din özgürlüğü düşüncesi geliştirmiştir. İnanç konusunda bireyin tüm müdahalelerden bağımsız olduğunu dile getiren Locke dinsel uygulamalarda bu düşüncesinden taviz vermektedir. Bu sebepten dolayı eleştiriye maruz kalmıştır. Locke, ibadetlerin birtakım gerekçelerle devlet tarafından sınırlandırılmasında bir sakınca görmemektedir. Bu durum, devletin bireylerin inançlarına bir yasaklama veya başka bir dine inanması için zorlama şeklinde değildir. Locke'a göre ibadetin yasaklanmasında devletin çıkarı önemlidir. Locke bu düşüncesini kurban ibadetinin yasaklanması örneğiyle açıklamıştır. Ona göre, şayet hayvan kurban edilmesi serbest olsa da devlet, hayvan stoklaması gereken olağanüstü bir durumda, belirli bir süre için bu hayvanların kurban edilmesini yasaklayabilir (Locke, 1998: 43). Düşünür verdiği örnekte bir nevi dinsel hoşgörüsüzlüğün meşru kabul edilebileceği bir alan ortaya koymaktadır. Ancak bahsedilen durum özgürlük için bir sorun teşkil edecektir. Çünkü gereği ne olursa olsun özgürlüğe yapılmış bir müdahale söz konusudur. Aynı zamanda bu yasaklamanın meşru görülmesi devlet gücünü elinde bulunduran kişilerin daha sonra da herhangi bir gerekçe göstererek ibadeti yasaklayabilmelerinin önünü açacaktır. Dini inanç ve ibadetler konusunda son derece hoşgörülü olan Locke, bu hoşgörüyü ateistlere göstermez. Ateizmi şiddetle reddeder. Ona göre insan toplumunu oluşturmuş olan sözler ve yeminler bir ateist üzerinde hiçbir etkiye sahip değildir. Düşüncede dahi, Tanrı'yı işin içinden çıkarmak her şeyin dağılıp bozulmasına sebep olur kaldı ki ateist oldukları için onlar, dinin yapabileceği her şeyi yıpratıp çökertirlerken, bununla beraber hoşgörü ayrıcalığını da kabul etmezler. Bundan dolayı inanmış olan kişilere gösterilen hoşgörü ateistlere gösterilmemelidir. Mill ile ilgili bir başka eleştiri konusu da Mill'e göre özgürlük, bir kimsenin istediğini yapmasıdır. Çünkü birey kendisi, kendi vücudu ve aklı üzerinde, kendi dilediği gibi davranabilir (Mill, 2012: 17). Tanımda bireye kendi hayatı üzerinde sınırsız bir yetki verilmiştir. Ama aynı zamanda bireyin köle olmak istemesi Mill tarafından yok sayılmıştır. Mill'e göre kişinin kendini köle olarak satması özgürlüğünden vazgeçmesi demektir (Mill, 2012: 142) Ancak bireye kendi bedeni üzerinde böyle sınırsız bir yetki veriliyorsa birey bu yetkiyi kullanarak hayatına köle olarak devam etmek isteyebilir. Birey özgürlüğünü kullanarak kendi özgürlüğünden vazgeçmek isteyebilir. Burada bireyin rasyonel varlık olduğu için rasyonel kararlar vereceği, fakat kölelik fikrinin rasyonel olmadığı söylenebilir. Oysa ilk yanlış kişinin rasyonel kararlar verme mecburiyetinin bulunduğunu düşünmektir. Birey kendisi için iyi olacağını zannederek pekâlâ irrasyonel bir karar verebilir.

LİBERAL İDEOLOJİDE DEVLET DÜŞÜNCESİ

İnsanlık tarihi boyunca, bireyler gerek zorunlu nedenler gerekse de içgüdüsel olarak sürekli beraber hayat sürdürme isteğinde olmuşlardır. Devlet terimi de beraber yaşama isteğinin sonucu şeklinde ortaya çıkmaktadır. Devlet esasen toplumun hepsini içine alan kuruluştur. Bazıları devleti sosyal değerlerin en önemli noktasına koyarken bazı kesimlere göre de devlet yalnızca bir araç konumundadır. Devleti tahammül edilmesi mecbur olan bir kötülük olarak görenler olmasına karşın anarşistler gibi bir an önce ortadan kaldırılması gerektiğini isteyen bakış açıları da bulunmaktadır. İdeolojik görüşlerin farklılığı nedeniyle kesin bir tanım yapmak güç olmasına karşın yapılmış olan en geniş tanım devletin kurucu unsurları sayılan ülke, insan topluluğu ve iktidar unsurlarının birlikte olduğu tanımdır. Bu unsurların hepsini içine alan tanım şu şekilde ifade edilmektedir: Devlet, belirli bir ülke sınırı üstüne yerleşmiş, zorlayıcı gücü elinde bulunduran bir üstün iktidarca yönetilen birey topluluğunun oluşturduğu siyasi kuruluştur (Kapani, 1988: 36-37). Devletin üç özelliği bulunmaktadır. Bu özelliklerden ilki teşkilatlanmış olmak, ikincisi hukuki kişiliğe sahip olmak ve son özellikte devamlılıktır. Bütün devletlerin yasama, yürütme ve yargı olarak üç bölüme ayırmış olduğu kendisine ait olan teşkilatlanma biçimi vardır. Devletler anayasal belgeyle teşkilat yapılarını belirlerler. Her devletin hukuk düzeni açısından kendisine özgü olan tüzel kişiliği vardır ve hukuki işlemler yapma yetkisine sahiptir. Devletin egemenlik kurma özelliği uzun bir süre devam etmelidir. Devletin terimsel tanımlamasının ardından liberal ideolojinin devlete bakış açısına değinebiliriz. Liberalizmde devlet anlayışı, toplumu kişisel seçimler ve kişi psikolojisi ile tanımlayan kısaca bireyci olan devlettir. Devletin bir tek gayesi kişi ve onun mutluluğunun sağlanmasıdır. Birey, devlet ve toplumdaki evvel gelmektedir çünkü birey, toplumu kendi iradesiyle ortaya çıkarmaktadır. Liberal ideoloji devlet karşısında insanların özgürlüklerini korumakta ve devletin bu alanlara müdahale etmesine engel olmaya çalışmaktadır. Bireyin hak ve özgürlükleri iktidarın sınırlandırıldığı yerdire, devlet bu özgürlük ve haklara dokunma yetkisine sahip olmamalı, onları yok etmemelidir. (Çetin, 2001: 228).

Liberalizmde hoşgörülü bir toplumun insanları özgür bir şekilde yaptıkları eylemlerine bağlı olduğuna inanılmaktadır. Bir kişinin özgürlüğünün çoğu zaman diğer kişilerin özgürlüğünü kötüye kullanma tehlikesi bulunmaktadır bundan dolayı toplum içindeki bir birey diğer bireyler için tehdit oluşturmaktadır. Kişisel özgürlük, diğer bireylerin kendi özgürlüğümüzü elimizden almasının engellenmesini gerektirir, ayrıca diğer bireylerin serbestiyetinin de teminat altına alınmış olması gerekir. Bu şekil muhafaza anlayışı ancak kişileri sınırlandırma yetkisine sahip olan egemen bir devlet tarafından yapılabilir. Bundan dolayı özgürlük sadece hukuk gölgesinde var olabilmektedir. Locke ve Hobbes'un geliştirmiş olduğu toplumsal sözleşme teorisinin ana hattında da bu iddia bulunmaktadır. Kişiler özgürlüklerinin bir bölümünden feragat etmelidir aksi durumda kişisel hakları daima tehdide maruz kalacaktır. Toplumsal sözleşme teorisi, devletin kişilerin menfaatlerine hizmet etmek için var olduğunu ve bireyler ile gruplar arasında çıkan çatışma ortamında tarafsız olan hakem olarak görev alacağını öne sürmektedir (Heywood, 2016: 59-60). Liberal ideolojide devlet biçimsel ve soyut bir kurum olarak görülmektedir. Liberalizm devlet ile birey arasındaki ilişkide her zaman vurguyu bireyin yararına yapmaktadır. Devlet, bireylerin

sadece özgürlükle alakalı haklarının değil bununla beraber doğal haklarının da bekçisidir. Devlet sadece kuralları belirlemelidir ve kanunlar yolu ile mülkiyeti teminat altına almalıdır (Üstel, 1999: 77). Liberalizmin devlet görüşünde, iktisat teorisinin ana dayandığı nokta birey ile onun davranışlarıdır. Piyasa, kendiliğinden ortaya çıkmış olan bir düzen şeklinde görülmektedir. Piyasanın dengesi kişilerin eylemleri ve birbirleriyle olan etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Yani, piyasa kendiliğinden oluşmuş olan, bireylerin davranışlarıyla birlikte ortaya çıkan bir mekanizmadır. Bireyin özgür olması gerektiğini ileri süren liberal devlet her türden fikre sahip olan topluluk ve kurumlara karşı eşit mesafede olmalıdır. Devlet bu tür toplulukların mensuplarına karşı insan hakları ihlali hususunda dikkatli davranmalıdır. Liberal devlet belirli bir pozitif gayeyi gerçekleştirmeye çalışmamalı aksine bundan geri durmalıdır (Erdoğan, 1993: 72). Kısaca devlet kişilerin sahip olduğu farklı iyiler karşısında tarafsız bir tutum sergilemelidir. Tarafsızlık ilkesini eşitlik şeklinde açıklayan teorisyenlerden bir tanesi Dworkin'dir. Düşünürü göre eşitliğin iki ayrı manası vardır. İlki devletin tüm vatandaşlara eşit olarak yaklaşması, diğeri de kimi olanakların dağıtımında tüm bireylere eşit muamelede bulunulmasıdır (Erdoğan, 1993: 73). Ayrıca sınırlı devlet görüşü de liberal ideolojinin devlete karşı güvenin olmaması sonucu olarak görülmektedir. Kişinin özgürlüğünü temel alan liberal ideoloji, devleti kişinin hürriyetine zarar verebilme gücüne sahip bir tehdit olarak görmektedir. Bu durumun engellenmesi için devletin dahi ihlal edemeyeceği bir hukuk düzeni olmalıdır. Lakin devletin kişi özgürlükleri karşısındaki davranışından ötürü hukukun varlığı yeterli görülmemiş, devletin yetki alanının mümkün olduğu kadar kısıtlandırılması düşüncesi ortaya konulmuştur. Çünkü devlet hukuki olarak kısıtlandırılrsa dahi yüklendiği faaliyetler fazla olduğundan kişinin özgürlükleri devlet tarafından ihlal edilebilmektedir (Avcı, 2010: 17). Devleti sınırlandırma düşüncesi olanaksız gibi görünse de esasen doğru bir düşünce değildir. Devletin meşruluğunun sınırı kişi ve onun haklarıdır. Devletin kişi haklarına müdahalede bulunması devlet için meşruiyet ihlali anlamına gelmektedir. Devletin varlığının ana nedeni bu hakları muhafaza etmektir. Devletlerin bu hakları ihlal etmesi kendi meşruiyet ve varlıklarını yok etmesiyle aynıdır. Locke'a göre gibi liberal ideoloji kişinin üzerinde sınırı olmayan bir devlet anlayışını her zaman kabul etmemiştir ve iktidarın sınırlandırılması gerektiğini daima ileri sürmüştür. Liberal ideolojide devlet kişisel özgürlük ve hakların muhafazası için var olmalıdır ve kısıtlı yetkiye sahip olmalıdır. Liberal ideolojinin çeşitli biçimlerinin ortaya çıkması ile devlete atfedilen görevlerde farklılık olsa dahi sınırlandırılması gerekliliği konusu liberal ideolojinin ilk zamanlarından beri var olmuştur. Kısaca liberal devlet kişi ve kişi davranışlarına ve kişisel özgürlüklere değinmektedir. Bunu gerçekleştirirken de tarafsızlık ilkesini esas almaktadır.

Liberal ideolojinin devlet görüşünün diğer ideolojilerle aynı bakış açısına sahip olmamalarından ziyade liberal ideolojinin biçimleri arasında da tam olarak görüş birliğine varılamamıştır. Klasik liberaller açısından devlet yalnızca kişilerin haklarını muhafaza etmek amacıyla vardır ve üstlenmiş olduğu rol güç kullanımını minimum seviyeye düşürerek barış ortamını oluşturmak, insanların özgürlük alanlarını arttırmaktır. Devlet gücünü sadece bu gayeler için kullanılmalıdır. Bundan dolayı devlet, kişilerin ona atfedeceği otoritenin sınırlarında kalmalıdır. Örnek olarak devlet yaşam, özgürlük ve benzeri vazgeçilmesi

mümkün olmayan haklarımızı ret edemez. Klasik liberaller, otoriteye mutlak çoğunluğun desteğini alıyor olsa dahi güvenmezler ve genellikle “laissez-faire” veya “gece bekçisi” görevini yerine getiren devlete inanmaktadırlar. Klasik liberallere göre, bütün yurttaş devletin varlık sebebi üstünde anlaşmak zorunda kalsaydı kimse bir anlaşmaya mutabık olamazdı ve anarşinin içinde sıkıştırdı (Butler, 2018: 69-70).

J. S. Mill'in doktrininde devletin ilk vazifesi başkaları üstünde sonuçları olan kişi eylemleri hakkında yargı yetkisini kullanmak ve bu eylemlerin serbestliğine veya meşruluğuna karar vermektir. Ancak devletin vazifesi yalnızca bu düzenlemeyle kısıtlı kalmamaktadır. Toplumla mutluluğunu yükseltmeyi sağlayan her şey devletin vazifesiyle alakalıdır. Toplumun yararlı olacak çoğu iş hiç kimsenin üstüne almaması nedeniyle ortada kalmaktadır. Devletin vazifesi tam bu durumda devreye girmektedir. Hiçbir birey çok az ücret kazanacağı veya çok fazla sermaye ve risk gerektiren bir işi yapma taraftarı olmaz. Bu vazifeleri üstlenmek devlete ait bir görevdir. Adam Smith de doğal özgürlük sisteminde devletin görevlerinden bahsederken benzer bir yaklaşımı dile getirmiştir. Adam Smith'e göre devletin vazifesi insanlarca gerçekleştirilemeyecek boyutta olan kamu tesislerinin yapımı ve bakımını yapmaktır (Vergara, 2014: 93-97).

Liberal ideoloji, Locke'dan yönetilenlerin rızası düşüncesini almışken Montesquieu'dan güçler ayrılığıyla denge ve denet ilkelerini almıştır. Locke, devletin gayesinin doğal hakların ve özgürlüklerin muhafazası olduğunu ifade etmiş asgari devlet düşüncesi etrafında devlet tarafından yerine getirilmesi gereken faaliyetleri iç ve dış güvenlikle adalet hizmetleriyle sınırlı tutmuştur. Liberal ideoloji içinde devletin sınırlılığının kapsamı ile ilgili birden çok görüş vardır. Locke'un da içinde olduğu klasik liberaller asgari devlet düşüncesini savunurlarken pozitif özgürlük görüşündeki liberaller de devlete daha fazla bir faaliyet alanı vermektedirler. Bununla beraber klasik liberallerin savunmuş olduğu asgari devlet görüşünü dahi fazla bulan anarko kapitalistler gibi liberal düşünürler de vardır (Avcı, 2010: 17). Klasik liberalizmde devletin, doğal hakları muhafaza etmek ve bireylerin güvenliğini sağlamak sebebiyle üç ana vazifesi vardır. Bu görevler, iç ve dış güvenlik ile adalettir (Uslu, 2009: 220). Bireyleri diğer insanlardan gelecek saldırılara karşı korumak gayesiyle iç güvenliğin sağlanması önemlidir. Bireyleri ve toplumu diğer siyasi toplumlara karşı korumak dış güvenliği ifade eder. Üçüncü olarak da devlet hak ihlallerine ve saldırılara karşı adalet vazifesini yerine getirmelidir. Hobbes, Locke ve Rousseau gibi geleneksel sözleşme teorisyenleri modern devletin anayasa öncesindeki durumunu ifade etmek için sosyal sözleşme hipotezini geliştirmişlerdir. Bu hipotezin gayesi kişinin özgürlüğünün siyasi iktidarın kaynağı olduğunu göstermek ve onu sınırlamaktır. John Locke'a göre bireyler doğa durumunda özgür ve eşittir. Herkes kendi istediği davranışı serbest bir şekilde gerçekleştirmektedir. Kendi emeklerinin ürünü olan değerleri mülk edinerek onlar üstünde tasarruf edebiliyorlardır. Doğa durumunda bir düzen ve güven durumu vardır. Fakat bazı kimseler bazen doğa kanunlarını ihlal ederek huzur ve güven ortamını bozmaktadır. Bundan dolayı doğa durumunda bireyler haklarını teminat altına almak için bir sözleşme yapma gereksinimi duymuşlardır. Bu sözleşmeye göre siyasi yönetimin kuruluş gayesi bireylerin özgürlük ve haklarının korunması ve bireyler arasındaki özel anlaşmaların uygulanmasıydı. Siyasi yönetimin vazifesi yaşam, özgürlük, mülkiyet gibi hakları muhafaza etmek ve kamu

güvenliğini sağlamak olduğu için devlet bu gayesini aşmamalıdır aksi takdirde meşruluğunu kaybedecektir ve halkın direnme hakkı doğacaktır. Bununla beraber, sosyal sözleşme teorileri devletin sınırlanması fikrini güçlendirmiş, anayasal iktidar yönündeki siyasi gayretlere önemli bir destek olmuştur. Aslında anayasacılığın temeli, devlet iktidarının kişi haklarıyla sınırlanmasıdır (Erdoğan, 2006: 48-50). Modern liberal görüşte adaletin sağlanması için devlete müdahale alanları açmaktadır ve devlete vazifeler yüklemektedir. Modern liberal görüşü savunanların temel düşüncesinde fırsat eşitliği bulunmaktadır. Belirli gruplar ya da kişiler içinde oldukları toplumsal koşullarda avantajlı olmayan durumdaysa devlet bu dezavantajları minimuma indirmek ya da komple kaldırmak, bütün bireylere eşit yaşam koşulları sağlamak yönünde bir sorumluluğa sahiptir. Refah hakları devlet tarafından verildiğinden ve iktidarın pozitif eylemleriyle tatmin edilebileceğinden dolayı pozitif haklardır. Modern Liberal görüş kendi kendisini düzenleyen piyasa inancını ve laissez faire doktrinini kabul etmemektedir. Neo Klasik liberal görüşte de, Klasik liberal görüşten değişik olarak devlet rolü geleneksel hizmetler dışında sağlık, eğitim gibi alanları da içine alır biçimde algılanmıştır. Liberal ideolojinin tekrardan yükselişe geçişinin ilk izlerini Mises ve F. Hayek'in yapıtlarında görülmektedir (Erdoğan, 2006: 56-57). Hayek, devleti özgürlüklerin önünde bulunan en büyük engel olarak görmektedir.

LİBERAL İDEOLOJİNİN DEVLET DÜŞÜNCESİNİN ELEŞTİRİSİ

Liberalizmin devlete bakışını diğer ideolojiler ve düşünürler çeşitli konularda eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerden birisi Hegel tarafından gelmiştir. Hegel'in siyaset felsefesi açısından birey ile devlet ilişkisini değerlendirme biçimi ve bu tarzda ortaya koyduğu düşünceler kendine has bir biçime sahiptir. Hegel, Hukuk Felsefesinin Prensipleri isimli yapıtında birey ile devlet ilişkisinin ne şekilde olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Burada en dikkate değer konu kuşkusuz Hegel'in Yeniçağ'da, Hobbes, Locke, Rousseau ve Kant vasıtasıyla etkisini iyice gösteren sözleşmecî kuramlardan ziyade farklı temellendirmeler ortaya koymasıdır. Buna göre devleti oluşturan birey değildir, devlet, özel kendilik bilinci içinde kendiliğinde ve kendisi için rasyoneldir. Şayet devlet, sivil toplum örgütleriyle karıştırılırsa veya özgürlüğü koruyan bir kurum olarak algılanır ise üyesi olunan ihtiyari bir yapı olmak durumunda kalır. Bu durumda Hegel'in sözleşmecî kuramlardan farklı bir görüş benimsemekle beraber liberal görüşlere de eleştirisi açık bir şekilde görülmektedir. Hegel devletin yalnızca insanların koruma görevine hizmet eden kurum olduğunu savunan bir anlayış tarzını kabul etmez. (Bravo 2006: 112). Hegel için bireyin devlet ile olan ilişkisi sözleşmecî ve liberal görüşlerden farklıdır, buna göre birey ancak devletin üyesi olmakla hakiki birey sayılabilir. Çünkü devlet esasında rasyoneldir, onun birey tarafından bilinip bilinmemesi veya kabul görüp görülmemesi bir şeyi değiştirmez (Hegel 2004: 200-201). Birey devleti oluşturan bir unsur olmaktan ziyade, devlet bireyi oluşturmaktadır. Başka bir söylemle alt yapı üst yapıyı değil, üst yapı alt yapıyı meydana getirmektedir (Topakkaya 2008: 386). Buna göre birey, aile ve toplum bir anlamda devlet içindir ve devlet gerekli gördüğü zaman söz konusu ikincil konulardan çeşitli fedakarlıklar talep edebilir (Hegel 2004: 204). Kısaca devlet, vatandaş olağan durumda sunduğu hizmetin, sağladığı imkanların karşılığını olağanüstü durumlarda talep etme yetkisine sahiptir. Liberal komüniteryanizm, toplumdaki farklı grupların değer yargılarının ancak bunlar arasındaki asgari ortakların

belirlenmesiyle ortak bir paydada bir araya getirilebileceğini, devletin bu asgari müştereklerin belirlediği sınırları aşan bir iyi maksadını benimsemesi durumunda bunun ayrımcı uygulamalara sebep olabileceğini savunan minimalist anlayışı kabul etmez. Çünkü bu anlayışa göre, sadece asgari müşterekleri ölçüt almak biçimiyle kişisel ve toplumsal ahlakın gelişmesinin sağlanması mümkün olmamaktadır. Ahlaki gelişimin sağlanabilmesi amacıyla asgari müştereklerin belirlediği sınırların mutlaka daha iyiye doğru genişletilmeye çalışılması gerekmektedir. Klasik liberal düşüncenin sınırlı devlet yaklaşımına ahlaki ve pratik nedenlerle tamamıyla karşı duran anarko kapitalizmin ana görüşü, devletsiz bir toplum idealinin birey doğasına ve toplum hayatının esaslarına daha elverişli olduğu, devletin ortadan kalkması ile beraber, Devletin varlığını meşrulaştıran savunma ve adalet hizmetlerinin serbest piyasa şartlarında faaliyet gösteren özel güvenlik kurumlarınca, devlete nazaran, çok daha faal bir biçimde yerine getirileceği şeklinde söylenebilir. Özel mülkiyetçi anarşizm olarak da isimlendirilen bu teorinin, devlet kuramını tanımayarak kişiye ve onun haklarına yaptığı vurgu, Josiah Warren, Benjamin Tucker, Lysander Spooner'un öncülüğünü yapmış olduğu bireyci Amerikan anarşist düşünce geleneğinin etkisi olarak gösterilebilir. Buna rağmen, özel mülkiyete ve kapitalist sisteme olan bağlılıkları ve piyasa ekonomisinin teorilerinde sahip olduğu merkezi önem anarko kapitalistleri anarşist teoriden farklılaştıran yönler olarak dikkat çekmektedir (Barry, 2003: 88). Liberal ideolojinin sınırlı devlet düşüncesi, hak ve özgürlükleri güvence altına almayı amaçlayan bir kavramlaştırma olarak sosyal sözleşme ile tesis edilen siyasal gücün, kişinin sahip olduğu hak ve özgürlüklere müdahale etmeyecek bir alan ile sınırlanması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Anarko kapitalistlerin liberal ideolojinin devlet yaklaşımına dönük ilk eleştirisi, sosyal sözleşme kuramıyla ilgilidir. Anarko kapitalistler, genel olarak sosyal sözleşmecî yaklaşımları ister Hobbes manada totaliter bir sisteme aracılık etsin, isterse Locke'un perspektifinden sınırlı bir devletin temelini oluştursun, tabiat halinden devlete giden süreçte devletin baskı ve şiddete dayanan doğasını göz ardı ettiği ve devletin gerekliliği ve vazgeçilmezliği konusunda ikna edici argümanlar sunmadığı gerekçesiyle reddederler. Klasik liberalizmi, devletin yetkilerinin kötüye kullanılmasını engelleyecek mekanizmalardan eksik olmakla eleştiren anarko kapitalistler, devlet karşısında bireyi güçlü kılacak kurumsal araçlar geliştiren liberal anayasacılığın, John Locke'un öncülüğünü yaptığı ve Montesquieu'nun ise geliştirdiği kuvvetler ayrılığı ilkesini özgür ve adil bir sistemi garanti etmediğini öne sürmektedirler. Bilhassa, yürütme ile yasama karşısında tarafsız bir yargı gücünün kişisel hak ve özgürlükleri korumada etkili bir mekanizma olacağı yönündeki görüşün de anarko kapitalist düşünürlerce eleştirildiği görülmektedir. Anarko kapitalistler açısından, adalet görevinin devletin elinde olduğu bir durumda devletin taraf olduğu bir davada güvenlik ve adalet aramak için yine devlete başvuran kişilerin anayasa ya da yüksek mahkemelere rağmen devlet karşısında fazla şansının olamayacağı ortadadır (Hoppe, 1998-1999: 34).

MÜLKİYET VE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN LIBERALİZME YANSIMASI

Liberal ideoloji ekonomik görüş olarak serbest rekabeti, karı, özel mülkiyeti, teşebbüs ve seçme hürriyetini temel almıştır. Liberaller üç ana özgürlük üzerinde dururlar. Fikir özgürlüğü, teşebbüs hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti. Kar ve mülkiyet, liberal ideolojinin en

önemli önemli unsurlarındandır. Çünkü kar ve mülkiyet hırsı, serbest bir ortamda bireyleri herhangi bir baskı olmadan daha çok çalışmaya yönlendiren temel etkenlerdir. Serbest piyasa ekonomisinin temelinde faydalarını gözeten özgür ve rasyonel birey anlayışı bulunmaktadır. Liberal ideolojinin kurucularından biri olan John Locke'un doğal haklar teorisi güncel alana taşındığında kendiliğinden düzen ve piyasa ekonomisinin ana hatları oluşmaktadır. Yaşam, hürriyet ile özel mülkiyet hakları bu sonuca götürmektedir. Mülkiyet ise yaşam ve hürriyet haklarının lafta kalmasının ötesine geçerek bir anlam kazanması, somut haklara dönüşebilmesi için kaçınılmaz olarak var olması gereken bir haktır. Şayet bu haklar varsa ve uygulanırsa bu düzen kendiliğinden düzen olacaktır (Albertini, 1995: 15). Locke için oldukça temel bir haktır. Birey bu sebeple, özgürlüğünü adaletli şekilde kullanabilmek için mülkiyeti korumaya gerekmektedir. Bu durumda toplum düzenine geçiş ile mümkün kılınabilir. Çünkü doğa durumu, mülkiyet ve özgürlükleri korumak için yeterli teminatı bireylere sağlamamakta ve bunun sonucu olarak da adaletsizliği ortaya çıkarmaktadır. Locke, mülkiyet hakkının sınırını da belirlemiştir. Toprağı bireye veren tanrı olduğuna göre, mülkiyet hakkı kutsal sayılır. Kimse kimsenin mülküne el uzatmamalıdır. Toprağı veren Tanrı, bu nimetten herkesin faydalanmasını da istediği için her birey yalnızca ihtiyacını giderecek kadar mülk edinmelidir. Böylelikle, her bireyin mülkiyet hakkı, diğer bireylerin mülkiyet hakkı ile sınırlı tutulmuştur. Toplumdan önce var olmuş bu hakkı korumak da yine toplum yasalarına düşmektedir. Piyasa ekonomisi üretim araçlarının kişisel sahipliği altındaki iş bölümü sosyal sistemidir. Mülkiyet haklarıyla beraber tüm birey haklarını tanıyan bütün mülkiyetin bir bireyler tarafından paylaşıldığı bir sistemdir. Özel mülkiyetin olmadığı bir sistem piyasa ekonomisi sistemi değildir. Piyasa ekonomisinde herkes kendi adına davranmaktadır, kendi gereksinimlerini karşılamak amacıyla uğraşan bireylerin eylemleri aynı zamanda diğer bireylerin ihtiyaçlarını gidermelerine de hizmet etmektedir. Karşılıklı fayda için işleyen sistem piyasa tarafından yönetilir. Piyasa sistemi bireylerin faaliyetlerini, birey gereksinimlerini karşılamada en başarılı oldukları alanlara doğru kanalize etmektedir. Piyasa sisteminin en mühim özelliği sistemdeki tüm ilişkilerin gönüllü olmasıdır. İnsanlar kendi kişisel yargıları, düşünce ve çıkarlarının buyurduğu biçimde işbirliği içinde olup olmamakla birbirleriyle ilişkiye girip girmemekte serbesttirler. Piyasa düzeninin işleyişinde zorlama yoktur. Devletin vazifesi de bu piyasadaki faaliyetlere müdahale etmek yerine onu korumak ve düzgün işlemesine olumsuz eylemleri önlemektir. Devlet bu piyasada güvenliği sağlamalıdır. Piyasa ekonomisinde iki ana etmen; laissez faire, bırakınız yapsınlar ve sistemin kendiliğinden işlediğini ifade etmek üzere görünmez el teorileri geliştirilmiştir. Sistemin temel zorlayıcı gücü de almaya ve satmaya istekli olanların karşılıklı eylemleri sonucunda ortaya çıkan fiyat sistemidir. Piyasa sistemi ortak menfaatlere değil herkesin karşılıklı menfaatlerinin mutabakatına dayanmaktadır. (Mises, 1956: 259) Bu görüşte devlet iktisadi hayata müdahale etmemeli ya da müdahalesini en asgari seviyeye düşürmelidir. Çünkü iktisadi hayat, bireysel çıkar ilkesine uygun bir şekilde kendi başına yürümektedir. Çünkü tüm insanlar kendilerinin çıkarını daha iyi izleyebilmektedirler. Birey girişimde bulunurken, içerisinde yaşadığı koşullar konusunda daha fazla bilgi sahibidir. Adam Smith'in iktisadi kuramının temeli psikolojiktir. Bireysel menfaat önde tutulmuştur tüm iktisadi çalışmalarının ekseni hedonistik bir prensiptir ki, bireyleri minimum emekle maksimum tatmin edilmek isteğiyle çalışmaya sürüklemektedir. Bir malın gereğinden fazla

üretilmesi, fiyatını düşürür; girişimciler karlarının düştüğünü gördüğünde, üretimi azaltırlar ki, bu durumda, dengeyi yeniden kurmaktadır. Bu teorik görüşlerden liberal bir öğretiyi doğurmaktadır. Liberal iktisadi sistemde, üretim faktörlerinin, fiyat barometresinin işaretine göre, bir daldan ötekine, serbest şekilde, yer değiştirebilmesi gereklidir. Bu durum kamu yararını olumsuz yönde etkilemediği gibi, beraberinde çeşitli yararları da getirmektedir. Bu görüşte devlet, gerek iç, gerekse uluslararası, tüm iktisadi konulara müdahale etmekten uzak durmalıdır. Liberal ideolojide, fiyat mekanizması ve arz talep ilişkileri de önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu sistemde, fiyat mekanizması sayesinde, arz ve talep ilişkileri ile üretim ve tüketim arasında belirli bir denge kurulabilmektedir. Bu mekanizmayla şayet bazı malların fiyatlarında düşüş görülüyorsa, bu o malın miktarının, gereksinimleri aştığının belirtisidir. Kısaca, bu malları üreten girişimcilerin karlarının azalmasıdır. Bunlar, bireysel menfaatleri düşündüklerinden fiyatları düşmekte bulunan bu malların üretimini ya durduracaklar, ya da azaltmaya gideceklerdir. Smith'e göre; ulusların arasında görülen servet farklılıkları, emek farkından kaynaklanmaktadır. Milletler vardır ki, zengin topraklar üstünde yaşamlarını sürdürürler lakin fakirdirler. Buna karşılık verimsiz topraklarda yaşayan birçok millet zengindir. Aradaki fark ise emek farkıdır. Smith'e göre; emek, değer hem sebebidir hem de ölçüsüdür. Değerin iki manası bulunmaktadır. Kullanma değeri ve değişim değeridir. Kullanma değeri, bir malın kullanana sağladığı yararı, kullanan için olan önemini ifade etmektedir. Değişim değeri de başka malların alış gücünü gösterir. Smith ekonomik faaliyetin temelini bireysel faydayla ilişkilendirir. Smith'e göre; mülkiyet, aksi olana kadar, başarı ve yeteneğin bir hediyesidir fakir ise sermaye sahibi olabilmek ve servetin sağlayabileceği işleri yapabilmek konusunda gerekli yeteneğe sahip olmayan bireydir. Locke tarafından kuramsallaştırılmış olan özel mülkiyeti, Hobbes egemenin el süremeyeceği bir hak olarak tanımlamaktadır. Hobbes ve Locke tarafından bakıldığında, özel mülkiyet ontolojik olarak, doğal bir hak durumunda karşımıza çıkmaktadır. Devlet mülkiyeti ya da bir başka söylemle kamu mülkiyeti, özelleşme eğilimi gösterdiğinde bozulmaya, rüşvete, fayda maksimizasyonuna, rantın toplum yararına olmayan bir şekilde bölüşülmesine açıktır, bundan dolayı liberaller kamu mülkiyetinin olduğu kadar az tutulması gerektiğini savunmaktadırlar.

LİBERALİZMİN MÜLKİYET DÜŞÜNCELERİNİN ELEŞTİRİSİ

Liberal ideolojinin mülkiyet ve üretim ilişkileri görüşlerine farklı eleştiriler yapılmıştır. Eleştiren bazı iktisatçılar, arz ve talep ilişkisinin geçerli olduğu ve isminin serbest rekabet olduğu bir düzenin hiçbir koşulda toplumun mutlu edemeyeceğini ifade etmişlerdir. Çünkü serbest rekabet kendi yok oluşunu hazırlayan bir mücadele şeklinden başka bir şey değildir. Bu yüzden, bu şekil bir düzenin sonucunda, toplumun varlığa değil, aksine bireylerin yokluğa doğru yaklaşmasını beklemek gerekmektedir. Modern liberaller ve muhafazakarlar da zaman zaman mülkiyet hakkının sınırlandırılması gerektiğini kabul etseler de mülkiyet hakkına karşı eleştiriler temelde sosyalistler tarafından geliştirilmiştir. En yakın yaklaşıma göre özel mülkiyet özgürlüğün köşe taşı değil bilakis ona karşı en büyük tehdittir. Bu iddiayı savunan bir grup sınırsız mülkiyet hakkının büyük ölçüde eşit olmayan servet dağılımına neden olacağı ve sahip olunan bu servetin diğer insanları kontrol etme, hatta onları köle yapma aracı haline getirebileceği hususunda uyarıda bulunur. Bu konu Proudhon'un şu

meşhur sözünde dile getirilmiştir: " Mülkiyet hırsızlıktır". Proudan bununla bireylerin herhangi bir mülkiyet hakkı olmadığını kast etmez; o sadece servetin özel ellerde birikmesinin zenginlerin fakirleri sömürmelerine ve onlara baskı uygulamalarına izin vereceğini ifade eder. Marksist iddia ise bu konuda daha radikaldir. Marx, Locke'un eserlerinde dile gelen emek değer teorisini benimser. Buna göre bir malın değeri onun üretiminde sarf edilen emeğin miktarını yansıtır. Locke Mülkiyet hakkının başlangıçtaki emeğe dayalı eylemden kaynaklandığını iddia ederken, Marx servet sahibi burjuva ile servetin ortaya çıkmasında emeği geçen proletaryanın emeğinden Marx'ın adlandırılmasıyla artık değeri çeker alır. Diğer bir ifadeyle özel mülkiyet zorunlu olarak sömürü ve sınıf baskısına neden olur. Kapitalizmin yerine sınıfsız, komünist bir toplumun ortaya çıkartılmasını özel mülkiyetin kaldırılmasını Karl Marx savunmuştur. Marksist düşünce özel mülkiyetin ancak bireysel bir tatmin kaynağı olduğunu, şeylerin insanların ulaşmak istediği şeyler olduğundan sahipliğinde tatmin duygusu yaratacağını söylüyor ve buna meta fetişizmi demektedir. Marksist eleştiri, mülkiyetin ahlaki boyutundan kaynaklanmamaktadır. Özel mülkiyetin emeğe yabancılaşmanın başladığı an olduğunu, bunun sömürüyü başlattığını söylemektedir. Emeğin iş bölümünde dahi rolünüz belirlendiği için yabancılaşma başlamaktadır. Bu toplumsal pozisyonlama, bireyi emeğine ve kapasitesine yabancılaştırmaktadır.

Atatürkçü düşünceyi savunanlar Liberal ideolojinin bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler anlayışına karşı devlet politik ve fikri konularda olduğu gibi, ekonomik konularda da koruyucu olmalıdır. Mutlak zorunluluk olmadığı takdirde piyasalara karışılmaz, ancak hiçbir piyasa da başıboş değildir diyerek eleştirmişlerdir. Atatürkçü düşüncede, sosyal adaletin ve genel manada refahın sağlanması gaye olarak görülmektedir. Atatürk, sosyal sınıflar arasındaki çatışmayı zararlı görmüştür. Atatürk'e göre; Türk toplumundaki farklı sınıflar arasında bir çatışma yoktur. Daha sonraki gelişmelerde de çatışmaya meydan verilmemelidir. Toplumda sınıf mücadelesinin engellenmesi devletin sosyal adalet ve sosyal güvenliği gerçekleştirmesine, adaletli bir gelir dağılımı sağlamasına, bütün sınıfların çıkarlarını dengeli ve uyumlu bir şekilde gözetmesine, bir sözcükle modern sosyal devletin gereklerini yerine getirmesine bağlıdır. Şayet bu yapılmazsa, Batıda olduğu gibi, sınıf çatışmaları başlayabilirdi. Parti Genel Sekreteri Recep Peker 1935 senesinde parti kurultayında yaptığı konuşmada, bu kaygıları dile getirmiştir ve ulusal çalışmayı yıpratana ve ulus yığınlarını istismar eden liberal ideolojiye karşı cephemizi sıklaştırıyoruz demiştir. Ayrıca her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet tipinin kucağında beslenip büyüyen sınıf kavgası yollarını sıkı bir şekilde kapatıyoruz demektedir (Albayrak, 1996: 118). Atatürkçü düşüncede mülkiyet anlayışı bireysel ve toplumsaldır. Özellikle toplumun malı sayılan madenler, ormanlar, denizler, göller, nehirler toplumun faydasına kullanılmalıdır. Devletçilik döneminde kamu iktisadi teşebbüsleri işte bu gayeyle kurulmuştur.

Liberal ideolojinin doğal haklar temelinde özel mülkiyet taraftarı görüşüne karşılık, yelpazenin diğer kısmında komünizmin özel mülkiyeti bir gasp olarak gören görüşü vardır. Muhafazakarlar da bir taraftan, komünizmden farklı olarak, özel mülkiyeti kabul etmektedir diğer yandan, özel mülkiyetin topluma karşı sorumlulukları da birlikte getirdiği vurgusuyla

bireyci liberal görüşten ayrılmaktadırlar. Diğer bir söylemle, muhafazakarlar için özel mülkiyet, bir tür gasp olmadığı gibi, salt kişisel tatmin için kullanılacak bir hak da değildir. Muhafazakar politik görüş, mülkiyetin temelindeki eşitsizliğin kaçınılmaz olduğunu kabullenmektedir. Sosyalizm eşitsizliğin kaldırılmasını, özel mülkiyetin yok edilmesinde görür ve bireyin eşitliğini, kollektivist açıdan tanımlamaktadır. Liberalizm ise özel mülkiyete, sınırsız bir koruma hakkı getirerek onu güçlendirmektedir ve sermaye birikimi yoluyla mülkiyetin küreselleşmesini savunmaktadır. Muhafazakarlık da özel mülkiyetin korunmasını ister ama mülkiyetin kişiler tarafından, diğerleri üstünde bir baskı kurma aracı olmasına karşı çıkar ve devletin bu durumda müdahale etmesini meşru görür. Devletin, özel mülkiyete sınırsız şekilde müdahale etmesi durumunda ise muhafazakarlık, mülkiyetin yozlaşacağını ifade eder. Ayrıca bireylere sınırsızca mülk edinme hakkı verildiği zaman serbest piyasa sisteminde olduğu şekilde bireylerin özel alanda tekelleşmeye giderek mülkiyeti yok edeceği sebebiyle kapitalizme ve kapitalist küresel kuruluşlara karşı duran muhafazakarlık, halkın fakirleştiği kriz döneminde, Keynesci iktisadi politikaları destekleyerek devletin, refah amaçlı örgütlenmesini olumlu karşılarsa da iktisadi işlevin, toplumun kendi ilişki sürecinde ve topluma bırakılarak devam ettirilmesini savunmaktadır (Scruton, 1991: 94-96). Sosyalistler çeşitli nedenlerde liberal ideolojinin savunduğu özel mülkiyeti eleştirmektedirler. Birinci olarak mülkiyet adaletli değildir; servet birey gücünün kullanılmasıyla toplu olarak elde edilmektedir bu sebeple yalnızca bireylerce değil, halk tarafından da sahiplenilmelidir. İkinci olarak sosyalistler, mülkiyetin bireyleri açgözlülüğe yönlendirdiğine ve bu sebeple de ahlaki açıdan yozlaştırıcı olduğuna inanmaktadırlar (Heywood, 2016: 125).

SONUÇ

Liberal ideoloji modern batının ilk zamanlarında yani on yedinci asırda birey ve özgürlük fikrini temel alarak oluşmuştur. Liberal ideolojinin düşünürleri, özgürlük, us ile birey terimlerinin fikir konusu edildiği dönemde oluşumlardır. Bundan dolayı ilk olarak kişi ve kişi hürriyetleri üstünde durulmuştur. Örnek olarak liberalizmin önde gelen fikir adamı John Locke, kuvvetli birey hürriyeti fikrini öne çıkarmıştır. Liberal ideoloji sürekli, hürriyet teriminin düzenli bir savunucusudur. İnsana karşı kısıtlamaların olmadığı bir hayat tarzı düşünülmüş olup liberal ideolojinin ilk zamanlarından beri birey için talep ettiği özgürlük değişmemiştir. Ancak zamanla değişmiş olan hayat şartlarıyla özgürlük gereksinimi ve alanları da değişime uğramaktadır. Bu yüzden liberal ideolojinin özgürlük görüşünde de birtakım değişiklikler yaşanmıştır. On yedinci veya on sekizinci asırda talep edilen özgürlük ile sonraki asırlar bir değildir. Değişen koşullarla beraber liberal ideoloji bireye, özgürlüğe ve devlete bakışında da farklılıklar meydana gelmiştir. Böylelikle farklı liberalizm türleri ortaya çıkmıştır. Liberal ideoloji tarihsel süreçte çeşitli aşamalardan geçmiş ve dönüşüme uğramıştır. Başlangıcı on yedinci asra kadar uzana liberalizmin ekonomi ve politika şeklinde iki temeli bulunmaktadır. Liberalizm hürriyet, devletin sınırlanması ve piyasada serbest ilkelere göre hareket etme kavramlarıyla öne çıkmaktadır.

Eşitlik ile özgürlük kavramları bu ideolojide genel olarak beraber anılmaktadır. Liberalizmin içindeki farklı görüşlerde de bu kavramlar arasında görüş birliği olmadığından dolayı diğer ideolojilerinde bu konuyu tenkit etmemesini beklemek doğru olmayacaktır.

Eşitlik kavramı ilk olarak fırsatlar konusunda eşitlik ve kanunlar karşısında eşitlik olarak gündeme gelmiştir. Sözlük manası kişilerin birbirleriyle aynı olmasıdır lakin bu pratikte çok da mümkün olmamaktadır zaten bu durum doğaya da aykırıdır. Bunun sebebi ise kişiler doğuştan gelen fiziki ve ruhsal özellikleri bakımından eşit olarak dünyaya gelmemektedirler.

Liberalizmin devlet görüşü, özel alan ile kamusal alan arasında doğrusal olmayan bir ilişki ağı bulunmaktadır. Kamusal alanın sınırlandırılması özgürlüklerin artmasıyla anlamlandırılmış olsa da özel alan ve kamusal alanın birbirlerinden net çizgilerle ayrı olmadığını da kabul edilmektedir. Hürriyeti de kişilerin veya toplumun fikirlerine başka bireylerce engellenme olmadan hareket etmesi şeklinde negatif bir anlamda görmesine karşın bu durumun gerçekleşmesinin zorluğundan ötürü, devletin kanunlarla sınırlarının çizilmesi gerekliliğini savunmaktadırlar. Bundan dolayı devletin yasa egemenliğine bağlı olarak, özgürlüklerin muhafazası ve serbest piyasanın işleyişinde de sınırlı görevlerini gerçekleştirmesi istenmektedir. Bu ideoloji bireyi merkeze oturtması sonucunda Bireyi her şeyin temeline olarak görmesi sonucu bireyin her yerde hür olmasını gerçekleştirmek için çalışmaktadır. Devleti ise baskı unsuru görerek bu alanları sınırlandırdığı görüşüne sahiptir. Devletin zorunlu olduğunu kabul etmektedir, sosyal etkileşimlerin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır ve kişinin hürriyetinin diğer kişilerin hürriyeti sınırına kadar olduğunu ifade etmektedir. Bu durum Liberalizmi devlet görüşü bakımından faşist ideolojiden, toplumsal fikri bakımından sosyalist ideolojiden, birey fikri konusunda da anarşist ideolojiden ayrı yere koymaktadır. Liberalizm farklı konularda yapılmış olan söylemlerin, farklı yorum ve görüşlerin analizi sonucunda oluşmuştur. Liberalizm bir düşünürün belirtmiş olduğu şekilde tek boyutlu bir görüş olmamakla beraber birçok düşünürün çeşitli konularda birbirlerinden ayrı görüşler sunarak geliştirmiş oldukları bir ideolojidir. Böylelikle liberalizm dogmatik düşüncelere ve etmenlere bağımlı olmaktan uzak olmuştur. Düşünürler olaylara birbirinden ayrı fikirlerle yaklaşmakla beraber hürriyet, birey, devletin sınırlandırılması, kendiliğinden düzen, piyasa serbestiyeti şeklindeki ana hatlarda bir araya gelmişlerdir. Bu durumda liberal ideolojiye çok boyutlu bir felsefi altyapı oluşturmuştur. Sonuçta post modern bir söylem kullanarak bitirecek olursak gerek liberalizm gerekse diğer ideoloji ve fikirler arasında devlet, mülkiyet, üretim ilişkileri, özgürlük, eşitlik, egemenlik biçimleri ve siyasal siyasal sistem konularında ortak bir konsensüse varmak bir kenara aynı gelenek içinde bile uzlaşmanın varlığından söz etmek zordur. Bu sebeple yapılan eleştiriler bu konuları detaylıca inceleyenler için farklı fikirler edinmelerini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Aktan, Coşkun Can. (1995). "Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Liberteryanizm", Amme İdaresi Dergisi, 28(1), 3-32.

Albayrak, Mustafa. (1996). Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Liberalizm Ekonomik ve Siyasal Bakımdan Bir Karşılaştırma Denemesi. Atatürk Yolu Dergisi.

Albertini, Pecherend, Poujet. (1995). Ekonomik Sistemler, Çev: Cafer Umay, Ekin Yayınları, Bursa.

Avcı, Ercan. (2010), Liberalizm ve Hoşgörü İlişkisi, John Locke ve John Stuart Mill Örnekleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Baryy, Norman. (2003). Modern Siyaset Teorisi, Çev. Mustafa Erdoğan – Yusuf Şahin, Ankara, Liberte Yayınları.
- Bayar, Bravo, Işıl. (2006). “Hegel ve Liberalizm”, FLSF Dergisi, 2: 111- 121.
- Berktaş, Fatmagül. (2007). “Liberalizm – Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji”, H.Birsen Örs (Der.), 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, 1. Baskı içinde (49-114), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Buchanan, Allen E. (1989). "Assessing the Communitarian Critique of Liberalism", Ethics, Vol. 99, No. 4. Butler Eamonn, (2018). Klasik Liberalizm: Bir El Kitabı,(Çev: Arda Çiçek), Ankara: Liberte Yayınları.
- Cahit, Talas. (1980). Ekonomik Sistemler, 4. Baskı, Ankara. Çağla Cengiz (2007), Mill, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul.
- Hegel, G. W. F. (2004). Hukuk Felsefesinin Prensipleri, çev. Cenap Karakaya, 2. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Heywood, Andrew. (2014) Siyaset Teorisine Giriş, (Çev. H. M. Köse), İstanbul: Küre Yayınları,
- Heywood, Andrew, (2016). Siyasi İdeolojiler, (Çev. Prof. Dr. Levent Köker), 10. Baskı, BB101 Yayınları, Ankara.
- Hoppe, Hans Herman,(1998-1999) “Private Production of Defence”, Journal Of Libertarian Studies Cilt 14, N. 1, s. 27 – 52.
- Humboldt, Wilhelm von. (2013), Devlet Faaliyetlerinin Sınırları, (Çev. Bahattin Seçilmişoğlu), Liberte Yayınları, Ankara.
- Ispir, Naci. (2011). C. B. Macpherson’un Liberal Demokrasi Eleştirisi, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul.
- Kapani, Münci. (1988). Politika Bilimine Giriş, 4. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Kocaoğlu, Mehmet (2014) John Rawls; Adalet Teorisi ve Temel Kavramları, İmaj Yayınevi, Ankara. Locke, J. (1998). Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, (çev. Melih Yürüşen), Liberte Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl. (2006). “Kapital Cilt I s.178-9, 263”, Siyasal Düşünce, der. Michael Rosen, Jonathan Wolff, çev.
- Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, ss. 2-291, Ankara. Ertuğruloğlu, Mehmet. (1972). Ekonomi Doktrinleri Tarihi, Ankara, s.62.
- Mill, J. S. (2012). Özgürlük Üzerine, (çev. Tuncay Türk), Oda Yayınları, İstanbul. Mises, Ludwig von (1956). The Anticapitalistic Mentality, Nosrand Company, London.
- Mulhall, Stephen & Swift, Adam. (1996). Liberals and Communitarians (Oxford and Cambridge (Mass.): Blackwell Publishing, Second Edition.
- Schmitt, Carl (2014). Siyasal Kavramı, çev. Ece Göztepe, 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Scruton, Roger. (1991). Conservative Texts An Anthology, St. Martin’s Press, New York.

Şahin, Kemal,(2009) İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla İfade Özgürlüğü; Gerekçeleri ve Sınırları, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.

Üstel, Füsun. (1999). Yurttaşlık ve Demokrasi, Dost Yayınları, Ankara.

ULUSLARARASI SUÇLARLA MÜCADELEDE EVRENSEL YARGILAMA İLKESİNİN MUHTEMEL ZARARLARI: *DENİZ HAYDUTLUĞU ÖRNEĞİ*

Perihan GÖZÜM¹, Rabia YILDIRIM² & Yasin YILDIRIM³

Özet

Uluslararası suç, uluslararası hukukun yazılı kaynakları ve hukuk biliminin evrensel ilkeleri tarafından korunan meşru menfaatlere karşı gerçekleştirilen, bütün insanlığı ilgilendiren, uluslararası düzene, barışa ve güvene zarar veren her türlü saldırıyı, haksız fiili ve müdahaleyi tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bu suçlar, bir yandan uluslararası düzeni, güvenliği ve adaleti tehdit ederken diğer yandan da gerçek kişilere, ticari kuruluşlara, uluslararası kurumlara ve uluslararası ticari, hukuki, ekonomik ve diplomatik dengelere zarar vermektedir. Uluslararası suçlar her ne kadar son 120 yıllık süreçte bilimsel bir tasnife tabi tutulsa da savaş suçları, kölelik, işkence ve bilhassa deniz haydutluğu gibi ağır suçların esasında binlerce yıllık geçmişi vardır ve bu suçlar “insanlığa karşı suç” olarak görülmektedir. Bütün bu teorik ve normatif hususların, ilgili yazılı hukuk kurallarının ve yargılama mekanizmalarının varlığına rağmen, bilhassa deniz haydutluğu gibi uluslararası suçlar günümüzde halen görülmekte, tamamen sona erdirilememekte ve uluslararası toplum bu suçlardan ötürü olumsuz etkilenmeye devam etmektedir.

Deniz haydutluğu özelinde; her ne kadar son yıllarda, ülkemizin de iştirak ettiği Birleşik Görev Kuvveti 151 ve Okyanus Kalkanı Harekâtı gibi misyonlar sayesinde birçok bölgede deniz haydutluğu suçunun önüne geçilse de günümüzde halen daha Gine Körfezi, Malakka Boğazı, Celebes Denizi ve Karayipler gibi uluslararası ticaret rotalarının kesiştiği hassas ve kritik noktalarda daha deniz haydutluğu suçunun örnekleri görülmektedir. İlk bakışta, eli silahlı, düzensiz ve amatör haydutların gerçekleştirdiği münferit silahlı eylemler olarak görülen bu suç, esasında uluslararası ticarete, lojistiğe ve güvenliğe karşı açıkça tehdit oluşturmakta, değerli kargoların, gemilerin zarar görmesine, ticari operasyonların durmasına, büyük parasal kayıpların yaşanmasında ve dahi ölümlere neden olmaktadır. Haliyle, deniz haydutluğu, muhakkak surette mücadele edilmesi gereken uluslararası bir suç olarak, uygar dünyanın karşısında durmaktadır. Ancak böylesi bir suç ile mücadelenin tek yolu silahlı güç kullanmak ya da ortak misyonlar oluşturmak olmayıp aynı zamanda güçlü ve etkili bir hukuki altyapıya da ihtiyaç duyulmaktadır. Zira mevcut uluslararası hukuki sistemde, deniz haydutluğu, her ne kadar iyi niyetlerle teşkil edilse de birtakım sakıncalı sonuçlar içeren, evrensel yargılama ilkesine tabi tutulmaktadır.

Evrensel yargılama ilkesi insanlığa karşı suçların soruşturulması amacıyla şüpheli bir şahıs hakkında suçun işlendiği yerin, şüphelinin ya da mağdurun tabiiyetinin ve yerleşim yerinin, ya da başkaca bir unsurun dikkate alınmayarak tüm devletlere yargılama yapma imkânı veren bir ilkedir. Ağır suçlar için herhangi bir açık bırakmamak ve nerede olursa olsun bir yargılama sürecini mutlaka başlatmak gibi faydalı bir amaca hizmet eden bu ilke pratikte ise zaman zaman olumsuz sonuçlar verebilmektedir. Öyle ki; geçmişte de örnekleri görüldüğü üzere, bazı ülkelerde deniz haydutluğu

¹ Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Kurşunlu Adalet MYO Dr. Öğretim Üyesi, pgozum@hotmail.com

² Çankırı Karatekin Üniversitesi Kurşunlu Adalet MYO Öğretim Görevlisi, T.C. Ankara Üniversitesi Özel Hukuk Doktora Programı Öğrencisi, rabiauzumcu@karatekin.edu.tr

³ Çankırı Karatekin Üniversitesi Kurşunlu Adalet MYO Öğretim Görevlisi, T.C. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Doktora Programı Öğrencisi, yasinildirim@karatekin.edu.tr

suçu ile ilgili özel hukuki düzenlemelerin bulunmamasından ya da çok sayıda ülkenin öngördüğünden daha hafif cezaların öngörülmesinden ötürü deniz haydutlarının serbest bırakılması ya da çok hafif cezalar alabilmeleri gibi olumsuz durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu tür durumlar da uluslararası suçların genel mağduru olan uluslararası toplumun vicdanını yaralamakta, uluslararası hukuka duyulan güveni azaltmakta ve bu suçların devam etmesine sebebiyet vermektedir.

Böylesi olumsuz durumlarla karşılaşmamak adına, evrensel yargılama ilkesinin revize edilmesinin, insanlığa karşı suç kapsamına giren suçlar için yeknesak yaptırımların öngörülmesinin yerinde bir aksiyon olacağı ve bu sayede dengesiz, tutarsız ya da adil olmayan kararların verilebilmesinin önüne geçilebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haydutluk, Deniz Ticareti, Evrensel Yargılama İlkesi, Suç

POSSIBLE DRAWBACKS OF THE PRINCIPLE OF UNIVERSAL JURISDICTION IN COMBATING INTERNATIONAL CRIMES: THE EXAMPLE OF PIRACY

Abstract

International crime is a concept used to describe all kinds of attacks, torts and interventions against legitimate interests protected by the written sources of international law and the universal principles of the science of law, which concern all humanity and harm the international order, peace, and trust. While these crimes threaten the international order, security, and justice on the one hand, they also harm real persons, commercial organizations, international institutions, and international commercial, legal, economic, and diplomatic balances. Although international crimes have been scientifically classified in the last 120 years, grave crimes such as war crimes, slavery, and piracy have thousands of years of history and they are "crimes against humanity". Despite the existence of all these theoretical and normative issues, related written rules of law and judicial mechanisms, these crimes such as piracy are still seen today, cannot be eliminated.

In the case of piracy; although this crime has been eliminated in many regions in recent years, thanks to missions such as Joint Task Force 151 and UN-coordinated Operation Ocean Shield, today there is still more criminal acts in sensitive and critical where international trade routes intersect. At first glance, this crime, which is seen as individual actions carried out by armed, irregular and amateur bandits, poses a clear threat to international trade, logistics and security, causing damage to valuable cargoes and ships, cessation of commercial operations, major monetary losses and even deaths. While this is the case, piracy stands before the civilized world as an international crime that must be tackled. However, the only way to combat such a crime is not only to use armed force or to establish joint missions, but also a strong and effective legal infrastructure is needed. Because, in the current international legal system, piracy is subject to the principle of universal jurisdiction, which includes some objectionable results, even though it is created with good intentions.

The principle of universal jurisdiction is a principle that allows all states to prosecute a suspected person for the purpose of investigating crimes against humanity, regardless of the place where the crime was committed, the nationality and residence of the suspect or victim, or any other factor. This principle, which serves the useful purpose of not leaving any gaps for grave crimes and starting a trial process wherever it is, can sometimes give negative results in practice. So that; as seen in the past, unfavourable situations such as the release of pirates may arise due to the absence of special legal regulations regarding the crime of piracy in some countries or the provision of lighter penalties than many countries envisage. Such situations injure the conscience of the international

community, which is the general victim of international crimes, reduce the trust in international law and cause these crimes to continue.

In order to avoid such negative situations, it is considered that it would be appropriate to revise the principle of universal jurisdiction and to prescribe uniform sanctions for crimes against humanity, thus preventing unbalanced, inconsistent or unfair decisions.

Keywords: Piracy, Seaborne Trade, Universal Jurisdiction Principle, Crime

I. EVRENSEL YARGILAMA İLKESİ / EVRENSELLİK PRENSİBİ KAVRAMI VE EVRENSEL YARGILAMA İLKESİNE TABİ SUÇLAR

1. Evrensel Yargılama İlkesi Kavramı

Evrensellik teorisi kavramının uluslararası hukuk bakımından kabul görmüş genel bir tanımı bulunmamakla birlikte; insanlığa karşı işlenen zararlı veya tehlikeli olarak kabul edilen çeşitli suçlar bakımından, suçluların belirli mahkemeler tarafından değil, suçluyu elinde bulunduran devletlerdeki mahkemeler tarafından yargılanmasına verilen isim olarak ifade edilmesi mümkündür (Özbek, Doğan, & Bacaksız, 2022; Canca, 2012; Çetintürk & Töngür, 2020). Evrensel yargılama ilkesi kapsamında her devlet, bu kapsamdaki suçları işleyen kişilerin veya mağdurların tabiiyetine bakılmaksızın soruşturma veya kovuşturma yapma yetkisine sahiptir. Geleneksel yargılama yöntemlerinde suçların soruşturma veya kovuşturmaya tabi tutulmasında suçlu veya mağdurun milliyeti, suçun meydana geldiği yer ve yargılama yetkisine sahip ülkenin izni gibi çeşitli unsurlar ön plana çıkmakta ve yargılama yetkisi belirli ülkelere verilmekte iken, savaş suçları, köle ticareti, terör faaliyetleri, deniz haydutluğu ile sivil uçakların alıkonulması gibi suçlar bakımından dünya üzerinde yer alan tüm devletlerin çıkarlarının bulunduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla yargı yetkisi tüm devletler bakımından mevcuttur.

Evrensel yargılama prensibinde, kovuşturma konusu suçların kendilerine özgü çeşitli nitelikleri dikkate alınarak suçlular bakımından tabiiyet unsuru bir kenara bırakılarak, her devletin mevcut suç bakımından kendi ceza kanunlarını uygulama imkanı söz konusu olmakta ve aynı suçlunun işlemiş olduğu suç neticesinde alabileceği cezalar yakalandığı ve yargılamanın gerçekleştirildiği ülkeye göre farklılık göstermektedir (Canca, 2012). Dolayısıyla bu suçlar bakımından söz konusu suçların soruşturma veya kovuşturmaya tabi tutulmasında, suç teşkil eden fiilin kendi topraklarında işlenip işlenmediğine bakılmaksızın suçluyu elinde bulunduran devletin yargılamaya dair yetkisi bulunmaktadır (Akdemir, 2022).

İnsanlığa karşı suçlar kapsamında değerlendirilen insan ticareti, savaş suçları ve deniz haydutluğu gibi suçlar her ne kadar binlerce yıldır var olsa da evrensel yargılamaya ilişkin kavram ve prensipleri 1990'lı yıllar itibarıyla kullanılmaya başlanmıştır (Akdemir, 2022). Zira 20. yüzyılda meydana gelen insan hakları ihlalleri ile devletlerin yargı yetkisi tartışılmaya başlanmış ve evrensel yargılamaya ilişkin temel kavramlar ortaya konulmuştur. Bu ilke gereğince; insanlığın bütününe karşı işlenen, insanlığın barışına zarar veren, güvenliklerini tehlikeye düşüren suçlar bakımından suçluların yargılamaya tabi

tutulmaması, uluslararası güvenliği ve adalet duygusunu zedeleyeceği, dolayısıyla toplumların tamamında huzursuzluk yaratacağı kabul edilmektedir.

2. Evrensel Yargılama İlkesine Tabi Suçlar

Mevcut hukuk sistemimiz bakımından evrensel yargılama ilkesine tabi suçlar 2537 sayılı Türk Ceza Kanunu ("TCK") madde 13 ve uluslararası anlaşmalar çerçevesinde düzenlenmiştir. İşbu hüküm ile yabancı şahıslar veya Türk vatandaşları tarafından yabancı ülkelerde işlenmesi halinde dahi Türkiye Cumhuriyeti'nin ("Türkiye") yargılama yetkisinin bulunduğu ve TCK'nın uygulanacağı suçlar gösterilmiştir. Bu kapsamda aşağıdaki suçlar bakımından evrensel yargılamaya ilişkin prensipler uygulama alanı bulacaktır;

a) İkinci Kitap, Birinci Kısım altında yer alan suçlar.

b) İkinci Kitap, Dördüncü Kısım altındaki Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci ve Sekizinci Bölümlerde yer alan suçlar.

c) İşkence (madde 94, 95).

d) Çevrenin kasten kirletilmesi (madde 181).

e) Uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti (madde 188), uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma (madde 190).

f) Parada sahtecilik (madde 197), para ve kıymetli damgaları imale yarayan araçların üretimi ve ticareti (madde 200), mühürde sahtecilik (madde 202).

g) Fuhuş (madde 227).

i) Deniz, demiryolu veya havayolu ulaşım araçlarının kaçırılması veya alıkonulması (madde 223, fıkra 2, 3) ya da bu araçlara karşı işlenen zarar verme (madde 152) suçları".

Evrensel yargı prensibine tabi suçların tespitinde TCK dışında uluslararası düzenlemeler ile örf/adet hukuku da önemli bir yere sahiptir. Zira örf adet hukuku bakımından insanlığa karşı suçlar olarak kabul edilen savaş suçları, kölelik, işkence ve deniz haydutluğu gibi suçlar da bu ilke kapsamında değerlendirilmektedir (Canca, 2012). Terör suçları bakımından uluslararası örf/adet noktasında kabul görmüş tanımlar bulunmadığı, terör suçlarının faileri bakımından ortak nitelendirmelerin yapılmadığı dikkate alınarak bu suçların yalnızca uluslararası anlaşmalarda var olan şartları taşıması halinde evrensel yargılama ilkelerine tabi olacağı kabul edilmektedir. Aynı zamanda "Kanunsuz Uçak Kaçırmalarının Önlenmesine İlişkin Haya Konvansiyonu" ile "Rehin Almalara Karşı Uluslararası Konvansiyon" gibi çeşitli uluslararası konvansiyonlar çerçevesinde kalan suçlar da bu ilke kapsamında uygulama alanı bulmaktadır (Canca, 2012).

Çalışmamızın konusu "deniz haydutluğu" suçunu oluşturmakta olduğundan yukarıda izah edilen suçlar bakımından ayrıntılı açıklamalar yapılmayacak, evrensel yargılama, deniz haydutluğu suçu bakımından değerlendirilecektir.

II. DENİZ HAYDUTLUĞU

Deniz haydutluğu suçu binlerce yıldır varlığını devam ettiren, bir yandan uluslararası düzeni, güvenliği ve adaleti tehdit ederken diğer yandan da gerçek kişilere, ticari kuruluşlara,

uluslararası kurumlara ve uluslararası ticari, hukuki, ekonomik ve diplomatik dengelere zarar veren bir suç tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira günümüzde dünya ticaretinin yüzde doksanına yakını deniz ticareti ile gerçekleştirilmekte ticaret gemilerine yapılan her saldırı doğrudan doruya dünya ticaretini etkilemektedir (Demir, 2021). Tarihte milattan önce 75 yılında Jul Sezar'ın kaçırılması ve çeşitli parasal taleplerde bulunulması gibi olaylarla gündeme gelen deniz haydutluğu günümüzde de çeşitli ticaret bölgelerinde varlığını sürdürmekte, deniz ticaretini, uluslararası güvenliği, deniz adamlarının güvenliğini önemli ölçüde tehlikeye düşürmektedir (Doğru, 2017). Günümüzde Aden Körfezi, Nijerya, Somali açıkları, Gine Körfezi, Malakka Boğazı, Celebes Denizi ve Karayipler gibi uluslararası ticaret rotalarının kesiştiği hassas ve kritik noktalarda daha deniz haydutluğu suçunun örnekleri görülmektedir.

Deniz haydutluğu yalnızca belirli bölgeleri değil, bu bölgede faaliyet gösteren yahut bu bölgede seyrüsefer gerçekleştiren gemilerin tamamını tehdit etmekte, bu faaliyetlerden ötürü Türk gemileri, gemi adamları ve deniz ticareti de zarar görmektedir. Nitekim mülkiyeti Türklere ait bulunan M/T Puli isimli geminin Nijerya açıklarında saldırıya uğraması ve Türk gemi adamlarının kaçırılması da konunun Türkiye bakımından önemini bir kez daha göstermiştir (Doğru, 2017). Benzer şekilde Gine Körfezi'nde Türk bayraklı gemilere silahlı soygun, fidye istemek veya kargolara el koymak amacıyla çok sayıda saldırı düzenlenmiş, Türk deniz ticareti önemli ölçüde etkilenmiştir (Oral & Şakar, 2020). Zira meydana gelen saldırılar sigorta maliyetlerini arttırmakta, haydutluğun yoğun olarak yaşandığı bölgelere giden gemiler bakımından silahlı özel güvenlik kullanmaları tavsiye edilmekte, bazı donatanların bu bölgelere gitmekten kaçındığı görülmekte ve deniz haydutluğuna maruz kalan gemi adamları mental olarak olumsuz etkilenmektedir (Oral & Şakar, 2020).

1. Korsanlık ve Deniz Haydutluğu Kavramları

Tarihte korsanlık ile deniz haydutluğu terimleri çoğu kez eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte zaman içerisinde uluslararası hukuk bakımından bu iki kavram birbirinden ayrılmış ve farklı dönemlerde farklı yaptırımlara tabi tutulmuştur.

Korsanlık kavramlarının temeli Orta Çağ dönemine dayanmakta korsanlar, donanmaları bulunmayan devletlerden aldıkları izin belgeleri ile savaflara katılmakta idi. Dolayısıyla korsanlık kavramı devletlerden alınan izin vasıtasıyla düşman gemilerine saldırarak elde etmiş olduğu ganimetlerden ötürü ilgili devlete bir tür komisyon ödenmesi olarak tanımlanmaktadır (Duman, 2021). Zaman içerisinde devletler, izin verdikleri gemileri "korsan", bu gemiler dışındaki gemilere ise "deniz haydudu" isimlerini verdiler (Doğru, 2017). 19.yüzyılın ilk çeyreğinde devletlerin donanmalarını kurmaları ve haydutluğun kötüye kullanılması gibi sebeplerle korsan gemileri kullanılması uygulanmasından vazgeçilmeye başlanmış ve daha sonra ise korsanlık yasaklanmıştır (Doğru, 2017).

Deniz haydutluğu kavramı ise; bireysel gemilerin başka gemilere yahut gemilerde bulunan kişi, eşya veya yüke karşı yapmış oldukları haksız fiilleri ifade etmektedir (Doğru, 2017). 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde ("BMDHS") de deniz haydutluğu faaliyeti korsanlıktan ayrılmış ve ana hatları belirlenmiştir. Mezkur hükümler uyarınca haydutluğun açık denizlerde gerçekleştirilmesi gerekmekte, kişinin kendi çıkarları

doğrultusunda hareket etmesi aranmakta ve fiilin bir gemi vasıtası ile yapılması zorunluluğu bulunmaktadır (Duman, 2021). Haydutlukta, korsanlığın aksine, faaliyete izin veren bir devlet söz konusu değildir. Binlerce yıldır deniz ticaretini, bireysel ve kamuya ait gemileri, içerisindeki yük ve insanlarla beraber gemileri tehdit eden deniz haydutluğu binlerce yıldır suç olarak kabul edilmekte ve deniz haydutluğu ile mücadele kapsamında pek çok uluslararası akitler düzenlenmekte ve çeşitli devletlerin katılımları ile birçok operasyon düzenlenmektedir. Türkiye de işbu sözleşmeler ve operasyonlara iştirak etmekte, deniz haydutluğu ile mücadelede ön safhalarda yer almaktadır.

2. Deniz Haydutluğu ile Mücadelede Uluslararası Sözleşmeler ve Operasyonlar

Asırlar geçmesine rağmen deniz haydutluğu ile mücadele noktasında dünyanın çeşitli bölgelerinde ilerleme sağlanması mümkün olmamış, Somali gibi siyasi açıdan sıkıntılı olan bölgelerde deniz haydutluğu var olmaya devam etmiştir. Yine Malakka Boğazı, Nijerya ve Gine Körfezi gibi bölgelerde deniz haydutları faaliyetlerine devam etmekte, bu durum dünyanın tamamı bakımından bir sorun teşkil etmektedir.

Deniz haydutluğunun önlenmesi amacıyla askeri birliklerin oluşturulması, uluslararası işbirliklerinin yapılması ve şüphelilerin yakalanması amacıyla BMDHS ve 1988 tarihli *Denizde Seyir Güvenliğine Karşı Yasadışı Eylemlerin Önlenmesine Dair Sözleşme* imzalanmıştır. Bu sözleşmeler çerçevesinde deniz haydutlarının yakalanması, haydutlara karşı çeşitli operasyonlar düzenlenmesi, haydutlar hakkında soruşturma ve kovuşturma yapılmasına dair usul ve esaslar düzenlenmiştir.

Deniz haydutluğu ile mücadelede Uluslararası Denizcilik Örgütü ("IMO") bünyesinde çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiş ve Asya ve Afrika'da haydutluğun önüne geçilmesi amacıyla bölgesel işbirlikleri oluşturulmuştur. Ayrıca Birleşmiş Milletler, Amerika ve Kuveyt Atlantik Anlaşması Örgütü ("NATO") önderliğinde pek çok operasyon gerçekleştirilmiştir. Türkiye de bu operasyonlara destek vermiş, deniz haydutluğu ile mücadele kapsamında Türk Deniz Kuvvetleri 2016 yılının ortalarına kadar toplamda 2381 gün faaliyette bulunmuştur (Doğru, 2017). Türkiye'nin deniz haydutluğu ile mücadele kapsamında göstermiş olduğu faaliyetler konunun Türk denizciliği bakımından önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

III. DENİZ HAYDUTLUĞU BAKIMINDAN EVRENSSEL YARGILAMA İLKESİ

Deniz haydutluğunun insanlığa karşı bir suç olarak görülmesi dolayısıyla evrensel yargılama ilkesi kapsamındadır. Ağır suçlar için herhangi bir açık bırakmamak ve nerede olursa olsun bir yargılama sürecini mutlaka başlatmak gibi faydalı bir amaca hizmet eden bu ilke pratikte ise zaman zaman olumsuz sonuçlar verebilmektedir. Öyle ki; deniz haydutluğunu teşvik eden unsurların başında, haydutların yakalanması halinde, yargılanmaları konusunda ortaya çıkan belirsizlikler gelmektedir ve bu ilke bu açıdan sorunludur. BMDHS, her devlete, haydutluk suçunu işlediğinden şüphe edilen gemilere, uçaklara ve gemideki / uçaktaki mallara el koyma, bu suçu işleyenleri yakalama yetkisi tanımaktadır. Ancak ulusal kanunlar birbirlerinden farklılık göstermektedir. Geçmişte de örnekleri görüldüğü üzere, bazı ülkelerde deniz haydutluğu suçu ile ilgili özel hukuki düzenlemelerin bulunmamasından ya da çok sayıda ülkenin öngördüğünden daha hafif

cezaların öngörülmesinden ötürü deniz haydutlarının serbest bırakılması ya da çok hafif cezalar alabilmeleri gibi olumsuz durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu tür durumlar da uluslararası suçların genel mağduru olan uluslararası toplumun vicdanını yaralamakta, uluslararası hukuka duyulan güveni azaltmakta ve bu suçların devam etmesine sebebiyet vermektedir. Örnek verilmesi gerekir ise Çin 1990'lı yıllarda haydutluk suçunu işleyenler için idam kararı vermişken, haydutluğa maruz kalan bazı ülkeler ise, Kuzey Avrupa ülkeleri gibi, daha hafif yaptırımlar hatta kefaletle serbest bırakma gibi çok hafif cezai usuller öngörmektedir. Bu da haydutluk suçunun cezasız kalmasına dahi olanak verebilmektedir

SONUÇ

Deniz haydutluğu suçu binlerce yıldır devam etmekte, bunun neticesinde donatanlar, gemi sahipleri, kargo sahipleri, gemi adamları, gemilerde seyahat eden yolcular ve deniz ticareti önemli ölçüde zarar görmekte, halihazırda tehlikeli bir faaliyet olan deniz ticareti bu gibi suçlar nedeniyle ekonomik bakımdan pek çok zarara uğramaktadır. Zira belirli bölgelerde seyrüsefer yapılması daha zor veya imkânsız hale gelmekte, sigorta maliyetleri artmakta, haydutlar tarafından kargolara el konulması sebebiyle alıcı, gönderici ve sigortacı başta olmak üzere deniz ticaretine dair aktörlerin tamamı durumdan olumsuz etkilenmektedir.

Günümüzde Birleşmiş Milletler başta olmak üzere pek çok organizasyon ve devlet deniz haydutluğunun önüne geçilmesi için faaliyetlerde bulunmakta ve operasyonlar düzenlemektedir. Ancak suçluların yakalanmasına ve yargılanmasına yönelik pek çok avantajı bulunan evrensel yargılama ilkelerinin deniz haydutluğuna uygulanması, bu suçluların bazı ülkelerde gerekli yasal düzenlemelerin bulunmaması nedeniyle hak ettikleri cezaları alamamasına sebebiyet vermektedir. Böylesi olumsuz durumlarla karşılaşmamak adına, evrensel yargılama ilkesinin revize edilmesinin, insanlığa karşı suç kapsamına giren suçlar için yeknesak yaptırımların öngörülmesinin yerinde bir aksiyon olacağı ve bu sayede dengesiz, tutarsız ya da adil olmayan kararların verilebilmesinin önüne geçilebileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akdemir, M. Ş. (2022). Egemenlik ve Evrensel Yargı Yetkisi İlişkisinin Uluslararası Ceza Hukuku Boyutu. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 261-275.
- Canca, H. S. (2012). *Denizde İşlenen Suçlar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çetintürk, E., & Töngür, A. R. (2020). *Ceza Hukuku Genel Hükümler*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Demir, İ. (2021). *Deniz Ticareti Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayıncılık.
- Doğru, S. (2017). Uluslararası Hukukta Deniz Haydutluğu: Uluslararası Topluun Mücadelersi ve Türkiye'nin Katkıları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 66(3), 551-580.
- Duman, A. C. (2021). Çin Tarihinde Deniz Haydutluğu Olgusu ve Zheng Yi Sao. *Şarkiyat Mecmuası*(38), 1-24.

- Oral, F., & Şakar, C. (2020). Gine Körfezi'ndeki Deniz Haydutluğu Faaliyetlerinin Türk Donatanları Açısından İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 12(2), 173-200.
- Özbek, V. Ö., Doğan, K., & Bacaksız, P. (2022). *Ceza Genel Hukuku Temel Bilgiler*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

TO STUDY SOME RELATED ISSUES WITH HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN THE BANKING SECTOR (ON THE EXAMPLE OF GEORGIA'S BANKING SECTOR)

Ketevan Otarashvili¹, Roland Sharashidze² & Giorgi Gogitidze³

Abstract

In the sustainable development of the country's economy, along with other factors, the banking sector occupies one of the essential and integral places. An unstable and weak banking system threatens the long-term sustainability of the economy. Moreover, it can cause a financial crisis in the country. Therefore, a robust banking system is the core of the country's economic strength. From this, scientists are interested in studying the impact of the financial development of the banking sector on the growth of the country's economy. The banking sector's main challenge is managing financial risks and human resources. We think that addressing these two challenges is interrelated, and managing financial risks depends on the correct selection and distribution of functions. Because in organizations, and especially in the banking sector, a proper recruitment system is essential, among other parts, maintaining the balance of experienced personnel and novice employees and Perfecting the system of personnel training and retraining. Based on the importance of the issue, we studied the important aspects of the current state of human resource management in the banking sector in the example of Georgia

Keywords: Finasnce, HR, Banking sistems, Management

Introduction

Financial Services Organisations/ banks face numerous issues. Therefore, changes are linked to its organizational features and are connected to sustainable business opportunities (Bournois & Torchy, 1992). It suggests that management practices are generally country-dependent (Bournois & Torchy, 1992). Financial organizations/banks are generally chrachatrized the complexities (Andreeva & Sviridov, 2017) (Sohel Rana, 2015) (Kuchciak & Warwas, 2021). Therefore, Human Resources appropriate Management plays a crucial role in banks (Dhar, 2011) (Taha & Taha, 2023).

Moreover, the study suggests that human resources have a key contribution/essential role in enhancing economic sustainability within the banking sector (Taha & Taha, 2023). To achieve a bank's sector sustainability, human resources need appropriate Management (D'Angelo et al., 2022). In the sustainable development of the country's economy, along with other factors, the banking sector occupies one of the essential and integral places. An unstable and weak banking system threatens the long-term sustainability of the economy. Moreover, it can cause a financial crisis in the country. Therefore, a robust banking system is the core of the country's economic strength. From this, scientists are interested in studying

¹ PhD, Tbilisi 0159, Georgia, kettevan@gmail.com

² PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia

³ PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia, giorgigogitidze@gmail.com

the impact of the financial development of the banking sector on the growth of the country's economy. The banking sector's main challenge is managing financial risks and human resources. We think that addressing these two challenges is interrelated, and managing financial risks depends on the correct selection and distribution of functions. Because in organizations, and especially in the banking sector, a proper recruitment system is essential, among other parts, maintaining the balance of experienced personnel and novice employees and Perfecting the system of personnel training and retraining. Based on the issue's importance, we studied the some aspects of the current state of human resource management in the banking sector in the example of Georgia.

Materials and Methods

Based on the survey, the presented research was carried out in banks in Georgia. The number of respondents were 11 from a different bank. The study was conducted in 2022-2023. The age of the respondents was 18-21 years in the case of 27.27%, 27.7% -22-29, 36.36% - 30-39, and 9.09% -40-49. 81.82% of the respondents are women, and 18.18% are men. The level of education of the respondents is higher.

Results and Discussion

The Number of personnel in the research facility is presented as follows: In the case of 9.09 % banks - the Number of personnel is 100-500, 37.27% - 1500, and 63.64% -1500 >. The frequency of the training/courses has an essential effect on enhancing organizations. Our study revealed that 18.18 % of banks conducted the training -once in six months, once a year -63.63% rarely - 18.18%. Interestingly, the employee evaluation system's mechanism exists in 81.18% of banks. It should be noted that the duties of employees are distributed according to the following principle. In particular, in the case of 45.45%, there are official job descriptions; In 36.36% of the cases, there are official instructions from the employees, and in the case of 18.18%, the division of work is done by oral instruction.

Conclusion

Although the banking sector is one of the most developed sectors in our region. As a result of the research, it is clear that from the point of view of human resources development, it is necessary to develop an additional qualification-raising strategy.

References

- Andreeva, L. Yu., & Sviridov, O. Yu. (2017). Experience of Greece on Recapitalization of Banks, Marketing Management and Personnel Retraining in Conditions of Economic Recession. *EUROPEAN RESEARCH STUDIES JOURNAL*, XX(Issue 1), 390-409. <https://doi.org/10.35808/ersj/625>
- Bournois, F., & Torchy, V. (1992). Human resources management in financial services organisations: France and Britain compared. *European Management Journal*, 10(3), 315-326. [https://doi.org/10.1016/0263-2373\(92\)90026-Z](https://doi.org/10.1016/0263-2373(92)90026-Z)
- D'Angelo, C., Gazzaroli, D., Corvino, C., & Gozzoli, C. (2022). Changes and Challenges in Human Resources Management: An Analysis of Human Resources Roles in a Bank

Context (after COVID-19). *Sustainability*, 14(8), 4847.
<https://doi.org/10.3390/su14084847>

Dhar, S. (2011). *Human Resource Management in Bank: Its Scope & Challenges*.
<https://papers.ssrn.com/abstract=2267398>

Kuchciak, I., & Warwas, I. (2021). Designing a Roadmap for Human Resource Management in the Banking 4.0. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(12), 615.
<https://doi.org/10.3390/jrfm14120615>

Sohel Rana, M. (2015). Job Satisfaction Effecting Factors of Employees in Bangladesh Banking Sector. *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 3(4), 352. <https://doi.org/10.11648/j.ijefm.20150304.14>

Taha, R., & Taha, N. (2023). The role of human resources management in enhancing the economic sustainability of Jordanian banks. *Journal of Business and Socio-Economic Development*, 3(2), 180–193. <https://doi.org/10.1108/JBSED-04-2022-0045>

A STUDY OF ASPECTS RELATED TO HUMAN RESOURCES IN THE MEDICAL FIELD ON THE EXAMPLE OF HOSPITALS

Roland Sharashidze¹, Ketevan Otarashvili² & Giorgi Gogitidze³

Abstract

Human resources are vital in the health system/health service delivery process. The introduction of innovative technologies and globalization have taken the world to a new level of economic development, which has covered different areas and therefore requires a different approach. Along with its positive effects, globalization also has its negative effects. One of the negative factors in the globalization of health can be the rapid spread of disease, the speed of which we saw well during the Covid-19 pandemic. It is already well known that the development of the healthcare system depends on three main factors: human resources, material capital, and availability of consumables. Proper human resources management and strategic direction of human resources are essential for developing the health sector, ensuring access, and providing quality healthcare services. With the globalization of health care, people have the choice to go beyond their own country's medical systems to access the resources of another country. Nevertheless, the country's healthcare system needs to respond to global challenges in the healthcare field, comply with its economic development strategy and ensure its manageability. Tourism is one of the rapidly developing fields in Georgia, so with the right strategy, Georgia can become one of the leading states in medical tourism and other tourist services. Our study aims to investigate some aspects of human resources in the medical field, which can become the main driver since a proper human resource management system in health institutions ensures that services are as efficient as possible for all involved parties; For administrative staff, clinical staff and patients. Thus, we have thought there is a need to strengthen research on human resource management issues to ensure the success of healthcare institutions. For the proper Management of human resources, it is necessary to conduct more research; based on the results, determining the right policy in the direction of human resources will bring special benefits to healthcare institutions; therefore, increasing the Quality of health systems will support increasing society's welfare. Finally, it will promote the development of business activities related to the healthcare system, including medical tourism, which will benefit our country.

Keywords: Human resources, Health care, Management

Introduction

Human resources are vital in the health system/health service delivery process. Human resources in healthcare are a significant challenge in the healthcare ecosystem (Fanelli et al., 2020) (Hampel & Hajduova, 2023). Adequately staffed public health facilities are vital to increasing access to the population (Kumar & Sarwal, 2022). These facilities' necessary health workforce is essential to provide adequate health services (Nandan & Agarwal, 2012).

¹ PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia

² PhD, Tbilisi 0159, Georgia

³ PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia

The introduction of innovative technologies and globalization have taken the world to a new level of economic development, which has covered different areas and therefore requires a different approach.

Along with its positive effects, globalization also has its negative effects. One of the negative factors in the globalization of health can be the rapid spread of disease, the speed of which we saw well during the Covid-19 pandemic. It is accepted that the development of the healthcare system depends on three main factors: human resources, material capital, and availability of consumables. Appropriate policy development, especially among qualified managers, affects the Quality of healthcare services (Mosadeghrad, 2014). In general, the Quality has become an important part of our lives. People are constantly looking for quality products and services. The Quality is a strategic opportunity for sustaining competitive advantage in any company working environment. Therefore, improving quality has an essential effect on enhancing companies' structures and management (Kabene et al., 2006) (Mosadeghrad, 2014). According to the abovementioned, the proper human resources management and strategic direction of human resources are essential for developing the health sector, ensuring access, and providing quality healthcare services.

Moreover, with the globalization of health care, people have the choice to go beyond their own country's medical systems to access the resources of another country. Therefore, the country's healthcare system needs to respond to global challenges in the healthcare field, comply with its economic development strategy and ensure its manageability. Since tourism is one of the rapidly developing fields in Georgia (Gogitidze et al., 2022), with the right strategy, Georgia can become one of the leading states in medical tourism and other tourist services. Based on the abovementioned, we aimed to study some aspects of human resources in the medical field. Because a proper human resource management system in health care organization ensures that services are as efficient as possible for all involved parties: administrative staff, clinical staff, and patients.

Materials and Methods

Based on the survey, the presented research was carried out in hospitals from Adjara (Georgia). The Number of respondents was 12 from different hospitals. The study was conducted in 2022-2023. It should be noted that the respondents were managers/managers of human resources or other responsible persons. The level of education of the respondents participating in higher education. In the case of the studied objects, according to the age of the managers, 33.3% are 22-29 years old, 50% -40-49 aged years, and 16.7% - 50 and > years. All respondents are women (100%).

Results and discussion

As for the work experience of the respondents, 55% of respondents have more than 16 years of work experience, 33.4% have 0-4 years, and 16.7% have 5-19 years. Most of the objects included in the research are inpatient facilities -50%, outpatient facilities -33.3%, and multi-specialty hospitals -16.7%. In addition, in research institutions, there are employees in the main staff positions and assistants hired to perform non-staff temporary functions. In particular, in the case of basic staff positions, 83.3%, the Number of employees

is more than 100, and 16.7%, up to 30-39 employees. And in the case of the same institution, the Number of temporarily hired employees in the case of 66.7% is 1-10 employees (**Figure 1**).

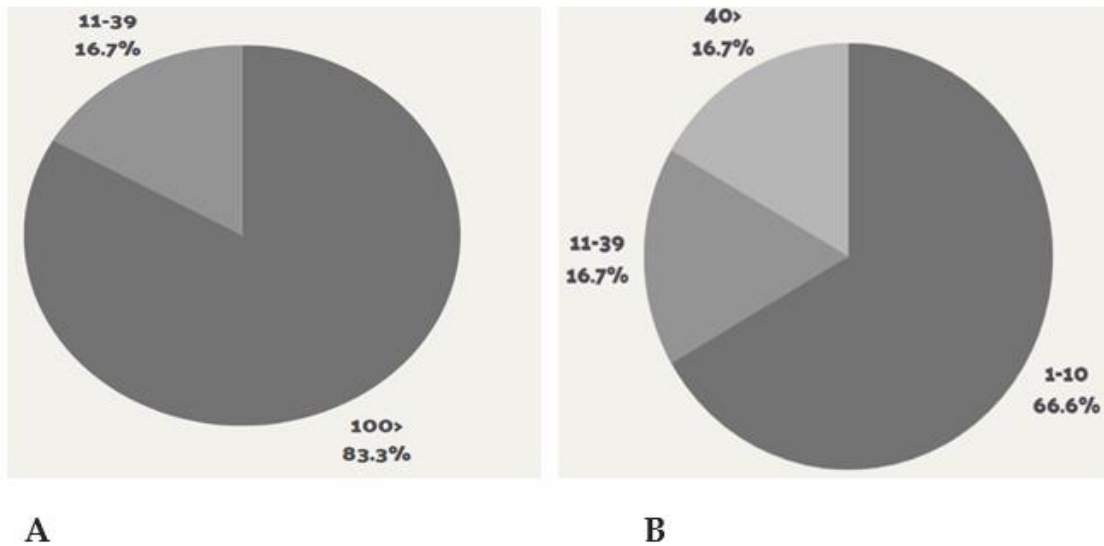

Figure 1. A. Number of employees performing basic functions employed in the institution; B. The Number of employees performing temporary functions employed in the institution

The frequency of the training/courses has an important effect on enhancing organizations (including hospitals). Our study revealed that 33.3% conducted once in six months, 33.3% - once in three months, once in a year -16.7% rarely -16.7%. Interestingly, the employee evaluation system's mechanism exists only in 50% of hospitals (**Figure 2**).

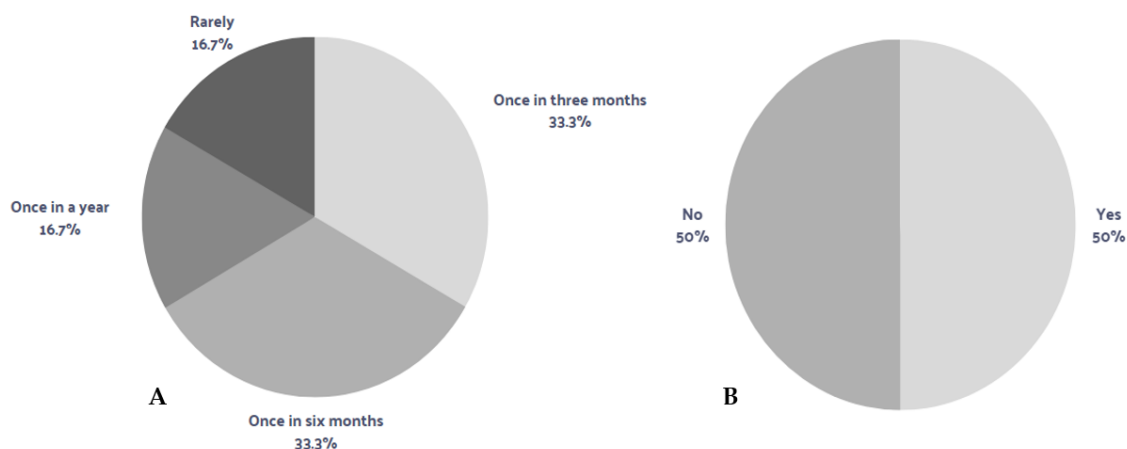

Figure 2. Frequency of conducting training in the studied clinics; B. Studying the existence of an employee evaluation system in the company (hospitals)

The research showed that employees are evaluated once in six months - in the case of 33.3%, once in three months in the case of 16.7%. It should be noted that, in the case of 50%, the performance of co-workers is not evaluated annually. Thus, based on the results, it can be seen that the need for co-workers is not determined in institutions (in the case of 50%). Accordingly, 16.7% of the survey "with what frequency trainings were conducted" were conducted without defining the needs, which would be less effective (**Figure 3**). In medical research organizations, the official position of employees' Job description exists only in 50% of cases; only 50% of the employees' official instructions have been submitted. Only 50% were used in personnel selection different platforms (jobs.ge, hr.ge, cv.ge) - 50%.

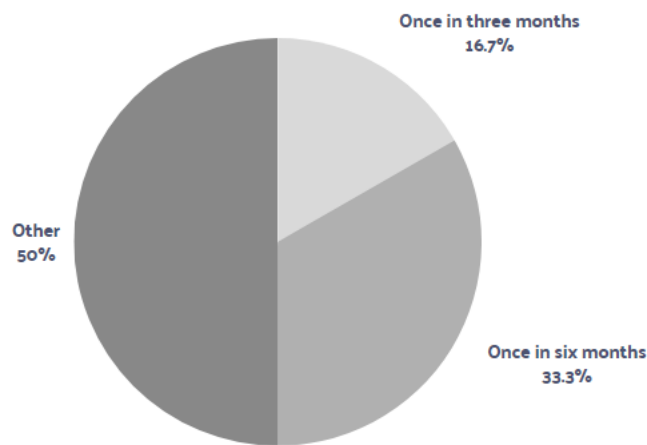

Figure 3. Studying the frequency of employee assessment in research hospitals

Interestingly, 16.7% of respondents note that the function of human resources does not include raising the motivation of co-workers, career advancement of co-workers, or raising qualifications. And 33.3% of the respondents think that Eihar's service contributes to raising motivation, and 16.7% to raising qualifications. Therefore, as a result of the mentioned meeting, it is determined that the Human Resources Service does not fully understand the important functions/role of the Human Resources Service in the process of managing the employees of the institution (**Figure 4**).

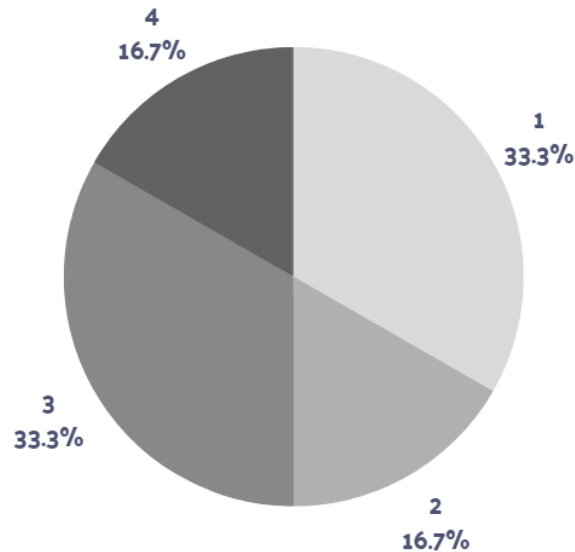

Figure 4. Human resources service participation in personnel development

1 - raising the motivation of employees; 2 - raising the qualifications of employees; 3 - encouraging employees; 4 - The issues listed above are not the function of the Human Resources Department

The correct Management of human resources directly impacts the state of the patient and the delivery of health services. An enhancement of human resources management in health care must be the priority. Therefore it is necessary to develop new policies because the existing effective human resources management strategies are needed to achieve better outcomes in the healthcare system (Kabene et al., 2006). Human resources of the healthcare system face numerous problems in their practice to deliver high-quality health care's services to the citizens. The problems include budgets, high rates of turnover, and low competence of health personnel, etc. As already well known, Human resources related to healthcare, including clinical and non-clinical staff responsible for public and individual health conditions, require appropriate Management. In general, The relationship between human resources and the condition of health care represents a complex system (Lipsitz, 2012) (Durham et al., 2015) (Engelseth et al., 2021). Thus, It is essential to investigate the impact of human resources on healthcare systems; therefore, more research is required (Kabene et al., 2006)

Thus, we have thought there is a need to strengthen research on human resource management issues to ensure the success of healthcare institutions. For the proper Management of human resources, it is necessary to conduct more research, Based on the results, determining the right policy in the direction of human resources will bring special benefits to healthcare institutions; therefore, increasing the Quality of health systems will support increasing society's welfare. Finally, it will promote the development of business

activities related to the healthcare system, including medical tourism, which will benefit our country.

References

- Durham, J., Pavignani, E., Beesley, M., & Hill, P. S. (2015). Human resources for health in six healthcare arenas under stress: A qualitative study. *Human Resources for Health*, 13(1), 14. <https://doi.org/10.1186/s12960-015-0005-7>
- Engelseth, P., White, B. E., Mundal, I., Eines, T. F., & Kritchanchai, D. (2021). Systems modelling to support the complex nature of healthcare services. *Health and Technology*, 11(1), 193–209. <https://doi.org/10.1007/s12553-020-00504-8>
- Fanelli, S., Lanza, G., Enna, C., & Zangrandi, A. (2020). Managerial competences in public organisations: The healthcare professionals' perspective. *BMC Health Services Research*, 20(1), 303. <https://doi.org/10.1186/s12913-020-05179-5>
- Gogitidze, G., Nadareishvili, N., Harun, R., Arion, I. D., & Muresan, I. C. (2022). Exploring Residents' Perceptions towards Tourism Development—A Case Study of the Adjara Mountain Area. *Sustainability*, 15(1), 492. <https://doi.org/10.3390/su15010492>
- Hampel, K., & Hajduova, Z. (2023). Human Resource Management as an Area of Changes in a Healthcare Institution. *Risk Management and Healthcare Policy*, Volume 16, 31–41. <https://doi.org/10.2147/RMHP.S388185>
- Kabene, S. M., Orchard, C., Howard, J. M., Soriano, M. A., & Leduc, R. (2006). The importance of human resources management in health care: A global context. *Human Resources for Health*, 4(1), 20. <https://doi.org/10.1186/1478-4491-4-20>
- Kumar, S., & Sarwal, R. (2022). Closing human resources gap in health: Moving beyond production to proactive recruitments. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 11(8), 4190. https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_2463_21
- Lipsitz, L. A. (2012). Understanding Health Care as a Complex System: The Foundation for Unintended Consequences. *JAMA*, 308(3), 243. <https://doi.org/10.1001/jama.2012.7551>
- Mosadeghrad, A. M. (2014). Factors Influencing Healthcare Service Quality. *International Journal of Health Policy and Management*, 3(2), 77–89. <https://doi.org/10.15171/ijhpm.2014.65>
- Nandan, D., & Agarwal, D. (2012). Human Resources for Health in India: Urgent Need for Reforms. *Indian Journal of Community Medicine*, 37(4), 205. <https://doi.org/10.4103/0970-0218.103464>

HUMAN RESOURCES MANAGEMENT ASPECTS IN THE TOURISM SECTOR

Giorgi Gogitidze¹, Ketevan Otarashvili² & Roland Sharashidze³

Abstract

In many ways, tourism is one major driving factor in the social-ecological-economic development of countries. With its diverse resources, Georgia has unique, sustainable regional tourism development opportunities. The correct management of human resources directly impacts the promotion of competitiveness in the hotel industry/tourism. The proper management of human resources, including the organization of training based on needs, will contribute to the maximum utilization of human resources opportunities; In the presented work, some aspects of human resources in the direction of tourism are studied. Since tourism is developing at a fast pace in our region, employees working in the tourism sector need to have the ability to adapt to new requirements quickly. Therefore it is essential to have a flexible human resources management mechanism; A flexible tool will allow the organizations to constantly train employees in the direction of fast and innovative services of requests, to conduct research of the needs of employees with a flexible evaluation system, and to ensure the improvement of employee motivation. The study shows that in most cases, the organization's human resources management responds to the existing challenges. However, it has been shown that there are still challenges in the mentioned directions, which could negatively affect the rapidly developing tourism sector in the region.

Keywords: Tourism, Human Resource, Management

Introduction

In many ways, tourism is one major driving factor in the social-ecological-economic development of countries (Chou, 2013) (del P. Pablo-Romero & Molina, 2013) (Rasool et al., 2021) (Khan et al., 2020). Supporting the development of tourism activities is one of the priority fields in business activities (Naseem, 2021). With its diverse resources, Georgia has unique, sustainable regional tourism development opportunities (Gogitidze et al., 2022) (Gogitidze & Nadareishvili, 2021) (Gogitidze & Nadareishvili, 2021).

The reasonable utilization and development of the tourist potential are directly linked to the creation of new jobs and employment, therefore, the growth of economic benefits. Furthermore, taking into account the geographical, historical, and cultural features of Georgia, its unique, rich natural resources and ancient culture create a good opportunity for the development of the tourism business; On the whole, the product of Tourism, in turn, has a positive impact on the development of the economy of the region. Considering that the tourism industry is the main pillar of sustainable socio-economic development globally, under proper management conditions, the effectiveness of tourism benefits will increase significantly (Gogitidze et al., 2022) (Gogitidze, 2022, PhD Thesis).

¹ PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia

² PhD, Tbilisi 0159, Georgia

³ PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia

In general, considering the existing practice in the world, to achieve a competitive business environment, the participation of professional personnel in providing tourism services is necessary. Moreover, Considering modern requirements, employers pay great attention to preparing and retraining qualified human resources (Elrehail et al., 2020) (Giorgi Gogitidze, 2022) (Gogitidze, 2022, PhD Thesis). Therefore, the correct management of human resources directly impacts the promotion of competitiveness in the hotel industry/tourism (Guerrier & Deery, 1998) (Al Hrou & Mohamed, 2014) (Khdour, 2021). Generally, external factors (technological changes, globalization process) or internal factors (organizational structure, etc.) represent important challenges in the hotel industry. Therefore, the correct management of human resources, including the organization of training based on needs, will contribute to the maximum utilization of human resources opportunities; ultimately, it will ensure a healthy work environment and business productivity growth. In the presented work, some aspects of human resources in the direction of tourism are studied.

Materials and Methods

Based on the questionnaire, the presented research was conducted in hotels/food objects from Adjara (Georgia). The Number of respondents were 38. The study was completed in 2023. It should be noted that the respondents were managers/managers of human resources or other responsible persons. The level of education of the respondents participating in higher education is 86.8%. In the case of the studied objects, according to the age of the managers, 28.9% are 22-29 years old, 50% -30-39 years old, 15.8% -40-49 aged years, and 5.3% - 50 and > years. 62.2% of respondents were women, and 37.8% -were men. 73.7% of menegerrrs' are from Batumi's tourist organization, 21.8% - from Kobuleti, 2.6% from Khelvachauri, and 2.6% from Khulo. Respondents working experience are distributed the following: 0-4 years – 15.8% respondents, 5-10 years-31.6%, 11-15 – 36.8%, 16>-15.8%.

Results and discussion

The research revealed that only 63.2% of Human Resources managers have complete knowledge about the Human resources managers' functions (**Figure 1**). In other cases, select different parts.

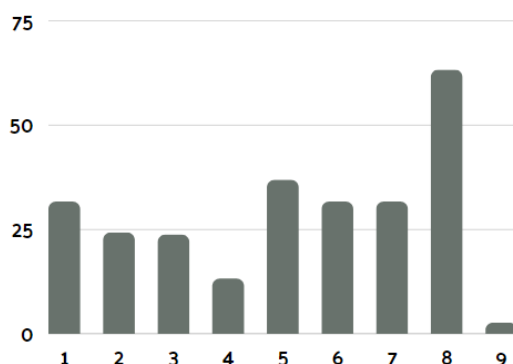

Figure 1. Functions of Human Resources Service

1. Ensures attracting new personnel and signing the contract;
2. Facilitates employee skill development/organization of training courses;
3. Ensures the settlement of relations between the employee and the employer;
4. Responsible for employee safety;
5. Leads the issue of employee motivation and disciplinary responsibility;
6. Ensures the development of an evaluation system;
7. Provides employee needs research;
8. All of the above;
9. Has no human resources manager

As for the frequency of conducting trainings, the distribution was as follows: once in three months -34.2%, once in six months -31.6%, once a year -23.7, and rarely -10.5% (**Figure 2**).

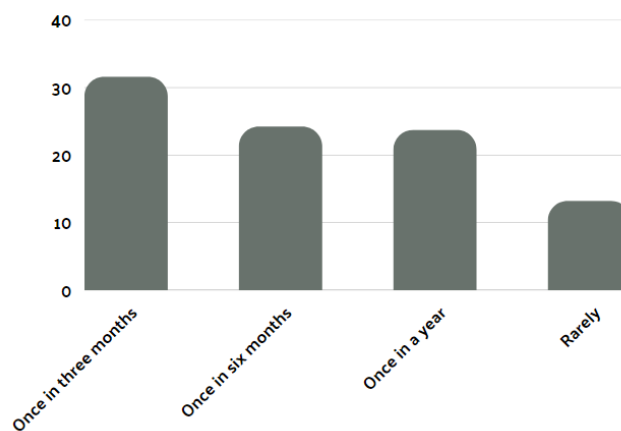

Figure 2. Frequency of conducting training

Regarding the assessment system, the study showed that in the case of 86.5%, the assessment system is in place, and in the case of 13.5%, it is not (**Figure 3**).

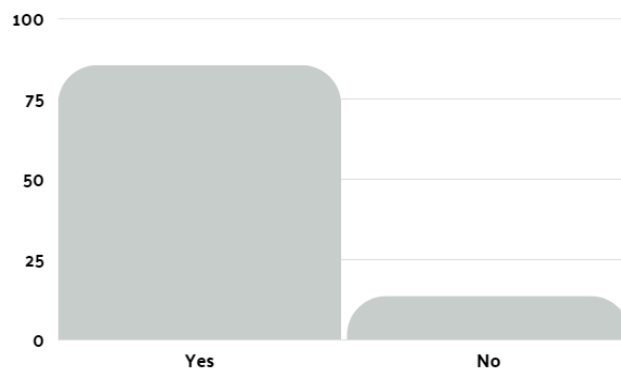

Figure 3. Study of the employee evaluation system

In the case of the presence of an evaluation system, according to the frequency of evaluation in institutions, the study showed that only 32.4% of institutions are evaluated once every three months, once every six months - 23.5%, once a year - 38.2%, and others -

5.9% (**Figure 4**). The distribution of functions in research institutions is done according to the job description of the employees in the case of 44.7%. In the case of official instructions of the employees in 28.9% of cases, oral instructions distribute the work in 26.3% of cases (**Figure 5**).

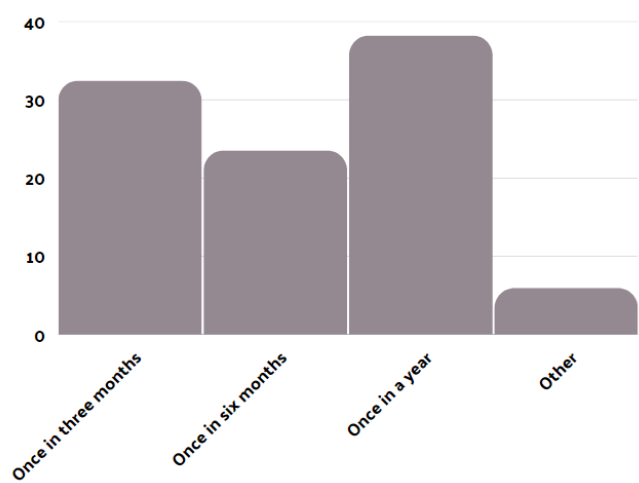

Figure 4. Studying the periodicity of evaluation of co-workers in institutions (if there is an evaluation system in the institution)

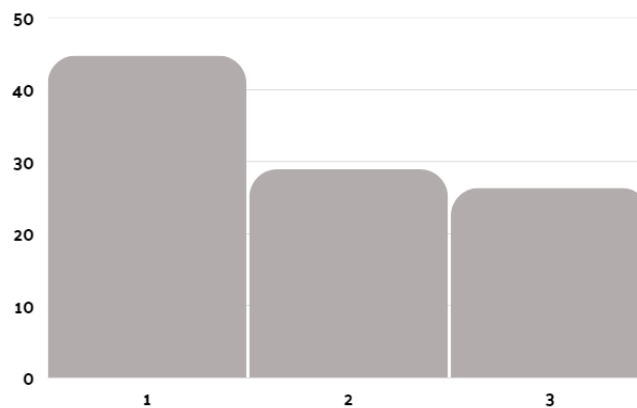

Figure 5. The form of redistribution of work functions by the institution

1. Official job description of employees; 2. Official instructions of employees; 3. Work distribution is done by verbal instruction

Thus, research showed that in the case of 26.3% of the institutions, the work to be performed by the employees is not clearly presented. Assignments to co-workers are given by oral instructions, which increases the risk of deterioration of the legal status of employees, as well as their demotivation.

Thus, as it is already known, tourism is one of the most noticeable and growing areas in the global economy. Accordingly, it plays an essential role in strengthening the country's economy. Furthermore, because the increase in the tourist flow has a positive impact on positive economic growth, significantly it contributes to the expansion of employment opportunities (Manzoor et al., 2019) (Hwang & Lee, 2019) (Naseem, 2021) (Khan et al., 2020) (del P. Pablo-Romero & Molina, 2013).

Since tourism is developing at a fast pace in our region, the tourism sector's personnel need to have the ability to adapt to new requirements quickly. Therefore it is essential to have a flexible human resources management mechanism; A flexible tool will allow the institution to constantly train employees in the direction of fast and innovative services of requests, to conduct research of the needs of employees with a flexible evaluation system, and to ensure the improvement of employee motivation. The research shows that in most cases, the management of human resources in the institution responds to the existing challenges. However, it has been shown that there are still challenges in the mentioned directions, which could negatively affect the rapidly developing tourism sector in the region.

References

- Al Hrou, S. A., & Mohamed, B. (2014). Human Resource Management Practice Tourism and Hotel Industry. *SHS Web of Conferences*, 12, 01076. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20141201076>
- Chou, M. C. (2013). Does tourism development promote economic growth in transition countries? A panel data analysis. *Economic Modelling*, 33, 226–232. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.04.024>
- del P. Pablo-Romero, M., & Molina, J. A. (2013). Tourism and economic growth: A review of empirical literature. *Tourism Management Perspectives*, 8, 28–41. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2013.05.006>
- Elrehail, H., Harazneh, I., Abuhjeeleh, M., Alzghoul, A., Alnajdawi, S., & Ibrahim, H. M. H. (2020). Employee satisfaction, human resource management practices and competitive advantage: The case of Northern Cyprus. *European Journal of Management and Business Economics*, 29(2), 125–149. <https://doi.org/10.1108/EJMBE-01-2019-0001>
- Gogitidze, G. (2022). Attitudes of the Residents Towards the Tradition of Hospitality in the Mountainous Region of Adjara. *Economics*, 105(4–5), 121–129. <https://doi.org/10.36962/ECS105/4-5/2022-121>
- Gogitidze, G., & Nadareishvili, N. (2021). *The Resource Potential of Medical Tourism in Mountainous Adjara*.
- Gogitidze, G., Nadareishvili, N., Harun, R., Arion, I. D., & Muresan, I. C. (2022). Exploring Residents' Perceptions towards Tourism Development—A Case Study of the Adjara Mountain Area. *Sustainability*, 15(1), 492. <https://doi.org/10.3390/su15010492>

- Gogitidze G., (2022). Tourism business management in the mountainous area of the Autonomous Republic of Adjara, PhD Thesis, Georgian Technical University, Tbilisi;
- Guerrier, Y., & Deery, M. (1998). Research in hospitality human resource management and organizational behaviour. *International Journal of Hospitality Management*, 17(2), 145–160. [https://doi.org/10.1016/S0278-4319\(98\)00017-6](https://doi.org/10.1016/S0278-4319(98)00017-6)
- Hwang, J., & Lee, J. (Jay). (2019). A strategy for enhancing senior tourists' well-being perception: Focusing on the experience economy. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(3), 314–329. <https://doi.org/10.1080/10548408.2018.1541776>
- Khan, N., Hassan, A. U., Fahad, S., & Naushad, M. (2020). Factors Affecting Tourism Industry and Its Impacts on Global Economy of the World. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3559353>
- Khdour, N. (2021). The role of human resource managers in the promotion of hotel sector as a brand in Jordanian hotel industry—A cross-sectional study. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1875535. <https://doi.org/10.1080/23311975.2021.1875535>
- Manzoor, F., Wei, L., Asif, M., Haq, M. Z. ul, & Rehman, H. ur. (2019). The Contribution of Sustainable Tourism to Economic Growth and Employment in Pakistan. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(19), 3785. <https://doi.org/10.3390/ijerph16193785>
- Naseem, S. (2021). The Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Saudi Arabia. *Economies*, 9(3), 117. <https://doi.org/10.3390/economies9030117>
- Rasool, H., Maqbool, S., & Tarique, Md. (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: A panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1. <https://doi.org/10.1186/s43093-020-00048-3>

ADİL, HUZURLU VE İSTİKRARLI BİR DÜNYA BAĞLAMINDA ULUSLARARASI ALKINMANIN ÖNEMİ: COVID-19 SALGINI SONRASI SÜREÇTE 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARININ BAŞARIYA ULAŞMA ŞANSI

Perihan GÖZÜM¹, Rabia YILDIRIM² & Yasin YILDIRIM³

Özet

2000 yılında Birleşmiş Milletler tarafından tüm dünyada yoksulluğu, eğitimsizliği, ayrımcılığı, çevre kirliliği ve bunlar gibi daha birçok sorunu çözmek amacıyla geliştirilen Binyıl Kalkınma Hedefleri planlanan 15 yıllık süreçte belli bir noktaya kadar ulaşabilmişse de mutlak bir başarı elde edilememiştir. Bunun üzerine yine Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılında, daha kapsamlı, daha ayrıntılı ve daha sistematik bir yapıya sahip olan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları tanıtılmış ve 2030 yılına kadar tüm üye ülkeler ve diğer uluslararası organizasyonlar ile yapılacak yoğun ve güçlü bir işbirliği ile birçok sorunun çözülmesi niyeti ortaya konmuştur. 2015-2019 yılları arasındaki süreçte oldukça olumlu bir seyir izleyen Amaçlar, küresel ölçekte etkisini gösteren COVID-19 Salgının başlaması ile birlikte tüm dünyada sekteye uğramış ve Birleşmiş Milletler, kendi ajandasının arkasında kalmıştır. Ancak küresel salgına rağmen yine de belli hususlarda, özellikle çevresel konularda, kat edilen mesafeler, salgın sonrası sürece dair optimist bir tablo çizilmesine imkân vermektedir. Bu optimistliğin pratiğe dökülmesindeki ve kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesindeki en önemli yapıtaşları ise spesifik olarak uluslararası hukuki altyapının inşası, tüm üye ülkeler nezdinde kamusal ve özel aktörlerin planlama ve operasyon süreçlerine dahil edilmesi ve Birleşmiş Milletler üyesi ülkeler arasında eşit ve çoğulcu bir karar alma mekanizmasının tesisidir. Bu şekilde adil, huzurlu ve istikrarlı bir dünyanın inşası için uluslararası ölçekte bir kalkınma hareketi başlayabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, COVID-19, Adil, Sürdürülebilir, BM

IMPORTANCE OF INTERNATIONAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF FAIR, PEACEFUL AND STABLE WORLD: THE CHANCE OF SUCCESS OF 2030 SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE POST - COVID-19 OUTBREAK PROCESS

Abstract

Although the Millennium Development Goals, which were developed by the United Nations in 2000 in order to solve many problems such as poverty, lack of education, discrimination, environmental pollution and many more, have reached a certain point in the planned 15-year period, no absolute success has been achieved. Upon this, the Sustainable Development Goals, which have a more comprehensive, more detailed, and more systematic structure, were introduced by the United Nations in 2015, with the intention of solving aforementioned problems with intensive and strong cooperation with all member countries and other international organizations until 2030. The Goals, which followed a very positive course in the period between 2015-2019, were disrupted the onset of the COVID-19 Outbreak which had its effect on a global scale, and the United Nations remained

¹ Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi pgozum@hotmail.com

² Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi rabiaayildirim@karatekin.edu.tr

³ Öğr. Gör., T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi yasinyildirim@karatekin.edu.tr

behind its own agenda. However, despite the global pandemic, the distance covered in certain issues, especially in environmental issues, allows to predict an optimistic picture on the post-pandemic process. The most important building blocks in putting this optimism into practice and realizing the development goals are, however, the construction of the international legal infrastructure, the inclusion of public and private actors in the planning and operation processes of all member countries, and the establishment of an equal and pluralistic decision-making mechanism among the member states of the United Nations. In this way, an international development movement can begin for the construction of a fair, peaceful and stable world.

Keywords: Development, COVID-19, Fair, Sustainable, UN

GEÇMİŞİ ANLAMAK: BİNYIL KALKINMA HEDEFLERİ VE BAŞARISIZLIK SEBEPLERİ

1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan Büyük Buhran ile 1939-1945 arasında cereyan eden İkinci Dünya Savaşı, dünyanın politik, ekonomik ve sosyal çehresini bütünüyle değiştirmiş "temel ihtiyaçlar", "sürdürülebilirlik" ve "kalkınma" gibi yeni kavramların doğmasına neden olmuştur (Gegeoğlu, 2017). 1991 Yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ("SSCB") yıkılması, daha sonra Soğuk Savaşın da sona ermesiyle birlikte ise uluslararası toplum adı geçen kavramların üzerine yoğunlaşmaya, bunları kapsamlı bir şekilde ele almaya ve somutlaştırmaya başlamıştır. Zira dünyanın daha liberal bir hale gelmesi ve iletişim araçlarının yaygınlaşması ile başta Afrika, Orta Doğu, Latin Amerika ve Güneydoğu Asya olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerindeki yoksulluğun, eğitimsizliğin, su ve gıda yetersizliğinin, sağlıksız yaşam koşullarının vahameti net bir şekilde görülmüş, uluslararası kalkınmanın kolektif, kapsamlı, adil ve istikrarlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gereğinin farkına varılmıştır.

Uluslararası toplumun bu minvalde attığı en önemli, somut ve kolektif adımlardan birisi ise, Birleşmiş Milletler ("BM") nezdinde, "Binyıl Kalkınma Hedefleri"nin belirlenmesidir. Eylül 2000'de gerçekleşen BM Genel Kurulu'nda BM üyesi toplam 189 ülke küresel düzeyde insan onuru, eşitlik ve esenlik ilkelerinin güçlendirilmesi için topluca taşıdıkları sorumluluğu kabul ederek "Binyıl Bildirgesi"ni ilan etmişlerdir. Buna göre de söz konusu ilkelerin hayata geçirilmesi için sekiz adet Binyıl Kalkınma Hedefi belirlenmiştir. Bu sekiz hedef 2015 yılına kadar sürdürülebilir kalkınma ve yoksullukla mücadele alanında sağlanan ilerlemeyi ölçülebilir ve izlenebilir bir biçimde gösterecek şekilde geliştirilmiştir (Birleşmiş Milletler, 2000). Öncelikli olarak Afrika, Orta Doğu, Latin Amerika ve Güneydoğu Asya ülkelerinde gerçekleştirilmesi planlanan bu sekiz Adet Binyıl Kalkınma Hedefleri şunlar olmuştur:

- I) Aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması;
- II) Evrensel ilköğretimin gerçekleştirilmesi;
- III) Kadın-erkek eşitliğinin sağlanması ve kadınların konumunun güçlendirilmesi;
- IV) Çocuk ölümlerinin azaltılması;
- V) Anne sağlığının iyileştirilmesi;
- VI) HIV/AIDS, sıtma ve öteki hastalıklarla mücadele edilmesi;

VII) Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması;

VIII) Kalkınma için küresel bir ortaklık geliştirilmesi.

Uluslararası ölçekte gerçekleştirilmesi hedeflenen bu sekiz hedefin tam ya da mutlak olarak olmasa da belli bir oranda gerçekleştirildiğini ifade etmek mümkündür. Öyle ki, Özbakır (2016) tarafından da temel hatlarıyla ortaya konulduğu üzere; 1990'da, -- *başta Afrika'da ve Orta Doğu'da olmak üzere* -- tüm dünyada yoksulluk içinde yaşayan insan sayısı 1,9 milyar iken bu sayı 2015'te 836 milyona düşmüş, 174 ülkenin yaklaşık yüzde 90'ındaki parlamentolarda kadın parlamenter sayısında artış görülmüş, 5 yaş altı çocuk ölüm oranı 1990'da 1000 doğum başına 90 iken bu oran süreç içerisinde 1000 doğum başına 43 ölüme düşmüş, 2000 ve 2015 yılları arasında 6,2 milyonun üzerinde sıtma hastasının ölümüne engel olunmuş, tüberküloz (verem) önleme, teşhis ve tedavi müdahaleleri sayesinde 2000 ve 2013 yılları arasında yaklaşık 37 milyon insan tedavi edilmiş, dünya genelinde ise 2,1 milyar insan iyileştirilmiş, 147 ülkede temiz içme suyu hedeflerine ulaşılmış, gelişmiş ülkelerden 135 Milyar ABD Dolarını aşan miktarda nakdi yardım toplanarak Afrika, Latin Amerika, Güneydoğu Asya ve Orta Doğu'da kaynak sıkıntısı çeken ülkelere ve bu ülkelerdeki ilgili projelere kanalize edilmiş, dünya nüfusunun %95'inin mobil telefon hatlarına erişimi sağlanmıştır.

Ancak Binyıl Kalkınma Hedeflerinin gerçekleştirilmesi tasarlanan 15 yıllık süre zarfında belli ölçekte başarılar elde edilmiş, gelişmemiş toplumların temel gereksinimlerinin karşılanması için olumlu adımlar atılmışsa da mutlak bir başarıdan söz edilebilmesi mümkün değildir. Bu hedeflerin belirlenmesine neden olan problemler halen devam etmekte ve özellikle Afrika ülkelerinde etkilerini en ağır şekilde hissettirmeye devam etmektedir. Öyle ki BM Sekreterliği Ekonomik ve Sosyal İlişkiler Departmanı'nın hazırladığı Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporunda da (2015) ortaya konulduğu üzere; başta Sahralı Afrika ve Güneydoğu Asya ülkeleri olmak üzere halen yüzlerce milyon insan yoksulluk içinde yaşamaya, tüm hedef bölgelerde HIV enfeksiyonları halen görülmeye, cinsiyet eşitsizliğine dair sorunlar yaşanmaya, yine tüm hedef bölgelerde iklim değişiklikleri ve çevresel bozulmalar nedeniyle temiz su eksikliği ve hava kirliliğine bağlı olarak hastalıklar görülmekte, başta Suriye Arap Cumhuriyeti ve Myanmar Birliği Cumhuriyeti olmak üzere çeşitli ülkelerde devam eden iç savaş, çatışma ve terör eylemleri hasebiyle her türlü kalkınma faaliyeti engellenmeye, sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu yerlerde de bebek ve anne ölümleri görülmeye devam etmektedir. BM'nin hazırladığı bu raporda ayrıca başarısızlık durumu kabullenilmiş ve kaydedilen gelişmelerin ülkeler ve bölgeler arasında dengesiz bir şekilde dağıldığı da kayıt altına alınmıştır.

Binyıl Kalkınma Hedeflerinin istenilen düzeyde gerçekleştirilememesinin en önemli nedeni ise gerek donör ülkelerin gerekse uluslararası kuruluşların bağış ve destek faaliyetlerini politik ve ekonomik ajandalarına göre belirlemeleridir (Fehling, Nelson, & Venkatapuram, 2013). Kendi politik ve ekonomik menfaatlerini göz önünde tutan devletler, ne yazık ki, zaman zaman belirlenen hedeflerin özgün karakterinden uzaklaşmış ve belli durumlarda pragmatist bir bakış açısıyla dahi hareket eder olmuşlardır.

Bu kısmi başarı / başarısızlık durumuna sebebiyet veren bir diğer önemli etmen ise BM ve donör ülkelerin, kalkınması istenen ülkelerin sınırlı kapasitelerini gözardı etmesi ve gerçekçi olmayan bir tutum takınmasıdır (Oya, 2011). Van Norren (2012) ise hedeflerin istenilen düzeyde başarıya ulaşmamasına sebep olarak belirlenen bu hedeflerin birbirleriyle tutarlı olmaması üzerinde durmuştur. Keyzer ve Van Wesenbeeck (2006) ise hedeflerin gerçekleştirilmesi için öngörülen 15 yıllık sürenin gelişme kaydetmek için çok kısa olduğunu belirtmiş ve süreyi eleştirmiştir.

Yukarıda görüşlerine yer verilen yazarların ileri sürdüğü eleştirilerin her birinin doğruluk payı bulunmaktadır. Politik, ekonomik ve teknik tüm bu eksiklik ve yanlışlıklar nedeniyle Binyıl Kalkınma Hedefleri gerçekten de istenilen seviyede gerçekleşmemiş, mutlak ve nihai bir başarı elde edilememiş, Afrika'daki, Ortadoğu'daki, Latin Amerika'daki ve Güneydoğu Asya'daki gelişmemiş ülkeler nezdinde adil, istikrarlı ve sürdürülebilir bir kalkınma sağlanamamıştır.

YENİ BİR SÜREÇ: SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİN BUGÜNÜ VE GELECEĞİ

Elde edilen birtakım başarılarla rağmen 2000 yılında ortaya konan hedeflerin tam anlamıyla gerçeğe dönüşmemesi üzerine 25 Eylül 2015 tarihinde, New York'ta toplanan BM Genel Kurul toplantısında 193 ülkenin ortak kararıyla 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları kabul edilmiştir. Bu amaçlar BM Kalkınma Programı (2020) tarafından da ifade edildiği üzere, tüm dünyada yoksulluğu ortadan kaldırmak, içinde yaşadığımız gezegeni korumak ve tüm insanlığın barış, düzen, huzur ve refah içerisinde hayatlarını sürdürmelerini sağlamak için hazırlanmış bir evrensel bir eylem çağrısı olup aşağıdaki şekilde sıralanabilmektedir (Birleşmiş Milletler Türkiye, 2020):

- **Yoksulluğa Son** --- Yoksulluğun çeşitli şekilleri ile mücadele etmek
- **Açlığa Son** --- Açlığı son vermek amacıyla gıda güvenliğini sağlamak ve iyi beslenmeye ulaşılmasını mümkün kılmak ve sürdürülebilir tarımı desteklemek,
- **Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam** --- Toplumun her yaştan vatandaşları bakımından sağlıklı yaşamı mümkün kılmak
- **Nitelikli Eğitim** --- Toplumun her kesimine kaliteli ve kapsayıcı eğitim imkânı sunmak
- **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği** --- Toplumsal cinsiyet eşitliğini mümkün kılmak, kız çocukları ile kadınları güçlendirmek
- **Temiz Su ve Sanitasyon** --- Tüm insanlar bakımından temiz suya erişimi mümkün hale getirmek, sürdürülebilir su yönetimi sağlamak
- **Erişilebilir ve Temiz Enerji** --- Tüm insanların modern enerji sistemlerine erişimini sağlamak
- **İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme** --- Ekonomik büyümenin istikrarlı bir şekilde olmasını sağlamak suretiyle tüm insanların insana yakışır işlere kavuşmasını sağlamak

- **Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı** --- Sanayiye güçlendirmek, altyapıları desteklemek
- **Eşitsizliklerin Azaltılması** --- Ülkeler içinde ve arasında eşitsizlikleri azaltmak,
- **Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar** --- Toplumların yaşadığı şehirleri güvenli ve dayanıklı hale getirmek
- **Sorumlu Üretim ve Tüketim** --- Sürdürülebilir üretim ve tüketim kalıplarını sağlamak,
- **İklim Eylemi** --- İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek,
- **Sudaki Yaşam** --- Sürdürülebilir kalkınma için okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir kullanmak,
- **Karasal Yaşam** --- Karasal ekosistemleri korumak ve iyi hale getirmek, orman alanlarını korumak ve yönetmek, arazileri korumak ve verimli hale getirmek, biyolojik çeşitliliği güvence altına almak
- **Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar** --- Barışçıl ve kapsayıcı toplumlar tesis etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak,
- **Amaçlar İçin Ortaklıklar** --- Uygulama araçlarını güçlendirmek ve sürdürülebilir kalkınma için küresel ortaklığı canlandırmak.

Binyıl Kalkınma Hedefleri kapsamında elde edilen başarıların ve olumlu gelişmelerin üzerine inşa edilmek suretiyle ortaya konan bu yeni, daha kapsamlı ve daha spesifik 17 amaç, birbirleriyle bağlantılı olup birbirleriyle ortak yönleri ve kesişim kümeleri olan küresel sorunları ortadan kaldırmayı ya da en azından bu sorunların etkilerini minimize etmeyi kendisine gaye edinmiştir. Ortak ve kapsayıcı bir gündeme sahip olan ve ortadan kaldırmayı / etkilerini minimize etmeyi hedeflediği sorunların kökenine inen bu 17 Amacın, 2000 yılında belirlenen 8 Hedeften çok daha gerçekçi, daha cesur ve daha sistematik bir yapıya sahip olduğunu ifade edebilmek de mümkündür.

Geride kalan yaklaşık 5 yıllık sürecin sonunda ortaya çıkan tablo ise Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının 2030 yılına kadar tam anlamıyla gerçeğe dönüşüp dönüşmeyeceği yolunda muallak bir tablo ortaya koymaktadır. Her ne kadar, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile birçok konuda bariz başarılar elde edilmişse de ve geleceği yönelik iyimser tahminlerde bulunmak mümkün ise de özellikle son 1 yılda, küresel çapta etkisini gösteren COVID-19 Salgını nedeniyle 17 Amacın başarıya ulaşma şansı belirsiz bir hale gelmektedir. Öyle ki Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Kalkınma Verileri ve İlerleme Şubesi (2020) tarafından 7 Temmuz 2020 tarihinde, mevcut COVID-19 Salgını esnasında hazırlanan “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlar Raporu - 2020” incelendiğinde görülmektedir ki şu ana dek; anne ve çocuk sağlığının korunması, elektrik ve teknoloji erişimi, genç istihdamın artırılmasına dair stratejilerin geliştirilmesi, kadın hakları, sucul ekosistemlerin korunması, ormanlaşma oranlarının artırılması ve çölleşmenin önüne geçilmesi, hassas doğal bölgelerin korunması konularında önemli başarılar elde edildiyse de gıda güvenliği, ülkeler arası eşitsizlikler, temiz su tedariki, şiddet olayları gibi diğer hususlarda ise istenilen düzeye

erişilememiştir ve haliyle dengesiz ve yetersiz bir kalkınma söz konusudur. Ayrıca küresel ölçekte etkisini gösteren COVID-19 Salgını sebebiyle tüm dünyada onlarca yıl sonra ilk kez yoksulluk ve eğitim sorunları tırmanışa geçmiştir. Sonuç olarak, BM Genel Sekreteri António Guterres tarafından da ifade edildiği üzere, emsali görülmemiş COVID-19 Salgını sebebiyle 17 Amacın başarıya ulaşma şansı çok daha zor ve meşakkatli bir hale gelmiştir.

Buna karşın, yine 2020 Temmuz tarihli bu raporda belirtildiği üzere, genç istihdam oranı tüm dünyada artmış -- *COVID-19 Salgınının ender olumlu etkileri olarak* -- tüm dünyada fosil yakıtlar halen en çok tercih edilen yakıt türleri olmakla birlikte yenilenebilir kaynaklar son 1 yılda büyük bir önem kazanmış, kullanım oranları artmıştır; sera gazlarının yayılımı azalışa geçmiştir; okyanuslardaki asit oranı sucul ekosistemi tehdit etmeye devam etmekle birlikte, Salgın sebebiyle azalan ticari ve turistik faaliyetler sebebiyle okyanuslardaki kirlilik oranı azalmaktadır.

Bununla birlikte, COVID-19 Salgınına sebep olan virüsü etkisiz hale getirecek olan aşılardan bulunması ile birlikte, orta-uzun vadede hayatın tekrar eski hale geleceği de öngörüldüğünde, 2030 yılına kadar 17 farklı Sürdürülebilir Kalkınma Amacının başarıya ulaşma şansının tekrar artacağı da öngörülebilir. Zira; yine BM İstatistik Bölümü Kalkınma Verileri ve İlerleme Şubesi (2019) tarafından, COVID-19 Salgınının ortaya çıkmasından önce hazırlanan "*Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlar Raporu - 2019*" raporu incelendiğinde görülmektedir ki; Salgın öncesi dönemde yoksullukla mücadele, çocuk ve bebek ölümü, tüberküloz, HIV (AIDS) gibi hastalıklardan kaynaklı ölümlerin azaltılması, diğer akut hastalıklara karşı aşılamalar, okullaşma oranlarının artırılması, ulusal parlamentolardaki kadın üye sayısının artırılması, elektrik ve teknoloji erişimi, emek verimliliği ve istihdam, şehirleşme oranlarının artması, yenilenebilir / alternatif enerji kaynaklarının payının artırılması, yasadışı balıkçılıkla mücadele, iklim değişikliği ile mücadele gibi birçok konuda kayda değer ve önemli başarılar elde edilmiştir.

Dolayısıyla COVID-19 Salgını sonrası dönemde, 17 farklı Sürdürülebilir Kalkınma Amacının gerçeğe dönüşmesi ve hedeflere ulaşılması konularında iyimser bir tablo çizilmesi mümkün hale gelmektedir.

Bu amaçların başarıya ulaşma ve gerçekleşme şanslarının artırılması, tüm toplumlara fayda sağlayacak adil ve sürdürülebilir bir kalkınma için ise atılması gereken belli adımlar söz konusudur. Buna göre öncelikli amaç uluslararası yardımlara ihtiyaç duyulmayacak bir çevre yaratmak olmalıdır. Bunun için ise; sahip olunan kaynaklar etkin kullanılmalı ve mobilize edilmeli, tüm yardım süreçleri mutlak bir şeffaflık ve hesap verilebilirlik içerisinde yürütülmeli, ülkeler, uluslararası kuruluşlar, özel sektör, sivil toplum örgütleri arasında küresel ölçekte işbirliğine gidilmeli, sadece fon değil aynı zamanda bilgi ve teknoloji aktarımı da yapılmalı, adil bir uluslararası ticaret ortamı tesis edilmeli, ticari bariyerler kaldırılmalı, cinsiyet eşitliği sağlanmalı, diplomatik ve hukuki imkanlar dahilinde terör, iç savaş, radikal eylemler ve diğer aşırılıkların önüne geçilmeli, ülkelerin potansiyelleri gerçekçi bir biçimde ele alınmalı, ve en önemli adım olarak tüm bu süreçlere ve atılacak adımlara şeffaflık ve meşruiyet sağlamak adına BM ve diğer uluslararası organizasyonlar kanalıyla, gerektiğinde somut yaptırımlarla desteklenecek, bir hukuki altyapı inşa edilmelidir. Kısacası 2000'lerin ilk yarısında BM'nin yaptığı hatalar tekrarlanmamalıdır.

İlaveten Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019) tarafından hazırlanan 2019 tarihli “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu”nda ortaya konulduğu üzere önem arz eden bir diğer husus ise toplumun mümkün olduğunca sürece dâhil edilmesi olarak ifade edilmiştir. İkili ilişkiler ve uluslararası işbirliklerinde, özel sektörün özel sektörden de istifade edilmesi bu durum çok yönlü bir kalkınma hareketine katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

Afrika’da, Orta Doğu’da ya da dünyanın geri kalmış, gelişmemiş bir başka köşesinde var olan sorunların çözülmesi ve sistemli, düzenli ve kontrollü bir kalkınmanın sağlanması için gerekli olan en önemli yapı taşı, tüm ülkeler arasında mutlak bir işbirliği, yardımlaşma ve dayanışmanın tesisidir. Son derece meşakkatli ve stresli bir yapıya sahip olan hedeflerin ve kararların pratiğe dökülmesi süreçlerinde, üstelik farklı ülkeler arasında bu süreçlere zarar verebilecek çok sayıda politik, ekonomik ve hukuki sorun da bulunmasına rağmen, uluslararası bir bilinç kapsamında hareket edilmesi amaçlara ulaşılma yolunda en önemli ve en elverişli yoldur. Bu noktada, bu işbirliğinin devamını sağlamak ise BM başta olmak üzere ilgili tüm uluslararası ve bölgesel kuruluşlara düşmektedir. Ezcümle; adaletli, huzurlu ve istikrarlı bir dünya bağlamında uluslararası kalkınma ancak uluslararası mekanizmalar içerisinde, evrensel değerler ışığında ve de kamusal ve özel bütün toplumsal kesimlerin katılımıyla gerçekleşebilecektir.

KAYNAKÇA

- Birleşmiş Milletler. (2000, Eylül 8). United Nations Millennium Declaration. New York City: Birleşmiş Milletler.
- Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Kalkınma Verileri ve İlerleme Şubesi. (2019). Sustainable Development Goals Report 2019. New York: Birleşmiş Milletler.
- Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü Kalkınma Verileri ve İlerleme Şubesi. (2020). Sustainable Development Goals Report 2020. New York: Birleşmiş Milletler. December 26, 2020 tarihinde <https://www.un.org/development/desa/publications/publication/sustainable-development-goals-report-2020> adresinden alındı
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. (2020). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Nelerdir? Aralık 25, 2020 tarihinde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html> adresinden alındı
- Birleşmiş Milletler Sekreterliği. (2015). The Millennium Development Goals Report. New York City: BM.
- Birleşmiş Milletler Türkiye. (2020). Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çalışmalarımız. Aralık 26, 2020 tarihinde Birleşmiş Milletler Türkiye: <https://turkey.un.org/tr/sdgs> adresinden alındı
- Fehling, Maya, Nelson, Brett. D., ve Venkatapuram, Sridhar. (2013). Limitations of the Millennium Development Goals: A Literature Review. Global Public Health, 1109-1122.

- Gegeoğlu, Ayça (2017). II. Dünya Savaşı Sonrası Değişen Kalkınma Kavramı ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri. 13. Türkiye Üniversite Öğrencileri Bağımsız İktisat Kongresi, (s. 1-25). İstanbul.
- Keyzer, Michiel, ve Wesenbeeck, Lia Van (2006). The Millennium Development Goals, How Realistic are They? *Economist-Netherlands*, 2006;154, 443-466.
- Norren, Dorine E. Van (2012). The Wheel of Development: The Millennium Development Goals as a Communication and Development Tool. *Third World Quarterly*, 2012;33, 825-836.
- Oya, Carlos (2011). Africa and the Millennium Development Goals (MDGs): What's Right, What's Wrong and What's Missing. *Revista De Economia Mundial*, 2004;5, 377-397.
- Özbakır, Selin Nergiz (2016). Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri. İzmir: İzmir Ticaret Odası.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı . (2019). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı.

ÖRGÜTLERDE DIŞLANMA ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: KAMU VE ÖZEL SEKTÖR KARŞILAŞTIRMASI

Seher Arjen AKYILDIZ¹

Özet

Örgütsel dışlanma, çalışanlar açısından örgüt içerisindeki aidiyet, örgütsel bağlılık, öz yeterlilik ve motivasyon gibi duygularını zedeleyen olumsuz bir kavramdır. Bireylerin kendilerini görmezden geldiği ve önemsenmediğini hissettiği bir süreç olarak değerlendirilen dışlanma, hem kamu sektöründe hem de özel sektörde sıklıkla rastlanabilen bir durumdur. Bireylerin çalışma yaşamlarında örgütsel dışlanmaya maruz kalmaları hem kendileri hem de buldukları iş yerleri açısından pek çok olumsuz sonuca yol açmaktadır.

Literatür incelendiğinde dışlanmayla ilgili sınırlı sayıda çalışma yapıldığı ve bu çalışmaların kamu ve özel sektör karşılaştırması bağlamında yapılmadığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın alanyazına zenginlik katması amaçlanmaktadır. Bu çalışmada örgütsel dışlanma algılarının kamu ve özel sektörde farklılaşıp farklılaşmayacağı araştırılmaktadır. Aynı zamanda katılımcılara yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve medeni durum gibi demografik sorular sorulmuş ve araştırma sonucunda bu bilgiler de analiz edilmiştir. Bu bağlamda belediyeler ve özel sektörde faaliyet gösteren çalışanlarla 130 adet anket çalışması yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre çalışanların örgütsel dışlanma algılarında iki grup arasında anlamlı farklılıklar gözlemlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Örgütsel dışlanma, kamu sektörü, özel sektör

Giriş

Bireylerin birbirlerine karşı davranış ve tutumları kişisel duygularını etkilemektedir. Bu sebeple diğer kişiler tarafından dışlanma, reddedilme ve grup dışında bırakılma gibi davranışlar bireyler üzerinde intihar etme davranışına kadar varan pek çok olumsuz etki yaratmaktadır. Dışlanma, bireylerin bağlı oldukları örgütler ile aidiyet bağını zayıflatır (Williams, 2007). Chung (2017) e göre toplumsal perspektif bağlamında bireylerin davranışlarını etkileyen en önemli faktörlerden biri kişilerin kendilerini ve çevrelerini nasıl algıladıkları ve çevreleriyle ne kadar özdeşleşebildikleriyle ilgilidir.

Ferris ve arkadaşları tarafından öznel deneyim olarak adlandırılan örgütsel dışlanma ise dışlanma davranışının bir örgüt içerisinde gerçekleşmesiyle tanımlanır (Zhang ve Dai, 2015: 81). Örgütsel dışlanma çalışanlar arasında dışlanan kişiye karşı göz temasından kaçınma, görmezden gelme veya reddetme şeklinde gerçekleşebilir. Aynı zamanda birey örgüt içerisindeki diğer kişiler tarafından soyutlanmakta ve bireyin örgütle ilişkisi engellenmektedir.

Dışlanmaya maruz kalan çalışanlar örgüt yöneticileriyle, iş arkadaşlarıyla ve işiyle ilişkisi zayıflamakta ve örgütsel bağlılık düzeyi azalmaktadır. Bu durumda dışlanan çalışanın örgüt yararına çalışma güdüsünün azalmasıyla kendi içine kapanmaktadır (Halis ve Demirel, 2016:

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, seherarjenakyildiz@gmail.com

319). Dolayısıyla çalışanların duygusal anlamda bu süreçten etkilenmesiyle örgütün verimliliği de büyük hasarlar görmektedir (Esmer vd., 2018: 87).

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Örgütsel Dışlanma

Yunan dilinde “ostrakismas” olarak adlandırılan dışlanma, yurttaşlara yönelik bir uygulamadan meydana gelmektedir. Kelime anlamı olarak kaçınma, soyutlama, görmezden gelme, sürgüne gönderme, yoksun bırakma gibi anlamalara gelmektedir. Örgütsel dışlanma kavramı işgörenlerin örgüt içerisindeki arkadaşları ya da yöneticileri tarafından soyutlandığını düşünmesidir (Leung, Wu, Chen ve Yang, 2011: 837). İşgörenlerin birbirleriyle uzun vakitler geçirdikleri ve bir takım sosyal ilişkiler kurduğu bir ortam olarak çalıştıkları alanlarda kişiler sıklıkla dışlanma davranışına maruz kalabilmektedir. Dolayısıyla kişilerin günlerinin büyük bir bölümünü geçirdikleri işyerlerinde dışlanmaya maruz kalmaları oldukça yıkıcı sonuçlara yol açabilir.

Örgütsel dışlanma oldukça yaygın bir durum olarak karşılıla hemen hemen bütün örgütlerde görülen bir durumdur (Ferris Vd., 2008 ; Wu, 2012) . İşyerlerinde dışlanan bireyler kendilerini buldukları örgütte ayırttıkları ve yalnızlık duygusuna kapılabilir ve işyeri içerisinde hem kendisine hem işine zarar veren davranışlarda bulunmakla birlikte kendini geri çekerek iş arkadaşlarından daha düşük performans sergileyebilmektedir (Yang ve Wei, 2018: 102).

İşyerinde dışlanma, örgüt içerisindeki çalışan birey veya grupların diğer çalışan birey veya grupları yok saydığını, reddettiğini veya dışladığını algılayış düzeyiyle ilişkilidir. Dışlanma davranışı tek boyutlu olmaktan ziyade farklı sebeplerden de kaynaklanmaktadır. Hitlan ve Noel (2009), dışlanma davranışının yalnızca iş arkadaşlarından değil aynı zamanda yönetici kaynaklı olabileceğini belirtmişlerdir (Güneş, 2022: 54).

Kişilerin dışlanma algıları farklı nedenlere bağlı olarak gerçekleşebilir. Literatür incelendiğinde bu farklar bireyselle ve örgütsel olarak ayrılabilir. Bireysel farklılıklardan birincisi kişilik özellikleridir. Bu bağlamda bireylerin empati ve uyum düzeyi önemlidir. Bir kişinin uyum ve empati düzeyi arttıkça dışlanma algılarının azaldığı yapılan araştırmalarda ifade edilmiştir (Wang, 2014: 4). Bireysel dışlanma algılarından ikinci kavram deneyim süresidir. Bu sebebe göre kişilerin bir iş yerinde veya sektörde çalışma süresi arttıkça dışlanma algıları da ters yönlü bir şekilde azalmaktadır. Bunun sebebi ise kişilerin tecrübe seviyelerinin artmasıyla işin işleyişi ve stresi hakkında daha fazla bilgi sahibi olması ve bazı davranışları dışlanma olarak değerlendirmemesinden kaynaklanmaktadır (Kandemir, 2021: 61).

Dışlanmanın bir diğer bireysel sebebi ise yaş faktörüdür. Literatür incelendiğinde yapılan araştırmalar sonucunda yaş faktörünün dışlanma algılarını etkilediği ve ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bağlamda dışlanma algısının en yüksek olduğu yaş grubunun 60 yaş ve üzeri olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Kılıç, 2018: 96). Son olarak ise dışlanma algılarının bireysel sebeplerden biri ise cinsiyet faktörüdür. Toplumsal cinsiyet rollerine

göre özellikler toplumumuzda kadın ve erkek bireylere yakıştırılan farklı meslek grupları bulunmaktadır. Bu meslek grupları dışında bir meslek sahibi olan kadın veya erkeklerin dışlanmaya maruz kalabileceğine yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılmıştır (Cenek, 2013: 30).

Yapılan araştırmalarla birlikte örgütsel dışlanmanın sonuçları incelendiğinde, Heapy ve Dutton (2008) 'e göre bireylerin ait olma özsaygı ve kontrol ve var olma gibi temel ihtiyaçları vardır. Dışlanma durumu bu ihtiyaçları tehdit eder ve kişilerin sosyal açıdan ve psikolojik olarak zarar görmesine sebep olur (2008: 153). Lustenberger ve Jagacinski (2010: 283) dışlanmanın bu duruma maruz kalan kişide negatif bir ruh haline sebep olacağını ve bu durumun da içsel motivasyonu düşürebileceğini ifade etmişlerdir. O'reilly ve Robinson (2009: 1) dışlanmanın kişilerin aidiyet duygularını zedeleyerek performanslarını azaltacağını belirtmişlerdir. Wu, Yim, Kwan ve Zhang (2012: 179) ise dışlanmanın, stresini artıracığı, kişilerde duygusal tükenmişlik ve depresif duygu durumu gibi psikolojik sorunlara neden olabileceğini bildirmişlerdir. Özler ve Yıldırım (2018: 56) bireylerin dışlanma algılarının işe devamlılıkları hususunda olumsuz sonuçlara yol açabileceğini ifade etmişlerdir. Bu durumda örgüt içerisinde bir çalışan devri gerçekleşeceğini ifade etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI

2.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırma temel olarak kamu ve özel sektör çalışanlarının dışlanma algılarındaki farklılıkları ölçmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu doğrultuda literatür taraması yapılarak örgütsel dışlanma kavramı temel hatlarıyla açıklanmış ve nicel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanan ölçekle birlikte veriler toplanmıştır. Toplanan veriler ile SPSS programında gerekli analizler yapılarak çıkan sonuçlar açıklanmıştır.

2.2. Araştırmanın Hipotezleri

- H0: Özel sektör ve kamu sektörü çalışanları arasında örgütsel dışlanma algıları arasında anlamlı bir farklılık yoktur.
- H1: Özel sektör ve kamu sektörü çalışan gruplarının örgütsel dışlanma algıları arasında anlamlı farklılık vardır.
- H2: Cinsiyet faktörü ile örgütsel dışlanma arasında anlamlı bir farklılık vardır.
- H3: Medeni durum ile örgütsel dışlanma arasında anlamlı farklılık vardır.
- H4: Eğitim düzeyi ile örgütsel dışlanma algıları arasında anlamlı farklılık vardır.
- H5: Yaş grupları ile örgütsel dışlanma arasında anlamlı farklılık vardır.

2.3.Araştırma Bulguları

2.3.1. Güvenirlilik ve Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Tablo1: Kullanılan ölçeğe ilişkin KMO, Barlett ve güvenirlilik testler

Ölçek	Kmo Değerleri	Barlett Değerleri	Barlett Anlamlılık	Genel İç Tutarlılık (Cronbach's Alpha)
Örgütsel Dışlanma	,832	686,473	,000	,831

KMO değeri kullanılan ölçeğin geçerliliğini ölçen bir testtir. Bu teste göre KMO değeri 0,50'nin altında ise bu ölçeğin kullanımı uygun olmadığı anlaşılmaktadır. 0,80-0,89 aralığında çıkan KMO değerlerinin ölçeğin güvenilirliği açısından çok iyi bir değer olduğu söylenebilir (Patır, 2009: 73). Barlett değerinde ise verilerin normal dağılım gösterip göstermediği ölçülmektedir. Barlett anlamlılık testi ,000 ise verilerin normal bir şekilde dağıldığı kabul edilmektedir (Tanrıöğen ve Türker, 2019: 356). Cronbach's Alpha testi ise ölçek maddelerinin kendi aralarındaki iç tutarlılığını ölçmek için kullanılan bir test olmakla birlikte örgütsel dışlanma ölçeğinde Cronbach's Alpha katsayısı 0,6-0,80 arasında ise ölçek oldukça güvenilir olarak değerlendirilmektedir (Yıldız ve Uzunsakal, 2018: 19). Yapılan testlerin sonucuna göre uygulanan ölçeğin güvenilir olduğu ve kullanılmasında bir sakınca olmadığı anlaşılmıştır.

Tablo2: Örgütsel Dışlanma Ölçeği Faktör Yükleri

DEĞİŞKEN KODU	DIŞLANMA
D1	,309
D2	,472
D3	,515
D4	,671
D5	,814
D6	,788
D7	,793
D8	,799
D9	,651
D10	,805
D11	,570
İç Tutarlılık Katsayıları (Cronbach's Alpha)	,831
Hesaplanan Genel İç Tutarlılık Katsayısı	,831
Çıkarım Yöntemi: Temel Bileşenler Analizi -Döndürme Yöntemi: Varimaks Döndürme	

Yapılan faktör analizi sonucunda faktör yükünün 0,30 altında olan bir madde tespit edilmemiş ve bu doğrultuda herhangi bir madde kapsam dışı bırakılmamıştır.

Tablo 3: Cinsiyet Faktörü Frekans Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Kümülatif yüzde
Kadın	57	43,8	43,8
Erkek	70	53,8	97,7
Belirtmek İstemiyorum	3	2,3	2,3
Total	130	100,0	100,0

Demografik bulgular arasından cinsiyet faktörünü frekans analizi incelendiğinde katılımcıların %43,8' inin kadın çalışan, %53,8' inin erkek çalışan olduğu tespit edilmiş ve %2,3 çalışanın cinsiyet sorusuna cevap vermek istemediği anlaşılmıştır.

Tablo 4: Medeni Durum Frekans Dağılımı

Medeni Durum	Frekans	Yüzde	Kümülatif yüzde
Evli	72	55,4	55,4
Bekar	58	44,6	100,0
Total	130	100,0	

Araştırmaya katılanların medeni durumu incelendiğinde katılımcıların %55' inin (72 kişi) erkek, %44' ünün (58 kişi) bekar olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Yaş Faktörünün Frekans Dağılımı

Yaş Aralığı	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
18-25	13	10	10
26-33	44	33,8	43,8
34-41	47	36,2	80
42-49	18	13,8	93,8
50+	13	6,2	100,0
TOTAL	130	100,0	

Araştırmaya katılanların yaş faktörü incelendiğinde %10' unun (13 kişi) 18-25 yaş aralığında, %33,8 'inin (44 kişi) 26-33 yaş aralığında, %36,2' sinin (47 kişi) 34-41 yaş aralığında, % 13,8 ' inin (18 kişi) 42-49 yaş aralığında ve %6,2 'sinin (13 kişi) 50 yaş ve üzeri olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6: Eğitim Düzeyi Frekans Dağılımı

Eğitim Düzeyi	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
İlkokul	5	3,8	3,8
Lise	47	36,2	40
Önlisans	45	19,2	59,2
Lisans	44	33,8	93,1
Lisansüstü	9	6,9	100,0
Total	130	99,4	

Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde %3,8'inin (5 kişi) ilkokul, %36,2' sinin (47 kişi) lise, %19,2'sinin (45 kişi) önlisans, %33,8'inin (44 kişi) lisans ve %6,9 'unun (9 kişi) lisansüstü eğitim düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 7: Sektör Dağılımı

Sektör	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Özel	65	50	50
Kamu	65	50	100,0
Toplam	130	100,0	

Araştırmanın temel konusunu oluşturan sektörel dağılımın örgütsel dışlanma düzeyinde etkilerini incelemek amacıyla anketlerde özel ve kamu sektörü çalışanlarını eşit düzeyde kişi sayısından seçerek homojen bir sonuca ulaşılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda katılımcıların %50 'si (65 kişi) özel sektör, %50 'si (65 kişi) kamu sektörü çalışanlarından oluşmaktadır.

2.4. Araştırmanın Hipotezlerine İlişkin Bulgular

Sosyal bilimlerde farklı iki grup arasında farklılıkları analiz etmek amacıyla karşılaştırmaların yapıldığı durumlar söz konusudur. Bu bağlamda iki farklı grup arasındaki kıyaslama durumları t-testi ile analiz edilmekteyken birbirlerinden farklı üç veya daha fazla sayıda grubun karşılaştırılmasında ise Anova testi yapılmaktadır (Coşkun vd., 2019: 219-230). Buradan hareketle demografik bulgulardan medeni durum ve sektörel dağılım açısından farklılıklar t- testi ile ölçülürken, cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi ise Anova testi ile analiz edilerek elde edilen bulgular aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 8: Medeni Durum Faktörünün Örgütsel Dışlanma Üzerindeki Etkisi T Testi Sonuçları

	Medeni Durum	N	Ortalama	Standart Sapma	Anlamlılık
Örgütsel Dışlanma	Evli	72	1,3737	,36890	,514
	Bekar	58	1,3307	,35381	

Demografik bulgulardan medeni durumun örgütsel dışlanmaya etkisini incelemek üzere t-testi yapılmıştır. Analiz bulguları incelendiğinde evli ve bekar katılımcılar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Bu bağlamda H3 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 9: Sektör Faktörünün Örgütsel Dışlanma Üzerindeki Etkisi T Testi Sonuçları

	Sektör	N	Ortalama	Standart Sapma	Anlamlılık
Örgütsel Dışlanma	Özel	65	1,0559	,10252	,000
	Kamu	65	1,6531	,26790	

Sektör faktörünün örgütsel dışlanma üzerindeki etkilerini incelemek üzere yapılan t-testi tablosu incelendiğinde anlamlılık değerine bakıldığında bu değer "0,00" olması iki sektörün çalışanlarının dışlanma algıları üzerinde anlamlı bir farklılık olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla anketlere verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde kamu sektörü çalışanlarının özel sektör çalışanlarından daha fazla dışlanmaya maruz kaldıkları ifade edilebilir. Bu bağlamda H1 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 10: Cinsiyet Faktörünün Örgütsel Dışlanma Üzerindeki Etkisi Anova Testi Sonuçları

	Kareler Toplamı	DF	Kareler Ortalaması	F	Anlamlılık
Gruplar Arası	,005	2	,002	,016	,984
Gruplar İçi	19,062	127	,150		
Toplam	19,067	129			

Demografik bulguların örgütsel dışlanmaya olan etkisi incelendiğinde anlamlı bir farklılık gözlemlenmemektedir. Bu durumda H2 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 11: Yaş Faktörünün Örgütsel Dışlanma Üzerindeki Etkisi Anova Testi Sonuçları

Dışlanma	Kareler Toplamı	DF	Kareler Ortalaması	F	Anlamlılık
Gruplar Arası	2,545	4	,636	4,813	,001
Gruplar İçi	16,522	125	,132		
Toplam	19,067	129			

Tablo 11 incelendiğinde katılımcıların yaşları ile örgütsel dışlanma algılarını ölçmek amacıyla anova testi uygulanmıştır. Bu bağlamda yaş gruplarının örgütsel dışlanma algıları arasında anlamlı farklılıklar gözlemlenmiştir.

Tablo 12: Örgütsel Dışlanmanın Yaş Grupları Üzerindeki Etkisi

	I Yaş Grubu	J Yaş Grupları	Ortalama Fark	Standart Sapma	Anlamlılık	%95 Güven Aralığı	
						Alt Sınır	Üst Sınır
Örgütsel Dışlanma	18-25	26-33	-,13620	,11477	,238	-,3633	,0909
		34-41	-,15489	,11393	,176	-,3804	,0706
		42-49	-,48951*	,14536	,000	-,7514	-,2276
		50+	-,37587*	,28067	,023	-,6992	-,0525

Tablo 12 'de anlamlı farklılığın kaynağını bulabilmek için LDS testi yapılmıştır. Testin sonucuna göre 18-25 yaş grubu çalışanlar ile 42-49 ve 50 yaş ve üzeri yaş grubundaki çalışanların dışlanma algıları arasında anlamlı farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu durumda 18-25 yaş aralığındaki kişilerin dışlanma algıları daha düşükken 42-49 ve 50+ yaş grubundaki katılımcıların dışlanma düzeylerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak H5 hipotezi kısmi olarak kabul edilmiştir.

Tablo 13: Eğitim Düzeyinin Örgütsel Dışlanma Üzerindeki Etkisi Anova Testi

	Kareler Toplamı	DF	Kareler Ortalaması	F	Anlamlılık
Gruplar Arası	,211	4	,053	,350	,843
Gruplar İçi	18,856	125	,151		
Toplam	19,067	129			

Tablo 13 incelendiğinde anlamlılık değeri 0,05'ten büyük olduğu için eğitim düzeyi ve örgütsel dışlanma arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık gözlemlenmemektedir. Bu bağlamda H4 hipotezi reddedilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma İstanbul ilinde faaliyet gösteren özel işletmeler ve çeşitli illerdeki belediyelerde çalışan toplam 130 kişi üzerinde anket çalışması yapılarak örgütsel dışlanma düzeyleri ölçülmüştür. Araştırmada örgütsel dışlanmayı ölçmek için , Scott (2007) tarafından geliştirilen tek boyutlu ve 11 maddeden oluşan geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş "Örgütsel Dışlanma Ölçeği" kullanılmıştır. Bu çalışma sonucunda elde edilen veriler Spss Statics programı aracılığıyla analiz edilmiş ve bulgular sonuçları ile birlikte gösterilmiştir.

Araştırmaya başlanırken oluşturulan hipotezlerde cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, yaş ve çalışılan sektör ile örgütsel dışlanma arasında anlamlı farklılık olduğu düşünülen hipotezler oluşturulmuştur.

Yapılan analizler sonucunda görülmüştür ki, cinsiyet, medeni durum, ve eğitim düzeyi faktörleri ile örgütsel dışlanma arasında anlamlı farklılıklar yoktur. Bu nedenle, H2, H3 ve H4 hipotezleri reddedilmiştir. Aynı zamanda yapılan analizlerde yaş gruplarının dışlanma düzeylerini etkiledikleri görülmektedir. Testin sonucuna göre 18-25 yaş grubu çalışanlar ile 42-49 ve 50 yaş ve üzeri yaş grubundaki çalışanların dışlanma algıları arasında anlamlı farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu durumda 18-25 yaş aralığındaki kişilerin dışlanma algıları daha düşükken 42-49 ve 50+ yaş grubundaki katılımcıların dışlanma düzeylerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan anket çalışması ve analizler sonucunda kamu ve özel sektörde örgütsel dışlanma algıları arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda kamu sektörü çalışanlarının özel sektör çalışanlarına göre daha çok dışlanmaya maruz kaldıkları ifade edilebilir. Bu bağlamda H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Geçmişte yapılan araştırmalar incelendiğinde güç mesafesinin yüksek olduğu, güç ve bürokrasi kültürünün kamu sektöründe daha hâkim olduğu görülürken, özel sektörde ise daha çok iş birliği ve görev kültürünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır (Kaya, 2008: 137). Bu bağlamda araştırmanın sonucuna göre kontrol kültürü ve güç mesafesinin yüksek olduğu kamu kurumlarında örgütsel dışlanma algıları daha yüksek düzeyde iken; iş birliği kültürü ve görev kültürünün yüksek olduğu özel sektör çalışanlarının daha az dışlanmaya maruz kaldıkları söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Chung, Y. W. (2015). The mediating effects of organizational conflict on the relationships between workplace ostracism with in-role behavior and organizational citizenship behavior. *International Journal of Conflict Management*, 26(4), 366-385.
- Çalışkan, A. Ve Pekkan, N. Ü. (2020), Örgütsel Dışlanma: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması, *Uluslararası İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 6 (1), 51-60
- Ferris, D.L, Brown, D.J., Berry, J.W. ve Lian, H. (2008). The Development and validation of the workplace ostracism scale. *Journal of Applied Psychology*, 93(6), 1348-1366.
- Güneş, A. Çağlar. (2022) Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Dışlanma Üzerine Etkisi. *Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Yönetim Ve Organizasyon Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Ss: 41-63*
- Halis, M., & Demirel, Y. (2016). Sosyal Desteğin Örgütsel Soyutlama (Dışlanma) Üzerine Etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ocak (11), 318- 335.
- Heaphy, E. D., & Dutton, J. E. (2008) Positive Social Interactions and the Human Body at Work: Linking Organizations and Physiology. *The Academy of Management Review*, 33, 137-162.
- Kandemir, Ayhan. (2021). Öğretmenlerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Örgütsel Dışlanma Ve Örgütsel Engel Algıları Arasındaki İlişki *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü*

Eğitim Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Eğitim Yönetimi Ve Denetimi Bilim Dalı
Ss:55-70

- Kılıç, B. (2018). İşyerinde Yalnızlık ve İşyerinde Dışlanma Sarmalında Presenteeism: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Leung, A. S. M., Wu, L. Z., Chen, Y. Y. & Young, M. N. (2011). The impact of workplace ostracism in service organizations. *International Journal of Hospitality Management*, 30(4), 836-844.
- Lustenberger, D. E., & Jagacinski, C. M. (2010). Exploring the effects of ostracism on performance and intrinsic motivation. *Human Performance*, 23, 283-304.
- Mlika, M., Khelil, M. B., & Salem, N. H. (2017). Organizational Ostracism: A potential framework in order to deal with it. *Safety and Health at Work*, 8, 398- 401.
- O'Reilly, J. and Robinson, S. L. (2009). *The Negative Impact of Ostracism on Thwarted Belongingness and Workplace Contributions*. Chicago, IL: Academy of Management Meeting.
- Twenge, J. M., Catanese, K. R., & Baumeister, R. F. (2002). Social exclusion causes self-defeating behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 606-615.
- Wang, B. (2014). *Dispositional agreeableness predicts ostracizing others at work*, Master Thesis. Michigan State University
- Williams, K. D., Cheung, C.K.T., ve Choi, W. (2000). Cyber ostracism: Effects of being ignored over the internet. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 748-762.
- Wu, L. Z., Yim, F. H. K., Kwan, H. K., & Zhang, X. (2012). Coping With Workplace Ostracism: The Roles of Ingratiation and Political Skill in Employee Psychological Distress. *Journal of Management Studies*, 49:1, 178-199.
- Wu, L., Wei, L. ve Hui, C. (2001). Dispositional antecedents and consequences of workplace ostracism: An empirical examination. *Higher Education Press*, 5(1), 23-44.
- Yang, Q., & Wei, H. (2018). The Impact of Ethical Leadership on Organizational Citizenship Behavior: The Moderating Role of Workplace Ostracism. *Leadership & Organization Development Journal*, 39(1), 100-113.

DİNİ GÖRÜŞE DAYALI SOSYAL DIŞLANMA: ALEVİLER ÖRNEĞİ VE "SAKLI HAYATLAR" FİLM ANALİZİ

Gamze BULUT¹

Özet

Sosyal dışlanma, ayrımcılık ve eşitsizlikler üçgeninde sıkışıp kalan önemli bir grubu Aleviler oluşturmaktadır. Bu çalışmada Alevilerin yaşadıkları ayrımcılık ve sosyal dışlanma pratiklerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde Aleviliğin tanımı yapılarak Alevilikle ilgili temel kavramlar açıklanmıştır. Alevilerin zarar gördüğü bir takım toplumsal olaylar kısaca açıklanmış ve Aleviler hakkında önyargılara yer verilmiştir. Alevilerin temel istekleri üç başlık altında Cem evlerinin statüsü, Diyanet İşleri Başkanlığının Durumu ve Zorunlu Din dersi olarak toplanmış ve açıklanmıştır. Çalışmanın son bölümünde "Saklı Hayatlar" filmi hakkında genel bilgiler verilmiştir. Film bir göç nedeni olarak çekici kuvvet; "daha iyi bir hayat arzusu", Alevilik kimliği öğrenilmeden önce komşuluk ilişkileri, Sünni-Alevi birlikteliğinde: Alevi ailenin tepkileri, evlilik kurumunun önünde görünmeyen bir duvar: Alevi-Sünni ayrımı, saklı hayatın su yüzüne çıkması; ifşa süreci, Sünni-Alevi birlikteliğinde; Sünni ailenin tepkileri ve aile olabilmek için ailelerin geride bırakılması başlıkları altında kategorileştirilmiştir. Alevi-Sünni ilişkilerinde yaşanan toplumsal olayların (Çorum Olaylarının) günlük hayata nasıl yansıdığı ortaya çıkarılmak istenmiştir. Bu çalışmada Alevilik literatürü kavramsal (teorik) çerçevede tartışılmış ve araştırma yöntemi olarak film analizi (içerik analizi) yapılmıştır. Sonuç ve öneriler kısmı ile çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Dışlanma, Ayrımcılık, Alevilik, Sünnilik, Saklı Hayatlar Filmi

SOCIAL EXCLUSION BASED ON RELIGIOUS OPINION: ALEVIS EXAMPLE AND "HIDDEN LIVES" MOVIE ANALYSIS

Abstract

Alevis constitute an important group stuck in the triangle of social exclusion, discrimination and inequalities. In this study, it is aimed to reveal the discrimination and social exclusion practices experienced by Alevis. In the introduction part of the study, the definition of Alevism is made and the basic concepts related to Alevism are explained. Some social events that Alevis were harmed were briefly explained and prejudices about Alevis were included. The basic demands of Alevis were gathered and explained under three headings as the status of Cem houses, the Status of the Presidency of Religious Affairs and the Compulsory Religion course. In the last part of the study, general information about the movie "Hidden Lives" is given. The film is an attractive force as a reason for immigration; "desire for a better life", neighborhood relations before learning about Alevism identity, in Sunni-Alawite unity: Alevi family's reactions, an invisible wall in front of the institution of marriage: Alevi-Sunni separation, hidden life coming to the surface; the process of disclosure, in Sunni-Alawite coexistence; It is categorized under the headings of Sunni family's reactions and leaving families behind in order to become a family. It is aimed to reveal how the social events (Çorum Events) experienced in Alevi-Sunni relations are reflected in daily life. In this study, Alevism literature was discussed in a conceptual (theoretical) framework and film analysis (content

¹Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0002-9990-3634.

analysis) was made as a research method. The study was completed with the conclusion and recommendations part.

Keywords: Social Exclusion, Discrimination, Alevism, Sunnism, Hidden Lives Movie

GİRİŞ

Sosyal dışlanma, ayrımcılık ve eşitsizlikler üçgeninde sıkışıp kalan önemli bir grubu Aleviler oluşturmaktadır. Birer komşumuz, tanıdığımız, dostumuz olarak görülürken kimlikleri ortaya çıktığında ise isimlerinin önüne geçen bir kimlik olur; Alevilik. Sosyal kimlikler, bir gruba ait hissetmenin, dayanışmanın, ilişkiler oluşturmanın en temel dayanağıdır. “*Beni ben yapan, benden olmayandır*” ifadesi toplumdaki farklılıkların zenginlik olarak görülmesine dayanırken, bu görüşü benimsemeyen birey, grup ya da toplumlar sosyal kimlikleri birer çatışma kaynağına, farklılıklara, tahammülsüzlüğe, öteki-ötekiler ayırımına dönüştürür. Toplumsal dokuların, bağların zayıflamasına ve çözülmesine neden olur ve sonuçta toplum “*ben/bizler ve öteki/ötekiler*” kutupları arasında sıkışıp kalır. “*İkili ve Saklı Hayat*” yaşamak zorunda kalan Aleviler, kendilerini gizlemek zorunda kalmış, korkuyla uzun yıllar yaşamışlardır. Günümüzde bile kimliklerini gizleyen ya da ifade ederken rahatsızlık hisseden Alevilerin sayısı azımsanamayacak boyuttadır.

Çalışmamın ilk bölümü kavramsal çerçeveden oluşmaktadır. Ayrımcılık, sosyal dışlanma ve eşitsizlik nasıl tanımlanır sorusuna yanıt aranmıştır.

“Ayrımcılık” kavramı, bir kişi veya gruba farklı özelliklerinden dolayı diğerlerine davranıldığından farklı muamele edilmesi ve daha az özenli davranılmasını ifade etmektedir. Ayrımcılık kişi veya grup üyelerinin ikincilleştirilmesi, dışlanmaya maruz kalmaları ve bazı kaynaklara ulaşmalarında çevresindeki diğer kişi ve gruplarla aynı eşit haklara sahip olamamalarıdır. Ayrımcılık nedenlerine göre sınıflandırıldığında doğuştan sahip olunan özellikler üzerinden ayrımcılık ve sonradan elde edilen farklı özellikler üzerinden ayrımcılık olmak üzere ikiye ayrılır. Doğuştan sahip olunan özellikler kişi veya grubun değiştiremeyeceği cinsiyet, ırk, yaş, renk gibi özellikler iken; dil, din, siyasi düşünce, medeni durum, hastalık, meslek, fiziksel görünüm, giyim tarzı, hayat tarzı gibi pek çok farklı özellik ise sonradan edinilen özelliklerdir (Tokol ve Alper, 2014: 284). Hogg ve Vaughan’a göre önyargı ve önyargılar sonucu ortaya çıkan ayrımcılık insanlığın yüz yüze olduğu en büyük problemlerden biridir. Gruplar arası çatışmalara dönüşerek bir grubun diğer gruptan nefret etmesi ve onların malına ve canına zarar verilmesi önyargıların çok ciddi bir sorun teşkil ettiğini göstermektedir (Ulaş, 2018: 15).

Dışlanma kavramı Avrupa’da yoksulluktan daha yaygın olarak kullanılan çok boyutlu bir kavramdır. Latin Amerika’da marjinalleşme, ABD’de sınıf-altı kavramları tercih edilmekte olup dışlanma gelirin yanı sıra toplum hayatına katılımın önündeki risk faktörlerine ve sosyal kaynaşma ve entegrasyonu sağlayıcı kurumların yetersizliğine işaret etmektedir (Alacahan ve Duman, 2011: 2). Yoksulluk tanım ve ölçütlerinin insani boyuta vurgu yapmadığı gerekçesiyle sosyal dışlanma gibi bir kavram ortaya atılmıştır. Sosyal dışlanma, yalnızca ekonomik göstergelerle ölçülemeyecek bir durumdur ve bireylerin toplumdaki diğer kişilerle olan etkileşimlerini, bu kişilerin toplumda kendilerine olan bakış açısını nasıl algıladıklarını da kapsamaktadır (Aktaş, 2014: 12). Sosyal dışlanma, “*topluma katılma veya*

toplumun bir parçası olarak kabul edilmeyi yansıtan sosyal bütünleşmenin ve kaynaşmanın karşıtı olarak tanımlanır. “İnsanların toplumsal yaşamdan uzaklaşacak düzeyde maddi ve manevi yoksunluk içinde olmaları, haklarını ve yaşamlarını koruyacak kurumlardan ve sosyal destekten yoksun olmaları” şeklinde belirtilir. Sosyal dışlanma, ekonomik, mekânsal, kültürel ve siyasi dışlanma olmak üzere dört boyutta kendini göstermektedir (Tokol ve Alper, 2014: 270-271). Kültürel boyut; ekonomik nedenlerden bağımsız olarak, toplumsal ve kültürel hayata dilediğince katılamama durumudur. Örneğin, bulunulan coğrafyadaki çoğunluk referans alındığında, farklı bir etnik kökenden/ırktan gelmek ya da farklı bir din/mezhep üyesi olmak, çoğunluk dilini rahat konuşamamak ya da aksanlı konuşmak, farklı giyim kuşam ya da cinsel tercihler gibi nedenlerden ötürü toplumsal yaşamın genelinde süregitmekte olan etkinliklere alınmama, soğuk davranılma, engellerin çıkartılması şeklinde tezahür etmektedir. Bu boyutun izdüşümleri toplumsal statü ve kimlik farklarının ne denli dışlamalar getirmekte olduğunda cisimleşir (Adaman ve Keyder, 2005: 10).

Eşitlik, adalet, refah gibi kavramlar herkesin üzerinde uzlaşmaya vardığı tek bir tanıma sahip değildir. Ancak 20.yy.’a kadar eşitlik konusu Hume, Rousseau, Locke, Hobbes, Kant, Mill gibi birçok önemli düşünürün çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Çünkü toplumsal çatışmaların özünde tarih boyunca her zaman eşitsizlikler olmuştur. Eşitlikçi kuramlar çerçevesinde, kaynakların eşit dağıtımı, kaynakların piyasa mekanizmasıyla yeniden dağıtımı, yeniden dağılımın yarattığı eşitsizliklerin telafi edilmesi ve refah için fırsat eşitliği amaçlanmaktadır (Sunal, 2014: 294). Bu amaç sosyal politikanın temelinde yatmaktadır. Gerçekte sosyal politikanın amacı sınıfsız bir toplum yaratmak değildir. Sınıflar arasında var olan eşitsizliklerin daha aza indirildiği adaletli bir toplum yaratmaktır. Görüldüğü gibi “ayrımcılık”; “sosyal dışlanma” ve “eşitsizlik” kavramları iç içe geçen çok yönlü bir ilişkiye sahip kavramlardır.

1. Alevilik

Alevilik felsefesini anlayabilmek için kullanılan temel kavramları açıklamakta fayda vardır. Alevi sözlüğüne göre temel kavramların kısa açıklamasını şu şekilde sıralamak mümkündür: *Ali*: 598-661 yıllarında yaşamış İslam inancı halifesi, Muhammed Peygamberin amcasının oğlu, kızı Fatma’nın eşidir. Alevi toplumunun yolundan gittiği, bir insandan daha farklı özellikleri olduğuna inanılan mistik karakter. *Alevi*: Ali’nin yolundan giden, Ali taraftarı. *Ana*: Kadın inanç önderi, Pir. *Bektaşî*: Hacı Bektaş Veli’nin felsefesini benimsemiş olan. *Birleme*: İkilik olmaması, birliğe ulaşmak bağlamında yaratıcıya ulaşmak. *Can*: Alevilerin ibadethanede cinsiyetsiz, sınıfsız; tam manasıyla eşit olduklarına işaret eden kavram. *Cem*: Toplanmak, birlikte olmak. Alevilerin beraber ibadet etmesine verilen ad. *Cem Yürütmek*: Cem ibadetinin Pir ve halk tarafından gerçekleştirilmesi. *Cemevi*: Cem ibadetinin gerçekleştirildiği mekân. *Dede*: Erkek inanç önderi, Pir. *Dergah*: İnancın merkezi, kurucunun/Pirin inanç eğitimi verdiği yer, ibadethane. *Düşkün*: Alevi inancına uygun olmayan davranışlar yapan kimse. *Hacı Bektaş Veli*: Bektaşî inancının felsefi kurucusu, 1210-1271 yıllarında yaşadığı iddia edilir. *Hak*: Yaratıcı. *Hakka Yürüme*: Alevi dilinde “ölmek”, yaratıcıya kavuşmak. *Hızır*: Alevilerin kendilerinin kurtarıcısı olduğuna inandıkları ulu evliya. Her zaman insan olarak algılanmaz. *Hüseyin*: Fatma ile Ali’nin oğlu. Kerbela’da direnerek öldürülmüştür. *Kerbela*: Irak’ta bir şehir. Hüseyin’in öldürüldüğü yer. *Mezhep*:

İnançların içerisindeki yorum farklarına verilen ad. Aleviler için "gidilen yol". *Musahip*: Alevi inancına göre 2 evli çiftin birbirlerine kardeş olması. *Ocak*: Ev. Ehlibeyt soyu, Pir'in bağlı olduğu aile soyu. *On İki Hizmet*: Cem ibadetleri esnasında verilen görevlerin genel adı. *On İki İmam Orucu*: Alevilerin her sene Muharrem ayında 12 gün boyunca Ehlibeyti anarak tuttıkları yas orucu. *Pir*: İnanç önderi; Alevilikte Ana ve Dede. *Semah*: Alevi ibadeti esnasında yapılan kutsal dans. *Sultan Nevruz Cemi*: Fatma ile Ali'nin evlendiği, Ali'nin doğum günü olan Nevruz günü 21 Mart'ta yapılan Cem ibadetidir. *Üçleme*: Tanrı-doğa-insan veya Hakk-Muhammed-Ali. *Yol*: Alevilik, tarikat. *Zeynep*: Kербela'da yaşananları gittiği her yerde anlatarak bugüne ulaşmasını sağlayan kadın; Fatma ile Ali'nin kızı (Ataş, 2018).

Alevilik, 19. yüzyıldan sonra yaygın olarak kullanılmaya başlayan bir kavramdır. Hz. Muhammed'in vefatından sonra yaşanan halifelik çekişmesine bağlı olarak, Hz. Ali taraftarlarına atfedilen Alevilik kavramı, günümüzde Hz. Ali ile Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatma'nın evliliğinden doğan Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve On İki İmamların soyundan geldiğine inananları anlatmak üzere kullanılmaktadır. Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere "şerif", Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere ise "seyyid" denilmektedir. "Dede" soylarının Ehl-i Beyt soyundan geldiğine inanılmaktadır. Ehl-i Beyt, "Hz. Muhammed'in Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşan ailesi" olarak tanımlanabilir (Okan, 2014: 43-44). Alevî kelimesi Arapçada "Ali'ye mensup" anlamına gelmektedir. Mezhepler tarihi ve tasavvuf edebiyatında ise "Hz. Ali'yi sevmek, saymak ve ona bağlı olmak" anlamında kullanılır. Hz. Ali'nin soyundan geldiğini ifade eden kişilerin oluşturdukları topluluk, ehli beyte mensup kişilere verilen isimdir. Ehl-i Beyt'e mensup manevi özelliği olan kişilerin oluşturduğu fikir, görüş ve yaşantılar Bektaşilik olarak tanımlanır (Ünal, 2010: 21). Alevilik ile ilgili tarih boyunca birbirinden farklı, ama birbiriyle ilintili olarak Kızılbaşlık, Rafizilik, Tahtacılık, Sıraçlar ve Bektaşilik gibi bir takım kavram ve deyişlerin kullanılmış olduğu görülmektedir (Yıldız, 2003: 7). Alevilerin kendilerini inanç açısından tanımlama biçimleri ise; "Alevi, Alevi-Bektaşî, Kızılbaş, Şii, Şia, Cafari, Bedreddini ve Başka" olarak değişmektedir. Alevilerin, "Aleviliği" tanımlama biçimi ise "dindir (tek başına İslamiyet'ten ayrı bir inanç), mezheptir, tarikattır, yaşam tarzıdır" olmak üzere sınıflandırılabilir (Balkanlıoğlu, 2006: 31-32).

Türkiye'de yaşayan Alevi nüfusu için herhangi bir istatistiki veri olmadığı için farklı rakamlarla karşılaşmak mümkündür. Bu rakamlardan bazıları 20-25 milyonu gösterirken, bazıları ise 4-5 milyona düşürebilmektedir. Geleneksel olarak Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki illerde sayıca az olmakla beraber Türkiye'nin her yerinde Aleviler bulunmaktadır. Alevi nüfusun yoğunlukla bulunduğu iller; Erzincan, Sivas, Tunceli, Tokat, Kahramanmaraş ve Malatya'dır. Yurt dışında ise en fazla Alevi Almanya'da yaşamaktadır. Almanya'nın dışında Avusturya, Hollanda, İngiltere, İsviçre, Fransa, Belçika, Danimarka ve İsveç gibi Avrupa ülkelerinde de Aleviler bulunmaktadır (Ay, 2012: 72-73).

2. Alevilerin Zarar Gördüğü Bazı Toplumsal Olaylar

Alevilerin toplumsal olarak zarar gördüğü bazı olayları ayrımcılığın sonucu olarak ele almak mümkündür. 1980 Askeri Darbe öncesi ve sonrasında, komşuları tarafından evleri işaretlenmiş, aleviler üzerinde baskılar, saldırılar artmış, Dersim (Tunceli) Olayı ile başlayan Sivas Olayı ile sonlanan saldırıların ve Aleviliği ve Aleviliğe dair sorunları Türkiye'nin gündeminden düşürmeyen en önemli konulardan biri haline gelen dramatik sonuçları

olmuştur. *Malatya Olayları*, 17 Nisan 1978 tarihinde Hamit Fendoğlu'na posta yoluyla gönderilen bombalı bir paketin elinde patlaması sonucu, gelini ve iki torunuyla birlikte hayatını kaybetmesi ve akabinde 18 Nisan 1978'de gerçekleşen olaylar zinciri ile birçok insanın ölümüne neden olan süreci kapsamaktadır. *Maraş Olayları*; 19 Aralık ile 26 Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta meydana gelen Alevilere ve solculara yönelik olaylardır. Yedi gün süren olaylar sırasında iddianameye göre 120 kişi öldürülmüş, 1000'den fazla kişi yaralanmış, Alevilere ait 559 ev yakılmış ve 290'a yakın iş yeri tahrip edilmiştir. Bu olay; 12 Eylül Darbesi'ne sebep olan olaylardan biri olarak kabul edilmektedir. Kimi kaynaklara göre olayların başlamasında Türk-Kürt çatışması da etken olmuştur. *Çorum Olayları*, Mayıs-Temmuz 1980'inde meydana gelen, siyasi ve dini temelli bir grubun, Alevi mahallesi olarak bilinen Milönü Mahallesi'ne saldırması üzerine, çoğu Alevi olmak üzere resmî kaynaklarca 57 sol görüşlü yurttaşın ölümü ve yüzlercesinin yaralanmasıyla sonuçlanan olaylar bütünüdür. *Sivas Olayları veya Madımak Olayı* ise söyleşiler gerçekleştirmek, etkinliklerde bulunmak, imza günü gerçekleştirmek amacıyla Sivas' a gelen yazar, şair ve gazetecilere yönelik saldırıları ifade etmektedir. Şenlikte bulunan ve konuşma gerçekleştiren yazarlardan biri de Aziz Nesin'dir. Bunun dışında Behçet Aysan, Metin Altıok, Uğur Kaynar, Hasret Gültekin, Nesimi Çimen, Asım Bezirci ve sanatkar etkinliğe katılmak için Sivas'ta bulunmuştur. Hükümet Konağı taşlanmış, konağın yakınındaki Madımak Oteli'ne de saldırılar gerçekleştirilmiştir. Madımak Olayı 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas'ta Pir Sultan Abdal Şenlikleri sırasında Madımak Oteli'nde bulunan ve birçoğu Alevi olan 33 yazar, ozan, aydın ve 2 otel çalışanının yanarak ölmesiyle sonuçlanan olaylar zinciridir (Mazlumder, Türkiye'de Dini Ayrımcılık Raporu, 2010). *Gazi Mahallesi olayları*: 12 Mart 1995 tarihinde Gazi Mahallesi'nde bulunan Alevilerin çoğunlukta olduğu bir kahvehaneye, durdurdukları bir taksi şoförünü öldürerek aynı taksikle kahvehanedeki sivillere yönelik kimliği belirsiz kişilerce gerçekleştirilen silahlı provokatif saldırı sonucu başlayan ve şehrin diğer bölgelerine yayılan olaylardır. 15 Mart 1995'e dek kent geneline yayılan olaylar sonucunda 22 kişi hayatını kaybetmiş, yüzlerce kişi yaralanmış ve tutuklanmıştır (Vikipedi, 2023).

3. Aleviler ve Sosyal Dışlanma Pratikleri

Alevilerin sosyal dışlanma pratiklerinin sosyal hayata yansımalarını Aleviler hakkında önyargılar, Sunni ilişkilerinde öteki ayrımı, Cemevlerinin statüsü, diyanet işleri başkanlığının durumu ve zorunlu din dersi uygulamaları olarak sınıflandırmak mümkündür.

3.1. Aleviler Hakkında Önyargılar

Günlük yaşamda önyargı kavramı sıradan, iyi ya da kötü bir yargı içermeyen, kanıtla ya da hiç değilse herhangi bir bilgi ya da deneyime dayanmayan her türlü "ön fikir" anlamında kullanılır. Oysa ayrımcılık literatüründe "olumlu" önyargıdan söz edilmez. Önyargıların davranışa dönüştüğu durumlarda ayrımcılık söz konusu olur. Ayrımcılığı yaygınlaştırırsa, farklılıkların algılanma biçimleri, bazı özelliklerin diğerlerinden üstün olduğuna dair inançlar, her düzeyde iktidarın "fark"a ve "farklı olan"a yaklaşımı, "azınlık" gibi çoğunluğa ait olmayana ilişkin dışlayıcı, ayrımcı ideolojik söylemsel yapısıdır (Çayır ve Ceyhan, 2012: 22).

Aleviler genel olarak; "Alevilerin cemi bir cümbüşdür, cemlerde mum söndü¹ yaparlar, ana bacı tanımazlar, besmelesiz oluşları sebebiyle kestikleri ve pişirdikleri yenilmez, bütün aleviler solcudur, Aleviler yıkanmazlar, Alevinin yattığı yatak ertesi gün yakılmalıdır, Aleviden kız alınmaz, Aleviye kız verilmez, Alevilik bir inanç biçimi değil, bir yaşam biçimidir, Hz. Hüseyin asidir, halifeye karşı gelmiştir." şeklinde toplumda genel önyargılarla ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Alevi bireyler, sırf Alevi olduğu için yer yer dışlanmış, kimliklerini dışlanırim korkusuyla gizlemişlerdir.

Cemde kadın ve erkeğin bir arada bulunması Alevilere yönelik mum söndü iftirasının atılmasına neden olmuştur. "Mum söndü" Kızılbaşların/Alevilerin cemlerde enest ilişkiler yaşadığını çağrıştırmak üzere kullanılan bir suçlamadır. Tipik bir örnek şudur: "Bu Kızılbaşlar, hâşa hâşa, yetmiş iki milletten dışarıdır. Anayı, bacıyı, avrattan ayırmazlar. Kadın, erkek, çoluk, çocuk bir odaya dolarlar. Ortaya bir mum yakarlar. Sonra meydana bir horoz salarlar. Horoz kanatlarını çırparken mumu söndürürler. O mum söndü mü, artık kadın erkek birbirine karışırlar". Resmi din anlayışından uzak heterodoks bir toplulukta kadın ve erkeklerin birlikte katıldıkları cemlerin gece, gizlilik içinde yapılması, cemde ortamın aydınlatılması amacıyla yüzyıllar öncesinde kullanılan mumun yakılması ve cemin sonunda söndürülmesi (çerağ uyandırılması ve sırlanması) mum söndü iftirasına zemin hazırlamıştır (Okan, 2014: 50-51).

Bir diğer önyargı şekli olarak, hakaret manasında kullanılan "Kızılbaş" tabiri vardır. Bilindiği üzere tarihsel olarak Alevilerin bir diğer adı da "Kızılbaş"tır. 1900 yıllardan önce Alevilere verilen Kızılbaş adı küçümseyici anlamlarda kullanılmaktadır.

Demir ve İpek (2015) tarafından yapılan "Alevilere Yönelik Ayrımcılık: Bir Saha Çalışması" başlıklı araştırma sonuçlarına göre Alevi katılımcıların insanlar arası ilişkilerde karşılaştıkları önyargılı ifadeler yer verilmiştir. Bu ifadeler: "Biz Aleviler büyücüymüşüz, Büyü muska yapıyormuşuz. Gerçekten mum söndüye katıldın mı? diye soruyorlar. İlginç konu tabi. Gayet sakin cevap veriyorum. Onlara aslında böyle olmadığını anlattım. Zaten gelip gördüler. Çok bağnaz insanlar böyle düşünür. İşte Alevinin elinden ekmek yenmez, Aleviler şöyle böyle...Aşure yaparız ölü suyuyla mı yapıyorsunuz? Çay yaparız içine mi tükürüyorsunuz? Gusül abdesti almıyor musunuz? türünden şeylere maruz kalıyoruz. Biz aşure verdik sonra onun lavaboya döküldüğünü öğrendik. Bir apartmanda alevi de Sünni de var. Şu aile aşure getirmiş, döktük diyor. Kurban etini çöplerde gördük yani." (Demir ve İpek, 2015: 15-17).

Önyargılar ve kalıp yargılar nefret söylemiyle ilişkilendirilmekte, bu ilişkinin diğer bir adımı olan nefret suçuna dönüşmektedir. Toplumsal dokuların ve bağların zayıflamaması ve ayrımcılığın önüne geçilmesi için kullanılan söylemler oldukça önemli bir unsurdur.

3.2. Alevi-Sünni İlişkisi ve Öteki Algısı

Alevilerin birçoğu kız alındığında aile saadetinde sorun yaşanmayacağı inancıyla "sadece kız alınabilir" düşüncesini taşımaktadırlar. Kız verildiğinde Sünni erkeğin kadını değiştirmek

¹Mum Söndü' kavramı Alevilerin Cem'den önce yaktıkları çerağın sönmesiyle Cem törenin bittiğini ifade etmektedir. "Çerağ uyandırma" ve Çerağ uyutma" diye anılmaktadır. Simgesel anlamı meydanın Allahın nuruyla aydınlanmasıdır (Ay, 2012: 102).

istememesi nedeniyle aile saadetinde problemler çıkabileceği düşüncesindedirler. Alevi erkeklerin Sünni kadına kendi görüşlerini empoze etmediklerini savunmaktadırlar (Demirkaya, 2012: 34). *“Bizden giden oldu. Bir tuğlanın üzerinde kırk gün yıkamışlar!”* söylentileri, Sünnilerin Alevilerin elinden su içmediğinin, ekmek yemediğinin düşünülmesi Alevi/Sünni evliliklerinin Aleviler nezdinde kabul görmemesinin nedenleri arasında yer almaktadır. Toplumsal dışlanma, bu evliliğe onay verilip verilmemesine bağlı olarak evlenen gencin anne, baba ve kardeşlerine uygulanmakta, ceme katılmaları engellenmektedir. Sünni’ye kaçmak ya da Sünni bir kız kaçırmak hâlâ düşkünlük nedenidir, cezası ağırdır: *“Malı malına katılmaz; tavuğu tavuğuna. Lokması alınmaz; ölü yemeği yenmez”* (Okan, 2014: 188).

Ataş (2018)’ın *“Anadolu’dan Londra’ya Göç: Alevi Kadınların Alevilik Pratikleri ve Eşitlik Söylemleri”*, adlı yüksek lisans tezinin sonuçlarına göre katılımcıların ifadeleri şu şekildedir: *“Kayseri’de özgür değildik, dilimiz yasaktı. Evlerini işaretliyorduk. Biz de o korkudan dilimiz demiyorduk biz Aleviyiz. Korku var. Adana’da yaşıyordum. Çok sık gidemiyorduk Cemevine ama gidiyorduk. Toplantılara, etkinliklere katılıyorduk. Alevilerin Kürtlerin yoğun oturduğu bir bölgede oturuyor olman senin zaten ne olduğunu deşifre ediyordu. Bir şey söylemenize gerek yoktu. Çok rahat değildik. Kürt olmak, Alevi olmak çok sıkıntılı. Özellikle de kadın olmak. Bütün kimlikleri bunun içerisinde barındırıyor olmak başka bir sorun.”* (Ataş, 2018: 43).

Demir ve İpek (2015) tarafından yapılan *“Alevilere Yönelik Ayrımcılık: Bir Saha Çalışması”* başlıklı araştırma sonuçlarına göre Alevi Sünni ilişkilerine yönelik ifadeler şu şekildedir: *“Mesela bize dışlayarak bakıyorlar. Bunu insan hissediyor ben en başta bunu anladım. Daha sonra daha az konuşmaya başlıyorlar. Kendisini geriye çeken insanlar var. Aslında çok seviyorlar ama bir sınır koyuyorlar araya. Bizim Alevi Müslüman olduğumuzu biliyorlar. Diğer komşulara karşı dışlanmasınlar diye kendilerini geri çekiyorlar. Kendisini geriye çeken insanlar var. Aslında çok seviyorlar ama bir sınır koyuyorlar araya. Abiler çok iyi insandır, yardımsever insanlar; ama söylemesi ayıp Alevi diyorlar. Sonra bizle konuşup tanıştıktan sonra biz sizi böyle bilmezdik, sizin çok güzel ibadetiniz var, çok güzel gittiğiniz yol. Böyle sanmıyorduk, tanımıyorduk sizi. Bize çok yanlış tanıttılar sizi. Genel olarak hoşgörünün olduğunu düşünüyorum. Ayrım var. Mezhep ayrımı olan herkese karşı bir ayrım var. Komşumuz demiyoruz şu göçmenler diyoruz mesela ismini söylemeden.”* (Demir ve İpek, 2015: 17-26).

3.3. Cemevlerinin Statüsü

Aleviler Cemevlerini; Alevi kültürünün yaşatılması için gerekli bir yer, Alevilik hakkında bilgi edinilen yer, kaynaşma yeri, kültür yuvası, merasim yeri, paylaşma yeri, dertleşme yeri, dua edilen yer ibadethane, birlik beraberlik yeri, cem yapma yeri, tarikat yolu ve toplantı yapma yeri olarak görmektedirler (Demirkaya, 2012: 56-57). Alevilerin toplanma veya ibadet mekanları olan Cemevleri yasal olarak tanınmamaktadır. Cemevleri genel olarak kültür merkezi olarak inşa edilmektedir. Bazı vakıf ve camilerin faydalandığı elektrik, su, vs. diğer desteklerden Cemevleri faydalanmamaktadır. Camilerde imama maaş ödenmekteyken Cemevlerindeki dedelere ve personellere, talepleri olması halinde dahi maaş ve diğer destekler sağlanmamaktadır. Bu durum ayrımcı bir uygulamadır. Bir dönem Alevi köylerinde devlet eliyle camiler yaptırılmıştır. Birçok Alevinin camiye gitmedikleri, ibadethane olarak genelde cemevlerini kullandıkları bilindiği halde, devlet kaynaklarıyla o köylere cami yapılması, din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olarak görülmektedir (Mazlumder,

2010: 370-372). Diğer taraftan, asırlarca köy ortamında aslına uygun olarak rahatça yerine getirilebilen cemlerin, şehirlerde aslına uygun olarak icra edilmeyişi, başka bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Zira cemler günümüzde bir ritüel olmaktan çıkıp folklorikleşmiş, geleneksel cemlerin yerine, geçmişte hiçbir örneği olmayan “temsili cemler” yapılmaya başlanmıştır. Ancak her ne kadar günümüzde folklorikleşse de icra edilmeye devam edilen bu cemler için, şehirlerde mekan ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Dergâh ve tekkeler, 2 Eylül 1925 tarihinde çıkarılan “Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Kanunu’na göre kapatıldığı için Aleviler, bu mekân arayışlarını, cem ve kültürleri inşa ederek gidermişlerdir. Resmîyette kültürevi olarak kabul edilen cemevlerine, Alevilerin ibadethane statüsü verilmesi talebi, cemevlerinin statüsünü problem haline gelmiştir. Bu taleple ilgili olarak, zaman zaman bazı Alevilerin, “cami-cemevi karşılaştırması” yaparak, cemevini, camiye alternatif olarak göstermek istedikleri anlaşılmaktadır (Balkanlıoğlu, 2006: 105).

Demir ve İpek (2015) tarafından yapılan “*Alevilere Yönelik Ayrımcılık: Bir Saha Çalışması*” başlıklı araştırma sonuçlarına göre Alevi katılımcıların Cemevlerinin statüsüne ilişkin görüşleri şu şekildedir: “*Ben ibadet yaptığım yerin ibadethane olmasını canı gönülden istiyorum ve tek isteğim arzum bu hayatta bu. Alevi köylerine Cami değil de Cemevi yapılması gerekli. Cami karşısında Cemevini alternatif olarak görmüyoruz. Camide nasıl semah döneceğim, saz çalacağım? Cemevlerinin elektriği, suyu bedava olması lazım. Devlet tarafından karşılanması lazım. Hocanın maaşı nasıl bizlerin vergisinden alınıyorsa ben hakkımı helal etmiyorum. Allah diyor ki, nasıl geliyorsan gel kul hakkıyla gelme, mahşere bırakma. Biz Alevi toplumu olarak her kimle konuşuyorsam biz hakkımızı helal etmiyoruz. Ne Diyanetteki maaş alanlara ne Camideki imam maaş alanlar ne ışığı yakanlara ne suyunu içenlere haram olsun. Bir kiliseyi ibadethane olarak kabul ediyorsun, bir Cemevini kabul etmiyorsun. 35 milyon alevi kitlesi var.*” (Demir ve İpek, 2015: 22-23).

3.4. Diyanet İşleri Başkanlığının Durumu

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), 1924 yılında din hizmetlerini yürütmek üzere siyasetten bağımsız bir şekilde din konusunda halkı bilgilendirmek ve ibadet yerlerini yönetmek üzere Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin yerine kurulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın asli görevi din hizmetlerini halka etkin bir biçimde sunmak ve toplumun bu alandaki ihtiyaçlarını karşılamaktır (Tosun, 2010: 50). Aleviler gerek vergi ile bağlantılı olarak gerekse kendilerinin Sünnileştirilmek istendiği şeklindeki iddialarla beraber DİB’i gündeme getirmektedirler (Demirel, 2011: 39). Öte taraftan, Diyanet’te Aleviliğin temsil edilmediği hususu da yıllardır sürüp giden bir tartışmadır. Konuya, Alevilerin yaklaşım tarzları birbirinden oldukça farklıdır. Bazı Alevi dernek-vakıfları ile Alevi yazarlar, Diyanetin hem laik devletin yapısına muhalif olduğu hem de sadece Sünnileri temsil ettiği düşüncesinden hareketle kaldırılmasını isterken, bazı vakıflar ile bazı yazarlar da Diyanetin mevcut yapısında değişiklik yaparak Aleviliğin diyanette temsil edilebileceği görüşünü dile getirmektedirler (Balkanlıoğlu, 2006: 106).

3.5. Zorunlu Din Dersi

İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi’nde: “*Her şahsın, fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır; bu hak, din veya kanaat değiştirmek hürriyeti, dinini veya kanaatini tek başına veya*

toplucu, açık olarak veya özel surette, öğretim, tatbikat, ibadet ve ayinlerle izhar etmek hürriyetini içerir.” (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Madde 18) ifadesi yer almaktadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ise: *“Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerinin yerine getirilmesinde, anne ve babaların çocuklarına, kendi dini ve felsefi inançlarına uygun olan bir eğitim ve öğretim verilmesini isteme haklarına saygı gösterir”* (AİHS’ne Ek Protokol, Madde 2) ifadesi yer almaktadır.

T.C Anayasası’nın 24. Maddesi’nde de *“Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”* şeklinde belirtildiği üzere din eğitim ve öğretimi hakkı bireylerin temel haklarından olup din dersi de bu anlamda anayasal statüde korunma altına alınmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982). Milli Eğitim Temel Kanununda; *“Din kültürü ve ahlak öğretimi ilköğretim okulları ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”* hükmü gereği Aleviler uzun yıllar Sünni/Hanefi inancını öğrenmek zorunda kalmışlardır. Zorunlu din dersi, bu dersi öğrenmek istemeyen kişiler için din ve vicdan özgürlüğünün ihlalidir. Öğrencinin bu derslerde Alevi olduğunun anlaşılması durumunda, bu kişiler yer yer dışlanmış, hakarete uğramış, hatta bazılarının notları düşürülmüştür. Bu ayrımcı uygulamalar, din ve vicdan özgürlüğü ihlali oluşturmuştur (Mazlumder, 2010: 369).

Alevilik üzerinden din dersi tartışmaları son yıllarda gelişen birtakım olaylar sebebiyle gündeme oturmuştur. Bu durum, öncelikle Alevilerin 1980’lerden sonraki çabaları, vakıf-dernekler ve basın-yayın organlarıyla bir örgütlenmeye gitmeleri, bilinçli olarak hukuki süreçleri kullanmalarından kaynaklanmaktadır (Demirel, 2011: 56). Aleviler, diyanetle ilgili talepleriyle birlikte, din kültürü derslerinde Alevîliğin okutulmadığı düşüncesinden hareketle; din kültürü derslerinin kaldırılması veya seçmeli olması ya da Alevîlik dersinin okutulmasını istemektedirler. Alevi dernek-vakıflarıyla irtibatlı olan Aleviler, Din kültürü derslerinin laikliğe aykırı olduğu ve Alevi çocuklarının Sünnileştirildiği iddiasıyla, bu derslerin kaldırılmasını istemektedir (Balkanhoğlu, 2006: 106).

Gölbaşı ve Mazlum (2010) tarafından yapılan “Çatışma Odağında Alevi-Sünni İlişkileri ve “Öteki” Algısı” başlıklı çalışmada Alevi bir katılımcının zorunlu din dersi uygulaması ile görüşü şu şekildedir: *“Çok bilinen bir şey belki ama özellikle ilkokul sonrası geldiğimiz kasaba ortaokul ve liselerde Alevi olduğumuzu gizlememiz söylenirdi ailemiz tarafından. Ya da Alevi ve Sünnilerin karışık oturduğu köyler var ise köydeki ilkokullarda bile dışlanmışlık hissediyorduk. Bu da üzümlere söylemeliyim ki, özellikle din derslerinde ortaya çıkıyordu. Sünni*

anlayışının ve ibadet biçimlerinin işlendiği din derslerinde ister istemez bu durum yaşanıyordu. Birçok din dersi öğretmenin Alevi inancını ve Alevileri hakarete varan kelimelerle adlandırdığını gören, yaşayan, bu kelimelere muhatap olan birçok tanıdığımız, yakınımız var” (Gölbaşı ve Mazlum, 2010: 333).

4. “Saklı Hayatlar” Film Analizi

Yaşanılan toplumsal olayların yansımalarını aktarırken çoğu durumda kullanılan en güçlü araçlardan bir tanesi sanat oluşturmaktadır. Buradan hareketle Alevi olmanın toplumda ne anlama geldiği ve bireylerin bunu nasıl deneyimledikleri sanat üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın yöntem kısmı Saklı Hayatlar adlı film analizinden oluşmaktadır. Film temalar üzerinden kategorileştirilerek çözümlenmiştir. Bu temalar: “Bir Göç Nedeni Olarak Çekici Kuvvet: “Daha İyi Bir Hayat Arzusu”, Alevilik Kimliği Öğrenilmeden Önce Komşuluk İlişkileri, Sünni-Alevi Birlikteliğinde: Alevi Ailenin Tepkileri, Evlilik Kurumunun Önünde Görünmeyen Bir Duvar: Alevi-Sünni Ayrımı, Saklı Hayatın Su Yüzüne Çıkması: İfşa Süreci, Sünni-Alevi Birlikteliğinde: Sünni Ailenin Tepkileri ve Aile Olabilmek İçin Ailelerin Geride Bırakılması” olarak belirlenmiştir.

4.1. Film Hakkında Genel Bilgiler

Ahmet Haluk Ünal’ın senaryosunu yazıp yönettiği 2011 yılında perdeye taşınan “Saklı Hayatlar” filminin oyuncu kadrosu; Ceren Hindistan (Nergis), Yusuf Akgün (Murat), Ahmet Mümtaz Taylan (Tevfik), Laçın Ceylan (Zeynep) ve Zerrin Sümer (Emine)’den oluşmaktadır. Sanat Yönetmeni, Adalı Aksoy’un ifade ettiği gibi; *“Eğer “öteki” iseniz, kimliğinizi saklayarak yaşamak zorundasınız. Ancak bu şekilde, kimliğinizi ortaya koymadığınız sürece “huzurlu” yaşayabilirsiniz...” düşüncesini insana empoze eden iki yüzlü toplumsal normları eleştiren, farklı bir Türk filmi; “Saklı Hayatlar”.* “Saklı Hayatlar” filmi isminden de anlaşıldığı üzere, kimliklerini saklamak zorunda kalan, *“ikili bir hayat süren”* 1980’de Çorum Olayları sonucu İstanbul’a göç eden bir Alevi ailenin hikâyesinden yola çıkmaktadır.

Fotoğraf 1: Saklı Hayatlar Film

4.2. Bir Göç Nedeni Olarak Çekici Kuvvet: “Daha İyi Bir Hayat Arzusu”

Sokaklarda polislerin yoğun olduğu, sağ ve sol çatışmalarının yaşandığı 1980 Türkiye’sine gidiyoruz. Tıp öğrencisi olan Nergis arkadaşları ile birlikte yoksul mahallelere gidip ücretsiz sağlık taraması hizmeti vermektedir. Zeynep Hanım küçük kızı Gürcan’la birlikte İstanbul’da kızı Nergis’in yanına Çorum’dan göç etmek zorunda kalır. Üst katlarında oturan ev sahibi, Tefik Bey ise sol düşünceye sempati duyduğunu bilmediği oğlu Murat ve annesi Emine Hanım ile oturan milliyetçi ve muhafazakar bir adamdır. Nergis ve ailesinin sakladığı ilk gerçek geldikleri yerdir. Ev sahiplerine Amasya’dan geldiklerini söylerler.

Filmin başlarında Zeynep Hanım, taşındıkları evin odasındaki aynadan sırtındaki morluklara bakmaktadır. İçeriden Nergis “Anne” diye seslenir. Zeynep Hanım hemen bu durumu kızından gizlemeye çalışır. Çok sonraları aslında Çorum olaylarında saldırıya uğradığını anlatacaktır. Zeynep hanım geceleri “*yapma*” diyerek sayıklamaktadır.

Makine mühendisliği bölümünü yeni bitiren Murat ise arkadaşları ile birlikte “Fotoğraf Derneği” kurmuş, fotoğraf sanatı ile ilgilenmektedir. Arkadaşları ile fotoğraf sergisi kurma hazırlığı içerisinde olan Murat bir sabah uyanır ve evlerinin bahçelerinde yeni taşınmış olan kiracıları Nergis ve kardeşini görür, onların hemen fotoğrafını çekmeye başlar. Evden çıkan Nergis’in peşinden apar topar gider. Tanışmaları sokakta yürürken olur ve sohbet etmeye başlarlar. Murat, Nergis’i fotoğraf derneğine davet eder.

Murat’ın babası Tefik Bey, oğlunun memur olmasını istediği için arkadaşından iş bulması için aracı olmasını ister. Kahvehanede gerçekleşen konuşma sırasında içeriye polis baskın yapar ve kimlik gösterilmesini ister. Tefik Bey’in bu sahnede emekli komiser olduğunu öğreniyoruz.

Zeynep Hanım, İstanbul’da bir arkadaşı ile görüşmeye dışarı çıkmıştır. Görüşme sırasındaki konuşma göçün süreci ve saklı hayat yaşamının nedeni ilgili önemli bir bilgi kaynağıdır.

Arkadaşı; “72’de geldik. Asker yönetime el koyunca baskıdan, zulümden kaçtık, büyükşehirde kimse kimseyi tanımaz, bilmez diye. Ben tekstilde iş buldum. Bir de gecekonduyu yaptık. Tam nefes alacağız derken mum gibi eridi gitti adam. Allahtan mahalleli sahip çıktı da mahcup olmadan yaşadık işte. Keşke sana da mahalleden bir ev bulsaydık.”

Zeynep: “Sadık (kocası) istemedi. Olaylar yayılırsa Alevi mahallelerine baskı artarmış. Alevi mahalleleri hedef olabilmış.”

Göçün başlama nedenlerinin başında itici faktörlerin geldiğini görüyoruz. İlişkiler ağları ile birlikte komşular arasında kurulan dayanışma bir tür ayakta kalma stratejisi olmuştur. Bu sahneden sonra Zeynep Hanım’ı dışarıda bir kez görmekteyiz, kendisi evden dışarı çıkmamakta, saklı yaşamaya devam etmektedir.

4.3. Alevilik Kimliği Öğrenilmeden Önce Komşuluk İlişkileri

Önceleri her şey çok güzeldir. Birlikte yemekler yenilir, sohbetler edilir. Nergis’in babası Sadık Bey yurtdışında çalışmaktadır. Telefonla ev sahibini arar ve ailenin Emine Hanım ile yakınlaşması bu şekilde başlar. Emine Hanım ile küçük kız Gürcan için “*hem bana can şenliği*

olur” der. Görünürde bir sorun yoktur; hatta ev sahibi babaanne, kiracılarının küçük kızını çok sever, onunla bol bol vakit geçirir ve küçük kıza Kuran okumayı, namaz kılmayı öğretir.

Bu sırada, Nergis yataklarının başucundaki duvara Hz. Ali’nin resminin olduğu kilimi asar. Annesi Zeynep Hanım “*neden astın*” der.

Fotoğraf 2: Saklı Hayatlar Film

Nergis: “*Ben bildim bileli başucumuzda asılı değil mi anne.*”

Zeynep: “*Ne bileyim kimseyi tanımıyoruz, etmiyoruz. Al gel şunu*” der.

Murat, Nergis’in mahallede ücretsiz sağlık hizmeti verdiği yere gider. Buradan hep birlikte bir yere giderler, Nergis’in doğum günü kutlanır.

Alevilerin Cemevlerine, Sünnilerin camilere giderek ibadet etmeleri, paralel bir şekilde kesit kesit gösterilir. İki farklı inanış biçimini “*insan*” olma paydasında göstermesi açısından oldukça etkili sahnelerdir.

Fotoğraf 3: Saklı Hayatlar Film

Zeynep Hanım ve Nergis Cemevine giderken, Gürcan'ı komşuya bırakmışlardır. Döndüklerinde küçük kız *"beni neden götürmediniz"* diye ağlamaya başlar. Zeynep Hanım *"hasta ziyaretine çocuklar gitmez ya yavrum"* der. Cemevine gittiklerini saklayarak onlardanmış gibi davranmaya devam eder.

Gece davul sesiyle Zeynep Hanım uyanır, komşusu Emine Hanım ve Tevfik Bey oruç tutmaktadır. Zeynep Hanım sahura kalmış gibi yapar ve ışıklarını açar, sonra tekrar uyumaya gider.

Nergis, Murat'ın davet ettiği Fotoğraf Derneği'ne gider. Murat'ın çekmiş olduğu fotoğrafların sunumunu izlerler. Nergis, bu sahnede serginin çalıştığı yoksul mahallelerinde açılabileceğini söyler. Murat ve arkadaşları bu fikre sıcak bakarlar. Bu sırada dernek, faşistler tarafından saldırıya uğrar. Nergis ve Murat gizlice dernekten kaçarlar.

Murat: *"Nergis, ben bu fotoğrafı seninle ilk tanıştığım sabah bahçedeyken sen, çektim. Nergis, o günden beri de çıkmıyorsun aklımdan. Şimdi eğer sen de benim gibi hissediyorsan bu fotoğrafı bana geri ver. Ama eğer öyle hissetmiyorsan, al sakla bir anı olarak kalsın. Ben de yoluma gideyim."* der.

Zeynep, fotoğrafı Murat'a uzatır ve başını Murat'ın omzuna yaslar. Nergis ile Murat'ın aralarında güzel bir aşk başlamıştır.

Fotoğraf 4: Saklı Hayatlar Film

Akşam iki aile hep birlikte iftar yemeğinde toplanır. Zeynep Hanım ve Nergis oruç tutuyorlarmış gibi davranır ve ezan sesiyle komşularını taklit ederek oruçlarını açarlar. Nergis ile Murat birbirlerini yeni görüyorlarmış gibi davranırlar. Murat, yemeğin sonunda Sadık Bey'e gönderilmesi için bir aile fotoğrafı çeker. Filmin sonu bu fotoğraf olacaktır.

Fotoğraf 5: Saklı Hayatlar Film

4.4. Sünni-Alevi Birlikteliğinde: Alevi Ailenin Tepkileri

Nergis ve Murat dışarıda görüşmeye başlamıştır, eve dönerken Zeynep Hanım Nergis ile Murat'ı birbirlerine sarılırken görür.

Eve girer girmez, Nergis'i yatağa fırlatır ve elini kaldırır. *“Bize yapılanlar hiç mi umurunda değil senin. Biraz canın yanaydı oynaşmazdın o Yezidi'nin oğluyla. Bak sakın yalan söyleme, gördüm seni Murat'la.”*

Nergis: *“Murat'la oynaşmıyoruz biz, birbirimizi seviyoruz. Hem o Yezid dediğin insanlar ne yaptılar sana? İyiliklerinden başka ne gördün?”*

Nergis Hanım da “Yezidi” kelimesini aşağılayıcı, dışlayıcı bir ifadeyle kullanmaktadır.

Zeynep Hanım: *“Bilirim ben onların sinsi iyiliklerini. Onların gerçek yüzlerini çok iyi bilirim. Ne kadar acımasız, vicdansız olduklarını çok iyi bilirim.”*

Nergis: *“O zaman niye komşuluk yapıyorsun onlarla?”*

Zeynep Hanım: *“Neden mi yapıyorum. Korktuğum için yapıyorum. Anladın mı? Bizi de kendilerinden zannetsinler diye.”*

Nergis: *“Çorum'da yaşanan kötülüklerden bütün Sünni'leri sorumlu tutamazsın.”*

Zeynep Hanım: *“Komşum Rıza'da çok iyi bir Sünniydi. Tek tek kapılarımız işaretlenirken onların yanında duruyordu.”*

Nergis: *“Murat'ı tanısan böyle konuşmazdın.”*

Zeynep Hanım: *“Bu konu bitti Nergis, bir daha senin onunla yan yana görürsem, Allah yarattı demem bilesin.”* der.

Annesi yakın arkadaşını Nergis ile konuşması için evlerine çağırmıştır. Bu sırada geçen konuşmalar toplumdaki önyargıları ortaya çıkarması açısından önemlidir. Murat'ı insan olmanın dışında, Yezidi olarak tanımlar. Konuşma dili oldukça keskin ve serttir.

Zeynep Hanım'ın yakın arkadaşı: *"Biri olur mu kızım. Biri değil o. Böyle yabancıyla evlenip geri dönen çok. Dönemeyenler içinse çok kötü şeyler oluyor. Bak bizim komşu köyden bir kız Sünni köye gelin gitti. Kızı almış, caminin etrafında yedi kez dolaştırıp kırk rekat namaz kıldırıp tövbe getirtmişler. Kız almak başka kız vermek başka. Yezid'e kız verilmez Nergis. Sen evliliği ne sanıyorsun ne biliyorsun. Nikah damada yapılmaz Nergis, ailesiyle yapılır."*

4.5. Evlilik Kurumunun Önünde Görünmeyen Bir Duvar: Alevi-Sünni Ayrımı

Nergis annesi ile arasında geçenleri Murat'a anlatır. Kimliğini açıklamak zorunda kalır. Artık hayatlarını saklamaz.

Nergis: *"Yoksul mahalleleri hep birbirlerine benzer. Biliyor musun hepsinin kokusu aynıdır. İster İstanbul'da olsun ister Çorum'da. Yoksulluk kadar keskindir çaresizlik, bir de acımasızlık, yoksulluğu kader gibi kabullenirler ama kendilerinden olmayanı asla kabul etmezler. Benim çocukluğum da böyle bir mahallede geçti. Çorum'da. Annemler Amasya'dan gelmediler Murat. Çorum'dan kaçıp geldiler. Biz Aleviyiz."*

Murat: *"Benim için böyle şeylerin hiçbir öneminin olmadığını farkındasındır herhalde?"*

Nergis: *"Biliyorum, benimde önemseydiğim bir konu değil zaten. Ama annem için öyle değil. Dün gece son sözünü söyledi bana."*

4.6. Saklı Hayatın Su Yüzüne Çıkması: İfşa Süreci

Tüm bu huzur ortamı, dua için kadınların üst katta toplandığı bir gün yerle bir olur. Dua bittikten sonra evin küçük kızının namaz kılmayı bildiğini ispatlamak istemesi ve koşup evden sözde seccadesini alıp gelmesi ile her şey değişir. Çünkü Gürcan'ın getirdiği sözde seccade, Hz. Ali'nin fotoğrafı olan küçük kilimdir. Bu sahneden sonra Alevileri "dinsiz" olarak gören evdeki kadınlar, *"Kızılbaş bunlar"* diyerek adeta şeytan görmüşçesine besmeleler çekerek evden giderler. Küçük kız Gürcan, odada tek başına kalır ve ne olduğunu anlamaz. Odaya annesi Zeynep Hanım girdiğinde olan olmuştur. Zeynep Hanım *"hemen gitmemiz lazım bu evden, hemen gitmemiz lazım, hemen yarın ev bakmaya başlamamız lazım"* diyerek korkuyla dizlerini döver.

Fotoğraf 6: Saklı Hayatlar Film

4.7. Sünni-Alevi Birlikteliğinde: Sünni Ailenin Tepkileri

Bu sırada üst katta Emine Hanım olanları Tevfik Beye anlatır. *“O kadar gittim geldim hiç anlamadım hiç.”* der. İçeri Murat girer. Tevfik Bey: *“daha ne olsun. Kiracılar Kızılbaş’mış.”*

Murat ise zaten bu durumu bildiğini ve Nergis’i sevdiğini, onunla evlenmek istediğini söyler. Babası biliyorsun da niye söylemiyorsun bize der.

Murat: *“geldiklerinden beri öve öve bitiremiyordunuz? Alevi olduklarını öğrenince ne değişti?”*

Emine Hanım: *“Oğlum, bunların pişirdikleri yenmez, içtikleri içilmez. Dinsizdir bunlar oğlum dinsiz. Ne oruç bilirlir ne namaz.”*

Tevfik Bey: *“Çorum’da cami yaktılar bunlar. Bunlar helal haram nedir bilmez. Mum söndüyü duymadın sen hiç? Söyletme beni. 2,5 pislik Kızılbaş için mi bana saygısızlık ediyorsun? Nergis ile evlenirsen bir daha bu eve adımını atamazsın”*

Murat evden ayrılır. Hem Murat’ın ailesi hem de Nergis’in ailesi bu evliliğin gerçekleşmesini istemezler. Nergis aileleri mutsuz olmasın diye Murat’tan uzak durmaya karar verir. Bu sırada Murat’ın sergisi açılır. Sergiye Tevfik Bey gelir ve aralarında tartışma olur.

Tevfik Bey: *“Sadece bir uyarı, bundan böyle değil oğlumu görmek adını bile ağzına alamasın.”* der ve birkaç adamdan Nergis’e zarar vermesi için konuşma yapar. Aslında Nergis’e zarar vermesi için yaptığı nefret eylemi, kendi oğlunun sonu olacaktır.

4.8. Aile Olabilmek İçin Ailelerin Geride Bırakılması

Nergis sergiye gitmeye karar verir. Murat ile konuşmaya başlar. Nergis: *“Sonunda başardınız, gerçekten hepsi çok etkileyici olmuş. Haklıymışsın sen. Başka yolu yok. Basıp gidelim*

buralardan” der ve sarılırlar. Nergis yarın fotoğraf evinde bekle beni, şimdi gitmem gerek yapmam gereken işler var deyip sergi çadırından ayrılır. Çıkışta arabayla gelen birkaç kişinin saldırısına uğrar, Nergis kaçırılmaya çalışılır. Murat sesleri duyar ve olay yerine gelir. Murat burada silahlı saldırıya uğrar ve ölür.

Fotoğraf 7: *Saklı Hayatlar Film*

Film sonunda Tevfik Bey haberi alır ve bahçenin merdivenlerine yığılır. Daha iyi bir hayat için göç eden Alevi aile, şimdi tekrar aynı arzuyla başka bir yere göç etmek için evden ayrılırlar.

Fotoğraf 8: *Saklı Hayatlar Film*

Geriye yaşanmamış bir aşk, ölüm, gözlerde keder, kalplerde öfke kalır. Filmin son sahnesi ise Murat'ın çektiği aile fotoğrafıdır. Birbirine benzediğini düşünürken yan yana olabilen insanlar, farklılıklar ortaya çıktığında ise birbirlerini yok saymaktadırlar.

SONUÇ

Bu çalışmada sosyal dışlanma, ayrımcılık ve eşitsizlikler üçgeninde sıkışıp kalan önemli bir grubu oluşturan Alevilerin yaşamış oldukları durumların ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Aleviliğin tanımı ve Aleviliğe dair temel kavramlar yapılmıştır. Alevilerin zarar gördüğü bir takım toplumsal olaylar kısaca açıklanmıştır. Kim tarafından ve ne şekilde kışkırtılarak olayların başlatılmasından bağımsız olarak Aleviler; Dersim Katliamında, Kahramanmaraş Olaylarında, Malatya Olaylarında, Çorum Olaylarında, Sivas Olaylarında yaşam hakkı, vücut bütünlüğü hakkı, mülkiyet hakkı, güvenlik hakkı ihlali ile yerinden edilme mağduriyetleri yaşamışlardır. Ev ve işyerleri tahrip edilmiş, bazı aleviler can güvenliklerinin kalmaması ve yaşanan baskılar sonucunda göç etmek zorunda kalmışlardır. Sünni-Alevi ilişkisinde, Alevilere yönelik önyargılı ifadeler yer verilmiş, bu durumun Alevileri nasıl etkilediği Alevi konuşmacıların doğrudan alıntılı ifadesiyle desteklenmiştir. Toplum tarafından uygulanan ayrımcı uygulamalar, önyargılar ve tutumlar Alevilerin din ve vicdan özgürlüklerine zarar vermektedir. Aleviler kendileri olarak var olmak, inandıkları değerlerini yaşamak istemektedir. Alevi köylerine Cami yapılmaması, Cemevlerinin resmi olarak tanınması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın durumunun güncellenmesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine yönelik içeriklerin değişmesi Alevilerin temel isteklerini oluşturmaktadır. Çalışmanın son bölümü olan "Saklı Hayatlar" film analizi ile Alevi-Sünni ilişkilerinde yaşanan toplumsal olayların (Çorum Olaylarının) günlük hayata nasıl yansıdığı sanat aracılığıyla ortaya çıkarılmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

- Adaman, F., ve Keyder, Ç. (2005). Türkiye'de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma. Avrupa Komisyonu'nun Çalışma, Sosyal İşler ve Fırsat Eşitliği Dairesi Raporu.
- Alaçahan, O., ve Duman, B. (2011). "Dışlanma, Ayrımcılık, Mezhep ve Etnikler Arası Eşitsizlikler" Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: XIII, Sayı 1, Haziran-2011.
- Aktaş, A. (2014). Sosyal Dışlanma Bağlamında Sosyal Yardımlar ve Karşılaştırmalı Politika Önerileri, T.C., Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Ankara.
- Ataş, C. (2018). Anadolu'dan Londra'ya Göç: Alevi Kadınların Alevilik Pratikleri ve Eşitlik Söylemleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Roma, 1950, Ek 1 No'lu Protokol, 2.Madde.
- Ay, A. (2012). Alevilik Olgusu Bağlamında Sivas Olayı'nın Türk Yazılı Basınına Yansımaları, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Balkanlıoğlu, A. M. (2006). Aleviliğin Günümüzdeki Problemleri, T.C. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Paris, 1948, Madde 18.
- Çayır, K., ve Ceyhan, M. A. (2012). Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Demir, B. F., ve İpek, Z. (2015) "Alevilere Yönelik Ayrımcılık: Bir Saha Çalışması", Mazlumder İstanbul Şubesi, İstanbul.
- Demirel, A. (2011). Yazılı ve Görsel Medya İle İnternette Alevilik Meselesinin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (2000 Sonrası), T.C. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Demirkaya, R. (2012). Sosyal ve Dini Yaşam Açısından Osmancık Aleviliği, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Gölbaşı, H., ve Mazlum, A. (2010). Çatışma odağında Alevi-Sünni ilişkileri ve "öteki" algısı, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt:7, Sayı:2.
- Mazlumder, (2010). Türkiye'de Dini Ayrımcılık Raporu, İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği, Birinci Baskı, İstanbul.
- Okan, N. (2014). Alevilik Ve Kadın/Alevilikte Kadın, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkbilim (Etnoloji) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Sunal, O. (2011). Sosyal Politika: Sosyal Adalet Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 66, No. 3, 2011, S. 283-305.
- T.C. Anayasası, 1982, VI. Din ve vicdan hürriyeti, 24.Madde.
- Taylan, A. M. (2011). *Saklı Hayatlar*.
- Tokol, A., ve Alper, Y. (2014). Sosyal Politika, Dora Yayıncılık, 5. Baskı, Bursa.
- Tosun, A. (2010). Günümüzde Alevilerin Din Eğitim ve Öğretiminden Beklentileri, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ulaş, S. (2018). İç Gruba Yönelik Tehdit Durumunda Algılanan Önyargı ve Ayrımcılık İlişkisi: Aleviler Açısından Bir İnceleme, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Ünal, İ. (2010). Alevilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinden Beklentileri: (Ankara Örneği), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Van.

Yıldız, H. (2003). Amasya Yöresi Alevileri: Tarihçesi, İnançları, Örf ve Adetleri, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun.

Vikipedi, (2023). Erişim Tarihi: 12.04.2023:
(https://tr.wikipedia.org/wiki/Gazi_Mahallesi_olaylar%C4%B1).

КЫРГЫЗСТАНДА САЙТТАРДАГЫ МАЙЫПТЫГЫ БАР ЖАШТАР ҮЧҮН БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮН МАЗМУНДУК ТАЛДОО

Кундузхан Каримова¹

Аннотация

Изилдөөнүн максаты: Кыргызстандагы майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку билимдин жеткиликтүүлүгүндөгү көйгөйлөрдү ачып берүү. Макалада негизинен майыптуулугу бар жаштарга ЖОЖдордо инклюзивдик аянтчаны жана жеткиликтүү чөйрөнү түзүү маселесинин сайттарда жана интернет-ресурстарда жарыяланышынын жылдар боюнча санына жана мазмунуна басым жасалат. Кыргызстанда сайттардагы жана интернет-ресурстарында майыптыгы бар жаштар үчүн билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүнүн көйгөйлөрү жөнүндө мазмундук талдоо ыкмасы менен талдоого алынды.

Илимий жанылыгы: Кыргызстанда майыптуулугу бар адамдар менен ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды окутуу, жогорку окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүнүн билим алуусуна жана ишке орношуусуна жеткиликтүүлүк проблемаларын сайттарда чагылдырылышын мазмундук талдоо ыкмасы менен изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн натыйжасында майыптуулугу бар жана аз мобилдүү жаштарга билим берүүдө инклюзивдик билим берүү каражаттары жана коомдогу жеткиликтүү чөйрө түзүү БУУнун “Майыптардын укуктары жөнүндө Конвенциясынын”, мамлекеттик социалдык жана өнүгүү программаларынын талаптарына ылайык болушу жана бул билим берүүгө заманбап гуманисттик мамилени калыптандыруу зарыл экендиги анык болду. Ал студенттердин ар түрдүүлүгүнө позитивдүү мамиле жасоону жана адамдын жеке өзгөчөлүктөрүн көйгөй катары эмес, майыптуулугу бар адамдар менен ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды биргелешип, кошуп окутууну кенейтүү мүмкүнчүлүгү катары кабыл алууну туюндурат.

Ачкыч сөздөр: инклюзивдүү билим берүү, майыптуулугу бар адамдар, маалымат порталы, жеткиликтүү чөйрө, жеткиликтүү билим.

CONTENT ANALYSIS OF PROBLEMS OF ACCESSIBILITY OF EDUCATION FOR YOUNG PEOPLE WITH DISABILITIES ON WEBSITES IN KYRGYZSTAN

Abstract

The purpose of the study is to reveal the problems of access to higher education for people with disabilities in Kyrgyzstan. The article mainly focuses on the number and content of publications on websites and Internet resources about the issue of creating an inclusive platform and an accessible environment in universities for young people with disabilities. The problems of access to education for youth with disabilities on websites and Internet resources in Kyrgyzstan were analyzed using the method of content analysis. The scientific novelty is the study of the problems of access to education

¹ Социология илимдеринин кандидаты, улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы / Candidate of sociology, senior lecturer, Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic

and employment of graduates of higher education institutions in Kyrgyzstan by the method of content analysis. As a result of the research, it became clear that it is necessary to create inclusive educational resources and an accessible environment in society in the education of disabled and less mobile youth in accordance with the requirements of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, state social and development programs, and the formation of a modern humanistic approach to this education. It implies a positive approach to the diversity of students and the perception of individual characteristics not as a problem, but as an opportunity to expand the inclusive education of people with disabilities and people with disabilities.

Keywords: inclusive education, people with disabilities, information portal, accessible environment, accessible education

КИРИШУУ

Жыл сайын майыптардын саны көбөйүүдө. 2020-жылы майыптуулугу бар адамдардын саны 196443 адамды түзсө, 2022-жылы 205556 адам, 18 жашка чейинки майыптуулугу бар балдар 2022-ж 36288 адамды түзөт. Эки жылдын ичинде 2801 балага көбөйдү.

Динамика
общей численности лиц с ограниченными возможностями здоровья Кыргызской Республики

Годы	Всего	Численность детей с ОВЗ до 18 лет (получатели ЕСП)	ЛОВЗ I, II и III групп с детства (получатели ЕСП)	ЛОВЗ I, II и III групп общего заболевания (получатели ЕСП)	Численность получателей пенсии по инвалидности (данные Социального фонда КР)
2020	196443	33487	33711	7964	121281
2021	199168	34181	35670	8117	121200
2022	205556	36288	37327	9241	

1-сүрөт: Кыргыз Республикасындагы майыптуулугу бар адамдардын жалпы санынын динамикасы.

Ар кандай изилдөөлөр майыптуулугу бар адамдарды колдоонун эң маанилүү пункттарын документтештирди. Бүгүнкү күндө алар мамлекеттик деңгээлде колдоого алынып, социалдык кызматтарга жетүү белгилүү деңгээлде орнотулган. Бирок, билим берүү жана ишке орноштуруу жаатында бир катар көйгөйлөр бар. Алардын бири маалыматтык-консультациялык жардам көрсөтүү болуп саналат.

Эл аралык уюмдардын отчетторунун маалыматтарына таянсак:

-Кыргызстанда майыптыгы бар жаштар үчүн жогорку билимге жетүү көйгөйү актуалдуу, анткени жогорку окуу жайлары адаптацияланган окууга жетиштүү даярдалбаган;

-майыптуулугу бар абитуриенттер үчүн болгон квоталар айрым адистиктер боюнча акысыз билим алууга мүмкүнчүлүк берет, бирок ошол эле учурда бул квоталарды баары эле биле бербейт жана алар толтурулбай калууда;

-ошондой эле көптөгөн майыптуулугу бар жаштар алгач окуусун улантууга ылайыкташкан эмес.

Human Rights Watch отчетторундагы маалыматка ылайык (Human Rights Watch, 2020), Кыргызстанда майыптуулугу бар балдар же жаштар эч кандай билим албаган учурлар документтештирилген. Ата-энелер баланын билим алуу укугун же аны алуу ыкмаларын билишпейт, же жакынкы атайын мектепке баруу үчүн акы төлөөгө же мындай мектепке такай барууга мүмкүнчүлүгү жок, же алгач кабыл алынбайт же басмырланбайт деп ойлоп, баланы мектепке бербөөнү чечишкен.

Бул отчеттун авторлору тарабынан берилген сунуштардын арасында «майыптыгы бар балдарды жана алардын ата-энелерин окутуунун чыныгы формасын тандоо мүмкүнчүлүгүн жана бул маселе боюнча ар тараптуу маалыматтын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу... ошондой эле майыптыктын укук коргоо концепциясына негизделген.

Инклюзивдик билим берүү жаатындагы жалпы билим берүү, кесиптик-техникалык жана жогорку окуу жайларынын окутуучулук курамын даярдоону күчөтүү, анын ичинде коммуникация ыкмалары жана форматтары, билим берүү технологиялары жана майыптуулугу бар адамдар үчүн окуу материалдары, ошондой эле майыптыгы бар адамдардын катышуусу менен, анын ичинде практикалык окутуу камтылган» (Human Rights Watch, 2020).

Ошондой эле майыптуулугу бар жаштарды жумушка орноштуруудагы көйгөйлөр актуалдуу. Мисалы, Л. Шевченконун Сорос фонду үчүн даярдаган отчетунда (Шевченко Л., 2018) «ар кандай эсептөөлөр боюнча, эмгекке жарамдуу майыптыгы бар адамдардын 80-85% жумушсуз жана эмгек рыногунан сүрүлүп чыгарылган». Майыптуулугу бар адамдарга карата мамлекеттик саясат негизинен жумушка орношууга, жумуш орундарын түзүүгө, инфраструктураны адаптациялоого эмес, жөлөкпулдарды жана компенсацияларды төлөөгө багытталган.

Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын отчетунда «2018-жылы ишке орноштурууга каттоодо турган майыптуулугу бар адамдардын ичинен 457 адам (анын ичинде 242 аял) бекитилген квота боюнча иш менен камсыз кылуунун райондук жана шаардык бөлүмдөрүндө болгону 69 адам ишке орношкон (бул 2017-жылга салыштырмалуу 150 адамга караганда дээрлик эки эсе аз). Өз алдынча ишке орношууга аракет кылганда ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдар жумуш берүүчүлөргө мындай талапкерлерге терс мамиле жасаганда түз жана кыйыр басмырлоого туш болушат» (Кыргыз Республикасынын акыйкатчысы, 2019, 113-бет).

2019-жылдын башында Кыргыз Республикасы Майыптуулугу бар адамдардын укуктары жөнүндө БУУнун Конвенциясын ратификациялаган, ошондой эле 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында Инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү программасын (Концепция) жана 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын (Указ президента КР(2018) иштеп чыккан, алардын максаты ошондой эле ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү окуучулардын билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу жана калктын аялуу катмарына карата позитивдүү мамилеге карата коомдун жаңы философиясын калыптандыруу, ошондой эле кийин пилоттоо жүргүзүү менен атайын билим берүү муктаждыктары бар окуучуларды окутуунун жекече программасын түзүү методикасын иштеп чыгуу болуп саналат. Ошондой эле, стратегияда: «1.5. Жалпы билим берүү программасынын деңгээлинде атайын билим берүү муктаждыктары бар окуучулардын муктаждыктарына ылайыкташтырылган билим берүү жетишкендиктерин баалоо системасын иштеп чыгуу»; «5.5. Атайын билим берүү муктаждыктары бар окуучуларды окутуу жана тарбиялоо маселелери боюнча окуу-методикалык жана/же ресурстук борборлорду түзүү»; «5.6. Мамлекеттик социалдык заказдын алкагында ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү окуучулар үчүн региондордо борборлорду жана уюмдарды (күндүзгү, жарым стационардык, реабилитациялык, абилитациялык) түзүү»; «6.2. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин сайтында Инклюзивдик билим берүү маселелери боюнча веб-баракчаны түзүү» белгиленген.

2023-2030-жылдарга Кыргыз Республикасында майыптыгы бар адамдар жана калктын башка аз мобилдүү топтору үчүн «Жеткиликтүү өлкө» мамлекеттик программасынын - билим берүү чөйрөсүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, - инклюзивдик билим берүү системасын өнүктүрүү (мектепке чейинки, милдеттүү башталгыч жана орто билим берүү), кесиптик билим берүү жана майыптыгы бар адамдардын иш менен камсыз болушу, - эмгек рыногун өнүктүрүү жана майыптыгы бар адамдарды иш менен камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү " сыяктуу милдеттерди ишке ашырууга көмөк көрсөтүү максатында; Атайын борбордо билим берүү жана ишке орноштуруу менен байланышкан маалыматтык-консультациялык иштер жана ДМЧА проблемаларын изилдөө жүргүзүлөт .

ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА АНАЛИЗИ

Изилдөөнүн мааниси: Бир эле Кыргызстан үчүн эмес бүткүл дүйнө жүзүндө глобалдуу көйгөй катары каралган инклюзивдик билим берүү жана майыптуулугу бар адамдардын жумуш менен камсыз болуу маселесинин Кыргызстандын сайттарында кандай колдоо алынгандыгы, кандай чагылдырылып жаткандыгы жана алардын бөтөн жерлердеги маселелеринин бийликке жеткирилип, көйгөйлөрүнүн аз да болсо чечилип жаткандыгына канчалык деңгээлде салым кошуп жаткандыгы биздин кызыгуубузду арттырды. Албетте коом менен бийликтин арасында көпүрө сыяктуу кызматты аткарган бийликтин төртүнчү бутагы катары эсептелген жалпыга маалымдоо каражаттары коомдо керек болсо социалдык дагы, керек учурда идеологиялык дагы кызматты аткарган маанилүү институт болуп саналат. Ошол

себептен жалпыга маалымдоо каражаттарынын сайттарында, өзгөчө сайттарда беттеринде билим берүүнүн майыптуулугу бар адамдар үчүн жеткиликтүүлүк жана жумуш менен камсыз болуу маселесинин чагылдырылышын аныктоо, анализдөө жана баа берүү бул эмгектин маанилүүлүгүн арттырат.

Изилдөөнүн максаты: Кыргызстандагы майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку билимдин жеткиликтүүлүгүндөгү көйгөйлөрдү ачып берүү. « »

Изилдөө ыкмасы: «мазмун талдоо», орусча аталышы «контент анализ» ыкмасы ХХ кылымдан мурда эле башталган. Бирок системалуу түрдө өнүгө башташы ХХ кылымдын акырларына туш келет. Илимий изилдөө ыкмасы катары контент анализдин өнүгүшү Лассвелл, Лазарсфельд, Берелсон сыяктуу журналистика тармагындагы окумуштуулардын 1941-жылы Чикаго университетинде катышкан конференцияда башталган. Ал эми бул ыкмага аныктаманы алгач Бернард Берелсон төмөнкүчө берген «коммуникациянын жазуу түрүндөгү ачык-айкын мазмунун объективдүү, системалуу жана сандык түрдө аныктоо үчүн колдонулган ыкма». Макалада негизинен майыптуулугу бар жаштарга ЖОЖдордо инклюзивдик аянтчаны жана жеткиликтүү чөйрөнү түзүү маселесинин сайттарда жана интернет-ресурстарда жарыяланышынын жылдар боюнча санына жана мазмунуна басым жасалат. Кыргызстанда сайттардагы жана интернет-ресурстарында майыптыгы бар жаштар үчүн билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүнүн көйгөйлөрү жөнүндө мазмун талдоо (контент анализ) ыкмасы менен талдоого алынды.

Мазмун-талдоо ыкмасынын концептуалдык негиздери

Мазмун-талдоо ыкмасы массалык коммуникация билдирүүлөрүнүн мазмуну боюнча объективдүү, өлчөнүүчү жана текшерилүүчү изилдөө жүргүзүүгө багытталган.

Мазмундук анализдин жардамы менен билдирүүнүн коммуникатордун ниетине жана каналдын өзгөчөлүгүнө дал келүү деңгээлин аныктоого болот, билдирүүнүн мүнөздөмөлөрү менен аудиториянын мамилеси, ошондой эле анын чыныгы жана коммуникативдик жүрүм-туруму ортосундагы байланышты изилдейт.

Бул ыкманы колдонуп, мисалы, суроолорго жооп бере аласыз. Белгилүү бир басылышта жарыяланган шайлоо алдындагы материалдарда талапкердин кайсы сапаттары эң көп айтылган? Кайсы телеканалдын маалыматтык жана коомдук-саясий берүүлөрүндө этникалык чыр-чатакка катышкан тараптардын жыйынды образы пайда болот? Борбордук жана регионалдык басылмалардын материалдарында иш таштоо кыймылын чагылдырууда кандай айырмачылыктар бар?

Белгилей кетсек, мындай пландын маселелери кеңири болушу мүмкүн.

Мазмун-талдоо бири-биринен айырмаланган процедураларды камтыса да, алардын баары тигил же бул окшоштуктарга ээ. Эң көп кездешкендердин бири-Б.Берелсон сунуш кылган контент-анализдин аныктамасы. «Мазмун-талдоо - бул

байланыштын ачык мазмунун объективдүү, системалуу жана сандык сүрөттөө» (Berelson B., 1952).

Сунушталган материалдардын мазмунун талдоонун максаты:

Кыргызстандагы майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку билимдин жеткиликтүүлүгү көйгөйлөрдү аныктоо.

Мазмун-талдоонун (контент-анализдин) тексттик фонду болуп төмөнкү сайттардын жана интернет ресурстардын басылмалары кызмат кылган:

1. <https://kaktus.media>
2. <https://sputnik.kg>
3. <https://slovo.kg/>
4. <http://kyrgyztuusu.kg/>
5. <https://cabar.asia>
6. <https://24.kg/>
7. <http://cbd.minjust.gov.kg>
8. <https://kg.akipress.org>

Издөө тутумунун натыйжалары боюнча биринчи 8 сайт тандалып, талданган алардын мазмуну боюнча социалдык мааниге ээ жана 5 жыл аралыгында (2019-2023) изилденип жаткан тема боюнча маалыматтардын чыгарылып жана талкууланышына маани берилди.

Ошентип, негизги түшүнүк боюнча издөөдө жалпысынан мазмун талдоо предметин чагылдырган он макала каралды. Алар Кыргызстандагы майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку билимдин жеткиликтүүлүгү маселелери. Бул маанилик бирдик сунушталган материалда төмөнкүдөй туюнтулат:

- Ар бир майыптуулугу бар адамдардын билим алуусу мамлекетте билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүнүн абалынан түздөн-түз көз каранды;

- Жогорку кесиптик билим берүүнүн маалыматтарына жеткиликтүүлүк деңгээли ДМЧАларды окутуу жана ишке орноштуруу процессинде маалыматка жетүүгө таасир этүүчү факторлордон көз каранды;

- ДМЧ адамдар үчүн ЖОЖдордун жеткиликтүү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө тоскоол болгон кыйынчылыктарды аныктоо ;

- Кесиптик билим берүү жана ДМЧ бүтүрүүчүлөрдү андан ары ишке орноштуруу боюнча ЖОЖдор тарабынан көрүлүп жаткан чаралардын натыйжалуулугун кароо.

- ЖОЖдордо майыптуулугу бар адамдардын маселелерин илимий-изилдөө иштерин (атайын изилдөө борборлорун түзүү менен) активдештирүү.

Демек, майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку кесиптик билимдин жеткиликтүүлүгүнүн төмөнкү проблемаларын аныктоого болот:

- майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку кесиптик билимдин жеткиликтүүлүгү: ар бир майыптуулугу бар адамдардын билим алуусу мамлекетте билим берүүнүн жеткиликтуулугунун абалынан түздөн-түз көз каранды;
- кесиптик билим берүү жана ишке орноштуруу;
- жеткиликтүү чөйрө жана кыйынчылыктар;
- маалыматтык портал: ЖОЖдордо майыптуулугу бар адамдардын маселелерин илимий-изилдөө иштерин (атайын изилдоо борборлорун тузуу менен) активдештирүү- жождордун бүтүрүүчүлөрүн ишке орноштуруу учун майыптуулугу бар адамдар учун маалыматтык жана консультациялык колдоо жана изилдоо борборунун жоктугу.

Мазмундук бирдиктин мазмунун талдоонун негизги сөздөрү - майыптыгы бар адамдар үчүн жогорку кесиптик билимдин жеткиликтүүлүгү, кесиптик билим берүү жана ишке орноштуруу; жеткиликтүү чөйрө жана кыйынчылыктар, маалыматтык портал.

Көрсөтүлгөн ачкыч сөздөр басылмаларда төмөнкүдөй колдонулат:

Майыптуулугу бар адамдарга жеткиликтүү билим берүү: жеткиликтүү өлкө, майыптыгы бар жана аз мобилдүү адамдар, билим берүү чөйрөсүнүн жеткиликтүү болушун камсыз кылуу, инклюзивдик билим берүү, кесиптик билим берүү жана аларды иш менен камсыз кылуу, жеткиликтүү чөйрө, ден соолугунан мүмкүнчүгү чектелген адамдар.

Кесиптик билим жана ишке орноштуруу: адистиктердин окуу программалары, окуу жайлардын инклюзивдуу окуу программалары, дистанттык окутуу, онлайн окуу;

Жеткиликтүү чөйрө жана кыйынчылыктар: пандустар, акылдуу жардамчы, техникалык каражаттар, инфраструктуралык ыңгай, социалдык ассистент, персоналдык ассистент, жеткиликтүү транспорт;

Маалыматтык портал: кайра даярдоо, билимин жогорулатуу окуу курстары, ыңгайлуу жумуш орду, жумуш ордуна квоталар, жумушсуздук боюнча жөлөк пул, IT-курстары, бош орундар.

Кыргызстанда <http://www.sbup.com/country/kg/3/> сайтындагы көп окулуучу сайттардын анализи боюнча караганда көпчүлүгү рекламалык типтеги маалыматты камтыйт. Биздин изилдөөнүн негизги максаты майыптуулугу бар адамдарга же коом жөнүндө маалыматтарды камтыган сайттарды карап чыгуу. Ошондуктан ушул эле сайттан коомдук турмуш, саясат жана окуяларды камтыган макалаларды камтыган сайттарды тандап алууга туура келди.

Ru.sputnik.kg - Sputnik Кыргызстан сайты эн көп окулуучу жана маалыматтарды көп жарыялоочу сайттардын биринчи катарында турат. “Майыптуулук” сөзү менен изилдегенде “Спутник Кыргызстан” сайты боюнча төмөндөгүдөй макалалардын тизмесин алдык. Негизи ушул сөздү камтыган тексттердин мазмуну берилген.

№	Чыккан датасы	Булагы	Темасы
1	25.03.2023	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	В Бишкеке мужчина столкнул человека в коляске с высоты, он умер — видео
2	19.01.2023	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Государство не готовит к жизни детей с аутизмом — глава родительского сообщества
3	22.12.2022		Новые методы лечения детей с ДЦП в КР — врачи из России помогут с проектами
4	04.11.2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Тренер из Кыргызстана спас ученика от попытки суицида — видео
5	31 октября 2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	В Бишкеке прошли соревнования по паравлаанию с участием детей — фото
6	14 октября 2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Как в КР нарушаются права людей с инвалидностью, рассказал депутат ЖК
7	31 августа 2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Что усложняет жизнь людей с инвалидностью в КР, рассказал советник омбудсмена
8	1 июля 2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Как живет девушка после бойни в троллейбусе — видео
9	21 марта 2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Мужчины часто винят жен в рождении ребенка с синдромом Дауна — специалист
10	3 февраля 2022	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Как улучшить доступ к правосудию людям с инвалидностью — беседа с экспертами
11	4 ноября 2021,	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Телеушева Айнура Толенбергеновна — биография
12	02.11.2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Бирюкова Виктория Александровна — биография
13	27.10.2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Почему Кыргызстану необходимо инклюзивное образование, рассказала эксперт
14	14 окт. 2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Как живет в КР детям с инвалидностью — проведен анализ ситуации
15	25 июл. 2021 г.	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Эта кыргызстанка с инвалидностью вдохновит вас — очень мотивирующее видео
16	26 мая 2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Инвалидами становятся 25-летние — врачи рассказали о рассеянном склерозе
17	15 дек. 2021 г	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Кыргызстанские параспортсмены завоевали 3 медали на мировом турнире — фото
18	23 мар. 2021 г.	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Способностям этого незрячего кыргызстанца позавидуют многие — видео
19	27 февр. 2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	В Бишкеке глухие дети танцуют и снимают тиктоки — беседа с их хореографом
20	31.12.2020	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	От посетителей нет отбоя! Мотивирующая история бишкекчанки — видео

21	14 дек. 2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	В Бишкеке запустили карту доступности заведений для ЛОВЗ
22	15 дек. 2021	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Власти и впредь будут заботиться о гражданах с инвалидностью — Мамытов
23	1 сент. 2020	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Как в КР игнорируют проблемы людей с инвалидностью — тема дня
24	28 окт. 2020 г	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Люди с инвалидностью могли бы работать в системе "Безопасный город" — активист
25	3 дек. 2019	sputnik.kg – Спутник Кыргызстан	Жээнбеков выделил 2,3 миллиона сомов для детей с инвалидностью

Таблица 1: Спутник Кыргызстан сайтында майыптуулукка байланыштуу жана “Майыптуулугу бар адамдар” сөзү менен издегенде жарыяланган кабарлар

Инклюзивдик билим берүү сөзү менен издегенде <https://24.kg/> сайтында 9, <https://kabar.kg/news> сайтында 11, <https://kaktus.media/> сайтында 13, <https://cabar.asia/> 12 <http://kg.kabar.kg/> 8 макала жана кабар анык болду анын ичинен инклюзивдик билим берүүнүн маанилүү, өзгөчө аспектилерин жөнүндө мазмундуу баяндаган макалаларды төмөнкү таблицка белгиледик.

№	Чыккан куну	Сайт	Макаланын, кабардын темасы
1	10.03. 2021	https://24.kg/	Главное — не особенности, а способности. Что мешает инклюзивному образованию
2	28.07.22	https://kabar.kg/news	В Кыргызстане обсудили актуальные проблемы инклюзивного образования
3	23.11.20	https://kabar.kg/news	В ФЕЦА рассказали, как помогают детям с ОВЗ обучаться в дистанционном формате
4	23.12.2022	https://kaktus.media/	Почему инклюзивное образование - это и про вашего ребенка тоже. Горячая дискуссия с МОиН
5	23.07.2019	https://kaktus.media/	Половина родителей Кыргызстана не знают, что детей с инвалидностью можно обучать

6	20.12.2022	https://cabar.asia/	Миражи и суровая реальность инклюзивного образования в Кыргызстане
7	26.07.2022	http://kg.kabar.kg/news	Бишкекте майыптыгы бар адамдар үчүн жумуш орундарын квоталоо маселеси талкууланды
8	19.07.2019.	http://cbd.minjust.gov.kg/	2019-2023 жылдарга Кыргыз Республикасында инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы
9	25.07.2019	http://kg.kabar.kg/	Инклюзивдик билим берүү – ар бир бала үчүн мүмкүнчүлүк
10	10.01.2022	https://edu.gov.kg/programs/1/	Программа развития образования на 2021-2040 гг.
11	18.03.2020	https://kao.kg/	Биз ар башкабыз – бирок бирдейбиз!
12	28.07.2022	https://kabar.kg/	Кыргызстане обсудили актуальные проблемы инклюзивного образования

Таблица 2: Кыргызстандын сайттарын «Инклюзивдик билим берүү» издоо созу менен издегенде мазмундуу маалыматтарды камтыган сайттар

2018-жылы <https://kaktus.media/> «Половина родителей Кыргызстана не знают, что детей с инвалидностью можно обучать» аттуу макала жарыяланган. Анда Окутуучулардын 3 пайызы гана инклюзивдик мамиле менен окута тургандыгы, мектептердин 5 пайызы гана инклюзивдүү экендиги аныкталган.

«Жеткиликтүү чөйрөнүн» мүнөздөмөсү. Майыптарды жана майыптарды интеграциялоо мектепке чейинки жана мектептеги билим берүүдөн башталып, кошумча жана жогорку билим берүү тутумдарында улантылышы керек.

Маанилүү маселе-билим берүүдөгү мыйзамдык база, ал Интеграция саясатын жана майыптардын билим берүүсүнүн башка негизги маселелерин жөнгө салат. «Жогорку билим берүүнүн реабилитациялык компоненти жок болгон учурда сапаттуу жогорку билимге жеткиликтүүлүк төмөндөйт, ал кошумча бюджеттик каражаттарды талап кылат жана билим берүү кызматтары менен катар көрсөтүлүшү керек» (Алехина С.В. 2015).

Көптөгөн майып студенттер үчүн кырдаал үй-бүлөсүнүн экономикалык абалынын төмөндүгүнөн улам начарлап баратат, бул үй шартында окутуунун жетишсиздиги, телефон, компьютер, электрондук байланыштын жоктугу. Майып студенттердин академиялык тажрыйбасы ар кандай университеттерде жана ар кандай бөлүмдөрдө ар кандай.

Студенттердин жана окутуучулардын жогорку билим берүү чөйрөсүндөгү майыптардын социалдык интеграциясына болгон мамилеси майыптыктын кандайча аныкталгандыгына, майыптарга керектүү кызматтардын жеткиликтүүлүгүнө, ошондой эле студенттердин жеке сапаттарына жана тажрыйбасына, жеке университеттин деңгээлиндеги саясатка, белгилүү бир окутуучунун жөндөмүнө жана идеологиясына жараша болот (Ярская-Смирнова Е., Романов П., 2005)

Бул маселени козгоодон мурда мектепке чейинки жана мектептик билим берүү жөнүндө абдан маанилүү жана актуалдуу маселени карап чыгуу керек.

Токбергенова Мадина Алмасбековна Кыргызстандагы Инклюзивдик билим берүү: көйгөйлөр, перспективалар белгиленген «Инклюзивдик билим берүү концепциясын» Кыргызстандын билим берүү уюмдарынын иш практикасына киргизүү, Инклюзивдик билим берүүнүн усулдарын жана ыкмаларын киргизүүнүн методологиясын жана стратегиясын иштеп чыгуу, дене-бой жана психикалык өнүгүүсүндө көйгөйлөрү бар балдардын бардык категорияларынын керектөөлөрүн камсыз кылуу үчүн билим берүү түзүмдөрүн өркүндөтүү өз убагында болуп саналат.

Б.А. Коростелевдин, Г. Л. Котованын, Р. Г. Тер-Григорянцтын «Инклюзивдик билим берүү мектебинин заманбап моделин киргизүү механизмин калыптандыруу» аттуу изилдөөсүндө (Алехина С., 2015. 49-б.) инклюзивдик билим берүү системасын киргизүү билим берүү процессинин бардык компоненттерине комплекстүү таасир этүүсүз мүмкүн эмес экендиги болжолдонот. Инклюзивдик билим берүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн шарттардын төрт тобун же активдүү иш алып баруу багыттарын аныктаган авторлор менен толук макулбуз: материалдык-техникалык шарттар, программалык-методикалык шарттар, окуучулардын социалдык-педагогикалык коштоосу, кадрдык шарттар.

Акыркы институционалдык трансформациялардын аркасында жетишилген көптөгөн ийгиликтерге карабастан, Кыргызстанда дагы көптөгөн көйгөйлөр бар, алардын негизгилери:

- Кыргыз Республикасында жалпы билим берүү системасында майыптуулугу бар балдарга жана жаштарга инклюзивдик билим берүү процессинин мыйзамдык базасынын жоктугу;

- мүмкүнчүлүгү чектелген окуучулар үчүн мамлекеттик каржылоонун жетишсиздиги жана кызмат көрсөтүү системасынын өнүкпөгөндүгү;

- жарандарга майыптуулугу бар балдар билим алууга, саламаттыкты сактоого жана социалдык кызматтарга жетүүгө өзгөчө муктаждыктары бар кадимки балдар экендигин түшүндүрүү максатында жарандык коом арасында кеңири маалыматтык кампанияны өткөрүү зарылдыгы;

- инклюзивдик билим берүүнүн илимий-программалык-методикалык камсыздоосун (окуу пландары, окуу программалары (алардын варианттары), атайын окуу китептери жана иш дептерлери, окуу куралдары окуучунун өзү үчүн жеткиликтүү эмес учурда) иштеп чыгуу зарылдыгы;

- өзгөчө алыскы райондордо жана чакан шаарларда массалык окутуу-тарбиялоо уюмдарында атайын муктаждыктары бар балдарды окутуунун стихиялуулугу;

- билим берүү процессин Инклюзивдик мамилени ишке ашырууга жөндөмдүү, кесипкөй даярдалган педагогдор жана коштоочу адистер менен камсыздоо зарылчылыгы.

Ушул убакка чейин майыптыгы бар балдарга медициналык мамиле көбүрөөк колдонулат – аларды оңдоого, айкыртууга жана курчап турган дүйнөнүн стандарттарына ылайыкташтырууга аракет кылышат. Азыр адистер айлана-чөйрө ылайыкташа турган социалдык мамиле жөнүндө сөз кылышат майыптыгы бар адам керек. Бирок Инклюзивдик билим берүүнү ишке ашыруудан мурда нормативдик-укуктук базаны кайра карап чыгып, аны Инклюзивдик чөйрөнүн стандарттарына ылайыкташтыруу зарыл. Майып балдардын ата-энелери Ассоциациясынын (АРДИ) юристи Сейнеп Дыйканбаеванын айтымында, азыркы мыйзамда терминологияга байланыштуу кемчиликтер көп. Мисалы, шал оорусу менен ооруган, бирок акыл-эси сакталган адамга жеткиликтүү инфраструктура гана керек-пандустар жана көтөргүчтөр, эгер предметтер боюнча жакшы окубаса, консультация болушу мүмкүн. Бирок, адам мээ шал жана дагы психикалык өзгөчөлүктөрү бар болсо, анда бул башка колдоо болуп саналат. Ал эми Даун синдрому же аутизм менен ооруган бала болсо, анда жекече мамиле жана тарбиячынын коштоосу, ошондой эле мугалимдин жардамчысы керек. Мунун баарын жасоо үчүн нормативдик-укуктук база керек.

Изилдоодо каралган макалалардын негизги мазмуну учурдагы мамлекеттик деңгээлде чечилуусун айгинелейт. Майыптыгы бар адам ким экенин, майыптык категорияларын жана кайсы категорияга кандай шарттар керек экенин мыйзамдуу түрдө аныктоо керек. Ошондой эле мыйзамда Инклюзивдик билим берүүнүн негизги түшүнүктөрү жазылган эмес жана аны ишке киргизүү боюнча механизмдер да жок, бул кээде туура эмес чечмелөөгө алып келет. Мисалы, интеграцияланган билим берүү менен башаламандык-билим берүү муктаждыктарын эске албастан, адамды учурдагы тутумга киргизүүгө аракет кылуу зарыл.

Ал эми инклюзия – бул баланын билим алуу муктаждыктарын кароо, анын билим деңгээлин баалоо, ага кандай турмуштук компетенциялар керек, анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кандай жеке программа керек, кандай билим берүү чөйрөсүн түзүү керек, ал түзүлгөн жалпы билим берүү чөйрөсүндө билим алышы үчүн кандай адистер керек. ЖОЖдорго сакталган акыл менен гана тапшырышат.

Мисал катары <https://cabar.asia> сайтында жарыяланган «Кыргызстан: Люди с ограниченными возможностями получения образования» аттуу макаладагы Викториянын абалын карайлы.

АРДИнин юристи Сейнеп Дыйканбаеванын айтымында, майыптыгы бар адам ЖРТдан өтүү баллын алып, керектүү документтерди өз мөөнөтүндө жана бардык эрежелерге ылайык тапшырса, аны жогорку окуу жайдан баш тартууга болбойт. Билим берүү министрлигинин маалыматы боюнча, ЖОЖдорго квотанын алкагында 10-20 адам гана кирет. Мамлекет тарабынан бөлүнгөн квота иштеп жатат. ЖОЖдордо

адам мектепти бүтүп, бардык керектүү документтери болсо кабыл албоого негиз жок. Бирок мектепти бүтүргөн балдар бул квотаны дайыма эле биле бербейт. Ал эми билим берүү концепциясында мамлекет берген мүмкүнчүлүктөр тууралуу агартуу бөлүмү бар. Көпчүлүк жогорку окуу жайларына тапшырышпайт. Анткени физикалык тоскоолдуктар бар.

Буга мисал катары Викториянын абалын келтирсек болот : «Мага, мисалы, тепкич менен төртүнчү кабатка чыгуу кыйын болду, бирок лифттер бар, бирок алар эч качан иштеген эмес» .

Жыл сайын билим берүү жана илим министрлиги ЖОЖдордо майыптыгы бар адамдарга 100 квота бөлөт. Бирок, эреже катары, интеллекти сакталган жана негизинен физикалык өнүгүү өзгөчөлүктөрү бар адамдар барышат. Анан, албетте, орто билим алууга жетишкендер. Алардын бири – Виктория Бирюкова КУУнун Орус жана славян филологиясы факультетине тапшырып, 2018-жылы ийгиликтүү аяктаган. Виктория 10 жыл мурун болгон ишемиялык инсульттан улам майып болуп калган.

Виктория окуган метрополитен гимназиясында мыкты 14 жашында инсульт болгонго чейин. Жергиликтүү мектеп тосуп барып, 11-классты аяктаган. Мектептен кийин ал эки жыл депрессияда болуп, ЖОЖдордогу квоталар жөнүндө билген эмес.

Викториянын айтымында: «Анан мен апама айттым, ал өлгөндө өткөөлдө туруп, кайыр сурагым келбейт. Мага кесип керек. Жана кайда барууга боло тургандыгын издей башташты жана КУУну тандашты. Жалпы республикалык тестирилөөдөн (ЖРТ) керектүү баллды алып, квота боюнча тапшырдым. Топ кармалды сонун, баары абдан түшүнүктүү, эч качан көйгөй болгон эмес. Мугалимдер мага бирдей баа беришти, майыптыгымдан улам арзандатышкан жок».

Окууну аяктагандан кийин ал магистратурага тапшырган, бирок бул көйгөйлүү болуп чыкты. ЖОЖдордо магистрдик программаларга квота каралган эмес. Бирок бюджеттик студенттер үчүн эки жыл бою милдеттүү түрдө иштөө чоң көйгөй болуп, университет кызды кабыл алуудан баш тартты.

Виктория билим берүү жана илим министрине бир нече жолу кайрылууга аргасыз болгон жана Гүлмира Кудайбердиеванын (мурдагы Билим берүү жана илим министри) расмий катынан кийин гана ал үчүн өзгөчө жагдай түзүлүп, гранттык негизде магистратурага кабыл алынган.

Бүгүнкү күндө расмий статистикада Кыргызстанда 31 миңден ашуун 0 жаштан 18 жашка чейинки майыптыгы бар балдар бар экени айтылат. Бирок мектеп жашындагы жана мектепке чейинки курактагы балдар боюнча өзүнчө статистика жок. 13 жылдын ичинде Кыргызстанда майыптыгы бар балдардын саны 55% га өстү.

Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын реалдуу өсүшү, ошондой эле калктын маалымдуулугун жогорулатуу жана саламаттыкты сактоо жана социалдык өнүктүрүү системасынын мекемелерине ата-энелердин көбүрөөк кайрылуусу көбөйүүнүн себептери болушу мүмкүн. КР Билим берүү жана илим

министрлигинин маалыматы боюнча, майыптыгы бар балдардын бештен бир бөлүгү гана билим берүү системасы менен камтылган 31 000 баланын ичинен 6 362 бала.

Бүгүнкү күндө билим берүүдөгү инклюзияга байланыштуу бардык нерсени классификациялоого болот инновация. Кыргызстанда Инклюзивдик билим берүү Концепциясы иштелип чыкты.

Инклюзивдик билим берүү концепциясын ишке ашыруунун жүрүшү эми гана башталууда. Кыргызстан БУУнун ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын укуктарын коргоо боюнча конвенциясын ратификациялоо жөнүндө документтерге 2019-жылы гана кол койгон.

Ушул жылдын март айынын ортосунда Кыргызстандын Президенти Сооронбай Жээнбеков БУУнун Майыптардын укуктары жөнүндө Конвенциясын ратификациялоого кол койгон. Ал эми 19-июлда Өкмөт Инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү концепциясын жана программасын бекитти. Бул негизги документ, анда программаны ишке ашыруу боюнча бардык зарыл чаралар жазылган, Инклюзивдик билим берүүнүн негизги түшүнүктөрү аныкталган жана беш жылдык иш - чаралар планы жазылган (2019-2023-жж.) (Концепция).

Концепциянын негизги багыттарынын бири мыйзамдык актыларды кайра иштеп чыгуу жана экинчи багыт - мугалимдерди кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу, атайын педагогдорду, психологдорду жана башка адистерди даярдоо, ар кандай билим берүү муктаждыктары бар балдар менен иштөө ыкмаларын иштеп чыгуу.

Адистердин атуусуна караганда инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүү – бул татаал жана тез процесс эмес. Анткени бул процесстин борборунда бала жана анын муктаждыктары турат. Баланы өзүн ыңгайлуу жана коопсуз сезиши үчүн жана анын муктаждыгына жараша сапаттуу билим алышы үчүн баарын даярдаш керек.

Эгерде программанын негизги этабы - инклюзивдик билим берүүнү мыйзамдаштырууга жана ар түрдүү моделдерди апробациялоого көбүрөөк багытталса, экинчи этабы - Кыргызстандын бардык билим берүү уюмдарында: мектепке чейинки билим берүүдөн баштап кесиптик билим берүүгө чейин инклюзивдик мамилени киргизүүнү камтыйт. Бирок анын канчалык ийгиликтүү ишке ашары жетекчиден көз каранды болуп саналат.

Ушуга байланыштуу майыптуулугу бар адамдарды жогорку билим берүү системасына киргизүү жолдорун издөө, ЖОЖдо инклюзивдик аянтчаны жана жеткиликтүү чөйрөнү түзүү боюнча ишти уюштуруу турмуштук проблема болуп саналат.

ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА НАТЫЙЖАЛАР

Ошентип, жогоруда айтылгандардан төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Изилденген материалда «Майыптуулугу бар адамдарга жеткиликтүү билим берүү» жана «жеткиликтүү өлкө», майыптыгы бар жана аз мобилдүү адамдар"

«Жеткиликтүү чөйрө жана кыйынчылыктар» бирдиктери эң көп колдонулат: талданган бардык басылмаларда кездешет.

2. Бул жүйөлүү, анткени сунушталган материал Кыргыз Республикасындагы билим берүү системасынын көйгөйлөрүнө арналган, бул тууралуу макалалардын жана баяндамалардын аталыштары мындай дейт:

«Кыргызстандагы Инклюзивдик билим берүүнүн закымдары жана катаал чындыгы», «Мүмкүнчүлүгү чектелген балдар инклюзивдик билим берүү үчүн инновациялык мүмкүнчүлүктөр менен камсыз болушту», «Кыргызстан: билим алуу мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар», «Майыптыгы бар адамдар жана калктын башка аз мобилдүү топтору үчүн «Жеткиликтүү өлкө» программасы бекитилди, Как людям с инвалидностью найти работу в Кыргызстане? «Майыптыгы бар балдарды кадимки мектепте окутуу керек. Маек» ж. б.

Жарыялоолордун авторлору: жеткиликтүү өлкө(4), майыптыгы бар жана аз мобилдүү адамдар(5), билим берүү чөйрөсүнүн жеткиликтүү болушун камсыз кылуу(7), инклюзивдик билим берүү(10), кесиптик билим берүү жана аларды иш менен камсыз кылуу(7), жеткиликтүү чөйрө(7), ден соолугунан мүмкүнчүгү чектелген адамдар (11)

Кесиптик билим жана ишке орноштуруу: адистиктердин окуу программалары(3), окуу жайлардын инклюзивдуу окуу программалары(2);

Жеткиликтүү чөйрө жана кыйынчылыктар: пандустар(8), акылдуу жардамчы(10), техникалык каражаттар(5), инфраструктуралык ынгай(2), социалдык ассистент, персоналдык ассистент(3), жеткиликтүү транспорт(4);

Маалыматтык портал: кайра даярдоо, билимин жогорулатуу окуу курстары(3), ынгайлуу жумуш орду(1), жумуш ордуна квоталар (2), , жумушсуздук боюнча жолок пул(5), IT-курстары(2), бош орундар(1) бирдиктерин көп пайдаланышкан.

Бул бирдиктер Кыргызстандагы жогорку билим берүүнүн жеткиликтүүлүк көйгөйлөрүн же аларды чечүү жолдорун аныктайт.

Эң аз колдонулган бирдиктер аз пайдалануусу Кыргыз Республикасынын Жогорку билим берүүнүн өнүгүү проблемаларын аныктоо максатында олуттуу мааниге ээ эмес.

Жыйынтыктап айтканда, билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү мамлекеттик социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири экендигин белгилей кетүү керек. Анткени социалдык маселелердин, айрыкча социалдык калыбына келтирүү, жеткиликтүү шарттарды түзүү экономикалык жактан өнүккөн мамлекетте гана боло тургандыгы – бул мамлекеттин бай, өнүккөн мамлекет экендигин аныктайт.

Дүйнөлүк аренада алдыңкы позицияларды ээлөөгө умтулуу жана каалоо менен мамлекет калктын сабаттуулугу жана билимдүүлүгү жөнүндө кам көрүүгө милдеттүү, ошону менен өлкөнүн жогорку интеллектуалдык адамдык потенциалын калыптандырат.

Мазмун-талдоо (Билёва Е. 2023). ачык, айкын мазмунду изилдөөгө багытталган. Мындан тышкары, маанилүү жагдай байланыш жараянынын бардык катышуучуларынын мазмуну мамиле маанилик же «чечмелөө» биримдиги болуп саналат.

Башка сөз менен айтканда, мазмундун бөлүктөрүн тигил же бул категориялар боюнча классификациялоо менен, изилдөөчү тиешелүү фрагменттер коммуникатор менен реципиент тарабынан окшош жана уникалдуу түшүнүлгөн деп болжолдойт. Ошондуктан, мазмундук талдоо биринчи кезекте так, так аныкталган мазмунга тиркелет.

Маанилүү жана мазмун-талдоо ыкмасы сандык багыты болуп саналат. Бул жерде тексттин сандык мүнөздөмөлөрү анын тигил же бул тыянак чыгарууга мүмкүндүк берген маанилүү параметрлери болуп саналат. Бул мазмун талдоо алкагында изилденген бирдиктердин ортосундагы мааниси боюнча эч кандай айырмасы жок экенин көрсөтүп турат.

Сайттарда чагылдырылган маалыматтардын мазмунун талдоо менен, алардын коомчулукка маалымат каражаттарында чагылдырылышы жеткиликтүү санда болгондугу анык болду.

Бирок талдоого алынган сайттардын, интернет ресурстардын мазмуну билим берүүдөгү майыптуулугу бар адамдарга багытталгандыгы, тексттин ичинде изилдөөгө алынган түшүнүктөр, сүйлөмдөр толугу менен дал келет.

Сайттардагы маалыматтардын билим берүүнүн майыптуулугу бар жарандарга жеткиликтүү, тоскоолдуксуз болушунун абалы туурасындагы мазмунду берген жана социалдык маанилүү б.с.

Ошондой эле изилдөөдө сайттарда жана интернет ресурстарында маалыматтарды талдоо менен Кыргызстанда майыптуулугу бар жарандардын укуктары, аларды коомчулуктун жашоо-ишмердүүлүгүндө активдүү катыштыруу жана алардын жашоосун жакшыртууга багытталган илимий изилдөөлөрдүн абалы төмөндүгү байкалууда. Жалпысынан изилдөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй сунуштарды берүүгө болот.

1. Коомдук ан-сезимде майыптуулугу бар жарандарга карата мамиленин кенири жайылышы үчүн массалык маалымат каражаттарында байма-бай талкууларды, маалыматтарды чыгарып туруу.
2. Кыргызстанда майыптуулугу бар жарандардын укуктары, аларды коомчулуктун жашоо-ишмердүүлүгүндө активдүү катыштыруу жана алардын жашоосун жакшыртууга багытталган терендетилген сандык жана сапаттык жактан терендетилген илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү.

Изилдөөнүн натыйжасында мындай көйгөйдү жеңүү үчүн төмөнкү чаралар сунушталат:

- ЖОЖдун администрациясынын бардык кызматкерлерин, окутуучуларды жана башка тейлөөчү персоналды, ошондой эле студенттерди жеткиликтүү чөйрө жана инклюзивдик билим берүү боюнча окутуу же квалификациясын жогорулатуу.

- ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү окугандарды колдоо, коштоо жана алар менен иштөө боюнча борборлорду түзүү.

- майыптуулугу бар жаштар үчүн жогорку билим жөнүндө жана алардын андан ары ишке орношуусу тууралуу толук маалыматтарды бере турган бирдиктүү маалыматтык портал түзүү. Ошентип, мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга билим берүү жана окутуу, инклюзивдик билим берүү каражаттары жана коомдогу жеткиликтүү чөйрө инклюзияны билим берүүнүн жаңы философиясы катары түшүнүүнү камтыйт. Бул түшүнүк билим берүүгө заманбап гуманисттик мамилени калыптандырат. Ал студенттердин ар түрдүүлүгүнө жана адамдын жекече өзгөчөлүктөрүн көйгөй катары эмес, жөнөкөй адамдар менен ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдарды биргелешип окутууну байытуу мүмкүнчүлүгү катары кабыл алууда позитивдүү мамилени түзөт"

Кыргызстанда жождордун бүтүрүүчүлөрүнүн билим алуу жана ишке орношуу мүмкүнчүлүгүнүн көйгөйлөрүн андан ары изилдөө үчүн аралаш методдор менен изилдөө келечектүү болуп саналат, бул болсо тереңирээк маалымат алууга мүмкүнчүлүк берет.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР

1. Алехина С. (2015). Инклюзивное образование: результат, опыт и перспективы // Сборник материалов III Международной научно-практической конференции /Под ред. Алехиной С.В. – М.: МГППУ, 2015. – 528 с.
http://leda29.ru/uploads/com_files/02_2016_sbornik_materialov_inklyuzivnoe_obrazovanie_rezultaty_opyt_perspektivy.pdf
2. Билёва Е. (2023). Контент-анализ как метод сбора социологической информации //Образовательный портал «Справочник». — Дата последнего обновления статьи: 23.01.. —
URLhttps://spravochnick.ru/sociologiya/sociologicheskie_issledovaniya/kontent-analiz_kak_metod_sbor_sociologicheskoy_informacii/ (дата обращения: 24.04.2023).
3. Кыргызстандын Акыйкачысы
https://ombudsman.kg/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=116&Itemid=302&lang=ru
4. Мынбаева А.К. и др. (2014). Образовательная политика: теории и концепции, тенденции и стратегии развития / А.К. Мынбаева, Ш.Т. Таубаева, А.А. Булатбаева, Н.А. Анарбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 228 с. ISBN 978-601-0687-2
5. Ньюман Л. (1998 г). Неопросные методы исследования. / Л. Ньюман // Социологические исследования. - 1998. - № 6. - С. 119-129
https://cat.libnvkz.ru/CGI/irbis64r_14/cgiirbis_64.exe?LNG=&I21DBN=ANL20&P21D

BN=ANL20&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21STR=60%2E5%2F%D0%9D%2093%2D397560

6. ПРОГРАММА развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы *от 19 июля 2019 № 360*. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14592>
7. Постановление правительства КР «О вопросах развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике» от 19 июля 2019 года № 360 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14590>
8. Указ президента КР(2018) «О Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы» от 31 октября 2018 года УП № 221. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/430002?cl=ru-ru>
9. Шевченко Л. (2018), «Реализация прав лоз на работу через активизацию «спящих» норм закона». Исследовательский отчет. Эксперт – Аналитик. Бишкек 2018 г. https://soros.kg/wp-content/uploads/2018/12/Research-report_Shevchenko.pdf
10. Ярская-Смирнова Е. Р., Романов П. В. (2005) Доступность высшего образования для инвалидов журнал Университетское управление: практика и анализ. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/780/1/UM-2005-01-10.pdf>
11. Концепция развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14591>
12. Berelson B. (1952) Content Analysis in Communication Research. Glencoe, IL: Free Press. 1952. P. 15 <https://doi.org/10.1177/00027162522830013>
13. Human Rights Watch (2020) США. Требуя инклюзии Институционализация и барьеры на пути к образованию для детей с инвалидностью в Кыргызстане. ISBN: 978-1-62313-883-7 https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2020/12/kyrgyzstan1220ru_web.pdf

ASSESSMENT OF THE RESOURCE POTENTIAL FOR THE FAMILY HOTELS IN THE MOUNTAIN ZONE OF ADJARA

Giorgi Gogitidze¹, Nana Nadareishvili² & Maka Piranashvili³

Abstract

Tourism in Georgia is developing at a fast pace and has gradually covered all regions of Georgia. The region of Adjara stands out regarding the development of tourist services. However, the consistent dynamics of rapid growth can be observed near the coastal zone. Therefore, the development of tourism in the region is essential, even in the mountainous part of Adjara, which has the most significant tourist resources in various directions, which is the goal of our research. , to research the mountainous part of Khelvachauri, Keda, Shuakhevi, and Khulo municipalities. According to the conducted research, what is the respondents' situation regarding the guest's accommodation. According to the study, regarding the number of guest rooms in the residential house, 88.82% of the respondents confirmed the existence of a guest room, while only 11.18% had a negative answer. As for municipalities, in the case of Shuakhevi and Khulo municipalities, the rate of having a guest room is high (30.05% and 31.51%). As for whether the guest room has a separate entrance, only 54.56% of the respondents answered positively. This indicator is particularly encouraging and provides an opportunity to create a different model of a family hotel (in the traditional sense). As for the municipalities, in the case of a guest room with a separate entrance, the rate is high in Shuakhevi and Khulo municipalities (31%, 32%) compared to Keda and Khelvachauri municipalities (22.49%,14.29%).

Keywords: Adjara, Mountain zone, Tourism, family hotel, resources.

Introduction

Tourism was one of the fastest-growing sectors of economic activity before the pandemic (Huynh et al., 2021). Tourism has become a dominant financial sector; therefore, changes occurred in the economic structure of society (Wijesekara et al., 2022) (Gogitidze et al., 2022) (Sosa, 2022). Mountains are essential tourism destinations worldwide and attract visitors for their scenic beauty, sports attractions, and rich cultural heritage. Tourism represents income and economic opportunities for remote rural mountain residents. It can also help to popularize the local traditions and food systems (Gogitidze et al., 2022). It should be notable that Tourism has an essential contribution to the growth of the country's economy (Rasool et al., 2021) (Scarlett, 2021) (Comerio & Strozzi, 2019), including our country.

Georgia is a mountainous country with ancient traditions and culture in the South Caucasus region. It should also be noted that according to traditions in our country,

¹ PhD, Grigol Robakidze University, Tbilisi 0159, Georgia

² PhD, Associate Professor at Georgian Technical University, Tbilisi, Georgia & Senior Research Fellow at Vakhushti Institute of Geography, Tbilisi.

³ PhD, Associate Professor at Georgian Technical University and Grigol Robakidze University, Tbilisi, Georgia.

hospitality is a specific feature of the country, which is also particularly noticeable in the mountainous region of Adjara (Gogitidze, 2023, Phd Thesis). Adjara, besides of leading tourist resource -the Black Sea, is also surrounded by a mountainous area of picturesque nature, which is less utilized from the point of view of tourism. Moreover, the mountainous region of Adjara is rich in natural resources. Therefore, the mountain Adjara, apart from marine tourism, geographically provides an opportunity to develop various branches of tourism (Gogitidze, 2022). It should be noted that the potential of the landscape provides an excellent opportunity for tourism development. Nature, cuisine, and historical-cultural values create a unique opportunity for the growth of various directions of tourism (eco-tourism, wellness, mountain adventure, winter, extreme, culinary, and others) (Gogitidze, 2022). The dynamics of the development and growth of tourism in the mountainous area of Adjara have been noticeable in recent years (Gogitidze & Nadareishvili, 2022). According to the rate of visits of tourists and visitors to mountain Adjara, it is confirmed that tourists are not very often interested in the sights of mountain Adjara regarding numerous fields. Therefore, we have thought that the development of tourism to reduce the population depopulation in the mountainous region will have a positive effect on the growth of the economic opportunities of the locals and ultimately on the development of sustainable tourism, which will eventually directly affect the sustainability of the region's economy. Therefore, we have thought mountain tourism is considered a unique potential form of tourism, enhanced by the demand for more sustainable and nature-based solutions (Gogitidze, 2022).

In the presented work, we have studied, based on the tradition of hospitality typical for Georgia, the modification of the old system of receiving guests, typical for the mountainous area of Adjara, whether it will give us the opportunity to create a different model of a family hotel (in the traditional sense) in the municipalities of the mountainous area of Adjara. The preserved traditions of the hospitality of the local population create a different attractive tourist environment. Therefore, we think that the practice of hospitality has undergone a more or less transformation (Giorgi Gogitidze, 2022). In particular, the population living in Matalmtian Municipality of Adjara, do they have a guest room in their house and does the said room have a separate entrance (isolated), the presence of which will allow us to form a different, cluster model in terms of guest accommodation, in particular, the village will turn into one cluster organization and the village will be a place for guest accommodation facility and not just any particular one family hotel. Therefore, the mentioned model will contribute to the establishment of cooperative farming.

Materials and Methods

Based on the survey, the presented research was carried out in the mountainous area of Adjara (Mountain part of Khelvachauri Mountain, Keda, Shuakhevi, and Khulo). The number of respondents was 620. The study was conducted in the mountainous area of Adjara in 2021-2022. Among the respondents involved in the study, 26.9% of respondents were 30-39 ages. Most of the respondents participating in the research were women.

Results and discussion

A large part of the Khelvachauri municipality and Kedi, Shuakhevi, and Khulo municipalities represented the settlements of the mountainous region of Adjara. Thus, mountain tourism development's role in Adjara's economy is important. As mentioned above, analyzing the challenges and problems related to mountain tourism will help to develop the right strategies. According to the research, it is important to know the situation regarding the accommodation of the guest in the presented municipalities. According to the research, regarding having a guest room in the residential house, 88.82% of the respondents confirmed the existence of a guest room, while only 11.18% had a negative answer. As for the municipalities, in the case of Shuakhevi and Khulo municipalities, the rate of having a guest room is high (30.05% and 31.51%). As for whether the guest room has a separate entrance, 54.56% of the respondents answered positively. We think that the mentioned indicator is particularly encouraging and provides an opportunity to create a different model of a family hotel (in the traditional sense). As for the municipalities, in the case of a guest room with a separate (isolated) entrance, the rate is high in the municipalities of Shuakhevi and Khulo, while it is relatively low in the municipalities of Kedi and Khelvachauri. Namely, 31%, 32%, 22.49% and 14.29%

Table 1: Study of some aspects of hospitality

Presence of a guest room in the residential house, according to municipalities		
Municipalities	Yes %(n)	No %(n)
Kelvachauri	13.30 %	13.04 %
Keda	25.14 %	27.54 %
Shuakevi	30.05 %	36.23 %)
Khulo	31.51 %	23.19 %
	88.82 %	11.18 %
Having a room for a guest in a residential house according to municipalities", in case of a positive answer, does the guest room have a separate entrance?		
Municipalities	Yes %(n)	No %(n)
Kelvachauri	14,29% (47)	12,04% (33)
Keda	22,49% 74	28,47% (78)
Shuakevi	31,00% (102)	30,29% (83)
Khulo	32,22% 106)	29,20% (80)
	54,56% (329)	45,44% (274)

Conclusion

It was revealed that, based on the tradition of hospitality, in the case of 89% of the houses, a guest room is provided for the guest's accommodation, and in the case of 55%, the room intended for the guest has a separate (isolated) entrance. This indicator can be used to create a different model of a family hotel.

References

- Comerio, N., & Strozzi, F. (2019). Tourism and its economic impact: A literature review using bibliometric tools. *Tourism Economics*, 25(1), 109–131. <https://doi.org/10.1177/1354816618793762>
- Gogitidze G., (2022). Tourism business management in the mountainous area of the Autonomous Republic of Adjara, PhD Thesis, Georgian Technical University, Tbilisi;
- Gogitidze G. . (2022). Attitudes of the Residents Towards the Tradition of Hospitality in the Mountainous Region of Adjara. *Economics*, 105(4–5), 121–129. <https://doi.org/10.36962/ECS105/4-5/2022-121>
- Gogitidze g., Nadareishvili N., (2022). Some aspects of hospitality in Khulo Municipality, International Scientific Conference "Global Challenges of the World", ISBN 978-9941-28-871-5, Georgian Technical University, Tbilisi
- Gogitidze, G., Nadareishvili, N., Harun, R., Arion, I. D., & Muresan, I. C. (2022). Exploring Residents' Perceptions towards Tourism Development—A Case Study of the Adjara Mountain Area. *Sustainability*, 15(1), 492. <https://doi.org/10.3390/su15010492>
- Huynh, D. V., Truong, T. T. K., Duong, L. H., Nguyen, N. T., Dao, G. V. H., & Dao, C. N. (2021). The COVID-19 Pandemic and Its Impacts on Tourism Business in a Developing City: Insight from Vietnam. *Economies*, 9(4), 172. <https://doi.org/10.3390/economies9040172>
- Rasool, H., Maqbool, S., & Tarique, Md. (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: A panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1. <https://doi.org/10.1186/s43093-020-00048-3>
- Scarlett, H. G. (2021). Tourism recovery and the economic impact: A panel assessment. *Research in Globalization*, 3, 100044. <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100044>
- Sosa, M. C. (2022). Tourism development planning as a community industry. *Visión de Futuro*, 27, No 1 (Enero-Junio), 59–72. <https://doi.org/10.36995/j.visiondefuturo.2023.27.01.002.en>
- Wijesekara, C., Tittagalla, C., Jayathilaka, A., Ilukpotha, U., Jayathilaka, R., & Jayasinghe, P. (2022). Tourism and economic growth: A global study on Granger causality and wavelet coherence. *PLOS ONE*, 17(9), e0274386. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274386>

СОВЕТ ҲУКУМАТИ ТОМОНИДАН АЁЛЛАРНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИГА ДОИР: САИДОВА ФОЗИЛА МИСОЛИДА

Ахророва Азиза Нигмановна¹

Аннотация

Совет давлати ўзининг маккорона сиёсатини амалга ошириш учун кўплаб жирканч ишларни амалга оширган. Кўплаб зиёлиларни қатағон қилиш билан бир қаторда уларнинг яқинларига ҳам душманлик қилган. Масалан “халқ душмани” деб эълон қилинган эркаларнинг турмуш ўртоқлари ҳам махсус буйруқ билан қатағон қилинганлар ва уларнинг катта қисми Қозоғистондаги Оқмола лагерига жазо ўташ учун юборилган. Совет давлатининг ушбу қабиҳ сиёсати ўзбек аёлларини ҳам четлаб ўтмаган. Мақолада Фозила Саидовнинг қатағон қилиниши тарихи архив манбалари ёрдамида очиб берилган.

Калит сўзлар: драматург, 00486-сонли буйруқ, театр, аксилинқилобий фаолият, НКВД.

ABOUT THE REPRESSION OF WOMEN BY THE SOVIET GOVERNMENT: IN THE EXAMPLE OF SAIDOVA FAZILA

Abstract

The Soviet state did many heinous things to implement its insidious policies. Along with repressing many intellectuals, he was also hostile to their relatives. For example, wives of men who declared "enemies of the people" were also repressed by special orders, and most of them were sent to the Akmola camp in Kazakhstan. This evil policy of the Soviet state did not spare Uzbek women either. The article reveals the history of repression of Fozila Saidova's with the help of archival sources.

Key words: playwright, order No. 00486, theater, counter-revolutionary activity, NKVD.

Қатағон қилинган ўзбекистонлик аёллардан бири Саидова Фозила –қатағон қурбони Саидов Зиёнинг аёли бўлган. Саидов Зиё – 1901 йилда туғилган, ёзувчи – драматург, Ҳамза номидаги Давлат Академик театрининг директори вазифасида ишлаган. 1937 йил 6 августда қамоққа олинган. Аёли Саидова Фозила эса 29 ёшда, ўзбек, ҳунарманднинг қизи, мактабгача таълим муассасида ишлаган. Уларнинг икки қизи бўлиб, Саида Фозилова қамоққа олинган вақтда катта қизи Роза Саидова – 10 ёш, 3-синф ўқувчиси. 2.Клара Саидова – 8 ёш 1-синф ўқувчиси эди. Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1937 йил 15 августдаги №00486 сонли буйруғига асосан, Саидова Фозилани қамоққа олиш, Роза ва Кларани эса давлат таълим муассасасига юбориш ҳақида буйруқ берилган[1. 1]. Саидов Зиёни шахсий хужжатида унинг “айби”-Берегин Қурбон, Сулаймонов Абдулхамид, Худайбахтов Анқабойларининг кўрсатмасига асосан миллий аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси бўлганлиги кўрсатилади. Унинг мақсади Ўзбекистонни Совет Иттифоқидан ажратиб олиш бўлиб, чет эл

¹ Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи экскурсоводлар бўлими бошлиғи, ahrorovaaziza821@gmail.com

давлатлари билан алоқада аксилинқилобий ташкилот аъзоси сифатида фаолият олиб бориш, маданият соҳасида аксилинқилобий ишларни олиб борганлиги эди. Унга қўйилган айбловлардан яна бири театрда атрофига Чўлпон, Ғулом Зуфари каби миллатчиларни йиғгани бўлган. Саҳнага миллий асарлар, жумладан “Пўртана” ва бошқа асарларни қўйган. Ҳамза номли театрда миллий душманлик оловини ёқиб, кадрлар танлашда миллий саботаж олиб борган. Натижада театр қулаш жараёнига келган. Ўзининг асарларида аксилинқилобий миллий ташкилот ғояларини сингдирган. Саидов Зиё ватан хоини, халқ душманидир,[1. 12] деб кўрсатилган. Албатта, мазкур айблар иғво ва уйдирмадан иборат бўлиб, барчаси ўйлаб топилгани сир эмас эди. Юқорида таъкидланганидек, Саидова Фозила 29 октябрь 1937 йилда сўроқ қилиниб, тергов жараёнида эрининг аксилинқилобий фаолияти ҳақида, у билан яқин алоқада бўлган кишилар ва уларнинг аксилинқилобий фаолияти ва бошқа маълумот беришга мажбурланган. Фозила эса “Саидов Зиё Уйғун, Бобожонов, Ғайратий, Сайфи Қори ва Ғафур Ғуломлар билан (театр менинг эрим ишчилари) яқин алоқада бўлган, лекин уларнинг аксилинқилобий ҳаракати ҳақида менга ҳеч нарса маълум эмас. Мен ҳеч қанақа аксилинқилобий фаолиятда қатнашмаганман. Ўзимни айбдор деб билмайман” [1. 13] – деб жавоб берган. Маълумотларга кўра, оила бошлиғи Саидов Зиё (айбланувчи) СССР Олий суди ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 5 октябрдаги Тошкентдаги йиғилишида отувга ҳукм этган, ҳукм ўша куни ижро қилинган. Ҳозирда оқланган. Ҳозирда Тошкент кўчаларидан бири унинг номи билан юритилмоқда[2. 78].

1937 йил 3 ноябрдаги айблов хулосасига кўра, ДХБ кичик лейтенанти Маврин №6924 дело, яъни “халқ душмани” ни яширганликда ва шерикликда айбланаётган Саидова Фозилани ишини кўриб чиқди ва қуйидаги хулосага келди:

Саидова Фозила 1923 йилдан Саидов Зиё билан бирга яшаб келмоқда. Саидов Зиё халқ душмани миллий аксилинқилобий ҳаракат аъзоси, аксилинқилобий ҳаракатлар ташкилотчиси. У билан биргаликда яшаган даврида Саидова Фозила унинг аксилинқилобий фаолиятида шерик бўлган ва давлат органларидан айбини яширган. Шулардан келиб чиқиб, айбланувчи Саидова Фозила НКВДнинг махсус мажлисида кўриб чиқиш учун юборилсин. Бу пайтда Саидова Фозила Тоштурмада сақланар эди.

1939 йил 4 февралда НКВД нинг Жиноят бўлими ходими Гуреев қарори бўйича, жиноят кодексининг 68 (аксилинқилобий жиноятни билиб туриб тегишли ташкилотга хабар бермаслик)[3. 346] -моддаси билан айбланган Саидова Фозила, 1937 йил 2 октябрда қамоққа олинган Саидов Зиёни аёли сифатида унинг аксилинқилобий ҳаракатига шерик сифатида айбланган. Унинг айби тасдиқланмаганлиги сабабли у 1939 йил 20 февралда озод этилди. Саидова Фозила озод бўлиб келганидан кейин уйда бошқа одамлар яшаётганини кўриб, қуйидаги аризани ёзади:

Ариза

Менинг турмуш ўртоғим Саидов Зиё 1937 йил августда қамоққа олинган. Мени 1937 йил октябрда қамоққа олишган. Қамоққа олиш жараёнида ҳамма уйдаги

кийимлар рўйхатга олинган. Уйни тамғалашган. 5 февралда мени озод қилишди. Уйга келганимдан кейин шуни кўрдимки, менинг уйимда ИИХК ходимаси Тримайлова Ирина Петровна ва милиция ходими Тўхта Нурмухаммедов (Тримайловани эри) яшаётган экан. Менинг 2 та фарзандим бор. Мени бошқа яшайдиган жойим йўқ, ҳозирда қариндошларимникида яшаяпман. Мени уйим ва нарсаларимни қайтариб беришингизни сўрайман[1. 18].

Афсуски, бу аризанинг кейинги тақдири номаълум. Чунки бундай аризаларнинг сони бўлиб, уларнинг ижроси ҳамда давогарнинг қисмати ҳукуматнинг умуман қизиқтирмаган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, совет давлатининг аёлларга нисбатан қатағон сиёсатини янада чуқур ўрганиш, бу соҳада тадқиқот ишларини жадаллаштириш, ушбу мавзуда тарихий бадиий, ҳужжатли филмлар ишлаб чиқиш, қатағон қурбонларининг хотираларини тўплаб нашр қилишимиз зарур.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги архиви, П-7453 йиғма жилд, 1-варақ.
2. Р.Шамсутдинов. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). Тошкент, “Шарқ”, 2012, 432 б.
3. Систематическое собрание действующих законов. Узбекской советской социалистической республики. Издание 1938 г. том второй. Ташкент-1938 год. С. 346.

PATRIOTIC EDUCATION THROUGH THE WORKS OF BAUYRZHAN MOMYSHULY

G.B. Kozgambayeva¹, A.B. Yeshenova²

Abstract

The article examines the significance of the Hero of the Soviet Union - Bauyrzhan Momyshtuly in heroic deeds and patriotic education of young people in his works. The hero, the writer-was the owner of courage, strength, intelligence, conscience. The heroism shown by the legendary Bauyrzhan Momyshtuly in the Second World War, especially in the Moscow region, is a phenomenon that continues for century after century.

The slogan "in the name of the Motherland, fight-you will not become a chariot" calls on all Kazakhs to love their native land, defend their Homeland until a spoonful of blood remains from the enemy. The feat of batyr Bauyrzhan Momyshtuly is a continuation of the feat of our ancestors who defended their country, land, language, which was repeated only once in a century. During the war, Bauyrzhan Momyshtuly was not only a strict military commander, but also a leader of subordinate soldiers and officers, an educator of mercy.

Before the end of the war, he commanded a battalion, a regiment, and after the end of the war, a division. He was recognized not only as a heroic, but also as a writer, leaving behind a unique spiritual legacy in literary and military art. Works from the pen of Bauyrzhan Momyshtuly will contain a contribution to our spiritual heritage and educational significance for young people.

Keywords: hero, writer, historical personality, front, warrior, patriotic education.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Абстракт

Мақалада Кеңес Одағының батыры- Бауыржан Момышұлын ерлік істері мен оның шығармаларындағы жастарға патриоттық тәрбие берудегі маңызы қамтылады. Батыр, жазушы - ерлік-жігердің, күш-қайраттың, ақыл-парасаттың, ар-ожданнның иесі болды. Осындай ерен ерлігімен аты аңызға айналған Бауыржан Момышұлы екінші дүниежүзілік соғыста көрсеткен ерлігі, әсіресе Мәскеу түбіндегі ерлігі ғасырдан-ғасырға жалғасын табатын құбылыс. "Отан үшін отқа түс - күймейсің" деген ұраны барлық қазақ халқын туған жерін сүйеге, Отанын жаудан қасық қаны қалғанша қорғауға шақырады. Қаһарман Бауыржан Момышұлының ерлігі кешегі елін, жерін, тілін қорғаған ата-бабаларымыздың ғасырда бір-ақ рет қайталанатын ерлігінің жалғасы. Бауыржан Момышұлы соғыс жылдарында қатал әскери басшы ғана болып қана қойған жоқ, сонымен қатар қарамағындағы жауынгерлер мен офицерлердің жетекшісі, мейірман тәрбиешісі де болды. Соғыс аяқталғанға дейін батальонды, полкты, ал соғыс аяқталғаннан кейін дивизияны басқарған. Ол батырлығымен

¹ Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan Candidate of historical science, Kazakhstan, Almaty, gulnar.kozgambaeva@mail.ru / Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің т.ғ.к., профессор

² Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty / әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1 курс магистранты

ғана емес, жазушылық қырымен де танылып, әдеби және әскери өнерде артына қайталанбас рухани мұра қалдырды. Бауыржан Момышұлының қаламынан шыққан шығармаларының рухани мұрамызға қосар үлесі мен жастарға берер тәрбиелік мәні қамтылады.

Кілт сөздер: батыр, жазушы, тарихи тұлға, майдан, жауынгер, патриоттық тәрбие.

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ

Абстракт

В статье рассматривается значение Героя Советского Союза - Бауыржана Момышулы в героических делах и патриотическом воспитании молодежи в его произведениях. Герой, писатель-был обладателем мужества, силы, интеллекта, совести. Героизм, проявленный легендарным Бауыржаном Момышулы во Второй мировой войне, особенно в Подмосковье, явление, которое продолжается век за веком. Лозунг "во имя Родины воюй-не станешь колесницей" призывает всех казахов любить родную землю, защищать Родину, пока от врага не останется ложка крови. Подвиг батыра Бауыржана Момышулы является продолжением подвига наших предков, защищавших свою страну, землю, язык, который повторялся только один раз за столетие. Бауыржан Момышулы в годы войны был не только строгим военачальником, но и руководителем подчиненных воинов и офицеров, воспитателем милосердия.

До окончания войны командовал батальоном, полком, а после окончания войны - дивизией. Он был признан не только героическим, но и писательским аспектом, оставив за собой уникальное духовное наследие в литературном и военном искусстве. Произведения из пера Бауыржана Момышулы будут содержать вклад в наше духовное наследие и воспитательное значение для молодежи.

Ключевые слова: герой, писатель, историческая личность, фронт, воин, патриотическое воспитание.

Кіріспе

Ықылым заманнан бері қазақ халқының тәрбие жайындағы өнегелі істері, тұрмысы, мәдениеті, өмір тәжірибесі, отансүйгіштік сезімнен бастау алатындығын атадан балаға ұрпақтар сабақтастығы ретінде жалғасуда. Әр азамат өз ұлтының қадір – қасиетін ардақ тұту үшін ең алдымен өзінің кім екенін, өз елі мен жұртына, туған ортасына ата- бабасының қосқан үлесін, атқарған істерін, көрсеткен ерлігін өнеге қылып ұрпақтан ұрпаққа жеткізген. «Жеті атасын білмеген – жетесіздік», «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер» дейді халық даналығы [1,456 б.].

Туысқандық қарым-қатынасқа зор мән беріп, ауыз біршілікті сақтаған. Жеті ата ғұрпы – ағайын адамдардың сыйластығы мен ынтымақтастығын, ар-ұяты мен адамгершілігін сақтаудың кепілі саналды [2,48-49 бб.]. Туған жер ұғымын ертеден баланың бойына сіңіріп, оны ұлтжанды етіп тәрбиелеуге үлкен мән берген. Халқымыздың өткен тарихына терең үңілсек, отансүйгіштіктің керемет үлгілерін көреміз. Барлық әлеуметтік мәселенің түйіні тәрбие мен заңның үстемдігінен келіп шығатындығы ертеден мәлім. Азаматтық қоғам мен өркениеттің негізгі қозғаушы

күші адам екенін ескерер болсақ, адамның тұлға ретінде қалыптасып, қоғамдық-әлеуметтік ортаға бейімделуінде тәрбиенің алатын орны ерекше болып табылады. Бала тәрбиесі мен адам құқығын қорғауды назардан тыс қалдырмаған. Сонау қазақ хандарының тұсында, мәселен Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, Тәуке ханның жеті Жарғысы заңдық құжаттардың өзінде ата-заңды бұзғандарды жазалаған. Ал ұлт зиялылары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев және т.б ана тілінде сауат ашу мәселесімен қатар қазақ халқының өнегелі салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрпын, ауызеке шығармаларды оқу-тәрбие процесінде ұлттық сананы ояту, туған жерге деген көзқарастарын қалыптастыруға ерекше мән берген. Туған жері мен Отанын қорғау – батыр бабаларымыздың кейінгі ұрпаққа қалдырған өшпес өсиеті, қасиетті дәстүрі. Осындай бүгінгі жастарды туған жерге, қазақ халқының салт-дәстүріне, ұлтжанды азамат болып өсуіне, отаншыл рухта тәрбиелеуде батыр, жазушы Бауыржан Момышұлының артына қалдырған ерлік істері мен шығармалары мол.

Мақаладағы басты мақсат: Қазақ батыры Бауыржан Момышұлының шығармалары арқылы жастардың бойында жеріне, еліне деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыра отырып, патриоттық тәрбие беру.

Мақалада деректерді жинау, топтастыру, жүйелі- құрылымдық, тарихи–салыстырмалы, тарихи материалдарды талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Батыр, жазушының соғыс, отаншылдық тақырыбына жазған мақалалары, қанатты сөздерінің бүгінде тәрбиелік мәні зор. Батыр ағамыздың: «Өзінің ұлтын сыйламаған, ұлтын мақтаныш тұта алмайды, ол сөз жоқ арамза, тексіз әрі қаңғыбас» деп айтқан сөзінен оның ұлтжанды азамат екендігін аңғарамыз [3,16б.]. Оның адами қасиеттер қатарына жатқызатын – ақыл, ар, ерік-жігер, намыс, сезім, парыз, ұлттық рух, ұлттық мінез-құлық, ұлттық патриотизм, ұлттық мақтаныш, т.б. туралы ойлары арқылы еліміздің болашағы жастарға патриоттық тәрбие беруде маңызы ерекше деп айта аламыз. Патриоттық тәрбие барысында саяси сенімділік, Отанға сүйіспеншілік, тәуелсіз өмір сүріп жатқан елдерге ынтымақтастық, жалпы халықтық намыскерлік, ел тағдырының болашағы үшін жауапкершілік, экономикалық даму қарқының тездетуге үлес қосуға ниеттестік, ғылыми, саяси-моральдық және туған жерін қорғау мақсатындағы әскери әзірлік, Отанын саяси, идеологиялық қауіптерден сақтауға бағыттылық, арам ниеттегі ішкі және сыртқы жауларға төзбеушілік тәрізді мінез-құлық қалыптасады, дамиды. Патриоттық тәрбиенің идеялық - теориялық, әдіснамалық негізіне барлық тәрбие жұмысы жатады [4,113б.].

Даңқты қолбасшы, Кеңес Одағының Батыры Халық қаһарманы-Бауыржан Момышұлының екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қан майдандағы жасаған ерлігі, батырлығы бүгінгі күнде аты аңызға айналып, халық құрметіне бөленген. Бауыржан Момышұлының соғыс жылдарындағы қызмет бабы мен әскери атағы: 1941 ж. атқыштар полкының командирі, аға лейтинант; 1942 ж. 1073 атқыштар полкының командирі, капитан; 1943 ж. желтоқсан - 1944 ж. наурыз аралығында демалыста, полковник; 1944 ж. мамыр мен қазан аралығында Ворошилов атындағы Жоғары Әскери Академиясының жанындағы білім жетілдіру курсының тыңдаушысы,

полковник; 1945 ж. 9-шы гвардиялық дивизия командирі, полковник болды. Панфилов 1941 жылы қарашада Бауыржан Момышұлын Ленин орденіне, біраз уақыттан кейін батырдың ерліктеріне тәнті болып, оны Совет Одағының Батыры атағына ұсынады. Ол кезде Б.Момышұлы бұл марапаттардың біреуін де алған жоқ. Тек 1990 жылы Бауыржан Момышұлына КСРО Президенті М.С. Горбачевтың Жарлығына сәйкес Кеңес Одағының Батыры атағы беріледі[5,9 б.]. Батыр, жазушының өжеттігі, қайсар мінезі, қан майдандағы ерлігі сол кездегі советтік азаматтардан басқа шет елдерге дейін танымал болды. Оның соғыс жылдарындағы ерліктері туралы көптеген жазушылардың еңбектері жарық көрген. Бауыржан Момышұлы «Куба сапарында» өз ұлтының білгір, зиялы азаматтарын айтып, дүниежүзілік кеңістіктегі алар орнына баға беру арқылы елін, халқын жақсы қырынан таныстырған. Жазушы Кубалықтарға азамат өмірі ұлттық көріністердің барлық халықтарға ортақ жайларымен бірге өзіндік, сол халыққа, тән қасиеттеріне көңіл аударған. Халық даналығынан меңгерген достық мазмұнға анықтама беретін ойға қонымды мақалдарын Кубалықтар ұран ретінде көшеге жазып қойған «Жаман дос көлеңке, басыңды күн шалса іздеп таба алмайсың», «Достық - өзара ақталған сенімнің түйіні». Мұнда тек достық мазмұны емес, философиялық концепция да бар. Бұл біздің халықтың тек тапқырлығы емес, барлық іштей- сырттай қарым-қатынас философиялық тұжырымдардың, өзара қайшылықтардың тепе-теңдік байланыстарынан тұратынына көзімізді жеткізеді[4,37-38бб.].

Бауыржан Момышұлының қаламынан шыққан шығармалар көп: «Қанмен жазылған кітап», «Ұшқан ұя», «Москва үшін шайқас», «Менің отбасым», «Майдандас достарым», «Генерал Панфилов», «Төлеген Тоқтаров», «Адам қайраты», «Артымызда Москва». Жазушы орыс және қазақ тілдерінде бірдей жазды. Оның «Біздің отбасы», «Артымызда Москва», «Майдандағы кездесулер» сияқты кітаптары бірнеше шетелдік тілдерге аударылып басылған[6,4 б.].

Бауыржан Момышұлы шығармалары жастарға рухани адамгершілік тұрғыда дамуына игі әсерін тигізіп, ұлтжанды азамат ретінде қалыптасуында негіз болып табылады. Себебі, ол әдеби бейнелер арқылы жастарды өз Отанының патриоты және туған жерін, елін, мәдениетін, салт-дәстүрін сүйе білуге, оларды келешек ұрпаққа жеткізе білуге үйретеді.

Бұл ойлар арысы Абайдың «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады», берісі Мұстафа Шоқайдың «ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігінің болуы мүмкін емес» деген қағидаларымен сабақтасып жатыр. Бауыржан Момышұлы – ұрпақ тәрбиесінде, әсіресе ұлттық рухты қалыптастырудың қажеттігін қылышынан қан тамған кеңестік кезеңде ешкімнен тартынбай айта алған тұлға. Оның «Ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие, өз ұлтыңды тануға көмектеседі, ал бізге осы асыл қасиеттерді дамыта түсу қажет, осындай адам ғана отандастарының алдындағы өз халқының және ең алдымен халықтардың бауырластығы алдындағы өз борышын терең де жоғары сезінеді» деген өсиеттері бүгінгі күні де өзекті болып тұр[7, 241б.].

Батыр, жазушының салт - дәстүрімізді, көркем шығармалық тұрғыдан мазмұндап, этнографиялық тұрғыда жазылған еңбегі - «Ұшқан ұя». Шығармадағы негізгі мәселе - адам, оның кемелдену жолдары болса, шығарма сюжеті осы адамдардын өзара әңгімелесуі, кеңесуі арқылы дамиды. Ұлттық тағылымның түп-төркінің шығарманың бас кейіпкері бала Бауыржанның бала кезіндегі қимылынан, өскен ортасына деген қарым – қатынасы, отбасындағы болмысынан аңғарамыз. Шығармадағы әр жолдың айтар ойы айқын: адалдық, мейірімділік, жомарттық, ұстамдылық, ұят - намысшылдық, ел камыл ойлау. «Ұшқан ұя» шығармасының басты кейіпкері автор Бауыржанның өзі. Ол адам үшін негізгі міндет парыз деп көрсетеді. Батырдың пайымынша, парыз-өзінің мағыналық аясына ақыл, сезім, ерік, ұят, ар – ождан, әділеттілік, шындық, махаббат сияқты асыл қасиеттерді жинақтаған, жаман әрекеттерге қарсы қойылатын ұғым. Батыр, жазушы: «Әлемде парыздан артық қуатты қозғаушы күш жоқ, әрі болмайды да», - деп өткір айтады[8, 63б.]. Шығарманың негізіне айналған осы қасиеттерді автор өз кейіпкерлері арқылы көрсетіп отырады. Автор «Ұшқан ұядағы» оқиғаның түп өзегін әже бейнесі арқылы өрбітеді. Туындының өн бойында әже образы тектіліктің, кемеңгерліктің діңгегі ретінде суреттелген. Отбасының ғана емес, ауылдың ақылшысына айналған әже бейнесін автор аса сүйіспеншілікпен бейнелеген. Әуезді әуенімен әлпештеп, әлдилеп айтқан бесік жыры да, жазушының жүрегінде сақталған.

Батыр, Жазушы өз өмірінің айнымас мәніне айналған тәрбиенің негізі ертегі мен көне әңгімелерден қалғанын жас ұрпаққа өнеге етеді.

Батыр тұлғаның ерлігі мен еңбектері туралы көптеген жазушылар еңбектер мен ғылыми мақалалар жариялады. Мәселен, қаһарман батырмен сұхбат негізінде жазылып, мемлекеттік сыйлық алған Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман диологиясы бар. Бұған қоса елуден астам жазушы Бауыржан Момышұлы тақырыбында қалам тартып, еңбек жазып баспадан шығарған. Сонымен қатар Бауыржан Момышұлымен 30 жыл араласып, інісінде болған белгілі жазушы, бауыржантанушы ғалым Мамытбек Қалдыбай өз кейіпкері туралы он том кітап жазды[9].

Бауыржан Момышұлының «Қанмен жазылған кітап» деген еңбегі майдан тақырыбында жазылған. Батыр жазушының бұл еңбегінде айтылатын ой - соғыс, оның ауыр қасіреті, қан майдандағы адам тағдыры, соғыста жеңіске жетудің тактикасы, командир мен қатардағы солдат жауынгер туралы тебіренісі туралы айтылған. Б.Момышұлы шығармасында соғыстың шындығын және соғыстың қасіретін көзбен көріп, өзінің жүрегінен өткізіп, оның зардаптарын өзінің еңбектерінде баяндап шындық тұрғысынан көрсеткен[10]. «Тағдыр мені адамзаттың жан түршігерлік қайғы-қасіретінің куәгері болуға жазса да, ақ қағаздың бетіне болат қаламсаптың ұшымен қисынды сөзді маржандай етіп тізе алатындай өнерім болса да жай себеппен менің қолым жауға сілтер қылыштың сабын ұстауға, пистолеттің шүріппесі мен жауынгердің атының тізгінің ұстауға үйренген қолыма-қаламсап та, уставтың өктем бұйрығына үйреніп қалған тілім де ырық берер емес, бірақ та сараңдардың санатында (өлер алдында бар байлығын босқа, далаға шашқан

Қарымбай сияқты) қалмас үшін, өлгендердің рухы, зардап шеккен, адал солдаттарымның алдында –үн-түнсіз қалмауға, бастан кешкендерді тілсіз қағаз бетіне түсіруді өзіме парыз санаймын, өйткені ол «ерлік елеусіз қалмасын, олжа-елге, атақ-ерге сауға» деген әділеттілік қағидасын еске салатын, шындық оқиға куәгерінің тілі болсын» [11,176.] - деген сөздерді батырдың шынайы ойы мен мақсатын білдірсе керек. Соғыстан кейін 45 жасында Бауыржан атамыз отставкаға шығып, көрген, естіген білгенін қағазға түсіргісі келді. Бауыржан Момышұлы қазақ әскери әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі. Генерал Панфиловтың, достарының, соғыста қаза болған жауынгерлердің арман мақсатын орындап, келешек ұрпаққа өнегелі, тәрбие тағылым бере алды.

Батыр, жазушы әдеби және әскери өнерде артына қайталанбас рухани мұра қалдырған бірегей қаламгер. Оның қазақ және орыс тілінде жазылған шығармалары бүгінде қалың оқырманның игілігіне айналды» [12,126.].

Бауыржан Момышұлы әдеби қызметі үшін Еңбек Қызыл Ту ордені, Халықтар Достығы ордені, Құрмет орденімен марапатталып, Абай атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты болды.

Батыр, ер жүрек жауынгер, атақты қолбасшы, әскери жазушы, ең бастысы өзінің ісімен, көзқарасымен, болмысымен қазақтың намыстан жаралған ел екенін мойындата алған тарихи тұлға. Батыр отызға енді аттаған кезінде оның есімі аңызға айналды, даңқы әлемді шарлады. Ұлтжандылық, батырлық бейнесі тарихта қалды, уақыт өткен сайын оның ерлік жолы ұрпақ жадында сақталып, қазақ тарихында ғасырда бір келетін, аңыз адамға айналды.

Батыр, жазушы өзінің еңбектерінде қаһармандықтың қайнар көзін ұлттық дәстүрлерден алатыны, бостандық пен тәуелсіздікті жоғары қоятындығын аңғардық. Ол өзінің қаламынан шыққан еңбектерінде адамның асқақ рухы мен оның Отанын сүйген ұлтжандылығын көрсете білді. Сонымен қатар оның шығармаларында жастарға аға буынның ерліктерін баяндаумен қатар ұлттық рухты биік ұстаудың көрініс алуымен дараланады. Сондықтан жастарға батыр Бауыржан Момышұлының өмірлік тәжірибесінен және мол рухани құндылықтар қатарындағы еңбектеріндегі мақал-мәтелдерінен үлгі өнеге.

Бауыржан Момышұлының өмір жолы мен шығармалары - бүкіл әлем жұртшылығына танымал құбылыс. Екінші дүниежүзілік соғыстағы қайталанбас, тендессіз ерлігі бүкіл әлем халқын таңдандырған тарихи тұлғаға айналдырды. Оның ерлігі туралы көптеген елдердің жазушылары қалам тартып, роман, пьеса, кинофильм, жыр –дастандар жазды, арнау жыр жинағы да жарыққа шықты.

Қортындылай келе, батыр, жазушының майдандағы ерлігімен қоса оның қаламынан шыққан шығармалары жас ұрпақты тәрбиелеуде, адамгершілікке баулудың басты құралы. Бауыржан Момышұлы-әскери педагогика мен әскери психологияны байытушы баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Жастар оның шығармаларын оқу арқылы рухани дүниесі байып, өмірлік көзқарасы, ұлттық тәлім-тәрбие, салт-дәстүр, әдеп-ғұрыптарға бай тарихи мұра, отбасы тәрбиесімен қатар елі

үшін шейіт болған батырларымыздың бейнесі мен ерліктерін білетін бай танымдық мұра болып табылады. Бауыржан Момышұлы шығармалары жастардың адамгершілік тұрғыда дамуына игі әсерін тигізіп, ұлтжанды болып қалыптасуына септігі мол, өйткені рның еңбектерінде жастарды өз Отанының мүддесі үшін қызмет етуге баулып, мәдениетін, салт-дәстүрін, туған жерін, елін сүйуге және оны болашақ ұрпаққа жеткізуге үйретеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә., Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам I Том. – Алматы:Драйк Пресс., 2009. – 778 бет.
2. Бизақов С. Түбі бір түркілер.-Алматы:Қазақ энциклопедиясы. 2000. – 320 б.
3. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. - Алматы:Жазушы баспасы., 2000. -249 б.
4. Жұматаева Б. Қазақстан майдангер жазушыларының шығармалары арқылы оқушыларға патриоттық тәрбие беру. - Алматы:Эверо, 2016. -224 б.
5. Уалиев М., Ер Бәукеннің ерліктері// «Тұлғасы тұнған тәлім, есімі елге мәлім» аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Қарағанды. 2020. -9-12 бб.
6. Жантыбаева Р.Т. Бауыржан есімі мәңгілік!// «Тұлғасы тұнған тәлім, есімі елге мәлім» аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Қарағанды. 2020. -4-6 бб.
7. Қалменов Қ. Бауекеңнің шарапаттары. Бауыржан Момышұлының қанатты сөздері туралы ой-толғау. Алматы: «Алматы-Болашақ баспасы» 2012 ж.241 б)
8. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. –Алматы:Атамұра, 2003. -240 б.
9. Садық М.Аңызға айналған алып тұлға-Бауыржан Момышұлы туралы естелік.//https://www.-bauyrzhan-momyshuly-turaly-estelik_a3647636 (Айналым күні 03.02.2023).
10. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап.-Алматы:Өнер, 2008. - 278б. 11.Өтеш Ж.Ә. Қазақтың әскери прозасындағы Бауыржан Момышұлының орны. –Алматы, 2008. - 178 бет.
12. Битимбаева Қ.О. Алмас қылыштай өткір де қайсар, дана да дара тұлға// « Тұлғасы тұнған тәлім, есімі елге мәлім» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. –Қарағанды. 2020. -12-15бб.

БАТЫР БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ ЖӘНЕ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ

Б.А. Амалбекова¹, Тәжі Асқар Емелханұлы² & Г.М. Сулейменова³

Абстракт

Бауыржан Момышұлының өмірі – өнеге, жазған мұралары – патриоттық өсиет. Бауыржан Момышұлы-әскери педагогика мен әскери психологияны байытушы баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Батыр атамиздың әрбір айтқан ұлағатты сөздері біздер үшін, жас ұрпақ үшін өте қымбат.

Мақалада Қазақстанның Халық қаһарманы – Бауыржан Момышұлын ерлік істері мен оның өнегелі өмірінің жастар санасы мен ұлт руханиятына қосатын үлесі қамтылады. Сонымен қатар батырлығымен ғана емес, жазушылық қырымен де танылған Бауыржан Момышұлының бірсыпыра қанатты сөздерінің ел арасында қолданысқа енуі де сөз болады.

Бауыржан Момышұлы-әдеби және әскери өнерде артына қайталанбас ұлан-ғайыр рухани мұра қалдырды. Оның қазақ және орыс тілінде жазылған шығармалары бүгінде қалың оқырманның игілігіне айналуда.

Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның бәсекеге қабілетті болашақ ұрпағын тәрбиелеуде, Бауыржан Момышұлының шығармалары ұлттық рух пен алып күш беретін құрал. Батыр шығармалары мен оның құжаттық материалдарына негізделе отырып, шығармаларының рухани мұрамызға қосар үлесі негізделеді.

Тірек сөздер: батыр, тұлға, ұлт руханияты, өскелең ұрпақ, қаһарман, ата-дәстүр.

HISTORICAL PERSON OF BAUYRZHAN MOMYSHULY AND EDUCATION OF A GENERATION

Abstract

The life of Bauyrzhan Momyshuly is a high morality, his legacy is a patriotic legacy. Bauyrzhana Momyshuly is a unique person who left an invaluable legacy that enriches military pedagogy and military psychology. Every kind word spoken by our hero is very dear to us, to the younger generation. The article reflects the heroic deeds of Bauyrzhan Momyshuly and the contribution of his moral life to the consciousness of young people and the spirituality of the nation. This is also worth noting. That the country will use the words of Bauyrzhan Momyshuly, known not only for his heroism, but also for his writing skills.

¹ Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университетінің III курс PhD докторанты. Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы. e.mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz / Doctoral student PhD III course of the South Kazakhstan State Pedagogical University. Shymkent, Republic of Kazakhstan

² Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, тарих ғылымының магистрі. Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы. e.mail: askar.@mail.ru / Senior Lecturer, Master of Historical Sciences, South Kazakhstan University. Shymkent, Republic of Kazakhstan.

³ Шымкент қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің тарих пәні мұғалімі. Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы. e.mail: suleimenova_g@fmsh.nis.edu.kz / Teacher Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics. Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Bauyrzhan Momyshuly left behind a great spiritual legacy in literary and military art. His work, written in Kazakh and Russian, today becomes the property of a large number of readers. The works of Bauyrzhan Momyshuly are a tool that gives the national spirit and great strength in educating the competitive future generation of the new Kazakhstan in the new world. Based on the works of the hero and his documentary materials, the contribution of his works to our spiritual heritage is established.

Keywords: hero, personality, national spirituality, the younger generation. Hero, ancestral tradition.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ БАУЫРЖАНА МОМЫШҰЛЫ И ВОСПИТАНИЕ ПОКОЛЕНИЯ

Абстракт

Жизнь Бауыржана Момышұлы – это высокая мораль, его наследие – это патриотическое наследование. Бауыржана Момышұлы – уникальный человек, оставивший бесценное наследие, обогащающее военную педагогику и военную психологию. Каждое доброе слово, сказанное нашим героем, очень дорого для нас, для подрастающего поколения. В статье отражены героические подвиги Бауыржана Момышұлы и вклад его нравственной жизни в сознание молодежи и духовность нации. При этом также стоит отметить. Что в стране будут использованы слова Бауыржана Момышұлы, известного не только своим героизмом, но и писательским мастерством.

Бауыржан Момышұлы оставил после себя большое духовное наследие в литературном и военном искусстве. Его произведения, написанные на казахском и русском языке, сегодня становятся достоянием большого числа читателей. Произведения Бауыржана Момышұлы – инструмент, дающий национальный дух и огромную силу в воспитании конкурентоспособного будущего поколения нового Казахстана в новом мире. На основе произведений героя и его документальных материалов устанавливается вклад его произведений в наше духовное наследие.

Ключевые слова: герой, личность, национальная духовность, подрастающее поколение. Герой, традиция предков.

Кіріспе

Туған жері мен Отанын қорғау – батыр бабаларымыздың кейінгі ұрпаққа қалдырған өшпес өсиеті, қасиетті дәстүрі. Көптеген ғасырлардан бері қазақ халқының тәрбие жөніндегі өнегелі сөздері мен істері, тұрмысы, мәдениеті, өнері, өмір тәжірибесі, отансүйгіштік сезімнен бастау алады. Саналы ұрпақ санатын өткен тарихымызбен байланыстыра отырып, өскелен жас ұрпақты бүгінде ұлттық рухта тәрбиелеу өзекті болып табылады. Ата-бабаларымыздың өткен тарихына терең үңіліп қарасақ қазақ халқынан шешен де, ақын да, жыршы да, батыр да, әділ билердің де шыққаның байқауға болады. Қазақ халқы білектің күшімен, найзаның ұшымен елдің елдігін сақтап қалу үшін күресе отырып, туған елге, қасиетті жерге деген махаббатын ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп отырды.

Бауыржан Момышұлы – ержүрек жауынгер, атақты қолбасшы, әскери жазушы. Мақалада алға қойған басты мақсатымыз – қазақ батыры Бауыржан Момышұлының өмірі мен ерлігі, өнегелі істерін насихаттай отырып, жастардың

бойында Отанға деген, өмірге деген сүйіспеншілік сезімдерін арттыру , ерлігін үлгі ету.

Қай заманда болмасын, ер азаматтың қадірлі болмағы ел-жұртын жаудан қорғап, айрықша ерлік көрсетіп, халқының қамын ойлап, елі үшін ерекше еңбек сіңіріп, ерлігімен көзе түсіп, даңқ пен абыройға ие болып, халқының сүйіспеншілігіне бөленуден көрініс табады. Осындай батыр, дара тұлғаның бірегейі, екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, Халық Қаһарманы, қазақтың көрнекті жазушысы – Бауыржан Момышұлы. Ойшылдығымен, отаншылдылығымен, ұлтжандылығымен, батырлығымен жоғарғы қасиеттерге ие болған тұлға Бауыржан Момышұлы соғысты өз көзімен көрген жазушы.

Мақалада деректерді жинау, топтастыру, жүйелі- құрылымдық, тарихи--салыстырмалы, тарихи материалдарды талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Бауыржан Момышұлы 1910 жылдың 24 желтоқсанында Жамбыл облысының Жуалы ауданындағы Көлбастау ауылында дүниеге келген. 1917 жылы мектеп табалдырығын аттап, 1924 жылдан бастап Шымкент қаласындағы жетіжылдық мектепте оқыды. 1928 жылы Орынбор қаласындағы Қазақ педагогикалық институтына оқуға түседі. 1929 жылы Жуалыдағы Әулиеата тоғызжылдық мектебін бітіреді. 1928-1930 жылдарда Жуалыда бастауыш мектепте ұстаздық етеді. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен даңқты генерал-майор И.В.Панфиловтың басшылығымен Алматы маңында жаңадан жасақталған 316-атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанады, батальон, полк командирі қызметтерін атқарады[1,306б.].

Қазақ халқының батыр ұлы, даңқты қолбасшы, ұлтымыздың мақтанышы, жазушы - Бауыржан Момышұлы патриоттық тәрбиенің нағыз қайнар көзі.

Қазақ елінің территориялық тұтастығын сақтау, мемлекетке қауіп төнгізетін кез келген ішкі және сыртқы күштерге және бейбіт өмір сүріп отырған халықтардың тыныштығын бұзушы лаңкестерге қарсы күреске қарсы тұруда, жастарымызды отаншыл рухта тәрбиелеуде Бауыржан Момышұлының артына қалдырған ерлік істері мен шығармалары бар. Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанда қолбасшы Б.Момышұлы 316 атқыштар дивизиясының (кейінірек Панфилов атындағы 8 гвардиялық дивизия) жасақталуына белсене атсалысып, осы бөлім құрамында батальон, полк командирі, кейін дивизия командирі ретінде Мәскеу түбінде, Калинин майданында ерлігімен даңқы шығады[2, 4б.]. Соғыс жылдарында Б. Момышұлының атағы тек қазақстандықтарға ғана емес, майданда жүрген қатардағы солдаттан бастап генералдарға, алыс-жақын шет мемлекеттерге дейін жеткені, оның батальон командирінен бастап дивизияны басқарған уақыттарында көрсеткен ерліктері ел аузында аңыз ретінде айтылып жүр.

Бауыржан Момышұлы Отаншылдықтың, ата-ана мен туған-туысқа деген бауырмалдық пен сыйластықтың арасында осыншама ерлік жасап, бүгінгі күнде аты аңызға айналып, халық құрметіне бөленген. Батырдың өмірі – өнеге, жазған мұралары – патриоттық өсиет. Ол – елі мен туған жерін нағыз сүйген, оған қашан да

адал қызмет еткен, сын сағатта оны жан аямай қорғаған және қол бастап, жауды жеңуге ерен үлес қосқан ер. Бауыржан Момышұлы алмас қылыштай өткір де, қайсар «сөз қадірін, ел қадірін» білген, бағалаған, ойшылдығымен, отаншылдылығымен, ұлтжандылығымен, батырлылығымен жоғарғы қасиеттерге ие болған тұлға. Өзінің нар тұлғасы мен рухани болмысы арқылы халық жадындағы Қазақстанның Халық қаһарманы – Бауыржан Момышұлын ерекше атап өтуімізге болады. Б.Момышұлы тек батыр ғана емес жазушы, оның еңбектерінен жастарды батырлық пен ерлікке, адами қасиетке шақырғандығын аңғарамыз, осы тәлімінен жастарымыз үлгі алып жатса, қазақтың қазақы тәрбиесі ғасырлар көшінен қалмасы анық. Батыр тұлғамыз соғыстан кейін он жыл шамасында әскери қызметте болып, Ворошилов атындағы академияны, Кеңес армиясы Бас Штабының жанындағы Жоғарғы әскери академияны аяқтап, осы әскери оқу орындарында генералдарға дәріс беріп, ұстаздық етті. Соғыстан аман-есен оралған батырларымыз бен қайсар жауынгерлеріміз ерен ерліктері үшін ие болған сый-құрметпен қатар өскелең ұрпақ санасына үлгі-өнеге, еліне, Отанына деген сүйіспеншіліктерін арттыруға мысал бола алады. Қазақтың біртуар азаматы Бауыржан Момышұлының ұлт руханиятының болмысы мен болашағына қатысты жазылған өзекті ой-толғаныстары бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің дамып, өркендеуіне бағыт – бағдар беретіні сөзсіз. Қалың қазақ осы нар тұлғалның өмірін туралы, оның бітім-болмысы мен қадір-қасиеттері туралы «Шуақты күндерден» басқа, Александр Бектің «Арпалыс», Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз», Мамытбек Қалдыбайдың «Атақ пен шатақ», Бақытбек Сұмағұлдың «Қаһарман» шығармаларынан, сондай-ақ найза мен қаламды қатар ұстаған автордың өзінің тудырған «Ұшқан ұя», «Артымызда Москва», «Майдандағы кездесулер», «Куба әсерлері», «Жон арқа», «Өмір өшкен жоқ» шығармаларынан оқып біледі»[3,946].

Бауыржан Момышұлының артына қалдырған бай тәрбиелік мәні бар мұрасы мен батыр тұлға туралы жазылған еңбектердің қайсысын алып қарасаңызда жастарға ұлтжандылық тәрбие беруде мүмкіндіктері мол. Мәселен, ол жас ұрпақты тәрбиелеуде, адамгершілікке баулудың басты құралы, рухани дүниесін байытады, өмірлік көзқарасын қалыптасады. Сонымен қатар ұлттық тәлім-тәрбие, отбасы тәрбиесімен салт-дәстүр, әдеп-ғұрыптарға бай тарихи мұра және соғыс жылдарында жанқиярлықпен соғысқан ұлдарымызбен қыздарымыздың бейнесін және ерен ерліктерін жаңғыртуға мүмкіндік беретін танымдық мұра болып табылады. Батыр, жазушы Б.Момышұлының шығармаларының бірнешеуіне тоқталып өтетін болсақ, мәселен, «Қанмен жазылған кітабы» Бауыржан Момышұлы шығармаларының бірегейі болып табылады. Бұл туынды туралы М.Мырзахметов: «Жаңа толқын жас ұрпақты ата дәстүрін қастерлеп, Отан сүю рухында тәрбиелеудің рухани құралы» деп бағаланып, әділ, батыл, дана Б. Момышұлы талай қазақты қадірлеуге үйретті. Бауыржанның қазақ болғаны мен үшін бақыт еді» деп атап көрсетеді. Тіл жанашыры ретінде де Бауыржан Момышұлы өзінің рухшыл, халықшыл екендігін байқатады. Ол «Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнеге, нағыз белгісі емес пе?» деп айтуынан аңғаруға болады [4,496]. Сондай-ақ батыр өзінің

патриоттық сезіміне, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігіне, батырлық сезіміне түрткі болған, осы қазақ тілі екенін айтып өтеді. Бауыржан Момышұлы ана тілінің қамқоршысы болғанын өз ісімен де дәлелдеген. «Қанмен жазылған кітап» романында Бауыржан Момышұлы былай деп көрсетеді: «Февральдің 15 күні, кеселканаға түсе салысымен, көңілімді сұрағалы, көптен көріспеген бір таныс әйел Сахарова дейтін келіп отырып, қазақша жазылған бір парақ қағазыма көзі түсіп: - Бауыржан, почему вы пишете по-казахски, - деп қадала сұрақ қойды. - Вы меня удевляете, Нина Александровна, почему я не должен писать по-казахски, на родном языке?- дедім мен. - Ведь многие казахи не пишут и не разговаривают, потому что не выразишь свои мысли – то, что хочешь сказать не скажешь... До того говорят Ваш язык бедный... – деп, түйеден түскендей, ұялмай-қызармай айтып отыр... Не дерсің, сөзі өңменімнен өтіп кетті. Ол кісіге, әлімнің келгенінше, теріс ұғымын дұрыстап түсіндірдім», - деп көрсетеді [5,146б.].

Қоғамда ұлтының тілі мен оның болашағы үшін жанашырлық танытқан азамат – елінің «патриоты» деп бағалап жүргеніміз белгілі. Осы орайда Б. Момышұлы елінің патриоты бола білді және оны өз болмысы мен іс-әрекетінде көрсете білді. Оның әр жазған туындысының мәні терең, бір ойға қалдыратын, өзіндік ерекшелігі бар екендігін көруге болады. «Мен профессионал жазушы емеспін. Мен әскери мемуар жазушы ғана кісімін» - деп Б. Момышұлы өзі жайлы айтатын, ешқашан өзін мақтап жазушымын деп айтпаған. Дегенмен, жазған шығармалары барлық жазушылардан ерекшеленетін. Сонымен қоса Бауыржанның тілге шешен болғандығы, оның нақыл сөздері қалдырғаны да – бір тарихи мұра. Мысалы, «Өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу - сатқындықтың белгісі», «Елсіз ер болмайды, жұртсыз жігіт болмайды», «Опасызда Отан болмайды» [6,138б.]. Міне, байқағанымыздай, Бауыржан Момышұлының қайсы бір еңбегін оқып көрсек, онда ерлік, батырлық, елге деген сүйіспеншілік, патриоттық рух мәселесі көтерілгенің аңғарамыз. Қазақстандық патриотизмнің арқауы қазақ мемлекетіне деген сүйіспеншілік, ұлтына сенімі, нанымы, саяси көзқарасы деп жастарға жеткізе отырып, әрбір қазақстандық өзі өмір сүріп, күн көріп отырған мемлекетін - «Отаным» деп тануы, оның негізін салып отырған қазақ ұлтына сыйластық, оның заңдарында бас ию, рәміздеріне құрмет көрсету сынды түсініктер қазақстандық патриотизмнің белгілері болуы қажет. Осы орайда да Бауыржан Момышұлының әр бір ой-тұжырымдарының алар орны ерекше. Туған халқымыздың өткен тарихына көз жүгіртер болсақ, елімізді қорғаған батырлар мен билердің, ақылгөй даналардың елі мен жері үшін күресуі отанына деген құрметтің нағыз үлгісін береді. Жоңғар шапқыншылығы мен одан кейінгі ұлт азаттық көтерілістерде елін басап жауға қарсы тұрған батырлар бүгінгідей жүйелі патриотизмге тәрбиеленген жоқ. Алайда, елі мен жерінің бостандығы үшін аянып қалған емес.

Бауыржан Момышұлы екінші дүниежүзілік жойқын соғыстағы қазақ батырының бейнесін бере отырып, жастарды ұлтжанды етіп тәрбиелеуде үлгі. «Егер адамның бойында ұят сезім болмаса, онда ерлік те жасалмас еді», - дей отырып, ар-ождан мен ерліктің қатар жүру қажеттілігін көрсетеді. Ел басына қиыншылық туып, екінші

дүниежүзі соғысының өрті шарпыған тұста Бауыржан Момышұлы қатал да, қайратты мінезімен осы айтылған сөзін дәлелдей білді. Бәріміз жақсы білеміз, екінші дүниежүзілік соғысы 1418 күн мен түнге созылды. Сол 1418 күн мен түнде басынан соңына дейін соғыс ауыртпалығын көріп, қиыншылықтарын басынан кешірген командирлердің бірі еді. Бұл соғысқа 200 рет рет қатынасып, тозақтың отына бетпепет келді. Сол шайқастарда 4 рет өзінің батальонының бірде-бір адамын шығын етпей, тұтқынға түсірмей, аман-есен өзінің дивизиясына алып келе білді. Ұлы Отан соғысында мұндай ерен ерлік жасаған адамдар сирек. 5 рет қоршауда қалып, бұзып-жарып шыққан, 7 рет жарақаттанып, 3 рет контузия алған Москва түбіндегі шайқастағы ерлігі сол кездің өзінде Одақ көлеміне аңыз болып тарады. Б.Момышұлының осындай ерлігі жөнінде белгілі орыс жазушысы Александр Бектің «Волокаламск тас жолы» повесін жазды. Тарихтан сирек кездесетін ерліктің иесі атанды. Бауыржан Момышұлы соғыс жылдары және соғыстан кейін де тарихшы-ғалым, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі А.М. Панкратовамен, тарих ғылымының докторы, профессор, кейіннен ҚР ҰҒА-ның академигі, Республика ғылымына еңбек сіңірген қайраткер Ақай Нүсіпбековпен және т.б. хат жазысып, пікір алмасып отырған. Мысалы, ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы Б.Момышұлының жеке қорында 1961 жылы 29 қыркүйекте А.Нүсіпбековке Мәскеуден жолдаған хаты сақталған. Онда ол өзінің Орталық мұрағатта жұмыс істеп, И.В. Панфилов туралы материалдар жинап жатқанын, ондағы кездесіп жатқан қиыншылықтар және «Кеңес Одағының Батыры, генерал-майор И.В.Панфиловтың қысқаша биографиялық очеркі» деген тақырыптағы зерттеу жұмысының мақсаты мен жоспарын, мазмұнын баяндаған. Ал, 1943 жылы А.М. Панкратоваға жазған хатында осы жылы баспадан шыққан, «әлі сиясы да кеппеген», жоғары оқу орындарына арналған алғашқы оқулық «Қазақ ССР тарихы» жөніндегі өз пікірін білдірген екен. Аласапыран соғыс кезінде, қан майданның бел ортасында жүріп, қалай уақыт пен мүмкіндік тауып, танысып үлгерген десеңізші! Хатында «Сіздің редакциялауыңызбен жарық көрген бұл еңбек сөз жоқ қазақ халқының өткен тарихы алғаш рет шынайы тұрғыда ғылыми тұжырымдалған құнды үлес болып табылады» деп, оған жоғары баға берген. Сонымен қатар оқулықтың кейбір тараулары бойынша өз ескертпелерін жеткізген[7,604б.]. Төрт жылдық соғысты басынан кешірген батыр жауынгердің отыз томдық шығармалар жинағы жарық көріп, оқырмандарына жол тартты. Мұнда ерлік пен елдіктің, батырлық пен батылдықтың, отансүйгіштік пен махаббаттың, т.б. қырлары үлкен шынайы, терең суреттелген. Оның шығармаларының құндылығы автордың соғыстың қақ ортасында жүріп, жауынгерлерімен ыстық пен суықты, аштық пен жалаңаштықты, азап пен қуанышты бірге бөліскендігі айғақ болады. Мұны өзінің адами парызы деп есептейді. Бауыржан Момышұлы: «Тағдыр мені адамзаттың жантүршігерлік қайғы-қасіретінің куәгері болуға жазса да, ақ қағаздың бетіне болат қаламсаптың ұшымен қисынды сөзді маржандай етіп тізе алатындай өнерім болмаса да жәй себеппен, менің қолым жауға сілтер семсердің сабын ұстауға, пистолеттің шүріппесі мен жауынгердің атының тізгінін ұстауға үйренген қолыма – қаламсапта, уставтың өктем тіліне үйреніп қалған тілім де ырық берер емес, бірақ сараңдардың санатында (өлер алдында бар байлығын

далаға шашқан Қарынбай сияқты) қалмас үшін, өлгендердің рухы, зардап шеккен, адал солдаттарымның алдында – үн-түнсіз қалмауға, бастан кешкендерді тілсіз қағаз бетіне түсіруді өзіме парыз санаймын, өйткені ол: «ерлік елеусіз қалмасын, олжа – елге, атақ – ерге сауға» деген әділеттілік қағидасын еске салатын, шындық оқиға куәгерінің тілі болсын» деп жазған [1,156.]. Бауыржан Момышұлының қарапайым өмір-тұрмыстан туындаған парасатты сөздері көп кездеседі. Оның қатардағы жауынгерлер жайлы айтқан кейбір қасиетті сөздері халқымыздың есінде. Даңқты қолбасшы солдаттың мінез құлқын, парасатын, елі үшін шыбын жанын қиятын ерлігін керемет білген. Соның арқасында оларды ерлік жеңістерге бастап, жігерлендіріп отырған. Бауыржан Момышұлының соғыс жылдарында адуынды да қатал әскери басшы болып қана қойған жоқ, сонымен қатар қарамағындағы жауынгерлер мен офицерлердің ақылғой жетекшісі, зерделі де білгір, байыпты да мейірман тәрбиешісі де бола білді. Оның мақал-мәтелдерінде, адалдық, әділеттік, елдік пен ерлік, ұлттық сезімнен туралы ойлар кеңінен орын алады. Мәселен, «Үлкенді ізетте, кішіні күзетте көр», «Ерлік білекте емес, жүректе», «Отанда опасызға орын жоқ», «Тізе бүгіп тірі жүргеннен, тік тұрып өлген артық», «Опасызда Отан жоқ, Отанда опасызға орын жоқ», «Тәрбиелі – тәртіптің құлы, Тәртіпті – елдің ұлы», «Белдескеннің белін сындыр», «Тірескеннің тізесін бүктірі», «Қарабет болып қашқанша, Қайрат көрсетіп өлген артық» деп, жетпіске тарта нақыл сөздер мен халықтық игі мақсаттарына арнап қанатты сөздер қалдыра білді. Дастарханға бата ас қайырып, бата бергенде, бұрынғы халықтық бата-тілекті жаңаша жаңғыртып, «я, құдай, дозақтың отынан сақта, қаңғыған оқтан сақта, адамды қадірлемес есерден сақта, ұятсыз қызыңнан сақта, қайырымсыз жекжаттан сақта, жалқау баладан сақта, жастарыңда әдеп жоқ, өлгеніңде бәтуа жоқ құр айғай шат-шәлекей даңнан сақта» деген батаның тұнып тұрған тәлім, өзіндік үлгі-өнеге, өлмес, ескірмес өсиет екенінде дау жоқ [8,38-39бб.].

Қортындылай келе, батырдың өзі, сегіз қырлы бір сырлы «ел деп еңіреген ер» болғандықтан, бар білгенін, бар тәжірибесін өсиет ретінде артына қалдырған. Бұл өсиеттердің зор құндылығы жан тебіrentетін білгірлікте. Батыр тек қана еуропалық және ресейлік әскери ғылыммен, әскери өнерге сүйенбейді, өз ата-бабаларымыздың жауынгерлік дәстүрлеріне арқа тірейді. «Білек бірді жығады, ақылды мыңды жығады», «Ер намысы – ел намысы», «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді» деген халық арасында айтылатын мақалдарды Бауыржан Момышұлы орынды пайдаланған. Сондықтан батырдың өсиеттері қазақ жауынгерлеріне өте жақын, ойларына азық, бойларына қуат беріп тұрады. Бүгінгі таңның өскелең ұрпақтарына армандауға, ойлағандарын іске асыруға кедергі жоқ. Бірақ, осы мүмкіндік үшін ата-бабаларымыз елі мен жері үшін аянбай күресіп, ұлан-ғайыр жерді қалдырумен бірге ата дәстүр мен өз ұлтына тән салт-дәстүрін қалдыра білді.

Бауыржан Момышұлының шығармалары арқылы жас ұрпақтың отансүйіштік санасын, ұлттық сезімін, отансүйгіштік ойөрісін көтерудегі маңызы зор болып табылады. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның бәсекеге қабілетті болашақ ұрпағын

тәрбиелеуде, Бауыржан Момышұлының шығармалары ұлттық рух пен алып күш беретін құрал болып қала береді.

Бауыржан Момышұлы сынды айбынды батырдың халқы үшін жасаған ерлік істері мен одан кейінгі тұстағы өршіл мінезі туралы естеліктері, әсіресе нақыл сөздерін жас ұрпақ санасына сіңіре берсек артық етпейді. Ерен ерлігімен аты аңызға айналған Бауыржан Момышұлының екінші дүниежүзі соғысында көрсеткен ерлігі, әсіресе Мәскеу түбіндегі ерлігі ғасырдан-ғасырға жалғасын табатын құбылыс. “Отан үшін отқа түс - күймейсің” деген ұраны барлық қазақ халқын туған жерін сүйеге, Отанын жаудан қасық қаны қалғанша қорғауға шақырады. Қаһарман Бауыржан Момышұлының ерлігі кешегі елін, жерін, тілін қорғаған атабабаларымыздың ғасырда бір-ақ рет қайталанатын ерлігінің жалғасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құламанова З., Жаңақұлов Т. Б. Момышұлы шығармашылығындағы топонимикалық атаулар. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 344 бет.
2. Нысанбаев Ә., Серікбаев К. Қазақ халқының қаһарман перзенті, жазушы Бауыржан Момышұлына арналады. Ұлы тұлғалар ғылыми-биографиялық серия. - Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. -428 бет.
3. Нысанбаев Ә. Сатершінов Б. Бауыржан Момышұлы: соғыс философиясы және батыр тұлғасы // Ұлы тұлғалар ғылыми-биографиялық серия. - Алматы, 2011. -94-103бб.
4. Мырзахметов М. Бауыржан Момышұлы ешкімге бас имеген // Ел мәдениеті. 2007. - №2., -3б.
5. Бауыржан Момышұлы шығармалары (екі томдық) Алматы, 1968. 146б.
6. Куйкалакова Б.К., Абиьгазин С.И. Бауыржан Момышұлы – халқымыздың қаһарман ұлы // Тұлғасы тұнған тәлім, есімі елге мәлім . Ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. –Қарағанды. 2020. –137-139бб.
7. Қаражан Қ.С., Абикенова Г.Е. Өнегелі өмір-ұлт руханиятынан үлгі (Бауыржан Момышұлы мысалында) Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2020. -№2(65), 605-610бб.
8. Момышұлы Б. Шығармалар жинағы. Екі томдық.- Алматы, 2000.1Т. -286 б.

AHMET YESEVİ'NİN BİR HİKMET'İNDE GEÇEN 'KARIŞ' SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Ahmet AKPINAR¹

Özet

Ahmet Yesevi İslamî dönem Türk şiirinin ilk önemli isimlerinden biridir. Zira Türkler arasında İslamiyetin yayılıp kök salmaya başladığı bir dönemde hâlis müslümanlığın inşasına çalışarak Türk idrakine uygun bir inanma ve anlama modeli geliştirmiştir. Hikmet adını verdiği şiirlerinde İslamiyetin özünü teşkil eden temel esasları arı bir Türkçeyle ve hâlisane bir edayla dile getirmiş, yetiştirdiği sayısız dervişi vasıtasıyla Yesevîlik düşüncesini asırlar ötesine ulaştırmayı başarmıştır.

Ahmet Yesevi eski Türk inançlarıyla İslam düşüncesi arasında Türk irfanına uygun bir Türk-İslam düşüncesi oluştururken gelenekten beslenmeyi de ihmal etmemiştir. Hikmetleri incelendiğinde tıpkı çağının diğer entellektüelleri gibi Türk düşüncesini İslam medeniyetine uyarlamaya çalıştığı ve eski Türk düşünce ve inanç sisteminden yararlandığı görülmektedir. Söz gelimi, Yesevi hikmetlerinden birinde Altay-Türk evren tasavvurundaki Yaradılış Destanı'na atıfta bulunan 'karaş' sözcüğüne tesadüf edilir. Altay yaratılış mitine göre yer altının sahibi Erlik, Tanrı Kayra Han'ın yenmesini yasakladığı meyveyi yiyebilmek için meyvenin gözcülüğünü yapan 'yılan'ın ağzından içeri girerek yasak meyveyi yer. Bu duruma sinirlenen Tanrı Kayra Han yılanı cezalandırır ve onu şeytan ilan eder. Bu bildiride, Radlof tarafından derlenen 'Altay Yaradılış Destanı'nda geçen 'yılan' ile Ahmet Yesevi'nin bir hikmetinde tanıklanan 'kariş' sözcüğü arasındaki ilişki incelenecek ve söz konusu hikmet Altay yaratılış miti ile İslam tasavvufu düşüncesine göre yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, Türk Mitolojisi, Yaradılış Miti, tasavvuf, yılan

Giriş

Kozmogoni, evrenin kökeni veya evrenin ve dünyanın yaratılışı hakkında ileri sürülen bilim öncesi düşüncelerin genel adıdır. Başka bir deyişle, evrenin kökeni teorisine verilen addır. Fransızca *cosmogonie* sözcüğünden Türkçeye geçen *kozmogoni* sözcüğüne Türk Dil Kurumu sözlüğünde 'evren doğumu' anlamı verilmiştir (TDK Sözlükleri, 2023). Merriam-Webster Online sözlüğüne göre, Yeni Latince'deki *cosmogonia* sözcüğü Yunanca *kosmos* 'evren' ve *gonos* kökü 'döl, doğmak' sözcüklerinden gelişen *kosmogonia* sözcüğüne dayanmaktadır (Merriam Webster, 2023).

İnsanın evrendeki yerini zaman ve uzay içerisinde anlama çabası evren tasavvurunu ortaya çıkarmış, 'biz kimiz?' sorusuyla evrenin neden, ne zaman ve niçin yaratıldığı gibi temel sorulara cevap aranmıştır. Milletlerin evren karşısındaki algısı, tutumu ve davranışları onlarda evren tasavvuruna dair mitlerin oluşmasını sağlarken birbirine az ya da çok benzer düşüncelerin de doğmasını sağlamıştır.

¹ Dr., Bayburt Üniversitesi, Rektörlük Ortak Dersler Bölümü, ahmet_akpinar@outlook.com.tr ORCID ID: 0000-0003-2965-1627

İçerisinde yaşadığımız dünya pek çok açıdan milletler için ortak çağrışımlar ve deneyimler sunmaktadır. Her milletin başta coğrafya olmak üzere tarihten ve kültürden getirdiği birikimleri onlarda evren tasavvurunu geliştirmiş ve değiştirmiştir. Söz gelimi, Türklerde evren tasavvuruna dair ilk fikirler sözlü gelenek içerisinde Destanlar içerisinde yer almıştır. Çünkü destanlar milletlerin doğa karşısında oluşturdukları deneyimlerinin birer kültürel arketip olarak yer aldığı ilk ürünlerdir. Türklerde evren tasavvuruna dair arkaik düşünceleri barındıran bu ilk ürünler içerisinde özellikle Altay Yaratılış Destanı önemli bir yere sahiptir. Aşağıda bu destanda ileri sürülen evren tasavvuruna dair oluşan mitler ile diğer milletlerdeki yaratılış mitleri karşılaştırılacak Ahmet Yesevi'nin bir hikmetinde geçen 'karış' sözcüğü yaratılış mitleri açısından ele alınarak İslam tasavvufuna göre yorumlanacaktır.

1. Türk Mitolojisinde Yaratılış Miti

Her milletin kendine ait bir yaratılış tasavvuru olduğu gibi Türkler arasında da efsanelere konu olmuş düşünceler bulunmaktadır. Ne var ki bu düşüncelerin bir kısmı zamanla başka inançların tesirindeki fikirlerden etkilenmiş ve ilk özelliğini kaybetmiştir (İnan, 2006: 13). Türklerde kozmogoniye dair elde edilen ilk fikirler Hunlar zamanını işaret etmekte, ancak eldeki bilgiler sistematik bir kozmogoni bilgisinin varlığını desteklememektedir. Roux, Türkler ve Moğolların evrendoğum fikrine daha az ilgi duyduğunu düşünür (Roux, 1994: 87). Bununla birlikte Türklerde kozmogoni tasavvuru heterojen bir yapı sergiler. Zira Türklerin çeşitli dinlerin tesirinde kalmış olması kozmogoni bilgisinin farklı tesirlerin etkisinde kalmasına neden olmuştur. 19. yy'da Radloff ve Verbitski gibi kişiler tarafından Altay ve Yenisey bölgelerinde tespit edilen Yaratılış hakkındaki efsanelerde Hint-İran ve Yahudi mitlerinin tesiri gözlenmiştir (İnan, 2006: 13).

Eski Türkler ezeli ve ebedi bir Tanrı'nın varlığını kabul etmekle birlikte onlara göre 'yaratma', 'yoktan var etme' değil Tanrının ezelden beri eli altında bulunan nesnelere şekil vermesi yoluyla olmuştur. Altay bölgesinden derlenen efsanelerden anlaşıldığına göre Türk kozmogonisinde 'yoktan var etme' mefhumu Türkler arasında hiç olmamış bu fikirler Sami dinler yoluyla gelmiştir (İnan, 2006: 14).

Türk hakları arasında tanıklanan Yaratılış miti düşüncesi özellikle dış tesirler yoluyla gelen düalist bir bakış açısını yansıtır. Bu fikirlerde başlangıçtaki (yaratılış öncesi) bir kaostan ve sonrasında birbirine zıt iki unsurun (iyi ve kötü) birbiriyle olan çatışmasından bahsedilir. Türk mitolojisindeki kozmogoni bilgisine bakıldığında evrenin iki temel bölgeye ayrıldığı görülür: 'üstte mavi gök' ve 'altta yağız yer'. Son yüzyıllarda yer altına dair üçüncü bir bölgenin de varlığı önem kazanmakta ancak Roux (2011: 65)'a göre, buna dair ilk kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çoruhlu'ya göre, yazıtlarda ve destanlarda bu iki unsur birbirine zıt olmamakla birlikte sonraki yüzyıllarda derlenen yaratılış mitlerinde göğün karşısında yer-su unsurunun yanında bir zıt güç olarak yeraltı (Erlik) tasavvuru kuvvet kazanmıştır (Çoruhlu, 2002: 168).

Altay ve Yakut Türkleri arasında efsane şeklinde anlatılan Yaratılış Mitlerinin birçoğu başta Radloff olmak üzere Verbitski, Potanin ve Anohin tarafından derlenmiştir. Bu efsaneler

pek çok bakımdan ortak özellikler gösterir. Ancak bunlar içerisinde en uzun ve güvenilir olanı Radloff tarafından Altay Türklerinden derlenen *Yaratılış Destanı*'dir.

Bahattin Ögel, *Altay Yaratılış Destanı*'nın kökeni üzerine yaptığı incelemesinde Altay Türklerinin İranlıların *Hürmüz* adındaki tanrısına *Kurbustan* dediklerini ve bazı bilginlerin Moğol şivelerine göre söylenmiş olan bu sözcüğün Moğol kökenli olabileceğini ifade etmiştir. Bunun yanında, bu bilginlere göre Altay bölgesi daha evvel uzun süre Kalmuk egemenliğinde kalmış olmasını da buna bir kanıt olabilir. Ögel, bu etkiyi Moğollar arasında yayılan dinler açısından ele alarak söz konusu etkide Budizm ve Lamaizm gibi dinlerin etkisine dikkat çekmektedir. Buna mukabil *Altay Yaratılış Destanı*'nın esasında İran düşüncesine bağlı olduğunu ancak o dönemde Moğollarla İranlılar arasındaki coğrafi uzaklığın İran kültür çevresiyle bir münasebeti zorlaştırmış olabileceğini düşünerek bu etkiyi iki durumla açıklamaktadır (Ögel, 2010: 419):

1. Köktürkler dönemindeki Köktürk-İran ilişkilerinden dolayı o dönemde İran dillerden Sogd dilini konuşan Suğdakililer yoluyla bu tesir gelmiş olabileceğinin çok muhtemel olduğu,

2. Asıl bu etki Mani dini yoluyla gelmiş olabilir. Zira Mani dininin esas prensiplerinde İran kültüründen pekçok unsurun bulunması yanında Önyasya dinlerinden birçok unsuru da bünyesine almıştır. Söz gelimi İranlıların Tanrıları yanında Hz. Adem'i ve onun öyküsünü de yine bu destanda bulmak mümkün. Bunun yanısıra bu ananelerin Ortaasya âdet ve inanışlarıyla karıştırılmış olması da mümkündür. Çünkü Maniheizm'in yayıcılığını ve propagandacılığını da yine Türkler yapmıştır. Bu sebeple Türklerin efsanelerinde bu motiflerin bulunması tabii karşılanmalıdır.

Ögel'e göre, Mani dini yoluyla gelen bu unsurlar Türk ve Sibiryta mitolojilerinin ana çizgilerine oturtularak yapı ve bünye bakımından da bir bütün oluşturmuştur.

Türk yaratılış efsaneleri tıpkı İran mitolojisindeki gibi iki düşünce prensibi (dualizm) özelliği gösterir. İran mitolojisindeki iyilik tanrısı Hürmüz ile kötülük tanrısı Ehrimen güçler dengesi bakımından birbirine eşittir ve kainatın yaratılışından beri sürekli birbiriyle harp hâlinde ve asla birbirlerini yenememişlerdir. Aksine Türk mitolojisinde Erlik, Tanrı Ülgen'in başlangıçta yardımcısı olan bir insan iken Şeytan olup Ehrimen'in yerine geçmiştir. Ancak Türk mitolojisinde Tanrı Ülgen güç bakımından Erlik'ten üsttedir ve hatta onu yok edebilir. Bu durum Türk mitolojisinde Tek tanrı fikrinin kuvvetli olduğunun da göstergesidir (Ögel, 2010: 419-429).

İkili düşünce sistemi (iyilik-kötülük, aydınlık-karanlık, Tanrı-Şeytan...) gibi karşıt durumlar *Altay Yaratılış* efsanesinin prensiplerini oluşturur. Bu bakımdan Türklerin yaratılış destanı ile İran mitolojisi arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Mesela, Türk *Yaratılış* destanında Tanrı Ülgen ile Şeytan Erlik başlangıçta dosttur. Hâlbuki Mani inancında da karanlık ile aydınlık başlangıçta birbirleriyle iyi geçinmektedir.

Türk destanlarında Erlik Şeytan'ın kendisidir. Ögel'e göre, Erlik İran mitolojisindeki Ehrimen'den başka bir şey olmayıp Türklere Sogdça konuşan Ortaasyalılar tarafından Maniheizm inancı yoluyla getirilmiştir. Türk destanlarında Erlik Gök Tanrısı Ülgen ile beraberdi ve ebediyete kadar beraber kalacaklardır. Erlik tıpkı Ehrimen gibi kötü işler yapmaya meyilli olup her zaman iyiliğin karşısındadır. Başına buyruk hareket ederek

kötülüğe hizmet eder. Öyleki 'haris' olduğu için Tanrı Ülgen'in halkını elde etmeye ya da ona karşı isyana kışkırtır (Ögel, 2010: 429).

Radloff tarafından derlenen Altay Yaratılış Destanı'nda Erlik bir insan gibi tasvir edilirken Tanrıya karşı işlediği 'haris' düşünceden dolayı günahkâr ilan edilerek adı Erlik ya da Şeytan olarak anılması istenmiştir. Yine bir gün Tanrı kuru bir ağacı dallandırıp yeşertmiş ve bu ağaçtan soyların türemesini istemiştir. Erlik Tanrının kendisi için yarattığı ulusuna göz koymuş ve onları elde etmek için Tanrıdan istemiştir. Ancak Tanrıdan red cevabını alınca bu ulusu kandırmak için yollar aramıştır. ve böylece hayvan ulusundan Yılan'a yanaşmıştır. Bir gün Tanrının yarattığı ağacın dallarındaki meyveleri yiyen hayvanları gözlerken ağacın bir dalına asla dokunmadıklarını görmüş ve onlara neden bu daldan yemediklerini sormuştur. Tanrı tarafından kendilerine 'beş daldan yemeyin!' emrinin verildiğini işitince Tanrının göklere çıktığı bir gün Tanrı tarafından ağacın dibine bekçi dikilen köpek ve yılan yaklaşarak yılanın uyuduğu bir anda ağzından içeri girip onu kandırarak yasak meyveden tatmasını sağlamıştır. Ayrıca Yılan, Eci ve Törüngai (Adem ve Havva)'e de bağırarak onların da meyveden tatmasını istemiştir. Ancak Törüngai karşı çıkmışsa da Yılan, Eci'nin eline tutuşturduğu meyveden tattırıp onu kandırmış, o da meyveyi Törüngai'e sürerek onun da yasağı delmesine neden olmuştur (Ögel, 2010: 451-456).

Altay Yaratılış Destanı'nda işlenen konu pek çok bakımdan diğer milletlerdeki Yaratılış mitleriyle benzerlikler göstermektedir. Söz gelimi, Sami dinlerdeki 'Hz. Adem ile Havva'nın yaratılışı ile Şeytan'ın (Erlik) cennetten kovulması ve yasak meyveyi yedirmek için şeytan'ın yılan suretinde cennete girmesi' gibi konular aşağı yukarı Altay Yaratılış Destanı'yla benzerlik göstermektedir. Aşağıdaki kısımda Altay Yaratılış Destanı'nda geçen 'yılan' figürünün Türk ve Dünya mitolojilerindeki sembolik karşılığı gösterilecek ve Ahmet Yesevi'nin bir Hikmet'inde geçen 'Karış' sözcüğü incelenecektir.

1.1. Dünya Mitolojilerinde Yılan İmgesi

Dünya mitleri karşılaştırıldığında farklı toplumlarda benzer biliçaltını yansıtan ortak mitlerin bulunması pek tabiidir. Milletlerin doğa karşısındaki deneyimleri onlarda çeşitli varlıklara dair geliştirdikleri kolektif düşüncelerin oluşmasını sağlamıştır. Yılan sembolü de bunlardan birisi olup mitolojilerden tutun kutsal kitaplara ve masallara kadar pek çok sözlü ve yazılı metinde yılan figürüne rastlanır. Dünya mitleri incelendiğinde kitabî dinlerden evvel yılanla dair gelişen fikirlerin genellikle onun ölümsüzlük, şekil değiştirme, koruyuculuk gibi işlevleriyle ön plana çıktığı görülür.

Görünüşü itibarıyla soğuk bir hayvan olan yılan eski çağlardan beri kendisine saygı duyulan ve korkulan bir hayvan olmuştur. Zira vücudunda barındırdığı zehir öldürücü olabileceği gibi bünyesinde barındırdığı panzehir sebebiyle tıpta yararlılığı bilinmektedir. Diğer taraftan, tek tanrılı inançlarda işlenen yılan teması ona karşı olumsuz düşüncelerin doğmasını da sağlamıştır. Bu sebeple yılan, içerisinde barındırdığı zıtlıklar dolayısıyla çeşitli toplumlarda ona karşı farklı düşüncelerin doğmasını sağlamıştır (Sivri ve Akbaba, 2018). Söz gelimi, Amerika Kızılderililerinin Şaman öğretilerinde yılanın kalbinin yanmadığına inanılarak onu öldürüp ilaç yapılmaktadır. Yine yılan tarafından ısırılan kişilerin ölümsüzlük kazanacağına dair çeşitli efsaneler de bu kavimlerde anlatılmaktadır. Türk boyları arasında

yılan Şaman'ın gökyüzü ve yeraltındaki yolculuğunda ona refaket eder. Bunun yanında dalları gökleri ve kökleri yerin derinliklerine ulaşan kozmik Hayat Ağacı'nın dibinde de yine yılan beklemektedir. Yılan bu yönüyle yer altı dünyasını temsil etmektedir. Yunan mitolojisinde saçları yılanlarla sarılı Medusa yer altında sonsuza kadar yaşayan Gorgo adındaki yaratıklardan biridir. İran mitolojisinde de yine yılan korku veren özelliğiyle yer alır. Bir efsanede kralın omuzlarında ısıklıklar çalan yılanlar çıkar (Seyidoğlu, 1998).

1.2. Türk Mitolojisinde Yılan İmgesi

Altaylıların inanç sisteminde yeraltı dünyasını temsil eden kötü ruhlardan (Kara Tös) birisi de Erlik'tir. Erlik, Körmös adı verilen yer altı ruhlarını temsil eder. İnsanlar ve hayvanlara hastalık ve felaketler getiren olaylar genellikle Erlik ile bağdaştırılır (Anohin, 2006: 3).

Altay şamanlarının inancına göre, Erlik'in bir rivayete göre yedi diğer rivayete göre dokuz oğlu vardır. İlk rivayete göre ilk oğlunun adı **Karaş**, diğer rivayete göre ise **Yılanlı Karaş** (*Yilanduu Karaş*)'tır. Erlik'in oğulları, kötü ruhların yeryüzündeki taşkınlıklarını önlemek için kapı sövelerinin iki yanında nöbet tutar, eşik önünde gezinir ya da ayılın önündeki alana giderler (Anohin, 2006: 6-9).

1.3. Türk Anlatılarında Yılan İmgesi

Türk anlatılarında 'yılan' ölümsüzlük, korku ve yeninden canlama' şeklinde karşımıza çıkmaktadır. İskendername ve Camsabname gibi eserlerde yılan figürü şu şekilde karşımıza çıkmaktadır (Seyidoğlu, 1998):

İskendername'de;

- “Cadı kadın mağarasını korumak için at kıllarını yılanla çevirir ve yaklaşanları korkutmak ister”,
- “Yılan kuyruğu ve başı kesildikten sonra kalan kısmı otlarla terbiye edilir. Hergün doğmadan; hiçbirşey yemeden, konuşmadan hazırlanmış olan yilandan üç parmak yalayıp kırlara doğru yürürler. O yılanın kuvvetiyle kokusundan mehr otunu bulurlar. Bu ot dertlerin devasıdır”

İskender-i Zülkarneyn yılanla ilgili bir rüya görür ve bunu Eflatun, Sokrat, Bokrat ve Restatalis'e yorumlatır:

- Hekim Eflatun “yılanın mal, zenginlik ve servete işaret ettiğini söyler”
- Sokrat “yılan mala ve düşmana işaret eder”
- Bokrat “yılan dünya sarayına sahip olmanın işaretidir. İskender de o yılanı kavrayıp eline aldığı şekilde bütün memleketi hakimiyeti altına alacaktır”
- Restatalis “tabiri şöyledür kim seyir âleminde yılan nefsi emmareye nisbetdür” diyerek yılanın insanı kötülüğe sürüklediğine vurgu yapılmıştır.

Camasbname'de;

Camasb düştüğü kuyuda Şahmeran'a denk gelir ve onu bir sır olarak saklaması istenir. Bir gün ülkenin hükümdarı hastalanmış ve şifasının Şahmeran'ın etiyle olabileceği söylenir. Ne yazık ki Camasb bu sırrı ifşa eder.

1.4. Tasavvufta Yılan İmgesi

Aksüt Çobanoğlu'na göre, 'yılan' sözcüğü İslam tasavvufu açısından '*nefsin kötü yönlerini gösterme eğiliminin bir parçası*' olarak değerlendirilebilir. Bu motif Mevlana'nın Mesnevi'sinde, '*nefs dışında dünya malı, cehennem, ölüm, kaza ve kader, şeytan, hırs, şehvet vb.*' gibi çeşitli olumsuz kavramlara teşbih edilmiştir (Aksüt Çobanoğlu 2017). Mesnevi'de yılan figürü bir metafor olarak 'nefs' ve 'sinsice kötülük yapan kimseler'i ifade etmek için kullanılmıştır (Nur, 2017):

Çünkü nefis sinsidir. Dilimizde de 'yılan' sinsice kötülük yapan kimselerdir (26, 1/154). Nitekim Hz. Mevlana şöyle demiştir: 'Putların kaynağı ve anası nefsinizdir. Diğer putlar yılan ise, nefis ejderhadır.' (2/46, 1/155). Kötülüğün yılanda gizlenmiş olması 'Yılanı anlatsaydım, korkudan canın çıkıverirdi'(1/156), mala düşkünlüğü 'Yılan, güzel mal gibi görünür ki gözünü de ovuştur da iyice bak' (1/157,1/158), şehvete meyilliliği (1/159,1/160), müminlerin bal arısı gibi, kafirliğin ise yılan hükmünde oluşu (1/161,1/162) ile halim, selim sevgilinin bile zıt oldu mu yılanlaştığını (1/163) ifade etmektedir.

2. Ahmet Yesevi ve Hikmetleri

İslamî dönem Türk şiirinin önemli isimlerinden biri olan Ahmet Yesevi Türk irfanına uygun bir İslam tasavvufunun temellerini atıp sistemleştirerek, yetiştirdiği yüzlerce müridi ile asırlarca Türk-İslam düşüncesine hizmette bulunmuştur. Bugün elimizde bizzat kendisi tarafından kaleme alınan *Divan-ı Hikmet* adlı eseri bulunmamakla birlikte müridleri tarafından çeşitli vesilelerle kopyalanmış pek çok yazmaya tesadüf edilmektedir. Bu kopyalardaki Hikmet'lerin sayısı farklılık göstermekle birlikte onun müridleri tarafından kaleme alınmış Hikmet'lere de bu yazmalarda tesadüf edilmektedir.

2.1. Ahmet Yesevi'nin Bir Hikmet'inde geçen 'Karış' Sözcüğü Üzerine Düşünceler

Ahmet Yesevi'nin Hikmet'leri incelendiğinde içerisinde Türk-İslam tasavvufunun temel söz varlığının yanı sıra eski Türk düşüncesini ilgilendiren bazı sözcüklere de rastlanmaktadır. Zira İslamî dönem eserleri incelenecek olursa (söz gelimi *Kutadgu Bilig* gibi) eski Türk inanışlarından ve dinlerinden pek çok unsurun bu eserlerde yer aldığı görülecektir. Bu sebeple Yesevi Hikmet'lerine göz attığımızda eski Türk düşüncesini ilgilendiren bir sözcüğe rastlamaktayız. Söz konusu sözcük Divan-ı Hikmet'te şu şekilde tanıklanmaktadır:

Ay mö'minler tâ'at kılıp tayanmañlar

Amânattar aziz canğa inanmañlar

Haram harış yığmış malğa kuvanmañlar

Mallarıñnı "karış" atlığ yılan kılur (14/XXIX-8/4, 59b/8) (Tulum, 2019: 128)

Karaş

Divan-ı Hikmet nüshalarında 'kariş' şekliyle tanıklanan bu sözcüğe çeşitli okuma ve anlamlandırma çalışmalarında farklı anlamlar verilmiştir:

Bice (2020: 284)'te sözcüğün anlamı anlaşılmadığından olduğu gibi bırakılmıştır: (Anlamı: "**Mallarını 'kariş' adlı yılan eyler**").

Tulum, çalışmasının sözlük kısmında sözcüğün Türk mitolojisindeki anlamına değinmiş (s. 323), metin kısmında ise 'haram helal demeden kazanılmış malın tıpkı (kişileri yutacak) Kariş adındaki yılanı döndürüleceği' şeklinde yorumlu bir anlam vermiştir: "*Ey müminler! (Sırtınızı) yaptığınız ibadetlere dayamayın. Aziz can (Allah'ın) (size) (bir) emanetidir; (hep sizde kalacak sanıp da) ona güvenmeyin. Helâl haram demeden kazanılmış malla kıvanmayın. (Allah) mallarınızı (sizi yutacak) 'kariş' adlı yılanı döndürür*" (Tulum, 2019: 129).

Eğilmez Rıdvanoğlu, sözcüğe metinde herhangi bir anlam vermeyerek 'haram yolla kazanılmış malların kariş adındaki yılan kılınacağı' şeklinde yorumsuz bir anlam verilmiştir: "*... Allah'ın yenilmesi, içilmesi, giyilmesi, kullanılmasını yasakladığı pis ve iğrenç mala (kişilerin değer verdiği maddiyata) inanmayın! (Günü ve gereği gelince bu yalancı ve geçici dünyada biriktirilen Allah'ın yasakladığı pis ve iğrenç yollardan kazanılmış) mallarını kariş adındaki yılan kılar*" (2018: 502).

Divan-ı Hikmet nüshalarında 'kariş' şekliyle tanıklanan bu sözcük Altaylıların Yaratılış Destanı'nda geçen 'Karaş' ile benzerlik göstermektedir. Destanda yeraltı dünyasını temsil eden Erlik'in oğullarından birinin adı **Karaş** ya da **Yılanlı Karaş**'tır. Destanda Tanrı Kuday (Ülgen) bir ağacın altına 'köpek' ve 'yılan'ı bekçi dikerek bir ağacın bir tarafındaki meyvenin yenmesini yasaklamıştır. Ancak Erlik Kişioğlu'nu (Törüngey) kandırmak istemiş ve uyku esnasında bekçi yapan yılanın ağzından girerek yasak meyveyi yemiş, sonra Kişioğlu'nun karısı Eje'ye yedirmiş o da kocası Törüngey'e yedirerek Tanrı Kuday'a karşı suç işlemişlerdir. Erlik'in kandırdığı Yılan ise Tanrı tarafından Körmös (şeytan) ilan edilerek lanetlenmiştir.

Altaylıların Yaratılış Destanı'nda 'Karaş' ile 'Yılan' birlikte anılarak *Yılanlı Karaş* biçiminde sunulmaktadır. Destanda kapı eşiğini bekleyen *Karaş* gibi *Yılan* da yasak ağacı beklemekte ve 'yabancı' hiçkimseyi içeri sokmamaktadır. Esasında, Türk inanç sisteminde "*Hakanın otağı, içine izinsiz ve yetkisiz girilemeyecek olan*" (Demirci, 2019: 153) yerlerden biri olduğu gibi, aile ocağını temsil eden otağ da aynı öneme sahiptir. Otağ aile mahremiyetinin yaşandığı bir mekân olduğu için "aynı şekilde otağın girişine koyulan eşik de önemli hatta tehlikeli bir kutsallığa sahiptir. Ev sahibinin izni olmadan içeriye girilmesi durumunda eşik (evin ruhu) tarafından cezalandırılabilir düşünlür. Bu nedenle evde (otağda) kimse yok ise girmemeye özen gösterilir, girilecekse bile önceden izin alınarak... (Türk Tarihim, 2023)" girilir.

Altay Yaratılış Destanı'ndaki 'Yılan' tıpkı 'Karaş' gibi Türk mesken düşüncesindeki *eşik* (evin ruhu)'nu temsil etmektedir. Ev sahibinin (Tanrı Kuday) izni olmadan yasak meyveye dokunmuş (eve girilmiş) ve onun tarafından cezalandırılmıştır. Ahmet Yesevi'nin Hikmet'inde bu sözcük 'yılan' sözcüğüyle birlikte kullanılarak Türk mitolojisinde yilandan hareketle gelişmiş olan arketip bir düşünceye atıfta bulunmaktadır. Esasında Türk mitolojisinde yılan figürü 'koruyucu, şifalı, sağlık ve bereket getiren, saadet ve talih'i

simgelemektedir ancak İnan'a göre (2006: 13), farklı dinlerin tesiriyle Türk kozmogonisi kendi özelliğini yitirmiş, bunda Hint-İran ve Yahudi efsaneleri müteessir olmuştur.

İslam sonrası Türk düşüncesinde tasavvuftan hareketle gelişen bir fikir daha var ki o da 'nefs, nefsi emmare, mala düşkünlük ve kötülük' düşüncesidir. Ahmet Yesevi'nin Hikmet'inde geçen *karas* sözcüğü yılanla atıfta bulunarak Mevlana'nın yukarıda ifade ettiğimiz şiirindeki '*Yılan, güzel mal gibi görünür*' anlamında tasavvufi bir anlam kazanmıştır.

Sonuç

Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte eski Türk dini ve inançlarının bir kısmı terk edilirken bazıları çeşitli şekiller altında İslam medeniyetiyle ortaklaşan düşünceler içerisine yerleştirilmiştir. Zira kolektif bilincin bir yansıması olarak bu düşünceler İslamlaşmış öğeler içerisinde kendine yer bulmuştur.

Yukarıda tanıklanan Hikmet'te Allah'ın (Kuday) yasakladığı sınırı (*eşik*'i geçmek/yasak meyveyi yemek) aşan şeyler/kişilerin (destanda 'Yılan'/Şeytan) lanetlendiği belirtilerek haram yolla kazanılmış mal biriktirmenin ve ona güvenenlerin sonunun da tıpkı Cennet'ten kovulan ve lanetlenen 'yılan' (Karas/Şeytan) gibi olacağı söylenmiştir. Bunun yanısıra haram yolla biriktirilen malın bir tür yılan (şeytan) olduğu, harislik ve tamahkârlık durumunda kişinin aklını ve gönlünü esir alarak onu zarara uğratabileceği vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksüt Çobanoğlu, Seda (2017). Mevlana'nın Mesnevi'sinde Yılan ve Ejderha Motifi. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 1-15.
- Anohin, Andrey Viktoroviç (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Z. Karadavut ve J. Meyermanova, çev.) Konya: Kömen Yayınları.
- Bice, Hayati (2020). *Dîvân-ı Hikmet* (Genişletilmiş 9. b.). Ankara: TDV Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Demirci, Hikmet (2019). Otağ Kavramının Analizi ve Sosyo-Kültürel Yapıya Etkisi. İ. Şahin, F. Solak, G. K. Ercilasun, M. B. Çelik, A. Taşbaş, ve E. Taşbaş (Ed.) içinde, *Altay Toplulukları - Mesken ve Mesken Kültürü* (s. 139-156). İstanbul: TDBBYayınları.
- Eğilmez Rıdvanoğlu, Ahmet (2018). *Divân-ı Hikmet* (2 b.). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- İnan, Abdülkadir (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK Yayınları.
- Nur, İsmail Hakkı (2017). Mesnevîde Hayvan Karakterleri (Metaforları). *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*, 2(1), 29-47.
- Ögel, Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Roux, Jean Paul (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. (M. Sağlam, çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Roux, Jean Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (A.Kazancıgil, çev.) İstanbul: İşaret Yayınları.

- Seyidoğlu, Bilge (1998). Kültürel Bir Sembol: Yılan. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı* (s. 86-92).
- Sivri, Medine ve Akbaba, Canan (2018). Dünya Mitlerinde Yılan. *folklor/edebiyat*, 24(96), 53-64.
- Tulum, Mehmet Mahur (2019). *Divân-ı Hikmet (Hikmetler Mecmuası)*. İstanbul : Ketebe Yayınları.
- Merriam Webster*. (2023, 03 20). Merriam-Webster Online: <https://web.archive.org/web/20071208230039/http://m-w.com/dictionary/cosmogony> adresinden alındı
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. (2023, 1 26). Türk Dil Kurumu: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- Türk Tarihim*. (2023, Nisan 14). Türk Tarihim Türk Tarihi Araştırmaları Web Sitesi: https://www.turktarihim.com/turklerde_aile_hayati.html adresinden alındı

AZERBAIJAN SINEMASINDA SOVYET PROPAGANDASI BAĞLAMINDA “SONUNCU GEÇİT” SİNEMA FİLMİ ÖRNEĞİ

Ali İMANOV¹

Özet

Yüz yılı aşkın bir süredir var olan sinema endüstrisi, üretmiş olduğu filmlerle kısa bir sürede büyük izleyici kitlelerine ulaşmış ve bu nedenle zaman zaman siyasi olayların merkezinde de yer alarak, totaliter rejimlerin propaganda aracı görevini yerine getirmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yönetimi de sinemanın propaganda gücünün farkına varmış ve bu gücü kendi planları doğrultusunda etkili bir araç olarak kullanmıştır. 28 Nisan 1920 yılında Altın Ordu'nun Bakü'yü işgal etmesiyle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin varlığı sona ermiş ve Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılmıştır. Tüm alanlarda yaşanmakta olan toplumsal ve siyasi olaylar sanatı da doğrudan etkilemiş ve 1920 yılından itibaren Azerbaycan sinema tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu çalışmada Azerbaycan sinemasında Sovyet propagandası konusu ele alınarak, 1971 senesinde, yönetmenliğini Kamil Rüstembeyov'un yapmış olduğu “Sonuncu Geçit” sinema filmi incelenerek konuya dair sorular araştırılmaktadır. Film, Azerbaycan tarihinde 1930'lu yıllarda toplu tarım, kolektivizasyon ile özel mülkiyetçiliğin çarpıştığı zorlu süreci anlatmaktadır. Filmde genel olarak yaşanan olaylar gerçek tarihi anlatırmış gibi gözükse de, günümüz şartlarında detaylı bir şekilde incelendiğinde farklı gerçekler ortaya çıkmaktadır. Çalışmada bu filminden yola çıkarak, Azerbaycan sinemasında izleyici üzerinde ne tür bir propaganda yürütüldüğü sorusuna cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sinema endüstrisi, Propaganda, Sovyetler Birliği, Azerbaycan sineması, Sonuncu Geçit.

THE EXAMPLE OF “THE LAST PASS” CINEMA FILM IN THE CONTEXT OF SOVIET PROPAGANDA IN AZERBAIJAN CINEMA

Abstract

The cinema industry, which has existed for more than a century, has reached large audiences in a short time with the films it has produced, and for this reason, it has been at the center of political events from time to time, and has fulfilled the task of propaganda of totalitarian regimes. The administration of the Union of Soviet Socialist Republics also realized the propaganda power of the cinema and used this power as an effective tool in line with their own plans. With the occupation of Baku by the Golden Army on April 28, 1920, the existence of the Azerbaijan Democratic Republic ended and Azerbaijan joined the Union of Soviet Socialist Republics. Social and political events taking place in all fields have also directly affected art, and a new era has begun in the history of Azerbaijani cinema since 1920. In this study, the subject of Soviet propaganda in Azerbaijani cinema is discussed, and the questions about the subject are investigated by examining the movie "The Last Pass" directed by Kamil Rüstembeyov in 1971. The film tells about the difficult process in the history of Azerbaijan

¹ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ali.imanov@ogr.iu.edu.tr / ORCID ID: 0000-0001-7270-5665

in the 1930s, when collective agriculture, collectivization and private property collided. Although the events in the film in general seem to tell the real history, different facts emerge when examined in detail in today's conditions. Based on this film, the study seeks an answer to the question of what kind of propaganda is carried out on the audience in Azerbaijani cinema.

Keywords: Cinema industry, Propaganda, Soviet Union, Azerbaijani cinema, The Last Pass

GİRİŞ

Genel anlamda, araştırmacılar Azerbaycan Sinemasının tarihini üç temel aşamada incelemektedirler. Her ne kadar, 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm alanlarında olduğu gibi sinema sanatında da yeni bir dönem başladığı düşünülse de, genel anlamda Azerbaycan'da ilk filmlerin çekildiği dönemden başlayarak 1898-1920 yıllarını birinci aşama, 1920'den başlayarak 1990 yılına kadar devam eden Sovyet dönemi Azerbaycan sinemasını ikinci aşama, Bağımsız Azerbaycan Sineması Dönemini üçüncü aşama olarak değerlendirme eğilimi ağır basmaktadır.

Azerbaycan sinemasının birinci aşamasının 2 Ağustos 1898'de, fotoğrafçı A. Mishon tarafından yapılan "Bibiheybətdə Neft Fontanı Yangını" (Bibiheybet'te Petrol Yangını) isimli kısa metraj belgesel filmi ile başladığı pek çok kaynakta yer almaktadır. Film, Bakü'nün Bibiheybet kasabasında petrol madenlerinden birinde çıkan petrol yangınına konu etmekte (Kazımzadə 2018: 13-14) ve "şu an Paris Sinema Müzesi'nde bulunmaktadır (Dadaşov 2017: 22).

İsmayılov, 28 Nisan 1920 yılında Altın Ordu'nun Bakü'yü işgal etmesiyle 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin varlığı sona ermiş ve Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılmış olduğunu ifade ederek, tüm alanlarda yaşanmakta olan toplumsal ve siyasi olayların sanatı da doğrudan etkilemiş olduğunu ve 1920 yılından itibaren Azerbaycan sinema tarihinin ikinci döneminin başladığını vurgular (İsmayılov 2001: 32).

Kazımzadə'ye göre, 18 birlikten oluşan yeni yönetim sisteminde ilk günlerinden başlayarak siyasi, kültürel, eğitimsel, bilimsel, haber nitelikli film üretimine önemli bir yer verilmekteydi. "11. Altın Ordu'nun Bakü'ye Gelişi", "Bakü'de Doğu Halklarının 1. Kurultayı", "26 Bakü Komiseri'nin Defni" gibi haber niteliği taşıyan belgesel filmler, Azerbaycan sinemasının Sovyet döneminde yapılan ilk çalışmalarını oluşturmaktaydı (Kazımzadə 2004: 17).

Dadaşov, ilk belgesel yapıtların ardından ülkenin siyasi ve kültürel hayatı, halkın yaşamı, petrol madenleri ve çeşitli kurumların verimli çalışmaları konusuna odaklanan "Askeri Denizcilerin Hayatı" (1923), "Sovyet Azerbaycanı'nın 3. Yıl Dönümü" (1923), "Hazar Gemiciliği" (1924), "Azerbaycan'a Seyahat" (1924), "Hayat İçin Savaş", (1926), "Onuncu Yıl" (1927), "Bizim Temel Yolumuz" (1928) gibi halkı bilgilendirme amaçlı çeşitli belgesel filmler ürettiğini belirtmekte (Dadaşov, 2009:132), Kazımzadə ise, yapılan çalışmaların dönemin sosyalizm propagandası ve Sovyetler Birliği değerlerini yaymak yönünde etkili bir araç haline geldiğini ifade etmektedir (Kazımzadə 2015: 200).

Rehimli, sosyal-siyasi olaylarla zengin 1920-1930 yılları Azerbaycan'ın siyasi ve edebi tarihinde yeni bir aşamayı oluşturduğundan, yaşanan ciddi değişimler toplumun hemen her alanında hızlı ve köklü değişikliklere yol açarak kültür ve sanat hayatını da önemli bir şekilde etkilediğinden söz etmektedir. Bu süreç, geniş kitlelere yayılarak ilerleme gösteren sinemanın yeni bir sanat dalı olarak kabul edilmesi bakımından gelişim başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Rehimli 2004: 176).

Bu çalışmada Sovyet döneminde çekilmiş Azerbaycan filmi olan "Sonuncu Geçit" filmi incelenmiştir. Gerçek olaylardan esinlenerek yapılmış olan filmde yer alan sahnelerin ve yaşanan olayların gerçeği yansıtıp yansıtmaması, Sovyet propagandasının etkisi altında kalarak ne tür değişimlere maruz kaldığı ve genel olarak filmlerdeki Sovyet propagandasının izleyici üzerindeki etkileri konusu tartışılarak ele alınmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi ve Amacı

Bu çalışma, Azerbaycan sinema filmi olan "Sonuncu Geçit" filminde "Sovyet Propagandası" izlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın genel amacı Sovyetler döneminde yapılmış olan sinema filmleri aracılığıyla izleyici üzerinde ne türlü bir propaganda siyaseti yürütüldüğü sorusuna cevap aramaktır. Bu amaçla, literatür taraması ile yazılı kaynaklar derlenmiş olup, incelemeye alınan film ise, betimsel çalışma yöntemi ile anlatılmakta, nitel yaklaşımlardan yola çıkarak içerik analizi ve anlam çözümlenmeleri yöntemleri yeğlenmektedir. Çalışma, "Azerbaycan Sinemasında Sovyet Propagandası Bağlamında "Sonuncu Geçit" Sinema Filmi Örneği" konusu üzerinden, Sovyetler dönemi kapsamında incelenmesi ile sınırlanmıştır.

Çalışma, hem konusu bakımından, hem ele alınan filmin gerçek olaylardan esinlenmiş olmasına rağmen Sovyet propagandasına uyum sağlaması için değiştirilen sahneleri çerçevesinde, hem de izleyici üzerindeki etkisinin detaylı bir şekilde incelenmesi açısından önem taşımaktadır. Çalışmada ele alınan konu ile ilgili literatür taraması yapılmış ve genel olarak Azerbaycan sineması ile ilgili bilimsel makaleler bulunsa da (Aliyev 2007; Khalilov 2014) Azerbaycan Sinemasında Sovyet Propagandası konusuyula ilgili akademik çalışmaların sınırlı olduğu görülmüştür.

Araştırmada ele alınan "Sonuncu Geçit" filmi, Türkçe kaynaklarda bulunan daha önceki çalışmalarda "Sonuncu Aşırım" veya "Ahırncı Aşırım" ismi ile yer almaktadır. Bu çalışmada Türkçe anlaşılabilirlik açısından doğru kullanım şekli olarak "Sonuncu Geçit" şeklinde isimlendirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca filmin ismi filmde herhangi bir sahnede yer alan bir mekan veya bir olayla ilişkili olmaksızın, görsel olarak filmin genelinde yer alan ve estetik görünümünü oluşturan coğrafi alana yönelik konulmuş isimdir.

Dünya Sinemasında Propaganda Kavramı

Uzmanlar, sinemanın, propaganda amacıyla ilk kez kullanımı, 1898 yılında Amerika ve İspanya arasındaki savaşta, Küba'ya giden Amerikalı askerlerin çekmiş oldukları birer dakikalık filmlerle başlamış olduğunu kabul etmektedirler (Chanan 2004:35). O dönemin amacı ise, gerçekleşen Amerikan müdahalesini halkın gözünde meşrulaştırmak için, Kübalıları, geri kalmışlıklarının İspanya'dan kaynaklandığına inandırmaktır.

Benzer şekilde, 1899 yılında Birleşik Krallık ve Güney Afrika arasındaki Anglo-Boer War olarak adlandırılan savaşta da sinema, halkın desteğini almak için propaganda aracı olarak kullanılmış ve çekilen filmde Britanya ordusunun kahramanlığı vurgulanmıştır (Cull ve ark. 2003:12).

Akyl, 1898 ve 1899 yıllarında siyasi amaçlara hizmet eden propaganda filmlerinde savaşın karanlık yüzüne dair görüntülere yer verilmediğini, kahramanlık vurgusu yapıldığını dile getirmektedir (Akyl 2017:130,131).

Sinema filmleri, hedef kitlenin gereksinimlerini, duygu, düşünce ve tutkularını etkilemek ve biçimlendirmek açısından kitle iletişim araçlarının arasında ayrıcalıklı bir konumda durmaktadır. Egemen güç adına propaganda yapanlar, sinemanın bu özelliğini çok iyi kavramış ve farklı dönemlerde farklı iktidarlar sinemayı propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Bektaş, özellikle 1930'lardan sonra, Avrupa'da ortaya çıkan totaliter rejimlerin, filmciliği bir siyasal propaganda aracı haline getirmelerinden dolayı, sinemanın kamuoyu oluşturma aracı olarak rolü ve öneminin arttığına dikkati çekmektedir. Ona göre, duygulara hitap eden sinema filmleri, yüksek etkileme gücüyle kişilerin tutum ve düşüncelerini değiştirirken değerlerin kökleşmesine de yardım etmektedir (Bektaş 2002:103).

Gönülşen, propaganda sinemasının; çeşitli kaynaklarda militan sinema, devrimci sinema, karşı devrimci sinema hatta belgesel sinema gibi alt başlıklara ayrılmakta olduğunu vurgular (Gönülşen 2017: 5) ve toplumların yaşadıkları sosyal değişimlerin, özellikle de yıkımlar ve varoluş mücadelelerinin sinemayı doğrudan etkilediğini dile getirir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası Üçüncü Dünya ülkelerinin emperyalizme karşı mücadelelerine dayanan "Üçüncü Sinema" kavramının 1960'lardan bu yana dünya sinemasında önemli bir tür olarak kabul edildiği görülmektedir (Güldoğan 2010:85).

Bak, sinemanın gücünü hem faşistler hem de devrimcilerin etkin bir şekilde kullandığını vurgulamaktadır (Bak 2018: 5). Bak, sinema sanatı apolitik kaldığı zamanlarda bile, düzene ayak uydurduğu için egemen gücün politikasını destekler nitelikte olduğunu vurgularken, örneğin, Mussolini İtalya'sında bu apolitik duruşun ardına saklanan ve halkın dikkatini baskıcı rejimden uzaklaştırmak için rejim baskısı ile gizli propaganda yapan sinema endüstrisi rejimin çöküşü ile birlikte çöktüğünü ve "İtalyan Yeni Gerçekçi" akımının oluşmasına zemin hazırladığını da hatırlatmaktadır. Ona göre, yönetenlerin kurduğu baskının zaman zaman zayıflaması ya da tümüyle gücünü kaybetmesi durumunda yeni ayırım noktalarının oluşmasına neden olmuştur. Malzemesi insan olan sinema, toplumun etkilendiği her olay ve ideolojiden doğrudan ya da dolaylı yoldan etkilenmiştir.

Azerbaycan Sinemasında Sovyet Propagandası

Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgal edilişinden özgürlük kazandığı zaman dilimine kadar, 70 yıl boyunca sinema egemen devletin propaganda araçlarından birisi haline geldiği pek çok örnekle görülmektedir. Bu işgal dönemi her ne kadar kısmen Azerbaycan sinemasının modernleşmesine ve gelişimine katkı sağlasa da, sinema temel olarak Azerbaycan'ın kendini ifade biçiminden uzak, yalnızca ideolojik bir propaganda unsuru olarak işlev yüklenmiş görünmektedir. Farklı dönemlerde propagandanın hedefleri farklı

olsa da, Sovyet ideolojisi, proletarizm, burjuva sınıfına karşı mücadele, kolektif emek, ateizm, İkinci Dünya Savaşı kahramanlarının övülmesi gibi konuların propaganda için temel konular olduğu filmler üretilmiştir. Örneğin, Azerbaycan sinemasının Sovyet propagandası içeren filmlerine bakıldığında, pek çoğunda propagandanın nasıl ve kimler tarafından yapıldığı ile bu filmlerin izleyiciler üzerindeki etkileri açıkça görülebilmektedir.

Bu filmlerden biri olan “Feteli Han” filmi, 18. yüzyıl Azerbaycan Hanı olan Feteli Han’ın hayatına adanmıştır. Filmde Feteli Hanın büyük Azerbaycan hayali için mücadelesi anlatılmak istenmiş, fakat 18 Ağustos 1944 tarihinde yapılan Stüdyo toplantısında filmin senaryosu kabul edilmemiş ve düzeltmeler yapılması gerektiği söylenmiştir. Filmin çekimlerine 1945 senesinde başlansa da Sovyet hükümeti kararı ile 1946 yılında durdurulmuştur. Buna rağmen yönetmenin azimli mücadelesi sonucunda filmin çekimleri 1947 senesinde devam etmiş ve film aynı sene içinde tamamlanmıştır (Tağızadə 1986: 245). 30 Aralık 1947’de Azerbaycan’da gösterime giren film ideolojik propaganda unsurları barındırmaktadır. Filmde Azerbaycan’ın Rusya ile birleşmesi sonucunda ülkenin, İran ve Türkiye’nin tacizinden kurtulmuş olduğu ideolojisinin ön plana taşındığını görülmektedir. Sadıxov, bunun SSCB rehberliğinin tekidi ve talebi sonucunda yapılmış olduğunu belirtmektedir (Sadıxov 1988: 131).

Yönetmenliğini Tofiq Tağızade’nin yapmış olduğu, senaryosunu İmran Gasımov ve Hasan Seyidbeyli’nin yazmış olduğu “Uzak Sahillerde” filminin de, Azerbaycan sinemasında en önemli filmlerden biri olduğu bilinmektedir. Efendiyev, 1958 yılında yapılan ve Azerbaycan sinemasının klasiklerinden birisine dönüşmüş olan film, o dönem sineması için en önemli yapıtlardan biri olarak kabul edildiğinden söz etmektedir. Film SSCB kahramanı, Azerbaycanlı istihbarat ajanı Mehdi Hüseyinzade’nin hayatından birkaç kesit yansıtmaktadır. “Mihaylo” takma ismiyle ünlü olmuş Mehdi Hüseyinzade, İtalya’da faşistlere karşı partizan savaşı yürütmüştür. Efendiyev, filmin, Sovyet ordusu ve Sovyet istihbarat teşkilatının ne kadar başarılı olduğuna yönelik propaganda unsurları içerdiğini ve 1959 yılında Kiev’de gerçekleştirilen film festivalinde en iyi film ödülünü kazanarak, bestecisi Gara Garayev en iyi film müziği ödülüne layık görüldüğünü belirtmektedir (Efendiyev 2011).

1950’lerin sonunda yapımına başlanmış olan “Onu Affetmek Olur mu?” filmi, Azerbaycan sinema tarihinde ilk polisiye filmi olarak bilinmektedir. 1959 yılında tamamlanan filmin yönetmenliğini Rza Tehmasib, senaristliğini ise kardeşi Mehemedhüseyn Tehmasib üstlenmiştir. Filmin konusu işlenen bir cinayet üzerine polis memuru Gaya Memmedov’un yaptığı araştırmaların sonucunda cinayeti işleyen yakalamasını içermektedir. Meherremov, filmde bir polis memurunun başarısının, tüm Sovyet asayiş çalışanlarının başarısı olarak lanse edildiğini vurgulamakta, Sovyet polisinin başarılı olması kavramının ve Sovyet ülkesinde herkesin güvende olduğu düşüncesinin öne çıkarılarak yine egemen gücün propagandasının yapıldığını ifade etmektedir (Meherremov 1984: 90).

Yönetmenliğini Kamil Rüstembeyov’un yapmış olduğu bir dram filmi olan “Sonuncu Geçit” filmi, 1971 senesinde yapılmış olup, Azerbaycan tarihinde 1930’lu yıllarda toplu tarım, kolektivizasyon ile özel mülkiyetçiliğin çarpıştığı zorlu süreci anlatmaktadır. Filmde yönetmen, Sovyet yönetiminin ilk on yılında kolektif çiftliğin inşası sırasında ortaya çıkan sorunlara, sınıf mücadelesine, yenilenen ekonomik, sosyo-politik ilişkiler sırasında ortaya

çıkan çelişkilere dikkat çekmektedir. Senaryosunu Ferman Kerimzade'nin yapmış olduğu filmin başrollerinde Hasan Memmedov, Adil İsgenderov, Malik Dadaşov, Hamlet Hanzade, Hasanağa Turabov, Şemsi Bedelbeyli, Tamilla Rüstemova, Şahmar Elekberov, Abdul Mahmudov ve Sadig Hüseyinov gibi ünlü oyuncular yer almaktadır. Sanat yaşamı boyunca birçok belgesel ve sinema filmine imza atmış Kamil Rüstembeyov, "Sonuncu Geçit" filminin yanı sıra, "Dağlarda Savaş", "Derviş Paris'i Patlatıyor", "Bekle Beni" filmlerine de yönetmenlik yapmıştır (<https://bit.ly/3Ktx7GH>, E.T: 10 Mart 2023).

Sonuncu Geçit (Axırınçı Aşırım) Film İncelemesi

Rüstembeyov'un "Sonuncu Geçit" filmi Ferman Kerimzade'nin Azerbaycan edebiyatında önemli romanlarından biri olarak kabul edilen "Karlı Aşırım" romanından uyarlanan bir sinema filmidir. Morkoç, eserde Sovyetler Birliği'nin kuruluş sürecinde Azerbaycan Türklerinin rejimin baskısı altında yaşamış oldukları sorunlar ile sınıflararası çatışmaların en yoğun görüldüğü 1930'lu yıllardaki köy hayatı detaylı bir şekilde anlatıldığını vurgulamaktadır. Eserde, birbirine zıt özellikler taşıyan karakterler (Kerbelayı İsmayıl, Abbasgulu Bey Şadlinski, Gemlo, Şabanzade, Talıbov, Helil, Şihelioğlu), farklı fikirlere sahip olmakla beraber iki ayrı kutupta gösterilmekte, iki zıt cephenin birbiriyle kıyasıya mücadelesi yer almaktadır (Morkoç 2020: 2864).

Çalışmanın yöntemi olarak seçilen 12K yaklaşımı, 1997 yılına kadar Stoller & Grabe tarafından İçerik-Tabanlı Öğretime ilişkin "6T's Approach" olarak adlandırılan Altı-T Yaklaşımından ilham almış olup, sonrasında yapısal, içeriksel ve işlevsel bir metin çözümleme tekniği olarak geliştirilmiştir. Ele alınan her bir K (Kategori), incelenen örnek metnin kalitesini kontrol eden farklı bir perspektif anlamına gelmekte ve metnin tutarlılığını, uyumunu ele almaktadır. Bu tür bir çözümlemede asıl amaç, araştırılan gerekli birimin içeriğini, işlevini ve konumunu ortaya koyan veya çözen bir formüle ulaşmaktır. Günümüzde, birçok film çözümleme araştırmasında kullanılan 12K (12T) yaklaşımı, anlamın ve görüntünün, kültürün ve kodların çeşitli amaçlarla nasıl farklı şekillerde betimlendiğini sorgulamakta önemli bir araç işlevi yüklenmektedir. Bulgular ve yorum kısmında, 12K yaklaşımına göre ele alınması planlanan kategoriler değerlendirilmektedir. Özetle bunlar Kavram, Konu, Kurmaca, Katıştırma, Konuşlandırma, Karşıya Geçişler & Kabuller, Karşılama, Kavrama ve Karar Verme, Katılım, Kriz Çözümleri, Kurallar ve Teknolojik Olanaklar, Kayganlık kategorileri ele alınarak bununla ilgili çıkarımlar serimlenecektir.

Bulgular

Filmin çekildiği dönem, Sovyetlerin her alanda propagandayı ön plana taşıdıkları bir dönemdir. Bu nedenle, filmin oldukça önemli bir zamanlama ve ince bir mantık ile oluşturulduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Kavram (Theme)

Filmin içeriğine "Kavram" başlığı altında bakıldığında, anlatının temel olarak bir kimlik sorunu, sınıf çatışması kavramlarına odaklandığı görülmektedir. Ancak, bu açıdan bakıldığında, örneğin, filmin ele aldığı dönem açısından, tüm verilerin ideolojik bir bakış açısı ile aktarıldığını görebilmek mümkündür. Çünkü, temel olarak Sovyetlerin propaganda konusu olarak ortaya koymuş olduğu bir kolektif iş yapma biçimi olarak özetlenebilecek

düşünce etrafında bir çatışma yaratılmaktadır. Kavramsal olarak üzerinde durulan şey, ele alınan temel kavramı görebileceğimiz bir bakış açısının ortaya konmasını gerekli kılar. Bu bağlamda, üzerinde durulan temel kavramın tam olarak ne olduğunu, çatı ya da şemsiye olarak tüm değerleri içinde barındıran bir kavramın ortaya çıkarılması gerektiğini vurgulamak gerekir. Kavramsal düzlemde ele alınan bu çatışmanın temelinde, ben / öteki, doğru ya da yanlış gibi temel ikilemlerin yer almakta olduğu görülmektedir. Dolayısı ile, izleyicilerin doğru ya da haklı olan tarafta yer alabileceği, bu temsilleri yerine getiren kahramanlarla özdeşleşebileceği bir anlatı çerçevesinin ortaya konduğu görülmektedir.

Film, 1930 senesinde Karabağlar köyünde kurulan bir toplantıyla başlamaktadır. Sovyet hükümetinin bir temsilcisi olan Şabanzade, nüfusun fonlarının (toprak, ekipman, hayvan, tohum) kamu kullanımında olmasını, böylece herkesin kolektif çiftliğe katılmasını öne sürmektedir. Bu bakış açısı, toplumun tam da Sovyet hükümetinin istediği şekilde yeniden yapılanmasını sağlayacak bir şekilde topluma sunulduğu bir anlatı üretmek için kullanılmaktadır. Elbette, toprak sahipleri arasında bu öneriden memnun olmayanlar da bulunmaktadır. Filmlerin genellikle sunduğu iyi/kötü, başarılı/başarısız ya da biz/öteki kavramlarının bu filmde de bu fikre destek verenler ile karşı çıkanlar olarak bir ayrışma yarattığı görülmektedir. Bu kolektif bakış açısına karşı çıkanlardan biri de köyün asil ve saygın insanlarından olan Kerbelayı İsmayıl'dır. Kerbelayı İsmayıl, kolektif çiftlik kurma teklifini küçümser. Özellikle, bir zamanlar değirmeninde çalışan ve şimdi parti üyesi olan İman'la, eski hizmetçisi çoban Salih'in başkan olarak atanacaklarını öğrendiği için ve bu kolektif işbölümü düşüncesine karşı çıkararak işlerini eskisi gibi yöneteceğini ve daha önce yanında çalışan kişilerle eşit olamayacağını söyler.

Konu (Topic)

Film anlatısına dönem olarak bakıldığında, yeni düzen kuruluşu, özgürlük çırpınışları, toplumsal çalkantılar, hak ve demokrasi arayışları ile sınıfsal ayırımların ön plana çıktığı bir dönemden söz edilebilir. Bu noktada haklı / haksız kavramından çok filmin asıl "Konu"su olarak sınıf çatışması ve fikir çatışması ön plana çıkmaktadır. Sınıf çatışması, neyin nasıl uygulanacağı konusunda yeni bir yaklaşım geliştirmeye çalışan ve kamusal alana dönük yeni düzenin yapılandırılmasını amaçlayan bir fikrin sonucu olarak sunulmaktadır. Filmin ele aldığı bu "Konu" çerçevesinde, toplumun ve bireylerin gitgide kutuplaştığı, yalnızca film içindeki karakterlerin değil, izleyicilerin de taraf olabileceği şekilde haklı / haksız ayırımına gidildiği görülmektedir.

Text (Kurmaca)

Kavram ve Konu'dan sonra ele alınan değerlendirme ölçütü "Kurmaca"dır. Kurmaca söz konusu olduğunda, sözel, görsel ya da yazınsal her bir metin, bir kurmaca içermektedir. İncelenen metindeki kurmacanın gerçek mi, düşsel mi yoksa uyarılma mı olduğu, metnin kimin bakış açısından kurgulanmış olduğu gibi açılar önem kazanmaktadır. "Sonuncu Geçit" filminde, bir yandan eserin temelinde bir edebi metin bulunduğu, diğer yanda ise metnin sinema filmine uyarlanması çerçevesinde aslına sadık kalındığı dikkati çekmektedir.

Filmin kurmaca kısmında, anlatının temel karakterlerinden biri olan Kerbelayı İsmayıl ile yeni kurulan hükümet yanlıları arasında süren bu çekişmeler daha sonra silahlı çatışmalara

dönüşür, bu çatışmalarda çok sayıda insan hayatını kaybeder ve hükümetten gelen yeni kararlar Kerbelayı İsmayıl ile anlaşmak için görüşmelere başlanılır ve bu süreç Kerbelayı İsmayıl'ın eski dostu, yeni kurulan hükümette memur olan Abbasgulu Bey'e havale edilir. Fakat Abbasgulu Bey de onu yola getiremez ve dönüş yolunda Kerbelayı'nın izni olmaksızın onun yakın adamı olan Gemlo tarafından öldürülür. Bu olayın ardından Abbasgulu beyi çok seven köy halkı onu Kerbelayı'nın öldürttüğünü düşünerek Kerbelayı'dan yüz çevirir ve filmin sonunda kendi adamları da onu terk eder, yapayalnız kalır ve böylece girmiş olduğu bu savaşı kaybeder.

Katıştırma (Thread)

Katıştırma söz konusu olduğunda, bir konuyu ele alırken, hangi başka kavramların ve konuların ikincil ya da daha alt başlıklar halinde metine yerleştirilebileceği görülebilir. Örneğin, anlatının içine yerleştiren sosyal, siyasal ya da ekonomik düzleme ilişkin göndermeler, metin içi ve metin dışı referanslar, metinlerarası geçişmeler gibi noktalar önem kazanır. Bu anlatının içine genellikle yerleştirilen iletilerin, propaganda amaçlı kullanılan çıkarımlar, taraflı bir bakış açısı ya da kitlelere kabul ettirilmesi öngörülen, planlanan düşünce ve davranış kalıplarıdır.

Filmden örnek verilecek olduğunda, anlatıda öncelikle herkesin iyiliği için sosyolojik ve ideolojik bir yeniden yapılanma gündeme getirilmekte daha sonra taraflar olarak daha önce yakın dost olan iki ana karakterden biri Kerbelayı İsmayıl kötü, Abbasgulu bey ise iyi karakter olarak sunulmaktadır. Abbasgulu Bey Sovyet hükümetini, Kerbelayı ise hükümete karşı çıkan tarafı temsil etmekte, aralarındaki düşünce farklılığı da savaşın nedeni olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla, filmde izleyicinin karşılaştığı anlatı dizilimine katıştırılan, karakterler, eylemler, diyaloglar, semboller her şey bu katıştırma zemini içinde dışarıdan bakıldığında neredeyse farkedilmez bir bütünlük ve uyum oluşturmaktadır. Sanki her şeyin yalnızca izleyicinin görebileceği bir şekilde oluverdiği bu anlatı dizisinde, aslında izleyicinin görüp inanması, filmde çıkarıp yaşamına uyarlaması gereken tüm propaganda unsurları sunulmaktadır.

Konuşlandırma (Task)

Bir metnin oluşmasından sonra, belli bir bakış açısı ile hedef kitleye, bireylere ya da gruplara yönlendirilebilmesi her bir hedef kitleye uygun iletiler barındırması gereklidir. Bu da metnin hedef kitleye özgü bir biçimde konuşlandırılması anlamına gelmektedir. Filmin konusunun ve karakterlerinin konuşlandırılması açısından bakıldığında, Kerbelayı İsmayıl ve Gemlo gibi karakterler o zamanın izlenimiyle, sadece Sovyet düşmanları olarak değil, aynı zamanda kendi mal varlıklarını hükümete devretmeyen ve dolayısıyla halkın fakir yaşam sürmesine zemin yaratan kötü adamlar olarak konuşlandırılmışlardır. Onlara karşı çıkanlar ise, Sovyet hükümetinin kendilerine iyilik yaptığını düşünen yoksul insanlardır.

Metnin içinde tek tek her bir eylemin ayrı bir konuşlandırmadan söz edilebilir. Örneğin, Kerbelayı İsmayıl beyin karşısında yeni kurulan hükümette memur olan eski dostu Abbasgulu Beyin konuşlandırılması bir tesadüf değildir. Abbasgulu'nun karşısına çıkıp canına kast eden Gemlo'nun Kerbelayı'nın yanındaki çalışanlardan biri olarak konuşlandırılması da tesadüf değildir.

Bunların dışında, anlatıdaki her bir eylemin, her bir diyalogun sembolik düzlemde yerine getirmesi gereken bir konuşlandırma, daha üst düzey bir görev bulunmaktadır. Bu da, izleyicilerin inanmaları gereken şeye inanmalarının sağlanabilmesidir. Anlatı içindeki olayların ve öykü akışının sunduğu düşünce düzleminde egemen güç yeterince inandırıcı bir biçimde propagandasını yapmakta ve kitlesel bir algıyı oluşturmayı sağlayabilmektedir.

Karşıya Geçişler & Kabuller – Eğilimler (Transfers & Trends)

Metnin tek başına var olması, neredeyse olanaksızdır. Bu yüzden metnin hedef kitleye ulaşması ile onlardaki değişimler, kabuller ya da eğilimler, algı, tutum ve davranış değişimleri de gözlemlenmelidir. Film bugünün şartları altında değerlendirildiğinde, ister sansürden kurtulmayı başaran bilinçaltı, mental kavramlarla dolu diyaloglar aracılığıyla, isterse de Sovyet yönetiminin daha sonralar da Azerbaycan halkına karşı tutumunu göz önünde bulundurulduğunda, filmdeki iyi ve kötü karakterlerin izleyici tarafından da kabullenilmesi önem taşımaktadır. Hedef kitlenin bu karakterlerdeki değişimleri görebilmesi, eğilimlerini, algı, tutum ve davranışlarını film anlatısı çerçevesinde yapılandırabilmesi gerekmektedir. Filmdeki kötü karakterler aslında halkın ve vatanın özgürlüğünü düşünen, hiçbir güç önünde boyun eğmek istemeyen, asil soylular olarak gözler önünde canlandırılmaktadır. Dolayısı ile, ister edebi metinler isterse sinema filmleri olsun kurmaca metinlerin sundukları dünyanın okuyucuların ya da izleyicilerin dünyasına geçebilmesi, kabul görmesi ve bunun etkilerinin yeniden metne, davranışlara, eylemlere aktarılabilmesi sayesinde, metin ile toplum arasında sonsuz bir tekrarlar dizgesi oluşturmaktadır. Bu da, tam olarak propagandanın gerçekleştirilmek istediği şeydir.

Karşılımlar (Transition)

Metnin hedef kitlesi, metnin üretilmiş olduğu zaman dilimi içinde farklı daha sonraki zaman dilimlerinde çok daha farklı bir biçimde metne ilişkin karşılımlar geliştirebilir. Örneğin bir edebi metnin farklı zaman dilimlerinde nasıl algılandığı, ya da aynı metnin edebiyat dışında örneğin sinema filmi gibi farklı biçimlere bürünmesi durumunda izleyicilerdeki etkileri değerlendirilebilir. Karşılımlar bir yandan herhangi bir eserin toplumsal boyuttaki yayılımı ve benimsenişi olarak algılanabilirken bir başka açıdan, bu esere yönelik tepkiler ve eleştirilerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Filmin, zamanın toplumsal yapısına ve olası geribildirimlerine ilişkin bu tür karşılımları da göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Örneğin, filmde birçok sahnede «KÖTÜ» karakterlerin sadece Azerbaycan izleyicisinin anlayabileceği, halk dilinde söylenen fikirlerinin de o zamanın şartlarında filmde kullanılması, eleştirilenler tarafından yönetmenin aldığı risk ve büyük cesaret olarak değerlendirilmektedir.

Filmin o dönemde farklı karşılımları kolaylaştırabilmek adına, farklı sonlar içeren iki kopya halinde çekildiği düşünülebilir. Filmin ilk versiyonunda Gemlo Kerbelayı İsmayıl tarafından öldürülmektedir. Kerbelayı'nın sözlerini duymazdan gelerek Abbasgulu Bey'i öldürdüğü için, Gemlo'nun peşine düşen, Kerbelayı geç kalmış, arkadaşının ölümüne engel olamamıştır. Eski dostu Abbasgulu Bey'i kurtaramadığı ve sözlerini de duymazdan gelip arkadaşını öldürdüğü için sonuçta duygularına yenik düşer ve kendi adamını, Gemlo'yu öldürür. Dönemin Sovyet sansürü, Kerbelayı'nın bu cesur tasvirini beğenmemiş ve

yönetmenden filmin sonunu değiştirmesini istemiştir. Bunun üzerine, yönetmen başka bir bölüm eklemek zorunda kalarak Gemlo'nun Kerbelayı tarafından öldürüldüğü sona alternatif bir son geliştirmiştir. Bu, anlatıda, Gemlo'nun bir kaçak tarafından öldürüldüğünü gösterecek şekilde filmi sonlandırmıştır. şu anda, filmin her iki kopyası Azerbaycan Devlet Film Fonu'nda korunmaktadır (<https://bit.ly/3PgIDc6>, E.T: 19 Mart 2023).

Kavrama ve Karar Verme (Thinking)

Değerlendirmelerin gerçekteleştiği, filmin izleyici üzerindeki etkisinin ortaya çıktığı süreç, kavrama ve karar verme aşamasıdır. Sonuçta, metin ile metin okurlarının buluştuğu noktalarda temel gereksinim, sinema filminin sunduğu olgu çerçevesinde durumların, olayların değerlendirilerek gerçekteleştirilecek bir kavrama ve karar verme sürecidir. Ancak, bu sürecin nasıl başlayacağı ya da izleyicilerin tümünü kavrama ve karar verme noktasına taşıyabilecek ne tür bir yol izleyeceği son derece önemlidir. Gerçek hayattan esinlenerek yapılmış olan bu filmde birçok olayın gerçekte yansıtmadığı görülmekle birlikte, film izleyicileri oldukça farklı olayların yaşandığı bir sona taşımaktadır. Elbette, izleyiciler hemen her gördükleri filmdekilere inanmayabilir ya da bu filmle ilgili etkilenimlerini kısa ya da uzun süreçlerde, geçici ya da kalıcı etkiler şeklinde dışa vurabilirler. Bununla birlikte, izleyicilerin bir kez bile olsa bu iletiye erişip onun çizgisi boyunca ilerlemesi, onun aktarmaya çalıştığı iletiyle karşılaşması, etkisi neredeyse ömür boyu sürebilecek bir iz bırakabilmektedir. Bu yüzden, sinema filmlerinde açık ve aşıkâr bir iletinin bulunması kadar, gizli ya da örtük bir propaganda unsurunun bulunması, egemen güçler tarafından yeğlenen bir noktada durmaktadır.

Katılım (Tailoring)

Anlatılar okuyuculara ya da izleyiciler açık uçlu bir değerler sistemi sunarlar ve izleyicilerin metine katılımını kolaylaştırmaya çalışırlar. Bu metinlerde hiçbir şey didaktik değildir, tam tersine daha örtük, daha duygusal ve kendiliğinden ve doğal bir biçimde oradaymış gibi görünen bir iletiler bütünü bulunmaktadır. Her şey, her eylem, her düşünce, her bir diyalog o kadar birbirine geçmiş durumdadır ki, izleyiciler onu öyle alıp tüketmekte ve kendilerine katmakta bir sakınca görmezler. Metinle karşılaşan birey ya da gruplar, metine katılmaya başladıkları andan itibaren onunla ilgili kendilerine daha yakın gelen unsurları da bir anlamda değişikliğe uğratar ve böylelikle kültürel bir adaptasyon süreci yaşarlar. Ancak, özellikle filmin gerçekteleşlikle bağlantılı olduğu durumlarda bu adaptasyon çok hızlı gerçekteleşebilmektedir.

Örneğin, incelenen filmde bir haydut olarak sunulan "Gemlo" karakteri (gerçek adı Gambaralı Abbasov), gerçekte 1905-1918 yıllarında Abbasgulu Ağa şadlinski ve Kerbelayı İsmayıl ile birlikte Ermeni Taşnaklar'ı ile savaşmış, Sovyet hükümetinin kolektivizasyon politikasına karşı çıkmış bir bireydir. Sonrasında, Abbasgulu Ağa Bolşeviklere katılmış, 28 Temmuz 1920'de Neriman Nerimanov'un davetini kabul ederek, 17 Eylül'de 200 kişilik bir "Kızıl Tabur" grubu ile Nahçivan'a gelerek, önce Nahçivan sınırlarının korunmasına öncülük etmiş, ardından Taşnak birlikleriyle Zengezur yönünde savaş operasyonlarına öncülük etmiş ve Taşnak kuvvetlerini yenmiştir. Devamında Nahçivan'da Sovyet Hükümeti kurulmuş olup, bölgede İngiliz-Taşnak işgaline son verilmiştir. Bu hizmetleri karşılığında Neriman

Nerimanov tarafından "Altın Yıldız" madalyası ile ödüllendirilmiştir. Gambarali Abbasov (Gemlo) ve Kerbelayı İsmayıl ise Türkiye'ye gelmişler ve Mustafa Kemal Atatürk onlara Türkiye'de kalmalarını tavsiye etmiş. Kerbelayı İsmayıl Türkiye'de kalsa da Gambarali Abbasov Azerbaycan'a dönmüş ve 1931'de gittiği bir akraba düğününde suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Kerbelayı İsmayıl ise 1931 yılında akrabalarıyla birlikte İğdır ilinin Taşburun köyüne gelmiş. Taşnakların Ermenistan sınırındaki topraklarda oldukça aktif oldukları dönemde, Kerbelayı İsmayıl, kısa sürede etrafındaki insanları birleştirerek, Ermenilere karşı verilen mücadeleyi kazanmıştır. Kerbelayı İsmayıl, Türkiye'de yaşadığı sürede, doğduğu Vedibasara ilindeki "Çimen" köyünün adını, soyadı olarak almıştır. Ömrünün sonuna kadar İğdır ilinde yaşamış ve 1948 yılında 78 yaşında vefat etmiştir (<https://bit.ly/3syEbMf>, E.T: 22 Mart 2023).

Kriz Çözümleri (Taking Risks) ile Kurallar ve Teknolojik Olanaklar (Technology)

Her bir anlatı aslında ya bir kriz yaratır ya da bir kriz çözümüne yardımcı olur. Aslında, sinema filmi gibi büyük bütçeler ve geniş kabuller gerektiren bir alanda yeni bir şey söyleyebilmek, kavramları, düşünceleri, eski zamanları görselleştirebilmeye çalışmak oldukça büyük bir riski göze almak anlamına gelmektedir.

Kerbelayı İsmayıl'ın toplumsal ve ekonomik statüsünü kaybetmemek için toplumla ve yeni hükümetle girdiği savaşım aslında temel bir toplumsal kriz yaratmaktadır. Günümüz teknolojisi söz konusu olduğunda, pek çok krizin çok daha kolay ve modern bir biçimde çözümlenebilmesi söz konusuysa, o dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda kurallar ve teknolojik olanaklarla sınırlı bir iletişim, sorun çözüm mekanizması yaratılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak, bugün bile filmi izleyen olduğunda, bazı krizlerin adeta sorunun daha iyi görülebilmesi ve istendik bir biçimde düşünmeye yol açılabilmesi için özellikle yaratılmış krizler olduğu görülebilir. Örneğin, Kerbelayı İsmayıl beyin karşısına eski dostunun yeni düzenin temsilcisi olarak çıkarılmasının da bir kriz yaratmak anlamına geldiği düşünülebilir.

Kayganlık (Transmedia)

Metin, üretildiği ortamda kalıcı değildir artık. Roland Barthes'ın deyimi ile artık birer açık metine dönüşmüş olan kavramlar, olgular, durumlar, yeniden ve yeniden yorumlanabilecek bir zenginlik taşımaktadırlar (Barthes, 2004). Birey ve gruplar da zaman zaman neye maruz kalacaklarını seçemez bir noktada kalabilmektedir. Çünkü hem metinlerin kaygan yapısı hem de medyanın geçişimli özellikleri nedeniyle özellikle günümüzde bir medyadan diğerine kayabilmekte, öykünün bir kısmını farklı bir kaynaktan edinmişken devamını geçişimli bir başka medya ile takip edebilmek mümkün olmaktadır. Bu kayganlık özelliği metinlerin hedef kitlesini belirsizleştirip yığınlara dönüştürebileceği gibi her bir farklı medya çevresinde odaklanmış niş izleyicilerin oluşmasına da neden olabilmektedir. Kayganlık, zaman zaman tüm metinlerin bir arada görülmesine olanak tanımayabileceğinden, metnin iletisinin farklı katmanlara sunduğu farklı ileteler olması gerektiği de ortadadır.

Günümüz terimleriyle bakıldığında, geçmişin propaganda içeren filmlerinin bile aynı izleyici kitlesine ulaşamasa da farklı bağlamlarda farklı bir kayganlıkla halen gündemde olabildiği görülmektedir. Azerbaycan sinemasında Sovyet propagandasına yönelik incelenen

filmlerde Sovyet ordusunun, Sovyet istihbarat teşkilatının ve Sovyet polisin başarısının yanı sıra hükümetin kolektivizasyona dayalı politikasının ve genel olarak iyi yönetiminin propagandasının yapıldığı gözükmektedir. Bu çaba, film içi diyaloglar, eylemler ve küçümsenemeyecek derecede önemli ikna teknikleri yardımıyla gerçekleştirilmiş çok yönlü bir operasyon gibi değerlendirilebilmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada ele alınan ve gerçek hayattan esinlenerek yapılmış olan “Sonuncu Geçit” sinema filmi, olayların gerçekliği doğrultusunda incelendiğinde, filmdeki birçok olayların gerçeği yansıtmadığı gözükmektedir. Ne eylemler ne de kişiler, filmde aktarılan karakterler, olaylar ve durumlar ile örtüşmemektedir.

Filmde o döneme göre haydut gibi yansıtılan kötü karakterler, gerçekte halkın ve vatanın özgürlüğünü düşünen, hiçbir güç önünde boyun eğmek istemeyen, asil soylulardır. Bu tür bir sınıflandırma ideolojisinin Sovyetler tarafından neden önemli görülmesinden kaynaklanan anlatıya özgü bir gerçekliğin oluşturulmasından kaynaklanmaktadır. Böylelikle iyi / kötü, haklı / haksız ayırımı yapabilecek olan izleyici, tüm masumiyeti ile Sovyet propagandasına teslim olabilecektir. Filmin içinde oluşturulan sinematik algıda, Sovyet hükümetinin topluma nasıl bir eşitlik ve saygınlık sunacağı vurgulanmakta, toplumdan buna karşı çıkanlar varsa, bunların kendi özel amaçları olduğuna dikkat çekilmektedir. Böylelikle toplumun gerçekte olmayan bir değerlendirme, karar verme ve yargı gücü, hatta cezalandırma niteliği varmış gibi bir algı yaratılmaktadır. Sonuç olarak çalışmada, Azerbaycan Sinemasında Sovyet Propagandası konusu, yönetmen Kamil Rüstembeyov’un gerçek hayattan esinlenerek yapmış olduğu “Sonuncu Geçit” sinema filmi örneğinde detaylı bir şekilde incelenmiş, elde edilen bulgulardan yola çıkarak, filmde birçok olayın gerçeği yansıtmadığı, filmde o dönem çerçevesinde haydut gibi yansıtılan kötü karakterlerin, gerçekte kendi halkını seven ve vatanın özgürlüğünü düşünen insanlar olduğu gerçeğine ulaşılmıştır. Bunların yanı sıra filmin, kolektif emeğe, toplu tarıma ve sosyal eşitliğe dayalı propaganda unsurları barındırdığı sonucuna da varılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyıl, L. (2017). Uluslararası İlişkilerde Algı Yönetimi Aracı: Propaganda Sineması. *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, 2 (2), 129-139. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijiaa/issue/33743/373739>.
- Altay, S., & Ufuk, U. Ğ. U. R. (2018). Sinemanın propaganda aracı olarak kullanılması: Ben Küba filmi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 4(8), 13-32.
- Azərbaycan Dövlət Film Fondu, <https://bit.ly/3Ktx7GH> (E.T: 10. 03. 2023)
- Bak, G. (2018). Üçüncü Sinema Ve Türkiye’deki Örneklerinden “Press” Filminin İncelenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5 (3), 1-14. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/asead/issue/40903/493971>

- Barthes, R. (2004). Textual analysis of a tale of Poe. *Narrative theory: Critical concepts in literary and cultural studies*, 172-187.
- Bayramov, S. Azərbaycan Sinema Sanatında Tasviri Sanatın Yeri Ve Önemi Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (15).
- Bektaş, Arsev. (2002). *Siyasal Propaganda*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Chanan, M. (2004). *Cuban cinema (Vol. 14)*. University of Minnesota Press.
- Cull, N. J., Culbert, D. H., & Welch, D. (2003). *Propaganda and mass persuasion: A historical encyclopedia, 1500 to the present*. ABC-clio.
- Dadaşov, A. (2009). "Kinoşünaslıq", *Dərslik*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Dadaşov, A. (2017). *Azərbaycan Kinusunda Multikulturalizm*, Mədəniyyət.az (PDF)
- Eyyubova, A. (2017). Bağlımsızlıq sonrası Azərbaycan sinemasında toplumsal yozlaşma: Pəncərə və Köpek.
- Əfəndiyev, T. (2011). *Mədəniyyətdə Tarixilik və Müasirlik*. Bakı: Şərq və Qərb.
- Garayeva, N. (2022). Sovyet Devri Azərbaycan Filmlərində Bəzi İslami Motiflərin və Sufi Akımların Yansıtılması . *Kültür Araştırmaları Dergisi* , (12) , 293-304 . DOI: 10.46250/kulturder.1071357
- Gönülşen, B. (2017). Örtük propaganda aracı olaraq egemen sinema: İrlanda örneği (Master's thesis, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Güldoğan, M. (2010). *Alternatif Modernleşme ve Üçüncü Sinema (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi, Turkey)*.
- İmamverdiyev, İ. (2021). Azərbaycan Müzik Kültüründə At Konusu. *Turan-Sam*, 13(52), 67-109.
- İsmayılov, T. (2001). "Türk Cumhuriyetləri Sinema Tarihi. Azərbaycan Cumhuriyeti Sinema Tarihi
- Kazımzadə, A. (2004). "Bizim Azərbaycanfilm", Bakı: Mütərcim.
- Kazımzadə, A. (2015), "Azərbaycan Kinematografçıları: Portretlər, Araştırmalar, Filmlərin Yubileyi, Xatirə Dəftərindən, Aktual Söhbət", Cilt 7. Bakı: Tərəqqi.
- Kazımzadə, A. (2018). *Azərbaycan Kinematografçıları*, Tərəqqi MMC
- Mehərremov, A. (1984). *Müasir Azərbaycan Kinoaktyorları*. Bakı.
- Məmmədova, Ç. M. (2021). Arif Məlikovun yaradıcılığı. In *Konfrans Materialları* (pp. 463-464).
- Morkoç, A. (2020). Azərbaycan'ın Ünlü Yazarı Ferman Kerimzadə (1937-1989) və "Karlı Aşırım" Adlı Tarihi Romanı Hakkında Bəzi Bilgiler. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(60), 2860-2869.
- Qurbanlı, R. *Bizim Filmlər*, <https://bit.ly/3PgIDc6> (E.T: 19. 03. 2023)
- Rəhimli, İ. (2004). "Azərbaycan Teatrının Estetik Prinsipləri", Bakı: Çaşıoğlu.

- Rəşid, Ə. Əsl Kişi Filminin 50 Yaşı: “Axırınıcı Aşırım” Filmində Gizlənmiş Gerçək Tarix, <https://bit.ly/3syEbMf>, (E.T: 22. 03. 2023).
- Sadıxov, N. (1988). Azərbaycan Kino Rejissorları, Bakı.
- Saleh, E. Z. (2019). Azərbaycan Müzik Kültüründə At. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 12(28), 1091-1099.
- Tağızadə, İ. (1986). Vzaimodeystve İskusstv, Bakı.
- Talıbzadə, A. (21 İyun 2001). “Kolxoz”, “Bizim Əsr” qəzeti.
- Tarixi ve Konulu Filmlerin Açıklamalı Kataloğu”, 3 Ciltte. Cilt 1. İstanbul: Türk Güzel Sanatlar Vakfı.
- Topal, M. (2019). Ferman Kerimzadenin Hudaferin Köprüsü, Karlı Aşırım ve Çaldıran Döyüşü Romanları Üzerine Bir İnceleme (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Zeynalov, İ. (2022). Azərbaycanın Milli-Mənəvi Dəyərləri İntibah Dövründə (1969-1982-ci illər). Akademik Tarix ve Düşünce Dergisi, 9(3), 606-625.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ДАСТАНЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК МАСЕЛЕЛЕРИ

Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна¹

Кыскача мазмуну

Жусуп Баласагын - кыргыз элинин XI кылымда жашап өткөн улуу даанышманы. Анын ысмы жалпы түрк элдеринин адабият таануу илиминде «Кутадгу билиг» дастаны аркылуу таанылган. Бүгүнкү күндө дастандын өзбек(1971), уйгур(1984), казак(1986), түрк(1988), кыргыз(1988,1993,2016), Үрүмчүдөн чыккан кытайлык кыргыздардын кыргыз тилиндеги (1992) жана орус тилиндеги котормолору (1983) окурмандарга таанылды. Мындай котормолору пайда болуу менен түрк элдеринин адабият таануу илиминде ар кандай багытта изилденип, бул эстелик тууралуу түрдүү көз караштагы макалалар жарыяланганы менен дастандагы мамлекет башкаруучуларына тиешелүү жазылган адабий сюжеттик сүрөттөөлөрү, андагы катышкан каармандардын символикалык өзгөчөлүктөрү, алардын камтыган философиялык багыттары тууралуу сөзгө алынган эмес. Аталган макалада Жусуп Баласагын дастандагы каармандарын жаратууда көздөгөн максаттары, алардын бүгүнкү күндө аткарган функциялык багыттары түздөн-түз азыркы мамлекет башкаруучуларына тиешелүү жактарын көркөм сюжеттин деталдары аркылуу сөз кылынат.

Ачык сөздөр: дастан, каармандар, мамлекеттүүлүк, котормолору, символик образдар, дөөлөт, акыл, каниет, окуу.

"KUTADGU BİLİĞ" DESTANINDA JUSUP BALASAGYN'IN DEVLET OLMA SORUNLARI

Özet

Jusup Balasagyn, 11. yüzyılda yaşamış Kırgızların büyük bir bilgesidir. Adı bütün Türk halklarının edebiyat araştırmalarında "Kutadgu Bilig" destanıyla tanınır. Bugün destanın Urumçi'den Çinli Kırgızlar tarafından Özbekçe (1971), Uygurca (1984), Kazakça (1986), Türkçe (1988), Kırgızca (1988, 1993, 2016), Kırgızca (1992) ve Rusça (1983) tercümeleleri bulunmaktadır. Bu tür çevirilerin ortaya çıkmasıyla birlikte Türk halklarının edebiyatı çeşitli yönlerden incelenmiş ve bu anıt hakkında farklı bakış açılarına sahip makaleler yayınlanmış olsa da destanlarda devlet yöneticileri ile ilgili edebî olay örgüsü tasvirleri, sembolik içinde yer alan karakterlerin özellikleri ve içerdiği felsefi yönler tartışılmamıştır. Bahsi geçen yazıda, Jusup Balasagyn'in destanın kahramanlarını yaratmadaki amaçları, günümüzde icra ettikleri işlevsel yönler, sanatsal olay örgüsünün detayları üzerinden mevcut devlet yöneticileriyle doğrudan ilişkilendirilmektedir.

¹ Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, филология илимдеринин кандидаты. Бишкек ш., Кыргызстан, nazgult.72@mail/ru / Associate Professor of the Kyrgyz Literature Department of the Kyrgyz Philology Faculty of the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, candidate of philological sciences, Bishkek, Kyrgyzstan

Anahtar kelimeler: Destan, Karakterler, Devlet Olma, Çeviriler, Sembolik İmgeler, Asalet, Akıl, Tatmin, Okuma.

ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ЮСУПА БАЛАСАГЫНА В САГЕ «КУТАДГУ БИЛИГ»

Аннотация

Жусуп Баласагын – великий мудрец кыргызского народа, живший в 11 веке. Его имя известно в литературоведении всех тюркских народов благодаря саге «Кутадгу Билиг». Сегодня узбекский (1971 г.), уйгурский (1984 г.), казахский (1986 г.), турецкий (1988 г.), киргизский (1988, 1993, 2016), киргизский (1992 г.) и русский (1983 г.) переводы китайскими киргизами из Урумчи признаны читателями. С появлением таких переводов литература тюркских народов стала изучаться в различных направлениях, и хотя об этом памятнике были опубликованы статьи с разными точками зрения, литературные сюжетные описания, связанные с правителями государства в эпических, символических особенности персонажей, участвующих в ней, и содержащиеся в них философские направления не обсуждались. В упомянутой статье цели Жусупа Баласагына в создании героев, функциональные направления, которые они выполняют сегодня, напрямую связаны с нынешними правителями государства через детали художественного сюжета.

Ключевые слова: сага, персонажи, государственность, переводы, символические образы, состояние, разум, удовлетворение, чтение.

QUESTIONS OF STATEHOOD OF YUSUP BALASAGYN IN THE SAGA "KUTADGU BILIG"

Abstract

Zhusup Balasagyn is a great sage of the Kyrgyz people who lived in the 11th century. His name is known in the literary criticism of all Turkic peoples thanks to the saga "Kutadgu Bilig". Today Uzbek (1971), Uighur (1984), Kazakh (1986), Turkish (1988), Kyrgyz (1988, 1993, 2016), Kyrgyz (1992) and Russian (1983) translations by Chinese Kyrgyz from Urumqi are recognized by readers.

With the advent of such translations, the literature of the Turkic peoples began to be studied in various directions, and although articles with different points of view were published about this monument, literary plot descriptions associated with the rulers of the state in the epic, symbolic features of the characters participating in it, and the philosophical directions were not discussed. In the mentioned article, the goals of Zhusup Balasagyn in creating heroes, the functional directions that they perform today, are directly related to the current rulers of the state through the details of the artistic plot.

Key words: Saga, Characters, Statehood, Translations, Symbolic Images, Nobility, Mind, Satisfaction, Reading.

МАЗМУНУ

Кыргыз эли – эң байыркы элдердин бири. Алар Эне-Сай дарыясынан баштап, Алтай, Саян, Тянь-Шань, Памир тоолорунун этектеринде жашап келишкендигин тарыхый иликтөөлөр далилдеп бербедиби. Бирок, айрым изилдөөчүлөр: «Кыргыздар Тянь-Шань тоолорунун аймактарына XIII–XIV кылымдарда Эне-Сай тараптан көчүп келе башташкан» деген пикирлерин жазып келишкен. Өзгөчө, 1984- жылы чыккан «История Киргизской ССР» деген 5 томдуу эмгектин биринчи томунда «Ранние этнические процессы и образования киргизской народности» аттуу главада кыргыздардын уруу катары жайгашкан жерлерин иликтөөгө албастан, жалпы жонунан «Кыргызстан» деп, мамлекеттин аталышы менен атап, жогоркудай бир беткей натуура пикирлерин жарыялашкан [История Киргизской ССР, 1984:408-441]. Албетте, «мезгил агымы менен агып кетти» дегендей, тарыхчылардын мындай кетирген кемчиликтерин санап отуруунун бул жерде кажети жок, анткен менен бир чындык дайыма жарып чыгат эмеспи. Ошондуктан, бүгүнкү күндө бизге белгилүү болгон айрым тарыхый изилдөөлөрдө Тянь-Шань тоолорунун аймактарындагы кыргыздар Эне-Сай тараптан XIII–XIV кылымда көчүп келбестен, жаңы эранын I кылымынан баштап эле жашай баштаганын ырастай турган далилдер жарыялана баштаган. Маселен, Кытайдагы кыргыздардан чыккан чыгаан тарыхчы Анвар Байтур «Кыргыз тарыхынын лекциялары» аттуу 1992-жылы жарыялаган китебинде байыркы кытай булактарына таянуу менен: *«Эне-Сай кыргыздары жаңы эрадан илгерки I кылымдан баштап, III–IV кылымдарына чейин болгон бир канча жүз жылдык ичинде Тянь-Шань тараптарга да көчүп келгендигин, бул көчүп келген уруулар азыркы Тянь-Шань кыргыздарынын эң адепки ата-бабалары болуп калгандыгын көрүүгө болот»*– деп жазса [Байтур, 1992:56], өзүбүздүн кыргызстандык белгилүү тарыхчы, тарых илимдеринин доктору, профессор Ө.Караев «История Караханидского каганата (XI–XIII вв.)» аттуу 1983- жылы жарыяланган эмгегинде: *«Согласно данным восточных историков-географов, часть киргизов в период существования государства Караханидов жили на Тянь-Шане»*, – деп, XI кылымда Караханиддер династиясынын бийлиги орнотулуп жатканда, кыргыздар Тянь-Шань тоолорунун аймактарында XIII–XIV кылымдарга чейин эле жашап тургандыгын аныктайт [Караев, 1983:86]. Демек, жогоруда аталган окумуштуулар далилдеп көрсөткөндөй, кыргыздар Тянь-Шань аймактарында XIII–XIV кылымдардан мурда эле жашап келгендигине күмөн саноого болбойт. Өзгөчө, орто кылымдарда Кыргызстан аймагында сакталып калган бир катар тарыхый булактар, алардын ичинен Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны буга далил. Бул эки жазма эстелик – Караханиддер династиясынын мезгилинде XI кылымда жаралган баалуу мурастар. Ал кезде Караханиддер династиясына чыгышында Кашкар, Куча, Котан (Хотан), түндүгүндө – Жети-Суу аймагы, Баласагын, батышында Самарканд, Бухара, түштүгүндө – Аму-Дарыяга чейин кирген. Ушул мезгилде Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанын Кашкарда жазып бүтүрүп, аны карахандардын бийлик жүргүзгөн бир өкүлүнө – Абдулкерим Сатук Богра Кара-ханга тартуулап, хан ага «Хас хажиб» наамын ыйгарып бергендиги тууралуу маалыматтар дастандын кара сөз жана

ыр түрүндөгү кириш сөздөрүндө айтылат. Мындан сырткары, дастанды таза түрк сөзү менен жазгандыгын атайы баса белгилеп өтөт. Автор ал максатын араб, фарс тилдериндеги адабияттар көбүрөөк кездешээрин, ал эми таза түрк сөзү менен жазган адабияттын жоктугуна байланыштырат [Жусуп Баласагын,1988:17-23]. Ушул жерде айта кетчү бир жагдай туулуп отурат. Жусуп Баласагындын замандашы, Ысык-Көлдүн боюндагы Барскоон шаарынан чыккан туңгуч түрколог, фольклорист Махмуд Кашкари «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинин кириш сөзүндө нукура түрк тилдерине кире турган кыргыз, кыпчак, огуз, тукси, ягма, чигил, иррак, жарук сыяктуу урууларды санап өтөт[Махмуд Кашкари,1980:4]. Бул жерде мындайча жыйынтык чыгарсак болот: Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын: «Нукура түрк тилинде жаздым», – десе, М.Кашкари нукура түрк тилине кире турган уруулардын катарына «кыргыз» деген урууну эң биринчи атап жазса, анда Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастанын кыргыз элине таандык адабий мурас деп эсептөөгө толук негиз бар экен. Ошондой эле, «Кутадгу билиг» дастанынын оригиналындагы көпчүлүк сөздөрдүн жазылышы жана айтылышы азыркы тилибиздегидей берилген. Бул тууралуу 30 жылдан ашык өмүрүн ушул эстеликке арнаган, Кыргыз Улуттук университетин Жусуп Баласагындын атынан койдурууга көп аракет кылган биринчи демилгечилердин бири профессор К.Артыкбаев [Артыкбаев,1990:4], Кытайдагы кыргыздардын тарыхчысы Анвар Байтур өздөрүнүн изилдөөлөрүндө да белгилеп өтүшөт[Байтур,1992:56]. Чындыгында Жусуп Баласагын өзүбүздүн нукура кенчибиз, биздин ата-бабабыз деп качанга чейин айта албай келебиз. Жусуп Баласагын Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана мунарасы орун алган жерде Баласагын шаарынан чыккан философ, илимпоз деп, кеч болсо да өзүбүздүн бабабыз экендигин 1990-жылдардан баштап тааныганга жетишти. Себеби, бүгүнкү күндө Махмуд Кашкардын, Жусуп Баласагындын мурастары орто мектептерде жана жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин окуу программаларына киргизилип, он төрт жылдан бери окутулуп келе жатышы, Кыргызстандын мыкты илимпоздоруна Жусуп Баласагын атындагы сыйлык уюштурулуп берилиши, Бишкек шаарыбызда орун алган «Эл куту» эстелигине бир канча кыргызстандык илимпоздор менен кошо эстелигинин орнотулушу, өзүбүздүн эң баалуу 1000 сомдук валютабызга сүрөтү тартылышы, Кыргыз Мамлекеттик бирден-бир улуттук университетибизге «Жусуп Баласагын» ысымы ыйгарылышы, университетибиздин башкы имаратынын алдына Жусуп Баласагындын эстелиги орнотулушу буга күбө болот. Мындан тышкары, Төлөгөн Козубеков тарабынан 1988-жылы эң алгач кыргыз тилинде басылып, андан кийин ушул эле котормо 1993-жылы кайрадан жарыяланса да, дароо окурмандар тарабынан сатылып кеткендиги, ошондой эле Кытайдагы кыргыздарда да араб графикасында кыргыз тилиндеги котормосу 1992-жылы Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөнаалылар тарабынан которулуп берилиши да талашсыз чындык. Мына ушундай фактылар Жусуп Баласагын өзүбүздүн бабабыз экендигин айныксыз далилдейт. Негизинен, Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанында бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жоготпогон көп маселелерди камтыган. «Сөзүңдү ток этер жеринен башта» дегендей, бул кыскача баяндообузда мамлекеттүүлүк маселелерине байланыштуу жазган көз караштарына токтолуп

өтүүнү ылайык көрдүк. Анткени, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылы белгиленген мезгилде бул мураста көтөргөн маселелерди айтпай кетүүгө болбойт.

Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанынын композициялык курулушун төрт каармандын суроо-жооптору аркылуу жүзөгө ашырат. Бул төрт каармандын диалогдору коомдо мыйзам катары түзүлүп калган маселелердин өзгөчөлүктөрүн, башкача айтканда, падышанын, вазирдин, аскер башчысынын, казына ээсинин, падыша кеңешчисинин, элчинин милдеттери, илимпоздор, акындар, кол өнөрчүлөр, дарыгерлер, соодагерлер, дыйкандар, малчылар сыяктуу ар түрдүү кесиптеги адамдардын өзгөчөлүктөрү жана аларга кандай мамиле кылуу керек экендиги тууралуу, билим алуу, таалим-тарбия берүү, үйлөнүү, балдарды тарбиялоо, конокко чакыруу, конокко баруунун этикасы өңдүү ар бир үй-бүлөгө керектүү маселелерди жайгаштыруу тууралуу өзүнүн эң зарыл жана баалуу көз караштарын жазган. Мындай жашоонун маңызына ылайык көтөрүлгөн маселелер ар бир улут, ар бир мамлекет үчүн керектүү да, пайдалуу да болорун билген ойчул философ Жусуп Баласагын өзүнүн «Кутадгу билиг» дастанында символдук образдарды пайдалануу менен чечмелеп берген. Мисалы, падыша Күнтууду – адилеттиктин символу, падышанын вазири Айтолду – дөөлөттүн, бакыттын символу, вазирдин уулу Өгдүлмүш – акылдын символу, вазирдин тууганы Одгурмуш – каниеттин символу. Мына ушул 4 символдук образдын көздөгөн максаттары мамлекеттин бийиктигин сактоо менен баалуулугун көтөрүү болуп саналат. Ушул жерде дагы бир айтып кетчү жагдай түзүлүп турат.

Дастандагы каармандардын аттары Күнтууду, Айтолду, Өгдүлмүш, Одгурмуш деп айтылат. Түрк тилдеринде жана орус тилиндеги котормолорунда каармандардын аттары (кыргызча чыккан Т.Козубековдун котормосунан башкаларында) негизинен туура которулуп берилген. Ал эми Т.Козубековдун котормосундагы каармандардын аттары жөнүндө кыргыз илиминде биринчилерден болуп филология илимдеринин кандидаты Сагалы Сыдыков мындай деп жазат: «Кандай гана чыгарма болбосун, ал кайсы гана доордо жаралбасын, анын каармандарынын аттары эч өзгөрүүсүз алынышы шарт. Эгерде биз «Сейтек» эпосун орусчага которгондо, андагы башкы каармандын бири Айчүрөктүн атын «Лунная красавица» деп которулбастан, нускада кандай берилсе, ошондой бериш талапка ылайык. Ушул учурда котормодо Күнчыкты, Акдилмиш сыяктуу берилген» [Сыдыков, 1989:5]. Ушул эле пикирге кошулуп, профессор Сүйүн Караев: «Дастандын башкы каармандарынын бири Өгдүлмүш кыргызча басылышында башынан аягына чейин Акдилмиш деп аталган. Бул сыяктуу орунсуз «улутташтыруулар» дастандын котормосунун сапатына терс таасирин тийгизбей койбойт», – деп жазса [Караев, 1987: 6], профессор Качкынбай Артыкбаев бул эки окумуштуунун пикирлерин кубаттоо иретинде мындай деп жазат: «Котормодо Күнтууду – Күнчыкты, Өгдүлмүш – Акдилмиш, Одгурмуш – Өткүрмүш деп алынган жана китептин башынан аягына чейин Күнчыкты, Акдилмиш, Өткүрмүш (Айтолду гана өзгөргөн эмес) делинип жүрүп отурат» [Артыкбаев, 1999:45–46]. Демек, Төлөгөн Козубеков мындай өзгөртүү киргизүү аркылуу кандай максат көздөгөнү белгисиз. Эгерде Т.Козубеков оригиналдын өзүнөн которсо, мындай

өзгөрүүгө жол бербейт болчу. Себеби, «Өгдүлмүш» деген аттын уңгусу «өг» байыркы түрк тилдер сөздүгүндө «өг» – «разум», «мысль» (акыл, ой) деп которулат[Древнетюркский словарь,1969:414]. Демек, акылдын символун Өгдүлмүш деп автордун атаганы бекер жерден болгон эмес экен. Бул дастандагы каармандардын аттары кыргыз тилиндеги котормодо айрым өзгөртүүлөргө туш болгонун далилдейт. Эми аталган каармандарды Жусуп Баласагын жаратууда көздөгөн философиялык ой-жүгүртүүлөрүндө мамлекет башкаруучуларынын аткарган функционалдык баалуулуктарын ачып берүүгө максат көздөгөн. Оюбуз далилдүү болсун үчүн ушул төрт символикалык образдар аркылуу чечмелеп, туюндурууга аракет кылып көрөлүк. Негизи, «Кутадгу билиг» дастаны илим дүйнөсүнө байыркы түрк тилинде белгилүү болгондон баштап, ар бир улут өз эне тилдеринде которуп берүүгө үлгүрүштү. Мисалы, өзбек, түрк, уйгур, кыргыз, Кытайдагы кыргыздардын араб тамгасында кыргыз тилинде жана орус тилиндеги котормолор жарыяланган. Ушул түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолорду оригинал менен салыштырып, алардагы оң, терс көрүнүштөрдү далилдеп алып чыгуу кандидаттык диссертациямдын максаты болгон. Иштин жыйынтыгында, азыркы түрк тилдериндеги котормолордун ичинен, өзгөчө кыргыз тилине которгон Т.Козубековдун котормосуна салыштырмалуу Кытайдагы кыргыздардын котормосу алда канча оригиналга жакын жана көркөмдүк жагынан жогорку чеберчиликте которулуп берилгендигин байкадык. Ошондуктан, кийинки ойлорубузду далилдөө иретинде кээ бир мисалдарды Кытайдагы кыргыздардын котормосунан келтирүүнү ылайык көрдүк. Дастанда башкы каармандардын бири – падыша Күнтууду. Ал өзүнүн негизги максаттарын жана ысымын вазир Айтолдуга мындайча айтып берет:

*Биринчиден, күн кетилбейт, караңыз,
Баарыга тең, жарыкты андан алабыз.
Так ушундай менин дагы жоругум,
Өкүнбөстөн адилетке толгомун.
Экинчиден, күндүн жарык келбети,
Чыккан кезде нурга толуп жер бети.
Түгөнбөгөн күн нурундай өкүмүм,
Баары адамга бирдей менин өмүрүм.
Үчүнчүдөн, ысытат бүткүл жерди,
Байчечектер ачылат түрдүү-түрдүү.
Кайсы элге жетсе менин конушум,
Түзөлөт эл болсо дагы таш корум.
Тийген күнүң тунук киргил айырбайт,*

Баарына тең нурун чачат, жаңылбайт. [Жүсүп Хас Хажиб,1992,122]. Бул келтирилген кош саптарда Күнтууду падыша жер жүзү-нө бирдей карап, баарына тегиз жарык бериши менен адилет-түү мыйзамдын символу катары 3 нерсеге жооп берет:

1. күн сыяктуу бүткүл ааламга бирдей болушу менен;
2. бүткүл дүйнө үчүн күн сыяктуу бирөө гана болушу менен;
3. табиятка өз жылуулугун берүүсү менен.

Жусуп Баласагын элдин бактылуу же бактысыз болушунда ири алды менен адилет мыйзамдын болушун талап кылат. Анын ою боюнча мамлекетти башкарган падыша баарыдан мурда мыйзамды өзү баштап бекем тутушу керек, ал мыйзамга өзү баш ийүүсү зарыл. Алсак, дастанда баяндалып берилгендей, күндөрдүн биринде Айтолду падыша Күнтуудунун үстүнө кирип, анын үч буту бири-бирине ашталбаган тактыда олтурганын, колунда өткүр канжар бычак, оң жагында шекер, сол жагында уу турганын көрөт да, бул жоруктун маанисин падыша Күнтуудудан сурайт. Анда падыша Күнтууду мындайча жооп берет:

*Мен боломун адилет, канун-ченем,
Белгилерин канундун айтып берем.
Мен олтурган такка абайлап карагын.
Эй, сырдашым, үч буту бар жана анын.
Үч буту болсо эч качан да кыйшайбас,
Үч бут тиреп бекем болот жылжыбас.
Үчтүн бири суурулуп кетсе эгер,
Экөө сынып олтурган жерге тиер.
Үч бут түптүз койгон жерге кадалат.*

Төртөө болсо бири кыйшык жаралат. [Жүсүп Хас Хажиб,1992,118]. Бул кош саптардын символикалык маанисин чечмелесек, анда мамлекеттин мамлекеттүүлүгүн таанытууга ылайык түзүлгөн маселелерине карата философиялык ой-пикирлер жаралат:

1. Үч буту бири-бирине ашталбаган такта – чыныгы адилеттүүлүктүн маңызын чагылдырган символдук белги. Башкача айтканда, үч буттуу нерсе оңой менен кыйшайбастан түз тургандай, мамлекеттеги адилеттүүлүк да ушундай бекем туруусу керек. Эгерде бирөө эле кыйшайып кетсе, анда баардыгы кошо артынан кеткендей, адилеттүүлүк жоголо баштайт.
2. Канжар – элдин ишин кечендетпей, тез жана чечкиндүүлүк менен чечүүнүн символу.
3. Шекер – зулумдуктун азабынан кыйналып, адилет издеп келгендерге берилүүчү символ.

4. Уу – элди эзип, адилеттиктен четтеген кишиге сунулуучу символ.

Ошентип, башкы каарман падыша Күнтуудунун символдук белгилеринин бири Күн ар дайым өзүнүн нурун баарына тегиз чачкандай, падыша да баарына бирдей, тең караган адилеттүү мыйзамдын бири болушу керек. Эгерде адилеттүү бийлик жүргүзүлсө, анда падышанын казынасы байып, элге жыргалчылык заман келерине Жусуп Баласагын өзүнүн терең түшүнүгүндө ишенген. Ошондуктан, кыргыз элинде байыртадан бери *«туура бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок»* деп бекеринен айтылып калбаса керек.

Мамлекетте адилеттүүлүк орноп, ошону менен бирге дөөлөтү көтөрүлүп, казынанын байлыгы күндөн-күнгө артып турганда, аны туруктуу, бекем сактоо керектигин сезген Жусуп Баласагын падыша Күнтуудунун жардамчысы вазир Айтолдунун образын алып чыгат. Автор бул образдын символикалык белгилерин туюндуруу үчүн эң негизги, керектүү маселелерди алдыга алып чыгат. Башкача айтканда, падышанын вазири мамлекетте чогулган байлыкты кемитпей, улам толтуруп туруусу керек. Эгерде сарамжалдуулук менен кармабай, ач көздүктөн кутула албай, өзүнүн гана жеке керт башын ойлогон вазир болуп калса, анда дөөлөт да, байлык да айдын бөксөргөнүндөй кемип баштайт. Мисалы, дастандан үзүндү келтирели.

Айтолду айтты: – Даана билип затымды,

Айга окшотуп койгон экен атымды.

Алгачта ай каштай иймек жаңырат,

Толо берет күндөн-күнгө жаңылап.

Толгон кезде бүт ааламга нур чачат,

Дүйнө эли ал жарыктан нурланат.

Ушундайча ай асманда жетилет,

Толуп барып кайра четтен кетилет.

Нуру үлүңдөп бара-бара жоглот,

Да жаңырып, да кайтадан ал толот.

Мен айдай жаңырамын, толомун,

Кээде бармын, кээде жылас боломун [Жүсүп Хас Хажиб,1992,110]-деп, бул кош саптар аркылуу байлык, дөөлөт толгон айдай болуп туруусу менен, ошол эле учурда жок болуп кетерин да Жусуп Баласагын окурманын алдын-ала эскертет, башкача айтканда, «бакыт – башка конгон куш, байлык – колдогу муз» деген сөз бирикмесинин философиялык багытынын маанисин туюндурат. Бирок, бакытты жана дөөлөттү туруктуу кылууга мүмкүн. Аны жакшы мүнөз, ак ниеттүүлүк, акылдуу-лук, билимдүүлүк менен кармоо керек. Өзгөчө байлыкты жана дөөлөттү туруктуу кармоо үчүн, ага акыл керек. Эгерде акылың тайкы болбой, бардыгын өз учурунда түшүнүп, туура таразалай билсең, анда адилеттиң да, дөөлөтүң да, бакытың да колуңдан эч

кемибей, дайыма жашоосун өз ордунда улантып турат. Ошондуктан, адилетти жана байлыкты акыл менен кармоо керек деп Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанында үчүнчү символикалык образ аркылуу вазирдин уулу Өгдүлмүштүн образын алып чыгат. Бул образдын функциялык өзгөчөлүгү – акылдуулук символун чагылдыруу. Тагыраак айтканда, мамлекетте туура бийлик жүргүзүү менен казынага түшкөн берекени дайыма сактап туруу үчүн акыл керек. Бекеринен, бул символикалык баалуулук өлчөмүн Жусуп Баласагын мындайча жазып бербесе керек:

Акыл – чырак, сокурларга көз болот,

Өлүккө жан, дудукка тил – сөз болот.

Акылдуулар акылды айткан: – жолдошум,

Түркүн иште жаныма эш колдошум.

Акыл менен кылынган иш оң болот,

Накай бүтөт, анда алдам жок болот,-[Жүсүп Хас Хажиб, 1992, 239],- деп акылдуулуктун символикалык белгилерин аныктайт. Мындай көркөм табылгаларды жаратуу менен, эгерде адилет, дөөлөт, акыл – үчөө тең өз ордунда туура айкалыша келип, ар бирөө өз милдеттерин туура алып жүрүшсө, анда мамлекеттин бийиктиги да, баалуулугу да, элдин жашоо-турмушу да оңолуп, адамдардын талабына жараша өз ордунда чечилип, уламдан улам жогорулай баштайт деген мамлекетке байланыштуу философиялык ой-пикирлерин Жусуп Баласагын жогоруда символикалык образдарды пайдалануу менен окурмандарга толук жеткиликтүү кылат. Ошондой эле мамлекеттин аппаратында адилеттүүлүк бийлеп, байлык кемибей, өз ордунда толуп, акылдуулук менен жумшалып турса, анда мамлекеттин башкаруучулары колунда болгон нерсесине ыраазы болуп, эки колун тең каруусуна чейин ма тырып, Айтолду жыйган байлыкты нысырап кылып бөлүп албай, каниеттикти, нысаптуулукту бекем сактап, өзүндөн башка коомду, эл-журтту ойлоп, эстен чыгарбай, алардын камын көрүп туруусун Жусуп Баласагын төртүнчү символикалык образ Одгурмыш аркылуу алып чыгат. Бул образдын негизги философиялык багыты, колунда бар нерсеге ыраазы болуп, дүнүйөгө каниет кыла билүүнүн, ач көздүккө берилбей «кудай ушуну кут кылсын, кашыктап жыйган байлыкты чөмүчтөп төгүп албайын» деген принципти көкүрөгүндө түйүп туруусун көздөйт. Ошентип, Жусуп Баласагын XI кылымда Карахандар династиясынын мезгилинде жашап, мамлекетти мамлекет кылып, баасын жоготтурбай, эл-журтка калыс, камкордук менен мамиле кыла турган чоң маселелерди курч коюп, сезимге жете тургандай терең философиялык ойлору менен жеткиликтүү кылып бере алгандыгы үчүн бул дастан 10 кылым аралыгы өтсө да өз жашоосун улантып жатат. Адегенде дастанды окуган окурман автордун философиялык багытын дароо эле түшүнө койбойт. Бирок сюжеттик өнүгүшүн өздөштүргөндөн кийин: «*Эмне үчүн Ж.Баласагын каармандарынын аттарын кадимки аталыштар менен атабай, өзүнчө оригиналдуу, кандайдыр бир ойго сала тургандай, мурда башка чыгармаларда кездешпеген аталыштар менен атап берген?*» деп өзүнө-өзү суроо берет. Мунун так жана жеткиликтүү жообу дастандын камтыган мазмуну, сюжеттик өнүгүшү менен өлчөнөт. Эгерде каармандарды башка аталыштар менен

атаганда, анда дастандын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү толук бойдон ачылбай калмак. Анткени алар Жусуп Баласагындын мамлекеттин маселелерин таанытууга алып чыккан символикалык образдары болчу. Мына ушундай мамлекетти уюштуруунун, туура башкаруунун, мамлекет кандайдыр бир үркөрдөй болгон бийлик ээлөөчүлөр үчүн гана эмес, коомдо жашап турган ар бир адамга кам көрө турган, бекем уюшулган конституциялык сунуштар сыяктуу берилген, бирок аны өтө жеткиликтүү, поэтикалык тил менен жазып бергендиги, аны мамлекетти башкарган ар бир падыша, же азыркы тилибизде айтканда, президент, премьер-министрлер туура түшүнүп, аны өз иштеринде пайдалануусун тилек кылат. Бул тилеги текке кетпегени байкалат, башкача айтканда, «Кутадгу билиг» дастанын ханга тартуулап бергенден кийин ордодогу эң чоң чинге – «Хас Хажиб» наамына ээ болгону ушуну далилдейт. Ошентип «Кутадгу билиг» дастанын терең окуп, мамлекеттин мамлекеттүүлүк маселелерин таанытууда чоң кызмат кыларына ким да болсо күмөн санабайт. Себеби, бул дастанда мамлекет башкаруучуларынан баштап, андагы чоң кызмат кылууга мыкты салым кошуп жаткан ар бир кесиптин өзгөчөлүктөрүн ачып берүү менен, аларга кандай мамиле кылуу керек деген эң баалуу сунуштарын окуп чыгып, аргасыздан өзүбүз жашап жаткан учурдагы айрым жетишкендиктер менен кемчиликтерди көздүн жаздымынан өткөрүп жиберип коё албайсың.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев, К.(1990). Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстелик-терибиз жөнүндө.// Кыргызстан маданияты, 20- сентябрь,4-б.
2. Артыкбаев, К.(1999). «Кутадгу билигдин» кыргызча котормосу тууралуу. Китепте: Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгардын мурастары (түзгөн, басмага даярдаган К.Артыкбаев). – Б.: Кыргыз мамлекеттик улуттук университети, 45–46- б.
3. Байтур, А. (1992).Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1- китеп. – Б.: Учкун, 56- б.
4. Жусуп Баласагын.(1988). Кул алчу билим. (Кыргыз тилине которгон Т.Козубеков). – Ф.: Кыргызстан, 17-, 23- бб.
5. Жусуп Хас Хажиб. (1992). Кут даарытар билим. (Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган). – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 122- б. 6. Древнетюркский словарь. (1969). Редакторы: В.М.Наделяев, Д.М.Насилов и др. – Л.: Наука, 414- б.
7. Караев, Ө.(1983) История Караханидского каганата (XI–XIII вв.). – Ф.: Илим, 86- б.
8. Караев, С. (1987) «Кутадгу билигдин» орусча-кыргызча таржымасы.// Кыргызстан маданияты,1987, № 11. – 6- б.
9. Махмуд Кашкари. Дивони лугатит–түрк, т. 1. – Ташкент: Узбекистон ССР Фанлар акад. насириети, 1980.
10. История Киргизской ССР. I том. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – С. 408–441.
11. Сыдыков, С.(1989)Баласагындык Жусуптун «Кут билими».// Кыргызстан маданияты, 30- март. – 5- б.

TÜRKİYE'DEKİ BAĞIMSIZ DENETÇİLERE GÖRE DENETİM KALİTESİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER*

Halil EKİCİ¹ & Doç. Dr. Mehmet AYTEKİN²

Özet

Dünyada ve Türkiye'de bağımsız denetimin önemi gün geçtikçe daha fazla anlaşılmakta ve ülkeler bağımsız denetimin daha etkili hale getirebilmek adına yeni kanun ve yaptırımlar ortaya koymaktadırlar. Bağımsız denetimin daha nitelikli hale gelebilmesi için denetim kalitesine etki eden faktörlerin iyi analiz edilmesi ve nitelikli bağımsız denetçilerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca denetçilerin denetim kalitesini uygulama konusunda yeterli bilgiye ve özelliklere sahip olmaları gerekmektedir. Bu çalışmada da bağımsız denetim yapma yetkisine sahip işletmelerdeki denetçilerin, denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarının analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda Türkiye'deki denetim yapma yetki belgesine sahip 49 bağımsız denetim şirketinde çalışan denetçiler üzerinde anket tekniği kullanılarak elde edilen veriler analiz edilmiştir. Elde edilen verilerin analizi sonucunda; denetimin kalitesine etki eden faktörlerden "Denetçinin mesleki özen ve titizliği", "Denetçinin mesleki yeterliliği" ve "Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü" faktörlerinin en fazla etkilediği tespit edilmiştir. Diğer taraftan araştırmaya katılan bağımsız denetçilere göre denetimin kalitesine en az etki eden faktörün ise "Denetçinin cinsiyeti denetim kalitesini etkiler" olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denetim Kalitesi, Bağımsız Denetçi, Denetim Kalitesini Etkileyen Faktörler

FACTORS AFFECTING AUDIT QUALITY ACCORDING TO INDEPENDENT AUDITORS IN TURKEY

Abstract

The importance of independent auditing is being understood more and more in the world and in Turkey, and countries are introducing new laws and sanctions in order to make independent auditing more effective. In order for independent auditing to become more qualified, it is necessary to analyze the factors affecting audit quality and to train qualified independent auditors. In addition, auditors should have sufficient knowledge and qualifications to implement audit quality. In this study, it is aimed to analyze the perceptions of the auditors in the companies that have the authority to conduct independent audits regarding the factors affecting the audit quality. In this context, the data obtained by using the survey technique on the auditors working in 49 independent audit companies in Turkey with the certificate of authorization to conduct audits were analyzed. As a result of the analysis of the obtained data; Among the factors that affect the quality of the audit, it has been determined that "Auditor's professional care and diligence", "Auditor's professional competence" and "Auditor's independence, impartiality and honesty" have the most impact. On the other hand, according to the independent auditors participating in the research, it has been determined that the factor that has the least effect on the quality of the audit is "The gender of the auditor affects the audit quality".

Keywords: Audit Quality, Independent Auditor, Factors Affecting Audit Quality

*Bu çalışma, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yürütülen yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, halilekici76@hotmail.com Orcid: ID/0000-0001-6651-597X.

² Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, maytekin@gantep.edu.tr ORCID: ID/0000-0001-5464-0677.

Giriş

Denetim kavramı; dünyada ve Türkiye’de sürekli değişim ve gelişim göstermekte, denetimin önemi daha çok fark edilmektedir. Günümüzde denetimin etkili ve etkin olabilmesinin ancak kaliteli bir denetimle mümkün olabileceği genel kabul edilmektedir. Kaliteli denetim; denetim firmaları ve denetçilerin değişim ve gelişmelere uyum sağlaması, yasa ve düzenlemelere uyması ile mümkün olabilir (Erdoğan ve Azgın, 2018). Günümüzde işletmelerde yapılan hata ve hileleri önleyebilmek için denetim ihtiyacı benimsenmiş ve bilgilerin uluslararası ve ulusal düzenlemelerle rapor halinde olması sağlanmıştır. Bağımsız denetimin denetlenen işletmeye, işletme ortaklarına, işletmeyle ilgili üçüncü şahıslara, iş yaşamının diğer üyelerine, kamu kurumlarına ve ekonomiye yararı olduğu açıktır (Özyürek, 2012). Denetimde kalite gereklidir ve aynı zamanda önemlidir. Kalitenin önemi bağımsız denetim hizmetinin sağladığı yararlar açıklanarak ortaya koyulabilir (Oktay, 2013:48). Denetim kalitesi; finansal tabloların güvenilirliğini arttırmakta, hissedarların hakları korunmakta, karar alıcıların daha sağlıklı ve doğru karar alabilmelerini sağlamakta ve güven arayan yabancı sermayenin yatırım yapma eğilimini de arttırmaktadır (Toroslu, 2012).

Denetçi; herhangi bir kişi veya kuruluşa bağımlı olmadan, genel kabul görmüş muhasebe ilke ve esasları doğrultusunda mali tabloların gerçeği ne kadar yansıttığını araştıran kişidir. Denetçi, denetim standartları ve etik kuralları göre denetlenen finansal tablolar hakkında olduğu gibi görüş vermek zorundadır (Şyukur vd., 2021). Denetim, bağımsız ve yetkili biri aracılığıyla önceden belirlenen kriterlere göre uygunluğu belirlemek ve raporlamak amacıyla bir kuruluş hakkında ölçülebilecek bilgi ve kanıtların toplanması ve değerlendirilmesi işlemidir (Torre vd., 2021). Mevcut durumdan daha iyi ve yararlı olana ulaşmak, uygulamadaki farklılıkları gidermek, olumsuzlukları gidermek ve alınacak kararlarda isabetli kararlar alabilmek için denetim gereklidir (Kebeli, 2012). Finansal tablo kullanıcıları, işletmeler ile ilgili kararlar alabilmek için geçerli ve güvenilir bilgiye ihtiyaç duyarlar. Güvenilir olmayan bilgiler, kullanıcılarının yanlış kararlar almasına neden olabilir. Denetim kalitesi, standartlara uygun olan denetim türüdür Denetim kalitesi genel anlamda herhangi bir denetçinin denetim standart ve yönetmeliğine ne ölçüde uyduğudur. Bu durum denetçinin sadece müşteri mali tablolarının kabul edilebilirliğini değil, aynı zamanda da mali tabloların kalitesini de göz önünde bulundurması anlamına gelmektedir (Vogelsang, 2018).

Bağımsız denetimin daha nitelikli hale gelebilmesi için denetim kalitesine etki eden faktörlerin iyi analiz edilmesi ve nitelikli bağımsız denetçilerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca denetçilerin denetim kalitesini uygulama konusunda yeterli bilgiye ve özelliklere sahip olmaları gerekmektedir. Bu çalışmada buradan hareketle bağımsız denetim yapma yetkisine sahip işletmelerdeki denetçilerin, denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarının analiz edilmiştir.

Denetim kalitesini etkileyen faktörler

Literatürde denetimin kalitesine etki eden faktörlere yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda denetim kalitesini etkileyen faktörlerin; Denetim firmasının büyüklüğü, Kalite kontrol sistemine sahip olması, Denetimde eğitime önem verilmesi, Denetimde teknolojik altyapının kullanımı, Personelin denetimde kalite konusunda

bilinçlendirilmesi, Denetimde profesyonel şüphencilik, Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi, Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı, Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü, Denetçinin mesleki özen ve titizliği, Denetçinin mesleki yeterliliği, Denetçinin zeka düzeyi, Denetçinin cinsiyeti, Denetçinin motivasyonu, Mesleki standartlara uygun davranılması, Bağımsız denetim ücreti, Denetim süresinin yeterli olması, Denetçi veya denetim firması rotasyonu ve Denetim firmasının denetlenmesi olarak sıralanabilir.

Denetim firmasının büyüklüğü: Denetim firmasının büyük olması denetim kalitesiyle pozitif ilişkili olabilir. Büyük denetim firmaları daha fazla çalışana ve profesyonel denetçiye sahip olabilir. Bu durumda denetim kalitesini olumsuz yönde etkileyebilir (Salehi ve Gah, 2019). Daha iyi denetim kalitesi arayan ve denetim komitesi etkinliğini geliştiren işletmelerin aynı zamanda kurumsal yönetim anlayışına daha çok dikkat ettikleri tespit edilmiştir (Sarıçiçek; 2019:34). Küçük denetim firmalarında denetim kalitesinin istenilen düzeyde olmaması, kaynak yetersizliğinden ve riskli müşteriler ile çalışmayı tercih etmelerinden kaynaklanabilmektedir (Bedard vd., 2008).

Denetim firmasının kalite kontrol sisteminin olması: Kalite kontrol standardı politika ve prosedürlerden oluşmaktadır. Politika ve prosedürler denetim standartlarında belirtilen tüm öğeleri içermektedir. Politika ve prosedürler, muhasebe firmalarının yaptığı hizmetlerin kalitesini kontrol edebilmek için kılavuz olarak kullanılmaktadır. Kalite kontrol sisteminde var olan bu unsurların kamu muhasebe firmalarının denetim kalitesini artırmasının beklendiği sonucuna varılabilir (Ramadhani vd., 2017).

Denetimde eğitime önem verilmesi: Eğitim; denetçilerin uzmanlık ve yetkinliğini geliştirmekte ve denetim kalitesini yükseltmektedir. Bu yüzden eğitim temel performans göstergelerinden birisi olarak sayılabilir (Chen vd., 2008). Yüksek eğitilmiş denetçiler, buldukları alan hakkında çok fazla bilgiye sahip olurlar ve karşılaşılan problemleri daha kolay raporlarlar. İyi eğitim, giderek karmaşıklaşan gelişmeleri takip etmeyi kolaylaştırır ve böylece denetçi yüksek kaliteli denetimler üretebilir (Astakoni vd., 2020). Dolayısıyla denetçilerine daha fazla eğitim sunan denetim firmalarında denetim kalitesinin de daha yüksek olmaktadır (Kang, vd, 2016).

Denetimde teknolojik altyapının kullanımı: Denetimde teknolojik altyapıya sahip olmak ve bu teknolojik altyapıyı da kullanmak denetim kalitesi üzerinde etkilidir (Witte, 2020). Denetçilerin, operasyonel işlevlerini verimli bir şekilde yürütebilmek adına veri analitik becerilerini ve teknolojilerini denetim işletmelerine uyarlamaları ve bu uyarladıkları verileri de denetim sırasında kullanmaları denetim kalitesi üzerinde olumlu etkilemektedir (Protiviti, 2020).

Denetim yapılan sektördeki uzmanlık: Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı denetim kalitesini etkilemektedir (Akçay ve Bilen, 2018). Denetimde başarılı olabilmek için denetçinin denetim yapılan sektörü tanıması ve finansal değerlendirmeyi sektöre göre yapması gerekmektedir. Denetçinin sektör konusunda uzman olmaması denetim kalitesi üzerinde olumsuz etki yapabilir (Acar, 2020)

Denetçinin mesleki özen ve titizliği: Denetçinin mesleki özen ve titizliği denetim kalitesi üzerinde etkilidir (Crane ve matten,2010). Mesleki özen ve titizlik genel standartlar içinde yer almaktadır. Denetim kalitesi denetçinin mesleki özen ve titizliği arttıkça bundan olumlu olarak etkilenmektedir (Türedi vd., 2018).

Mesleki standartlara uygun davranılması: Kamu Gözetim Kurumu (KGK) tarafından düzenlenmiş bağımsız denetçilerin mesleki etik standartlara uygun davranması gerekliliğine özgü ilkeler (kgk.gov.tr) mesleki standartların uygulanabilmesi açısından önemlidir. Zira KGK denetim mesleğini yapanların mesleki standartlara uygun davranmaları gerektiğini aksi halde yasal yaptırımlarla karşılaşabileceklerini belirtmektedir.

Personelin denetimde kalite konusunda bilinçlendirilmesi: Personelin denetimde kalite konusunda bilinçlendirilmesi denetim kalitesini uygulamak açısından önemlidir. (Crane ve Matten,2010). İşletmedeki kalite kavramı beraberinde toplam kalite yönetimini de getirmektedir. Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi sonucunda denetim kalitesini etkileyen diğer tüm faktörlerin uygulanma olasılığı artacaktır. Zira personelin toplam kalite yönetimi konusunda bilinçlendirilmesi denetimin kalitesini etkileyen diğer faktörlerinde denetçiler tarafından daha dikkatli irdelenmesi anlamına gelebilir.

Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı, dürüstlüğü ve mesleki Şüphencilik: Meslek etiği, mesleki şüphencilik, denetim süreçleri ve denetim kalitesi ile ilgilidir. Örneğin; Alqtaish vd. ve Syamsuddin vd. çalışmalarında daha az etik denetçilerin daha az profesyonel şüphencilğe sahip olacağı sonucuna ulaşmışlardır (Suphachin ve Chuaychoo, 2021). Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı, dürüstlüğü, denetim kalitesinin önemli unsurlarından biridir (Suseno, 2013). Ayrıca denetçi profesyonel şüphencilik ile denetim yapılan firma yöneticisini sorgulayabilmeli (Ahadiansyah vd., 2019), bu sürecin maddi dolandırıcılığı azaltan bir faktör olabileceğini düşünmelidir (Malik, 2018).

Denetim firmalarının denetlenmesi: Denetim firmalarının denetlenmesi (KGK) tarafından yapılmaktadır (kgk.gov.tr). Bu durum denetim kalitesi üzerinde etkilidir. Zira denetim firmalarının mesleki standartlara uygun davranmaması KGK tarafından cezalandırılabilir. Nitekim uygun denetim yapmayan firmalar belirli bir süre denetim yapmaktan men edilebilmektedir.

Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti vermemek: Sarbaney Oxley kanunu (SOX), denetçilerin sağlayabileceği hizmetlerin kapsamını kısıtlamıştır. Sox; denetçi bağımsızlığını artırmak amacıyla denetim müşterilerinin, defter tutma, sistem uygulamaları ve iç denetim dış kaynak kullanımı gibi bazı denetim dışı hizmetlerini yasaklamıştır. Sonuç olarak, büyük firmaların 5'ten dördü 2000'lerin başında danışmanlık uygulamalarından vazgeçtiler. Piyasa da kalan firmalar da danışmanlık hizmet uygulamalarını yeniden düzenlemek zorunda kaldılar (Dey vd., 2012; Harris, 2015).

Denetçinin zeka düzeyi: Denetçinin IQ seviyesi (Kallunki vd., 2015), duygusal zekası (Murdock, 2019), ruhsal zekası ve entelektüel zekası denetim kalitesi üzerinde etkilidir (Saleh ve Aziz, 2019). Denetçinin zeka seviyesi ne kadar fazla ise yapılan denetimde daha kaliteli olabilir.

Denetçinin mesleki yeterliliği: Bir denetçinin bir işletmenin finansal tablolarını denetlemede sahip olduğu deneyimdir (Chang vd., 2019; Petrascu ve Tieanu, 2014). Bir denetçi ne kadar deneyimli olursa, denetimlerin yürütülmesi de dahil olmak üzere karmaşık görevlerde daha iyi performans üretme konusunda o kadar yetenekli olacaktır (Atmadja ve Saputra, 2018; Cai vd., 2019).

Denetim Süresi: Denetimde süre denetim kalitesi üzerinde etkilidir. Örneğin çok sınırlı bir denetim süresi, denetçi yetkinliğini sınırlı bir kapsamda azaltacaktır. Denetçi daha düşük kaliteli kanıtlara güvenecek ve bazı denetim prosedürlerini ortadan kaldıracaktır (Aswar vd., 2021). Bunun aksine aşırı denetim süresi de denetim bağımsızlığını azaltabilir. Denetim süresi açısından denetim kalitesi; sorumlu denetçinin görev süresinin uzunluğu, öğrenme süreci ve denetçinin görev süresi faktörlerinden etkilenir (Yanheng ve Fu, 2020).

Denetçi cinsiyeti: Oriakhi cinsiyet çeşitliliğinin yönetim kurulundaki kadın yöneticilerin oranıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Şirketin yönetim kurulundaki kadın üyelerin yüzdesi, şirketin istihdam edeceği denetçinin kalitesini büyük ölçüde etkileyebilir veya etkilemeyebilir (Oriakhi, 2020). Nitekim yapılan araştırmalarda kadın denetçilerin uygun sektörlerde istihdam edilmesi olumlu etki oluşturabileceği sonucuna ulaşılmıştır (Oriakhi, 2020; Wang vd., 2020).

Denetçi motivasyonu: Motivasyon, denetim performansının kalitesini etkileyen bir husustur. Denetim sürecinin yürütülmesinde, denetçilerin performansını etkileyeceği için motivasyona da ihtiyaç vardır (Kuntari vd., 2017). Denetçinin çalışma motivasyonundaki eşitsizlik denetim kalitesi üzerinde bir etkiye sahiptir ve denetçilerin uzun vadede hayatta kalabilmeleri için kritik bir bileşendir. Mathis ve Jackson'da bireysel performansı etkileyen ana faktörün harcanan çaba veya motivasyon seviyesi olduğunu ortaya koymuştur (Aswar vd., 2021).

Bağımsız denetim ücreti: Denetim ücreti denetim kalitesi üzerinde etkilidir. Denetim yapılan sektördeki uzmanlık deneyimi denetim ücreti üzerinde etkili olabileceği gibi işletmeler arasında olan rekabet de ücretler üzerinde etkili olabilir (Salehi ve Gah, 2019). İka, denetim ücretinin işin karmaşıklığı, görevlendirme riski, deneticini uzmanlığına göre farklılık arz edebileceğini belirtmiştir (İka, 2019). Bununla birlikte Ramdani ise denetim ücretinin denetim kalitesinin üzerinde bir etki yaratmayacağı sonucuna varmıştır (Ramdani, 2016).

Denetim rotasyonu: Denetçi ile firma ne kadar uzun süre ilişki içinde bulunursa denetçinin bundan olumsuz etkileneceğini savunur (Sari vd., 2019). Denetçiler ve denetim firmaları için zorunlu rotasyon uygulamasının hem görünüşte hem de fiili olarak denetçi bağımsızlığını artırmasının beklendiği teorik olarak gerekçelere dayandırılmıştır (Maidani vd., 2021). Bu nedenle denetim rotasyonu denetim kalitesini etkileyebilir (Isaac vd., 2015).

Materyal ve Yöntem

Bu çalışmada; Türkiye'de denetim yapma yetki belgesine sahip işletmelerde çalışan bağımsız denetçilerin algılarına göre denetim kalitesine etki eden faktörler incelenmiştir. Araştırmada veri toplamada yöntemi olarak 7'li likert tipi anket tekniği kullanılmıştır.

Araştırma verileri Temmuz 2022 ile Aralık 2022 arasında, e-Mail ve yüz yüze görüşme yoluyla toplanmış ve toplam 49 bağımsız denetçiden elde edilen veriler ile analizler yapılmıştır. Elde edilen veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada verilerin analizlerinde her bir faktörün ortalama ve standart sapma değerlerine bakılmıştır. Denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin denetçilerin verdikleri cevaplar; önem derecesine göre “1=Çok önemsiz “ ve “7=Çok önemli “ olmak üzere 1’den 7’ye doğru puanlandırılmış ve değerlendirmeler bu puanlamalara göre yapılmıştır.

Bulgular

Bu çalışmada araştırmaya katılan 49 denetçiden elde edilen verilerin analizleri sonucunda elde edilen bulgular ile aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Denetçilerin firmadaki pozisyonu	Frekans	Yüzde
Kilit Yönetici	16	32,7
Sorumlu Denetçi	14	28,6
Denetçi	15	30,6
Denetçi Yardımcısı	4	8,2
Denetçilerin eğitim düzeyleri	Frekans	Yüzde
Lisans	24	49,0
Yüksek Lisans	23	46,9
Doktora	2	4,1
Denetçilerin mesleki deneyim süreleri	Frekans	Yüzde
1-3 yıl	3	6,1
4-6 yıl	13	26,5
7-9 yıl	9	18,4
10-12 yıl	7	14,3
13 yıl ve üzeri	16	32,7
Cevap vermeyen	1	2,0
Denetçilerin yaşı	Frekans	Yüzde
35'den az	6	12,2
35-39	10	20,4
40-44	7	14,3
45-49	7	14,3
50 ve üzeri	19	38,8
Denetçilerin cinsiyeti	Frekans	Yüzde
Erkek	40	81,6
Kadın	9	18,4
Toplam	49	100,0

Tablo 1’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan denetçilerin % 81,6 erkeklerden ve % 18,4’ü ise kadınlardan oluşmaktadır. Denetçilerin % 49 lisans, % 51’i lisansüstü eğitim düzeyine sahiptir. Katılımcıların % 47 si 10 yıl ve üzerinde, % 44,9’u ve 3 yıl ve üzeri, % 6,1’i ise 3 yıldan az denetim mesleki deneyimine sahiptir. Ayrıca katılımcıların % 38,3’ü 50 yaş ve üzerinde, % 20,4’ü 35-39 yaş aralığında ve %12,2’si ise 35 yaşından küçük denetçilerden oluşmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Bulunduğu Şehirlere Göre Dağılımları

Şehirler	Frekans	Yüzde
Ankara	8	16,3
Antalya	1	2
Balıkesir	1	2
Bursa	2	4,1
Gaziantep	5	10,2
İstanbul	20	40,8
İzmir	4	8,2
Kayseri	2	4,1
Konya	1	2
Malatya	1	2
Mersin	1	2
Sakarya	1	2
Samsun	1	2
Trabzon	1	2
Toplam	49	100

Tablo 2’de araştırmaya katılan denetçilerin yaşadıkları şehirlere ait bulgular verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere araştırmaya katılımın en fazla olduğu şehir, 20 kişi ve % 40,8 oranıyla İstanbul olup onu 8 kişi ve % 16,3 oranıyla Ankara izlemektedir. Gaziantep % 10,2, İzmir % 8,2, Kayseri ve Bursa % 4,1 oranına sahiptir. Diğer illerde ise sadece 1’er kişi araştırmaya katılmıştır. Bu durumun, katılımın çok olduğu illerde denetçi sayısının fazla diğerlerinde ise az sayıda olmasındandır.

Tablo3: Denetçilere Göre Denetim Kalitesine Etki Eden Faktörler

	1	2	3	4	5	6	7	Ort.	S. Sp.
Denetim firmasının büyüklüğü,	2	2	6	5	10	10	14	5,14	1,73
Denetim firmasının kalite kontrol sistemine sahip olması,	1		1	3	4	10	30	6,24	1,27
Eğitime verilen önem,			1	1	6	14	27	6,33	0,92
Denetimde teknolojik altyapının kullanımı,				1	9	13	26	6,31	0,85

Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi,				2	9	19	19	6,12	0,86
Denetimde profesyonel şüphecilik,				4	7	12	26	6,22	0,98
Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi,	5	1	2	6	12	8	15	5,1	1,88
Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı			1	2	5	15	26	6,29	0,96
Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü,	1				2	6	40	6,67	0,97
Denetçinin mesleki özen ve titizliği,		1			1	7	40	6,71	0,82
Denetçinin mesleki yeterliliği,				1		12	36	6,69	0,58
Denetçinin zekâ düzeyi,	1		1	4	9	17	16	5,81	1,25
Denetçinin cinsiyeti,	38	2	5	3			1	1,55	1,21
Denetçinin motivasyonu,		2	1	2	12	17	15	5,76	1,23
Mesleki standartlara uygun davranılması,			1		7	11	30	6,41	0,89
Bağımsız denetim ücreti,	1	3	2		11	8	24	5,8	1,61
Denetim süresinin yeterli olması,	1	1		1	6	14	26	6,18	1,25
Denetçi veya denetim firması rotasyonu,	1	1	4	5	16	8	14	5,33	1,48
Denetim firmasının denetlenmesi (KGK),	2	1	2	2	7	9	26	5,9	1,61

Tablo 3’de araştırmaya katılan denetçilere göre denetimin kalitesine etki eden faktörlere yönelik bulgular yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere denetimin kalitesine etki eden faktörlerden ortalaması en yüksek olan faktörler; 6,71 ortalama ile “Denetçinin mesleki özen ve titizliği”, 6,69 ortalama ile “Denetçinin mesleki yeterliliği” ve 6,67 ortalama ile “Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü”nün izlediği görülmektedir. Diğer taraftan denetçilerin denetim kalitesine en az etkilediğine inandıkları faktör ise 1,55 en düşük ortalama ile “Denetçinin cinsiyeti” faktörüdür. Ayrıca “Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi” ve “Denetim firmasının büyüklüğü” faktörleri de sıra ile en az katılım sağlanan faktörlerdir. Tablo da göze çarpan diğer önemli bir husus ise denetimin kalitesini etkileyen faktörlerden denetçinin cinsiyeti faktörü hariç diğer denetimin kalitesini etkileyen faktörlerin tümünün ortalamasının 5’in üzerinde olmasıdır. Bu ortalamaların yüksekliği araştırma kapsamındaki denetçilerin, denetim kalitesine etki eden bu faktörlere büyük ölçüde katıldıkları anlamına gelmektedir.

Sonuçlar

Bu çalışmada; Türkiye’de denetim yapma yetki belgesine sahip işletmelerde çalışan bağımsız denetçilerin algılarına göre denetim kalitesine etki eden faktörler incelenmiştir. Bu kapsamda araştırmaya katılan 49 denetçiden elde edilen verilerin analizi sonucunda; denetim kalitesine etki ettiği düşünülen bu faktörlerin (cinsiyet değişkeni hariç), denetim kalitesine olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Yani katılımcılar denetimin kalitesini etkileyen faktörlere büyük çoğunlukla inanmaktadırlar. Denetçiler denetimin kalitesine etki eden faktörlerden “Denetçinin mesleki özen ve titizliği”, “Denetçinin mesleki yeterliliği” ve “Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü” faktörlerinin en fazla etkilediği

inanmaktadırlar. Denetçiler “Denetçinin cinsiyeti faktörüne” ise en az katılım sağlamışlardır. Yani denetçinin cinsiyetinin denetim kalitesi üzerinde bir etkisi olmadığına inandıklarını belirtmişlerdir.

Araştırma kapsamında elde edilen sonuçlar literatürle uyumludur. Örneğin; Salehi ve Gah (2020) denetim firma büyüklüğünün denetim kalitesi üzerinde olumlu etki yaratacağını, Ramadhani vd. (2017), kalite kontrol sisteminin denetim kalitesi üzerinde olumlu etkisinin olabileceğine, Suseno (2013) eğitime verilen önemin denetim kalitesini artırdığına, Manita vd. (2020) denetimde teknolojik altyapının kullanımının denetimin kalitesini artırabileceğine, Alqtaish vd. (2019) ve Syamsuddin vd. (2014) etik olmayan denetçilerin denetim kalitesi üzerinde daha az etki yaratacakları ve Suseno (2013)’da meslek etiğinin denetim kalitesi üzerinde etkili olacağını çalışmalarında belirtmişlerdir. Kallunki vd. (2015) denetçinin zeka seviyesinin denetim kalitesini etkileyebileceğini, Atmadja ve Saputra (2018) denetçinin deneyiminin denetim kalitesini arttırdığını, Aswar vd. (2021) sınırlı denetim süresinin denetim kalitesini azaltabileceğini, Yanheng ve Fu (2020) ise aşırı denetim süresinin denetçiyi olumsuz etkileyebileceği sonucuna ulaşmışlardır. Ika (2019) denetim ücretinin denetim kalitesi üzerinde etkili olacağı belirtmiştir. Maidani vd. (2021) ve Isaac vd. (2015) ise çalışmalarında denetim rotasyonunun denetim kalitesi üzerinde etkili olabileceğini ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmada denetçinin kadın veya erkek olmasının denetim kalitesi üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde de cinsiyetin denetim kalitesi üzerinde etkisinin olup olmadığı konusunda yapılan çalışmalarda, kesin olarak bir sonuca varılamamıştır. Örneğin; Oriakhi (2020) ile Wang vd. (2020) yapmış oldukları çalışmalarda kadın denetçiler uygun sektörlerde istihdam edilirse denetim kalitesi üzerinde olumlu etkisinin olabileceğini fakat farklı sektörlerde de olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Bağımsız denetim, işletmenin tüm paydaşlarının ekonomik amaçlarına hizmet eden önemli bir faaliyettir. Sonuç olarak denetim kalitesi olması tüm paydaşların çıkarlarına katkı sağlayacaktır. Bu yüzden denetim kalitesine etki eden tüm faktörler dikkate alınarak denetim kalitesinin artırılması için ilgili taraflar katkı sağlamalıdır.

Kaynaklar

- Ahadiansyah F., Dewi K. ve Fuadah L., (2018). *The Effect of Workload, Experience, Personality and Professional Scepticism on The Accuracy of Giving Audit Opinion*, Accounting Department, Faculty of Economics, Universitas Sriwijaya, Palembang, Indonesia, In Proceedings of the 4th Sriwijaya Economics, Accounting, and Business Conference (SEABC 2018), pp. 458-467.
- Akçay, A. ve Bilen, A. (2018). Denetim kalitesi ve göstergeleri, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 227-256.
- Aswar K., Akbar F.G., Wiguna M. ve Hariyani E., (2021). *Determinants Of Audit Quality: Role Of Time Budget Pressure. Problems And Perspectives In Management*, 19(2), 308-319.

- Atmadja, AT. ve Kurniawan Saputra, KA (2018). *The influence of role conflict, complexity of assignment, role obscurity and locus of control on internal auditor performance*. Academy of Accounting and Financial Studies Journal, 22 (5), 1–5.
- Cai, C., Zheng, Q. ve Zhu, L. (2019). *The effect of shared auditors in the supply chain on cost stickiness*. China Journal of Accounting Research, 12 (4), 337–355.
- Chang, Y., Chen, H., Cheng, RK. ve Chi, W. (2019). *Journal of Contemporary Accounting & Economics The impact of internal audit attributes on the effectiveness of internal control over operations and compliance*. In Journal of Contemporary Accounting & Economics Vol. 15, Issue 1.
- Crane, A. ve Matten, D. (2010). *Business Ethics: Managing Corporate Citizenship and Sustainability in the Age of Globalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Dey, R. M., Robin A. ve Tessonı D. (2012). "Advisory Services Rise Again At Large Audit Firms." Cpa Journal 82 (2012): 58–67.
- Erdoğan, N. ve Azgın, N. (2019). Denetçilerin Denetim Kalitesine İlişkin Teorik Algıları Ve Pratikteki Uygulamalarının Karşılaştırılması. Muhasebe Ve Denetime Bakış, 18 (56) , 49-62.
- Harris, S. (2015). *Issues For The Academic Community To Consider*. Public Company Accounting Oversight Board At The Pcaob/Aaa Annual Meeting. 16 April 2015.
- Ika M. (2019). *The Effect of Auditor Ethics, Auditor Experience, Audit Fees, and Auditor's Motivation on Audit Quality*, Journal of Islamic Banking and Finance, Vol. 3 No.2, 2654-8569.
- Isaac, P., Febrian, A., Perdana, H. D. ve Widjajanto, A. (2015). *Influence of Audit Rotation, Workload and Specialization on Audit Quality, on Indonesian Stock Exchange Listed Manufacturing Companies 2009-2013*. Journal of Organization and Management, 11(2), 183.
- Kallunki, J.P., Niemi L. ve Nilsson H., (2015). *Do Smarter Auditors Have More Important Clients? Archival Evidence Based on Unique IQ Data on Swedish Auditors*, Article in SSRN Electronic Journal · January 2015, S. 1-56.
- Kang, M., Lee, H. Y., Son, M. ve Stein, M. (2017). The association between human resource investment by audit firms and their audit quality. Asia-Pacific Journal of Accounting & Economics, 24(3-4), 249-271.
- Kebeli, A. (2012): Kamu İç Denetiminde Kurumsal Performans Denetimi, TODAİE Kamu Yönetimi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Dönem Projesi *Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (22), 19-38.
- Kuntari, Y., Chariri, A. ve Nurdhiana. (2017). *The Effect Of Auditor Ethics, Auditor Experience, Audit Fees And Auditor Motivation On Audit Quality*. Sriwijaya International Journal Of Dynamic Economics And Business, 1(2), 203- 2018.

- Maidani, F., Setyawati N.W. ve Husadha C. (2021). *The Effect of Audit Tenure, Audit Rotation and Head Reputation on Audit Quality*, Journal of Research in Business, Economics, and Education, E-ISSN 2686-6056, volume:3 issue:3, p:1832-1836.
- Malik, A. D. (2018). *Kualitas Audit Suatu Pengujian Empiris, Fee Audit, Dan Resiko Audit Dengan Skeptisme Profesional Sebagai Variabel Moderating*. Jurnal Karimah Stie Amkop Makassar, 3(3), 2089-9351.
- Manita, R., Elommal, N., Baudier, P. ve Hikkerova, L. (2020). *The digital transformation of external audit and its impact on corporate governance*. Technological Forecasting and Social Change.
- Murdock, H. (2019). *Auditor Essentials 100 Concepts, Tools, and Techniques for Success*.
- Oriakhi, S. (2020). *Board Gender Diversity as Corporate Governance Variable: The Influence on Audit Quality*, Journal of Accounting and Finance in Emerging Economies, ISSN: 2519-0318 ISSN (E) 2518-8488, Volume 6: Issue 3 September 2020, s-775- 785
- Özyürek, H. (2012). Uluslararası Finansal Raporlama Standartları Açısından Bağımsız Denetimin Önemi. *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 95-105.
- Petrascu, D. ve Tleanu, A. (2014). *The Role of Internal Audit in Fraud Prevention and Detection*. Procedia Economics and Finance, 16 (May), 489–497.
- Protiviti. (2020). *Internal Audit Capabilities And Needs Survey*. Retrieved from <https://www.protiviti.com/AU-en/insights/internal-audit-capabilities-and-needs-survey> (accessed on 10 Nisan 2022).
- Ramadhani R., Sudarma M. ve Achsin M. (2017), *Effect Of Quality Control System On Audit Quality With Professional Commitments As A Moderation Variable*, Rjoas 12 December, Faculty Of Economics And Business, University Of Brawijaya, Indonesia, S.33-34
- Ramdani, R., (2016). *Pengaruh Fee Audit, Audit Tenure, Rotasi Audit Dan Ukuran Perusahaan Klien Terhadap Kualitas Audit*. Skripsi: IAIN Surakarta.
- Salehi M. ve Gah A.D, (2019). *A meta-analysis approach for determinants of effective factors on audit quality: Evidence from emerging market* , Journal of Accounting in Emerging Economies, Vol. 9 Issue: 2, pp.287-312.
- Sari E. K., ve Adam M.,, Tjandrakirana R.,(2019). *The Influence Of Audit Rotation, Audit Tenure, And Workload On Audit Quality At Consumer Goods Sector Listed In Indonesia Stock Exchange*, Faculty Of Economics, University Of Sriwijaya, Indonesia, S.69-70.
- Sarıççek R. (2019). Denetçinin Bireysel Özelliklerinin Denetim Kalitesini Azaltan Davranışlara Etkisi ve Etik Liderliğin İlimlaştırıcı Rolü, Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı.
- Suphachin R.ve Chuaycho M., (2021). *The Development of Causal Relationship Model of Professional Ethics, Professional Skepticism and Audit Process on Audit Quality of Cooperative Auditors in Thailand*, Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol.12. No.13 P.1895-1904

- Suseno, N. (2013). *An Empirical Analysis Of Auditor Independence And Audit Fees On Audit Quality*. International Journal Of Management And Business Studies, 3(3): 82-87.
- Syamsuddin, A. ve Mediaty, (2014). *The Influences of Ethics, Independence, And Competence on the Quality of an Audit Through the Influence of Professional Skepticism in Bpk of South Sulawesi, Central Sulawesi and West Sulawesi*. Quest Journals Journal of Research in Business and Management Volume 2 ~ Issue 7 (2014) pp: 08-14.
- Türedi, H., Tolga, A. L. A. ve Tepegöz, Ş. M. (2018). Uluslararası denetim standartları açısından kurumsal yönetim sürecinin değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (78), 1-16.
- Vogelsang Onno J. T. (2018). *The Effect Of M & A On Audit Quality And Audit Fees*, Erasmus University Rotterdam, Section Accounting & Auditing Master's Thesis Accounting, Auditing & Control S.7-9-10.
- Wang C., Guo, H. ve Lin Shujia, (2020). *The Influencing Factors of Social Audit Quality: A Literature Review*, Fifth International Conference on Economic and Business Management, Advances in Economics, Business and Management Research, Volume 159 s. 359-361.
- Witte A.L. (2020). *Technology Based Audit Tools: Implications for Audit Quality*, A dissertation submitted in partial Fulfillment of the requirements for the degree of Ph.D. in Accountancy.

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE GÖRE DENETİM KALİTESİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN ANALİZİ*

Halil EKİCİ¹ & Doç. Dr. Mehmet AYTEKİN²

Özet

Bağımsız denetimin kalitesine etki eden gerek denetçi özelliklerinden, gerek denetim firmasından gerekse de çevreden kaynaklı birçok faktör söz konusudur. Literatürde denetim kalitesine etki eden faktörlere yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda; Denetim firmasının büyüklüğü, Kalite kontrol sistemine sahip olma, Eğitimi verilen önem, Denetimde teknolojik altyapının kullanımı, Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi, Denetimde profesyonel şüphecilik, Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi, Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı, Bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü, Mesleki özen ve titizliği, Mesleki yeterliliği, Denetçinin cinsiyeti ve zeka düzeyi gibi faktörler araştırılmıştır. Bu çalışmada da bu faktörler çerçevesinde Türkiye'deki bağımsız denetçilerin demografik özelliklerine göre algılarında bir farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. Bu kapsamda denetim yapma yetki belgesine sahip 49 bağımsız denetim şirketinde çalışan denetçiler üzerinde anket tekniği kullanılarak elde edilen veriler, Kruskal-Wallis Testi ve Mann Whitney-U Testi ile analiz edilmiştir. Elde edilen verilerin analizi sonucunda; denetimin kalitesine etki eden tüm faktörlere ilişkin katılımcıların cinsiyeti ve deneyimlerine göre algılarında bir farklılık olmadığı diğer taraftan katılımcıların pozisyonları, eğitim düzeyleri ve yaşlarına göre denetimin kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demografik özellikler, Denetim Kalitesi, Denetçi, Bağımsız Denetim, Denetim Kalitesi

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING AUDIT QUALITY ACCORDING TO DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS

Abstract

There are many factors that affect the quality of independent auditing, originating from the characteristics of the auditor, the audit firm and the environment. Many studies have been conducted in the literature on the factors affecting audit quality. In these studies; Size of the audit firm, Having a quality control system, Importance given to training, Use of technological infrastructure in auditing, Raising awareness of the personnel about quality, Professional skepticism in the audit, Not providing consultancy services to the audited firm, Expertise of the auditor in the audited sector, Independence, impartiality and honesty, Professional care and diligence Factors such as professional competence, auditor's gender and intelligence level were investigated. In this study, within the framework of these factors, it was investigated whether there is a difference in the perceptions of independent auditors in Turkey according to their demographic characteristics. In this context, the data obtained by using the questionnaire technique on the auditors working in 49 independent audit companies with the authorization to conduct audits were analyzed with the Kruskal-Wallis Test and the Mann Whitney-U Test. As a result of the analysis of the obtained data; It has been determined that there is no difference in the perceptions of all the factors affecting the quality of the audit according to the gender and experience of the participants, and there are differences in the perceptions of the factors affecting the quality of the audit according to the positions, education levels and ages of the other participants.

Keywords: Demographic factors, Audit Quality, Auditor, Independent Audit, Audit Quality

*Bu çalışma, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yürütülen yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, halilekici76@hotmail.com Orcid: ID/0000-0001-6651-597X.

² Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, maytekin@gantep.edu.tr Orcid: ID/0000-0001-5464-0677.

Giriş

Denetim, ekonomik faaliyet ve olaylara ilişkin tabloların objektif olarak gerçekleştirilen ve bu tabloların önceden belirlenmiş kriterler ile uygunluk derecesini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen kanıtların elde edilmesi ve değerlendirilmesi için sistematik bir süreçtir (Karim, 2020). Genel anlamda denetim, yetkin ve bağımsız kişiler tarafından kanıtların değerlendirilmesi yoluyla gerçekleştirilen ve bir finansal raporun doğruluğuna ilişkin görüş vermeyi amaçlayan sistematik bir süreçtir (Sari vd., 2019).

Denetim kalitesi, denetçinin bir şirketin mali tablolarında ne kadar yanlış beyan bulunduğunun yanı sıra bulguların raporlanma ve denetçi görüşüne dahil edilme olasılığının ne kadar olduğudur (Rahayu ve Suryanawa, 2019). Şirketin mali tabloları, yönetim tarafından şirket faaliyetlerinin şirket sahiplerine veya menfaat sahiplerine muhasebeleştirilmesi için kullanılır (Karim, 2019). Bu nedenle mali tabloların güvenilir olması ve kalitesinin garanti edilebilir olması yanında, raporu hazırlayan denetçinin mesleki standartlarına uyması gerekmektedir (Lee vd., 2016). Denetim standartlarına ek olarak kaliteli bir denetim için denetçinin; mesleki sorumluluklar, yeterlilik ve sağduyu, profesyonellik, gizlilik, mesleki davranış ve teknik standartları düzenleyen mesleki etik kurallara da uyması gerekir (Ariningsih ve Mertha, 2017).

Denetçi, denetim standartları ve etik kuralları uyarınca bağımsız ve profesyonel bir kişidir ve denetlenen finansal tablolar hakkında olduğu gibi görüş vermek zorundadır (Syukur vd., 2021). Denetçiler, denetlenen finansal tabloların önemli yanlışlıklardan kaçınabilmesi ve kaliteli denetim sonuçları üretebilmesi için denetim sürecinin sonuçları hakkında doğru görüş verebilir (Laskita ve Sukirno, 2019). Bir denetçide sahip olması gereken en önemli faktörlerden birisi bağımsızlıktır. Bağımsızlık, denetim kalitesi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir ve toplum tarafından verilen güveni sürdürebilmek için gerekli bir tutumdur. Bu tutum, denetçinin denetimin kalitesini etkileyebilecek unsurlardan etkilenmesini engelleyebilir.

Literatürde bağımsız denetimin kalitesine etki eden faktörlere yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin; Denetimde profesyonel şüphecilik ve Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü, Mesleki standartlara uygun davranılması (Noch, 2022), Bağımsız denetim ücreti (Muniandy, 2022), Denetçinin mesleki yeterliliği, Denetçinin mesleki özen ve titizliği, Denetim süresinin yeterli olması, Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı (Meini vd., 2022), Denetim firmasının büyüklüğü (Cahyanti vd.,2022), Denetçinin zeka düzeyi (Murdock, 2019), Denetim firmasının denetlenmesi (Ferry, 2022), Denetçi veya denetim firması rotasyonu (Polat ve Eyupgiller, 2023), Denetçinin cinsiyeti, Denetçinin motivasyonu (Bustos vd.,2022), Denetim firmasının kalite kontrol sistemine sahip olması, Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi (Eroğlu, 2022), Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi (Çetin ve Önal), Eğitime verilen önem (Özbirecikli, 2022), Denetimde teknolojik altyapının kullanımı (Selimoğlu ve Saldı, 2022) şeklinde sıralanabilir. Bu çalışmada da denetim kalitesine etki eden faktörlerden; Denetim firmasının büyüklüğü, Kalite kontrol sistemine sahip olma, Eğitimi verilen önem, Denetimde teknolojik altyapı kullanımı, Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi, Denetimde profesyonel şüphecilik, Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi, Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı, Bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü, Mesleki özen ve titizliği, Mesleki yeterliliği, Denetçinin cinsiyeti ve zekâ düzeyi faktörleri ele alınmıştır. Bu kapsamda Türkiye'deki bağımsız denetçilerin demografik özelliklerine göre denetim kalitesine etki eden faktörlerin bir farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışmada; bağımsız denetçilerin demografik özelliklerine göre denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarında bir farklılık olup olmadığının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu

kapsamda çalışmada denetim kalitesini etkileyen faktörler; denetçilerin yaşına, eğitim düzeyine, pozisyonuna, cinsiyetine ve mesleki tecrübesine göre bir farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir.

Bu çalışma; Türkiye’de denetim yapma yetki belgesine sahip işletmelerde çalışan denetçileri kapsamaktadır. Araştırmada veri toplamada yöntemi olarak 7’li likert tipi anket tekniği kullanılmıştır. Araştırma Temmuz 2022 ile Aralık 2022 arasında, e-Mail ve yüz yüze görüşme yoluyla yapılmış ve toplam 49 bağımsız denetçiden elde edilen veriler ile analizler yapılmıştır. Elde edilen veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir.

Araştırmaya katılan denetçi sayısı 49 kişi olup bu katılımcıların % 81,6 erkeklerden ve % 18,4’ü ise kadınlardan oluşmaktadır. Denetçilerin % 49 lisans, % 51’i lisansüstü eğitim düzeyine sahiptir. Katılımcıların % 47 si 10 yıl ve üzerinde, % 44,9’u ve 3 yıl ve üzeri, % 6,1’i ise 3 yıldan az denetim mesleki deneyimine sahiptir. Ayrıca katılımcıların % 38,3’ü 50 yaş ve üzerinde, % 20,4’ü 35-39 yaş aralığında ve %12,2’si ise 35 yaşından küçük denetçilerden oluşmaktadır.

Bulgular

Araştırmada elde edilen verilerin önce normal dağılımlılarına bakılmıştır. Bu kapsamda elde edilen verilerin basıklık (Kurtosis) ve çarpıklık (Skewness) değerlerine bakılmış ve normallik testlerinden de Kolmogorov Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri yapılmıştır. Tablo 1’de verilere ait normallik sonuçları ile ortalama ve standart sapma değerleri verilmiştir.

Tablo 1. Normallik Testi

	Ort.	St. Sp.	Skewness	Kurtosis	Kolmogorov -Smirnov	Shapiro -Wilk
Denetim firmasının büyüklüğü,	5,143	1,732	-0,731	-0,334	0,000	0,000
Denetim firmasının kalite kontrol sistemine sahip olması,	6,245	1,267	-2,214	5,626	0,000	0,000
Eğitimi verilen önem,	6,327	0,922	-1,544	2,562	0,000	0,000
Denetimde teknolojik altyapının kullanımı,	6,306	0,847	-0,859	-0,412	0,000	0,000
Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi,	6,122	0,857	-0,657	-0,304	0,000	0,000
Denetimde profesyonel şüphecilik,	6,224	0,985	-1,022	-0,104	0,000	0,000
Denetlenen firmaya danışmanlık hizmeti verilmemesi,	5,102	1,885	-0,951	0,089	0,000	0,000
Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı	6,286	0,957	-1,506	2,188	0,000	0,000
Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü,	6,673	0,966	-4,639	25,385	0,000	0,000
Denetçinin mesleki özen ve titizliği,	6,714	0,816	-4,446	23,610	0,000	0,000
Denetçinin mesleki yeterliliği,	6,694	0,585	-2,448	8,069	0,000	0,000
Denetçinin zekâ düzeyi,	5,816	1,236	-1,567	3,678	0,000	0,000
Denetçinin iletişim etkinliği	5,857	1,118	-0,826	0,056	0,000	0,000
Denetçinin cinsiyeti,	1,551	1,209	2,643	8,032	0,000	0,000
Denetçinin motivasyonu,	5,755	1,234	-1,314	2,043	0,000	0,000

Mesleki standartlara uygun davranılması,	6,408	0,888	-1,665	3,126	0,000	0,000
Bağımsız denetim ücreti,	5,796	1,607	-1,474	1,507	0,000	0,000
Denetim süresinin yeterli olması,	6,184	1,253	-2,417	7,098	0,000	0,000
Denetçi veya denetim firması rotasyonu,	5,327	1,477	-0,757	0,356	0,000	0,000
Denetim firmasının denetlenmesi (KGK),	5,898	1,610	-1,700	2,390	0,000	0,000

Tabloda görüldüğü üzere tüm değişkenlere ait Kolmogorov Smirnov ve Shapiro-Wilk testlerinin anlamlılık düzeyleri %5'ten küçük ($p < 0,05$) olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca veriler normal dağılım göstermemektedir. Dolayısıyla verilerin analizinde nonparametrik testlerden yararlanılmıştır. Tablo 1'de görüldüğü üzere denetim kalitesine etki eden faktörler içinde denetçilerin en çok katıldıkları faktörler; "Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü ve Denetçinin mesleki özen ve titizliği" olarak görülmektedir. Diğer taraftan en düşük ortalama ise "Denetçinin cinsiyeti" faktöründe görülmektedir. Denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin araştırma kapsamındaki denetçilerin görüşleri birlikte değerlendirildiğinde; cinsiyet değişkeni hariç, tüm değişkenlerin ortalaması yüksektir. Dolayısıyla söz konusu denetim kalitesine etki eden bu faktörlere ilişkin denetçilerin algı düzeylerinin yüksek olduğunu tespit edilmiştir.

Araştırmada demografik özelliklerinden; denetçilerin yaşı, eğitim düzeyi, pozisyonu ve mesleki tecrübe değişkenlerine ait analizler Kruskal-Wallis testleri ile cinsiyet değişkeni ise Mann Whitney-U Testi ile analiz edilmiştir. Yapılan analizde katılımcıların denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin demografik özelliklerine göre algılarında bir farklılık olup olmadığının belirlenmesi amaçlanmıştır. Analizler sonucunda demografik özellikler ile denetim kalitesini etkileyen değişkenler arasında istatistiksel olarak %5 ($p < 0,05$) anlamlılık düzeyinde farklılık olan sonuçlar aşağıda sırası ile verilmemiştir. Fakat değişkenler arasında anlamlı farklılıklar bulunmayan sonuçlara ise tekrara düşmemek için verilmemiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Pozisyonlarına Göre Kruskal-Wallis Testi

	Pozisyon	N	Sıra Ortalaması	Ki-kare	p
Eğitime verilen önem	Kilit Yöneticiler	16	17,66	9,312	,025
	Sorumlu denetçi	14	27,21		
	Denetçi	15	27,83		
	Denetçi Yrd.	4	36,00		
Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi	Kilit Yöneticiler	16	16,38	11,112	,011
	Sorumlu denetçi	14	31,82		
	Denetçi	15	26,37		
	Denetçi Yrd.	4	30,50		

Tablo 2'de araştırmaya katılan denetçilerin pozisyonlarına göre denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarında farklılık olan değişkenlere ait bulgular verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere denetim kalitesine etki eden faktörlerden; "Eğitime verilen önem" ve

“Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi” faktörleri denetçilerin pozisyonlarına göre istatistiksel anlamda farklılık ($p<0,05$) göstermektedir. Bu farklılıkların hangi gruplar arasında olduğu test etmek için Tukey testi yapılmıştır. Analiz sonucunda “Eğitime verilen önem” faktörüne ilişkin kilit yöneticilerin, sorumlu denetçilerden daha az bu görüşe katıldığı tespit edilmiştir. Yani kilit yöneticiler, sorumlu denetçilere göre eğitime verilen önemin denetim kalitesine daha az etki ettiğini düşünmektedirler. Diğer taraftan “Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi” faktörüne kilit yöneticiler, sorumlu denetçilerden daha az katılmaktadır. Yani kilit yöneticiler, sorumlu denetçilere göre personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesinin denetim kalitesini daha az etkilediğini düşünmektedirler. Diğer pozisyonadaki denetçiler görüşlerinde ise farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. Katılımcıların Eğitimin düzeyine Göre Kruskal-Wallis Testi

	Eğitim	N	Sıra Ortalaması	Ki-kare	p
Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı	Lisans	24	30,10	7,801	0,020
	Yüksek Lisans	23	19,57		
	Doktora	2	26,25		
Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü,	Lisans	24	29,50	1,094	0,002
	Yüksek Lisans	23	19,91		
	Doktora	2	29,50		
Denetçinin mesleki özen ve titizliği,	Lisans	24	28,52	7,760	0,021
	Yüksek Lisans	23	20,93		
	Doktora	2	29,50		
Denetçinin zekâ düzeyi,	Lisans	24	29,63	6,491	0,039
	Yüksek Lisans	23	21,39		
	Doktora	2	11,00		
Mesleki standartlara uygun davranılması,	Lisans	24	29,85	7,741	0,021
	Yüksek Lisans	23	20,89		
	Doktora	2	14,00		
Denetçi veya denetim firması rotasyonu,	Lisans	24	31,67	10,946	0,004
	Yüksek Lisans	23	18,52		
	Doktora	2	19,50		

Tablo 3’te araştırmaya katılan denetçilerin eğitim düzeylerine göre denetim kalitesine etki eden faktörlere, algılarında farklılık olan değişkenlere ilişkin bulgular verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere denetim kalitesine etki eden faktörlerden; “Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı”, “Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü”, “Denetçinin mesleki özen ve titizliği”, “Denetçinin zekâ düzeyi”, “Mesleki standartlara uygun davranılması” ve “Denetçi veya denetim firması rotasyonu” faktörleri denetçilerin eğitim düzeylerine göre istatistiksel anlamda farklılık ($p<0,05$) göstermektedir.

Araştırma kapsamındaki denetçilerin eğitim düzeylerine göre farklılıkların hangi gruplar arasında olduğu analiz etmek için Tukey testi yapılmıştır. Yapılan Tukey testi sonucunda; söz konusu tüm faktörlerde lisans mezunları ile yüksek lisans mezunları arasında farklılık olduğu görülmüştür. Bu farklılığın lisans mezunları lehine olduğu tespit edilmiştir. Yani lisans mezunları, bu faktörlerin denetim kalitesine etkilediği görüşüne yüksek lisans mezunlarından daha fazla katılmaktadır. Diğer gruplar arasında ise istatistiksel anlamda bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların Yaşlarına Kruskal-Wallis Testi

	Yaş	N	Sıra Ortalaması	Ki-kare	p
Denetçinin iletişim etkinliği	35'den az	6	28,42	9,488	,050
	35-39	10	30,15		
	40-44	7	16,00		
	45-49	7	15,14		
	50 ve üzeri	19	28,16		

Tablo 4'te araştırmaya katılan denetçilerin yaşlarına göre denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarında farklılık olan değişkenlere ait bulgular verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere denetim kalitesine etki eden faktörlerden; "Denetçinin iletişim etkinliği" faktörü denetçilerin yaşlarına göre istatistiksel anlamda farklılık ($p < 0,05$) göstermektedir. Araştırma kapsamındaki verilere göre denetim kalitesine etki eden diğer faktörlere ilişkin denetçilerin yaşlarına göre istatistiksel anlamda bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir. Denetçinin iletişim etkinliği faktörüne ilişkin hangi yaş grupları arasında farklılık olduğunu tespit etmek için Tukey testi yapılmıştır. Analiz sonucunda; "Denetçinin iletişim etkinliği" faktörü; 35-39 yaş aralığındaki denetçiler ile 40-44 yaş aralığındaki denetçiler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bu farklılık 35-39 yaş grubundaki denetçilerin lehinedir. Yani 35-39 yaş grubundaki denetçiler, denetçinin iletişim etkinliğinin denetim kalitesine daha fazla etki ettiğini düşünmektedirler. Diğer yaş gruplarına göre istatistiksel olarak bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir.

Sonuçlar

Bu çalışmada; bağımsız denetçilerin demografik özelliklerine göre denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin algılarında bir farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. Bu kapsamda Türkiye'deki denetim yapma yetki belgesine sahip 49 bağımsız denetim şirketinde çalışan denetçiler üzerinde anket tekniği kullanılarak elde edilen veriler analiz edilmiştir. Yapılan analizi sonucunda; denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin araştırma kapsamındaki denetçilerin görüşleri birlikte değerlendirildiğinde; denetçinin cinsiyeti hariç, tüm faktörler ait ortalamalar yüksektir. Yani denetim kalitesine etki eden faktörlere ilişkin denetçilerin algı düzeylerinin yüksek olduğunu tespit edilmiştir. Diğer taraftan denetimin kalitesine etki eden bu faktörlere ilişkin katılımcıların demografik özelliklerinden denetçilerin pozisyonu, eğitim düzeyi ve yaşına göre bazı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Fakat denetçinin cinsiyeti ve deneyimine göre denetimin kalitesine etki eden bu faktörlere ilişkin görüşlerinde bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmada denetim kalitesine etki eden faktörlerden; "Eğitime verilen önem" ve "Personelin kalite konusunda bilinçlendirilmesi" faktörleri denetçilerin pozisyonlarına göre farklılık göstermektedir. Çalışmada sorumlu denetçiler, kilit yöneticilere göre eğitime verilen

önemin denetim kalitesine daha fazla etkilediği düşünülmektedirler. Çalışmada denetim kalitesine etki eden faktörlerden; “Denetçinin denetim yapılan sektördeki uzmanlığı”, “Denetçinin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve dürüstlüğü”, “Denetçinin mesleki özen ve titizliği”, “Denetçinin zekâ düzeyi”, “Mesleki standartlara uygun davranılması” ve “Denetçi veya denetim firması rotasyonu” faktörleri denetçilerin eğitim düzeylerine göre farklılıklar gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında lisans mezunu denetçiler, yüksek lisans mezunlarına göre bu faktörlerin, denetim kalitesine daha fazla etkilediğini düşünülmektedirler. Çalışmada denetim kalitesine etki eden faktörlerden; “Denetçinin iletişim etkinliği” faktörü denetçilerin yaşlarına göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada 35-39 yaş aralığındaki denetçilerin, 40-44 yaş aralığındaki denetçilere göre denetçinin iletişim etkinliğinin denetim kalitesini daha fazla artırdığını düşünülmektedirler. Diğer yaş gruplarına göre istatistiksel olarak bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir

Kaynaklar

- Bustos-Contell, E., Porcuna-Enguix, L., Serrano-Madrid, J. ve Labatut-Serer, G. (2022). Female audit team leaders and audit effort. *Journal of Business Research*, 140, 324-331.
- Cahyanti, C. N., Hastuti, A. W. ve Werdiningsih, S. (2022). The Effect of Financial Distress, Company Size, Asset Growth, Auditor Switching, Audit Tenure and Audit Fee on Audit Quality: Study on Manufacturing Companies Listed on the Indonesia Stock Exchange 2015-2019. *International Journal of Scientific and Academic Research (IJSAR)*, eISSN: 2583-0279, 2(1), 1-10.
- Çetin, B., ve Önal, S. (2022). ABD Halka Açık Şirketler Muhasebe Gözetim Kurulu'nun (PCAOB) İnceleme ve Yaptırım Raporlarının Dört Büyük Denetim Firması Yönünden İncelenmesi.
- Eroğlu, N. (2022). *Bağımsız denetçiler için etik kurallar ve kalite güvence sistemi ilişkisi* (Master's thesis, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Ferry, L., Radcliffe, V. S. ve Steccolini, I. (2022). The future of public audit. *Financial Accountability & Management*, 38(3), 325-336.
- Karim, A. (2019, March). The Effect of "Axis Hits Bonus" Version Tagline Advertising and Ambassador Brand Against Axis Cards Awareness. In First International Conference on Materials Engineering and Management-Management Section (ICMEMm 2018) (pp. 63-66). Atlantis Press.
- Karim, A. (2020). Indonesia's Economic Revival Behind the Lockdown of 59 Countries. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 11(9), 1385-1388.
- Lee, S. C., Su, J. M., Tsai, S. B., Lu, T. L. ve Dong, W. (2016). A comprehensive survey of government auditors' self-efficacy and professional Development for improving audit quality. *SpringerPlus*, 5(1), 1-25.
- Meini, Z., Karina, A., Digdowniseiso, K. ve Rini, N. A. (2022). Do Work Experience, Independence, Auditor Competency, And Time Budget Pressure Matter On Audit Quality? *Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal)*, 5(1), 1205-1213.
- Muniandy, B. (2022). Audit fees, board ethnicity and board independence: evidence from South Africa. *Managerial Auditing Journal*.
- Murdock, H. (2019). *Auditor Essentials 100 Concepts, Tools, and Techniques for Success*.

- Noch, M. Y., Ibrahim, M. B. H., Akbar, M. A., Kartim, K. ve Sutisman, E. (2022). Independence and Competence on Audit Fraud Detection: Role of Professional Skepticism As Moderating. *Jurnal Akuntansi*, 26(1), 161-175.
- Özbirecikli, M., Sayar, A. R. Z. ve Türkoğlu, E. A. (2022). Muhasebe Meslek Mensuplarının Muhasebe Ve Bağımsız Denetim Standartlarına Yönelik Eğitim İhtiyacı Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe Ve Denetime Bakış*, 22(67), 1-20.
- Polat, L. ve Eyupgiller, S. S. (2023). Zorunlu Denetim Firması ve Denetçi Rotasyonu Üzerine Bir Değerlendirme: Literatür İncelemesi. *Pressacademia Procedia*, 16(1), 234-235.
- Rahayu, N. K. S. ve Suryanawa, I. K. (2019). Pengaruh Independensi, Profesionalisme, Skeptisme Profesional, Etika Profesi dan Gender Terhadap Kualitas Audit Pada KAP di Bali. *E-Jurnal Akuntansi*. 30(3), 686-698.
- Sari, R. P., Hastuti, S. ve Tannar, O. (2019). Audit Quality Based on Internal Audit Capability Model (IACM) and Gender as Mediating Variabel in the Public Sector. *Journal of Economics, Business, and Government Challenges*, 2(1), 22-38.
- Selimoğlu, S. ve Saldi, M. H. (2022). İç Denetimin Blok Zincir Yoluyla Siber Güvenlik Yönetimine Adaptasyonu. *Denetim ve Güvence Hizmetleri Dergisi*, 2(2), 121-134.
- Syukur, A., Novianti, A. S. ve Karim, A. (2021). Financial Ratio Analysis of Pt. Semen Tonasa Before and After Joining the Semen Indonesia Group. *International Journal of Engineering Technology Research & Management*, 5 (1), 11-17.

YALNIZLIK DUYGUSUNUN SANAT ÜRETİMİNE KATKISI ÜZERİNE BİR DENEME

Meyssem Samsun¹

Öz

Modern insan, toplumsal yaşamdan uzaklaşıp kendi özel alanına hapsolmesiyle oluşan Yalnızlık duygusu ile baş etmekte oldukça zorlanmaktadır. İnsan, yalnızlık duygusuyla yaşamayı başaramadığı için, ondaki yalnızlık duygusu kronik hale gelmiştir. Toplumsal ve sosyal bir varlık olarak tanımlanan insan için yalnızlık, sadece ruhsal açıdan değil aynı zamanda fiziki açıdan da yıpratıcı olduğu açıktır. Yalnızlık ile ilgili yapılan bilimsel araştırmalar, yalnızlıkla baş etme konusunda yeterli olamamaktadır. Bilimsel araştırmalar göstermiştir ki yalnızlığı aşmanın en kolay yollarından biri sesimizi duyurmaktır. Bu açıdan bakıldığında, sanat da yalnızlık ile baş etme yollarından biri olarak ele alınabilir. Konu ile bağlantılı kavramlar; yalnızlık, melankoli, aidiyet ve yabancılaşma başlıklarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Yalnızca bireysel yaşamın öne çıktığı toplumlarda değil, toplumsal yaşamın ön planda olduğu kalabalık toplumlarda da yalnızlığın görülebileceği/görülebildiği, ne ilişkin örnekler yer verilmiştir. Degas, Edward Hopper ve Vincent Van Gogh gibi sanatçıların hissettikleri yalnızlık duygusu ve bu duyguyu eserlerine yansıtma biçimleri de incelenmektedir.

Yalnızlık duygusunun sosyolojik ve psikolojik nedenlerini araştıran bu çalışma, yalnızlık kavramının sanatsal ifadelerini ortaya koyma çabasıdır.

Anahtar Sözcükler: Aidiyet, melankoli, yalnızlık, yabancılaşma, bireysellik

AN ESSAY ON THE CONTRIBUTION OF THE FEELING OF SOLILITY TO ART

Abstract

Self Modern man has a hard time coping with the feeling of loneliness that occurs when he is away from social life and confined to his own private space. Since people cannot live with the feeling of loneliness, their sense of loneliness has become chronic. It is clear that loneliness is not only psychologically but also physically exhausting for a human being, who is defined as a social and social being. Scientific research on loneliness is not sufficient to cope with loneliness. Scientific research has shown that one of the easiest ways to overcome loneliness is to make our voice heard. From this point of view, art can be considered as one of the ways to cope with loneliness. Concepts related to the subject; It has been tried to be explained with the titles of loneliness, melancholy, belonging and alienation. Examples of how loneliness can/can be seen are given, not only in societies where individual life is prominent, but also in crowded societies where social life is at the forefront. The sense of loneliness felt by artists such as Degas, Edward Hopper and Vincent Van Gogh and the way they reflect this feeling in their works are also examined. This study, which investigates the sociological and psychological causes of the feeling of loneliness, is an effort to reveal the artistic expressions of the concept of loneliness.

Keywords: Belonging, melancholy, loneliness, alienation, individuality

¹ Doç. Dr., ORCID ID: 0000-0003-4980-5718

Yalnızlık

Yalnızlık kavramı; yazar, şair, ressam, fotoğrafçı, filozof, bilim insanları gibi sanatın ve bilimin her dalından insana ilham kaynağı olmuştur. Bazen direkt olarak bilimi, felsefeyi ya da sanatı icra eden kişinin kendi yalnızlığı eserlerine, çalışmalarına konu olurken bazen ise 'yalnızlık' kendi başına bir imge olarak eserlere konu olur.

"Yalnızlık beraberinde özgünlüğü ve özgürlüğü getiren bir insanlık halidir. Yalnız kalan kişinin kendi isteği ya da kendi isteğinin dışında yalnızlık ortaya çıkıyor olsa bile, yalnız kalan kişi durumu iyi yönettiği zaman yaratıcılığı ve özgürlüğü ortaya çıkar. Yalnızlığın bu yönünden ziyade köleleştirdiği de

Söylenebilir. Bu durum insanın varoluşsal dışı vurumu ile alakalıdır. Bazıları dışlandığında veya yabancılaştığında kenara çekilir ve durumu lehine çevirir. Ya da zaten isteği ile yalnız kalır. Bazıları ise yalnızlıktan korkar. Yalnızlıktan korkan insan, bir gruba veya insana kendini dahil etmeye çalışır. Bu da yalnızlığın olumsuz halidir. Bu durumda insan giderek köleleşebilir" (Bakır, 2018).

İnsanlık, M.O. 10.000'lerde tarım devrimine geçtiğinde büyük bir değişim yaşamıştır. Avcı-Toplayıcı dönemde komün olarak küçük topluluklar halinde yaşayan, kararlarını hep beraber alan ve bu kararlar sayesinde türlerinin devamını sağlayan insanlık, yalnız olmak gibi bir kavramın bilincinde değildir. Ancak tarım devrimi ile yerleşik düzene gecen insan kısa sürede çoğalmaya başladı ve endüstri devrimi ile tanıştı. Bu dönemde insan ilk defa kişisel mülke sahip oldu. Artık insanlar birbirlerini görmeden, birbirleri ile etkileşmeden de yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. "Ancak bu durum insanın yalnızlık ile tanışmasına neden oldu. Son 12.000 yıl insanın psikolojik olarak bu yeni duyguya alışması ve uyum sağlaması için gerçekte yeterli bir zaman değildir" (McComb,2019).

Çağımızda yalnızlık sorunu yadsınamaz bir gerçektir. Sosyal bir varlık olan insan, günümüzde sosyal aktivitelerini, gelişen teknoloji nedeniyle geri plana atmış bulunmaktadır. Sosyalleşme, insanın doğal gereksinimlerinden birisidir. Sosyalleşme eksikliği yaşandığında beraberinde ciddi sorunlar da getirebilmektedir. İnsanların yüz yüze iletişimleri son yıllarda yerini cep telefonu ve bilgisayar yazışmalarına bırakmıştır. İnsan sosyallikten mahrum kalmış ve giderek bu duruma alışmaya başlamıştır. Bu durumu kabullenen ve bu duruma alışkanlık gösteren birey, kendisini bekleyen ruhsal veya fiziksel sorunlardan haberdar değildir.. Daha önce de belirtildiği gibi sosyalleşmek bireyin doğal bir gereksinimi olmasından dolayı, bu gereksinimin karşılanmadığı durumlarda psikolojik bir durum olan depresyon meydana gelebilmektedir. Bu konuda Peplau ve Perlman şöyle demektedir:

Patolojik birçok ruhsal bunalımın ve kişilik bozukluklarının hazırlayıcısı olduğu bilinen yalnızlığın toplumda yoğun olarak yaşandığı gözlenen bir gerçektir. Yalnızlık toplumda genelde fiziksel olarak tek başına olma durumu olarak ifade edilmektedir. Literatürde ise bu kavram genelde "bireyin yaşamakta olduğu sosyal ilişkiler ile yaşamak istediği ilişkiler arasında görülen farktan ve çelişkiden dolayı ortaya çıkan, rahatsız edici, psikolojik bir durum" (Peplau ve Perlman'dan akt. Buluş, 1997, s.83) şeklinde tanımlanmaktadır.).

Plehanov'a göre ise: yalnızlık duygusu insanları birbirlerinden daha çok ayırır, soyutlar, ruhu kendi içine kapanmaya zorlar (Plehanov, 1962, s.78). Yalnızlık öncelikle kişinin sosyal ilişkilerinin yetersizliğinden ortaya çıkar. Yalnızlık objektif bir duygu değildir ve kişilerin toplumsal ihtiyaçlarına göre farklı etkiler gösterir. Bir kişi toplum içinde yalnızlık duygusunu şiddetli bir şekilde hissedebiliyorken, başka biri tek başına bile olsa bunu bir problem olarak görmeyebilir. Yalnızlık, çağdaş dünyada bir psikolojik sorun

haline gelmeye başlamıştır. Yalnızlık çeken bireyler mutsuz olmaktadır. Bu kişilerde gerek ruhsal gerekse fiziksel problemler daha kolay görülebilmektedir. Dolayısıyla yalnızlığın küresel bir problem olduğunu söylemek abartılı değildir. Yalnızlık kişiyi kendi derinliğine çeker ve sosyal ilişkilerini en asgari düzeye getirerek bireyin kendi kendisinden uzaklaşmasına da sebep olur.

“Başkaları ile etkileşimde olduğunda ortaya çıkan, sıkı ve uzun süreli bağlarla oluşan bir parça, yalnızlık duygusu içine düşüldüğünde ortadan kaybolur.

Stendhal “Yalnız başına kalarak her şeye sahip olabiliriz, karakter hariç.” diye yazmıştır. Sadece karakter değil, yalnızlık ile insan olma durumundan da uzaklaşılır. Başka insanlar ile kurulan güçlü bağlar, kişinin insanlığını belirleyen, şekil veren önemli bir durumdur. İnsanlara olan ihtiyaç tek taraflı da değildir, o insanların da bize ihtiyaç duymasını isteriz.” (Svendsen, 2017, s.11).

“Her insan, yaşamının bir safhasında yalnızlık ile baş etmeye çalışır. İster Çocukluk ister ergenlik isterse de sonraki yaşlarında olsun, insan az ya da çok yalnızlık Duygusunu yaşamaktadır. Yalnızlık kişinin yakınlık ihtiyacının karşılanmadığı durumda Görülebilen, tum insan yaşamının en acı veren deneyimidir” (Sullivan, 1953, s.75).

Yalnızlık duygusu kişinin hayatına geçmiş, bugün ve gelecek biçiminde etki eder. İnsanlar genelde geçmişlerinde kalan bir kişi ya da, bir objeye hatta bir ana özlem duyarak yalnızlık hissederek. Geçmişinde özlemine çektiği “şey” i şu anda bulamama durumu yalnızlık duygusunu tetiklemektedir. Özlem duyulan kişi ya da şey ile bugününde etkileşimde olamaması durumu kişinin kendisi ile yetinmemesine ve kendisine yabancılaşmasına neden olmaktadır. Var olan kişilerden istediği ilişkiyi alamayıp geçmişteki deneyimlerini özleyen birey yabancılaşarak kendini toplumdan soyutlayabilir ve yalnızlık duygusu ile boğuşabilir (Üşenmez,2019,s.2).

Kişi ailesini, arkadaşlarını veya bağ kurduğu bir nesneyi kaybedebileceği ve yeni ilişkiler ile baş edemeyeceği korkusu ile yalnızlık kaygısı geliştirebilmektedir. Bunun sonucu ise insanın toplumdan yabancılaşmasıdır. Modern toplumlar yaşanan zamandaki ilişkiler ile gelecekte farklı ilişkilerin kurulması arasındaki boşluğu dolduramamakta bu da yalnızlık kaygısına yol açmaktadır (Lopata, 1969, s.251).

Sanatsal İçerik ve Yalnızlık

Yalnızlık kavramı resim, heykel, edebiyat, sinema, fotoğraf gibi sanatın her dalında tema olarak kendine yer bulmuştur. Sanatçıların özellikle görsel sanatlarda kendi yalnızlıklarını tuvallerine, fotoğraflarına ya da sanatsal üretimlerine aktardıkları sıkça görülür. Sanatçılar, eserlerinde kendi yalnızlık duygularından izler katabildikleri gibi, çevrelerindeki insanların yalnızlık problemlerini de dikkate almışlardır. Süje diye adlandırılan İzleyici de bu eserlere bakarken, yaşadığı deneyimleri tetikleyerek kendi yalnızlığını görebilme becerisini geliştirir. Yalnız bireyler yalnızlığı konu alan, figüratif eserlerle daha yakın bir bağ kurup, eserin

Anlamını da yükselten okumalar yapabilmektedirler. Bu kimseler için eserler daha anlamlıdır ancak anlamından ziyade, eserin tarzı ile ilgilenmektedirler. Bunun nedeni de anlamın rahatsız ediciliğinden kaçış olarak görülmüştür. Bu durum acık bir şekilde temanın, kişinin kendi problemleri ile baş başa kalmasına ve bir savunma mekanizması geliştirmesine neden olduğunu göstermektedir (Cupchik ve Wroblewski-Raya, 1998, s.70).

Edgar Degas

Bu noktada sanatçının yalnızlığından da bahsetmek gerekir. Ressam Edgar Degas örneğinden hareket edecek olursak, 19. yüzyılın en önemli ressamlarından, İzlenimcilik akımının kurucularından olan Degas portrelerinde insanların içine düştükleri Yalnızlığı daha önce hiç görülmemiş bir etkiyle anlatmayı başarmıştır. Degas'ın eserleri bu güçlerini "Sanatçı yalnız olmalı, özel yaşamı ise gizli kalmalıdır." Sözünden almaktadır (Werner, 1969, s.11).

Resim 1: Edgar Degas, İç Mekan, 1868-1869

Degas'ın Tartışma yaratan resimlerinden biri olan İç mekân (Interior) resminde izleyiciyi bir yatak odasının içine hapsedmiştir. Resmin sol tarafında bir kadın çökmüş bir vaziyette, arkası sağdaki adama dönük olarak oturmaktadır, kadının üstü dağınık kıyafetinin bir kısmı da yerde dağılmıştır. Erkek figür ise resmin sağında kapıya dayanmış, elleri ceplerinde, kafası hafif öne eğik, sert gölgesi kapıya yansımış bir şekilde kadından uzakta bir noktaya doğru bakmaktadır. İki figür küçük bir mekânda sıkışmalarına rağmen ruhen birbirilerinden oldukça uzakta oldukları izlenim ve hissini güçlü bir şekilde hissettirebilmesi resmin bir yalnızlık ürünü savını güçlendirmesi bakımından önemlidir. Kappe (2018) bu resim için şöyle demektedir

Resim, 1905'de satışa çıkarılana kadar ressam tarafından 36 yıl boyunca saklanmıştır. Öncesinde ise sadece yakın arkadaşları görebilmiştir. Resmin ne anlattığı konusunda bir fikir birliğine varılamamıştır. Sahnenin bir tecavüz sonrasını gösterdiğini ileri sürenler olduğu gibi, zorla evlendirilmiş bir kadının ilk gecede yaşadığı travmayı gösterdiğini ileri sürenler de vardır (Kappe, 2018).

Degas, sanatında başarılı olmak için başlangıçta özellikle seçtiği, sonra ise asla içinden çıkamadığı yalnızlık duygusu, sanatçının ilerleyen yaşlarında giderek çökmesine ve hatta kısmi körlüğe kadar giden bir surece neden olmuştur. 1917 yılında, Paris sokaklarında kimsesiz olarak 83 yaşında ölmüştür. Renoir eski dostu Degas'ın arkasından şöyle der "Nasıl bir yaratıktı şu Degas! Bütün arkadaşlarını kendinden uzaklaştırdı. En son ben kalmıştım ama ben bile sonuna kadar dayanamadım." (Bade ve Degas, 1992,s.6).

Vincent Van Gogh

Yalnızlık duygusunu en fazla yaşayan sanatçılardan birisi de Vincent van Gogh'dur. Hayatı boyunca aidiyet duygusunu deneyimlemeye çalışmış olan ressam, bir yere ait

olabilme arzusunun peşine düşmüş ancak bir yere ait olamamıştır. Yalnızlık ile intihara yönelik düşünce ve davranışlar arasında kuvvetli bir bağlantı olduğu düşünülmektedir ve Van Gogh'un intiharına da bu yalnızlık duygusunun sebep olduğu savı güçlüdür. Van Gogh'un insan ilişkileri problemlidir. Bu konuda Dr.Kültegin Ögel *Psikobiyografik Bir Derleme* isimli yazısında şöyle demektedir: "Hayvanlar, nesnelere hep çifttir. Yaptığı yatak odası resminde duvardaki resimler, şişeler, sandalyeler, pencereler sanki yalnızlığını sona erdirmek istercesine çift olarak çizilmiştir. Çiftlerin yakınında bir yabancı, yalnız bir kişi figürünü bu kadar sık kullanmasının nedeni, Vincent'in insanlarla yakın olmak ve onlarla ilişki kurmaktaki korkusudur. İnsanlarla ilişki kurmak istemesine rağmen hep bir yabancı olarak onlardan uzak kalmayı tercih etmiştir. Yakınlaşmaları da hep hüsrarla bitmiştir. Belki de bu yakınlık korkusundan olacak, ilişkilerini kolaylıkla bitirmektedir. İnsanlar onun tuhaf, garip bir etki bıraktığını söylemektedir. Çirkin, Ekzantrik bir kişiliği vardır. Çirkin, kaba ve yaşlı görünmekten şikayetçidir." (<http://www.ogelk.net/Dosyadepo/vangogh.pdf>, erişim:06.11.2022 saat:21:00)

Van Gogh rengi, çizgi ve ifade ögesi olarak kullanmıştır. Bu sebepten ötürü eserlerinde hacim değil, çizgi unsurları hâkimdir. Resimlerindeki renkler, kendi iç dünyasının doğaya yansımalarıdır. Van Gogh, gerçeğin betimlenmesi ile ilgilenmemiştir. Van Gogh, renk ve biçim ile resmettikleri hakkında hislerini ve başkalarının hissetmesini istedikleri yansıtmıştır. Van Gogh'un fırça vuruşları onun ruh halinin birer yansımasıdır, zihnindeki coşkuyu yansıtmalarıdır. Abisi Theo'ya yazdığı günlük gibi okunan mektuplarda tüm düşüncelerini ve hayallerini ortaya koymuştur.

Resim 2. Vincent van Gogh. Arles'deki yatak odası. 1888. Tuval üstüne yağlı boya. 57.3 x 74 cm. <https://www.kisa.link/Me0g>

Edward Hopper

20. yüzyılın en önemli Amerikan realist manzara ressamlarından birisi olan Hopper, birçok sanat tarihçisinin görüşüne göre sadece Amerika bağlamında bir ressam değildir. Hopper'in sanatının gücü ve etkililiği, izleyicinin esere baktığında hissettiği derin yalnızlık ve yabancılaşmanın etkisi altında kalmasından gelmektedir.

Edward Hopper'in figürleri, kimilerine göre çaresiz ve umutsuz görünmekte ve bu durumu kendi iç dünyalarında yaşamaktadırlar. Bu yüzden de oldukları mekandan ve yaşadıklarından etkilenmeyen bir görüntüleri vardır. Bekleyiş içerisinde görünen figürlerin asla bitmeyecek yalnızlıklarını kabul eder gibi bir halleri vardır. Gelişen teknoloji, kentleşmenin etkisi ile umutsuz ve mutsuzmuş gibi ve bu mutsuzluğun da onları topluma ve kendilerine yabancılaştırmış gibi bir izlenim vermektedirler.

Edward Hopper'ın resimlerinde Amerika'nın kent yaşamından görüntüleri çoğu kez terk edilmiş hissi veren mekanlar ile kaygı yaratan bir gerçeklikle anlatılmıştır. 20. yüzyıldaki yaşanan olaylardan etkilenen bir birey olarak yaşadığı çevrenin psikolojik durumunu anlayabilmiştir.

Edward Hooper, resimlerinde 20. yüzyılın en önemli sosyolojik sorunu olan yabancılaşma ve bireysel yalnızlığı çarpıcı bir şekilde anlatmaktadır. Amerika'da "Kara Perşembe" olarak anılan Büyük Buhran Dönemi'nde büyük bir ekonomik bunalım başlamıştır. Bunalımın etkileri İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu yıllarda yaşayan Amerika'nın özgün sanatçılarından biri olan Edward Hopper, resimlerinde bu bunalım yıllarındaki insanların yalnız ve yitik duygusal durumlarını yansıtmıştır. Hopper çalışmalarında Amerikan yaşamını yansıtmakta ve gerçekçi çalışmaları insanın kalabalıklar içindeki bireysel yalnızlığını göstermektedir.

Resim 3. Edward Hopper. Sabah Güneşi / Morning Sun. 1952. Tuval üzerine yağlıboya. 101.98 x 71.5 cm. <https://tek.link/LOvA>

Erol Anar "Morning Sun" adlı eserle ilgili, "...belki de yeni uyanmış ve yatağında oturan ve açık pencereden dışarıya bakan bir kadın resmedilmiştir. Kadın, modern şehir yaşamındaki izolasyon, yabancılaşma ve yalnızlığı simgeler sanki. Hüzünlü bir resimdir bu. Ama aynı zamanda odaya dolan ve çıplak duvarların üzerinde gezinen güneş, yine de bir umudu işaret eder. Başlayan her yeni gün, yeni bir umuttur belki de. Dışarıdaki binalar ise resimde görünen şekliyle kasvetli, boğucudur. Yalnızdır, zamansızdır. Zaman anlamını yitirmiş ve kaybolmuştur; zaman yoktur ve hayat anlamsızdır. Belki onun kendi yaşamı da yoktur. Olmayan bir kadının, olmayan hayatıdır." der. (Anar, 2015, s 1).

Şekil 2: Edward Hopper, Nighthawks, 1942

Hopper'ın en önemli eserlerinden 1942 tarihli Gece Kuşları (Nighthawks), Hopper'ın izole olmuş insanların bir toplu gecidi gibidir. Dışarıdan gorduğumuz restoranın içinde birbiriyle ilgisiz gibi duran dört figür kalabalık içindeki yalnız insanları göstermektedir. İçerideki sıcak ışık ile dışarıdaki soğuk ve loş ışık bir tezat oluşturur. II.Dünya Savaşı'nın en sert yıllarında geçen bu sahnede Amerika'nın büyük kısmının savaşta olduğunu, bu yüzden sokakların bomboş, dışarıdaki evlerin karanlık olduğunu soylenebilir. Restoranın dışarıya açılan bir kapısı bile görülmemektedir. Görülen tek dikdörtgen kapı yine restoranın mutfak kısmına açılan iç kapıdır. Bu dört figür sanki bir fanusun içinde konukların onları izlemesini beklemektedir. Adam ve kadın buraya beraber mi gelmiştir? Yoksa ayrılır mıdır bilinmez. Elleri birbirlerine değmek üzere gibi olsa bile bir temas söz konusu değildir. O mekanda yan yana olsalar bile kafaları belli ki bambaşka yerlerdedir.

Hopper Amerikan günlük hayatından her tur detayı restorana koymuştur. Kahve bardakları, pecetelikler, tuzluk, biberlik, bardaki doner sandalyeler izleyiciyi daha önce bulunduğu bir restorana götürür. İçerideki floresan ışık dışarı vurmaktadır. Resmi aydınlatan tek ışık kaynağı da budur. Dışarıda yaşam olduğu belirtisini gösteren tek şey karşı binadaki yazar kasadır.

SONUÇ

Her insan günlük hayatında kısa süreli ya da uzun ve yıpratıcı bir süre boyunca yalnızlık duygusu ile karşılaşabilir. Bazı bireyler yalnızlık duygusu ile baş etmekte diğerlerine göre daha başarılı olup olumlu bir duruma çevirebilir ve yalnızlığı yaratım sürecinin bir parçasına dönüştürebilir. Yalnızlık acı veren ve başa çıkması çok zor olan katmanlı bir duygudur. Yalnızlık duygusunun temellerine inen araştırmaların tarihi henüz çok yenidir. Özellikle 1970'lerden sonra yalnızlık bir problem olarak ele alınıp araştırılmalar yapılmaya başlanmıştır. İnsanların seslerini duyurma ihtiyacını gidermeleri, az da olsa başka insanların hayatlarına dokunabilmeleri yalnızlığı olumlu yönde etkilediği bilinmektedir. Sanatsal açıdan bakıldığında, yazarlar ve ressamların yalnızlık duygusuna kapıldığı ve bunu kendi sanatsal yaratım süreçlerinde, üretimlerini arttıran motive edici pozitif bir güç olarak kullandıkları bilinen bir gerçektir. Sanatçılar kendi hayatlarının bir yansıması olarak yalnızlık ile ilgili eserler vermiştir. Hopper bu sanatçılara bir örnektir. Sanatçılar sadece kendi yaşamlarından değil çevrelerini saran yalnızlık salgınından etkilenerek de eserler ortaya koymuştur. Yalnızlık modern toplumlarda bir salgın haline gelmiş, insanların az ya da çok, yoğun şiddetle uzun zaman ya da kısa bir süreliğine içine düştükleri bir duygu olmuştur. Bu duygu ile baş edilemediği zaman derin sorunlara neden olabilir. Bu yüzden yalnızlığı

Giderek sosyal aktivitelere yoğunlaşmanın faydalı olduğu düşünülmektedir. Bu eser metin çalışmasında sonuç olarak sanatçının yalnızlığı içselleştirebildiğini, onu bir güç olarak sanat üretiminde kullanabildiğini, göstermeye çalışılmıştır. Sanatın her alanında yalnızlığı başrolde olduğu eserler görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Anar, Erol. (2015). Yalnızlık ve yabancilasmanın ressamı Edward Hopper. Dünyalılar. Erişim: 05.02.2019. <https://dnyalilar.org/yalnizlik-ve-yabancilasmanin-ressami-edward-hopper.html/>
- Bade, P. ve Degas, E. (1992). *Degas*. Londra: Studio Editions.
- Bakır, M. (2018). *Yalnızlık Felsefesi*. <https://fanzinapartmani.com/yalnizlik-felsefesi/>.
- Budak, Selçuk. (2009). Psikoloji Sözlüğü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Cevizci, Ahmet. (2000). Paradigma Felsefe Sözlüğü. 5. baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları, s. 1099.
- Christies. Paula Rego. Küçük Bayan Muffet, / Little Miss Muffet. Erişim: 21.11.2019. <https://www.christies.com/features/Paula-Rego-Thirty-Years-Deconstruction-5672-1.aspx>
- Cupchik, G. C. ve Wroblewski-Raya V. (1998). Loneliness as a Theme in Painting. *University of Illinois Press. Visual Arts Research*. Vol. 24. No. 1, 65-71.
- Hopper, Edward. Sabah güneşi / Morning Sun. Dünyalılar. Erişim: 05.02.2019. <https://dnyalilar.org/yalnizlik-ve-yabancilasmanin-ressami-edward-hopper.html/>
- Kappe, E. (2018). *Interior by Edgar Degas*, <https://www.tripimprover.com/blog/interior-byedgar-degas>. (01/08/2019).
- Lopata, H. Z. (1969). Loneliness: Forms and Components. *Social Problems*, Vol. 17, No. 2, 248- 262.
- McComb, C. (2019). *The Trouble With Loneliness And How It's Slowly Killing You*. <https://medium.com/@coreymccomb/how-your-introversion-is-killing-you-65e583cb8474>. (22/05/2019).
- Moran, E.(2019). “Yalnızlık Üzerine Plastik Çözümlemeler” Yüksek Lisans Tezi Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara
- Peplau, L. A. ve Perlman, D. (1982). *Perspective on Loneliness*. In L. A. Peplau ve D. Perlman (Eds). *Loneliness: A sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*. New York: Wiley Interscience.
- Plehanov. G. V. (1962). *Sanat ve Toplumsal Hayat*. S. Mimoğlu (cev.), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Sullivan, H. S. (1953). *Interpersonal Theory of Personality*. New York: Norton Company Inc.
- Svendsen, L. (2017). *A Philosophy of Loneliness*. Londra: Reaktion Books.
- Svendsen, Lars. (2015). Yalnızlığın Felsefesi (Murat Erşen, çev). İstanbul: Redingot Kitap.Şipal, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Tic. Ve San. A.Ş., İstanbul. (<http://www.ogelk.net/Dosyadepo/vangogh.pdf>, erişim:06.11.2022 saat:21:00)
- Tarı, Nermin. (2018). Yalnızlık Sanatının Ustası Van Gogh. Artfulliving. Erişim: 05.02.2019. <http://www.artfulliving.com.tr/kultur-ve-yasam/yalnizlik-sanatinin-ustasi-van-gogh-i-14453>
- Teber, Serol. (2013). Melankoli, normal bir anomali. İstanbul: Say Yayınları.

Turani, Adnan. (1992). Dünya Sanat Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Üşenmez, M. (2019). "*Siyah Beyaz Sokak Fotoğrafları ile Yalnızlık Duygusunun Görselleştirilmesi*" Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Fotoğraf Ana sanat dalı, İstanbul